DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

GELİŞİM YAYINLARI

1

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

islâmiyet, hıristiyanlık, musevilik ve ilkel dinler

yayımlayan
GELİŞİM BASIM ve YAYIM A.Ş

genel yönetmen:
ERCAN ARIKLI

yayın yönetmeni:
HİLMİ YAVUZ

sorumlu yönetmen:
TEOMAN TUNÇDOĞAN

yayın kurulu:
Doç. Dr. HÜSEYİN ATAY, İSMET ZEKİ EYÜBOĞLU, TANJU GÖKÇÖL, OSMAN KESKİOĞLU, Doç.Dr.METİN SÖZEN, Doç. Dr. BAHRİYE ÜÇOK

çeviri:
ZEYNEP AKBAY, YAŞAR ANDAY, İPEK ERKELLER, SEMA GÜZELŞEN, PINAR KÜR

sayfa düzeni:
SERVER GÜZEY

düzelti:
MUSTAFA BURÇAK, OSMAN ÖZTÜRK

sekreterler:
GÜLER ÇUBUKÇU, EVA SEYRANOĞLU

baskı ve cilt:
KIRAL MATBAASI

dizgi:
İSAK MATBAASI

sunuş

Din nedir?

Çağlar boyunca düşünürler, «din» olgusu üzerinde durmuşlar, bu olguyu değişik perspektiflerden (din sosyolojisi; din felsefesi; din psikolojisi; din fenomenolojisi) temellendirmeye çalışmışlardır. Geniş anlamda, insanla insan üstü güç (ki bu gücün mutlaka «tanrı» olması gerekmez) arasındaki ilişkilerin duygular, inanç sistemleri ve ibadetler biçiminde sistemleştiği bu karmaşık olgunun kökeninde insanın doğa karşısındaki korkusu yatmaktadır. Alman dinbilimcisi Rudolf Otto'nun dediği gibi, insan ürker ve güvenir. İnsan üstü güç, bir yanıyla insanı ürkütür, bir yanıyla da onu hayran bırakır. Otto'nun deyişiyle bu güç hem mysterium tremendum (insanı heybetle titreten sır), hem de mysterium fascinans'dır (insanı hayran bırakan sır). Hartmann da bu tanıma katılır: «Din, insanın, kendisini heyecan ve hayranlığa sürükleyen metafizik güçler taşımasıdır.»

Din olgusunu tarihsel gelişimi içinde değil,özü açısından inceleyen din fenomenolojisi, dinlerin her birine özgü tanrı kavramını araştırmayı konu alır. Fenomenolojik görüşün vardığı sonuç dinsel duygunun belirtilerinin farklı dinlerde birbirine benzediği varsayımından çıkarak dinlerin kökeninin bir olduğunu göstermektir. Dinsel bir tasavvurun en ilkel topluluklardan başlayarak en yüksek dinlere kadar hangi biçimlerde yaşamaya devam ettiğini ortaya koyar. Bu yüzden fenomenoloji felsefesi açısından dinde temel ilke, insan benliğinin bütün faaliyetleriyle ve tüm olarak tanrı ile ilişki kurmasıdır.

Din psikolojisinin konusunu ise, bireyin dinsel iç deneyi meydana getirir; dinin başlangıç ve gelişimini bireysel perspektiften açıklamaya çalışır. Din psikolojisi açısından yapılan bir din tanımı da bu durumu ortaya koyar: «din, yetersizliğini ve güçsüzlüğünü duyan ruhların en yüksek bir güçle ilişki kurmalarıdır.» (Auguste Sabatier).

Din sosyolojisi ise dinin aile, millet v.b. gibi toplumsal kurumlara karşı aldığı tavrı, din olgusuyla bağlantılı olarak ortaya çıkan sosyolojik olayları, çeşitli dinsel kurumların toplumla olan ilişkilerini araştırır. Başka bir deyişle din psikolojisi dinin sübjektif alanını, din sosyolojisi ise dinin objektif alanını belirler. Durkheim'in şu tanımlaması, din sosyolojisi açısından din olgusunun temellendirilmesine iyi bir örnek sayılsa gerektir: «bir din kutsal varlıkla ilgili ibadet ve itikatlardan meydana gelen toplu bir sistemdir. Bu sisteme bağlanan bireyler, bir birlik, cemaat yada ümmet meydana getirirler.»

Din felsefesi ise, dinin mahiyeti üzerinde durur. Mutlak varlık kavramını ve insanın bu varlıkla olan ilişkilerinin gerçekliğini araştırdığı kadar, dinin ahlâkla olan ilişkilerini de kapsar. «Din, insanın bütün görevlerinde ilâhî emrin bilinmesi ve tanımlanmasıdır» diyen Kant, dini ahlâk açısından sistemleştirme amacını güder.

«Dinler Tarihi» adlı bu sistematik incelemede dini, psikolojik, sosyolojik, felsefî v.b. yanlarıyla değil ama, yer yer bu konuları da kapsayan tarihsel gelişmeleri içinde temellendirmek amacı güdülmüştür. «Dinler Tarihi», adından da anlaşılacağı gibi, dilbilim ve tarih yöntemleriyle belirli bir ulusun, ırkın yada bir dönemin, bir tek kişinin dinini incelemeye yönelmiştir. «Dinler Tarihi» aynı zamanda, ayrı ayrı dinlerin birbirlerine olan bağlılığını, yada birbirleriyle olan tarihsel ilişkilerini de aydınlığa kavuşturma amacını gütmektedir.

«Dinler Tarihi». ansiklopedisinin I. Cildi İslâmlığa ayrılmıştır. Bu ciltte, Hz. Muhammed'in hayatı, Islâmlığı yayma çabaları, dört halife dönemi, Osmanlı imparatorluğundan önce İslâmlığın yayılmasından başlayarak İslâmlığın tarihsel gelişimi anlatılmakta, Kur'an'ın tarihi, mezhepler, tarikatlar, İslâm felsefesi ve İslâm sanatı incelenmektedir. Ansiklopedinin II. cildi ilk iki büyük tek tanrıcı din olan musevilik ve hıristiyanlığa ayrılmıştır. III. ciltte ise, budizm, totemizm, animizm, ve İslâmdan önceki eski Türk dinleri vb. gibi ilkel dinler, geniş bir tarihsel açıdan ele alınıp incelenmektedir.

Saygılarımızla,

Gelişim Yayınları

DİNLERİN TEMELİ

ilkel içgüdüler

Dinler nasıl ortaya çıktı? Bazı görüşlere göre bu sorunun cevabı doğru olarak verilebilirse dinlerin geleceği daha iyi tahmin edilebilir. Bu nedenle tutarlı bir açıklama gereklidir. Uzak geçmişi, arkeologların ve tarih öncesini inceleyen tarihçilerin araştırmalarından ortaya çıkarabiliriz. Bir başka kaynak da, taş devrinde yada daha öncesinde kalmış yada ortadan kalkmış yaşayış ve düşünüş biçimlerinin bugün «ilkel ırk» diye nitelendirdiğimiz topluluklarda, yaşamaya devam eden çarpık kalıntılarıdır.

Dinsel inanç ve eylemlerin ilgilendikleri sorunların bu eylemler sonucunda ortaya çıkmadığı ama bu sorunların, dinin temeli olduğu bir gerçektir. Dinle ilgili olarak birbiriyle bağlantılı olan temel sorunlar şunlardır:

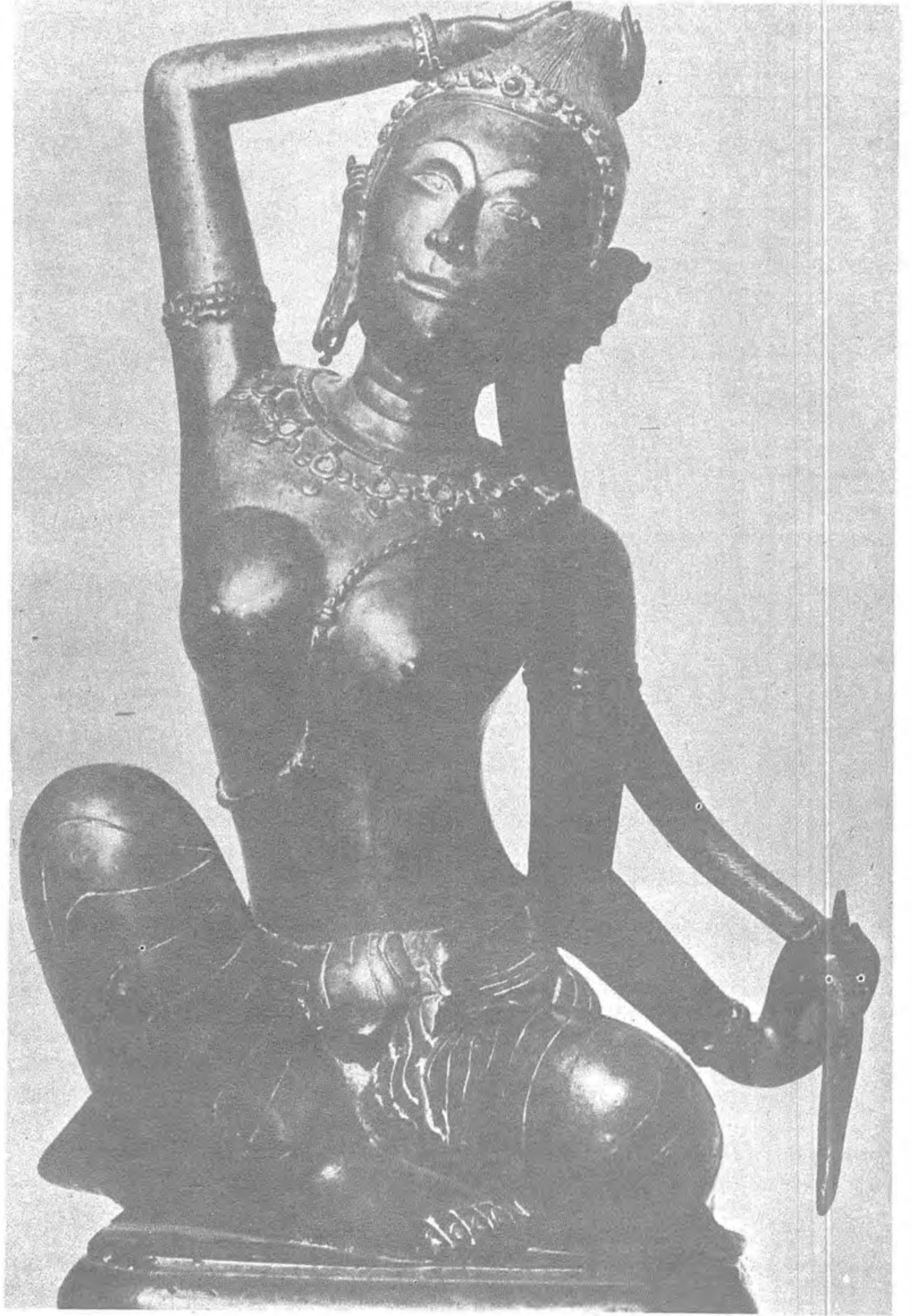
I. Ben, yada **Ego**

II. Ben yada **Ego**'nun çevresi; öteki «ben»leri de kapsayan dünya.

III. Kendi kendine var olan, çeşitli biçimlerde düşünülen, ama düşüncenin objesi olmadan önce de hissedilip korkulan nesne.

IV. Değişik biçimlerde düşünülen değerli nesneler.

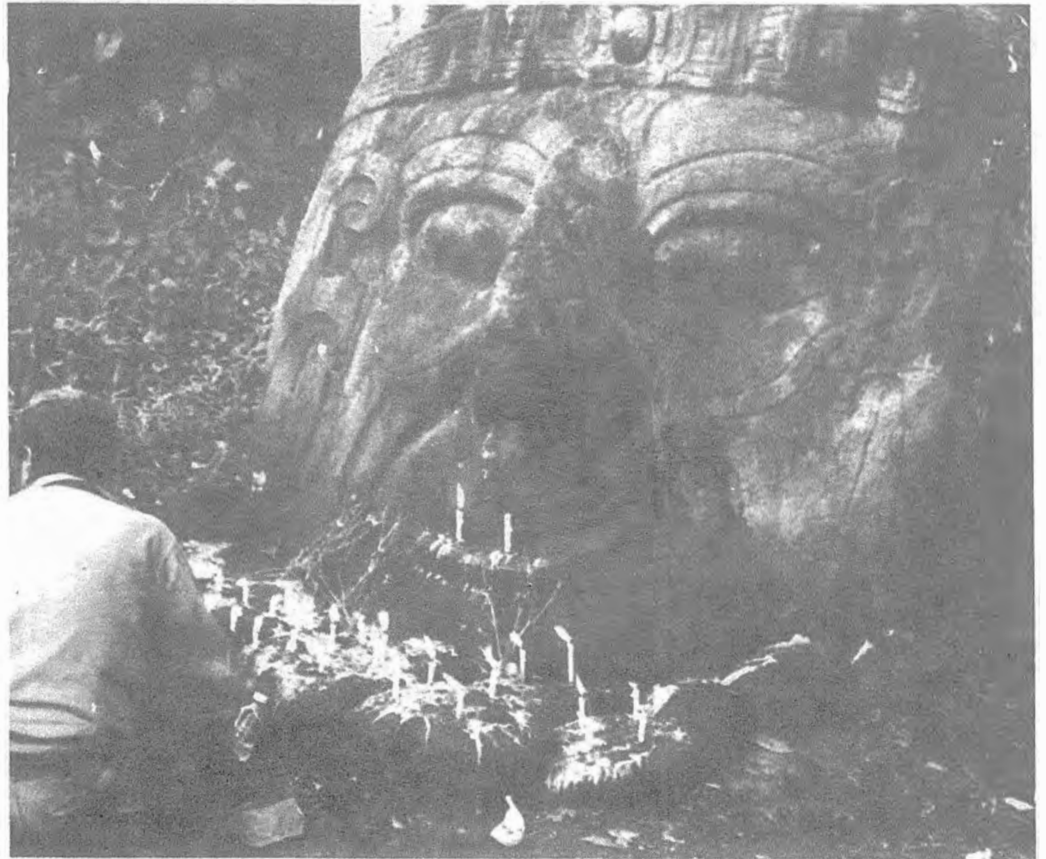
Bunların dördü de, kendi başlarına birer sorundur, ama dini, yanlış algılamaların sebep olduğu bir yanılsama (illusion) sonucunda ortaya çıkmış sayarak reddetmek, onu tümüyle yanlış anlamak demektir. Bu dört sorundan bir yada daha fazlasının (ama hiç bir zaman dördünün birden değil) bir yanılsama olduğunu tanıtlamak için, din adına değişik çabalar gösterilmiştir. Sözgelimi Hindular ben'in, dünyanın ve insan değerlerinin gerçekliği olmadığını, tek varolanın iyilik ve kötülüğün ötesinde olan **Brahma** olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu dört maddenin içerdiği sorular bilinen sorulardır;

Hint mitoslarına göre Buddha, saçlarının suyunu sıkarak dünyayı suların basmasına sebep olmuştu. Bu olayı gösteren XIX. yüzyıla ait bir heykel (bu heykel, Bangkok Devlet Müzesi'ndedir).

Pachakamac'ın Güneş Mabedi'nde bulunan tahta bir tanrı heykelciği (bugün Lima'da M. Ballo koleksiyonundadır).

(Guatemala'da, bir Tanrı heykeli); bu heykel, kolomb-öncesi Amerikan dinlerinde insan biçimciliğinin (tanrıyı insan biçiminde tasarlamanın) var olduğunu gösterir.

insanlar, sürekli olarak bu sorulara cevap verebilecek geçerli bir inanca sahip olmaya çalışmışlardır: «Ben neyim?»; «Bilincinde olduğum bu «ben» (kendim) nedir?»; «Çevremdeki dünya nedir?»; «Bu dünyanın anlamı nedir?»; «Neye yarar?»; «Benim dünya ile ilişkim nedir?»; «Ölüm ne demektir?»; «Benim ve benim gibi ölümlülerin denetimi dışında olan şeyin niteliği nedir?»; «Çevremde gördüğüm bütün değişim ve çöküşlere rağmen süre giden Değişmez Birşey yada Biri yok mudur?»; «Soydaşlarımdan bazı olağanüstü yetenekli kişilerde bu Derin Gerçeğin simgelerini ve gölgelerini sezmiyor muyum?»; «Onlarda ve benim kendi derinliklerimde İnsanüstü bir Buyruğun belirtilerini bulmuyor muyum?»; «Kendimi çevremdeki çeşitli nesnelere değerler biçerken görüyorum. Niçin herhangi bir şeyin değeri olsun?»; «Bu değerler neden?»; «Bunlar ne demektir?»; «Yükselen bir değerler ölçüsü var mıdır?»

Gerçekçi bir kişi bu soruların hiç birine şimdiye kadar doyurucu bir cevap verilmediğini söyleme eğilimindedir. Din konusunda gerçekçi bir tavır alanlar, genellikle, bu gibi büyük sorunların halen çözümlenmemiş olduğunu açıklayarak çağdaş sefalet ve kararsızlığımız içinde bile inançlarımızın ilkel atalarımızın doğal içgüdülerine bağlanabileceğini belirtirler.

en eski ilkel dinler

Konumuza, aşağı düzeydeki kültürler arasında bulunabilen en eski dinsel yaşamı inceleyerek başlayacağız. Bu nedenle, yüce kehanetlerin, dinsel tapınmaların, gizemci görüşlerin, kaba, hatta hiç bir çekiciliği bulunmayan bu temellerden çıktığını görmek bizleri hayrete düşürmemelidir. Önemli olan, bir şeyin çıkış noktasının ne olduğu değil, ilerde neye dönüştüğü ve sonuçta ne olduğudur.

İnsanla maymun arasında bir yerde olduklarını varsaydığımız yarı - insanların (**«antropoid»** lerin) dinsel töreleri hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Gene de şempanzelerin soydaşları arasından grup dışı bırakıldıklarında, yada onlardan ayrıldıklarında çok mutsuz olduklarını; vahşi Chillingham sığırlarının, sürünün kurallarını bozanları garip bir biçimde cezalandırdıklarını biliyoruz. Bunlar, günâh işlemenin ve cezalandırılmanın ilkel biçimlerini andırırlar. Birçok yarı-insan cinslerinin bir çeşit ilkel korku duyuları vardır. Hayvanlar, doğal olarak, kendi cinslerinden birinin ölümü karşısında çok belirgin bir tedirginlik duyarlar. Gene de hayvanlar ölülerini törenle gömme iddiasında değillerdir. Ölüleri gömme geleneğine ilk kez İsa'dan yüzbin yıl önce yaşamış olan **Neandert-hal** adamlarda rastlanır.

İlkel kültürlerin yukarda belirtilen dört kategoriye ne ölçüde uyduklarını, arkeoloji ve insan biliminin ortaya çıkarabildiği bilgileri biraraya getirdiğimizde görebiliriz.

I. «Ben» yada «Ego». Burada önemli olan nokta «Ben»in bileşiminin ve rüya, ölüm ve hayaletlerle olan ilişkisinin anlaşılmasıdır. Bugün, çoğu batılılar kendilerini «beden» ve «ruh» olarak incelerler. Ama, daha önceki ırklar, çok değişik bir ayırım yapmışlar, giderek, ruhların birden fazla olduğuna inanmışlardır. Iroquois kızılderililerinin beden - dışı unsurları belirtmek için altı ayrı kelimesi vardı. İngiliz Kolombiyası'ndaki Haida kızılderilileri ise zihin, hayalet ve beden-dışı ruh arasında ayırım yaparlar, bunların da beden-dışı ruh için iki ayrı kelimesi vardır. Çin, Yeni Gine ve Endonezya'da da bir insanın iki ruhu olduğu inancı çok yaygındır. Bazı melanezyalılar bir

lar ise beş ruh unsuru bulunduğuna inanırlardı. Romalılar da bu anlamda bir çokluk düşüncesine sahiptiler. Aziz Paulus beden, ruh ve can'dan söz eder. Öte yandan, birden çok ruh inancının da, ruhsuz insanlar inancı ile dengelendiği görülüyor. İnsanların hepsi bedenden ayrılabilir bir ruha sahip değildirler. Bu düşünüş, ölümsüzlüğün birçok durumda (sözgelimi, Mısır ve Çin'de) niçin aristokratik bir ayrıcalık sayıldığını açıklar. Yalnız büyük önderlerin ve savaşçıların öteki dünyada da yaşamaya devam eden ruhları vardır. Bu, belki de daha sonraları, tanrıbilimcilerin, «şartlı ölümsüzlük» olarak adlandırdıkları durumun ilk biçimidir.

Sürekli ruha inanma, özellikle rüya fenomeninden çıkarılmıştır. Buna neden de, rüyada ruhun, bir süre için bedenden ayrılarak dolaştığı inancıdır. (Güney Amerika'daki Lengua Yerlilerinde olduğu gibi). Bu süreklilik kavramının, mezara ölünün kullanması için giyecek ve eşya koyan ilkel adamın bilincinde de yer etmiş olması gerekir.

Bugün de üzerinde araştırmalar yapılan fiziksel olguların çok eski zamanlardan beri bilindiği kesindir ve ölülerin gömülmesi hayaletlere inanılmasına yol açmış olabilir.

II. «Öteki Ben»leri Kapsayan Dünya. Bu insanlarla insan dışı varlıklar arasındaki fark, yalnız Hıristiyanlarda değil özellikle Akdeniz insanları arasında herhangi başka bir yerden daha belirgindir. Belirli bir tip ilkel kafa için, kendini bal yapan karıncadan, bir timsahtan yada bir tırtıldan türemiş olarak düşünmek tutarsızlık değildir. Bu nedenle eski çağlarda insanlarla insan-dışı olanlar arasında bir ilişkinin varlığı olağan kabul edilir. Bir Papua (Yeni Gine) kabilesinin üyeleri arasında bir sorguçlu güvercin, bir siyah papağan, hatta bir **iguana** da yer alırdı. Afrika halk hikâyelerinden, insanlarla hayvanların aynı aileye mensup kabul edildikleri anlaşılır. Batı Avrupa'daki evcil hayvanlar da böyle kabul edilir. Hollanda'da bir çiftçinin ölümü onun arılarına ve sığırlarına haber verilir. Bu çeşit bir davranış insanları alçaltmak değil, tam tersine hayvanları, İbranilerin kutsal kitaplarındakinden daha yükseğe çıkartmaktır. İbranilerce yaradılışın efendisi İnsan'dır ve İnsan, kendi dışındaki bütün organik yaşama hükmetmekle görevlidir. Bu açıdan alınırsa Aziz Francesko'nun «kuşlar; kızkardeşlerimiz» deyiminin,

Çiçek Tanrısı Xochipilli'yi gösteren volkanik taştan yapılma bir heykel (bu heykel, bugün Meksika Devlet Müzesi'ndedir). Heykelin gerdanlığı jagar tırnaklarından yapılmıştır. Bedeni, çiçekler ve güneş ışınlarını gösteren sembollerle süslüdür.

İbrani kökenli olmadığı görülür. İncil ise bu konuda tarafsızdır. Aziz Francesco'nun hayvanlar ve kuşlarla olan dostluğunun, Dionysius benzeri yazıtlar yoluyla Hıristiyan kilisesine giren doğu gizemciliğinin bir sonucu olduğuna kuşku yoktur. Burada, Avrupa geleneklerinden çok Hindistan'da görülen bir tavır sözkonusudur. Gandhi, öküzleri korumayı insan ile yarı-insan arasında bir birlik sağladığı için savunmuştur.

İlk insan kendisiyle hayvanlar, kuşlar ve sürüngenler, arasında çok az bir ayırım yapardı. Bu, yalnız totemizmi değil «ruh göçü» inancını da açıklar. «Ruh göçü» düşüncesi elbette İbrani teolojisine aykırıdır. Hindistan'da bu öğretinin, aryan kökenli olmadığı öne sürülmüş, buna gerekçe olarak da ilk vedalarda «ruh göçü»nden söz edilmeyişi gösterilmiştir. Druidizm'de (Kelt dini) de bulunduğu söylenirse de bunun, Yakındoğu'dan Akdeniz

Çin'de T'ang dönemine ait seramik bir boğa. Çin dinlerinde boğa, tanrılara kurban edilen hayvanlardandır (üstte).
Tanrı Siva'nın bindiği öküz Vandi'yi *gösteren bir heykel (VII. yüzyıl) (altta).*

aracılığı ile Batıya geçmiş, yada Akdeniz topraklarına beyazların yerleşmesinden önceki ilk kültürden arta kalmış olması mümkündür.

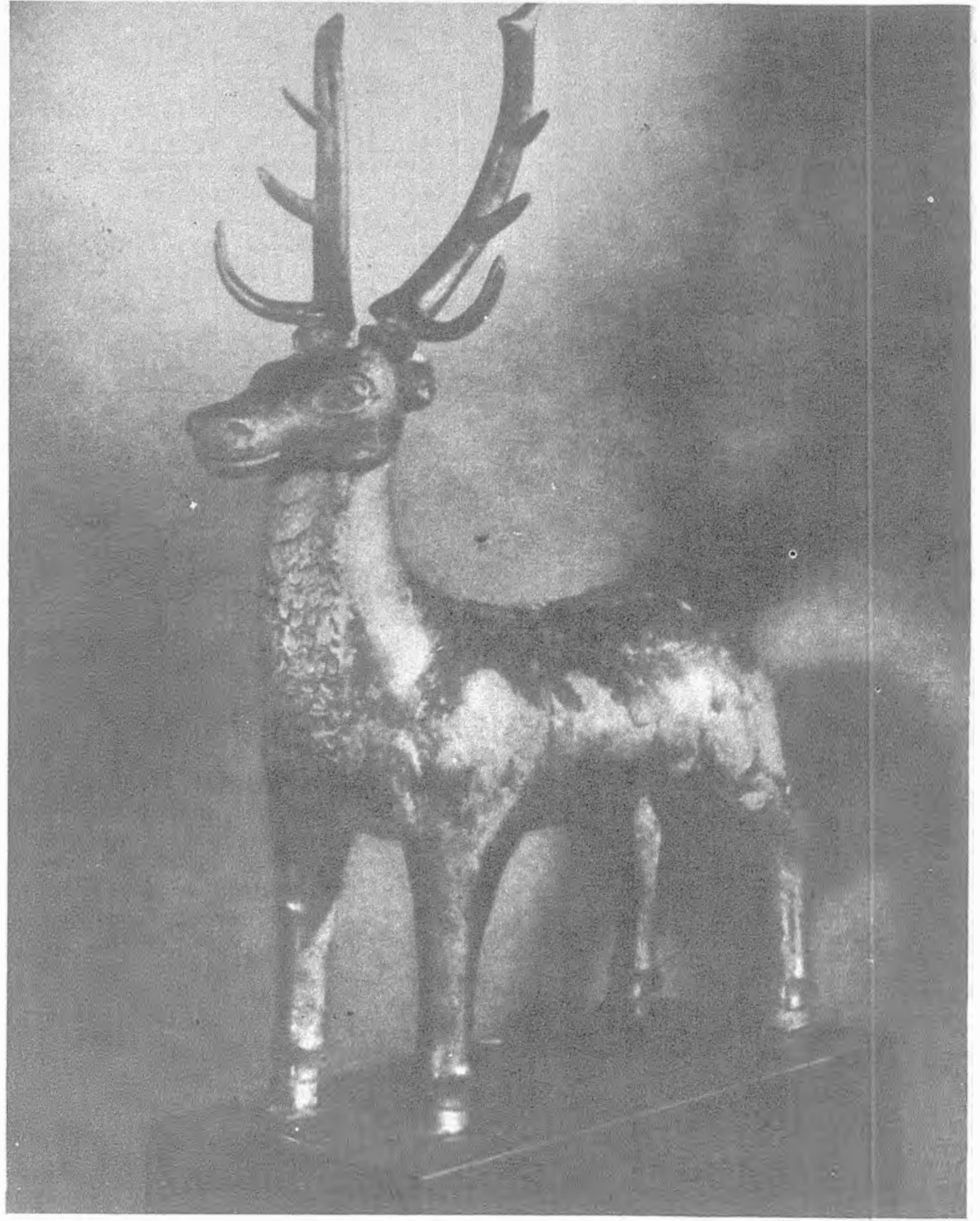
Yarı-insanları bir yana bırakıp insana baktığımızda «Kutsal» kavramın ilk biçimlerinde ruhlara olan saygının büyük önem taşıdığı görülür. Bazı Polinezya (Güney Pasifik adaları) kabilelerinde, ataları simgeleyen bazı nesnelerin saklandığı özel evler vardır. Bu evlerin, atalara ait tabletlerin saklandığı Çin evlerinden önemli bir farkı yoktur. Kesin olarak bilinemeyen, atalara yönelik bu tapınmanın ne ölçüde olduğudur. Bu ölmüş bir insana gösterilen saygıdan ötede bir şey midir? Yoksa her insanda bulunduğuna inanılan yüce güce karşı duyulan bir hayranlığın ifadesi midir? İkincisi daha güçlü bir ihtimal olarak görünüyor; çünkü **«theriolatry»** olarak adlandırılan hayvan saygısı, hayvanın kendisi için değil onda belirlenen korkunç yada güçlü Kutsal olan içindir.

Kabile üyeliğine giriş (**İnisiasyon**), yüzeyde dinsel bir olgu olmaktan çok sosyal bir olgu olarak görünür; ilkgençlikten kabilenin olgun üyeliğine geçiş ile ilgilidir. Olgun üyeliğe geçiş bir törenle kutlanır. Bu tören hem bu geçişe verilen önemi belirtir, hem de kişiyi güçlendirir. Dinin sosyal yönü, başka bir deyişle, topluluğun kutsal sayılması konusunda pek çok şey söylenmiştir. Kabilenin bütününün ilk tanrı olduğunu kabul edenler, «**İnisiasyon**»u da dinsel bir eylem olarak görürler. Bu, büyümekte olan kız ve erkek çocukların, kutsal birliğin bir parçası olduklarının bilincine varmaları demektir. Gerçekte ise dinin, bir değil birkaç kökü vardır. İlerde de göreceğimiz gibi, insanlığın ilkel çağlarındakiler için kutsal Nesne ne kabilenin kişileştirilmesidir, ne de böyle bir kişileştirmeden doğmuştur. Bu nedenle **İnisiasyon** Kutsal ile Aşkın (**transandan**) ve olgun bir ilişki kurmayı yada Kutsal topluluk'a erişmeyi de kapsar. Böyle bir Aşkın varlık, totem olan bir üstün - hayvan, büyük bir doğa nesnesi, bir gök cisminin kişileştirilmesi, yada kutsanmış bir ata da olabilir. Bütün **İnisiasyon**'ların ortak özelliği, insanın gerçek kendisi olmadığı duygusudur. Amaç ne olursa olsun bütünüyle etkin olabilmek için insanın yeniden doğması gerekir. **İnisiasyon**'da bazen, kız yada erkek çocuğa yeni bir ad verilir ve artık eski adıyla çağrılmaz.

III. Kendi kendine var olan. Temel sorun buradadır. En eski «O» kavramının vahşilerde a) canlılık (**animatizm**) mı, yoksa b) tektanrıcılık mı olduğu üzerinde tartışmalar hâlâ süregelmektedir, ama ne olursa olsun «O», daha sonraları **bir**'den fazlayı kapsar olmuştur. Evrimciler (**Evolüsyonist**) ufak noktalarda ayrılmalarına rağmen, genel olarak ana çizgide birleşirler. Evrimcilere göre insan, düşüncenin ilkel aşamasında kişisel bir tanrı tasarlayabilme yeteneğinden yoksundur. Bu, canlılık dönemidir. Bu dönemde her çeşit olguda meteorlarda, kayalarda, ağaçlarda, çağlayanlarda, şimşekte, hayvanlarda, kanda, ay ve güneş tutulmalarında, yaşlı adamlarda, kadınlarda, cinsel hayatın belirli durumlarında, sarada, ve birçok şeyde, değişken ölçüde eşit olmayan bir güçte kendini gösteren, belirsiz korku verici, güçlü ve sırrına erişilmeyecek bir kuvvet'e inanış vardır. Bu, yavaş, irili ufaklı kaprisli ve kurnaz ruhlara inanmaya ve bir çeşit pluralist kişiciliğe (**personnalizm**) dönüşen ilkel bir Panteist tekçilik'tir. (**Monizm**). Buradan çoktanrıcılığa geçilir. Çoktanrıcılık ise, ya panteist ya teist yada deist bir sistemli düşünceye yol açar. Evrimcilerin karşısında ise Karşı-Evrimciler (**Anti-Evolüsyonist**) yer alır. Bunlara göre insanıar, en ilkel devrede bile bir tek iyi tanrı düşüncesine sahiptiler. Karşı-Evrimciler canlılık, polydaemonizm, ve çoktanrıcılık bu ilk ve özgün inancın çöküşü sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu saf inancı yeniden kurma görevi de Hıristiyan ve Yahudilerindir. Karşı-Evrimci tezin savunulması büsbütün imkânsız da değildir; çünkü ilkellerin ve özellikle Pigmelerin arasında basit ve kaba bir biçimde de olsa, tektanrıcılığın bulunduğuna ilişkin kanıtlar vardır. Polydaemonist vahşiler arasında görülen «Ulu Tanrı»ya inanışın da bu tür bir tektanrıcılığın kalıntısı olduğu açıktır. Ama bu «Ulu Tanrı» çoklukla geri plandadır: ona tapılmaz (erkek yada kadın olabilir).

«büyük ana» ve kurban

Sorun hâlâ ortadadır. Belki canlıcılığın genel ilkelliği, sonunda bağnaz kişilerin bile hoşlanacakları biçimde ortaya konacaktır. Bunun böyle olabileceğinin nedeni de şurada burada, insanların bazı ara devreleri ruhsal olduğu kadar, biyolojik olarak da **atladıkları** ve birçok Hıristiyanınkinden daha değişik olmayan bir ilkel tektanrıcılığa ulaşabildikleridir. Ama bu çeşit bir tektanrıcılık büyük İbrani peygamberleri, bazı Hıristiyanlar, Zerdüşt ve Hz. Muhammed kadar dinamik birşey ortaya çıkaramamıştır. Tanrıyı yalnızca bir soyutlama olarak değil, aynı zamanda Tanrı ile insanlar arasında ilişkileri sağlayabilmek girişiminde olan biri diye kabul etmek, tektanrıcılığın dayandığı noktadır. Bunların eksik olduğu yerde «Ulu Tanrı»ya ister Avusturalya'da ister Hinduizm'de olsun hiç kimse tapmaz. Profesör Elliot Smith'in öne sürdüğü inanca göre, en eski kişisel tanrı kavramına varma atılımı, «Büyük Ana» (**Magna Mater**) ile olmuştur. «Büyük Ana», **doğurgan analığın kişileştirilmesi**'dir. Bu, M.Ö. 15 000 yılında yaşamış olan Aurignacian'larda, daha sonra da hemen hemen aynı biçimde Girit ve Malta'nın neolitik ve tunç devirlerinde yaşayan Akdeniz insanları arasında görülür. Güney Amerika'da Avrupalılarla ilişki kurup polydaemonizm'e kadar, «Büyük Ana» tipindeki tek bir tanrıya tapmış olan bazı Kızılderililer de vardır.

Orleans Tarih Müzesi'nde bulunan bronzdan bir geyik heykeli. Eski kelt dinlerinde geyiğin, özellikle bolluk ve bereket düşüncesiyle ilgili olarak, büyük önemi vardır.

«Kendi kendine var olan» ne şekil alırsa alsın «Sen» (**Thou**)ın ile bir ilişki meydana getirir.

Bu «Sen», belirsiz bir güç evrenin tümü, büyük bir ata yada güneş sisteminden bir yıldızın yada eşsiz bir ulu tanrının canlandırılması olabilir. Bu davranış en eski çağlarda bile **«Kurban»** diye adlandırılan şeyde ve yapılması yada yapılmaması gereken şeylerin bulunduğu inancında ortaya çıkmaktadır.

Hz. İbrahim'i, oğlu İsmail'i kurban ederken gösteren bu heykel, ünlü heykeltraş Donatello tarafından yapılmıştır (Floransa Müzesi). Musevi inancına göre Tanrı, çocuğun (İsmail'in) yerine bir koyun göndermiş, böylece insan kurban edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.

«Kurban» düşüncesi, dinlerin tapınma biçimlerine yansır. Nuh, Tufan'dan sonra, sağ kaldığı için Tanrı'ya şükredişini bir koyun kurban ederek belirtmişti (Raffaelo'nun bir tablosu).

(I) Birçok dinin ortak unsuru olan Kurban, genel olarak, bir nesnenin tanrıya adanması, daha sonra da onun öldürülmesi yada yakılmasıdır. Ama bu, Tanrıya verme'nin tek biçimi değildir. Bazı durumlarda adanılan nesne, sadece Tanrının oturduğu yerin sınırları içine bırakılır ve daha sonra halk yada rahip tarafından kullanılırdı. Kurban etmenin beş nedeni olduğu ortaya sürülmüştür. Bunlar **hayranlık, şükran duası, pazarlık, gönül alma yada barış teklifi** ve **kefaret yada onarıdır**. Kurban, çoğunlukla karışık isteklerin sonucudur, ama bazen de karşılıksızdır. Elgon dağında yaşayan pigmeler orman ruhlarına bal petekleri adar. Sussex köylüleri ise atalarının taptıkları unutulmuş bir tanrının gönlünü almak için, sol omuzları üzerinden ufak bir parça yiyecek atarlar.

Bir önemli neden de söz konusu tanrının canlı olarak saklanabilmesidir. «Tanrılar beslenememekten dolayı ölürler». Bu nedenle adakların yokedilmesi yada tanrıya sunulması, ölüm anlamında değil hayat anlamında düşünülmelidir. Kurban edilen nesne, tanrıyı beslemek, onun insan kaderine egemen olmasının devamını sağlamak içindir. Kurban edilen nesneler adakla birleşmiş olan tanrının hayatını paylaşmak içindir.

Alçak gönüllü, giderek bencil köklere dayandığı halde, kurban, dinsel eylemlerin en soylusudur. Kurban, tapınan insanın benliğini tümüyle kendi kendine Var Olan'ın (Self-Egzistan) amacına bırakılması ve tanrıya olan bağlılığındaki yetersizliklerin sürekli bir onarımıdır. Belki de törenin en basit biçimi de belirsiz bir güce duyulan hayranlıktır. İncil'i okuyanlar «ağ yada olta iğnelerini tütsüleyen» Mezopotamya halkını duyunca şaşırırlar; ama Hindistan'da herhangi bir alet yada makineye kurban verilmesi çok bilinen bir gelenektir. Yılın belirli bir gününde **Ayudah Puja** festivalinde birçok Hintlinin, işlerinde kullandıkları aletlere tütsü yada çiçek, hatta bir ufak çocuk adadıkları **(Puja)** görülmüştür. Bir motosiklete bir öküzün, fabrikadaki bir makineye bir koyunun adanması gibi...

Pazarlık biçiminde kurban verme en çok karşılaşılan kurban verme şeklidir ve özellikle Yunan klâsiklerinde çok yaygın olarak görülür. Aristofanes, oyunlarında bu törenleri gülünç bir biçimde alaya alır. Sözgelimi «Kuşlar»da, Peithetairos bulutların içinde bir şehir kurar, böylece kurbanlardan çıkan dumanın tanrılara ulaşmasını önler. Tanrılar açlıktan ölecek duruma gelince yeni kurulan cumhuri-

Poussin'in, yahudilerin altın Dana'ya tapmalarını gösteren bir gravürü. Musa, Sina dağına çıktığında, yahudiler peygamberinin kaybolduğunu sanarak altın Dana'ya tapmaya başlamışlardı.

yetle anlaşmak için elçiler gönderirler. Platon'un **Euthyphro** adlı diyalogu da buna benzer. Burada Sokrates, «Kurban etmenin amacı nedir? Gerçekten bir etkisi var mıdır? Pazarlık edilmesi gereken ve değerli bir kurbanın yerine ucuz bir kurban verilse de farketmeyecek olan tanrılar ne çeşit tanrılardır?» gibi sorular sorar. İbrani peygamberleri de bu çeşit kurban vermeye karşı çıkmaktan çekinmezler. (**Micah** 6 ve **Psalm** 50 yeterli örneklerídir). Milletlerin tanrıları **«eidola»**, sembol veya yansımadan başka bir şey değildirler; gökleri kuran O'dur; ve O fedakârlıktan çok ahlâklı bir kişiliğe önem verir. Gene de geniş insan topluluklarının Bilinmeyen'e karşı davranışlarını değiştirmek çok güçtür. İnsanlar güvendikleri tarafta yanılmayı; iyiliğinden kuşkulandıkları, çabuk kızabilen bir ruhun kızgınlığının yatıştırıldığından emin olmayı herşeyden yeğ tutarlar. Profesör Leuba'nın temelde Tanrı'ya, ondan yararlanmak için yaklaşıldığı düşüncesi bir bakıma doğrudur. Gene de tapılan tanrının niteliklerinin yüceltilmesi ile birlikte süregelen kurban kavramındaki gelişmeleri hiçe saymak da doğru olamaz. Psalm 40, Hıristiyan-Yahudi düşüncesindeki Allah'a sadece tek bir biçimde tapınılabileceğini belirtir. Bu da insanın kendini Tanrı'nın ahlâk buyruklarına, bu buyrukları acılı bir ölüm yada çileli bir hayatı kapsasalar bile, bütün benliğiyle adaması ile olur. Bu Tanrı'nın öfkesi, alıngan bir anında tapınaklarının üzerinde yıldırımlar yağdıran **Zeus**'un kaprisli kızgınlığı yada günah işleyeni günah sırasında ortadan kaldıran **Yehova**'nın intikamı gibi değildir. Bu, bütün suçlarına rağmen, günah işleyeni seven, günahı nedeniyle ondan ayrılmış olanları yeniden kazanmak için durmadan çalışan **«O»** nun kutsal öfkesidir.

(II) «Yapılması gereken yada yapılmaması gereken» fikri, çoğunlukla tabu olarak nitelendirilmiştir. Tabu, «belirli biçimde işaretlenmiş» ve böylece «yasaklanmış» anlamına gelen Polinezya dilinden bir kelimedir. Yasaklanmış şeyler, bazen bize garip gözükebilir. Bir cesedin, sözgelimi vebaya tutulmuş bir insanın cesedinin «tabu» sayılması akla yakındır, ama yeni doğmuş bir çocuğun dokunduğu bir parça toprağın neden «tabu» sayıldığı o kadar açık değildir. «Tabu»ların her zaman mantık dışı olmadıklarını ve mutlak bir doğru yanlış ölçüsüne olan sağduyulu inanışın tohumlarını taşıdıklarını söyleyebiliriz. Tabu düşüncesinin ilk belirtilerindeki gariplikler ve daha sonraki gelişmiş tabu inancı küçültücü de değildir. İnsan düşüncesinin mantık-öncesi devresi olarak adlandırılan döneminde sebep-sonuç ilişkileri kolayca ortaya konamaz; çünkü, bizlerin çoktan çözümlediğimiz olgulardan ortaya çıkarılan sonuçlar bir mantık eksikliğini göstermez. Sözgelimi Mikado'nun elbiselerinin «tabu» sayılması Mikado'nun kutsal bir soydan geldiğine inanılmasındandı. Böylece «Tabu» larda, dinle bağımlı bir ahlâk kavramının kökenlerini görmekteyiz.

(III) Değerler: insan soyunun değer verdiği ilk nesne yiyecektir. Yiyeceğin sağlanması görevi, bütünüyle avcının, toplayıcının yada çiftçinin elinde değildir. Bunların arkasında denetleyemedikleri bir Güç vardır ki, ihtiyaçlarını sağlamak istediklerinde o Güç'e başvurmaları yada onun sözünü dinlemeleri gerekmektedir. Böylelikle, bu Güç ile insanlar arasındaki ilişkinin kurulması amacına yönelmiş dinsel törenler ortaya çıkar. Güney Hindistan'daki Toda'larla Orta Afrika'daki Bunyoro'lar için en önemli değerli madde süttür; rahip yada rahip-kralların görevi, süt stoklarını korumak ve sütün ekşimesini önlemek için dinsel törenler düzenlemektir. Bu bir çeşit büyü gibi gözükmekteyse de, büyü kelimesinin değişik anlamlarda kullanıldığını da unutmamak gerekir. Büyü,

Doria (Cenova) sarayında bulunan ve Zeus'u devleri altederken gösteren fresk. Zeus'un bu zaferi kendisine göklerde mutlak bir egemenlik sağlamış, bu arada kardeşleri Poseidon ve Hades, sırasıyla denizde ve ölüler dünyasında hüküm sürmüşlerdir.

ya anlamsız dinsel törenler, yada kişinin özel isteklerini yerine getirmesi için Tanrıyı zorladığı dinsel tören demektir. Lord Raglan, büyünün dinsel gücünü yitirmiş bir ilahiyat olduğunu söylerken haklıdır. İnsan, savaşta kazanılan ün, ana babaya karşı görevler vb. gibi, birtakım değerlerin olup olmadığını ancak bedensel ihtiyaçlarını doyurduktan sonra düşünmeye başlamıştır. Başka bir deyişle alçaktan yükseğe yani **antroposantrik** (insanı merkez olarak alan) dinden, **teosantrik** (tanrıyı merkez olarak alan) dine geçişin ancak insanlığın altın çağı diye adlandırdığımız dönemde gerçekleştiğini unutmamak gerekir.

«tabu» inancının kökenleri

İnsan topluluklarının örgütlenmesinde ortaya çıkan bazı büyük değişmeler de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu değişmelerden ikisi, maden kömürü ile petrolden yararlanma, yakın çağlarda, ötekilerse uzun aralarla çok daha önce meydana gelmiştir. İlk değişimlerden biri, bir dahaki yıl yada kış yada yağmur mevsimi için yiyeceği bozulmadan saklama yöntemlerinin öğrenilmesidir. Bir başka buluş ise tohumların, köklerin ve bitkilerin saklanabileceği, böylelikle yiyeceğin niceliğini arttırabileceğidir. Bunu, hayvanların kesim yada, ulaşım için yetiştirilip evcilleştirilmesi izlemiştir. Bu da büyük bir nüfus artışına, akınlara, göçlere ve kolonileşmeye yol açmıştır. İlk çağlardaki zamanlarda yalnızca avcılar ve balıkçılar, başka bir deyişle karnını doyurmak için yaşayan yada toplayıcı olan insanlar vardı. Daha sonraları nehir kenarlarında, vadilerde, göl kıyılarında ve deltalarda kurulmuş köylerde yaşayan çiftçiler, dolayısıyle ilkel anlamda ticaret ilişkileri ortaya çıktı. Yiyecek, yakacak, giyecek satın alabildikleri, ihtiyaçlarını günü gününe karşılamaktan kurtuldukları için, boş zamanları olmaya başladı. Bazı günlerin çalışmak için uğursuz yada «Tabu» olduğu inancı (ki bununla özellikle ay'a karşı olan korkularını kurumlaştırmışlardı) yada aynı şeylerin bütün bir yıl boyunca sürekli olarak yapılmayacağı görüşü kutsal tatil günlerinin ortaya çıkmasına yol açtı. Kutsal günler duygusal eylemler yada sevimli büyülerle belirlendi; mısırın büyümesi için zıplamak, verimliliği arttırmak için yumurta yuvarlamak vb. gibi. Eski Mısır'da yılın beşte birini, iş yapılması yasaklanmış olan kutsal günler kaplıyordu; Roma Cumhuriyetinde yılın üçte biri **«dies nefasti»** idi. Böylece bu ve başka yollardan yetişkin nüfusun çalışma gücünden tasarruf sağlanmış oluyordu. Hayvanlar öldürmek için yetiştirilmiyor, seferler kötü havalarda erteleniyor; buzun çözülmesi yada yağmurun kuruması için bekleniliyordu. Bu süre içinde de ateşin kenarında dansediliyor, geleneksel halk hikâyeleri anlatılıyor, dinsel törenler, geçit resimleri vb. düzenleniyordu. Daha sonra evlenme, doğum ve büyüme ile ilgili törenler, cenaze törenleri (özellikle yas tutma) ve ölü insanın ruhunu yatıştırmaya yönelmiş törenler yapılmaya başlandı. Bütün bu gelişmelerde eski din kurumlarının nasıl ortaya çıktıklarını görmek kolaydır.

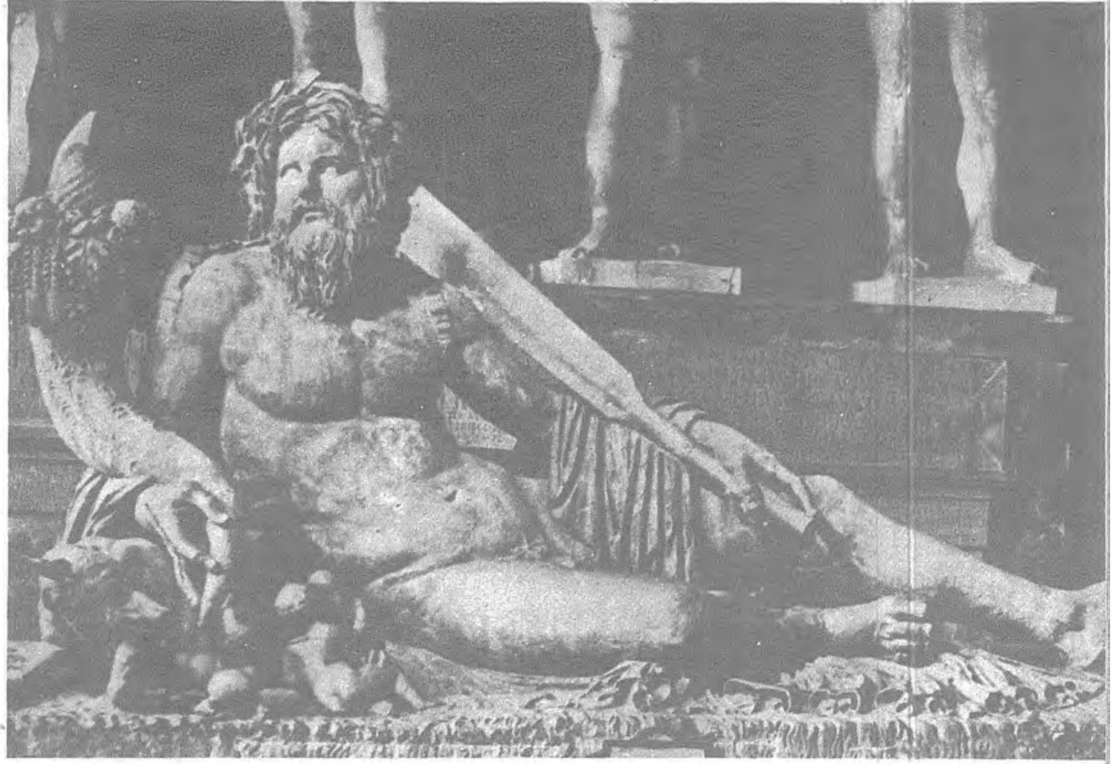
Kutsal günlerin (zamanın kutsallaştırılması) yanısıra, kutsal yerlerin (mekânının kutsallaştırılması) de doğduğunu görmekteyiz. Bu kutsallık hayaletlerin ve görünmeyenlerin dünyasına kadar uzanır ve **Valhalla, Elysian tarlaları,** She'ol ve Budizm'in saf **Suhhavati**

toprağı gibi yerler, ruhların ülkeleri olurlar. Böyle kutsal ütopya yada düş ülkeleri, insan düşüncesinin ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır; bunlara en eski Mısır kitaplarında ve Solomon adası halkı arasında rastlanır.

Komünyon şölenleri (kutsal olaylar) tanrıyı yeme düşüncesi ile başlar. Bir Yukarı Amazon kabilesi olan Triano'lar reislerinin etlerini sembolik olarak yiyip, kanını içerler; ölü kabile reisinin bedenini yakıp küllerini manyok otu köklerinden yaptıkları yerli bir alkolle karıştırarak törenle yutarlar. Kutsal Varlığın, yiyeceğin içinde bulunması, sözgelimi Noel yemeklerinden ötede bir şeydir. Hıristiyanlıktaki **Euchariste**'nin (ekmek ve şarap yenilmesi) ne denli alçakgönüllü temellere dayandığını ve komünyon şölenlerinin tarımla uğraşan insanlar arasında yaygın olduğunu söylemek onu küçümsemek anlamına gelmemelidir. Mısır ekmeğinin kırılıp yenildiği Peru'daki ağustos şenliklerini anlatan bir cizvit şunları yazmıştır: «Dört koyun ikram edilmişti... Rahip, büyük altın tabaklarda taşıdığı **sancu**'nun (mısır ekmeği) üzerine koyunların kanını serpti... sonra büyük rahip herkesin işitebileceği bir sesle: Bu **sancu**'yu nasıl yiyeceğinize dikkat edin, çünkü onu günahla ve iki arzu ve kalple yiyenler, babamız Güneş tarafından görülüp ağır cezalara çarptırılırlar. Bunun yanısıra tek bir kalple ona katılanlara Güneş ve Gökgürültüsü iyilik gösterirler ve onlar için istedikleri herşeyi, çocukları, mutlu yılları ve bolluğu sağlarlar, dedi. Sonra herkes ayağa kalktı; **Sancu**'yu yemeden önce törenle and içildi; hiç bir zaman tanrıları **Ynca**'ya ihanette bulunmayacaklarına söz verdiler. Güneş rahibi üç parmağı ile ne alabilirse eline aldı ve ağzına götürdü; sonra yerine oturdu. Bundan sonra sıra ile, bütün kabileler, çocuklara varıncaya kadar yerlerinden kalkıp törene katıldılar. Hiç bir parçanın yere düşmemesi için büyük dikkat gösteriyorlardı; çünkü bir parçayı yere düşürmek büyük günah sayılıyordu» Litvanya, Atina ve Orta Asya'da da buna benzer olaylara rastlanır.

kutsal işaretler

Burada imajların (kutsal işaretler) gelişmesine de yer vermek gerekir. İmajsız kültler dinin en alçak ve en yüksek devrelerini belirlerler («en yüksek,» burada «en son» anlamında değil, «en fazla gelişmiş» anlamındadır). Kadın şekilleri çok eski, hatta Orinasiyen devri kadar eskidir. Tasvirler, genellikle tarımın başlaması ile birlikte ortaya çıkar. Bunun nedeni, çiçek ve ağaçların ruhunu simgeleyen bir put olan Kern-bebeğindeki başlangıcı görerek anlaşılabilir. Her halde, eski tarihlerdeki putlar geniş ölçüde **antropomorfik** (insan biçimci) değillerdi. Brassempouyve Willemdorf Venüsleri, birer tanrıçadan çok, büyü için kullanılan insan modelleri olabilirler. 1943 yılında A.L. Armstrong, Suffolk'da Grimes Graves'in maden bölgelerinde tarih öncesi devirlere ait bu kadın şekillerinden daha başkalarını buldu. İmaj, bir yeraltı galerisinin girişindeki bir kaidenin üzerindeydi. Yanında ise birçok eşya, bir bardak ve bir ateşin kalıntıları vardı; neolitik çağın ilk dönemlerine ait olduğu sanılan bu tasvirlerin, yeraltı tanrıçasından, çok sayıda çakmaktaşı elde etme konusunda yardım istemek için yapıldığı düşünülebilir. En çok görülen ilk tasvirler hiç bir özel biçimi olmayan (insan anatomisini simgelediği sürece) irili ufaklı taş yada odun parçalarıydı. Hindistan'da bir tasvir, ancak «canlandırıldıktan» başka bir deyişle bir Brahma rahibi tarafından kutsandıktan sonra, dinsel bir değer taşır; ancak o zaman İlâhî Kuvvet'in putu kendisiyle birleşir ve onu etkili bir işaret durumuna getirir.

Tiberino, *romalılar için Tiber nehrinin Tanrısı'ydı. Bu heykel Tiberino'yu bir elinde kürek, öteki elinde de cornucopia (bolluk borazanı) ile göstermektedir. Tiberino'nun önünde, Romus Romulus, ve Kurt görülüyor (Louvre Müzesi).*

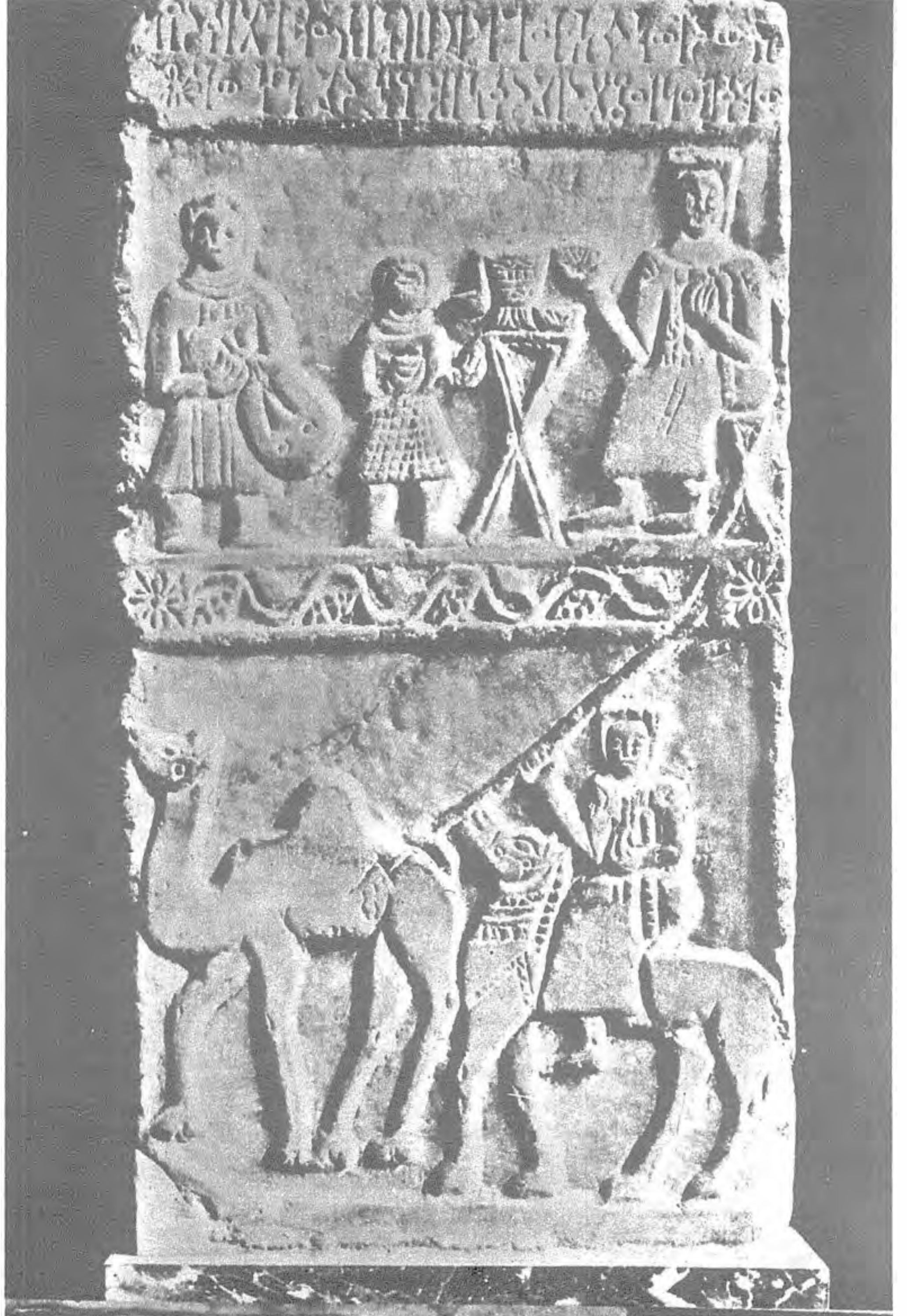
Tanrı Mars'ı gösteren bir heykel (Roma, Capitalini Müzeleri).

İSLÂMLIĞIN TARİHİ

allah'ın habercisi

İncil ile hemen hemen aynı uzunlukta olan Kur'an, milyonlarca insanın hayatlarına biçim vermiş olan İslâmlığın doğmasına yol açan en önemli ve büyük dinsel kitaplardan biridir. İslâmlık modern dünyanın biçimlenmesine yardımcı olmuş bir dindir. Hıristiyanların ve Yahudilerin kitapları değişik tarihlerde değişik kişiler tarafından yazılmış dinsel hikâyeleri, yasaları, şiirleri, atasözlerini, kehanetleri ve duaları kapsar. Oysa Kur'an'daki her kelime dünyaya tek bir kişinin ağzından, Peygamber Hz. Muhammed'in ağzından aktarılmıştır (7. yüzyılın başında ve 22 yıldan uzun bir sürede). Kur'an'daki bazı sureler kıyamet gününü anlatan, tek tanrıya tapmayı zorunlu kılan kısa, ateşli birer uyarıdır. Bazıları, İncil'de geçen peygamberleri ve onların hayatlarından alınacak dersleri tartışır. Geri kalanlar ise aile, mal, mülk, ve hak ile ilgili kurallar ortaya koyar. Bütün sureler, Kur'an'ı dinleyen ilk kişileri (bunlar yüreklilikleri ile olduğu kadar söz ustalıkları ile de övünen Arap kabilelerinin insanları idiler), Kur'an'ın bir insana ait olmayıp Allah'ın kendi sözleri olduğuna inandıran büyüleyici bir arapça ile anlatılmıştır. Kur'an Müslümanlığın kalbidir ve kelime anlamı **«Allaha teslim olmak»** tır.

İslâmlık Arabistan'ın sıcak ve ıssız bölgelerinde dinsel bir hareket olarak ortaya çıktı, Ortadoğu yolu ile hemen yayıldı. Kendilerini Müslüman yada «mü'min» olarak adlandıran birçok değişik insanı, geniş bir tektanrıcı devlet içinde birleştirdi. Hz. Peygamber'in ölümünün üzerinden on yıl geçmeden, fetihler ve müslümanlığa dönmeler sonucunda İslâmlık, yüzyılın en

İslâmlık öncesi Güney Arabistan sanatından örnek . Anıt'ta, kureyşliler ve develerle yaptıkları bir kervan yolculuğu görülmektedir.

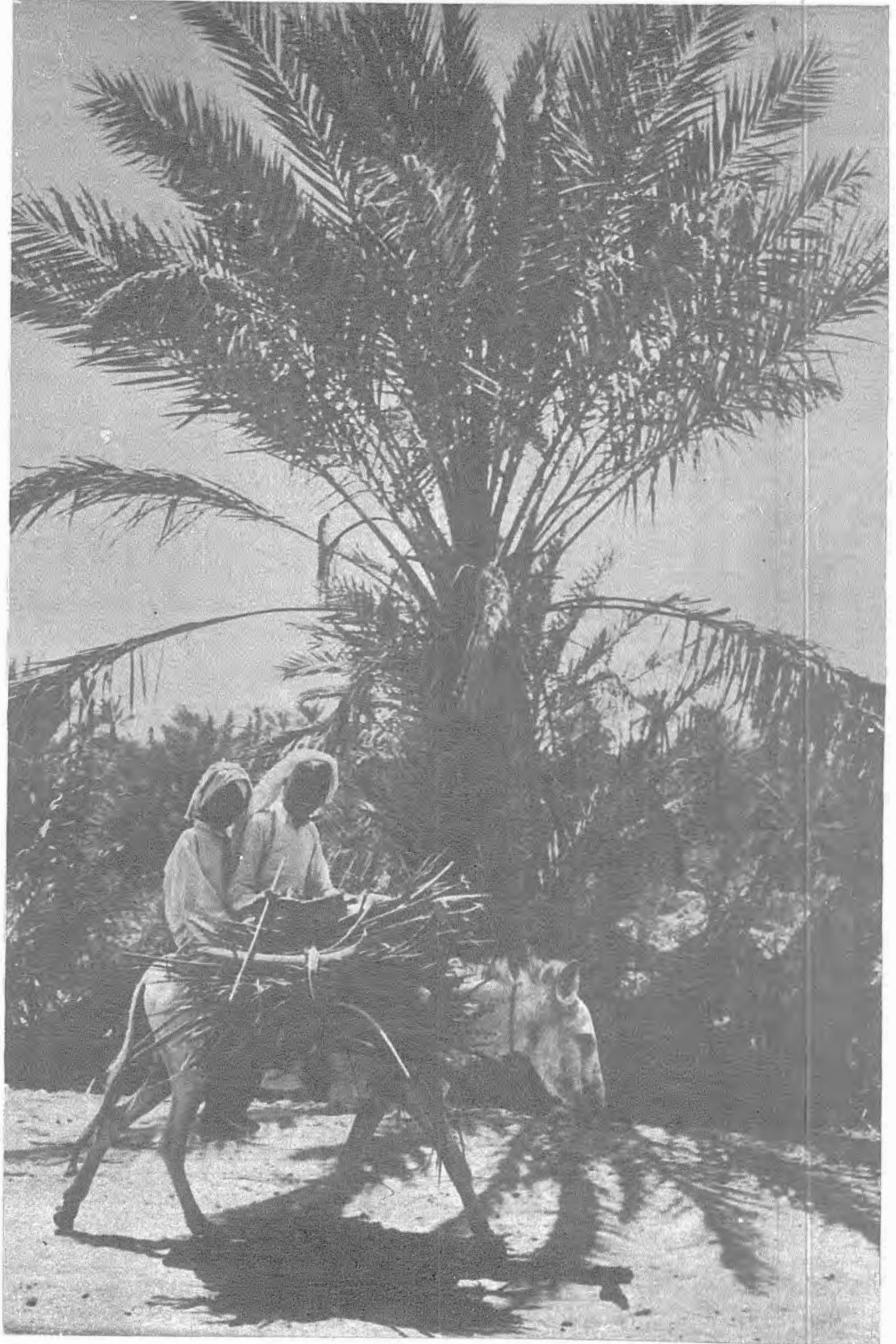
güçlü iki uygarlığının, Bizans'ın ve İran'ın temellerini sarstı. Yüzyıldan kısa sürede, Roma İmparatorluğu'nun en parlak döneminde sahip olduğundan daha geniş alanlara egemen olarak Asya, Afrika ve Avrupa'da yayıldı. Amaç, sonunda Arapça'yı 90 milyon insanın ortak dili yapmak, dünyada yaşayan her yedi kişiden birine belirli bir yaşama biçimi kabul ettirmek ve Batı'da güçlü bir etki yaratmaktı. İslâmlık altı yüzyıldan uzun süre —İslâmlığı kabul etmiş olanların at ve deve üzerinde Arabistan'ın dışına yayılmalarından, yani İslâmlığın gelişme döneminden, Moğol göçebelerinin 1258 yılında başkent Bağdat'ı yağma etmelerine kadar— dünyanın en uyarıcı dini, en büyük siyasal gücü ve en canlı kültürü oldu. Bu kültür tarihte ilk kez ispanyollar, siyah afrikalılar, iranlılar, türkler, mısırlılar ve hintliler gibi değişik ırklardan olan ve birbirine uzak yerlerde yaşayan insanlar arasında, ortak bir bağ kurdu. İslâmlık bu birleştirici rolüyle, Batı uygarlığının gelişiminde önem taşıyan birçok buluşu aktarmaya yardımcı oldu Müslümanlar Semerkant yakınlarındaki bir savaş sırasında yakaladıkları çinli savaşçılardan kâğıt yapma sanatını öğrendiler ve sonunda bu yöntemi Avrupa'ya aktardılar. Arap rakamları Hindistan'dan Batı dünyasına geçti ve orada matematik simgeleri haline geldi. İslâmlığın bir başka önemli katkısı daha vardır. Yüzyıllar boyu batılılarca unutulmuş olan klasik yunan yapıtlarının çoğu (hem bilimsel, hem felsefî) İslâm topraklarında yapılan çeviriler ile de yeniden Batı'ya dönebilmiştir.

Hz. Muhammed'in dinine inananların kendilerine özgü değerli bir kültürleri vardı. İslâmlığın en önemli özelliği, yayıldığı çeşitli kültürlerin öğelerini alarak birleştirmek ve daha sonra bu bileşim üzerinde genişlemekti. Sözgelimi tıpta, müslümanlar yunan tıp kuramını kendi klinik deneyleri ve uygulamalı gözlemleri sonucunda genişletmişlerdi. Kimya, fizik ve matematikte de önemli katkılarda bulunulmuş; cebir, geometri ve özellikle trigonometri büyük ölçüde geliştirilmişti.

Mimarlıkta, İslâmlığın en belirli başarısı cami'dir. Bu yapılarda kullanılan çok yaygın bir dış süsleme çeşidi, dalga dalga, birbirine geçmiş desenlere zengin bir örnektir. Başka yerlerde de benzerleri yapılan bu süslemelere, sonraları **arabesk** adı verildi. İslâm sanatçıları halıcılık, çömlekçilik, kitapçılık, hattatlık, tahta ve fildişi oymacılığı gibi ikinci derece sanatlarda, gerçekten eşsiz ve kusursuz yapıtlar ortaya koymuşlardır.

Bu büyük kültürün ve siyasal gücün ortaya çıkmasına yol açan İslâm dininin temeli, dünyanın en beklenmeyecek yerlerinden birinde, Afrika ile Asya arasında, bir buçuk milyon kilometrekareyi aşan bir alanda yer alan sıcak ve kavurucu topraklar üzerinde atıldı. Yedinci yüzyılda, bu topraklarda yaşayanların çoğu, keçi yada deve kılından örülmüş çadırlarda yaşayan, hurma ve süt ile beslenen, göçebe bedevî'lerdi. Öteki kabilelerle aralarında kan davaları vardı; geçimlerini zaman zaman, yaptıkları baskınlarla sağlıyorlardı.

Bedevîler, İslâmlıktan önce içlerinde olağanüstü güçlere sahip ruhların yaşadıklarına inandıkları taşlara, ağaç ve odun parçalarına taparlardı. Onların gözünde insanın en üstün erdemi sadakat, cömertlik ve yüreklilikle belirlenen mertlik idi. Herşeyin üstünde sadakat, çöldeki çetin yaşama savaşını yürütebilmek için gerekliydi. Hiç kimse

İslâm dininin doğup geliştiği Arap yarımadası, genellikle çöllerle örtülü ağaçsız bir bölgedir.

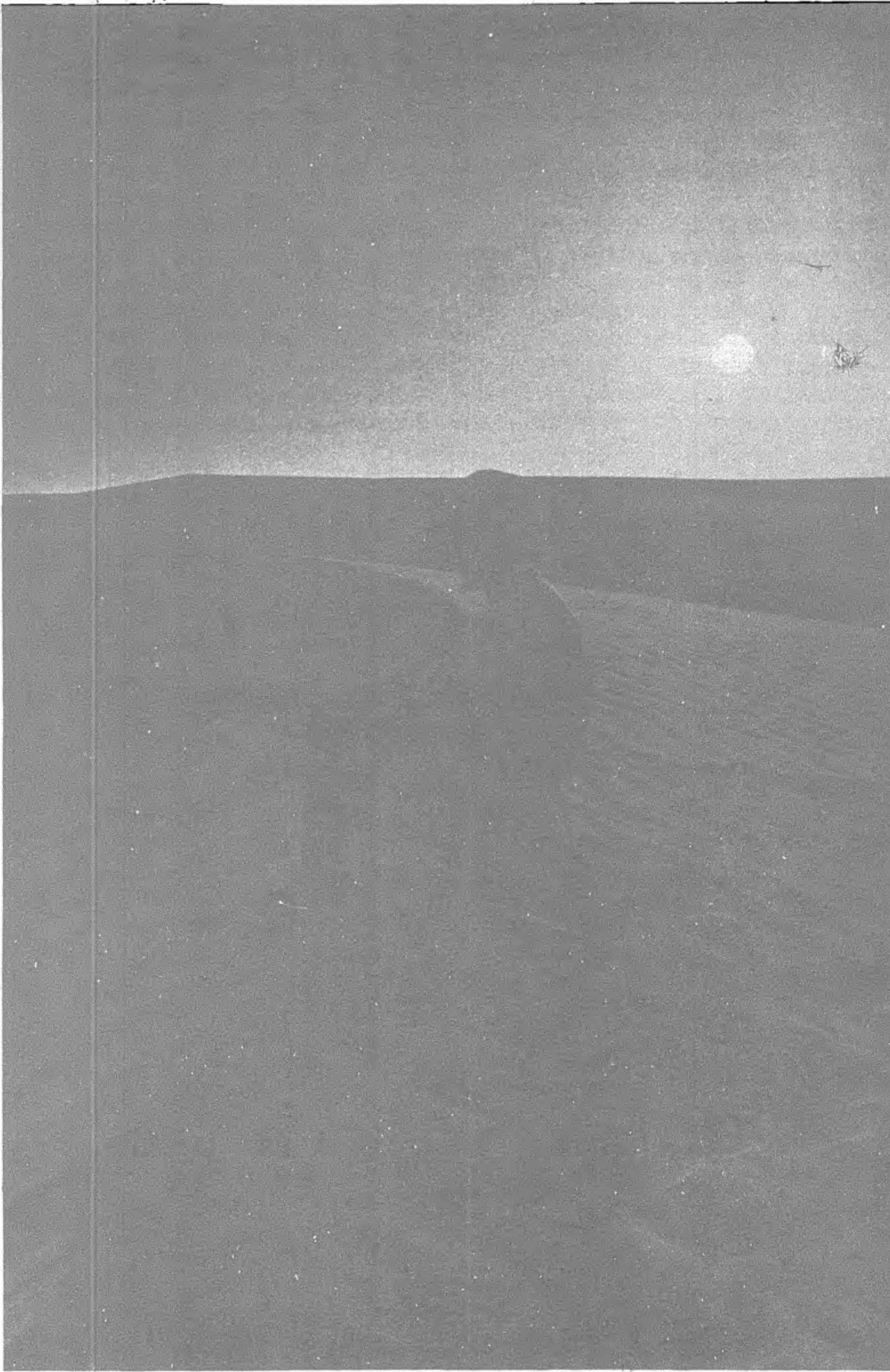
ir, kabilesinin savaşçılarını yüreklendirebilirdi.

Altıncı yüzyılın ortasında Kuzey Arabistan'da üç büyük kasaba vardı. Üçü de Batı'da Kızıldeniz, Doğu'da Büyük Sahra ile sınırlı olan dağlık Hicaz bölgesindeydi. Hicaz'ın orta kesiminde üçyüz otuz kilometre kare alana yayılmış çiftlik ve küçük köylerden oluşan, verimli Yatrip vahası yer alıyordu. 400 kilometre kadar güneyde, dağlar üstünde, zengin arap ailelerinin yaz mevsimini geçirdikleri Taif bulunuyordu. Taif'in hemen kuzeybatısında ise, Mekke kasabası kurulmuştu. Mekke, Kızıldeniz'den 800 km. kadar içerdeydi; bitki yetişmeyen çıplak dağlarla çevrili; dar, derin ve kayalık bir çöküntüde bulunuyordu.

Bu üç kasabadan en zengini ve en büyüğü, Mekke'ydi. Mekke, kazançlı kervan ticareti yollarının kavşak noktasındaydı. Yemen ve Hadramut'dan Kuzey'e Suriye pazarlarına, Kızıldeniz'den de çölü aşarak Doğu'da İran'a giden ve baharat, parfüm, değerli madenler, fildişi ve ipek taşıyan büyük deve kervanları bu kasabadan geçerlerdi. Kervanlardan elde edilen kazancın yanısıra, hacılardan da büyük kazanç sağlanıyordu; çünkü Mekke Arabistan'ın en büyük putlarının toplandığı bir yerdi. Kasabanın ortasında, Kâbe adıyla bilinen, küp biçiminde kutsal bir yapı vardı. Kâbe'deki dinsel nesneler arasında, bir köşede, duvara gömülmüş olan Hacer-ül-Esved (Siyah Taş) denilen kutsal bir göktaşı bulunuyordu. Mekke'lilerin en yüce tanrıları, evreni yaratan Allah idi. Allah, gücünü kutsal yerde heykelleri bulunan 300 tanrı ile paylaşıyordu. Mekke'ye gelen gezgin tacirler ve tanrılara tapınmak için gelen hacılar, şehirde yapılan büyük şenliklere katılır, arkalarında büyük bir zenginlik bırakırlardı.

Bu ticaret ve din merkezinin ileri gelenleri, Kureyş adlı güçlü kabiledendiler. Kureyş kabilesi, büyük bir askerî ve malî güce sahipti ve şehrin en etkili ailelerinin temsilcilerinden kurulu bir meclis yardımıyla, Mekke'yi ilkel bir «cumhuriyet» biçiminde yönetiyordu.

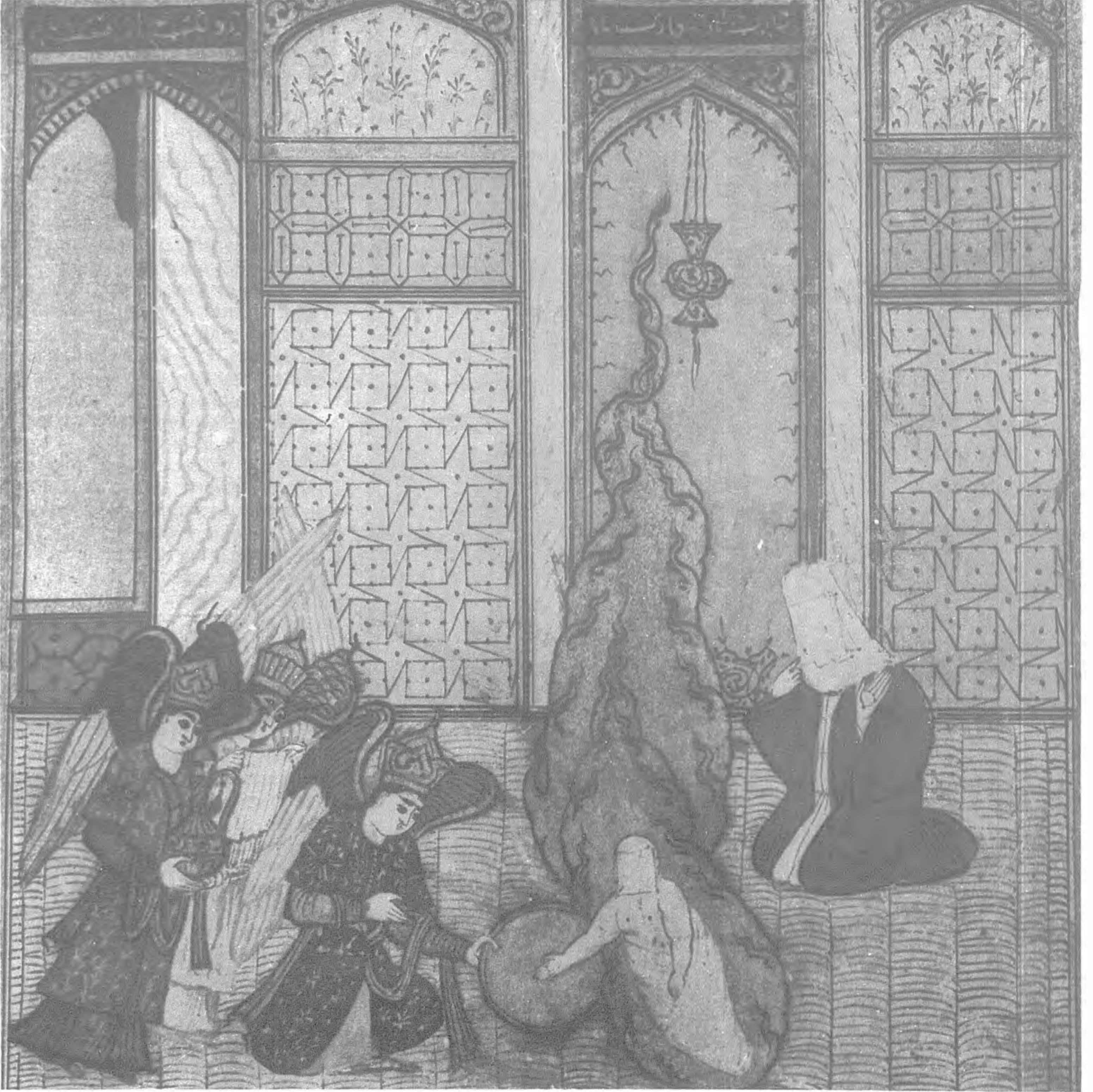
Hz. Muhammed, 571 yılında bu canlı şehirde dünyaya geldi. Muhammed adı Arapça'da **«pek çok övülen»** anlamına gelir. Hz. Muhammed, doğumundan kısa süre önce ölen ve Abdullah adında bir tacir olan babasını hiç bir zaman tanımadı. Abdullah zengin bir insan değildi ,ama güçlü Kureyş ka-

Suudi Arabistan çölünden bir görünüm. İslâmlık bu bölgede ortaya çıkmıştır.

kabilesinin desteği olmadan yaşayamazdı ve kabile ancak bir bütün olarak hareket edebilirdi. «Klan» ruhunun özü, sadakat'ti. Kişiden kabilesinin haklarını koruması için göstermesi beklenen yürekliliğin en son kertesi, ölümdü. Bir kuyunun altın'dan daha değerli olduğu bu kurak çöllerde, kabile insanları, herşeyden önce, su ve otlaklarla ilgiliydiler. Cömertlik, çölde konukseverlik kavramı ile belirlenirdi. Ünlü bir arap halk hikâyesinde, yoldan geçen yabancıları doyurmak için babasının üç devesini öldüren bir gençten övgüyle sözedilir. Yüreklilik, kadınları korumayı ve akınlara katılmayı gerektirirdi. At binmede ve okçulukta becerikli olan kişiye ödül verilirdi.

Arap kabilelerinde hayranlık duyulan güzel söz söyleme sanatı **(belâgat)**, en iyi biçimde, şiirde dile geliyordu. Şiir, böyle sık sık yer değiştiren; bu nedenle de yanlarında çok az şey taşıyabilen insanlara en uygun sözlü sanat biçimiydi. Arapların en kusursuz sanat yaratması olan şiirin, günlük hayatlarında çok önemli rolü vardı: bir şa-

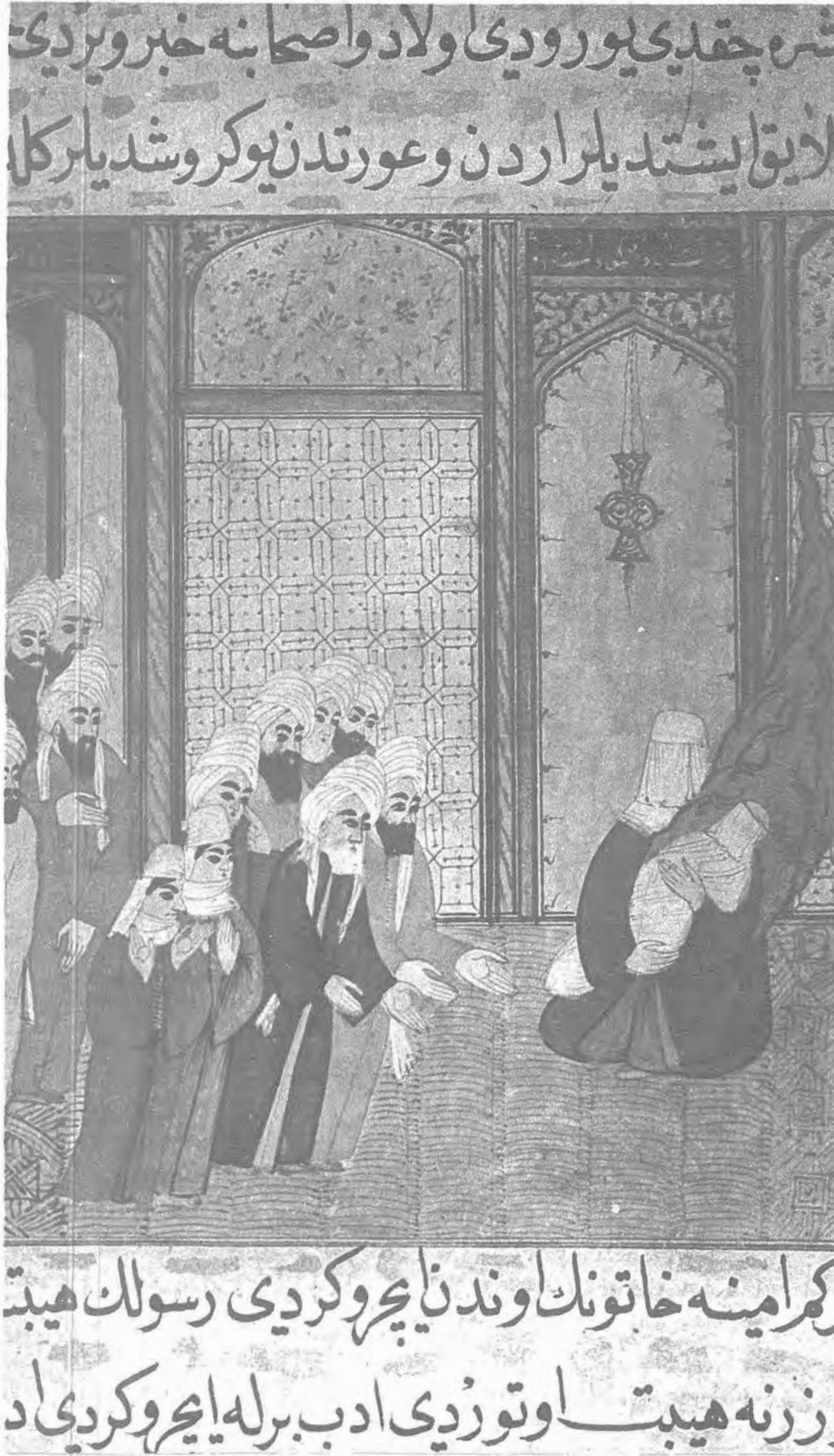
Hz. Muhammed'in doğuşu. XVI. yüzyıla ait bu minyatür Topkapı Müzesi'ndedir.

bilesindendi. Mekke aristokrasisinin geleneklerine uyarak çocuğun dul annesi onu çöle, bedevî bir sütanneye gönderdi. Çünkü çölün havası Mekke'nin boğucu havasından daha taze ve sağlıklı idi. Bir şehir çocuğunun bu iklimde hayata daha güçlü başlayacağına inanılırdı.

Çölde geçen iki üç yıldan sonra yetim çocuk Mekke'ye getirildi. Altı yaşındayken annesi ölünce büyükbabasının koruyuculuğuna verildi: ama yaşlı büyükbaba da kısa süre sonra öldü. Çocuğu amcası Ebu Talip evlat edinerek büyüttü. Hz. Muhammed'in, hiç bir malı mülkü olmayan bir delikanlı olarak yaşamak için çalışması gerekliydi. Çeşitli işlere girip çıktı. Koyun çobanlığı etti. Mekke'de mal alıp sattı. Sonra Hatice adında zengin bir dulun yanında vekil olarak çalışmaya başladı. Hatice'nin adına, kervanlardan biriyle Kuzey'e Suriye'ye gitti. Suriye o zamanlar güçlü hıristiyan Bizans İmparatorluğuna aitti.

O sıralarda Arabistan'a dıştan güçlü dinsel etkiler gelmekteydi. Bu etkiler yarımadaya Suriye ve Filistin ile Arabistan'ın güneyinden, Kızıldeniz'in karşı kıyısındaki Habeşistan'dan sızmıştı. Bazı Araplar, hıristiyan olmuşlar, birçok vahaya da Arap Yahudileri yerleşmişti. Habeş hıristiyanlardan bir topluluk da Mekke'de yaşıyordu. Ayrıca Arabistan'da o sırada «hanefi» adı verilen, Arap çoktanrıcılığından hoşnut olmayıp herkesten uzak yaşayan ve bir tek tanrıya inanan kişiler vardı.

Hz. Muhammed, bu kaynaklar ve Suriye'ye yaptığı yolculuklar yoluyla hiç kuşkusuz, Hz. İsa ile öte-

Topkapı Sarayı'nda bulunan bu minyatürde, Hz. Muhammed, doğumundan sonra, dedesi Abd-ül Muttalib'e gösteriliyor (islâm sanatının öngördüğü gibi, Peygamber ve annesinin yüzleri örtülüdür).

ki peygamberlerle ve hem yahudiler hem de hıristiyanlar tarafından tapılan tek Tanrı ile ilgili birçok hikâyeler duymuştu; giderek kendi halkı arasında birleştirici bir inancın eksikliğini hissediyordu. Yoksulluğu ve yetimliği tatmış bir kişi olarak, zengin ve güçlülerin küstahça gururlarından özellikle üzüntü duyuyordu. Bunlar, para ve maddenin her şey olduğuna inanıyorlardı. Eski bir çöl sistemi, zenginlerin varlıklarını kabilenin daha yoksul kişileriyle bölüşmelerini öngörüyordu. Ama zenginler artık bu sisteme saygı göstermiyorlardı.

Düşünmeyi seven mizacı, kibarlığı ve kusursuzluğuyla isim yapan Hz. Muhammed'e Mekke'de büyük saygı gösteriliyordu. Ona «güvenilir» anlamına gelen **El-Emîn** lâkabını takmışlardı. Ilımlı yaradılışına karşılık, etkileyici bir kişiliğe sahipti. Geniş omuzları, iri el ve ayakları, koyu renkli kalın kaşlarının üzerinde geniş alnı ve derin, iri siyah gözleriyle, yakışıklı, çarpıcı bir görünüşü vardı. Kendisiyle konuşulduğunda yalnız başını değil, bütün bedenini konuşana çevirirdi. Kızdığı zaman kaşlarının arasında bir damar kabarırdı.

Hatice, Hz. Muhammed'in kişiliğinden hem de işlerini yönetişinden etkilenmişti. Hz. Muhammed 25 yaşında iken, kendisine evlenme teklif eden Hatice'nin teklifini kabul etti (595) ve eşinin ömrünün geri kalan 25 yılında ona bağlı kaldı. 3 erkek, 4 kız çocukları oldu, ama erkekler çocukken öldüler. Kızlarının hepsi yaşadı, içlerinden yalnız birisi, Fatma, ona daha sonra İslâm tarihinde rol oynayacak torunlar verdi.

Evliliği Hz. Muhammed'i para kaygısından kurtardı ve kendisine zaman ayırabilmesini sağladı. Sık, sık şehrin karışıklığından kaçıp düşünmek için Hîra dağındaki mağaraya çekilirdi. Bazen yalnız, bazen ailesiyle gittiği bu mağarada, sonradan «güneşin doğuşu gibi» diye tanımlayacağı bazı manevî kavrayışlar edindi.

Hz. Muhammed 40 yaşında iken (610 yılında) başından, sakinliğini bozan ve onu milyonlarca insanın hayatlarını değiştirecek bir yola iten bir olay geçti. Bu olayın çeşitli anlatımları vardır. Yazık ki, Hz. Muhammed'in hayatından ortaya çıkarılan söylentilere dayanan bu hikâyelerin tümü birçok soruyu cevapsız bırakır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki yüzyılda yaşayan ve onun ilk biyografisini yazan İbn İshak'ın anlatımı en değerli olanıdır.

İbn İshak'a göre, olayın geçtiği gün Hz. Muhammed ailesi ile Hîra dağına gitmişti. Mağarada uyurken düşünde bir melek gördü. İbn İshak, Hz. Muhammed'in olayı şöyle anlattığını söyler: **«Üzerinde yazılar bulunan işlemeli bir örtü ile bana geldi ve «oku» dedi. Ben de «Neyi okuyacağım?» dedim. Örtü ile beni öylesine sıkıştırdı ki, bir an öleceğimi sandım. Sonra bıraktı ve «Oku! Yaratan Allah'ın adına oku. Pıhtılaşan kanları olan insanları yaratan Allah'ın adına oku! Senin Allah'ın en yararlı olandır. O, in-**

sanlara bilmediklerini yazarak öğretmiştir».

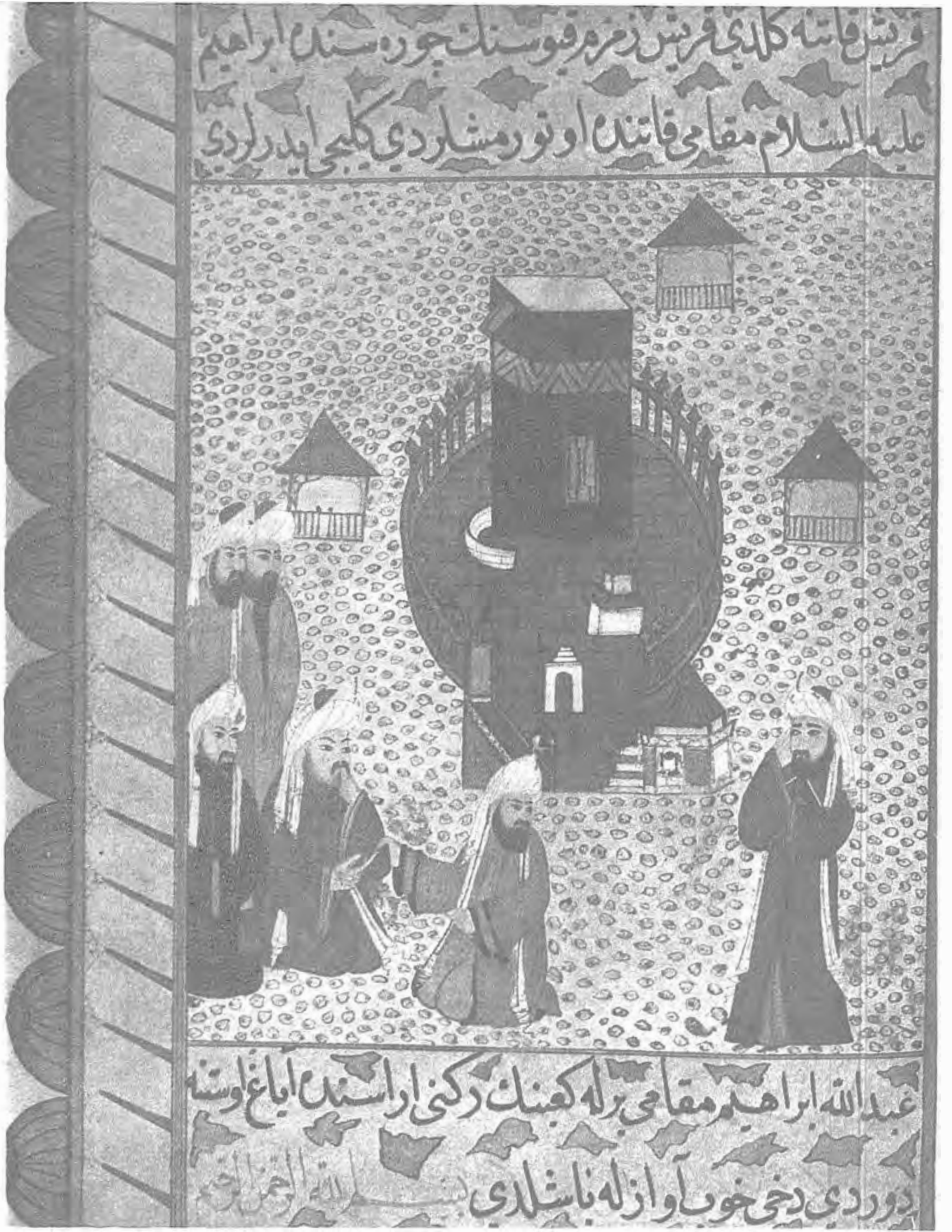
Hz. Muhammed, uykusundan manevî bir karışıklık içinde uyandı. Önce şeytana kapıldığından korktu. Öylesine allak bullak olmuştu ki, dağa tırmanıp kendini öldürmeye kalktı. Ama, söylentiye göre, cennetten bir ses duydu. Başını kaldırdığı sırada ufukta **«Ey Muhammed! Sen Allahın temsilcisisin, ben de Cebrail»** diyen, **«ata biner gibi bacakları açılmış, insan biçimli»** bir şey gördü. Hemen Hatice'ye gidip olanları anlattı. Hatice de akrabası olan bir hanif'e (1) Veraka bin Nevfel'e gitti. Veraka, hikâyeyi duyar duymaz hiç duraksamadan yorumunu açıkladı: Hz. Muhammed'e, Musa'ya gelen aynı vahiy gelmiştir ve halkının peygamberi olacaktır.

Bununla birlikte. Hz. Muhammed peygamberliği hemen benimsemez; uzun süre, Allah'tan başka hiç bir bildiri gelmediği için korku ve kuşku içinde acı çeker. Daha sonra ikinci vahiy gelir ve işe başlamasını, ortaya çıkıp insanları «uyandırmasını» buyurur.

Hz. Muhammed açık olarak dinsel öğüt vermeye 613 yılında Mekke'de başladı. Allahın tanrılardan bir tanesi olmadığını, evrenin tek ve sonsuz hükümdarı olduğunu, insanların var oldukları için O'na şükran duymalarını ve yalnız O'na tapmaları gerektiğini öğretti. Bütün mü'minlerin Allah önünde eşit olduklarını, zenginlerin varlıklarını yoksullarla bölüşmeleri gerektiğini öğütledi. Aynı zamanda insanın kaderinin Allah'ın elinde olduğu, herkes için bir yargılanma günü olacağı uyarısını yaptı.

Böylece, Hz. Muhammed hayata yeni değerler getiriyordu. Çoktanrıcılığa göre ölüm, varoluşun sonu idi. Hz. Muhammed'e göreyse, herkes öbür dünyada, dünya üzerinde yaptığı işlerden sorumlu tutulacaktı. Bu düşünce, başarı ölçüsünün zenginlik olduğuna inananlar için şaşırtıcı idi. Allah'ı ve onun elçisi olarak Hz. Muhammed'i kabul edenler için bu dünyada adalet, öteki dünyada parlak bir hayat; kabul etmeyenler içinse cehennem ve korkunç eziyetler olacaktı.

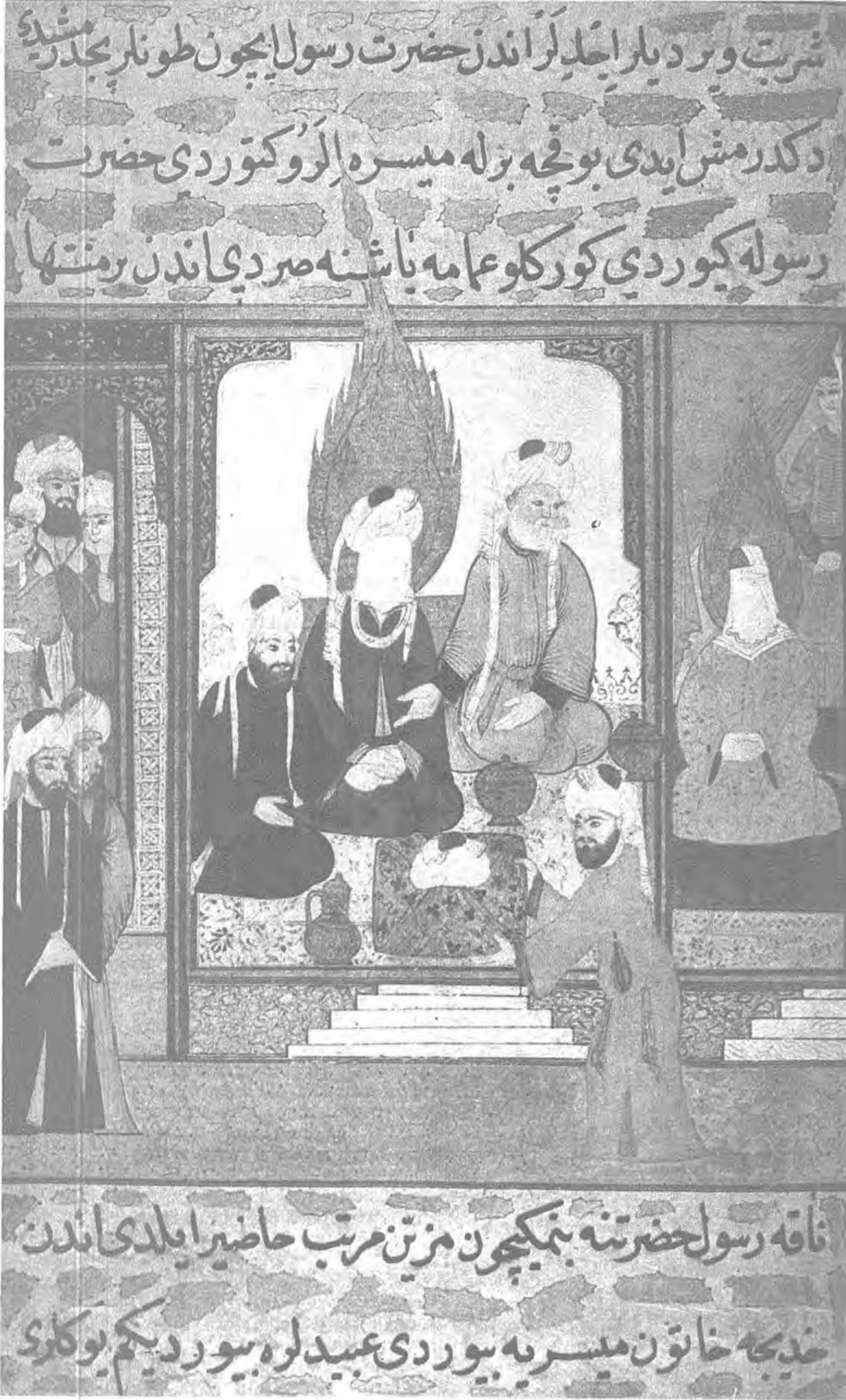
Hz. Peygambere ilk inananlar

Hz. Muhammed'in babası Abdullah, oğlunun doğumu üzerine dua ederken.

karısı Hatice, ondan sonra da Hz. Muhammed'in genç yeğeni Ali, azat ettiği kölesi Zeyd ve zengin bir adam olan Ebubekir oldular. Ebubekir ve Ali, İslâmlığın gelişmesinde önemli rol oynayacaklardır. Hz. Muhammed'e ilk inananlardan çoğu yoksul, zulüm gören insanlardı. Hz. Muhammed'in bu dünya ile ve öteki dünya ile ilgili umut dolu sözlerini seve seve benimsediler. Ne var ki, Kureyş ileri gelenleri, onu peygamber tanımamakla kalmayıp, şiddetle karşı koydular. İnsanlar için mevkiden çok dine inanmayı değer ölçüsü sayan bu inanışı, kendi ayrıcalıklı yaşayışları için tehlike olarak görüyorlardı. Aynı zamanda, Hz. Muhammed'in mü'minlerinin sayısını artırmasından ve sonunda dinsel gücünü geniş bir siyasal güce çevirip şehre egemen olmasından korkmaktaydılar. Hz. Muhammed'in putperestlerin tanrılarına hücum ettiğini görüyorlardı. Bu da kazançlı bir ticaretin ortadan kalkması demekti. Kureyşliler Hz. Muhammed ile alay ediyorlar, ona yalancı ve «ozan» diyorlar ve vahiylerinin kendi hayal dünyasının ürünleri olduğunu öne

(1) Hz. Muhammed'den önce Hicaz bölgesinde tektanrıcılığa inananlara verilen ad. Hanif'ler, İbrahim peygamberin dininden olduklarını ileri sürüyorlar, o dini diriltecek bir peygamber bekliyorlardı. «Hanif» kelimesi Kur'anın birçok yerlerinde geçer. Bakara sûresinin 136. ayetinde «yahudiler bizden olunuz ki doğru yola erişesiniz dediler. Onlara de ki biz bu dinlerinizin hiçbirinden olmayız; belki *hanif* olarak ve Hakka meyl ederek İbrahim mezhebindeniz; zira İbrahim puta tapıcılardan değildi» denir. Ayrıca Al-i İmran sûresinin 66. ve 95. âyetinde; Nisâ sûresinin 123., En'am sûresinin 79., 161. 162; Nahl sûresinin 120. ve 23. Rûm sûresinin 30., 43. âyetlerinde hanif'likten sözedilir.

Muhammed ile Hatice'nin yüzleri örtülü olarak evlenmeleri; Hz. Muhammed, önce Hatice'nin yanında çalışmış, daha sonra da onunla evlenmiştir.

sürüyorlardı. Hattâ bazı müslümanları dövüp, taşa tutmaktaydılar.

Bir süre sonra bu hareketler öylesine şiddetlendi ki Hz. Muhammed mü'minlerinden bir kısmına hıristiyan Habeşistan'a kaçmalarını öğütledi. 80 mü'min gidip Habeşistan'a sığındı. Kureyş temsilcileri de peşlerinden gittiler ve Habeş kralı Necaşi'ye dinine iftira ettiklerini söyleyerek onları kovması için baskı yaptılar. Mekke'lilerin hücumlarına cevap vermeleri için Müslümanların önderleri çağırıldı. İslâmlığın hıristiyanlığı küçük görmediğinin bir kanıtlaması olarak Kur'an'dan Meryem ile ilgili bir bölüm okudular. Kur'an, İsa'nın Allah'ın oğlu olmadığını, yalnızca bir Peygamber olduğunu belirtmesine karşılık, hem İsa'yı hem de annesi Meryem'i yüceltmişti. Necaşi bu görüşü zararsız bularak Müslümanların topraklarında kalmasına izin verdi.

Bu arada Hz. Muhammed ve mü'minleri Mekke'de daha da korkunç saldırıarla karşılaşıyorlardı. O sırada önce Hz. Hatice (619), ondan hemen sonra da Hz. Peygamberi yetiştiren amcası Ebu Talip öldü. Artık Hz. Muhammed'in şehirdeki durumu hiç güvenli değildi; bu yüzden şehirden göçetme kararı aldı.

Önce Taif şehrine gitti, ama oradaki insanlar onunla alay edip aşağılayınca Mekke'ye geri dönmek zorunda kaldı. O sırada, Mekke'ye Yatrib'den gelen ve Hz. Muhammed'in vaaz verişini duyup etkilenen bir hacılar topluluğu, onu kendi şehirlerine davet ettiler. Yatrib, orada yaşayan iki Arap kabilesi arasındaki düşmanlık nedeniyle bölünmüştü ve barış getirecek bir hakeme gerek vardı. Hz. Muhammed daveti kabul etti ve Yatrib'e önce mü'minlerini gönderdi; birkaç hafta sonra da Mekke'den kaçarak onların yanına gitti. **«Hicret»** olarak adlandırılan bu göç, 16 temmuz 622'de oldu ve daha sonra bu tarih, İslâm devletinin başlangıç tarihi olarak kabul edildi. Hz. Muhammed Yatrib'de kendi ve müminleri çevresinde daha geniş bir Müslümanlığa inananlar topluluğu kurmağa başladı.

Düşman kabilelerden Araplar, giderek Allah'ın, Peygamberi olan Hz. Muhammed aracılığıyla vahyettiği buyruklarına boyun eğmeye başladılar. Kan bağlarının yerine imânın geçmesi, eski kabileler arasındaki rekabete son vererek siyasal bir birliğe yol açtı. Yeni İslâm topluluğunun kalbi olan Yatrib, **Medinet-ül Nebî** (Peygamberin şehri) yada yalnızca **Medine** (şehir) olarak tanınmağa başladı.

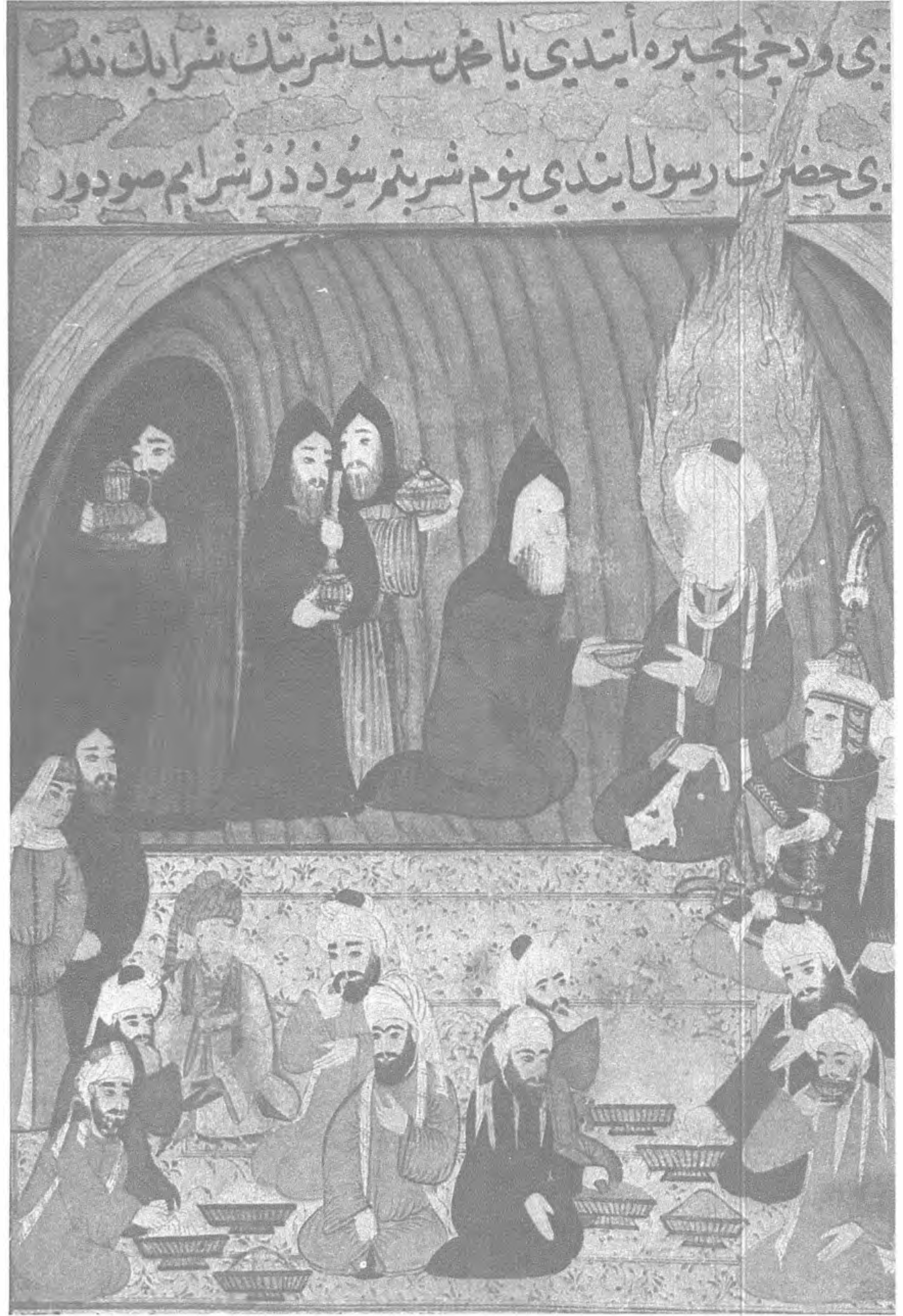
Bundan sonra Hz. Muhammed' in rolü geniş ölçüde değişti. Mekke'de iken, eski ibranî peygamberleri gibi yalnızca küçük bir topluluğun dinsel önderi idi. Ama Medine'ye yerleştikten sonra giderek artan manevî ve siyasal yetkisiyle yeni ve daha güçlü bir rol oynamağa başladı. Yeni rolüne uygun olarak, aldığı vahiylerin niteliği de değişti. Vahiyleri sırf dinsel olmaktan çıkıp, yasaları ve toplumsal kuralları da kapsamaya başladılar.

Hz. Muhammed'in Medine'deki ilk sorunlarından biri, orada yaşayan yahudilerdi. En zengin tarım alanları, yahudi klanlarının denetimi altındaydı ve yahudiler vahaya egemen olan bir iki Arap kabilesi ile resmî anlaşmalar yapmışlar-

dı. Batılı yazarlar Hz. Muhammed'in Medine'deki yerini sağlamlaştırarak yahudilerin de kendisini peygamber olarak tanımalarını istediğini ileri sürerler. Hz. Muhammed, yahudilerin desteklerini kazanmak isterken, onların bazı dinsel uygulamalarını da benimsedi. Bunların arasında Kefaret Günü'nde oruç tutmak ve Kudüs'e dönerek dua etmek vardı. Yahudilerden birkaçı Müslüman oldu, ama çoğunluk, İslâmlığın gelişmesini kendi siyasal ve iktisadî çıkarları için bir tehlike olarak görüyordu. Hz. Muhammed'i peygamber olarak kabul etmedikleri gibi, sözlerini de şiddetle eleştiriyorlar, vahiylerinin kendi kitaplarındakiler ile çeliştiğini, bu yüzden de yanlış olduklarını ileri sürüyorlardı. Hz. Muhammed, yahudilerin kendi kitaplarında yazılanları bozduklarını ve yalnızca Kur'an'ın Allah'ın doğru sözleri olduğunu söyleyerek cevap verdi ve yahudilerin desteğini kazanamayacağını anlayınca, başlangıçta yalnızca araplardan meydana gelen bir İslâm topluluğu yaratmaya yöneldi.

Zaman geçtikçe, Hz. Peygamber İslâmlığa özgü dinsel gelenekler getirmeye başladı. Mü'minler, hıristiyanlar ve yahudiler tarafından dinsel çağrı olarak kullanılan tahta çanlar yada koç boynuzu yerine, müslümanlığı ilk kabul edenlerden Bilâl-i Habeşî'nin okuduğu ezanla ibadete çağrılıyorlardı. İslâmlığın ilk müezzini Bilâl'di ve ilk ezanı 623'te okumuştu. Kefaret Günü'nde tutulan orucun yerini İslâmlığın ay takviminde dokuzuncu ay olan Ramazan'da bir ay süreyle tutulan oruç aldı. Kudüs'e dönerek dua etmek yerine de Allah'ın kutsal yeri olarak Mekke'deki Kâbe'ye yönelerek secde etmeye başladılar. Kâbe'nin duvarlarından birine yerleştirilmiş olan Kutsal göktaşı Hacer-ül Esved'in öpülmesine izin verildi.

Bu dönem, aynı zamanda, Mekke'deki İslâmlık düşmanlarına karşı yeni bir hareketin başlangıcıdır. Medine topraklarından geçen Mekke kervanlarına yapılan akınlarda, mü'minlere Hz. Muhammed önderlik ediyordu. Bazı bilginler bu akınların başlıca nedeninin iktisadî olduğunu, Medine'ye göçenlerin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasına yardımcı olmak amacı taşıdığını ileri sürerler. Ama bazıları da değişik bir açıklama yaparlar. Onlara göre Hz. Muhammed'in mü'minleri Mekke'de ailelerine eziyet edildiğini, mallarına zorla el konulduğunu öğrenmişlerdi ve Mekkeliler'den öc

Hıristiyan keşişlerinin Hz. Muhammed'i saygıyla karşılayıp ağırlamalarını gösteren bir XVI. yüzyıl minyatürü.

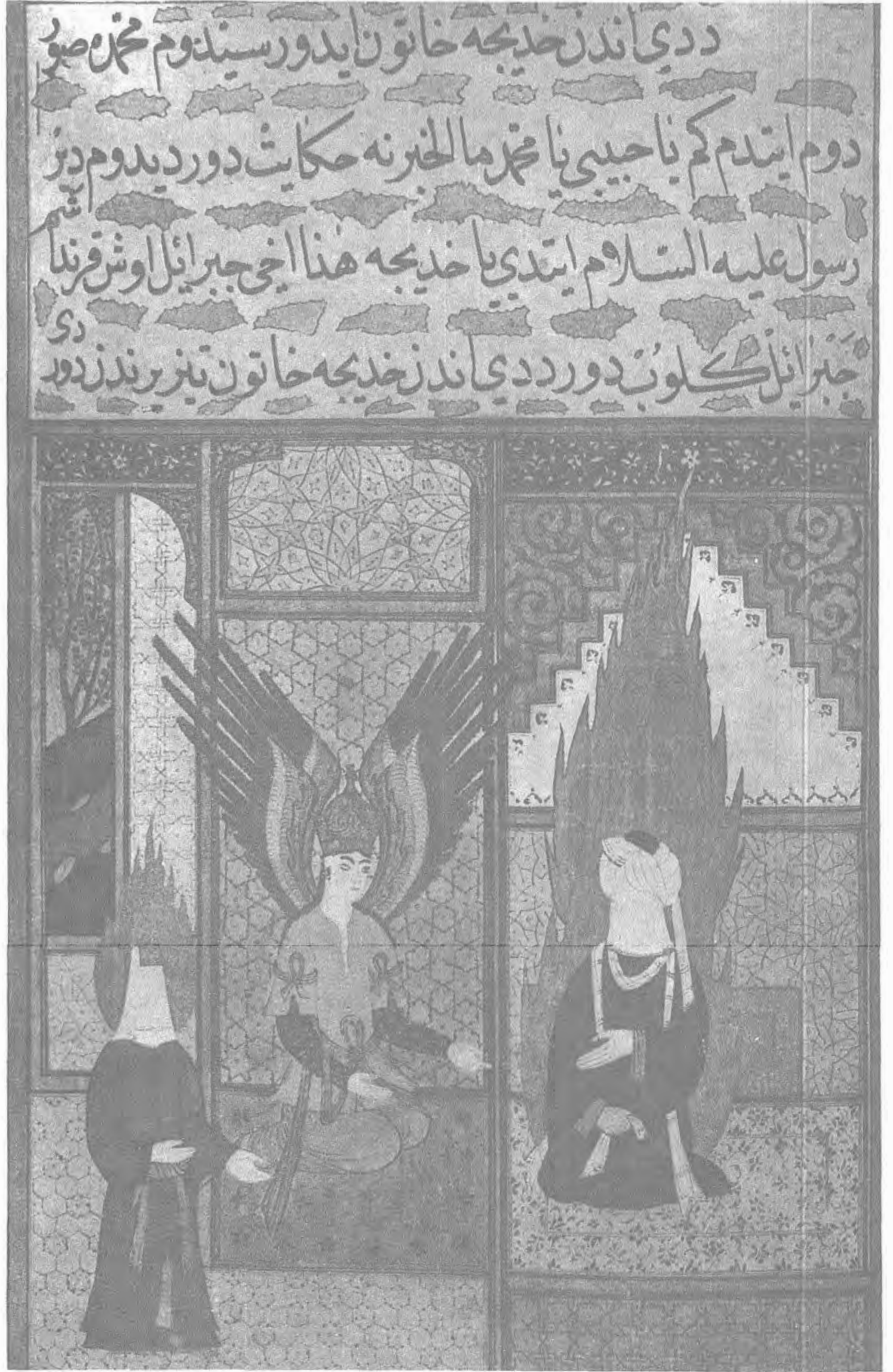
almak istemekteydiler. Hz. Muhammed'de onların bu isteklerini kervanlara saldırarak yatıştırıyordu.

Bu akınlardan biri, Müslümanlarla Mekke'liler arasında ilk ciddi silahlı çarpışmaya yol açtı. Müslümanların Medine'ye göçlerinden iki yıl sonra, Hz. Muhammed bol yüklü bir mekke kervanının Medine yakınından geçeceğini öğrendi. Saldırı için planlar yaptı. Ama kervancılar tasarıyı haber aldılar ve kervanbaşı yolunu değiştirerek Mekke'den yardım istemek için haberciler gönderdi. Kervan kaçtı, ama müslümanlar Medine'nin güney batısında, bir kervan konakyeri olan Bedir'de takviye kuvvetleri ile karşılaştılar (624).

Hz. Muhammed'in 300 adamı vardı: bu o zamana kadar kurduğu en kalabalık orduydu; ama Mekkeliler 1000 kişiye yakındılar. Ne var ki, Müslümanlar geriye dönemez-

Siyer'i Nebi'*den bir minyatür: Hz. Muhammed kırk arkadaşına Ebubekir'i kendisine vekil* (halife) *tâyin ettiğini bildiriyor.*

Topkapı Müzesi'ndeki bu minyatürde (VIII. yüzyıl) Azrail, Hz. Muhammed'den, çok sevdiği karısı Hatice'yi götürmek için izin istiyor.

lerdi. Mekke'liler için de bu, Hz. Muhammed ve mü'minlerinin Mekke'yi ve ticaret yollarını rahat bırakmaları için fırsattı. Hz. Muhammed mü'minlerini yakındaki bir barınaktan yönetiyor, iki taraf savaş ederken zamanının büyük bir kısmını dua ile geçiriyordu. Sonunda, tarihe **«Bedir gazvesi»** adıyla geçen bu çarpışmada Hz. Muhammed'in küçük topluluğu böylesine güçlü bir direnme beklemeyen kibirli Kureyşlileri yenilgiye uğrattı.

Bu hayret verici galibiyetin geniş etkileri oldu. Her yerde Araplar buna bir mucize ve Hz. Muhammed'in varlığına Allah'ın bir lütfu gözüyle bakıyorlar, böylece Hz. Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğu savını doğruluyorlardı. Ayrıca müslüman savaşçılar akınlarda elde edilen ganimeti paylaşıyorlardı ve Allah'ın yeryüzünde olduğu kadar cennette de ödüller verebileceği haberi yayılıyordu. Çevredeki kabileler artık İslâmlığa katılmaya ve onun sancağı altında savaşmaya başlamışlardı. Galip gelirlerse ganimetten yararlanacaklar, şehit düşerlerse de mutlaka cennete gidecekler ve peygamberin vaadine göre orada yeryüzünde bilinen en büyük haz ve nîmetlere erişeceklerdi.

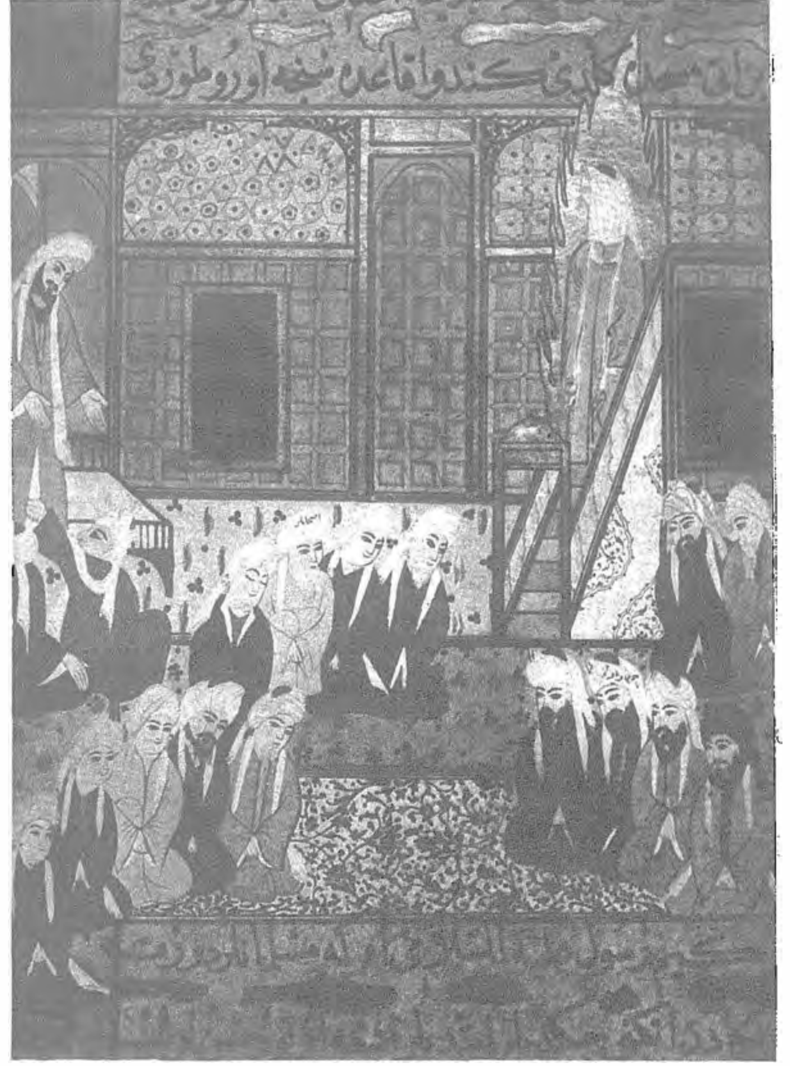
Kureyşliler, Bedir'deki yenilgilerini hazmedemiyorlardı. Bir yıl sonra 3000 kişilik bir Mekke ordusu Müslümanlara Medine'de saldırdı ve onları küçük bir yenilgiye uğrattı. Tarihe **«Uhud Gazvesi»** (625) adıyla geçen çarpışmada Hz. Muhammed de yaralanmıştı. İki yıl sonra, 627 yılında Hz. Muhammed'i kesinlikle ortadan kaldırmak isteyen Mekkeliler, Medine üzerine tam donatılmış olarak hücum ettiler. Orduları, Müslümanları ezmek için müttefiklerinden topladıkları 10 000 yaya ile 600 süvariden oluşuyordu. Hz. Muhammed tahkimat işlerinde usta olan bir iranlı mü'minin öğütlerine uyarak, çöl savaşlarındaki yeni bir taktikle şehrin dışına bir hendek yaptırdı. Süvarilerini işe yaramaz kılan bu yenilik, saldırganları şaşırtarak saldırılarını durdurmalarına yol açtı. Taktiklerini değiştiren Mekkeliler, Medine'nin dışına ordugâh kurdular ve vahanın içindeki bir yahudi klanı ile Müslümanları geriden vurmaları için görüşmeler yaptılar. Ne var ki, bu görüşmeler sonuç vermedi, havalar soğudu; maneviyatları kırılan ve erzakları azalan Mekkeliler, 40 gün sonra evlerine döndüler.

Yahudilerin Mekkelilerle yaptıkları görüşmeyi haber alan Hz. Muhammed, onlara sert davrandı. Erkeklerin —600 kişi kadar— boyunlarını vurdurdu, kadın ve çocukları tutsak aldı ve mü'minlerinin onların toprakları üzerine yerleşmelerine izin verdi. Medine'lileri en çok hayrete düşüren şey, Peygamberin Bedevî kanunlarınca kutsal sayılan ve uzun zamandır devam etmekte olan Yahudi-Arap dostluğunu hiçe saymasıydı. Bu hareketi ile Hz. Muhammed, Yahudilere ve İslâmlığın gelecekteki düşmanlarına, hiç bir muhalefete göz yumulmayacağını anlatmış oluyordu. Arap mü'minlerine ise, onları uzun süre düşmanlıklara iterek zayıflatan ve bölen kabile bağlılıklarının sonunun geldiğini gösteriyordu. Tek tanınacak bağlılık İslâmlığa olan bağlılıktı.

Gene 627 yılında, Hz. Muhammed 1400 mü'min ile Mekke'ye hacca gitmek üzere yola çıktı. Bu gücü haber alan Mekkeliler, onları durdurmak için 200 süvari gönderdiler. Çarpışma tehlikesi ortaya

Hz. Muhammed'in ölümü. Peygamberin yanında kızı Fatma vardır (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi).

Hz. Peygamber, Medine Camii'nde son vaâzını verirken (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi).

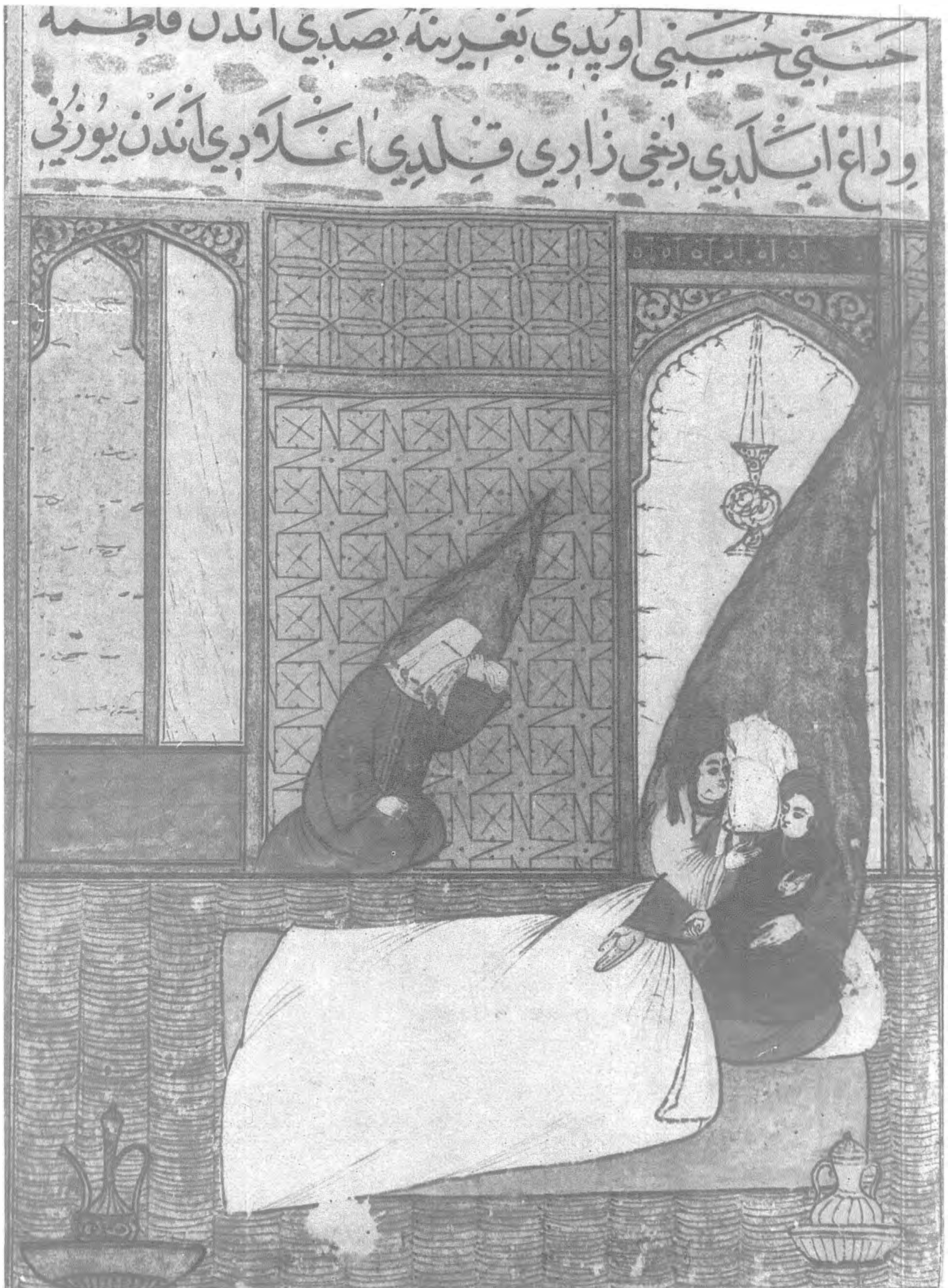
çıktı, ama taraflar on yıllık bir barış anlaşması yapmaya karar verdi (**Hudeybiye barışı**, 627). Müslümanlar ertesi yıl Mekke'ye Hacca gitmek kararıyla Medine'ye geri döndüler. İki taraf da durumu kurtarmıştı, ama Hz. Muhammed Kureyşlilerle anlaşmaya girebildiği için, gücünün onlarınkine eşit olduğunu göstererek bir galibiyet kazanmış oluyordu. Aynı zamanda, eski bir putperestlik geleneği olan Hac için yola çıkmakla, Araplara İslâmlığın Arap özelliği taşıyan bir din olduğunu gösteriyordu.

Ertesi yıl, Hz. Muhammed 200 müslümanı önceden söz verilmiş Hac için Kâbe'ye götürdü. Ama müslümanlarla Mekkeliler arasında daha sonra çıkan çarpışmalar, barış anlaşmasını sona erdirdi. 630 yılında Hz. Muhammed, sorunu çözmek için 10000 kişilik bir kuvvetle Mekke üzerine yürüdü. Mekke, Hz. Muhammed'e karşı yapılan savaşlarda ilerigelen kişilerini kaybettiği, bu nedenle de büyük ailelerin şehirdeki egemenlik çekişmelerinden zayıflamış olduğu için, kısa bir direnmeden sonra düştü. Hz. Muhammed **«Gerçek ortaya çıktı; yalan kalktı»** diyerek Kâbe'ye girdi. Kutsal yeri dolduran putları ortadan kaldırmakla işe başladı (daha sonra müslümanlardan başkasının şehre girmesini yasaklayan bir kural kondu). Medine, İslâmlığın siyasal merkezi, putlardan arındırılan Kâbe de ruhanî merkezi oldu.

Hz. Peygamber ılımlı bir fatihti. Çok geçmeden O'na en şiddetle karşı çıkan Mekkeli önderler bile Müslümanlığı benimsediler. İslâm orduları artık Arabistan'ın daha uzak bölgelerine uzanmaktaydılar. Yarımadanın birkaçı dışında hemen bütün kabileleri, ya maddi kazanç ümidiyle yada yeni heyecana kapılarak İslâmlığa katıldılar. Hıristiyan ve yahudilerin kendi inançlarını devam ettirmelerine, ama vergi ödemelerine —bu vergi İslâmlığın sürekli olarak gelişen gücüne dolaylı biçimde katkıda bulunuyordu— izin verildi.

22 yıllık peygamberliği süresince Hz. Muhammed, tek Allah'lı hıristiyan ve yahudi inançları ile gizli kalmış bir Arap ulusculuğunun bireşimini (sentez) yaptı. Halk da, bu bireşimde, birleşmek, çarpışmak ve kazanmak için bir neden buldu. Ama Hz. Muhammed'in kendisinde hiç bir değişiklik olmadı. Ömrü boyunca, güçlü yeni bir devletin mutlak hükümdarı olduktan sonra bile, sade zevklerini değiştirmedi. Hattâ bir söylentiye göre eskiyen giyeceklerini bile kendisi onarırdı. Bir önder olarak birçok sosyal bozukluğu ortadan kaldırmakla, halkına taze bir insanlık kavramı verdi. Sözgelimi, Arabistan'da yaygın olan köleliğin koşulları değişti; kölelik kaldırılmadı, ama kölelere insanca davranılması buyuruldu. Köleler evlenemeyecek, ama özgürlüklerini parayla satın alabileceklerdi. Aynı zamanda, bir köleyi azat etmek övülecek bir davranış olarak kabul ediliyordu. Hz. Muhammed kumarı, tefeciliği, şarap içmeyi Allah'ın buyruğuna aykırı davranışlar olarak yasaklamıştı.

Hz. Muhammed mü'minlerinde yeni bir ülkü canlandırmıştır. Bu, dindar hayranları tarafından çok

Hz. Muhammed'i ölüm döşeğinde gösteren bir minyatür.

Hz. Muhammed'in ölümü. Peygamber 632'de karısı Ayşe'nin Medine'-deki evinde ölmüştür. (XVI. yüzyıla ait bu minyatür Topkapı Sarayı'ndadır.)

işlenmiştir. Hz. Peygamberin bütün erdemlere, —özellikle araplar için en üstün olanlarına— sahip olduğu düşünülürdü. Bir erkekte iktidar hayli saygı gördüğü için bazı araplar Hz. Muhammed'i son derece iktidarlı bir erkek olarak canlandırmışlardır. Ama bu abartmalara karşılık, Hz. Muhammed'in en çok hoşlandığı üç şeyden birinin kadın olduğu söylentisi doğrudur (öteki ikisi güzel koku ve dua idi): ne var ki, bütün zevklerinde, iyiliği ve sadık mizacı bir frenleyici rolü oynamıştır.

Hz. Muhammed 20 yıldan uzun süre kendisinden yaşlı bir kadına sadık kalmıştı. Hz. Hatice'nin ölümünden sonra dokuz kadınla evlendi. Hz. Muhammed'in evliliklerinden çoğu özellikle siyasal ve insancıl nedenlere dayanıyordu. Karılarından bazıları İslâmlık yolunda çarpışırken öldürülen yüzbaşılarının dul hanımları, ötekileri ise önemli arap önderlerinin kızlarıydı. Biri Hz. Peygamber'in en yakın arkadaşı ve danışmanı olan Hz. Ebubekir'in kızı Hz. Ayşe idi. Evlendiklerinde Hz. Ayşe henüz bebekleri ile oynuyordu ve 10 yaşından küçüktü. Hz. Muhammed'in hanımları evinin avlusunun çevresinde ayrı ayrı odalarda otururlardı ve Hz. Muhammed sıra ile onlarla kalırdı. Kur'an'da, kocalara karılarını cezalandırmak hakkı verilmişti; ama Hz. Muhammed şefkatli bir koca idi. Bir kez Hz. Muhammed Hz. Ayşe'yi bir seferde yanına aldı. Hz. Ayşe kaybettiği kolyesini aramak için geride kaldı ve daha sonra Medine'ye yakışıklı devecisiyle geldi. Hz. Muhammed'in bazı mü'minleri onu sadakatsizlikle suçladılarsa da Hz. Peygamber'e genç karısını suçsuz çıkaran bir vahiy geldi. Kur'an bundan böyle bir kadını zina ile suçlayabilmek için dört tanığın bulunmasını ve iddia kanıtlanamazsa iftiracıya ceza olarak 80 kamçı vurulmasını buyuruyordu.

İslâmlığın yeni döneminin onuncu yılında, Hz. Muhammed 63 yaşında iken hastalandı. Şiddetli başağrılarının yanısıra ansızın ateşi yükseldi ve Ayşe'ye ölümden söz etti. Ama Ayşe, birçok müslüman gibi Hz. Peygamber'in ölümsüz olduğunu düşünerek bu sözleri fazla umursamadı. Acı giderek şiddetlendi ve Hz. Muhammed öteki hanımlarından izin alarak Ayşe'nin oturduğu yere taşındı. Cami'ye gidecek gücü bularak orada bir kez daha mü'minlerine kendisine bağlı olanların, onunla cennete gideceklerini, inançsız olanların ise cezalandırılacaklarını anlattı. Arkadaşı Hz. Ebubekir, sesinin tonundan onun ölmek üzere olduğunu anlamıştı.

Hz. Peygamber Hz. Ayşe'nin evine döndü. **«Hayır, cennette yüce arkadaşı seçtim»** diyerek Ayşe'nin kolları arasında öldü (8 haziran «12 Rebiulevvel» 632).

Hz. Muhammed'in ölüm haberi Medine'de yayıldığında, mü'minleri panik içinde kaldılar. Hz. Ebubekir bu karışıklıkta soğukkanlılığını korudu. Hz. Muhammed'in acıdan kendilerinden geçmiş mü'minlerine, «Hz. Muhammed'e ibadet edenler, bilin ki, Hz. Muhammed ölmüştür. Ama Allaha ibadet edenler, bilin ki Allah yaşıyor ve ölmez» diye bağırdı. Kur'an'dan ancak bütün anlamı ortaya o zaman çıkan bir ayet (Al-i İmran 144) okudu: **«Muhammed ancak ve ancak bir peygamberdir. Ondan önce nice peygamberler gelip geçmiştir. Şimdi ölür yada öldürülürse ökçelerinizin üstünde gerisin geriye mi döneceksiniz?»**

fetihler devri

Hz. Peygamber'in 632 yılında ölümünden sonra, İslâmlık küçük bir dinsel topluluktan, güçlü bir siyasal imparatorluğa dönüştüğü bir değişim ve fetih devrine girdi. Ama bu yeni devlet, eşsiz bir hızla genişlemesine karşılık, içteki ayrılıklar ve şiddet hareketleri ile sarsılıyordu.

Buna karşılık devre süresince --yedinci yüzyılın ilk yarısından sekizinci yüzyılın ortasına kadar— İslâmlık ardarda gelen **«Halifeler»** yada Hz. Muhammed'in «halefleri» tarafından yönetildi. En kanlı savaşların bazıları halifelik için oluyordu. İlk dört halife'den üçü öldürülmüştü ve imparatorluk, ayaklanmalar, iç savaşlar ile harap olmaktaydı. Birbiri ardına iki hanedan yönetimi ele geçirdi: **Emevîler** ve **Abbasîler**. İslâmlığın başkenti önce Medine'den Şam'a, sonra da Şam'dan Bağdat'a taşındı ve devletin özelliği değişti. İkinci hanedan olan Abbasî hanedanı zamanında İslâmlık en parlak dönemini yaşadı. Kısa süre içinde, yeryüzündeki en büyük güç haline geldi ve başkenti dünyanın başlıca şehri oldu.

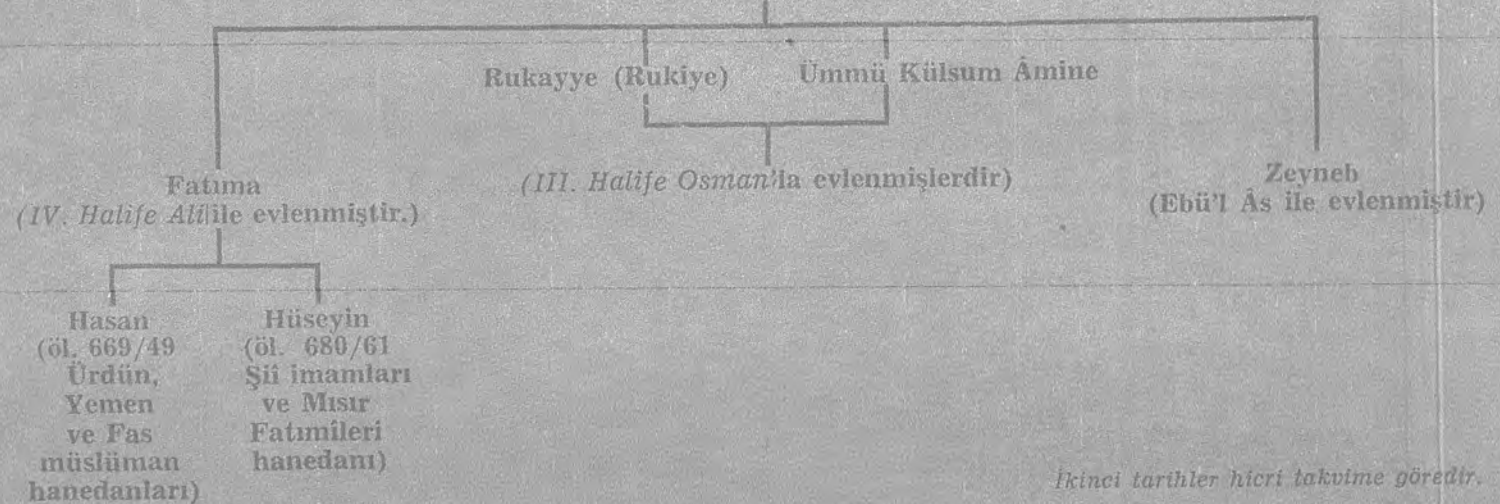
İslâmlığın karşılaştığı ilk güçlükler, Hz. Peygamber'in ölümünden hemen sonra ortaya çıktı. Hz. Muhammed, kendisinden sonra başa geçecek birisini atamamakla yada onun seçilmesi için bir kural koymamakla, istemeden birçok sorunun ortaya çıkmasına yol açmıştı. O'nun Peygamber olarak yeri bir başkası tarafından doldurulamazdı elbet; ama İslâm cemaatini yönetecek bir önder de gerekliydi. Başlangıçta sorun, arap kabilelerindeki yeni başkan seçiminde kullanılan yöntem izlenerek çözümlendi. İslâmlığı en eski benimseyen mü'minlerden bir grup, yönetici olarak en yetenekli buldukları kişiyi seçiyorlardı.

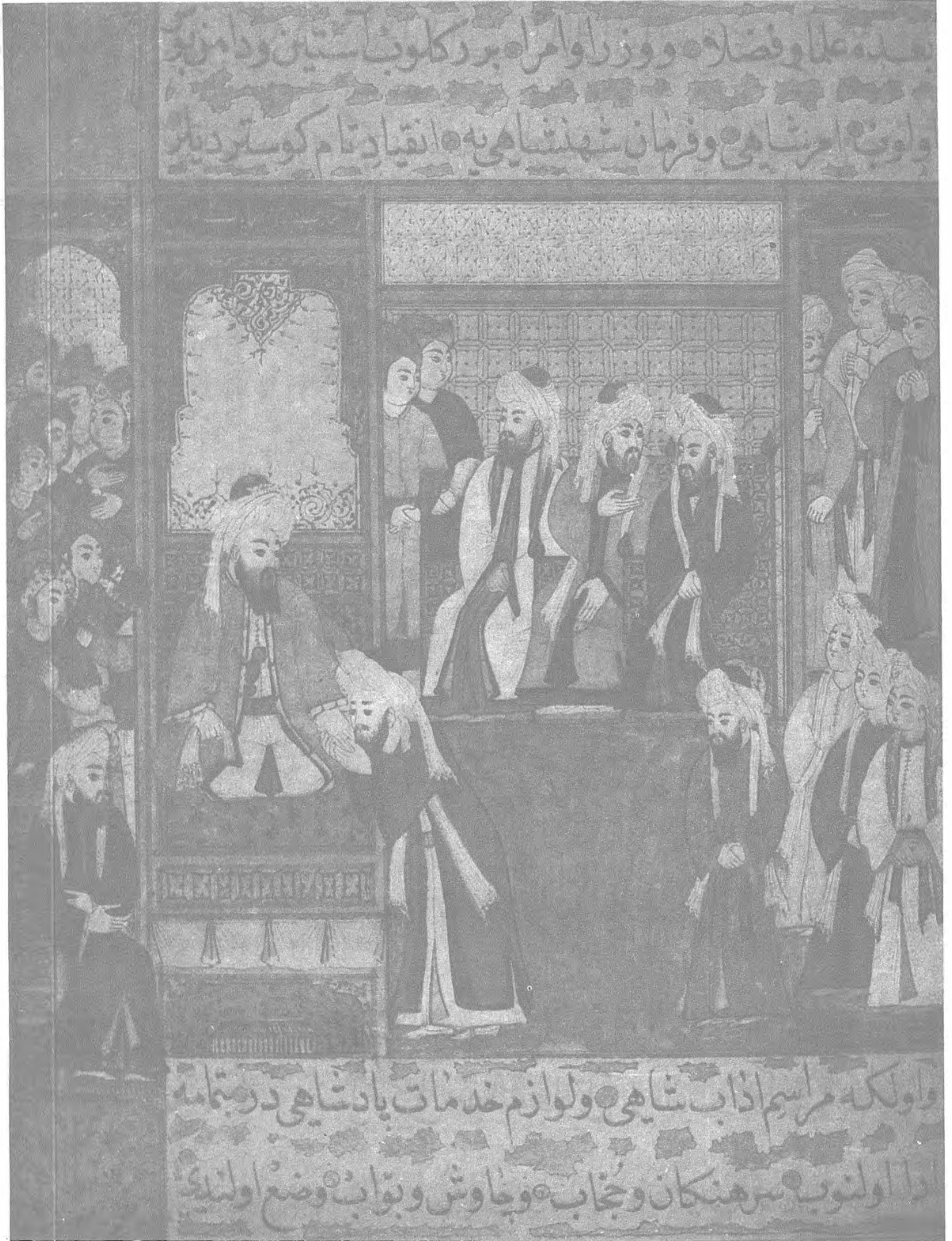
Böylelikle Hz. Muhammed'in yetkileri, en çok saygı duyulan, onun, en yakın arkadaşları ve evlilik yoluyla akrabaları olan dört kişiye geçti. İslâmlığı Medine'den yöneten bu dört kişi, daha sonraları «doğru yol gösterilmiş» **halife**'ler olarak anıldılar; çünkü Hz. Peygamber'i tanımışlar, kendilerine O'nu örnek almışlardı. Hz. Muhammed gibi, kabile şeyhlerinin yöntemlerine uyarak, İslâmlığın geleceği için en önemli kararları, en güvenilir arkadaşlarının öğütlerine dayanarak verirlerdi. Halk ile yakın ilişkileri vardı. Halkın ibadetini yönetirlerdi ve halk üstünde siyasal, askerî ve ruhanı yetki kurmuslardı.

İlk halife Hz. Ebubekir idi. Ebubekir, Hz. Muhammed'in en iyi arkadaşlarından biriydi ve Hz. Peygamber'in öldüğü sırada en sevdiği karısı olan Hz. Ayşe'nin de babası idi. 60 yaşlarında, hafifçe kambur, sade giyimli, sakalı kırmızıya boyalı, dış görünüşü bakımından etkisiz bir insan olduğu halde, nazikliği, akıllılığı, alçak gönüllülüğü ve dindarlığı nedeniyle büyük saygı görürdü. Kendisine «Allahın Elçisinin Halifesi» denirdi.

Hz. Ebubekir, halifeliğinin başında birçok arap kabilesinin İslâm devletinden ayrılmaları sonucunda ortaya çıkan bir bunranla karşılaştı. Arap kabileleri Hz. Muhammed'in kişiliğine bağlanmışlar ve vergilerini bağlılık nedeniyle ödemişlerdi. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra birçok kabile, bağlılık nedenlerini ortadan kalkmış saydılar. Çöldeki konak yerlerine Müslüman vergi toplayıcılar gelince, vergilerini ödemeyi reddettiler. Direnişleri öylesine yaygın ve önemliydi ki, bazı müslüman önderler bu ayaklanmaların silah gücüyle bile bastırılabileceğinden kuşku duyuyorlardı. Ama Ebubekir, görünüşündeki yumuşaklığa karşılık, ayaklanmacılarla uzlaşarak Allah Kelâmıyla tersleşmeye yanaşmadı ve çölde yaşayanları dine döndürmek için hemen asker gönderdi. İrtidad edenlerin (müslümanlıktan dönenlerin) ayaklanmaları iki yıl içinde bastırıldı.

İslâm savaşçıları bir yandan isyanları bastırırken, öte yandan da yabancı ülkelere ilk fetih hareketlerine başladılar. Hz. Peygamber, ölümünden kısa süre önce Allah Kelâmını Kuzey'dekilere ulaştırmak istemiş, böyle bir sefer için hazırlıklara başlamıştı. Hz. Ebubekir, Hz. Muhammed'in bu dileğine bağlı kalarak Halid bin Velid komutasında bir orduyu Bizans ve İran üzerine gönderdi. Müslüman birlikleri yanlarında Kur'an'ı ve kılıçlarını taşıyarak bu büyük devletlerden

Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Hz. Ebubekir'in «ḫalife» oluşu. Hz. Ebubekir'in yerine geçen Hz. Ömer'den başlayarak, «halife» ler «Emir-ül Mü'minin» *ünvanını almışlardır.*

birçok yer fethettiler.

İslâmlığın genişlemesi yolunda ilk kıvılcımı, din ortaya atmıştı; ama bu alevi körüklemeye öteki güçler de yardım ettiler. Bunlardan en önemlisi, hemen bütün olanaklardan yoksun olan kurak Arabistan'ın yoksulluğu idi. Yarımadada hiçbir zaman nüfusa yetecek kadar besin yetiştirilemiyordu. Sürekli kıtlık daha önceki Arap kuşaklarını Kuzey'e, verimli bir yay halinde uzanan bölgelere göç etmeye zorlamıştı. Bu verimli bölgeler Filistin'den Basra Körfezine kadar Suriye'nin kuzeyi ile Dicle ve Fırat vadilerini içine alan alandı.

Bu bölgede birçok küçük arap krallıkları vardı. Bunlar uzun süre, düşman Bizanslılar ile İslâm devleti arasında «tampon devletler» rolü oynamışlardı. Her iki devlet de, bu sınır araplarını kendileri adına paralı asker olarak savaşmaları için yetiştirmiş ve onlara yardım etmişlerdi. Ama birbirleriyle yaptıkları savaşların sonucunda hazineleri tükenince, yardımı kesmiş, bu savaşlar için onlardan vergi almaya başlamışlardı. İslâmlık, Arabistan'da içine kapandığı kozasından çıktığı zaman, durumlarından hoşnut olmayan bu sınır arapları, Müslümanları kurtarıcı olarak kabul ettiler. Birçoğu eski efendilerine karşı savaşmak için Müslümanlarla birleşti.

İslâm devletine yardımcı olan başka önemli öğe de İstanbul'da Herakleios'un yönettiği Bizans İmparatorluğu ile Bağdat'ta kral Yezdgerd'in yönettiği İran imparatorluğu arasındaki düşmanlık idi. İkiyüz yıldan uzun süredir, Bizans'taki hıristiyanlarla İran'daki zerdüştler güç rekabeti içindeydiler. VI. yüzyılın ilk yarısında, bu sürtüşme büyük bir savaşa dönüştü. İranlılar Ortadoğu'yu istilâ ettiler, Kudüs'ü ve Mısır'ı aldılar. Bizanslılar da daha sonra karşı saldırıya geçip bu bölgeleri geri aldılar. İki rakip de birbirinden öylesine çekiniyordu ki, daha büyük tehlike olan İslâmlığa karşı her iki tarafın da gözleri kapalıydı. At üstünde karşı karşıya, mızrak mızrağa gelmiş iki feodal şövalye gibi, sürekli olarak birbirlerinden daha iyisini ele geçirme hırsındaydılar ve onları attan düşürecek süvarinin farkında değildiler.

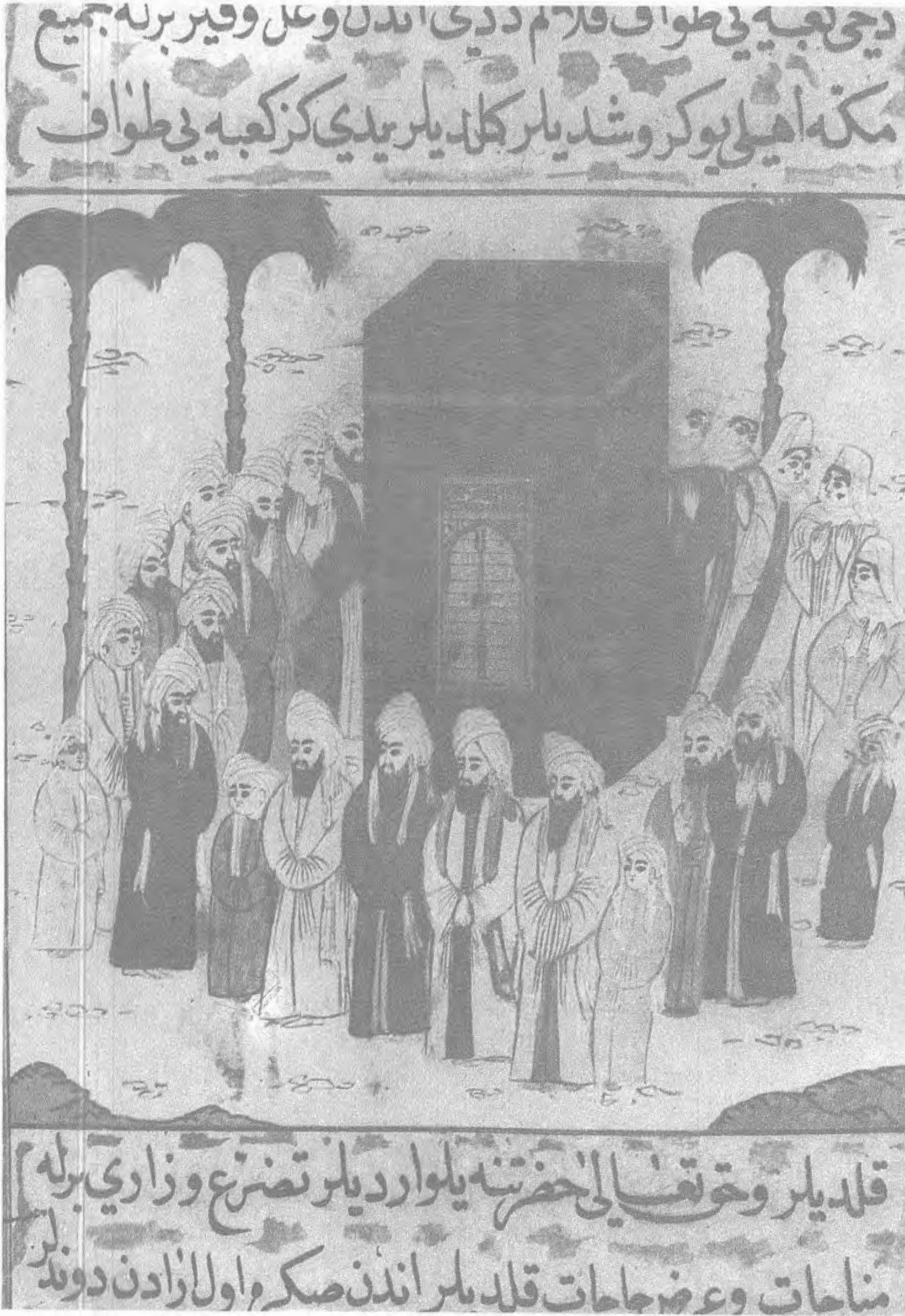
İslâmlığın başarısına katkıda bulunan bir ek öğe daha vardı: çok sayıda büyük Müslüman komutanın ortaya çıkması. Bunlar, ganimet almak için yaptıkları akınlardan vazgeçip, sürekli bir fetih seferberliğine girmiş kişilerdi. En ünlülerinden Halid Bin Velid, önceleri Hz. Muhammed'e karşı Mekkelilerle, Müslüman olduktan sonra ise Hz. Peygamber'in yanında savaşmıştı. İyi kılıçları ile ünlü Filistin'de bir Bizans hudut kasabası olan Mu'te'ye başarısız bir baskın yapan 3000 kişilik müslüman gücü arasında bulunmuştu. Bizanslılarla Müslümanlar arasındaki ilk çatışma olan bu küçük çarpışmada, İslâm komutanı öldürülmüştü. Halid başa geçti ve yenik savaşçılar yalnız onun becerikliliği sayesinde düzenli biçimde geri çekilebildiler. Hz. Muhammed bu akındaki yürekliliği ve önderliğinden ötürü, Halid'e «Allah'ın Kılıcı», adını verdi.

1790 tarihinde yapılmış olan bu hıristiyan minyatürü, İslâmlık uğruna açılan «cihâd-ı mukaddes» *leri Hz. Muhammed'in 631 yılında putperestler için söylediği bir söze bağlamaktadır.*

Halid bin Velid, daha sonra Ebubekir'in başlıca komutanlarından biri oldu ve İslâmlığın ilk fetihlerinde büyük rol oynadı. O ve öteki komutanlar, Arabistan'daki dağınık kabileleri tarihteki büyük savaş güçlerinden biri haline getirdiler. Asker olarak bireysel komutanlardı. Stratejilerinde Roma gibi toprağa bağlı güçler yerine, Vikingler gibi gemicilikle uğraşanların savaş yöntemlerini kullanmaya yönelmişlerdi. Çölü deniz gibi kullanıyorlar, çok iyi tanıyor, hızla aşabiliyor, düşmanlarının karşılarına hiç beklenmedikleri anda çıkıyorlardı. Bir Müslüman komutan, bir savaşta vurulup ölürken kendinden sonraki komutanlar için arap savaş formülünü şöyle tanımlamıştı: «Düşmanla çölde savaş! Orada zafere ulaşırsın. Yenilsen bile arkanda bildiğin, tanıdığın çöl olacaktır. Düşman seni oraya kadar izleyemez ve sen de oradan tekrar saldırmak için geri dönebilirsin.»

Gerçekten, Müslümanların savaştaki en büyük güçleri bu hız ve

Halid Bin Velid ve müslüman savaşçılar, Suriye'nin fethinden sonra Kâbe'yi ziyaret ederek Allah'a şükrediyorlar (XVIII. yüzyıla ait bu minyatür Topkapı Sarayı'ndadır).

şaşırtmaya dayanan saldırma yetenekleri idi. Geçmişteki Bedevî savaşları, çok kanlı savaşlar olmamakla birlikte arap süvarilerine atı ve deveyi yeryüzündeki herhangi bir ulusun süvarilerinden çok daha beceriklilikle kullanmasını öğretmişti. Süvariler, düşmana mızraklarla saldırır, geri döner, piyadelerin attığı okların yağmuru altında yeniden saldırır, düşman saflarını bozuluncaya kadar saldırılarını tekrarlarlardı.

İslâmlığın gayretli süvarileri, fetih seferlerini aynı anda üç temel yönde geliştirdiler: Kuzey'de Suriye ve Filistin'e; Doğu'da Irak üzerinden Orta Asya'nın kapısı olan İran'a; Batı'da Mısır ve Kuzey Afrika'ya. Halid bin Velid, iranlılarla savaşırken Ebubekir'in apansız bir buyruğuyla Suriye'deki süvarilerin yardımına gönderildi. Susuz 3000 kilometrelik bir yolu yaya olarak aştı. Efsaneye göre, yanına suya doymuş bir deve sürüsü almış, yolculuğun molalarında bu hayvanları öldürerek, midelerindeki suyu atlarına içirmiştir. Halid, Ecnadîn'de (yada Ecnadeyn), Müslümanların Suriye ordusu ile birleşip Herakleios'un ordusunu yendi ve Şam'a doğru ilerledi. Şam altı aylık bir kuşatmadan sonra 625 yılında teslim oldu.

Halid'in şehre girmeden önce teslim olanlara tanıdığı insaflı koşullar, daha sonraki müslüman fetihleri için değişmez bir örnek oldu:

«Merhametli, şefkatli Allah adına, Halid Bin Velid Şam halkına şunları vaadeder.

Onlara hayatlarının, mallarının ve kiliselerinin güvenlik altında olacağına söz verir. Şehir surları yıkılmayacak, hiçbir Müslüman onların evlerinden birine yerleştirilmeyecektir. Biz onlara Allah'ın sözleşmesini, ve O'nun peygamberinin, halifelerinin, mü'minlerinin koruyuculuğunu getiriyoruz. Vergilerini ödedikleri sürece iyilikten başka şeyle karşılaşmayacaklardır.»

Herakleios ancak o tarihte müslüman tehlikesini ciddiye almaya başladı. Dünyanın en eski şehri olduğuna inanılan kilit noktası Şam'ın elden çıkmasına tepki göstermemesi olanaksızdı. Şehri geri alıp, arapları yeniden çöle sürmek amacıyle 50 000 kişilik bir ordu toplamaya başladı. Bu büyük ordu oluşurken Araplar Şam'ı boşaltarak Yermuk ırmağı boylarına çekildiler, Halid, orada kutsal çölü arkasına alarak ordugâh kurdu ve yaklaşan savaşı beklemeye başladı.

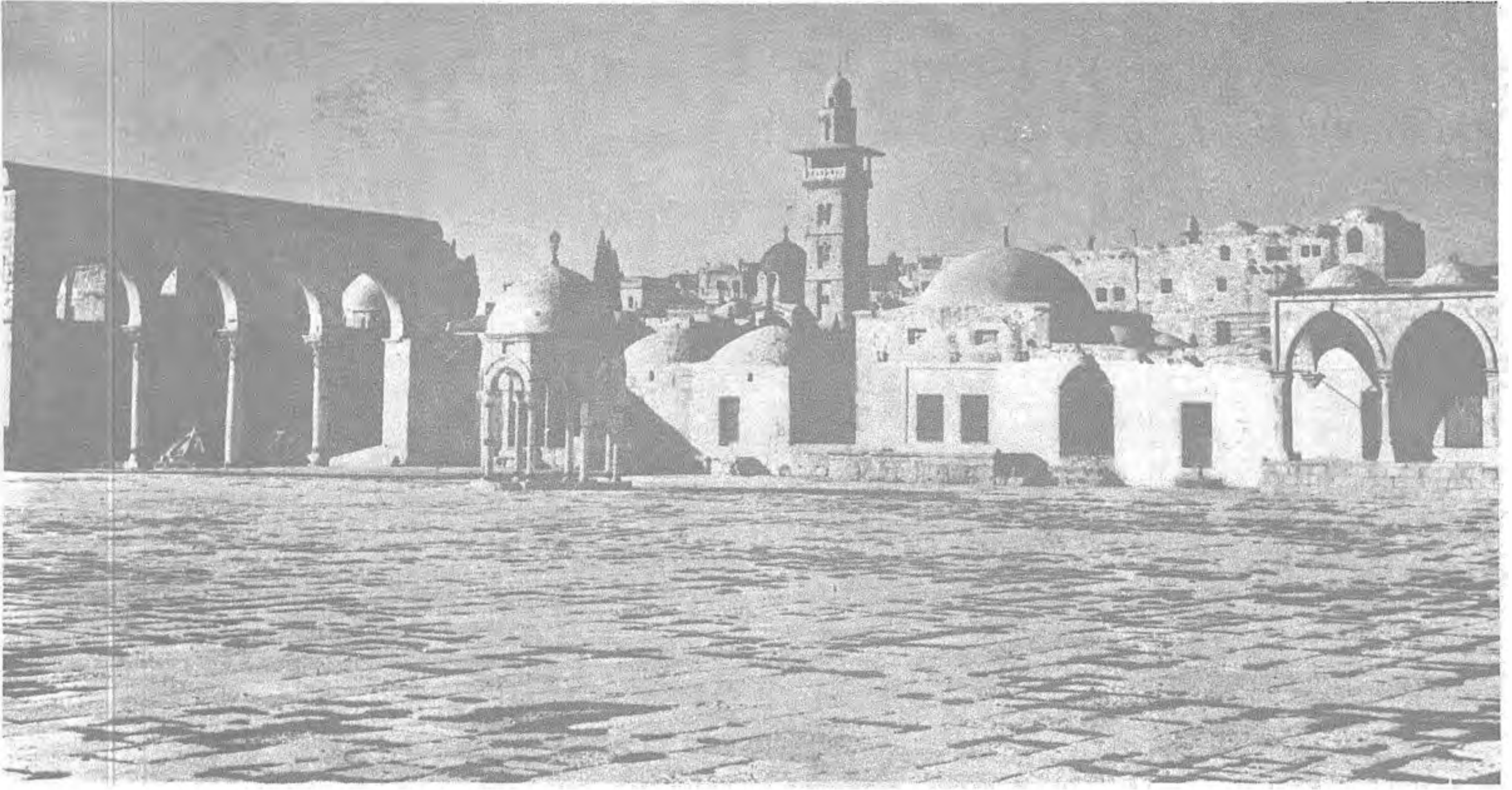
İki ordu 636 yılının sıcak bir yaz gününde karşılaştı. Güneydoğu'dan esen sert bir rüzgâr savaş alanını toza boğuyor, Kuzey'den yaklaşan bizanslıları köre çeviriyordu. Bizanslılar üstün askerî eğitimlerine, kalın zırhlarına ve papazlarının dualarına karşılık, müslümanların saldırılarına karşı koyamadılar. Bizans komutanı Theodoros öldürüldü, ordusu kılıçtan geçirildi. Bu şaşırtıcı yenilgiden kısa süre sonra, iki müstahkem kasaba —Kaisareia ve Kudüs— dışında, Suriye ve Filistin'in tümü müslümanların eline geçti.

Medine'de Ebubekir bu zaferi göremeden, iki yıl önce ölmüştü (634). Ama ölmeden önce kendinden sonra Hz. Ömer'in halife olacağını söylemişti. Hz. Ömer saçsız, dev yapılı bir insandı ve hem Hz. Peygamber'in hem de Hz. Ebubekir'in en değerli danışmanı idi. Ebubekir'in dileğine uyarak halife seçildi. Önce kendisine «Allahın elcisinin, halifenin halefi» dedirtti, daha sonra **Emir-ül Mü'minin** (muminlerin komutanı) unvanını kullandı (bu unvan daha sonraki halifeler tarafından da kullanıldı).

10 yıl başta kalan Hz. Ömer, en büyük halifelerden biri sayılır. Kişiliğinde enerji ile alçakgönüllülük yüreklilik ile İslam kurallarına sadakat birleşmişti. Ahlâk konularında öylesine sertti ki, söylenti-

Bedir savaşından bir sahne (Türk minyatürü)

Kudüs, hicretin 16. yılında (M.S. 637) halife Hz. Ömer tarafından fethedildi. Hz. Ömer, Kudüs'ü ele geçirdikten sonra, kudüslülerin can ve mallarına dokunulmayacağını bildirmiş, Hz. Süleyman'ın «Yahova Tapınağı» *nı (üstte) ziyaret etmiş ve Kur'an'ın Hz. Davud ve Hz. Süleyman'dan söz eden bir sûresini burada okumuştur.*

ye göre, ahlâka aykırı bir harekette bulunduğu için öz oğlunu kamçılattırmıştı. İslâmlığın en büyük fetihleri Hz. Ömer'in önderliğinde yapılmıştır.

Halid'in bizanslıları yenmesinden sonra Kudüs, surlarının gerisinde 637'ye kadar direndi. O tarihte şehrin patriği Sofronius müslümanların halifesi gelirse, «Kutsal Şehri» teslim etmeyi kabul etti. Bunun üzerine Hz. Ömer her zamanki yamalı harmanisiyle Medine'den kervan yoluyla Kuzey'e doğru yola çıktı.

Halid'in Şam halkına gösterdiği hoşgörü ve saygıyı, Hz. Ömer de Kudüs'ün hıristiyan ve yahudi halkına gösterdi. Şehirdeyken hıristiyanlarca İsa'nın mezarının orada olduğuna inanılan Kutsal Türbe kilisesini ziyaret etti. Orada olduğu sırada öğle namazı vakti geldi. Hz. Ömer ibadetini hıristiyanların kutsal yerinde yapmayı kabul etmedi. Eğer orada ibadet ederse, mü'minlerin kiliseyi cami yapmak isteyeceklerinden korktu. Bu yüzden kiliseden çıkarak namazını çıplak toprakta kıldı.

Filistin ve Suriye'yi ele geçiren İslâm orduları yeni fetihlere koşabilirlerdi. 639'da Amr İbnül Âs, Mısır'ı fethetmeye başlayarak daha sonraki Kuzey Afrika fetihlerinin yolunu açtı. O tarihte Bizans'ın egemenliği altında olan Mısır, Müslümanlara karşı - saldırı üssü gibi kullanılabilecek bir yer olduğundan tehlikeliydi. Ayrıca Nil vadisinde, Müslümanlara gerekli geniş buğday depoları vardı.

İki yıl sonra, bugünkü Kahire yakınındaki Babil şehri yedi aylık bir kuşatmadan sonra teslim oldu. Bir yıl içinde, başkent İskenderiye ile Mısır'ın geri kalan kısmı da Müslüman askerlerinin eline geçti. Mısır'ın fethedildiği sırada başka İslâm birlikleri de İran'ın iç kısmına doğru ilerliyorlardı. 644'te Sasanî imparatorluğunun büyük kısmı, hazineleriyle İslâmlığa katılmıştı. Artık İslâmlık Akdeniz'den hemen hemen Hindistan'a kadar uzanan bir alana egemendi.

Bu geniş topraklar Ömer'in koyduğu yasalarla yönetiliyordu.

Hz. Ömer'in yönetim siyaseti çoğunlukla Kur'an'ın öğretileri üzerine kurulmuş, imparatorluğa katılan alanların sistemlerine de uyarlanmıştı. Sözgelimi, vergiler konusunda Kur'an müslümanlara görevlerini açıkça bildiriyordu. **«Hak dinine inanmayanlarla haraçlarını ödeyene kadar savaşın.»** Bunun sonucu olarak, müslüman olmayanlar vergi ödemeye zorunlu kılınmışlardı.

Müslümanlar, kendiliklerinden boyun eğen bölgelerle, silah gücüyle ele geçirilen bölgeler arasında ayrım yapmışlardı. Kendiliklerinden boyun eğen bölgelerde halkın topraklarına dokunulmamış, vergi ödemelerine karşılık korunmaları sağlanmıştı. Silâh gücüyle ele geçirilen bölgelerde ise, müslümanlara karşı koyanların toprak ve malları savaş ganimeti sayılmıştı. Kur'an'da ganimetin beşte birinin devletin malı olacağı, geri kalanın İslâm savaşçıları arasında bölüşüleceği belirtilmişti. Böyle olduğu halde, Müslümanlar, ele geçirilen bölge halkının toprağını koruyup ordu için yiyecek sağlamasını ve seferlerin karşılanması için vergi ödemesini daha kazançlı bulmuşlardı.

Müslümanların ele geçirdiği bölgelerde yaşayanlar Müslüman olmaya zorlanmazlardı; ama Müslüman olmayanların kilise ve sinagogların dışında herhangi bir dinsel eylemde bulunmaları yasaklanmıştı. Aynı zamanda çan çalmak yada yeni tapınaklar yapmak da yasaktı. Ama bu insanların durumu gene de, İslâm hükümetinin yönetiminde eski hükümdarların zamanından daha iyiydi.

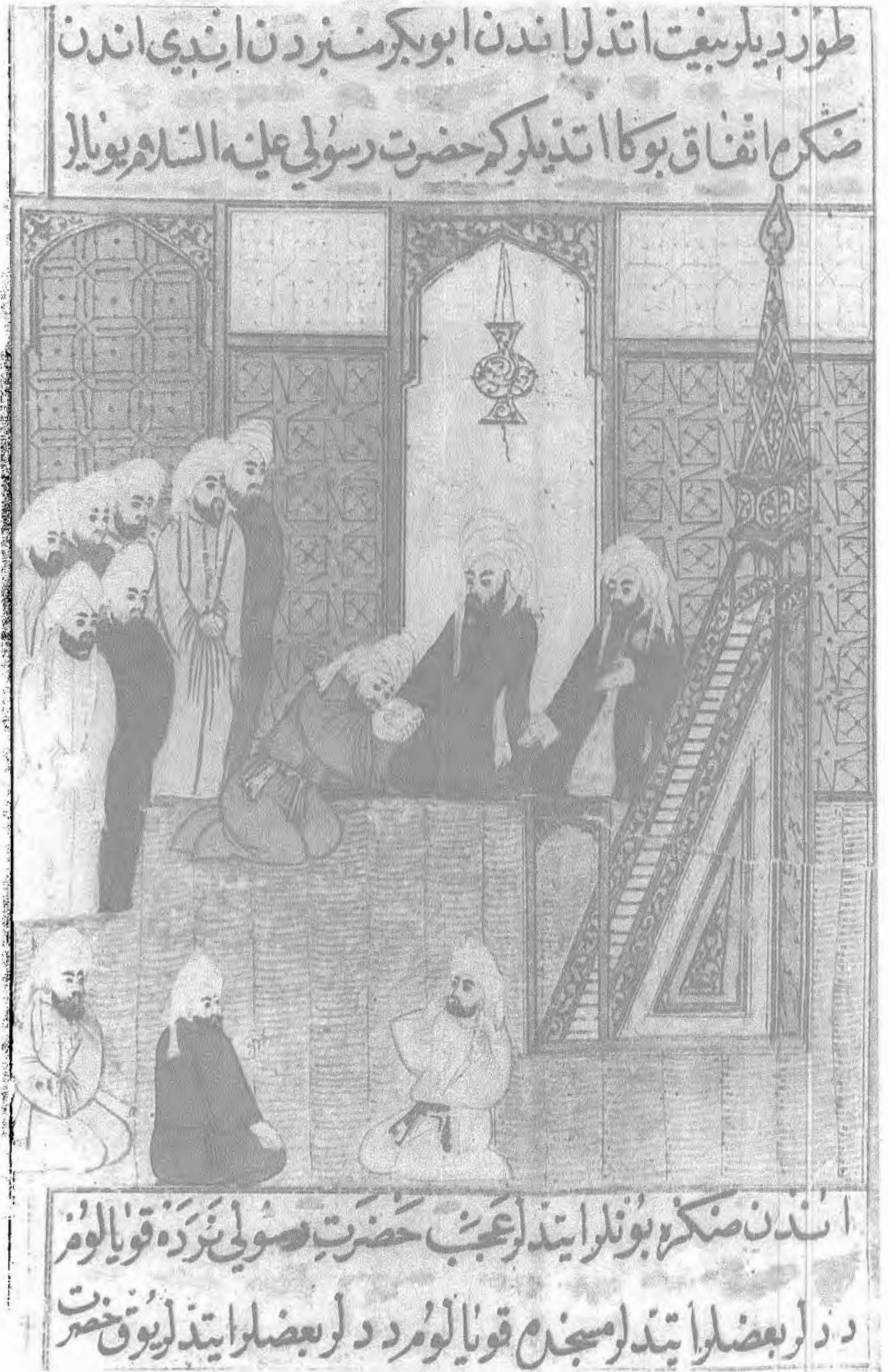
İslâmlığı sonradan kabul edenlerin arap Müslümanlarla aynı haklardan yararlanmaları gerekiyordu, ama bu kurala her zaman uyulmadı. İslâm dinine yeni girenler önce arap kabileleri tarafından kabul

edilmeliydiler. Bunlara **mevali** (köleler) deniliyordu. Ve Arap yönetici sınıfından ayrılıyorlardı. Başlangıçta mevaliler önemsizdiler, ama sayıları çoğaldıkça ciddi para sorunları ortaya çıkardılar: daha az olan müslüman vergisini ödedikleri için, devleti ayakta tutacak paranın azalmasına yol açtılar.

644 yılında halifelik ansızın el değiştirdiğinde, İslâmlık, imparatorluğu ayakta tutmak ve yönetmek sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Hz. Ömer sabah namazını kıldırırken, zerdüşt dininden bir köle olan Ebu Lülüe Feyruz tarafından bıçaklandı (644). Kendini vuran adamın Müslüman değil de hıristiyan olduğundan duyduğu mutluluğu söyleyecek kadar yaşayabildi.

Hz. Ömer'in ölürken atadığı bir seçim kurulu, halifeliğe, gençliğinde zarif giyimiyle tanınmış, titiz bir soylu, dindar ve hoşgörülü bir yaşlı olan Hz. Osman'ı seçti. Hz. Osman, Mekke'nin soylu ve zengin **Beni Ümeyye** (Emevîler) ailesinden İslâmlığın ilk yıllarında Müslüman olan tek kişiydi. Ailesinin büyük kısmı Hz. Peygambere eziyet edenlerdendi ve İslâmlığı yayıldıktan sonra benimsemişlerdi. Şimdi Osman aracılığıyla, bir zamanlar şiddetle karşı çıktıkları bu davayı ellerine geçirmek istiyorlardı. Osman'ı halifeliği süresince etkileyerek, bu amaçlarında büyük ölçüde başarıya ulaştılar.

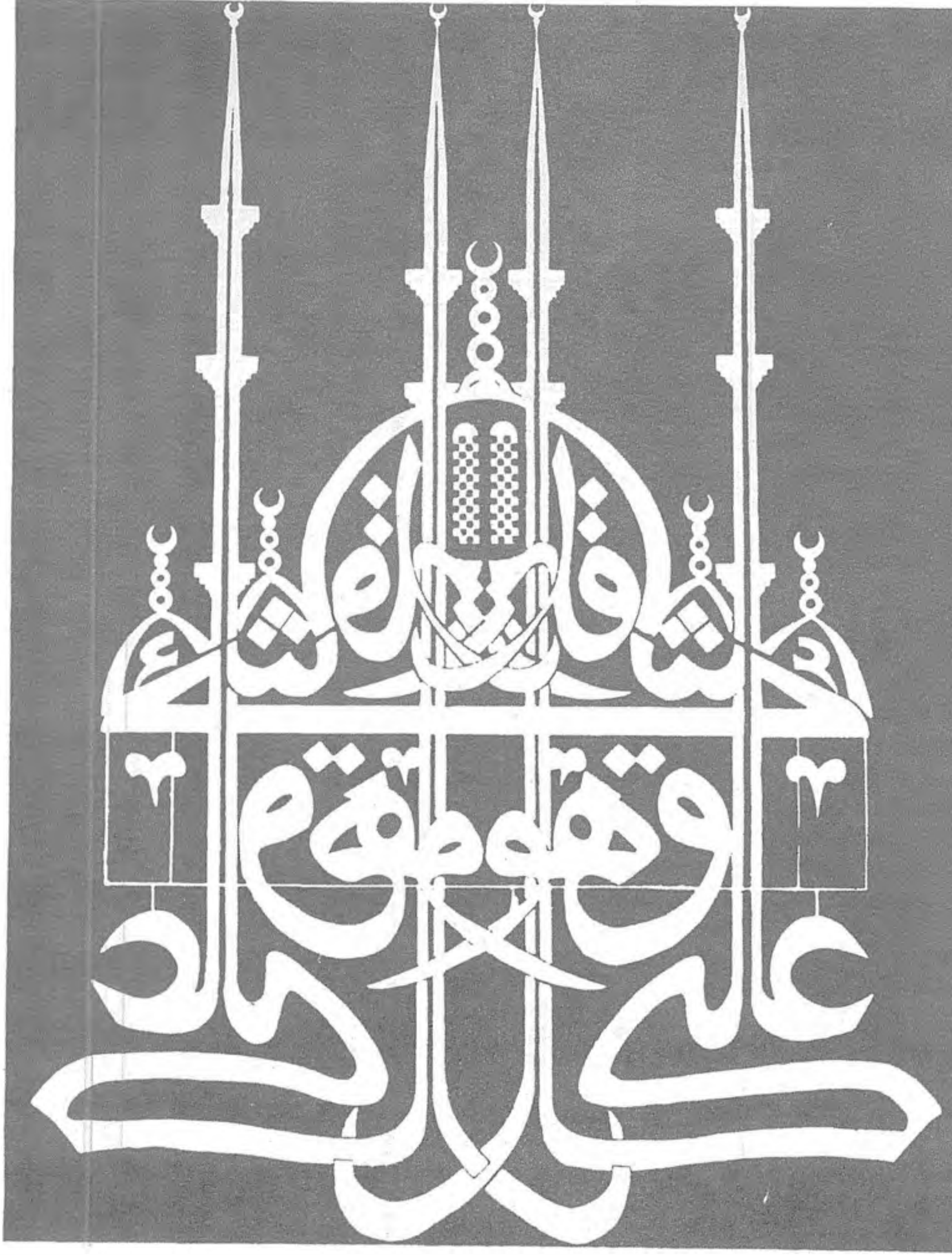
Hz. Osman 12 Yıl süreyle halifelik yaptı. En büyük başarısı, giderek genişleyen İslâm topraklarının her yerinde, Kur'an'ın anlam değişmelerine meydan vermeyecek belli bir kurala göre okunmasını sağlamak oldu. Halifeliği başlangıçta sakin geçti, ama daha sonra, kontrol edemediği çeşitli güçler bu sakinliği bozdular. Bu güçler arasında Arapların merkezî yönetime karşı direnmeleri sayılabilir. Osman'ın gözden düşmesinin ilk nedeni, yönetimde akraba ve arkadaşlarına yer vermesiydi. Mısır'daki işinin ehli bir valinin yerine, bir bölgeyi iyi yönetmekten çok, daha fazla vergi toplamayı amaç alan yeğenini atayınca, hoşnutsuzluk ortaya çıktı. Sonunda, Mısır'daki ordudan ayrılan 500 kişilik bir arap topluluğu, yeni valinin atanmasını protesto etmek ve şikâyetlerini belirtmek için Medine'ye gitti. Osman onların şikâyetlerini göz önünde bulunduracağına söz verdi, ama ailesi onu fikrini değiştirmeye ve isyancılarla Cami'de cuma vaazında konuşmaya ikna etti.

Müslümanları İkinci halife Hz. Ömer'e bağlılık yemini ederken gösteren XVIII. yüzyıl minyatürü.

İsyancılar bu ihanet karşısında öfkeye kapılarak halifenin evini kuşattılar. Bir kısmı kapıdaki nöbetçileri atlatarak arka kapıdan içeri girdi. Girdiklerinde Hz. Osman Kur'an okuyordu. Ve katiller kanını Kur'an'ın üzerine akıttılar. İlk kez bir halife kendi müslüman vatandaşları tarafından öldürülüyordu. Bu olay, İslâmlığı bölüp iç savaşa ve daha çok kan dökülmesine yol açtı.

Yaşlıların Osman'ın yerine seçtikleri yeni halife, Müslümanların en çok saygı duyduğu kişiler arasında olan Hz. Ali idi. Hz. Ali, Hz. Peygamberi yetiştiren ve amcası olan Ebu Talib'in oğlu ve Hz. Muhammed'in kızı Fatıma'nın kocasıydı; Hasan ve Hüseyin adlarında iki oğlu vardı. Hz. Muhammed'in vahiylerini ilk kabul edenler arasında idi. Elinin açıklığı, güzel konuşması, herşeyin üstünde de savaşlardaki kahramanlığı nedeniyle hayranlık kazanmıştı. Halife olduğu sırada (24 haziran 656) şişman, saçı dökülmüş, beyaz sakallı bir yaşlı olduğu halde, mü'minler üzerinde nüfuzu büyük-

İslamlıkta hat (yazı-resim) sanatı, özellikle dinsel süsleme alanında önemli bir yer tutar. Bu yazı - resimlerden tipik bir örnek, Hz. Ali'nin adıyla yapılmış cami figürleridir.

tü. Birçok Müslüman, onun dördüncü değil de ilk halife olması gerektiğine inanıyordu. Bununla birlikte Hz. Ali, halifeliğinin başlangıcından itibaren şiddetli bir direnmeyle karşılaştı. Birçok düşmanın arasında, sahabeden (Hz. Muhammed'e Mekke'de inananlarla onu Medine'ye davet edenlere toplumca verilen ad) Talha ve Zubeyr ile Hz. Muhammed'in hanımı Ayşe bulunuyordu. Bazı tarihçiler Hz. Ayşe'nin Hz. Ali'ye olan düşmanlığının, yıllar önceki çölde kolyesini arama ve Medine'ye yanında genç devecisiyle Hz. Peygamberden sonra gelme olayına dayandığını ileri sürerler. Hz. Ali, Hz. Ayşe'nin sadakatsizliğinden kuşkulananlar arasındaydı ve Hz. Ayşe onu hiç bağışlamamıştı.

Hz. Ali'ye düşmanlığının nedeni her ne olursa olsun, Hz. Ayşe, Talha ve Zubeyr ile birleşti. Hz. Ali'yi Osman'ın katillerini yargılamadığı için suçlayarak ayaklanan bir topluluğu çevresine topladı. Destek arayan isyancılar Irak'ta Basra körfezinin kuzeyinde yer alan Basra'ya giderek garnizonu ele geçirdiler ve Hz. Ali'ye sadık olan valiyi görevinden aldılar.

Bu ayaklanmayı bastıracak ordusu olmayan Hz. Ali, Medine'de kendisine bağlı birkaç kişiyi toplayıp Basra'nın 320 km. kuzeybatısındaki Kûfe'ye gitti. Kûfe ile Basra birbirine rakipti ve Hz. Ali Kûfe'nin desteğini kazanmayı ve orada süvariler yetiştirip ayaklanmaları bastırmak için yola koyulmayı tasarlıyordu.

İki müslüman ordusu Basra'da karşılaştı. Hz. Ayşe, taraftarlarını yüreklendirmek için bir deveye binerek savaş alanına girdiği için bu çarpışmaya tarihte **«Cemel Vakası»** adı verilir. Çarpışma Hz. Ali'nin zaferi ile sonuçlandı (4 aralık 656). Rakiplerinden biri savaşta yaralanıp öldü, öteki de bir süre sonra Bedevî akıncıları tarafından öldürüldü. Hz. Ayşe ise tekrar şehre dönüp, ömrünün geri kalan kısmını inzivada geçirdi.

Hz. Ali, Medine'ye dönmeyip yeni karargâhını Kûfe'de kurmaya karar verdi. Kûfe, geniş imparatorlukta başkent Medine'den daha merkezî yerdeydi. Hz. Ali, Kûfe'de düşmanları ile uzlaşmayı denedi, ama kısa zaman sonra Suriye'de atlatılması daha güç bir buhran ortaya çıktı. Hz. Ali, halife olduğu sırada, Hz. Osman'ın akrabalarından bazılarının yönetimdeki yerlerini değiştirdiği için düşmanlar kazanmıştı. Bunlardan biri, Mekke'nin nüfuzlu ailesi Beni Ümeyye (Emevîler) ailesinden olan Muaviye bin Ebu Sufyan idi. Muaviye, Ali'yi Osman'ın öldürülmesinde suç ortaklığı yapmakla suçladı ve katilleri ortaya çıkarmasını istedi. Bu istek toplumda büyük destek kazandı. Arapların «kısasa kısas» kuralına göre, Muaviye ya öldürülen akrabasının öcünü alacak, yada onurunu kaybedecekti.

Hz. Ali katilleri ya ortaya çıkaramadı yada çıkarmak istemedi. Hiçbir şey yapmadan kararsızlık içinde çırpınıyordu. Muaviye onun bu kararsızlığından yararlanıp, Hz. Ali'nin suçluları koruduğunu ileri sürdü. Halkı halifeye karşı kışkırtmak için, Osman'ın öldürülürken giydiği kanlı giyeceği, Şam'daki camide ortaya çıkardı. Becerikli bir siyaset adamı, yetenekli bir yönetici olan Muaviye, yalnız Suriye halkının ve iyi yetiştirilmiş ordusunun değil, aynı zamanda Ali'nin yerlerinden uzaklaştırdığı birçok insanın da desteğini kazanmıştı. Bunların arasında Mısır valiliğinden alınmış olan zeki Amr İbnül Âs da vardı.

Sonunda Hz. Ali ordularıyla Muaviye'nin üstüne yürümek zorunda kaldı. İki ordu 657 yılının temmuz ayında, yukarı Fırat vadisindeki eski Roma kasabası Siffin'de karşılaştılar. Zorlu bir çarpışmadan sonra Hz. Ali Muaviye'yi geri çekilmeye zorladığı sırada Amr'ın aklına parlak bir fikir geldi. Muaviye'nin birlikleri, Kur'an'ın hakemliğine başvurduklarını belirtmek için mızrakıarının ucuna Kur'an sayfalarını taktılar; bir yandan da Kur'an'dan bir bölümü yüksek sesle okuyorlardı: **«Karar yalnız Allah'a aittir.»** Hazreti Ali hileyi anladı, ama ordusunun büyük kısmı

Allah'ın kutsal sözlerini taşıyan düşmana karşı savaşmayı reddetti. Savaş sona erdi ve Ali'nin isteğinin tersine anlaşmazlık hakem kararına bırakıldı. Hakem heyeti görüşmeleri 6 ay sürdü.

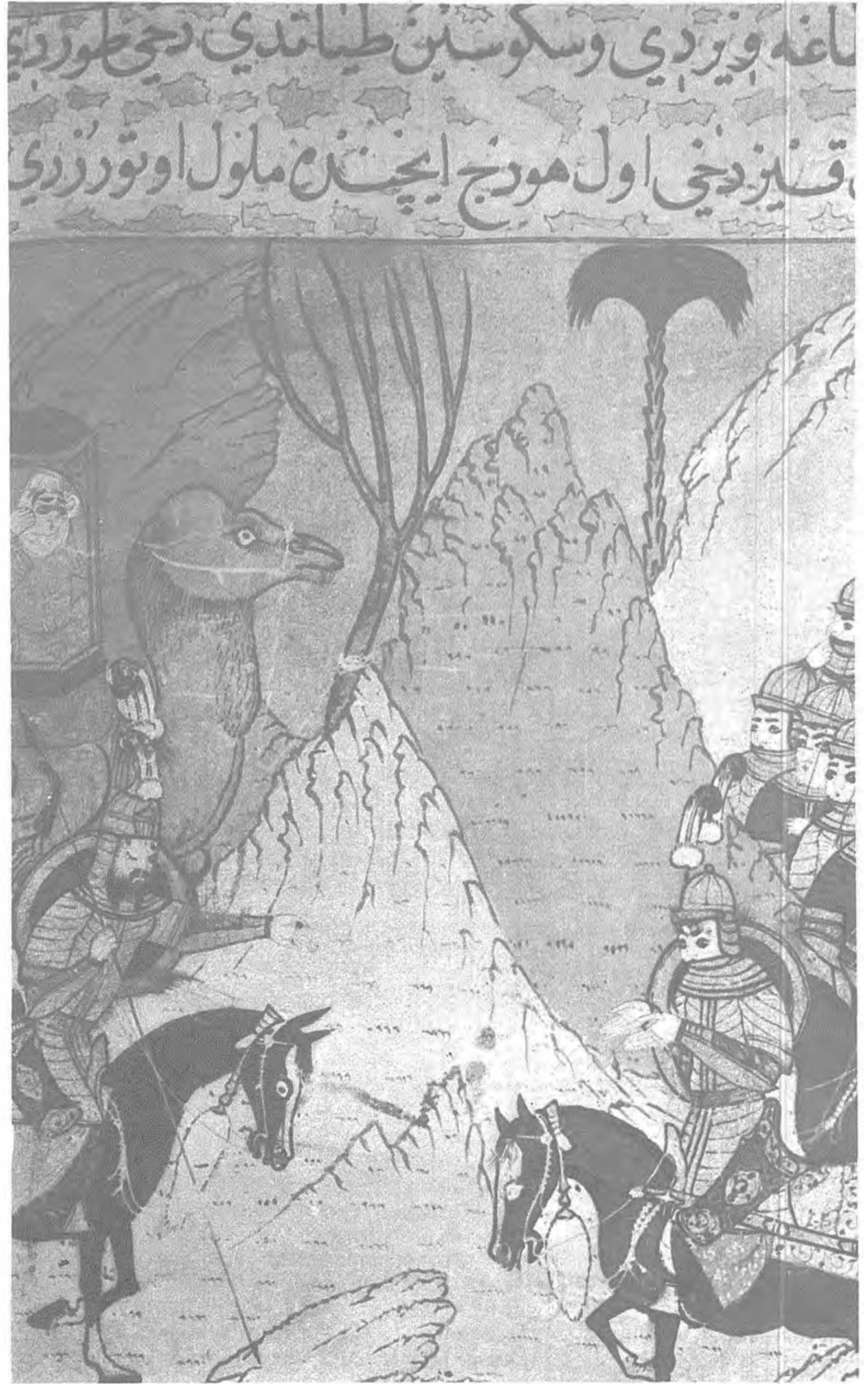
Ali daha başlangıçta hileye kurban gitmişti. Hakem kararını kabul etmekle kendi halifeliğiyle Muaviye'nin valiliğinin aynı düzeyde olduğunu ve ikisinin arasında anlaşmazlık olduğunu kabul etmiş oluyordu. Ali'nin, danışmanları tarafından seçilen hakemi ile Muaviye'nin hakemi birbirine eşit kişiler değildi. Ali'nin hakemi Ebu Musa el Eşarî, Muaviye'ninki ise çok kurnaz bir insan olan Amr İbnül Âs idi.

Hakemler 658 şubatında Ezruh'ta toplandılar. Amr'ın bir hilesiyle Ebu Musa Ali'yi azletti, çünkü Amr'ın da Muaviye'yi azledeceğine ve yeni bir halife seçileceğine inanmıştı. Amr sonradan bu kararı paylaştığını, ama yeni halife'nin Muaviye olması gerektiğini söyledi. Bu olay taraflardan biri lehine kesin bir sonuç yaratmadı, ama Ali'nin durumunu sarstı.

Hz. Ali, bu kararı reddetti. Ama, isyanlar ve anlaşmazlıklar sonucu kendi safları parçalandığı için Muaviye ile yeni bir savaş yapamazdı. Bir çok Müslüman da, kararı insanlara bıraktığı için Ali'nin Allah'ın dileğini çiğnediğine inanıyordu. Onun tarafını bırakarak öteki ayrılanlarla birleşip İslâm tarihinde Hariciler adı verilen bir topluluk kurdular ve Medain şehrini yağmalayarak tahrip ettiler.

İslâmlık tarihinde sonradan karışıklık çıkaracak olan Hariciler, öylesine büyük bir tehlike oldular ki, Ali bir süre sonra onlarla da savaşmak zorunda kaldı. İki taraf 658 yılının temmuz ayında, Irak'ta Dicle ırmağının hemen doğusundaki Nehruvan'da çarpıştı. Ali savaşı kazandı ama yönetimine karşı çıkanlar ve İslâmlığı bölen ayrılıklar nedeniyle çok zayıf düşmüştü. Muaviye'ye daha fazla meydan okuyamadı. Muaviye Suriye'yi İslâm toprakları içinde bağımsız bir devlet olarak yönetti. Hz. Ali'nin topraklarına Suriyeli süvarileriyle akınlar yaparak, hattâ Mısır'ı denetimi altına alarak Hz. Ali'nin yetkisini sarstı.

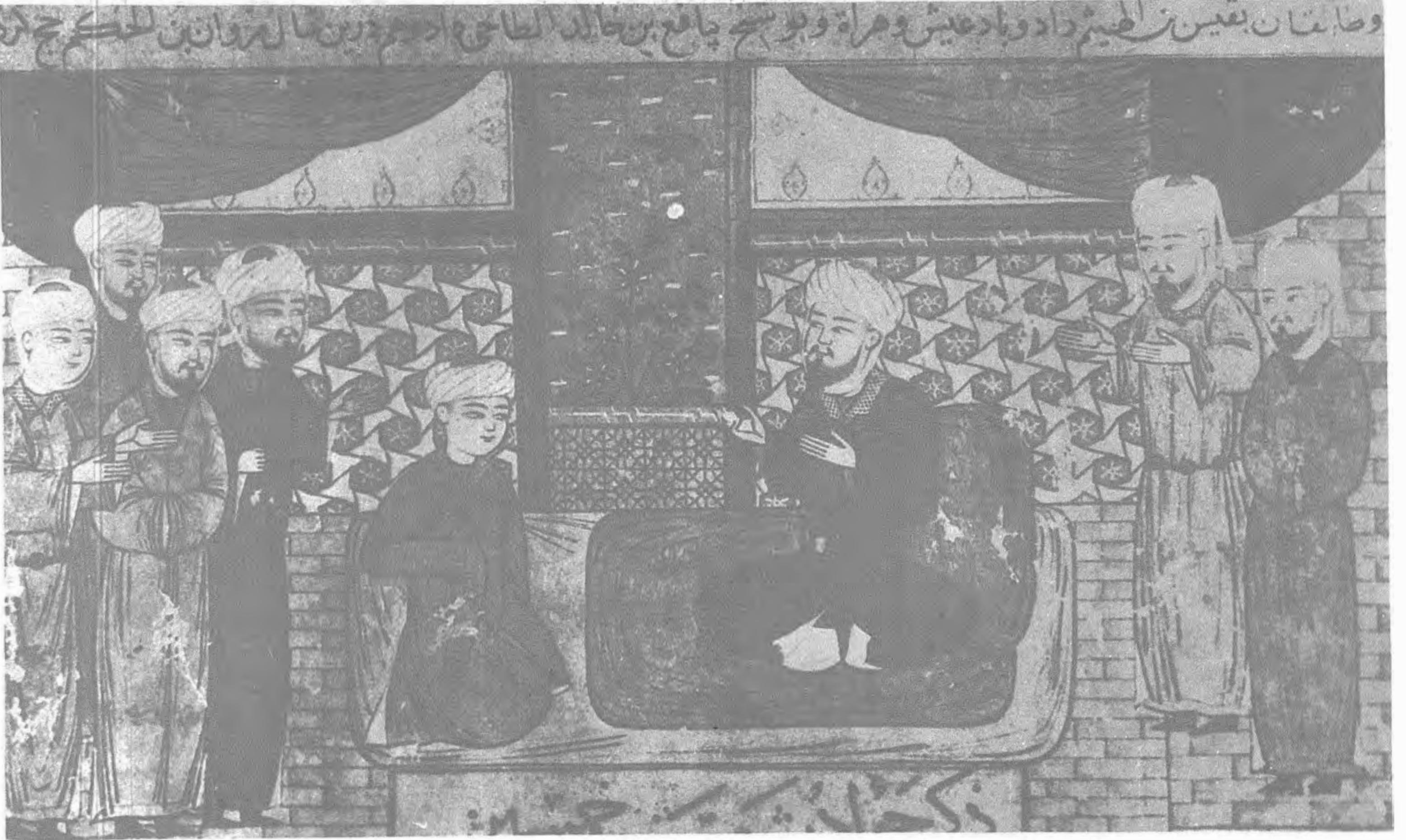
Hz. Ali, Haricîleri yenişinden 2 yıl sonra, dua etmek için Kûfe'de bir camiye girerken, Haricîlerden Abdurrahman bin Mulcem tarafından hançerlenerek şehit edildi (24 ocak 661). Hz. Ali'nin korkuya kapılan mü'minleri, en büyük oğlu Hasan'a biat ettiler. Zayıf ve siyasal hırsı olmayan bir insan olan Hasan, birkaç ay sonra Muaviye'den aldığı para karşılığında halifelik iddiasından vazgeçti. Muaviye en sonunda halife oldu (661).

Hz. Ayşe'nin Ali'ye karşı mücadelesini gösteren bir XVIII. yüzyıl minyatürü. Hz. Peygamberin dul eşi Hz. Ayşe, üçüncü halife Osman'ın öldürülmesinden Hz.Ali'yi sorumlu tuttuğu için Irak'ta, dördüncü halife Ali'ye karşı bir ayaklanma düzenlemişti.

Artık İslâmlığın başlıca şehri Şam'dı. Muaviye müslümanlığın yeni başkentini bildiği, yönettiği, siyasal ve askerî gücünün kaynağı olan topraklarda kurdu ve ölümünden önce oğlu Yezid'i önce Suriye'de sonra öteki eyaletlerde halife ilân etti. Muaviye'nin 661 yılında halife oluşundan, 750 yılında Şam'da Emevî soyunun sona erdirilmesine kadar, 14 Emevî, halifeliği oğullarına yada ailenin başka bir üyesine devrederek hüküm sürdüler.

Bu on dört Emevî Halifesini sırasıyla ve halife oluş tarihleriyle sayalım: **Muaviye bin Ebu Süfyan**

Muaviye ve Peygamberin arkadaşlarını gösteren bir XIV. yüzyıl minyatürü. Ebu Sufyan'ın oğlu olan Muaviye, önceleri babası ile birlikte ticaretle uğraşmış, sonra Hz. Peygamberin yanında çalışmıştı. Muaviye, daha sonra da Suriye valisi olmuş ve Kudüs'te halifeliğini ilân etmiştir.

(temmuz 661); **Yezid bin Muaviye** (nisan 680); **Muaviye (II) bin Yezid** (kasım 683); **Mervan bin el Hakem** (haziran 684); **Abdülmelik bin Mervan** (nisan 685); **Velid bin Abdülmelik** (ekim 705); **Süleyman bin Abdülmelik** (şubat 715); **Ömer bin Abdülaziz bin Mervan** (ekim 717); **Yezid (II) bin Abdülmelik** (şubat 720); **Hişam bin Abdülmelik** (ocak 724); **Velid (II) bin Yezid (II)** (şubat 743); **Yezid (III) bin Velid bin Abdülmelik** (nisan 744); **İbrahim bin Velid bin Abdülmelik** (ekim 744); **Mervan (II) bin Muhammed bin Mervan** (aralık 744).

Emevîler kendilerinden önceki Halifelerin uyguladıkları sistemlerden kesin sapmalar yaptılar. Yalnız hanedanın veraset kurallarını değil, aynı zamanda müslüman devletinin yönetimini de değiştirdiler. Muaviye dinsel bir önder olmaktan çok bir kral gibi yaşıyordu. Çevresini bir şeyh gibi, kendisiyle korkusuzca konuşabilen danışmanlarla çevirdi ve erişilinebilir, açık bir lider olarak kaldı. Hz. Ömer'in ölümünün ardından gelen iç ayaklanmalar sırasında sarsılan devlet yönetim sistemini, yeniden düzenledi. Muaviye ve ondan sonra gelenler, halifenin yetkisini daha güçlendirmek ve merkezîleştirmek için çalıştılar. Muaviye'nin yönetimi inandırmaya dayanıyordu. Bununla birlikte daha sonra gelen Emevî Halifeleri, imparatorluğun denetimindeki Suriye ordusuna güvenerek daha otokratik oldular.

Emevîler zamanında, arap etkisinde özel bir İslâm kültürü biçimlenmeye başladı. Fethedilen yerlerde kayıt tutmak için kullanılan yunanca ve acemcenin yerini arapça aldı ve arapça yönetimin resmi dili oldu. Hükümdarlarının resimleri ile süslü bizans ve iran paralarının yerini, Kur'an'dan alınan yazılarla süslü altın dinarlar ve gümüş dirhemler aldı. Atlı posta arabaları için yollar ve konak yerleri ile geniş bir haberleşme sistemi kuruldu. Halkın çalışacağı, uzun süredir unutulmuş su kanallarının bakımını da kapsayan, pek çok tasarının uygulanmasına girişildi. Çok ince yapılı camiler yapıldı: Örneğin, Şam'daki göz kamaştırıcı **Ümeyye Camii**.

Emevîler özel hayatlarında imparatorluğun ürünlerinden yararlanıyorlardı. Şehir hayatının dertlerinden kaçmak için, büyük paralar harcayarak yaptırdıkları çöl saraylarında oturuyor, kuş, hayvan ve danseden kızların resimleriyle süslü duvarlar arasında ruh ve beden hazlarına dalmış olarak yaşıyorlardı. İslâmlık öncesi devirlerden beri ortadan kalkmış olan eski arap şiiriyle ve arap soylarıyla övünüyorlardı.

Emevîler aynı zamanda yetenekli askerî önderlerdi ve onların zamanında, —VIII. yüzyılın ilk yarısında— İslamlığın ikinci büyük fetihler dalgası başladı. Müslüman orduları Orta Asya'da, Hindistan'da İndüs vadisine kadar, Batı'da Kuzey Afrika ve İspanya üzerinden Atlas Okyanusu'na kadar ilerlediler. Emevîlerin yüreklilikleri bir İslâm komutanın sözlerinden anlaşılabilir. Tarik bin Ziyad, 711 yılında süvarilerini Cebelitarık'a çıkardığı zaman bütün gemilerin yakılmasını buyurdu ve askerlerine **«Deniz arkanızda, düşman da önünüzde. Allah adına yüreklilik ve kararlılığınızdan başka kurtuluş yolunuz yok»** diye bağırdı.

VIII. yüzyıl içinde hemen bütün İber yarımadası müslümanların eline geçti. Doğu'da Suriye'nin fethinden beri kesintilerle sürüp giden bizanslılarla düşmanlık daha da şiddetlenmişti. İslâm orduları yaptıkları bir seferde İstanbul'a kadar ilerleyip Bizans başkentinin çok

yakınında önemli bir yer ele geçirdiler ve geri çekilmek zorunda kalıncaya kadar altı yıl ellerinde tuttular.

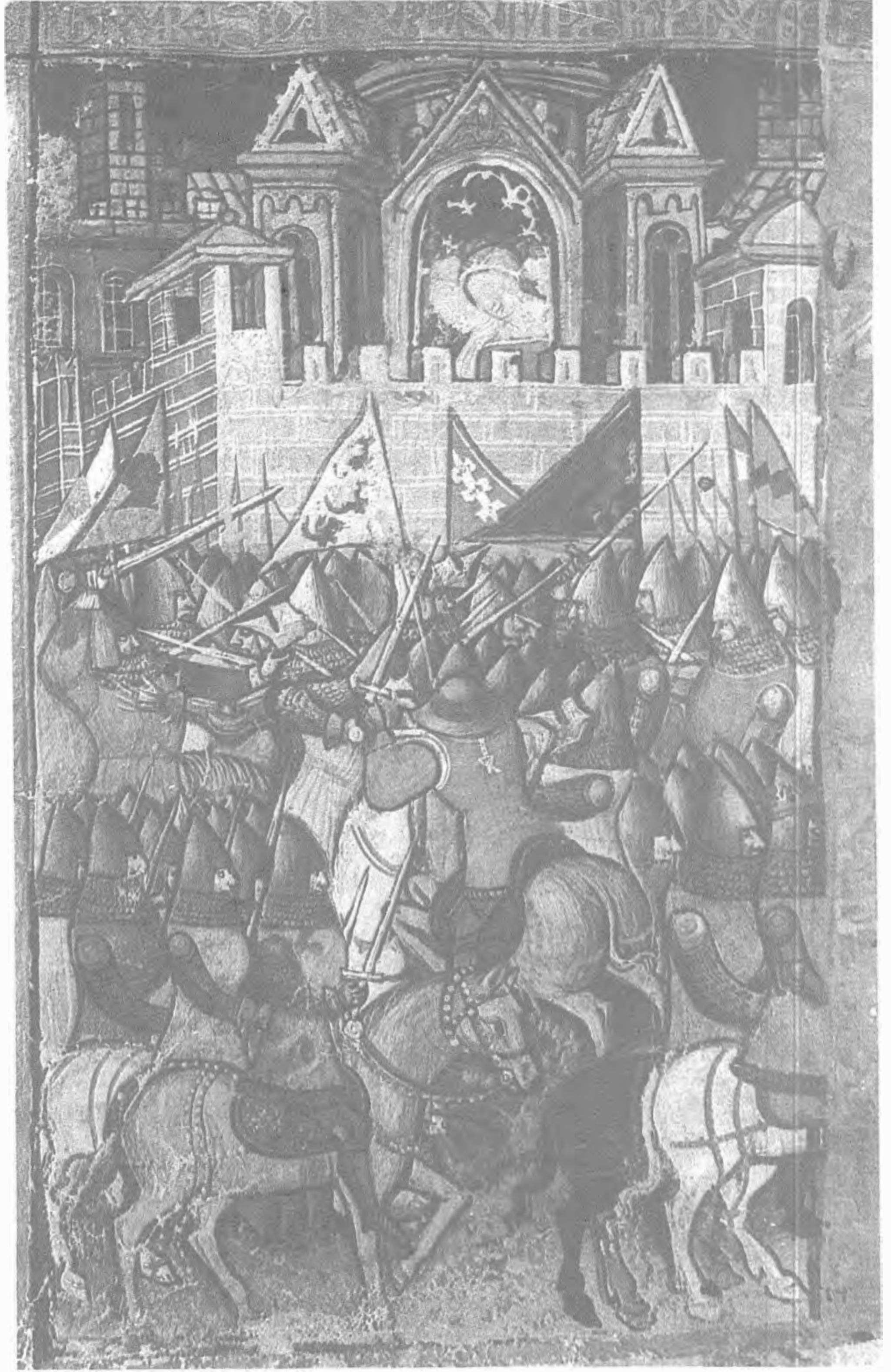
Ama iç zayıflamalar ve anlaşmazlıklar, sonunda Emevîleri çöküntüye götürdü. Yönettikleri topraklardaki iktisadî ve toplumsal eşitsizlikler direnmelere yol açtı. Ve Müslümanlar bir kez daha anlaşmazlıklar sonucunda bölündüler; hoşnut olmayan toplulukların en büyüğü, İslâmlığı sonradan kabul etmiş olan mevalilerdi. Araplar onları aşağı gördükleri için eşit davranmıyor, sözgelimi, arap olmayan bir müslüman ile evlenmeyi toplumsal bir leke sayıyorlardı. İslâmlığı sonradan benimseyenlerin çoğu, İslâm ordularında savaşır, ama genellikle süvari değil piyade olarak kullanılırlar ve daha az para alırlardı. Müslüman olmayanların daha fazla vergi ödemeleri gerektiği için, sonradan Müslüman olmak hoş karşılanmıyordu. Mevalilere katılan araplarsa, askerî aristokrasiden olmadıkları için askerlere verilen maaşları alamayan ve toprak vergisi ödemeye zorunlu kılınan araplardı.

Bu eşitsizliğin bir gün bir patlamaya yol açacağını anlayan Emevîler, peşpeşe yeni tedbirler almaya çalıştılar. Bu konuda en büyük aşamayı, Emevî hükümdarlarının en ünlüsü olan Ömer bin Abdülaziz bin Mervan yaptı. Halifeliği sırasında (717 - 720) seferlere çıkmaya son verip kendini vergi reformlarına adadı. En önemli başarılarından biri, Müslüman olanların tümünü, din vergileri dışındaki bütün vergilerden bağışık tutan eski yasayı yeniden koymasıdır.

Ne var ki, bu hareket ne kadar iyi niyetli olursa olsun, İslâm iktisadı üzerinde kötü etki yaptı. Yeni siyaset, Mısır'ı büyük ölçüde etkiledi. Orada görevli bir memur, **«İslâmlığı kabul edenler, vergilerden elde edilen geliri öylesine azalttı ki 20 000 dinar borç almak zorunda kaldım»** diyerek Ömer'den bu yasayı kaldırmasını istedi. Ömer kararından dönmedi; ama reformları çok pahalıya maloluyordu. Ondan sonraki halifeler de, devleti yıpratan iktisadî soruna bir çözüm yolu bulamadılar.

Yöneticilerden hoşnut olmayan pek çok kişi, Emevîlere karşı olan topluluklara katıldılar. Bu topluluklar arasında başlıcaları, Emevîlerin halifeliği gerçek varislerinden yani Hz. Ali ve çocuklarından gaspettiklerine inanan Hariciler ve Şiîlerdi.

Muaviye 680'de ölünce, Şiîler Hz. Ali'nin küçük oğlu Hüseyin'i yeni halife yapmak istediler. Hüseyin ailesiyle ve taraftarlarından oluşan küçük bir toplulukla Medine'den babasının eski başkenti olan Kûfe'ye doğru yola çıktı. Orada yeni halife olarak karşılanacağını umuyordu. Ama yolda, Kerbelâ denilen yerde, Muaviye'nin oğlu yeni halife Yezid'in süvarileri tarafından durduruldu ve geri dönmesi söylendi. Hüseyin'in taraftarları onu bu buyruğa karşı durmağa zorladılar. Bunun üzerine çıkan çarpışmada Yezid'in birlikleri Hüseyin'i yakaladılar, 10 gün ellerinde tuttuktan sonra öldürerek, kafasını Şam'da bulunan Yezid'e gönderdiler. Hz. Peygamber'in torununun öldürülmesi İslâm dünyasında büyük bir sarsıntı yarattı ve Emevîler'in düşmanlarını artırdı. Hüseyin'in öldürüldüğü gün, bugün hâlâ İslâm dünyasının bazı yerlerinde yas günüdür.

Ortaçağda Arap - Hıristiyan mücadelesini konu alan bir XIV. yüzyıl minyatürü (Biblioteca Marciana, Venedik)

Hz. Muhammed'in çok önceleri son verdiği kabile savaşları yeniden başladı. Bedevî kabileleri özgürlük anlayışlarını kaybetmemişlerdi ve her çeşit merkezî otoriteye karşıy-

Arap - Hıristiyan mücadeleleri ortaçağ hıristiyan sanatını da derinden etkilemiştir. Özellikle İspanya'nın VIII. yüzyılda müslümanlar tarafından fethi konusu ortaçağ hıristiyan minyatürcülerinin sık sık işledikleri konulardan biridir (Biblioteca Marciana, Venedik).

dılar. Küçük topluluklar halinde kendi aralarında savaşmaya son vererek iki büyük hizip halinde örgütlendiler. Hemen her zaman birbiriyle savaş halinde olan bu hizipler, İslâm siyasetinde önemli rol oynadılar ve destekleri zaman zaman halife seçimini bile etkiledi.

Emevîler bu güçlüklerle uğraşırken, sonunda onların saltanatına son verecek olan yeni bir devrimci topluluk ortaya çıktı: **Abbasî topluluğu**. Abbasîlerin önderi Hz. Muhammed'in amcalarından birinin torunu olan Ebül Abbas idi, hareketin merkeziyse İran'daydı. İranlılar Emevîlerden hoşnut değildiler; onları aşağı gören kibirli arap fatihlerinden daha üstün bir kültürün varisleri olduklarına inanıyorlardı. Abbasîler bu gizli kalmış hoşnutsuzlukları ortaya çıkararak, yalnız İranlıların değil, Emevîlerden çeşitli şikâyetleri olan müslüman arapların da desteğini kazandılar. Emevî hanedanını baltalamak için yoğun bir propaganda kampanyasına giriştiler. Emevîlerin gerçek halife olmadıklarını, dünya zevklerine düşkün, ahlâka aykırı bir hayat yaşadıklarını yaydılar. Kendilerinin, İslâmlığı yeniden, «doğru yol gösterilmiş» halifelerin yolundan giden gerçek bir teokrasi haline getireceklerine söz verdiler.

747 haziranında Abbasîler, sonradan simgeleri olacak siyah bayraklarını açtılar. İran'daki Emevî valisini devirerek iktidarı ele geçirdiler. İranlı komutan Ebu Müslim'in yönetiminde batıya doğru ilerlediler ve karşılarına çıkan Emevî ordularını yendiler. Emevîlerin henüz Suriye'de egemen oldukları sırada, Ebül Abbas 749'da halife ilân edildi. Ertesi yıl Abbas'ın birlikleriyle Emevî halifesi Mervan II'nin birlikleri Irak'ta, Dicle'nin bir kolu olan Büyük Zab kıyısında karşılaştılar. Mervan II'nin ordusu bozguna uğradı, halife Mısır'a kaçtı ama orada yakalanıp öldürüldü. Ve başı yeni Halife Ebül Abbas'a armağan olarak gönderildi. Böylece Emevî hanedanı sona ermiş, merkezi Kûfe şehri olan Abbasi halifeliği kurulmuştu (750).

Ebül Abbas'ın halifeliğini ilân ettiği 749 yılından Moğol Hüküm-darı Hülâgü'nün Bağdat'a girdiği 1258 yılına kadar 35 Abbasi halifesi tahta çıktı. Bu otuz beş halifeyi sırasıyla ve halife oluş tarihleriyle sayalım:

Ebül Abbas (750); **Mansur** (754); **Mehdi** (775); **Harunürreşid** (786); **Emin** (809); **Memun** (813); **Mutasım** (833); **Vasık** (842); **Mütevekkil** (847); **Muntasır** (861); **Müstain** (862); **Mutez** (866); **Muhtedi** (869); **Müstain** (892); **Muktefi** (902); **Muktedir** (908); **Kâhir** (932); **Radi** (934); **Muttaki** (940); **Mustakfi** (944); **Muti** (946); **Taî** (974); **Kadir** (991); **Kâim** (1031); **Muktedi** (1075); **Mustazhir** (1094); **Mustarşid** (1118); **Reşid** (1135); **Muktefi II** (1136); **Müstencid** (1160); **Mustadi** (1170); **Nâsır** (1180); **Zâhir** (1225); **Mustansır** (1226); **Mustasım** (1258).

İslâmlığın yeni yöneticileri ve taraftarları, Emevîlerden geri kalanları sistemli biçimde ortadan kaldırmaya başladılar. Abdullah adında iranlı bir general, Emevî ailesinden geri kalan 80 kişiyi bir şölene davet etti. Ziyafetin en coşkun anında tümünü öldürttü ve ölülerin üstlerini örttürerek yardımcılarıyla şölene devam etti. Emevîlerden yalnız biri «Kureyş şahini» denilen Abdurrahman kurtulabildi ve İspanya'ya kaçarak, 200 yıl yaşayan **Kurtuba Emîrliği**'ni kurdu (15 mayıs 756).

Abbasîler öc alma işini ölmüş Emevî halifelerinin mezarlarını açtırıp cesetlerini çıkartmaya kadar vardırdılar. Yalnız tek dindar Emevî halifesi saydıkları Ömer bin Abdülâziz bin Mervan'ın mezarına dokunmadılar.

Abbasîler, istikrarlı bir devlet kurmak amacıyla, kendilerinden farklı düşünen bütün toplulukları —iktidar mücadelesinde onlara yardım etmiş olanları bile— ortadan kaldırmağa uğraştılar. Çok geçmeden, Şiîler aldatıldıklarını anladılar. Abbasîler onlara yalnız davalarında yardımcı olmamakla kalmayıp eziyet bile ettiler. Yeni devlet adamları, huzursuzlukları içinde, kendilerine iktidarı ele geçirmekte yardımcı olanları da idam ettiler. Abbasî ordusunu Emevîlere karşı yöneten Ebu Müslim, halife ile bir görüşmedeyken paramparça edildi ve kafası sarayın dışında bekleyen taraftarlarına atıldı. Ziyafet sırasında 80 Emevîyi kılıçtan geçirten komutan da, daha sonra halife olmak çabasında bulunmak hatasına düştü ve hemen cezaevine atıldı. 7 yıl sonra çıkarılarak, büyük bir törenle, özellikle onun için yapılmış bir eve götürüldü. Ama bu ev tuzdan yapılmıştı. Tuz yavaş yavaş eridi ve sonunda üzerine yıkılarak mezarı oldu.

Abbasî hanedanı 500 yıl sürdü. 786-809 yıllarında Harunnürreşit'in halifeliği sırasında en parlak dönemine ulaştı. Harunürreşit, yeni başkent Bağdat'taki sarayından, dünyanın en güçlü kültürünü yönetti ve bu süre içinde İslâmlık, «Altın Çağı»nı yaşadı.

Harirî'nin Makamat'ından alınan bu minyatür «Hacılar Kervanı» adını taşıyor. XIII. yüzyıla ait bu minyatür, İslâm sanatında Bağdad Okulu'nun gerçekçi geleneğini ortaya koymaktadır.

altın çağ

Abbasî yönetiminin ilk devrelerini belirleyen şiddet hareketlerinden, IX. yüzyıl başında bolluk içinde yaşayan, kültür düzeyi çok yüksek bir İslâm uygarlığı doğdu. Ama bu dönem, gece gökyüzünde hızla kayan bir göktaşına benziyordu. Canlılığıyla kendi kendini yiyip tüketti. X. yüzyılın ortasında, güçlü Abbasî halifeleri, ipleri kendi Türk askerlerinin elinde olan birer kukla gibiydiler.

Abbasîler yönetimlerinin başında, başkentlerini Şam'dan Doğu'ya Kûfe yakınındaki Haşimiye'ye (Irak) taşıdılar ve İslâmiyet'e sonradan gelecek Doğu etkilerinin hazırlayıcısı oldular. Ebül Abbas, 754'te, dört yıl halifelik yaptıktan sonra çiçek hastalığından ölünce, yerine kardeşi Ebu Cafer - ül Mansur geçti. Yeni halifenin ilk yılı ayaklanmalarla doluydu. Bu ayaklanmalar, Mansur'a halifelikte rakip olanlarla, Ali'nin varislerinden birini halife olarak görmeyi uman ve hayal kırıklığına uğrayan Şiiler yönetiyorlardı. Ama Mansur düşmanlarını yok etmek için atalarının yolunu izledi ve bir müddet sonra ayaklanmaları bastırarak gücünü arttırdı.

Aynı zamanda yeni bir başkent için yer arıyordu. Abbas'ın Haşimiye'deki başkentinin iki sakıncası vardı: stratejik olarak yeri iyi değildi; uzun süre ayaklanmaların merkezi olan Kûfe'ye çok yakındı. Mansur'u yeni bir başkent kurmaya iten başka bir neden daha vardı. Başkentin, Abbasî gücünün görkemli bir simgesi olmasını istiyordu. Halifenin, elverişli bir yer bulana kadar Irak'ta birçok gezilere çıktığı söylenir. Sonunda İran'ın eski başkenti Ktesiphon'un üçyüz km. kadar kuzeybatısında eski bir köy olan Bağdat'ı seçti.

Başından itibaren Bağdat'ın en doğru seçim olduğu görüldü. Bağdat, Dicle'nin batı kıyısında, verimli bir ovanın ortasında, Dicle ile Fırat'ı birleştiren kanalın yanında kurulmuştu. İki ırmak bu noktada birbirlerine aralarında 300 km. uzaklık kalıncaya kadar yaklaşıyorlardı. Şehrin yeri, ticarete çok elverişliydi. Hem denizden, hem karadan, Uzakdoğu'dan Akdeniz'e ve Avrupa'ya gelen büyük ticaret yollarının kavşak noktalarını kontrol ediyordu. Bağdat, Mansur tarafından başkent seçilmeden önce bile, tüccarların buluştuğu, aylık pana-

Halife Abdül Malik'in 695-697 arasında bastırdığı sikkeler. Bu sikkelerin üzerinde Islâm dinini yücelten yazılar bulunmaktadır.

Bir müslüman «emîr» i gösteren gravur. Bu unvanı, halifeler, «Emir-ül mü'minın» (mü'minlerin komutanı), Abbasilerdeki türk yöneticiler ise, «başkomutan» anlamında kullanmışlardır.

yırların kurulduğu bir yerdi. Çevresinde iki ırmak olması ve sulama kanallarının ortadan geçmesi nedeniyle toprak zengindi. Ayrıca, düşmanlar yalnız gemi yada köprülerle yanaşabilecekleri için başkent olarak kolayca savunulabilirdi.

Dicle ve Fırat arasında yükselen bu «ada», Mansur'a göre, «dünyanın pazar yeri» olacaktı. Mansur, **«benden önce gelenlerin burayı farketmemesini sağlayan ve bu yeri bana saklayan Allah'a çok şükür. Allah adına burayı kuracağım ve yaşayabildiğim kadar burada oturacağım. Benden sonra gelenler de burada kalacaklardır. Bu şehir dünyadaki en bayındır şehir olacaktır»** dedi. Mansur'un seçimi etkileyen bir başka neden de tarımsal, ticarî ve askerî üstünlüklerinin yanısıra, şehirde sivrisinek bulunmaması ve gecelerin serin olmasıydı.

Mansur yeni başkente **Medinet-ül Selâm** (Sakinlikler Şehri) adını verdiyse de halk, Bağdat demeye devam etti. Yeni binaların temelleri 762 yılının ağustos ayında atıldı. Bu tarih müneccimlerinin yapıma başlamak için uygun buldukları tarihti (Mansur sarayda müneccimlere yer veren ilk halifedir). Yeni kenti kurmak için imparatorluktaki her şehirden en usta sanatçıların gönderilmeleri buyuruldu. İslâmlığın her köşesinden, Suriye, Mısır, Mezopotamya ve İran'dan yüzbin işçi toplandı ve bu olağanüstü şehri kurmak için yıllarca çalışıldı.

Bağdat'a «çember sehir» adı verilmiştir. Günün İran şehirlerinden esinlenerek yapılan Bağdat şehri, üç km. çapında bir çember biçiminde güneşte kurutulmuş tuğlalardan kuruldu. Ortak merkezleri olan çember biçiminde içiçe üç surdan oluşuyordu. En dıştaki sur da derin bir hendekle çevrilmişti. Bu üç surdan en büyüğü ortadaki idi. Gözetleme kuleleri ile pekiştirilmişti. Öteki surlardaki gibi, karşılıklı noktalarda askerler tarafından korunulan dört büyük kapısı vardı.

Çember şehir, imparatorluğun yönetim merkezi olarak tasarlanmıştı. Bağdat halkı surların dışında oturuyordu. Dış sur ile orta sur arasındaki boşluk, savunma amacıyla bırakılmıştı. Orta sur ile iç sur arasında ise saray halkının ve askerî memurların evleri yer alıyordu. En iç surun arkasındaysa halifenin

Tunus'taki Büyük Cami'nin genel görünümü. Bu cami M.S. VII. yüzyılda inşa edilmiş, 836 ve 875-902 yılları arasında büyük ölçüde onarım görmüştür. İslâm mimarisinin en eski örneklerinden biri olan bu camiin sütunlarından çoğu, İslâmlık-öncesi yapılardan alınarak kullanılmıştır.

ailesiyle, ordu komutanı ve polis amiri gibi en yüksek memurlar yaşıyorlardı. Çember şehrin en önemli yerinde halifenin sarayı yer alıyordu. Bu saray mermerden ve eski Pers başkenti Ktesiphon'dan getirildiği söylenen taşlardan yapılmıştı. Yanında bir cami vardı. Mansur bir halifenin imparatorluğun merkezinde yaşaması gerektiğini söyleyerek bu noktayı seçmişti.

Sarayın iki çarpıcı özelliği vardı: altın kapı ile halifenin kabul salonunu örten kırk metre yüksekliğindeki yeşil kubbe. Kubbenin tepesinde, bir nöbetçi gibi şehre tepeden bakan, eli mızraklı bir süvari heykeli vardı. Daha sonra ortaya çıkan bir efsaneye göre, bu heykel kendi ekseninde dönerek imparatorluğu tehdit eden tehlikelerin yönünü işaret ederdi.

Çember şehir, içinden geçen, birbirine dikey olan ve kapıların içinden geçerek bunları birbirine bağlayan iki anayol ile dörde bölünmüştü. Bu büyük caddeler şehrin merkezinden rahatça yönetilmesini sağlarlardı; ayrıca şehrin kuruluş yıllarında ticaret için de yararlıydılar. En iç surla orta sur arasında yer alan her sokakta, altlarında dükkânlar bulunan kemerler sıralanmış, böylece dört ana çarşı ortaya çıkmıştı. Şehrin kenar semtleri surlar çevresinde kısa sürede genişlediler ve Dicle'nin doğu kıyısına yayıldılar. X. yüzyılda, başkentin nüfusu aşağı yukarı 1,5 milyona yaklaşmıştı ve pazar yerleri kenar semtlere taşınmıştı. Bu hareket, merkezdeki şehre girenlerin sayısını azalttı ve memurların girip çıkanları daha rahat kontrol edebilmelerini sağladı.

Bağdat birçok yönüyle İslâm İmparatorluğundaki değişiklikleri yansıtmaktaydı. Şehrin planında görülen İran etkileri İslâmiyetin özelliğini yeniden çizmeye yardımcı oldu. Yavaş yavaş İran'ın parlak kültürü Irak'a girdi ve müslümanların hayatının her yönünü etkilemeye başladı.

İmparatorluk, araplar tarafından getirilen dini ve dili korudu, ama öteki yönlerden araplar artık üstünlüklerini kaybetmişlerdi. Abbasî yönetiminde devlet ilk olarak uluslararası bir özellik kazandı. Fetih savaşlarının sona ermesiyle, Arap aristokrasisi yüksek memurluklardaki tekelini kaybetti. Bir zamanlar kendilerine ayrıcalık tanınan arap süvarilerinin yerlerini iranlı askerler aldılar. Artık memurlar ve yöneticiler imparatorluğu meydana getiren çeşitli uluslardan seçiliyordu. Kişiler toplumdaki yerlerini geçmişte olduğu gibi doğuştan değil, kendi yetenekleriyle, halifenin gözüne girmekle sağlıyorlardı. Yeni memurların çoğu, kendi gelenek ve düşünce biçimlerini getirmiş iranlılardı. İranlıların ve öteki arap olmayan Müslümanların etkileri, İslâmlığa Abbasî ailesinin içindeki evlilikler yoluyla da girdi. Ailenin temelde arap olmasına karşılık, hanedanın 37 halifesinden pek azının anneleri araptı.

Bunun sonucunda, imparatorluğun yönetiminde önemli değişiklikler oldu. Abbasîlerin devleti ele geçirmelerinden önce, daha Emevî halifeleri zamanında otokratik bir yönetime yönelinmişti. Bu eğilim giderek çoğaldı ve sonunda Abbasî halifeleri İran kralları gibi mutlak hükümdarlar halini aldılar. Yüzyıllar boyunca İran kralları hem hükümdar hem de yarı kutsal varlıklar olarak hüküm sürmüşlerdi.

KUREYŞLİLER VE HALİFELER

Kussay (V. yüzyılın ilk yarısında Mekke'nin kurucusu)

Abd Manaf (öl. 490'a doğru)

Abd Şems
Ümeyye
Ebu Süfyan (öl. 651/31)
Muaviye (V. halife; Emevîler sülâlesinin kurucusu)

Ebû'l-As
Affan
Osman (III. halife; öl. 655/35)

Haşim
El Muttalib
Abd-ül Muttalib

Abdullah
Hz. Muhammed (öl. 632/11)

Ebu Talib
Ali (IV. halife; öl. 661/40)

Abbas (Abbasîler sülâlesinin kurucusu öl. 652/32)

italikle yazılanlar müslüman olmayanları gösterir. İkinci tarihler hicri takvime göredir.

Mutlak güçlerini iyice belirtmek için kendilerini gözkamaştırıcı törenlerle çevreler, esrarlı bir hava yaratmak için krallığın önemli kişilerini halktan gizlerlerdi.

Abbasî halifeleri de bu örneği benimsediler. Bağdat'ın ortasında, saraylarının duvarları arkasına çekilip parlak bir hayat yaşadılar. Mansur, ailesine ve saraydakilere pahalı ipek elbiseler giymeden, güzel kokular sürmeden halka görünmemelerini buyurdu. Halifenin huzuruna birkaç kişi dışında kimse çıkamazdı; bu birkaç kişi de huzura çıkabilmek için sayısız nöbetçi ve mabeyincinin yanından geçmek zorundaydı. Halifenin şatafatlı bir perde ile kapalı tahtına erişince, secdeye varıp yeri öpmeleri gerekti. Bu gelenek Arabistan'ın ilkel demokrasisine çok yabancıydı.

Halifenin mutlak gücünü daha parlak ve dehşetle hatırlatan şey celladın kullanması için tahtın önüne serilmiş olan deriden yapılmış halıydı. Cellat, yalınkılıç halifenin arkasında durur, hükümdarı kızdıracak herhangi bir talihsizin boynunu vurmak için beklerdi.

Abbasîler halk üzerindeki denetimlerini pekiştirmek için hükümdar ile din arasındaki bağ üzerinde çok duruyorlardı. Bu düşüncede iranlıların bir sözünden **«din ve hükümet ikiz kardeştir»** diyen sözden esinmişlerdi. Halifeler yönetimlerinin kutsal yönünün simgesi olarak önemli dinsel günlerde Hz. Peygamberin giydiği harmanilerden giyerlerdi. Artık Allah'ın Peygamberi'nin varisleri değil, yeni rollerinde Allah'ın vekili idiler ve kendilerine **«Allah'ın yeryüzündeki gölgesi»** diyorlardı. İslâmlığın dinsel örgütünü devlet denetimine alma çabası içinde, halifeler, ileri gelen din adamları çevrelerinde tutuyor ve onları etkilemeğe çabalıyorlardı. Daha sonraları bir Arap tarihçisi şöyle yazacaktır: **«Bu hanedan, din ile krallığı birbirine karıştıran bir siyaset güdüyordu. En iyi ve en dindar adamlar onlara din nedeniyle boyun eğiyorlardı; geri kalanlar ise korku nedeniyle».**

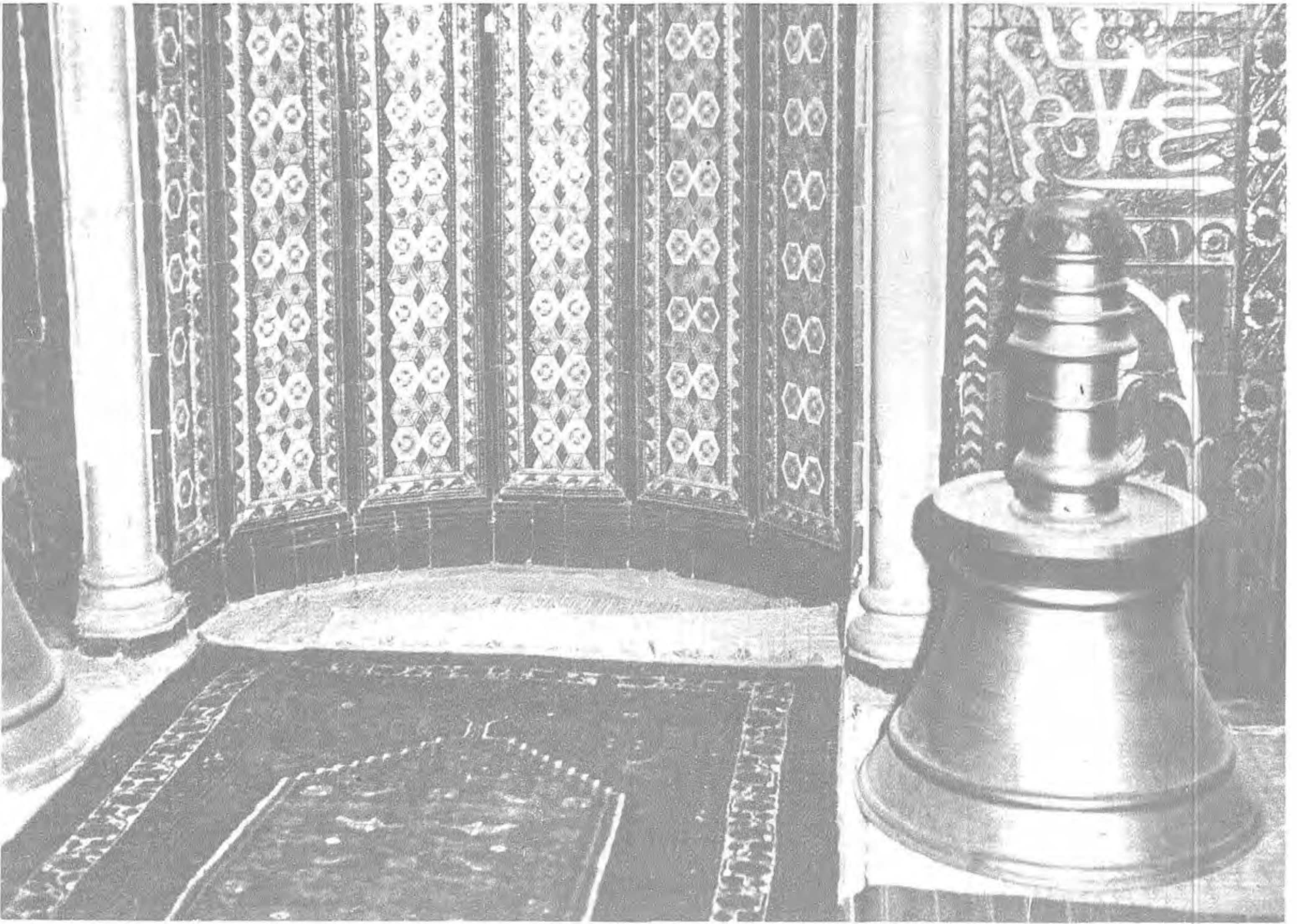
Halifeler giderek devlet yönetiminden daha da uzaklaştıkça, yeni bir güçlü kişi, vezir ortaya çıktı. Vezir, yönetilen ile yöneten arasında aracıydı. Halifenin temel vekili ve imparatorluğu yürütmekle görevli tek elçisi idi. Öylesine güçlü bir yetkisi vardı ki halifeden sonra gelen ikinci adamdı. Vezirin rolünün ne olduğu, ilk beş Abbasî halifesinin yanında danışman olarak görev alan Bermekîler ailesi tarafından saptandı.

Ebül Abbas, Doğu İran'lı buddhacı bir rahibin oğlu olan Halid Bin Bermek'i imparatorluğun maliye vekili yaparak Bermekîleri üne kavuşturdu. Halid, halifeye öylesine yakınlaştı ki, kızına Abbas'ın karısı baktı. Abbas'tan sonra başa geçen Mansur devrinde, Halid daha da yükseldi. İran'da çeşitli bölgelerin yöneticiliğine getirildi. Bu dönemde Halid, Mansur'a karşı bir ayaklanmayı ezerek ve daha birçok hizmetlerde bulunarak göze girdi. Halid'in oğlu Yahya babasından sonra vezir olmak üzere yetiştirildi.

Bermekîlerin Abbasîlerin entrikalarına yakından karıştıklarını, hattâ varislerin atanmasını yönettiklerini Yahya'yla ilgili bir hikâye ortaya koyar. Mansur 775'te Hac'dan dönerken ölünce, yerine önce oğlu, sonra da torunu Hadi geçti. Hadi'nin babası halifeyken, Hadi ölünce yerine küçük kardeşi Harun'un (Harunürreşid) geçmesini buyurmuştu. Ama Hadi, halifeliği kardeşi Harun yerine oğluna bırakmak istediğinden, Harun'dan varislikten vazgeçmesini istedi ama Harun özel hocası ve danışmanı olan Yahya'nın etkisiyle bu isteği kabul etmedi.

Yahya genç efendisine ava gitmesini, elden geldiğince uzun süre şehirden uzak kalmasını öğütledi. Hikâyeye göre, Yahya yıldız falından Hadi'nin doğum gününde öleceğini öğrenmişti. Hadi Yahya'nın yaptığını öğrenince tutuklanmasını ve öldürülmesini buyurdu. Ama Yahya'nın öldürüleceği akşam halife de hastalanıp öldü. 23 yaşındaki Harun, halife oldu; Yahya'yı kurtardı, vezir yaptı. Yahya'ya, **«Babam, senin falın ve öğütlerin beni bu yere getirdi. Şimdi sana bütün gücümle bütün yetkileri veriyorum»** dedi. Yahya, iki oğlu Fasıl ve Cafer'in yardımlarıyla devletin bütün denetimini ele geçirdi.

Bermekîler gerçekten kusursuz yöneticilerdi; ama yönetimleri acıklı biçimde sona erdi. Yahya 17

Camilerdeki süslemeler İslam sanatında önemli yer tutar. Resimde ince bir zevkle süslenmiş bir mihrap görülmektedir.

yıl Harun'a vezirlik yaptı. Yahya'nın oğulları Harun'un oğullarının özel hocalarıydılar ve özellikle Cafer, Harun'un en sevdiği arkadaşı oldu. Harun, Cafer'e olan sevgisini göstermek için onun en sevdiği kızkardeşiyle evlenmesine izin verdi. Bunun yalnızca ismen bir evlilik olmasını, asla gerçek bir karı-kocalığa dönüşmemesini tasarlamıştı. Ama, efsaneye göre halifenin kızkardeşinin Cafer'den bir oğlu oldu ve bunu ağabeyinden saklamayı başaramadı. Halife bu nedenle yada Bermekîler'in giderek gelişen güçlerinden korkması nedeniyle, 803 yılında haremağalarından birini Cafer'in boynunu vurmağa yolladı.

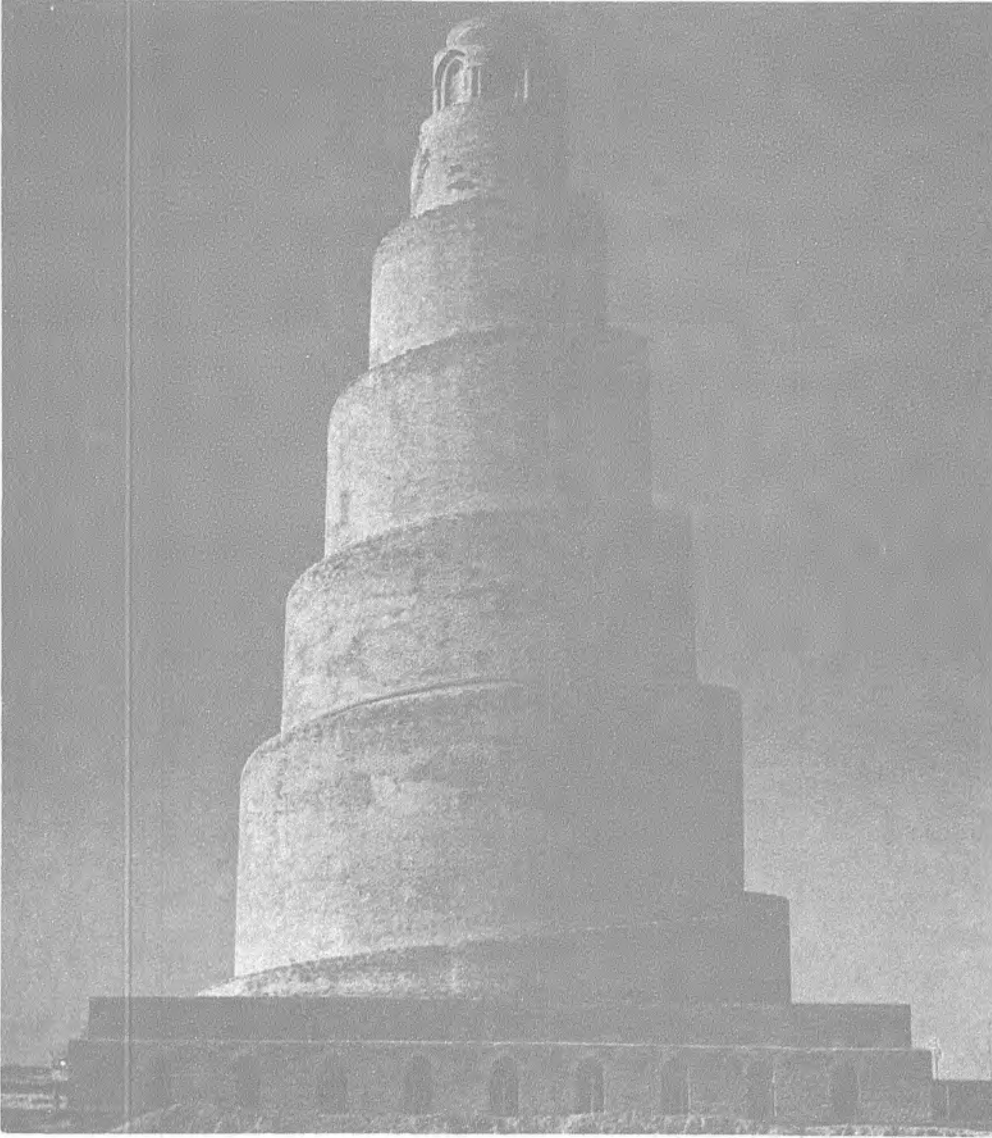
Cafer'in başı getirildiğinde halifenin ağladığı ve sanki ona haksızlık yapan canlı bir insanla konuşuyormuş gibi «Cafer, seni ben arkadaşım yapmadım mı?... Benim talihim dönünce seninkinin de dönmesi gerektiğinde olacaklara karşı kayıtsız kalan nankör, hissiz, çılgın... Cafer benim utancım! Bana ve kendine getirdiğin bu üzüntü nedir!» dediği söylenir.

Sevgili arkadaşının ölümüyle yetinmeyen Harun, Yahya'yı ve öteki oğlu Fadıl'ı da tutuklattı. Her ikisi de cezaevinde öldüler. Bermekîlerin geniş servetlerine el kondu, ailenin öteki üyeleri de ortadan kaldırıldı ve güçleri son buldu.

Halifelik çevresinde dönen entrikaların ve şiddet hareketlerinin yanısıra, Abbasîler İslâmlığa Altın Çağı'nı yaşatan bir refah sağladılar. Fetihler devri sona ermişti; imparatorluk hem kendi içinde, hem de komşularıyla barışı sağlamıştı. Aynı zamanda İslâmlığın elde ettiği toprakların geniş olanaklarına sahipti. Bunlardan yararlanıldığını, Bağdat'ın gösterişliliği ve imparatorluğun gelişen öteki şehirleri ortaya koyuyordu. İranlılar İslâm dünyasına tavla ve satrancı öğrettiler. Uzak Doğu'dan kâğıt ve porselen getirdiler. Aşçıları yeni doğu yemekleri yapıp sofraları masalar üzerinde kurdular —yere bağdaş kurup yemek yemeye alışmış araplar için bu bir yenilikti— Bağdat terzileri geleneksel arap entarilerinin yerine pantolonlar diktiler. Ayrıca İran'dan birçok yeni ev eşyası (minder, yastık gibi ev eşyası, fırın, tava gibi mutfak eşyası) ve değerli kumaşlar öğrenildi.

İthal edilen bu lüks eşya halk tarafından tutulunca, yerli işçiler benzerlerini yapmaya başladılar. Pazar büyüdükçe yapımlar arttı; ticaret gelişti. Mansur'un Bağdat için söylediği **«dünyanın pazar yeri olacak»** sözleri böylece doğrulanmış oldu.

Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya Akdeniz limanlarına ve İspanya'ya giden büyük kervanların yolları Bağdat'tan geçiyordu. İmparatorluğun gemileri Uzak Doğu toprakları (yani Hindistan, Çin, Seylan) ile Basra körfezi ve Kızıldeniz limanları arasında ticaret malları taşıyorlardı. Bağdat iskelelerine yanaşan gemiler, dünyanın dört bir yanından mal getiriyorlardı: Çin'den, ipek, mürekkep, tavus kuşu, porselen, baharat; Hindistan'dan yakut, gümüş, sandal ağacı, hindistan cevizi, abanoz ve boyalar; Mısır'dan tahıl ve keten; Suriye'den cam ve meyva; İran'dan ipek ve öteki kumaşlar; Arabistan'dan parfüm; Basra körfezinden inci; Afrika'dan köle ve altın; Bizans'tan; ilâç, köle ve biblo; İspanya'dan deri; Rusya ve İskandinavya'dan kürk, kehribar, fildişi ve kılıç.

Samarra'daki Büyük Camiin helezoni minaresi. Abbasiler tarafından IX. yüzyılda kurulmuş olan Samarra kentindeki bu cami, çok değişik bir mimarî yapıya sahiptir.

Uluslararası mübadele ve bunlardan elde edilen kazançlar, bankacılığın ortaya çıkmasına yol açtı. İslâmiyette bankacılık, Batının ancak üç yüz yıl sonra erişebileceği bir düzeydeydi. Bankalar İslâm İmparatorluğu'ndaki büyük ölçüde gelişmiş para sisteminin doğal sonucudur. Kullanılan iki çeşit para vardı. Doğuda kullanılan İranlıların gümüş dirhemleri ve Batı'da kullanılan Bizanslıların altın dinarları. Bu madensel paraların değerleri yapıldıkları madenin fiyatına göre değişiyordu. Bu da, her pazaryerinde alış-verişi kolaylaştırmak amacıyla para değiştiren kişiler bulunmasını zorunlu kılıyordu. Sonunda bu para değiştiren kişiler İslâmlığın bankacıları oldular.

Daha sonraları, Batı'da kullanılan bazı bankacılık kavramları ve deyimleri onların geliştirdikleri malî sistemden doğdu. Sözgelimi çek kelimesinin kökeni, arapçadaki Sakk kelimesidir. Kollara ayrılan merkez bankalarının düzenli bir çek ve kredi sistemleri vardı. İmparatorluğun bir bölgesinde imzalanan bir çek, uzak bir şehirde bozdurulabiliyordu.

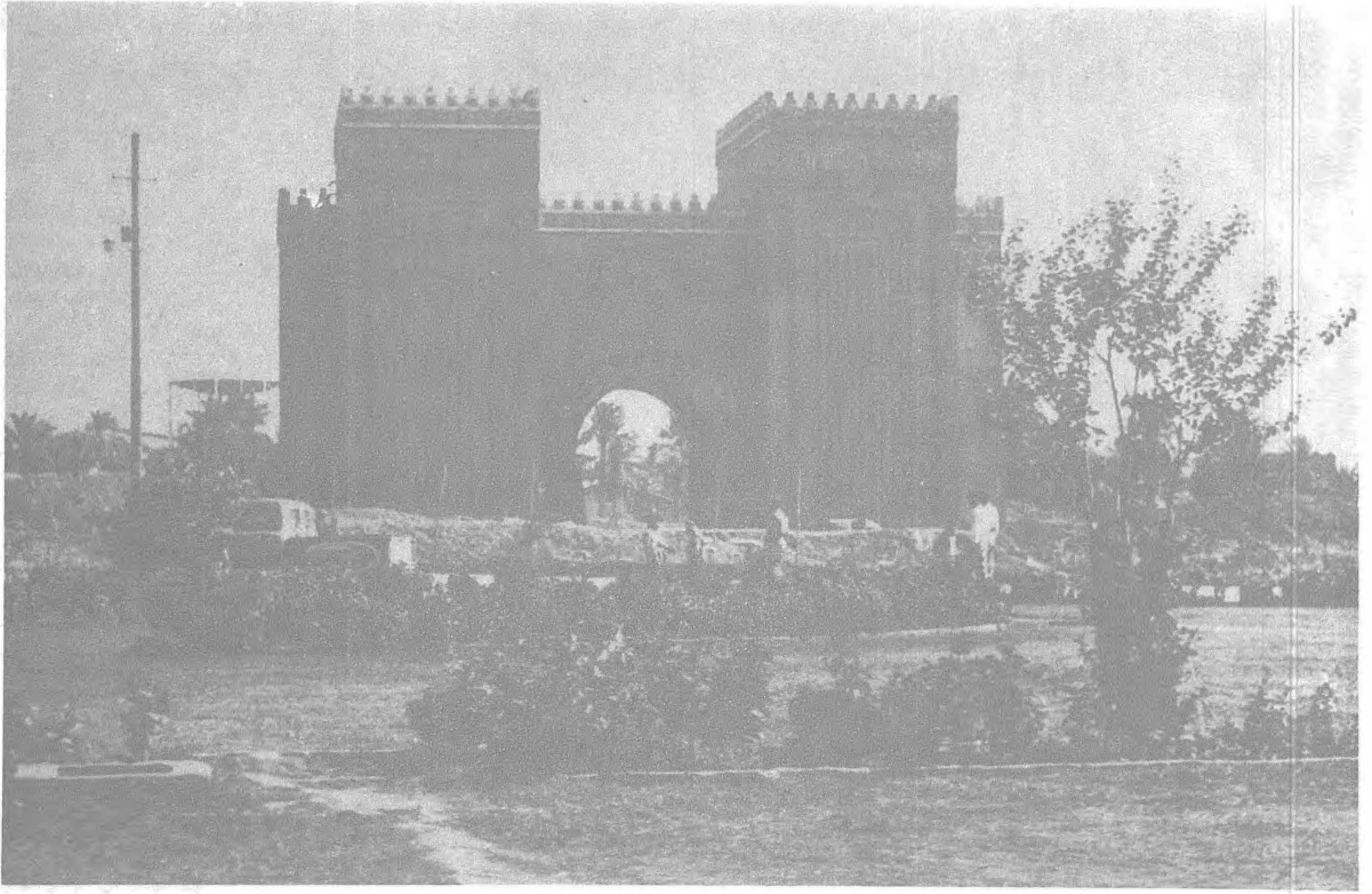
Dünyanın her yerinden gelen malların alışverişinin yanısıra, İslâmlık yeni fikirler alışverişinde de başarılıydı. IX. yüzyılda Bağdat'a devrin en başarılı şairleri, hukukçuları, filozofları, fen adamları ve sanatçıları geliyordu. Onları çeken yalnızca **«Binbir Gece Masalları»**nda hâlâ yansıyan yemekli, içkili, müzikli ve şiirli geceler ve ünlü başkentin maddi zenginliği değildi. Herşeyden önce yeni uyanan kafalardan ve tartışmaların heyecanından zevk alıyorlardı. Gösterdikleri fikir canlılığının temelinde, Müslümanlara imparatorluk içinde yaşayan çeşitli insanlardan, özellikle de eski yunanlılardan kalan zengin kültür mirası vardı. Gerçekten, imparatorluğun bilginleri arasında Yunan felsefe ve bilimi yeniden doğuyor gibiydi.

İşin tuhafı, Yunan düşüncesini yeniden canlandıranların Yunanca konuşan komşuları Bizanslılar değil Müslümanlar olmasıdır. Ortodokslukları ile kıvanç duyan Bizans hükümdarları pagan bir bilgiyi hoş görmüyorlardı. Onların değer verdikleri şey sorular sormak değil, kesinlikti. İslâmlıkta düşünce aydınlığının gelişmesinde Suriyeli hıristiyanlar ve yahudiler önemli rol oynadılar; yunan elyazmalarını önce suriye **diline** sonra da arapçaya çevirdiler. Çok kısa bir süre sonra ise, çeviriler yunancadan doğrudan doğruya arapçaya yapılmaya başlandı.

Bununla birlikte, IX. yüzyıl müslümanları yunanlıların buluşlarını öğrenmek için büyük bir istek duymalarına karşılık, önlerinde iki kısıtlayıcı etken vardı. Bunların birincisi, kullanabilecekleri el yazmalarının son yunan okullarında saklanan yazmalar olmasıydı. Bu yüzden Homeros ve Sophokles İslâmlığa giremezdi, çünkü helen okulundakilar dram ve şiirle ilgilenmemişlerdi. İkinci etken ise müslümanların özellikle uygulamalı konularla ilgilenmeleri, daha çok yunan fizikçilerine, astronomlarına, matematikçilerine ve coğrafyacılarına eğilmeleriydi. Ne var ki, yunan felsefesinin uygulamalı bir değeri olmasa da yunan bilimiyle yakından ilgiliydi. Bu nedenle öteki çalışmaların yanısıra felsefe de arapçaya çevrilmişti.

Olaylara yunanlıların bakış açısından bakmaya başlamak, İslâm düşüncesini kaçınılmaz olarak etkiledi. Artık İslâm bilginleri yalnızca Kur'an'daki vahiy ve hadislere dayanan İslâm dinbiliminin sistemleştirilmesiyle ve düzene sokulmasıyla ilgilenmiyorlardı. Yunanlıların insanın akıl yürütebilme yeteneğine dayanan kurgucu felsefeleriyle de tanışmışlardı. Hattâ bir İslâm dinbilimcisi, bilginin ilk koşulunun kuşku olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmişti. Birçok inançlı İslâm aydını, yunan akılcılığına ve mantık yöntemlerine, İslâm doktrinini açıklamak ve müslüman olmayanlara karşı inançlarını savunmak için gerekli bir araç gözüyle bakıyorlardı.

Yunan düşüncesine gösterilen ilgi nedeniyle, aynı zamanda da iran ve hint düşüncelerinin etkisiyle, bilim, edebiyat, felsefe ve dinbilim alanlarında verimli bir hareket başladı. Buna benzer fikir akımları Abbasi'lerden 20 yıl kadar önce, **Mu'tezile** adlı yürekli bir dinbilim okulunun kurulmasına yol açmıştı. Mu'tezilecilerin görüş açılarını Kindî adlı bir filozof şöyle orta-

Bağdat'ta Timurlenk kapısı.

ya koymuştu: **«Nereden gelirse gelsin gerçeği görmekten ve özümlemekten utanç duymamalıyız; hattâ bu gerçek bizden önceki kuşaklardan ve yabancı halklardan gelse bile.»**Mu' tezileciler kendi dogmalarını savunurlarken eski yunanın tartışma yöntemlerinden yararlandılar. Eskiden sırf inanç nedeniyle kabul edilmiş kavramları mantık ve aklın süzgecinden geçirmeye başladılar.

Mu' tezilecilerin akıl yürütmeleri onları bazen şaşırtıcı sonuçlara götürüyor; ardından da halk arasında acı tartışmalara yol açıyordu. Hadis'i inancın temeli olarak kabul eden bilginleri, yani gelenekçileri dehşete düşürmekteydiler. Anlaşmazlığın en yoğun olduğu nokta Kur'an'ın yapısının ne olduğu idi : **acaba Allah Kelâmı da müslümanların inandıklarınca Allah gibi ebedî miydi, yoksa varolmadıkları zaman da var mıydı?** Mu' tezileciler Kur'an'ın ebedî olmadığını söyleyip bunu yunan mantığıyla açıklayınca Müslümanların inancını sarstılar. Bu geleneksel kavramın Kur'an'ın temel ilkesiyle, **«yalnız Allah'ın ebedî olduğu»** ilkesiyle çeliştiğini ileri sürdüler.

Devlet 22 yıl süreyle bu akılcı yolu destekledi. 837 yılında halife Memun açıkça Mu' tezilecilerin yanında olduğunu belirtti ve geleneklere bağlı dinbilimcilere de kabul ettirmeye çalıştı. Hattâ Kur'an'ın ebedî olduğu inancına bağlı olanları öğrenmek için araştırma yaptı. Mütezileciliğin resmî doktrin olduğu 20 yıl boyunca, farklı görüşte olanların işlerine son verildi ve bazıları ezildi.

Sonunda Mu'tezilecilerin görüşleri reddedildi. Bunun iki temel nedeni vardı: halk onların hoşgörülü olmamalarına ve görüşlerini İslâmlara zorla kabul ettirmek istemelerine şiddetle karşı koydu. Hattâ Mu'tezilecilerin insan aklını, Allah Kelamı'ndan daha fazla yüceltmelerine karşı ayaklandı. Halkın direnişi öylesine şiddetlendi ki 849'da halife Mütevekkil resmî din siyasetini değiştirerek gelenekçilere yer vermek zorunda kaldı. Böylece devlet İslâm dininin denetimini halkın elinden almayı başaramamıştı.

Mu'tezileciler artık İslâmlıkta öncü bir rol oynamasalar bile, İslâm düşüncesine Yunan akılcılığını aşılayarak kalıcı bir katkıda bulunmuş oldular. Bu birleşimin başlıca kişisi, ünlü dinbilimci Esarî'dir. Esarî, düşünceleri geliştikçe Mu' tezilecilerin vardıkları sonuçtan ayrıldı, ama Yunan felsefesinin mantık yöntemlerine de karşı çıkmadı. Bu yöntemleri gelenekçiliği (Hadisçilik) güçlendirmek için kullandı. Ortaçağda batıda Aquino'lı Tommaso'nun yaptığı gibi, Esarî de vahiylerin akıldan üstün olduğunu öne sürdü, ama imanın yapısını incelemek için mantıktan yararlandı.

Filozoflar ve dinbilimciler soyut sorunlar üzerinde tartışırlarken halk arasında **süfîlik** (bilgicilik) adı verilen mistik bir hareket başladı. Bu hareketin kökeni, İslâmlığın çıkışından itibaren Kur'an'daki bazı mistik öğelerden etkilenen Müslümanlardır. Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki ikinci yüzyılda, bazı inançlı Müslümanlar, hıristiyan çilekeşlerden esinlenerek kurtuluşu sade ve yoksul bir ömür sürmede aradılar. Bunlara süfî denmesinin nedeni, arapçada süf denilen kalın, boyanmamış yün giyecekler giymeleriydi.

IX. yüzyılda Süfîlik bir çok dinine bağlı Müslümanı cezbetti ve kesin bir biçim almaya başladı. Gerçekte, Süfîlik akılcılara, din ileri gelenlerinin destekledigi baskı hükümetine ve İslâm dini törenlerinin manevî hayattan çok dünyadaki zenginliğe ve lükse düşkün ki-

XII. yüzyıl Abbasî sanatının ilginç örneklerinden biri: bu avize, Kabil'de, Hetimandel Prensliği koleksiyonundadır.

şiler tarafından makine gibi yapılmasına bir tepkiydi. Akılcılıkta ve dinsel törenlerde tam bir doyuruculuk bulamayan Sufîler, manevî, iç dünyaya eğilmeye, bu yoldan Allah'ın birliğine kavuşup, Allah'la doğrudan doğruya duygusal bağ kurmaya yöneldiler. Allah'ı, yaratıklarını seven ve onların her zaman yanında olmalarını isteyen bir yaratıcı olarak düşünüyor. **Kur'an**dan sureler —özellikle Allah'ın insana boynundaki damardan daha yakın olduğunu söyleyen sureyi— okuyorlardı.

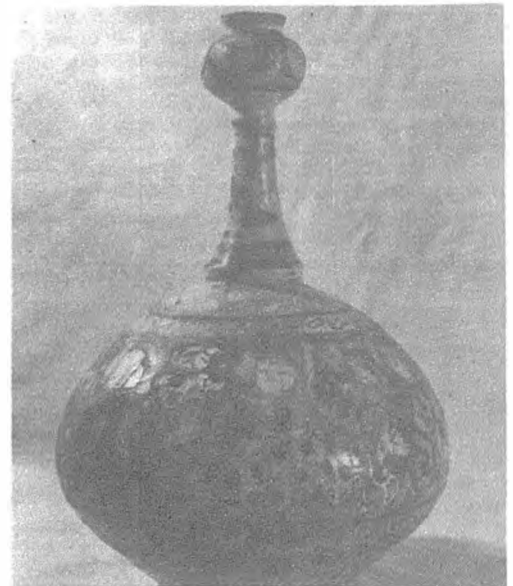
Sufîliğe bağlı olanlar arasında ermiş ve ozanlardan şarlatanlara kadar, çok çeşitli insan vardı. Bazı Sufîler Ortaçağ keşişleri gibi köyden köye dolaşıyor, verilen sadakalar ile yaşıyor ve coşkun söylevleriyle dinleyenleri ateşlendiriyorlardı. Bazılarıysa kendilerine sıkı bir disiplin altına sokuyor, günlerini onların Allah'la birliğe götürecek derin düşüncelerle ve öteki manevi sorunlarla ilgilenerek geçiriyorlardı. Tümünün ortak noktası Allah aşkı idi. Çocukluğunda ailesinden çalınıp köle olarak satılan Rabia adlı bir kadın Sufî, lekesiz saflığı, Allah sevgisiyle kendinden geçişi nedeniyle kölelikten azat edilmişti. Rabia **«Allah aşkı beni öylesine doldurdu ki kalbimde başka bir şeye karşı nefret yada aşk duymaya yer kalmadı»** derdi. Dünyadan eletek çekerek gerçek bir çilekeş hayatı yaşadı. Dualarında **«Allahım, sana cehennem korkusu ile iman ediyorsam beni cehennemde yak. Cennete gitme umudu ile iman ediyorsam beni cennete sokma; ama sana kendin için iman ediyorsam ebedî güzelliğini benden esirgeme»** diyordu.

Rabia gibi bir çok büyük mistik, sufîler tarafından ermiş kişiler olarak saygı görüyorlardı. Sufîlerin ermişlere bu coşkun bağlılıkları ve yasalara pek fazla uymama eğilimleri, din ileri gelenlerini kuşkulandırmaktaydı. **IX.** yüzyılın ünlü mistiği Hallac-ı Mansur kararsız ve müphem konuşmalarında Allah'ı bazen ölümlülerden ayırıyor, bazen de —bir dinsiz gibi— çok yakınlaştırıyordu. Bağdat'daki vaazı, halk arasında ahlâk ve siyaset alanlarında reformlar yapmak isteğine yol açtı. Bunun üzerine dinbilimciler Hallac'ın öldürülmesini istediler. Hele onun **«Hak Benim»** (En el Hak) diyerek Allah'la kendini eşit sayması karşısında büsbütün çileden çıktılar. Hallac şehirden kaçtı, ama bir kaç yıl sonra yakalanıp tutuklandı. Sonra serbest bırakıldı, ama dinbilimciler tarafından tekrar suçlanıp ölüm cezasına çarpıldı. 64 yaşındaki bu mistik, öldürülmeden önce kamçılama, sakatlama ve çarmıha germe gibi korkunç işkenceler gördü. Sonunda boynu vuruldu ve ölüsü yakıldı. Ölüme gülerek ve Allah'ı yücelterek gittiği söylenir.

Hallac'ın başına gelenler Sufîliğin yayılmasını önlemediyse de sufîlik, XII. yüzyıla kadar katı Müslümanlar için tehlike olmadı. XII. yüzyılda İslâmlığın en büyük dinbilimcisi **İmam-ı Gazali** çeşitli düşünce ve sistemleri, kurtuluş yollarını inceledikten sonra, kendini Allah'a en çok yaklaştıran düşüncenin Sufîlik olduğuna inandı. Gazalî müslümanlığın ilk dogmalarından ayrılmadı, ama mistikliği Müslümanlık içinde saygı duyulan bir öğe haline getirdi.

Dinsel ve felsefî karışıklıklar sürüp giderken, İslâmlık siyasal parçalanmaya yol açacak iç huzursuzluklarla karşı karşıyaydı. Abbasî yönetiminin hemen hemen ilk zamanlarından beri, imparatorluk yerel hanedanlıklara bölünmüştü. 756 yılında Abdurrahman İspanya'da bir Emevî emirliği kurmuş, ondan hemen sonra da Fas'ta İdrisîler (788) Tunus'ta ise Aglebîler (800) yönetimi ellerine geçirmişlerdi. 820 yılında İran'da Horasan valisi Tahir, Abbasîlerden ayrıldığını açıkladı ve Tahirîler halifeye ismen bağlı kalmakla birlikte Horasan'ın gerçek yöneticileri oldular. Bir sonraki yüzyılda da aynı biçimde bütün İran yerel yöneticilerin eline geçti.

İmparatorluğun parçalara bölünmesi karşısında Abbasî halifele-

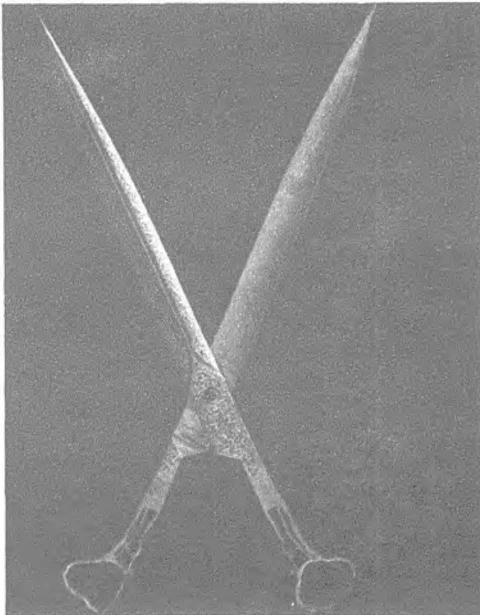

XIII. yüzyıldan kalma bir İran vazosu. Bu vazonun üzerinde Hz. Muhammed'in eşlerinin tasvirleri yer almaktadır.

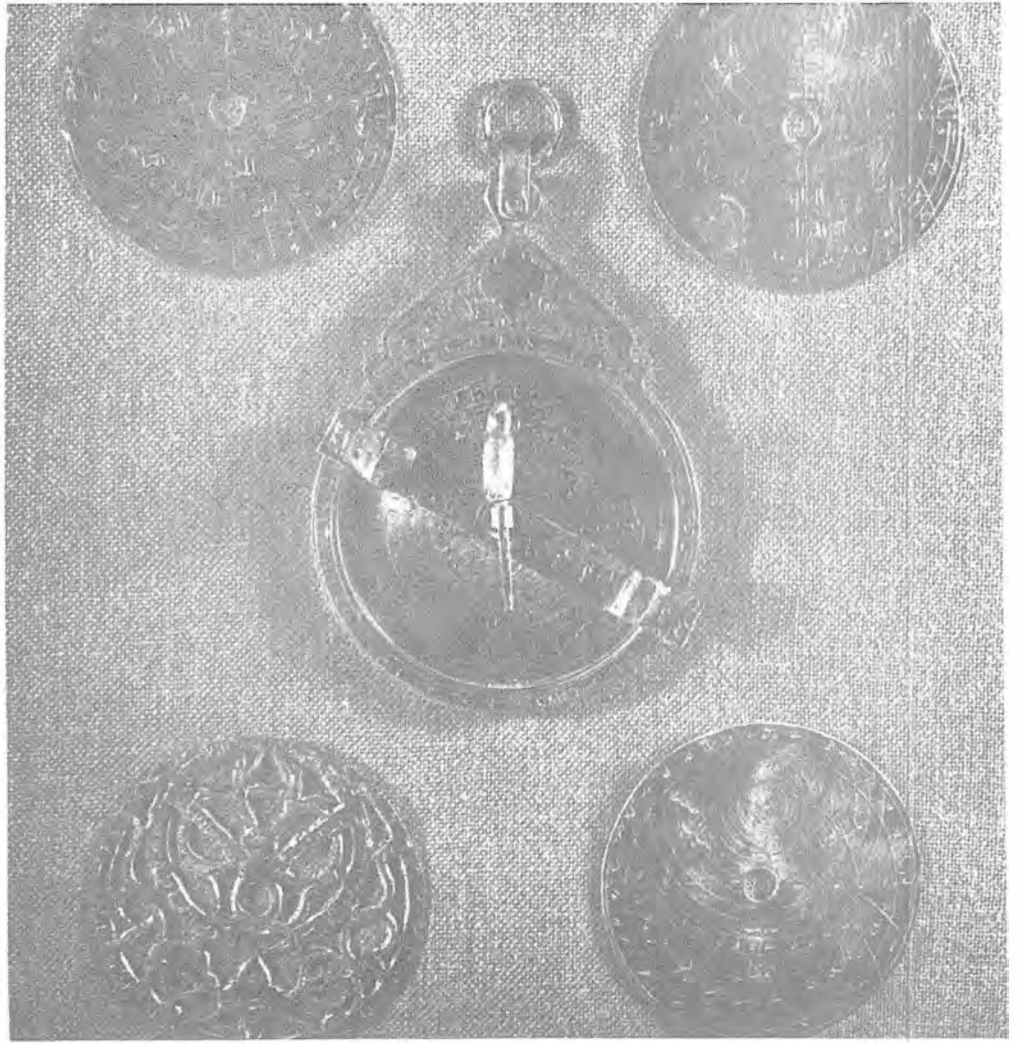
ri başlangıçta, öncelikle İran askerî gücünün yönetimini ellerinde tutarak yetkilerini korumayı başardılar. Ama yavaş yavaş, yetkileri başkentte bile azalmaya yüz tuttu. Abbasî halifeliğinin gücü, Harunürreşid'in oğlu Mutasım zamanında (833-842) kaybolmağa başladı. Mutasım hassa askerlerinin arasına Orta Asya'dan gelen Türk köleleri almış, onları muhafız birliklerinin başı yapmıştı. Bunun nedeni, başlangıçta Abbasî iktidarına yardım eden, ama siyasal rekabetin etkisinde kalmağa başlayan iran askerlerinin herhangi bir ihanetine engel olmaktı. Mutasım'ın bu davranışı, yerel çoğunluk ile Türkler arasında sürtüşmelere yolaçtı. 836'da Halife, başkenti Dicle'nin 60 mil yukarısına taşıdı ve Samarra adlı yeni bir şehir kurdu. Samarra 7 halifenin birbirini izlediği yarım yüzyıl boyunca imparatorluğun merkezi oldu.

Dicle'nin doğu kıyısında kurulan şehir, sarayları ve parkları ile ünlüydü. Irmağın batı kıyısında Mutasım, başkente gemilerden yapılmış bir köprü ile bağlı bir eğlence yeri yaptırdı. Burada Basra'dan getirilen hurma ağaçları ile imparatorluğun uzak yerlerinden getirilen çeşitli iklimlerin bitkileriyle dolu güzel bir bahçe düzenlendi. Samarra'nın Cuma Camii o zamana kadar yapılan en büyük cami idi ve görkemliliğiyle ünlüydü. Mermerle döşenmişti; duvarları mineli çinilerle kaplıydı ve kubbesi heybetli mermer sütunlar üstüne oturtulmuştu. Sarmal minaresi elliyedi metre yüksekliğindeydi ve çok uzaklardan görülebiliyordu.

Abbasî halifelerinin türklere güveni, Samarra'da büsbütün arttı.

Üzeri işlemeli bu makas Iran zanaatının varaığı aşamayı gösteren tipik bir örnektir.

İslam ülkelerinde bilimsel gelişmenin ilginç örneklerinden bazıları: bu araçlar XIII. yüzyılda astronomiyle ilgilenildiğini kanıtlar.

Mutasım'ın oğullarından Mütevekkil (847-861) tahtta Türk muhafızlar tarafından geçirildikten sonra, onların elinde bir kukla haline geldi ve sonunda, halifeliği ele geçirmek isteyen oğlu Müstansır tarafından muhafızların kışkırtmasıyla öldürtüldü (861). Oğlu da tahtta ancak 6 ay kalabildi. Bundan sonra da Türk Emirül - ümerâları (Türk muhafız birliklerinin komutanları) bütün devlet işlerini ele almağa başlayıp halifeye yalnızca kuru bir unvan bıraktılar.

Siyasal hiç bir güçleri olmayan, ama din alanında sözlerini hâlâ geçiren bu halifelerin devrinde imparatorluğun çeşitli bölgeleri merkez yönetimden ayrılmaya devam etti. 868'de Mısır yöneticiliğine atanan Türk İbn Tulun, Tulunoğulları hanedanını kurdu. 9 yıl sonra Ahmet bin Tulun, Suriye'yi ve Filistin'i işgal etti. Bu olay, birçok arap kabilesini Mezopotamya'da ve Suriye'nin bazı kısımlarında toprak ele geçirmeye yöneltti. Bu bölgelerde kısa ömürlü pek çok Bedevî hanedanı kuruldu.

892 yılında Halife Muktefi İslâm dünyasında yeniden güç kazanma çabasıyla başkenti yeniden Bağdat'a taşıdı. Ama Abbasîler bu son umutsuz çabayla da, parçalanan devletleri üstünde eski güçlerini kuramadılar. Batı İran'ı ele geçiren Büveyhoğullarından Ahmet bin Bûye, 945'te Bağdat'a girdi ve Büveyhoğulları 1055'e kadar Halifeleri velâyet altında tutarak o tarihte velâyeti Bağdat'a giren selçukluların önderi Tuğrul Bey'e devrettiler. Selçuklularla İslâmlık, birlik ve fetihler ile belirlenen yeni bir döneme giriyordu.

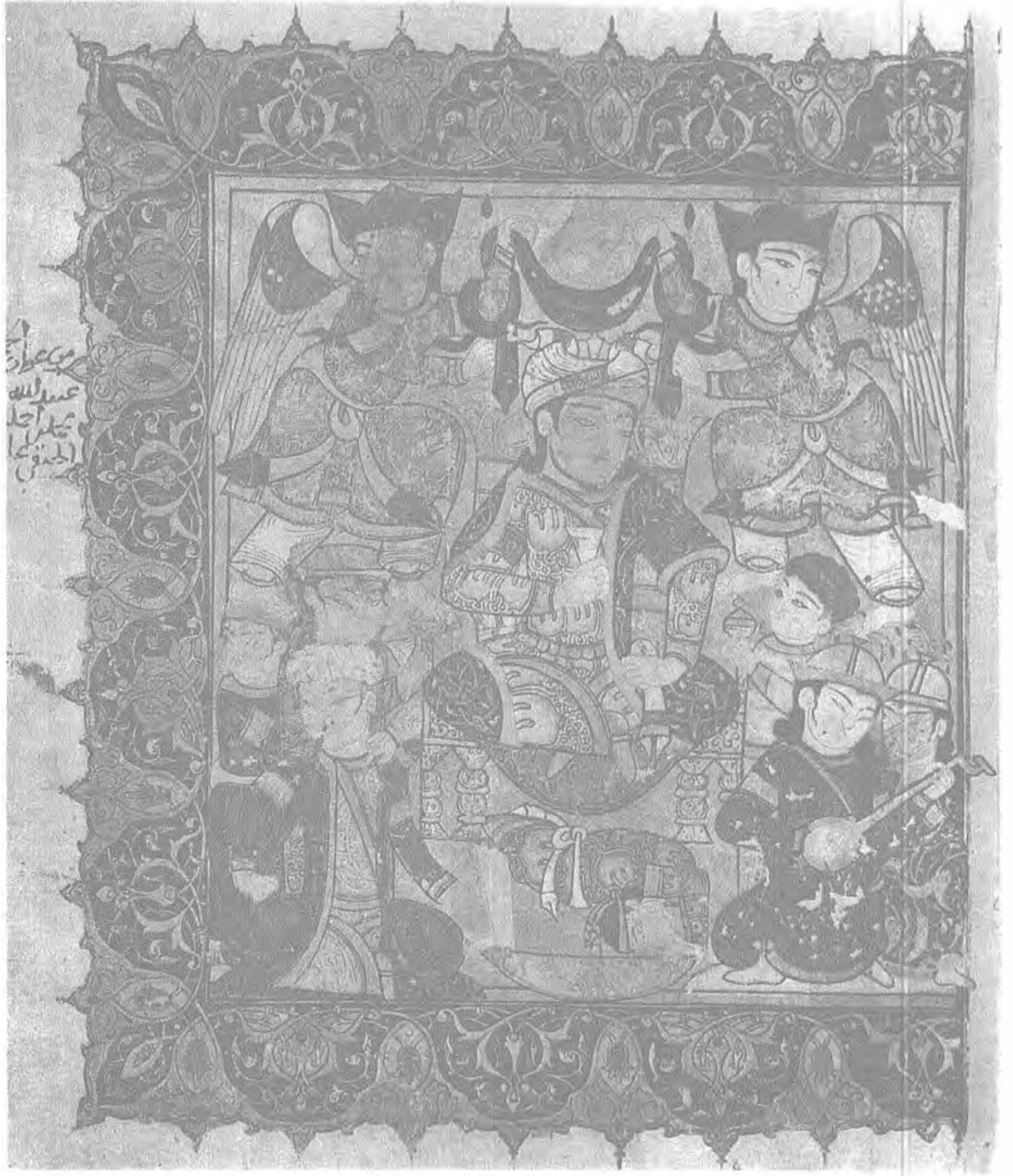
Selçuklu Türkleri 1055 yılında Bağdat'ı fethettiklerinde, dağılmakta olan Abbasî imparatorluğunu kısa süre için yeniden toparlayıp canlandırdılar; ama imparatorluğun arap sülâlesi tarafından yönetilmesine de son verdiler. Gerçi Abbasî halifesi hâlâ tahttaydı ama, yönetime pek karışamıyordu. Halife tarafından Doğu ve Batı Sultanı olarak tanınan Selçuklu komutanı, iktidarı asıl elinde tutan kişiydi. O tarihten sonra bir yandan Türk imparatorluğu genişlerken, bir yandan da halifenin geleneksel gücü azaldı. XII. yüzyılda Asya'dan gelen yeni bir Türk dalgası (Moğollar) halifenin rolünü bütünüyle ortadan kaldırdı. 1215'te Orta Asya'daki moğol topraklarından kalkan Cengiz Han, İslâm topraklarına dal-

Sina dağı, Mekke, İskenderiye ve Mısır'daki Babil sultanının sarayını gösteren 1486 yılına ait bir harita

dı. 1221'de İran'a ulaştı. Altı yıl sonra Cengiz Han'ın ölümü Moğol akınlarına son vermedi, torunu Hülâgu Han buyruğunda ilerleyen moğol orduları önlerine çıkan her şeyi silip süpürdüler. 1258'de Bağdat'ı kuşattılar ve hemen hiç bir direnmeyle karşılaşmadan ele geçirdiler. Halife'nin sarayı ateşe verildi ve halife, ailesinin birçok üyesiyle birlikte öldürüldü (canını kurtarıp kaçabilen pek az kişi Mısır'a sığındı ve ilerde bunlardan biri, bir başka Türk sülâlesi olan ve 250 yıl kadar iktidarı ellerinde tutan Memlûkların kuklası bir halife olarak tahtta çıktı). Bağdat'ın moğollarca yakılıp yıkılması, İslâm ve dünya tarihinde önemli bir dönemin sona ermesine yol açtı. Artık dünyanın en güçlü devletini ve en karmaşık kültürünü, arapça konuşan, Peygamber ailesinden geldiğini iddia eden bir halife, Allah armağanı sayılan bir yetkiyle yönetmeyecekti. Moğollardan sonra, İslâm devletleri yeni biçimler alacak, yeni imparatorluklar kuracaklardı: İslâmiyetin hedefleri değişmişti. Bağdat'ın düşmesi İslâm'ın devlet olarak zayıflığını ortaya koymuştu; ama İslâmlık yalnızca birtakım siyasal kural ve adetlerden oluşan bir devletten fazla bir şeydi.

İslâm, aynı zamanda da bir toplumdu. Bir toplum olarak güçlü ve zayıf yanları vardı. Zayıf yanıyla putperest istilacıların karşısında yenilmiş, güçlü yanıyla ise, onların çok kısa zamanda müslümanlığı benimsemelerini sağlamıştı. Aynı güçler ve zayıflıklar, İslâmlığın gelecekteki gelişmesinin alacağı yönü saptayacaktı. İslâmlığın en dayanıklı gücü her zaman için din olmuştu. Çeşitli nedenlerden ötürü, bu din çok çeşitli kişiler için çekiciydi. İkazları ve öbür dünya konusundaki vaadleri müminleri fedakârca eylemlere sürükleyebiliyor, öte yandan ırk ve sınıf ayrımı tanımayan kardeşlik anlayışı Allah önünde Sultan ile köleyi eşit kılan bir insancıl dayanışma yaratıyordu. Allah ile kul arasında kurduğu kişisel bağın (çeşitli Sufî akımlarında ayrıntılı olarak işlenmiştir) müminlerin içinde uyandırdığı büyük zevk, toplumsal bir güç olarak herhangi bir yasalar sisteminden çok daha etkiliydi. Bu güçlü dinî inanç sayesinde, halifeliğin gerçek anlamını kaybetmesinden sonra bile, İslâmlık her geçen yüzyılda biraz daha gelişip genişlemeğe devam etti.

Ama İslâmlığın gücü bir yandan da zayıflığıydı. Müslümanlar son ve değişmez gerçeğin Kur'an'da yazılmış olduğuna gönülden inanıyorlardı. Bu inanca bir de Kur'an'ın ebedî ve yaratılmamış olduğu doktrini eklenmişti. Bu iki inanç bir araya gelince temelde bir tutuculuk yaratıyorlardı. IX. yüzyılda bu tavır iyice ön plana çıkmış, akılcı Yunan felsefesinden esinlenen mu'tezilere tutucu ûlema takımı karşı çıkmıştı. Sonraki yüzyıllarda koyu sofular, güç ve nüfuzlarını her türlü yenilik ve denemenin karşısına çıkmakta kullandılar.

Harirî'nin Makamat'ından alınan bu minyatür Memlük resminde Selçuklu ikonografisinin ne ölçüde önemli bir yer tuttuğunu ortaya koyuyor (Ulusal Kitaplık, Viyana).

Bu koyu sofu ûlema takımı İslâm eğitim sisteminin yöneticileri olarak (ilkokul seviyesindeki küçük çocukların oturdukları yerde bir ileri bir geri sallanarak Kur'an ezberledikleri küttab'lardan tutun da Kahire'deki El Ezher gibi çok büyük medreselere kadar bütün eğitim kurumlarının başındaki kişiler olarak) kuşaklar boyu Müslümanların kafasını denetim altında tuttular. Bilinmeğe değer herşeyi bildiklerine, Müslüman olmayanların düşüncelerinin hiç bir önem taşımadığına inandıkları için, müslümanların içine bir kendi kendine yeterli ve kendi kendinden hoşnut olma duygusu yerleştirdiler. İslâm dünyasını müstebit hükümdarların yönettiği zamanlar bile, onlara karşı çıkabilecek tek güç olan ûlema sınıfı, durumu düzeltmek için çaba göstereceğine halkı iyi ve kötü hükümdarları aynı tevekkülle karşılamağa zorladı, çünkü onlarca en önemli olan, İslâm toplumunun istikrarının bozulmamasıydı.

İslâmlığın bir zamanlar en belirgin özelliği olan serüvenci ruh, bu tutucu sınıfın önderliği altında silinip yok oldu, yerine kendinden aşırı hoşnut bir güven duygusu yerleşti. Kökeni ne olursa olsun, ister İslâmın içinden, ister dışından gelsin, her türlü değişikliğe, yeniliğe inatla karşı çıkıldı. Bu sistem ancak dinsel tutuculuk İslâm dünya-

Timur dönemi minyatürlerinden güzel bir örnek.

sını çok zayıflattığı, her İslâm devleti «gâvur»lar tarafından yenilme tehlikesiyle karşılaştığı çağlarda sarsılmağa başladı. Bu sistemin etkileri ve yıkılışı ve en açık biçimde, son büyük İslâm devletinin, Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş ve yıkılış sürecinde izlenebilir. Moğol istilâsının peşinden, Anadolu'daki İslâm bölgeleri çeşitli Türk boyları tarafından fethedildi. Bunların çoğu, zaman zaman Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına dayanmışlarsa da, aralarında en başarılı olanlar sonradan Osmanlılar adını alan topluluktur. Türkler İmparatorluğa adını verecek olan Osman Bey'in önderliğinde ilerleyerek Bizans'ın sınırlarını gittikçe gerilettiler. 1326 yılında Osman Bey öldüğünde, Batı Anadolu kıyılarına dayanmışlardı. Osman Bey'in ölümünden sonra imparatorluğun başına geçen oğlu Orhan Bey, ülkesini sultan ve padişah olarak yönetmeye başladı; onun oğulları ve torunları da aynı geleneği sürdürdüler. Osmanlı imparatorluğu 1922 yılında ortadan kalktığında, başında bulunan padişah da Osman Bey'in sülâlesindendi, (36.padişah Vahidettin)

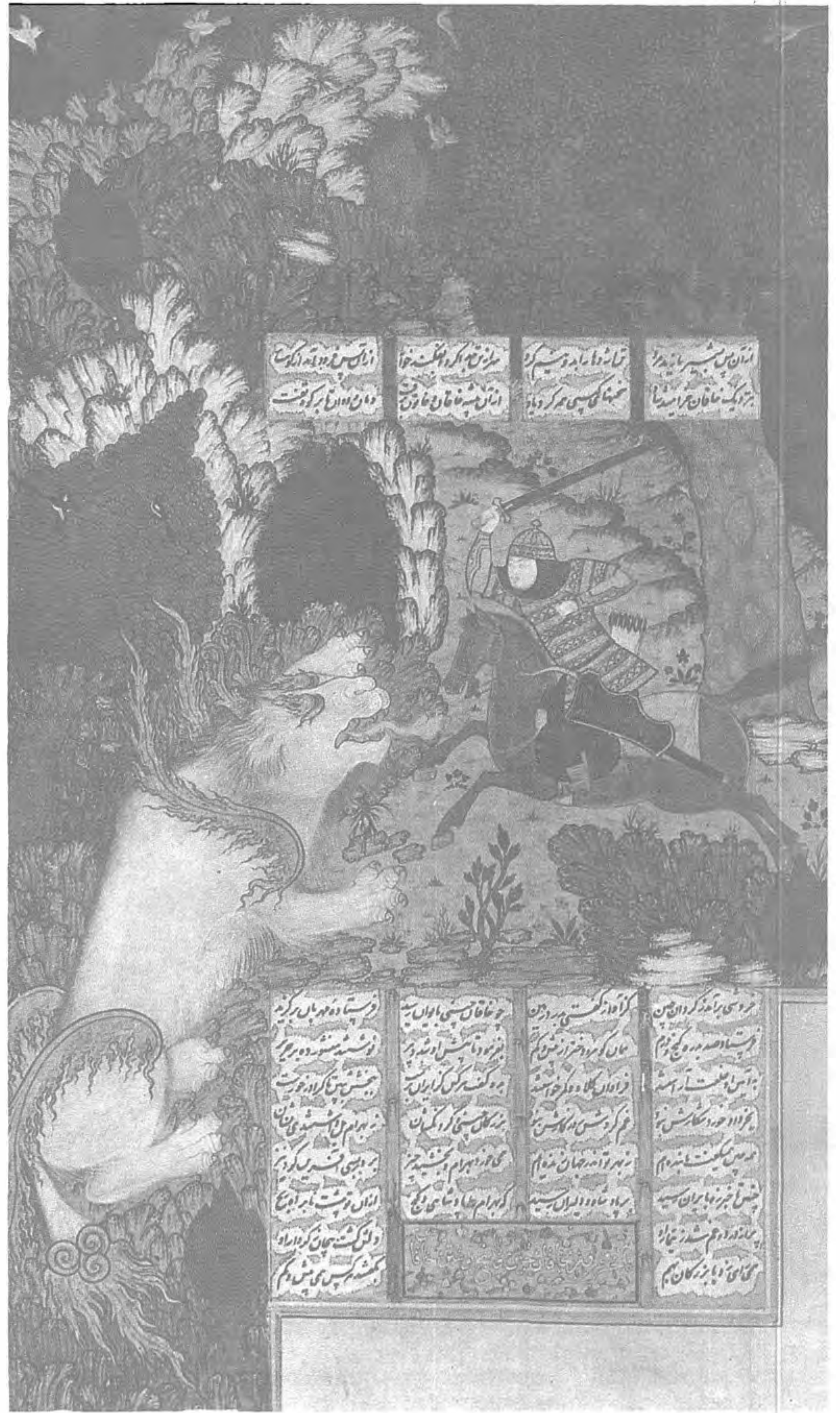
Ama Osmanlı Imparatorluğu, kuruluşundan kısa süre sonra tamamen yıkılma tehlikesi atlatmıştır. 1379 yılında Orta Asya'dan gelen yeni bir Moğol dalgası, Ortadoğu'ya kadar uzandı. Moğolların başında Aksak Timur (yada Timurleng) vardı. Dillere destan Semerkant şehrinde büyük Asya İmparatorluğu'nu yönetirdi. Cengiz Han sülâlesinden olduğunu iddia eden Timur, gerek fetihlerinin çokluğu ve genişliği bakımından, gerek kıyıcılık bakımından Cengiz Han'ı çok gerilerde bıraktı. Yaptığı çeşitli akınlarla iki kez Rusya'ya girdi, bir seferinde Moskova'yı bir yıl işgal altında tuttu. Hindistan'da bir süre kaldı, Ganj ırmağının doğusuna kadar ilerledi, yarımadanın büyük bir kısmını harabeye çevirdi. (Atası Cengiz gibi Timur da kitle katliamından hoşlanır, kurbanlarının kafalarını üst üste yığdırarak yüksek piramitler yaptırırdı; Delhi şehrinin hemen dışında kurdurduğu bu piramitlerden birinde tam 80 000 kafatası olduğu söylenir). Kuzey ve Doğu'dan sonra Batı'ya yönelen Timur, 1393 yılında bir zamanların göz kamaştırıcı şehri Bağdat'ı, 1400'de Şam'ı aldı. Bir yıl sonra, Anadolu'daki Osmanlı topraklarına girdi.

O tarihe kadar Osmanlılar İstanbul dışında hemen bütün Bizans imparatorluğunu ele geçirmişler, orduları Adriya denizi kıyılarına ve Macaristan sınırlarına ulaşmıştı. Askerî başarılarını büyük ölçüde yeni kurulmuş olan Yeniçeri örgütüne borçluydular. Balkanlarda yaşayan hıristiyan çocuklarının küçük yaşta toplanıp müslüman olarak yetiştirilmesinden oluşan Yeniçerilere yalnızca askerlik öğretilmiyor, seçkin ve üstün bir topluluk oldukları düşüncesi de aşılanıyordu. (Yüzyıl sonra, çok güçlü ve yiğit bir ordu olarak Avrupa'yı kasıp kavuracaklardı). Ama Timur'un ordularına karşı güçsüz kaldılar. 1402'de Osmanlı ordusu yenildi, Sultan Yıldırım Bayezid, Timur'a tutsak düştü. O tarihten sonra, yedi ay boyunca (Yıldırım Bayezid ölünceye kadar) Osmanlı Sultanı Timur'un iki atı arasına asılmış demir bir kafes içinde Moğol hükümdarının her gittiği yere peşinden taşındı.

Timur'un günlerinin de sayılı olması Osmanlı İmparatorluğu açısından çok iyi oldu. 1405 yılında ölen Timur'un mirasçıları çok geniş topraklarına sahip olabilmek için aralarında savaşa dursunlar, bu toprakların çoğu eski sahiplerince geri alındı. Anadolu'da Osmanlılar topraklarını geri aldılar ve kendi aralarında bir süre çatıştıktan sonra Sultan I. Mehmed'in yönetimi altında toplandılar. Sultan I. Mehmed, bütün erkek kardeşlerini öldürerek egemenliğini kayıtsız şartsız ilân etti. Kardeşlerin öldürülmesine dayanan bu kanlı adet XVI. yüzyılın sonuna kadar bütün padişahlarca uygulandı.

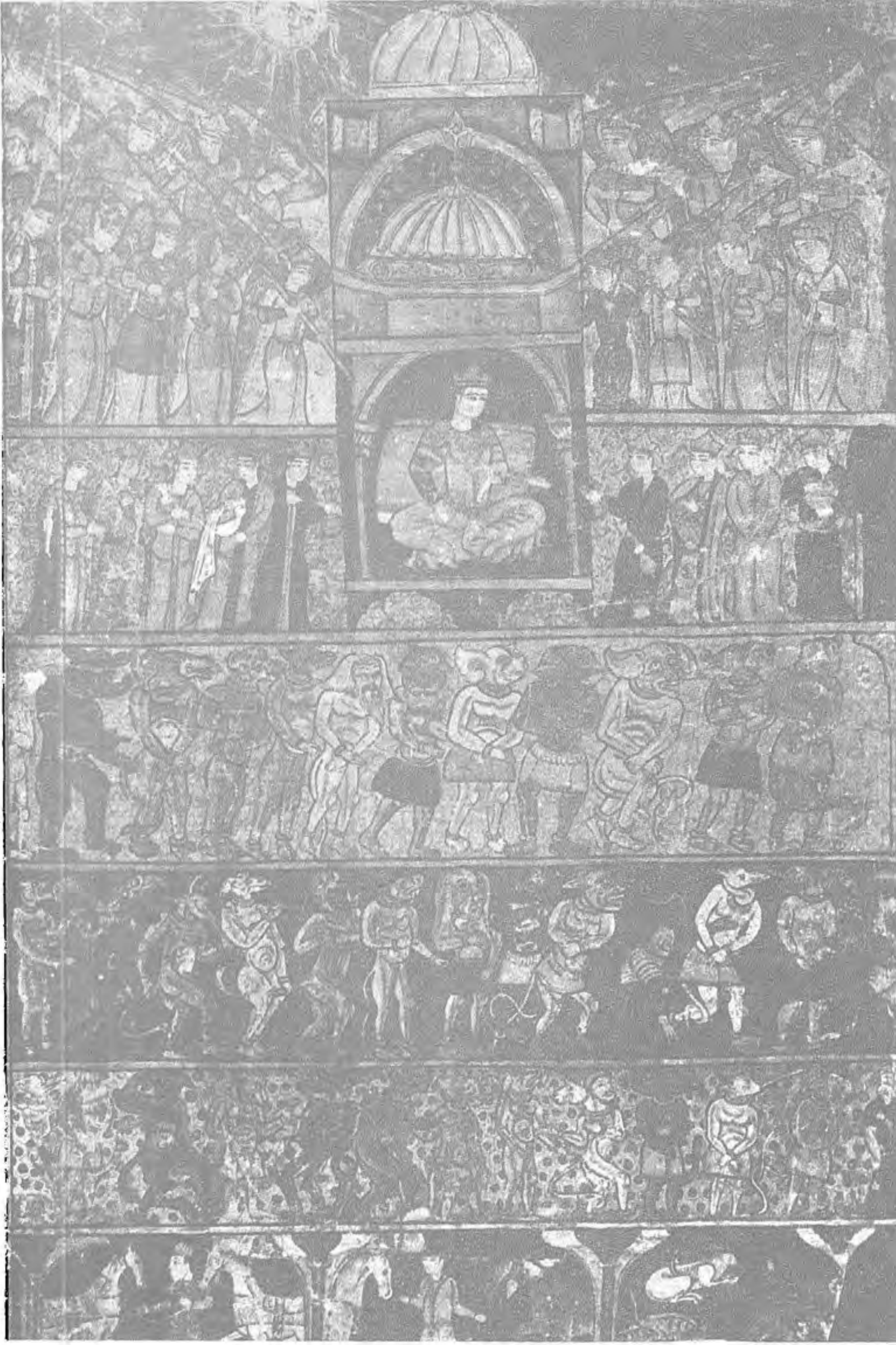
29 Mayıs 1453'te Osmanlılar İstanbul'u fethettiler. Osmanlı padişahları artık Balkanların büyük bir kısmıyla Anadolu'yu içine alan bir imparatorluğun başındaydılar. Ama Güney'de ve Doğu'da iki güçlü İslâm Devleti daha vardı: İran'da Safeviler; Mısır'da Memlûklar. 1512'de Osmanlı tahtına yeni çıkmış olan Yavuz Sultan Selim, her ikisine de son vermeğe and içti. 1514'te **Çaldıran zaferi**'nden sonra, safevilerin başkenti Tebriz'i ele geçirdi; Doğuya ilerleyip İran'ın geri kalan topraklarını da almak niyetindeydi, ama batı cephesinde Memlûk ordusunu görünce vazgeçti.

Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Suriye'nin Halep şehri yakınlarında **Merc-i Dabık meydan savaşında** Memlûk ordusunu perişan etti. Osmanlıların ilerde kazanacakları birçok askerî zaferin ilk örneklerinden biriydi bu; Osmanlılar öteki İslâm ordularının tersine, teknik ilerlemelerden yararlanmaktan kaçınmazlardı. Halep'te kazanmalarının başlıca nedeni top kullanmalarıydı, oysa Memlûklar bu yeni icadı önemsememişlerdi. Kazandığı bu zaferle daha da cesaretlenen Yavuz Sultan Selim, Suriye'yi geçip Nil vadisine indi. 1517 yılında Kahire kapılarına dayanmış, Memlûk Sultanı'nın yetkilerini kendisine devretmesini istiyordu. Memlûk Sultanı bunu kabul etmeyince, Yavuz Sultan Selim onu astırdı, Kahire'de adını hutbede halife olarak okuttu ve Mısır ile birlikte Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmı Osmanlı İmparatorluğuna katılmış oldu. Osmanlı İmparatorluğu askerî gücüne, başarılı bir yönetime ve padişahın dinsel şevki, inancın yaygınlaştırılması amacını kullanabilme yeteneğine dayanmaktaydı.

Timur'u ejderhayla mücadele ederken gösteren bir minyatür. Bu minyatür Firdevsî'nin Şehname adlı eserinden alınmıştır.

Ama Osmanlılar topraklarını bir zamanlar Avrupa'nın doğu başkenti olan İstanbul'dan yönettikleri ve Avrupa kıtasının güneydoğu kesimini ellerine geçirdikleri, hattâ Viyana kapılarına dayandıkları halde, İslâm dünyasının Avrupa'ya olan iktisadî ve kültürel üstünlüğünü hiç bir zaman tam anlamıyla yeniden sağlayamadılar. XV. yüzyılın sonunda Vasco de Gama'nın Ümit Burnu'nu dolanmasından sonra, Orta doğu dünya ticaretinin merkez kavşağı olmaktan çıktı: Avrupalılar artık deniz yoluyla Hindistan ve Uzakdoğu'ya gidebiliyorlardı. Abbasilerin ilk çağlarındaki kültür ve düşünce üstünlüğünü de —hıristiyan olsun, yahudi olsun, yunanlı olsun her türlü düşünürün Bağdat'ı Ortaçağ dünyasının kültür başkenti haline getirdiği zamanlardaki üstünlüğü— Osmanlı İmparatorluğu hiç bir zaman yeniden ka-

Türk şairi uzun Firdevsî'nin Süleymannâme'sinden alınan bu minyatür, özellikle, garip canlı varlıklara ilişkin figürleriyle dikkati çekmektedir (Chester Beatty Kitaplığı, Dublin).

zanamamıştır.

XVI. yüzyılın ortalarında Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'nın başlıca askerî gücü haline gelmişti: bunu izleyen yüzyılın sonunda ise uzun çöküş dönemine girmiş bulunuyordu. 1683 yılında ikinci Viyana kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı; 1686'da Osmanlılar 145 yıldır sahip oldukları Macaristan'ın Buda şehrinden de çıkmak zorunda kaldılar; 1699'da imzalanan **Karlofça anlaşması** ile Macaristan, Polonya Hırvatistan, Slovanya, Dalmaçya ve Makedonya'daki birçok yer, çeşitli Avrupa ülkelerine bırakıldı. Osmanlılar bir vakitler küçümsedikleri Avrupa orduları karşısında yenilmeğe başlamışlardı.

Uzun süre yenilgilerinin askerî kaynaklı olduğuna inandılar; sorunlarının köklerinin İslâm hayatının derinliklerinde yattığını görmek istemediler. Sözgelimi daha 158(yılında, padişahın vezirlerinden bi ri Avrupa'da denizciliğin ilerlediğini, bir zamanlar Doğu'ya gider karayollarına gerek kalmayacağını bunun da imparatorluğun iktisadını tehlikeye sokacağını söylemişti. Ama bunu önleyici tedbir olarak padişaha verdiği öğüt, zamanın akışını geriye çevirmeğe çalışmaktan başka bir şey değildi. Osmanlı donanmasının Hint Okyanusu'na gönderilerek Avrupa filoları temizlemesini önermişti.

Oysa imparatorluğun artık böyle bir saldırıya girişecek gücü olmadığından padişah bunu göze alamazdı.

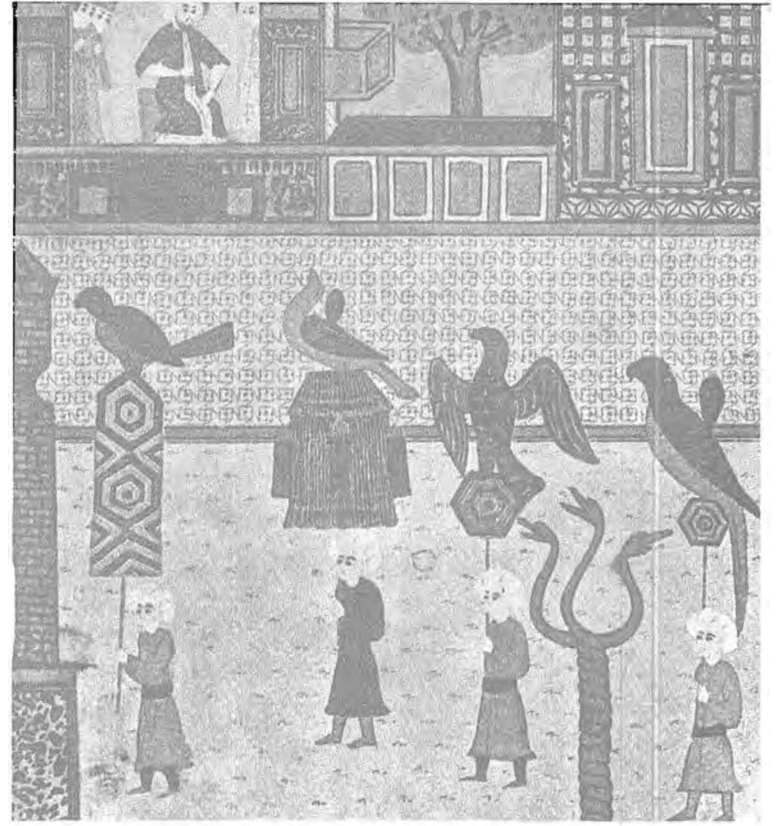
Sonunda askerî yenilgilerle dolu bir yüzyıldan sonra padişah Selim III, 1793 yılında köklü bir reform ve yenileştirme hareketine girişti. İşe, orduyu yeni baştan örgütlemek kararıyla başladı: yeni kural ve yasalar, yeni okullar, yeni silah araç ve gereçler... Bütün bunları gerçekleştirmek için de, yeni vergiler saldı. Sultan Selim'in tasarısına **Nizam-ı Cedit** (Yeni Düzen) adı verilmişti. Bu girişimler Selim'i yeniçerilerle çatıştırdı. Bir zamanlar büyük bir askerî güç olan bu örgüt yozlaşmış, XIII. yüzyılda Mısır'da Memlûkların olduğu gibi yalnızca tahttı koruyan bir askerî kast haline gelmişti. Yoz, kokuşmuş, bezgin ve her türlü reforma karşı bir kitle haline gelmiş olan yeniçeriler, Nizam-ı Cedit'i durumlarını tehlikeye atacak nitelikte gördüler. Korku ve karşı çıkışları öylesine büyüktü ki, 1808'de Sultan Selim'i öldürdüler, ne var ki, bu arada Nizam-ı Cedit ordusu kurulmuş, genç, taze, batılı görüşlü bir subaylar topluluğu yetişmişti.

Üçüncü Selim başlangıçta Fransız Devrimi'nin taraftarlarından olmakla birlikte, 1798'de Napolyon ordularına karşı savaşmak üzere Mısır'a asker gönderdi. Batı düşüncesini benimsemek başka şeydi, İslâm topraklarına batılıların girmesine izin vermek başka. Mısır seferine giden Osmanlı ordusunda Makedonya müslümanlarından Mehmed Ali adlı bir subay vardı. Hiç bir eğitim görmemiş, ama çok hırslı bir kişi olan Mehmed Ali savaşmağa geldiği fransızların teknolojik üstünlüğüne hayran kaldı. Napolyon Fransa'ya dönmek üzere Mısır'dan ayrıldığında—kısmen ülkesinde gelişmekte olan iktidar çatışmaları yüzünden, kısmen de İngiliz donanması haberleşme yollarını kesmiş olduğu için—bu genç müslüman, fransızların gidişiyle boşalan yere yerleşti. 1805 yılı geldiğinde, artık Mısır'ın tek hâkimiydi.

Mehmed Ali emellerine ulaşmak için, önce Selim'in kendisini paşalığa yükseltmesini, Mısır'a vali olarak atamasını sağladı. Sonra, Mısır'ın Memlûklardan kalma soylu sınıfının muhalefetini ortadan kaldırmanın yollarını aradı ve kurnazca bir plan yaptı; bunların önderi durumunda olan 300 kişiyi Kahi-

Osmanlı padişahı II. Selim'i gösteren bir minyatür. (Bu minyatürün aslı Topkapı Sarayı'ndadır.)

XVI. yüzyıla ait bir Osmanlı minyatürü. Bu minyatür Osmanlı padişahı III. Murad'ı bir tören sırasında göstermektedir.

re'deki sarayına şölene çağırarak hepsini öldürttü. Bundan sonra, Mısır'ı bağımsız ve güçlü bir ülke haline getirmek amacıyla bir dizi reform hareketine girişti. Teknik okul ve üniversiteler açarak, Avrupa'dan öğretmenler getirtti. Mısırlıların Avrupa'da okumalarını sağladı. Müslüman dünyasının ilk matbaasını Mısır'da kurarak burada ders kitaplarının çevirilerini, bir gazete ve fermanlarını bastırmağa koyuldu. Mısır'da tarımı da modernleştirerek ülkenin ilk geniş çaplı sulama sistemini kurdu. Pek başarılı olmamakla birlikte Mısır'da sanayi kurmağa bile çabaladı.

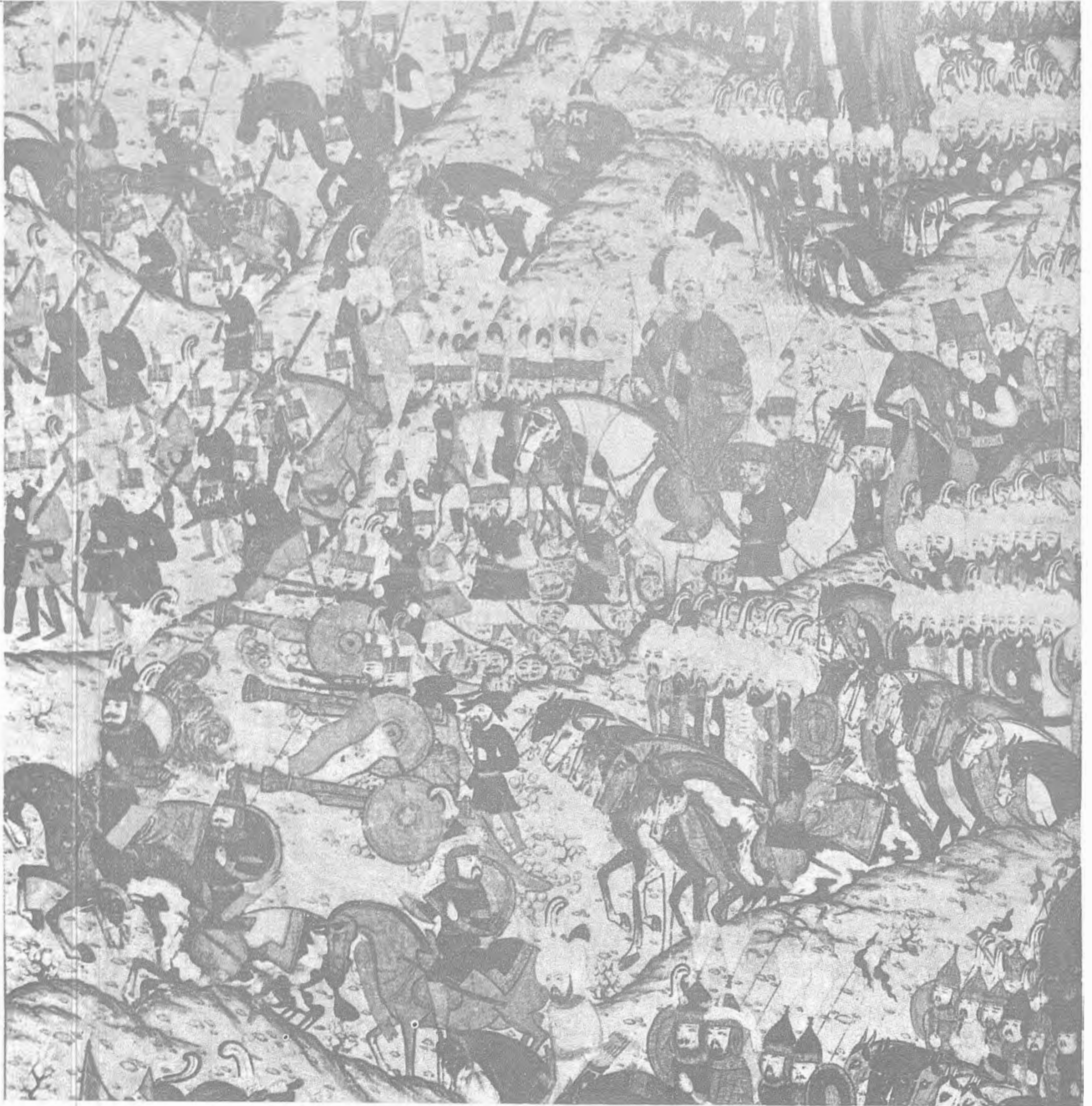
Çabalarının en büyük bölümünü Mısır ordu ve donanmasını düzeltmeğe yöneltti: çünkü topraklarını da genişletmek istiyordu. Sudan ve Nübye'yi Mısır topraklarına ekledi, sonra padişahın isteğiyle ordularını Akdeniz'in öteki kıyısına, Yunanistan ve Girit'te Osmanlılara başkaldıranlarla savaşmaya yolladı. Bu hizmetine karşılık Girit kendisine verildi, Suriye de vaadedildi; ama bu vaad yerine getirilmedi. Kararlılığını bozmayan Mehmed Ali Paşa bu kez ordusuyla Suriye'ye saldırdı. Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a saldırıp sarayı ele geçirerek kendisini Yeni İslâm Devleti'nin hükümdarı ilân etmeğe kalkmasını, ingilizlerin karışacakları tehditi önleyebildi.

O sırada Osmanlı tahtında bulunan padişah Mahmud II, Selim III'ün yeğeniydi ve onun düşüncelerini paylaşıyordu. Mısır valisinin aşırı ihtiraslarını onaylamıyordu elbet, ama kullandığı taktiklere de hayran kalmıyor değildi. Mehmed Ali Paşa'nın bazı yöntemlerini uygulamaktan başka, bunlara benzer birtakım yöntemleri de kendisi geliştirdi.

Yeniçeri örgütünü ortadan kaldırdı, yeni bir ordu kurmak için Batı'dan öğretmenler ve teknik araç ve gereç getirtti: subaylarına batılı bir eğitim sağlamak için yeni okullar açtırdı. Ordusuna borazancı ve trompetçi yetiştirmek için saraya bir müzik okulu bile kurdurdu. Rus Çarı Büyük Petro gibi —iki hükümdarı karşılaştıranlar olmuştur— Mahmut II de,kişilerin dış görünüşünü çağdaşlaştırmakla tutum ve davranışlarını da değiştirebileceğini sanıyordu. Kavuğu dokunulmaz, nerdeyse kutsal sayan birçok müslümanın şiddetle karşı çıkmasına («kavuklu bir başın iki kez eğilmesi, kavuksuz başın yetmiş kez eğilmesine bedeldir» diye bir halk sözü vardı) karşılık, gerek bu geleneksel başlığı gerekse kaftanı yasakladı; askerlerin ceket ve çizme, sivillerin redingot ve fes giymelerini emretti.

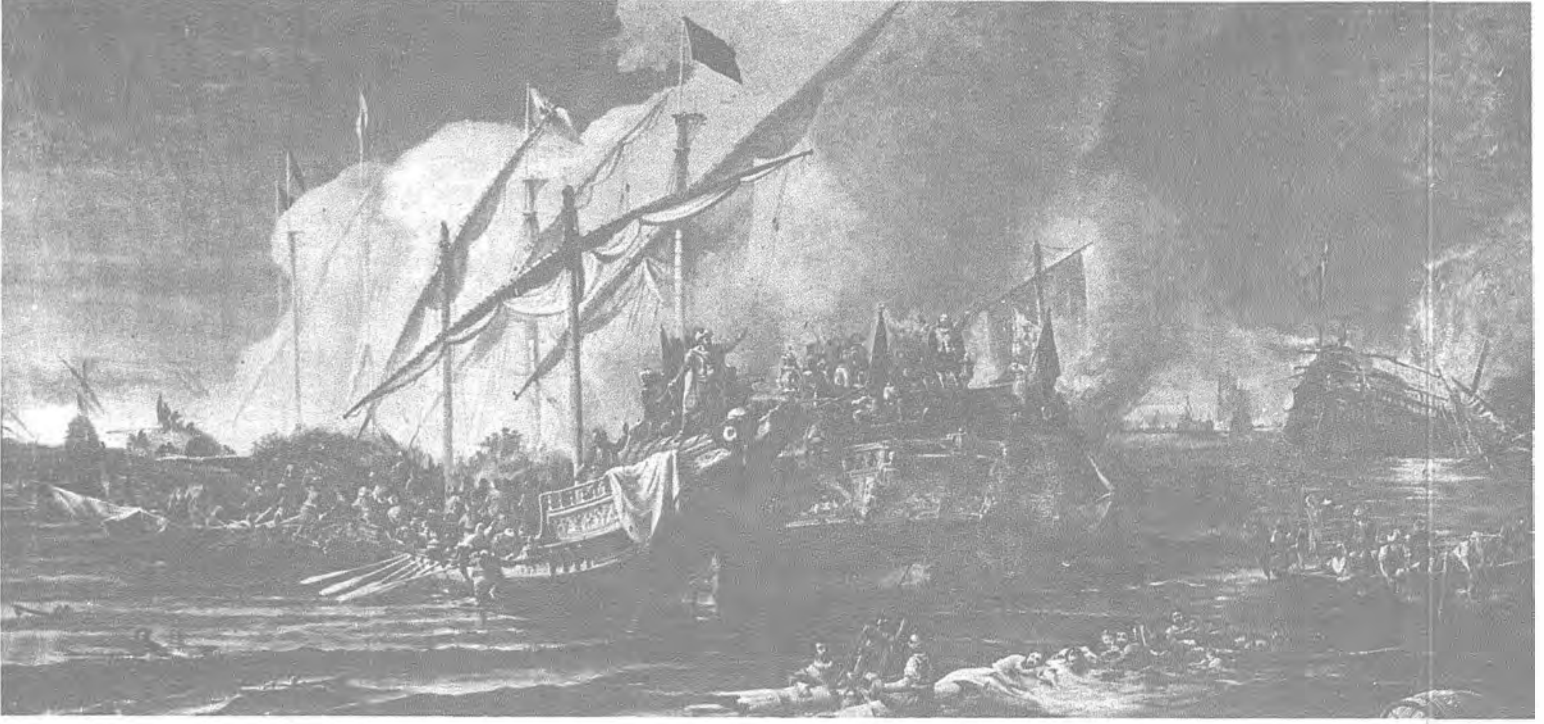
Ne var ki, müslüman hükümdarlar batı adetlerini ne kadar iyi ve etkili biçimde uygulasalar da, yeterince hızlı davranamıyorlardı. İngiliz donanması Mehmed Ali Paşa'nın askerî gücünü dağıtınca, Mehmed Ali Paşa Ortadoğu'nun etkili güçlerinden biri olmak niteliğini kaybederek Mısır'a çekildi. Torunu İsmail, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Mısır'ın stratejik önemini yeniden kazanacağını umarken, başına büyük dertler açıldı. Kanalı emperyalist niyetlerinin gerçekleşmesi açısından çok önemli bulan İngiltere, önce (1875'te) en büyük hisseyi satın aldı, sonra 1882' de Mısır'ı istilâ etti. En sonunda, Birinci Dünya Savaşı patlak verince de Mısır'ı İngiliz manda'sı haline getirdi.

Aynı biçimde, Osmanlı padişahı da ordusunu hevesle yeniden örgütlemiş olmakla birlikte, hızla dağılmakta olan imparatorluğu biraraya toparlayamadı. Toprakları yavaş yavaş elden gidip ya Yunanistan ve Bulgaristan gibi bağımsız devletler, yada fransız ve ingiliz mandaları haline geldikçe, batılı silâh ve giyimin yeterli olmadığı anlaşıldı. Batı'nın bir bakıma çok çekici, bir bakıma da çok itici büyük gücünü karşılayabilmek için İslâm dünyasının köklü ve derin bir ruhsal yenilenmeğe ihtiyacı vardı. XIX. yüzyılın son yıllarında, Mısır'da bu yenilenmeyi gerçekleştirmek için büyük çaba gösteren —biri ötekinin müridi— iki kişi vardı. Bunlardan birincisi, 1839 yılında İran'da doğduğu sanılan, ama

1526 yılında yer alan Mohaç Meydan savaşını gösteren bir minyatür. (Bu minyatürün aslı Topkapı Sarayı'ndadır).

hem afgan hem de peygamber sülâlesinden olduğunu iddia eden Cemaleddin el-Afganî idi. Doğduğu ülke hangisi olursa olsun, Afganî ömrünün büyük bir kısmını ülke ülke gezerek geçirmişti. Bir süre İstanbul'da, sonra Kahire'de, daha sonraları Hindistan, Londra ve Paris'te yaşadı. Ömrünün son yıllarında, yeniden İstanbul'a döndü ama, açık seçik ingiliz aleyhtarı konuşmalarından korkan padişahın göz hapsi altında hemen hemen bir tutsak durumuna düştü. Afganî'ye göre İslâm'a gerekli olan Avrupa'yı taklit etmek değil, kendi güç ve erdemlerini yeniden bulmaktı. Ona göre, İslâmlık dinsel bir inanç olduğu kadar bir uygarlıktı ve müslümanların kendi iç çatışmalarını bir yana bırakıp yabancılara karşı birleşmeleri gerektiğini savunuyordu. Ezher medresesindeki köşesinde olsun, Kahire'de sık sık gittiği kahvehanede olsun, Afganî'nin çevresinde bir sürü hayran müridi vardı. Bunlardan biri, sonradan Afganî'nin düşüncelerine daha derin bir anlam kazandırdı. Nil Deltasında yaşayan yoksul bir fellah ailesinin oğlu olan Muhammed Abduh adlı bu öğrenci, çağdaş İslâm dünyasının en etkili düşünürlerinden biri olacaktı. Afganî gibi o da Batı'da çok gezmişti, ama Afganî'nin tersine, Batı'nın iyi yanlarını —gerek maddî, gerek manevî— benimseme yanlısıydı. Batı'nın her türlü harekete açık hoşgörüşü ile İslâmın koyu tutuculuğu arasındaki karşıtlığın üstünde durmakta gecikmedi. Hattâ, çağının İslâm dünyasını öylesine sert eleştiriyordu ki, batılıların çoğu Allah'a inanmadığını sanıyordu: herhangi bir müslümanın bazı hıristiyan tutum ve davranışlarını kendininkilerden üstün görebilmesini anlayamıyorlardı.

Osmanlı tarihinin ünlü deniz savaşlarından birini, Preveze savaşını gösteren bir tablo. (Bu tablonun aslı İstanbul Deniz Müzesi'ndedir.)

Oysa Abduh dinsiz değildi. Tersine, İslâm dininin, doğru anlaşılıp yorumlanırsa, kişisel dindarlıkla toplum yararına eylemleri birleştirip bağdaştırabilecek yeni bir hayat görüşü doğurabileceğine inanıyordu. Peygamber'in erdemli kişiler kadar erdemli bir topluma da ihtiyaç olduğunu söylediğine işaret ederek, müslüman toplumunun niteliklerinin bütün gerçek müminleri ilgilendirmesi gerektiğini savunuyordu. Ne var ki, Abduh'a göre, bir toplum ancak yasaları oranında başarılı olabilirdi, yasalar ise toplumun özel koşullarına, değerlerine göre gelişmeliydi. Eski, geçmiş toplumların yasalarına dönmek, bir çeşit iç çürümeye yol açardı; «Ulusların koşulları nasıl değişirse, yasalar da ona göre değişir» diye yazmış, müslümanların kendi kendilerini tanıma için çaba göstermelerini istemişti.

Abduh amaçlarına ulaşabilmek için iki temel reform istemiş, bunlar için çok çaba harcamıştır: hâlâ Ortaçağ bilgilerinin öğretilegeldiği müslüman okul ve üniversitelerinin çağdaşlaştırılması; bir zamanlar çok kesin ve canlı bir dil olup sonraları aşırı süslü bir hale gelip yozlaşmış olan Arapça'nın arılaştırılması. Bu reformlar Abduh'un ömrü süresince tam olarak gerçekleştirilemedi. Mısır Müftülüğüne (ülkenin en yüksek hukukî amirliği) kadar yükselmesine karşın, Mısır hükümdarının işbirliğini hiç bir zaman sağlayamadı. Reformlarını gerçekleştirmek, zamanla XX. yüzyıl İslâm hayatının her bakımdan değişmesine yol açmak, müridlerine kalmıştı.

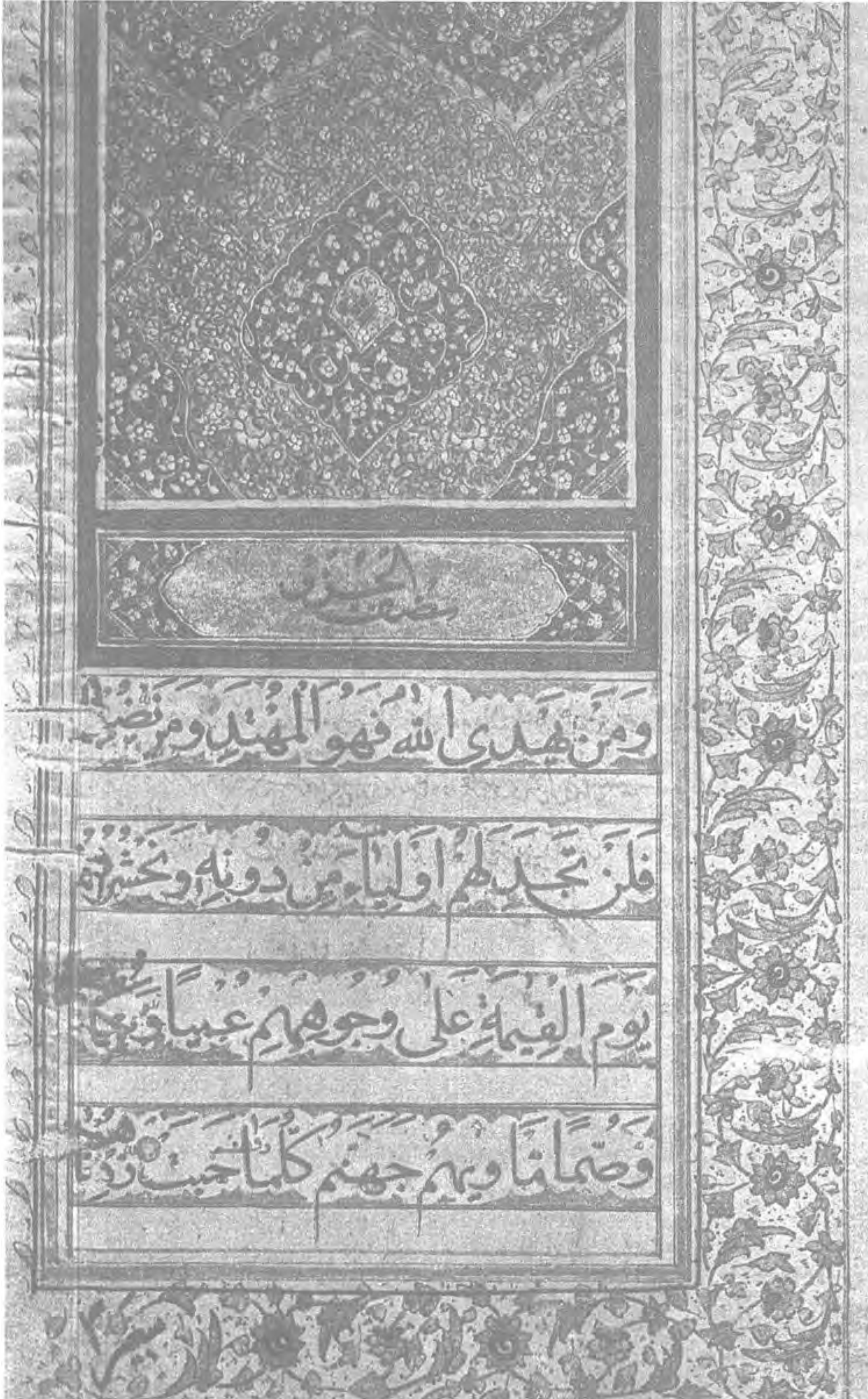
Bu müridlerden biri olan Kasım Amin, kadınların özgürleştirilmesi gereğini savundu. 1899'da yayınladığı bir kitapta bu konuyu ele aldı, İslâm'ın çöküşünü kadınların baskı altına alınmasına bağladı. Sağlam bir toplumun temelinin aile olduğunu yazarak, kadınların susturulmasının, güçsüzleştirilmesinin aile hayatını yozlaştırdığını ileri sürdü. Kasım Amin, harem ve peçenin İslâm ruhuna aykırı olduğunu iddia ederek, Islâmın bir vakitler kadınların toplum içinde önemli roller oynamalarına izin verdiğini, şeriata göre kadınların mülk sahibi olma, bu mülkü denetim altında tutma hakkına —bu gibi şeyler Avrupa'lıların aklından bile geçmezken— sahip olduklarını söyledi.

Abduh ve Amin gibi düşünürlerin İslâmın aldığı biçimle ilk zamanlardaki ve yeniden alabileceği biçim arasındaki farkları gözler önüne sermeleri, XX. yüzyıl İslâm dünyasını sarsan manevî bunalımda önemli rol oynadı. Bazı düşünürler eski «Birleşik İslâm Dünyası» kavramının bir yana bırakılarak, yeni, laik devletler kurulmasından yana olurken, bazıları bu bunalımın yepyeni bir manevî gücün doğmasına ve bu gücün yalnızca yeni bir İslâmlık yaratmakla kalmayıp, yabancı düşünce ve eylem biçimlerini de kapsayacak kadar dayanıklı olabileceğine inandılar.

Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşı'nda ortadan kalkmasından sonra Anadolu'da Mustafa Kemal Atatürk, İslâm'dan apayrı, çağdaş bir Türk ulusu yaratmağa çalıştı. Bu amaçla, geleneksel Müslüman giysilerini kaldırdı. Arap alfabesini yasakladı, şeriat hukukunun yerine batı hukukunu benimsedi, halifelik ve padişahlık gibi geleneksel kurumları yıktı, resmî tatil gününü cumadan pazara çevirdi. Yeni kurulan Türkiye, bir Batı ülkesi olma yoluna girdi.

Buna karşılık başka ülkelerde bazı İslâm önderleri, kendi geçmişlerini bütünüyle inkâr etmeksizin batılı düşünce sistemlerini benimsemeyi başardılar, hattâ geçmişi yeni bir kültür birliği anlayışının yerleşmesinin temel öğesi olarak kullandılar. İslâmlık yalnızca Batı dünyasının dini olarak Hıristiyanlık kad dayanıklı çıkmakla kalmadı, en az Batı kadar yeni düşüncelere açık olduğunu ortaya koydu. Bir zamanlar çok iyi gelişmiş, ama sonraları ihmal edilmiş olan eğitim, bilim ve felsefe gibi alanlarda yeniden ürünler verilmeğe başlandı. Eğitim görmüş müslümanların yeni bir düşünce birliği kurarak, bir zamanlar Peygamberin önemle öğütlediği ve alçak gönüllülükle uyguladığı dindarlık, kardeşlik ve adalete ilişkin görüşlerini çağdaş dünya anlayışı içinde yeniden dile getirebilecekleri bile düşünülebilir. Böylece Müslüman dünyasının sözcüleri olarak, İslâmlığın yeni bir altın çağ yaşamasını sağlayabilirler.

KUR'AN VE KUR'AN TARİHİ

Kur'an-ı Kerim'in Miraç'la ilgili bölümünden bir sayfa.

vahiy nedir?

Kur'an'ı Kerîm, müslümanların kutsal kitabı olup Hz. Muhammed'e gelen vahiyleri kapsar. İslâm dinine göre, Kur'an'ın hedefi: İlâhî vahyin sesiyle insanları Ulu Tanrı'ya yöneltmek, onları mutluluk dolu bir hayata ulaştırmak, gönüllerde gerçek duygusunu, hak sevgisini uyandırmak, böylece hayatın manasını anlatıp huzura kavuşturmaktır. O, âlemlerin, bütün varlıkların yaratıcısı ve yetiştiricisi, terbiye edip besleyicisi olan Tanrı'ya hamdetmekle başlar, Nâs (insanlar) kelimesiyle biter ki, bu büyük bir anlam taşır. İnsan Tanrı'sını tanır, O'na hamd ve şükür ederse mutlu olur. Şâir bunu şöyle anlatır: «Kur'an Besmele'nin (Be) si ile başlar, Nâs kelimesinin (s) harfiyle sona erer; bu: sana, din yolunda Kur'an yeter, demektir.» Kur'an, Hz. Muhammed'e vahiy suretiyle indirilmiş, Allah, tebliğini, melek (=Cebrail) vasıtasiyle Peygamber'e gönderip ona ilham etmiştir.

Vahiy, Kamus'ta açıklandığı üzere: işaret etmek, remiz yollu süratle işaret etmektir ki, bu sözle, sesle, yazıyla, hatta bazı organların hareketleriyle yapılır. Vahiy, mektup ya da kitap biçiminde «gönderilmiş» olabilir. Elçi göndermek, gizlice söz söylemek, bir adama söz ulaştırmak, ilham anlamında da kullanılır (Mütercim Âsım). Ragıp İsfehânî de **Müfredat**'ında şöyle der: «Vahyin aslı, süratle işarettir; remz ve söz yoluyla yapılır. Bazan yalnız sesle, bazan âzâ ile işaret yapmakla, yazmakla da olur.»

Vahiy kelimesi, Kur'an'da söz söylemeden işaret etmek (Meryem, âyet 13), hayvanlara doğal gırize duygusu vermek (Nahil suresi, âyet 68), insanın kalbine koymak, gönlüne doğmak (Kasas, âyet: 7) anlamına kullanılmıştır. Hazreti Musa'nın anasına, oğlunu Nil'e bırakmasını ilham etmek bu anlamda-

طاغنه چقدی طاغك یاروسنه ایرشجك ینه رسول حضرتك

قولاغنه اولکدن قاتی بر هیبتلو آواز کلدی الی این ترید یا محمد

الا این ترید یا خیرة الله من خلقه ددی ینه رسول الله حضرت

دورت یانته باقدی کمسنه کورمدی ولیکن بر کوك اراسی

Hz. Muhammed'i, Hira dağında ilk vahiyi okurken gosteren bir minyatür.

Cebrail tarafından Hz. Muhammed'e, Kur'an'ı başlatan ilk surenin okunuşunu tasvir eden bir minyatür.

dır. Sûre 6, âyet 112'de, şeytanların birbirine yaptıkları gizli işaret ve vesvese hakkında da vahiy kelimesi geçer. Edebiyatta ilham, esin anlamına gelir. Şûra sûresinin 51. âyetinde vahyin bazı şekilleri bildirilmiştir. Kehif sûresinin 110. âyeti şöyledir: «De ki, Ben de sizin gibi bir insanım, ancak bana vahiy olunur ki, Tanrı'nız bir tek tanrıdır.» «Biz böylece sana emrimizden bir ruh vahyettik. Halbuki önce kitabın da, imanın da ne olduğunu bilmiyordun. Biz bunu kullarımızdan dilediğimize doğru yola götürmek için bir ışık kıldık. Şüphesiz Sen doğru yola götürmektesin.» (Şûrâ, âyet 52), «Ne yücedir O Tanrı ki, bütün âlemlere bir uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkan'ı indirdi.» (Furkan sûresi, âyet: 17). «Bu kitabın indirilmesi Azîz ve Hakîm olan Allah'tandır.» (Zümer: 1). Bu ve benzeri âyetler, Kur'an'ın Allah kelâmı olarak indirildiğini göstermektedir.

ilk vahiy

İlk Vahiy, Mekke yakınında Hıra dağındaki mağarada başlamıştır. Hz. Muhammed burada inzivaya çekilir ve bir ay kadar kaldığı olurdu. Burada hangi din üzere ibadet ettiği bilinmiyor, buna **tehannüs** denir. Bazıları, Hz. İbrahim'in dini üzere ibadet ederdi, derler. İlk vahiy işte burada başlamıştır. Melek ona görünerek: «Oku!» demiştir. «Ben okumak bilmem» deyince, bu emri tekrarlamış ve: «Yaradanın olan Tanrı'nın adıyla oku! O, insanı yapışkandan yarattı. Oku! Kalemle öğreten, Kerîm Rabbi'nin adıyla oku! O insana bilmediklerini öğretti» anlamındaki âyetleri bildirmiştir. Peygamber bu olayı şöyle anlatmıştır: «Melek gitti, Ben uykudan uyanır gibiydim. Sanki kalbime bir kitap yazılmıştı. Mağaradan çıkıp dağın ortasına geldiğim zaman, gökten şöyle bir ses geldi: (Yâ Muhammed! Sen Tanrı elçisisin, Ben Cebrâil'im.) Meleği gökyüzünde gördüm.»

Eve gelince bu hali eşi Hatice'ye anlatmış, Hatice akrabası olan Varaka'ya koşmuştu. Varaka Tevrat ve İncil'i bilen bir adamdı. Olanları ona anlattı; O da: «Kuddûs, Kuddûs, demişti, hayatımı elinde tutan Tanrı'ya yemîn olsun ki, eğer bu dedikleri öylece ise, O'na, Musa'ya gelen büyük melek gelmiş; O, bu ümmetin Peygamber'i olacak.» (Buhârî ve diğer Hadîs kitapları bunu daha geniş anlatırlar.) Hz. Muhammed Hatice'ye içini açarak: «Kendimden korktum» demişti. Hatice: «Öyle deme, Tanrı seni hiç bir vakit utandırmaz; yalnız bırakmaz. Çünkü Sen akrabana bakarsın, işini görmekten âciz olanlara yardım edersin, yoksullara verirsin, onlara kazandırırsın, konuğu ağırlarsın, hak yolunda çıkan engelleri aşmaları için halka yardım edersin» cevabını vermişti.

Annie Besant adlı İngiliz kadını, Peygamber'in hayatının bu devresini şöyle anlatıyor: «Hz. Muhammed böyle herkese yararlı olmak, yardım yapmak gibi iyi ve temiz bir hayat yaşarken iç âleminde bir fırtına kopuyor, içinde mücadeleler geçiriyor ki, bu hali ancak Tanrısal vahye eren Tanrı kulları bilir. Ruhuna bütün anlamlar yüklendiği zaman sahraya çıkıp tenhalıklarda dolaşırdı. Aylarca bu hal devam etti. Sahra'nın ortasında bir mağaraya çekilir, orada yalnız, sessizlik içinde Tanrı'ya niyaz ederdi. Gönlünde Peygamberlik nuru parlamak üzereydi. Nihayet kendisine: «Oku!» emrini veren sesi duydu. Parlak bir gecede gökten inip onu kaplayan bu vahiy nurunun içinde, kendini; kavmini; hakka devam etmeye çağıran meleği gördü. Melek ona, Tanrı'nın vahyettiklerini insanlara öğretmesini bildirdi.»

Vahyin ilk anları böyle başlamıştır. **İbnü'l-Kayyim Cevziye**: Vahyin doğru çıkan rüya, Meleğin gelip görünmesi, insan suretine girmesi, Meleğin seslenmesi yada arada Melek bulunmaksızın Tanrı kelâmını duyması gibi hallerini anlatır (Zâdü'l-Meàd, C.I.S. 24, 25, 1924 tab'ı).

Kur'an 23 yılda âyet âyet, kısım kısım inmiştir. Ramazan ayında, Kadir gecesi inmeye başlamıştır, 17 ramazanda diyenler de vardır. İlk inen âyetler, Alâk sûresinin başındaki 5 âyettir. Son inen ise, bazılarına göre Mâide sûresinin 3. âyeti, bazılarına göre Bakara'nın 281. âyetidir. Beyne Deffeteyi'l-Mushaf yani Mushaf'ın iki kapağı arasında bulunanlar Kur'an'dır, Allah kelâmıdır. Besmele Hz. Süleyman'ın Belkıs'a yolladığı mektubun başında bulunmaktadır, böylece Kur'an'da geçer, ayrıca sûrelerin başına yazılır. Kur'an bazan sorulara cevap verir, bazan bir olayı anlatmak için âyet gelir, bazan hüküm getirir, çeşitli konuları aydınlatır.

mekkî ve medenî sûreler

Hicret'ten önce inen âyetlere, Mekke'de indikleri için Mekkî denir, Hicret'ten sonra inenler de Medine'de inmiş anlamına Medenî adını alır. Mekke'deki müddet 12 yıl, 5 ay, 13 gündür, **Medine'deki ise 9** yıl, 9 ay, 9 gündür. 71 sûre Mekkî'dir, 19 sûre Medenî'dir, kalan 24 sûrede hem Medenî, hem Mekkî âyetler vardır, karışıktır. Mekkî sûreler daha çoktur, Kur'an'ın otuzda on dokuzunu, Medenîler ise otuzda on birini tutar. 19 Medenî sûre şunlardır: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, Enfâl, Tevbe, Nûr, Ahzâb, Kıtâl, Fetih, Hucurât, Mücadele, Haşir, Mümtehıne, Cum'a, Münâfikûn, Talâk, Tahrim ve Nasr. Diğer sûreler Mekkîdir.

mekkî.medenî nitelikleri

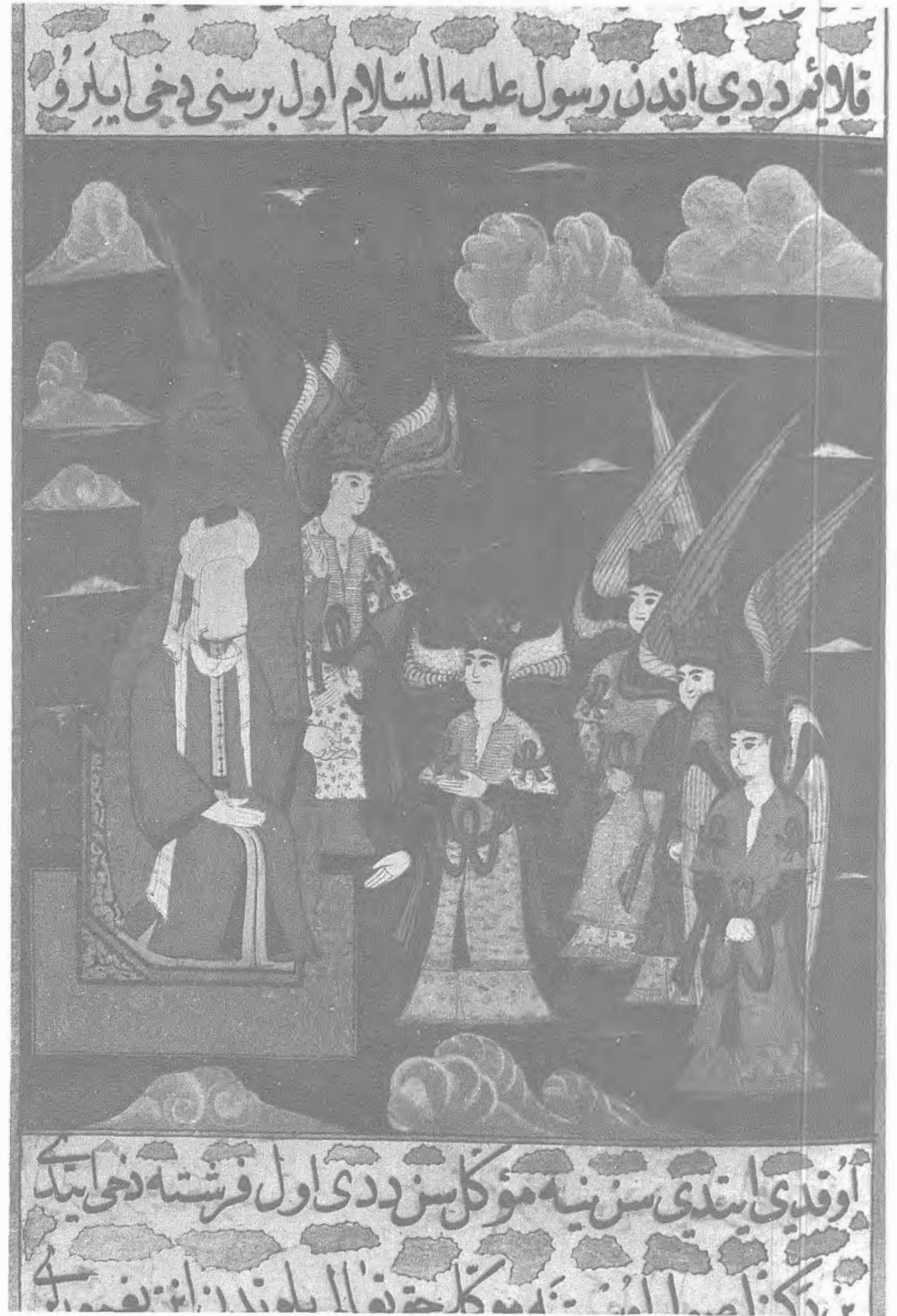
1 — Hüküm koyan âyetler Medenîdir, inanç esası getirenler Mekkîdir.

2 — Ey nâas, hitabı bulunanlar Mekkî, Mü'minler diye hitap edenler Medenîdir.

3 — Mekkîler kısadır, Medine'de inenler uzundur.

4 — Mekkî sûrelerde ruhları çekici bir ahenk vardır. Medine'de inenler ise düşündürücüdür.

5 — Mekkîlerde, ulusların inançsızlık yüzünden uğradıkları felâketler anlatılır, ibret yerleri verilir, Medenîler ise ibadet ve işlemeyle ilgilidir.

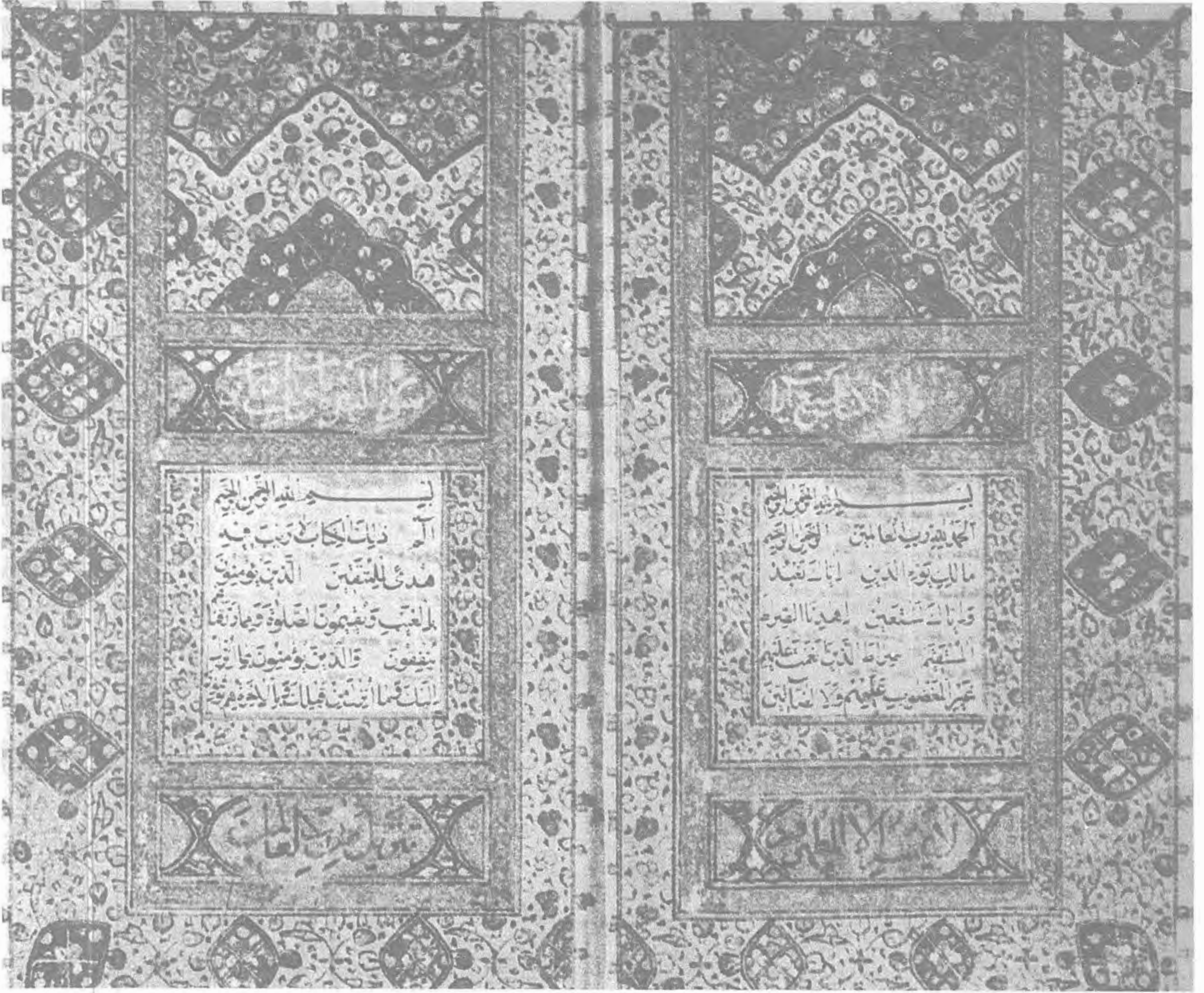
Hz. Muhammed'i «Miraç gecesi» meleklerle birlikte gösteren bir minyatür

6 — Mekkîlerde yahudi ve hıristiyanlardan söz edilmez, Medine'de inenlerde bunlarla mücadele anlatılır.

6236 âyetin 1456'sı Medenîdir, kalanı Mekkîdir. Âyet sonlarına durak denir.

Kur'an 114 sûre, 30 cüz, 120 hizip yada hizb'e ayrılmıştır. Hizipler de aşirlere bölünür.

Ahkâm âyetleri: 330 kadardır. Namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetle ilgili olanlar 140, aile hukuku üzerine (evlenme, boşanma) 70, muamelât (alım, satım) üzerine 70, hırsızlık, zina, adam öldürme, iftira cezaları üzerine 30, yemin ve kefâret, tanıklık üzerine 50 âyet vardır. Bazı eserlerde ahkâm âyetleri daha az gösterilir. Örneğin hintli Sirâc Alî'ye göre bunlar 200'dür. Bunların da bazıları doğrudan hüküm koymaz, nasihat ve irşad yolludur. Müctehidler bazı karinelerle onlardan hüküm almışlardır. Asıl doğrudan doğruya hüküm getiren âyetler 50'dir (Ahmed Emin, Yevmü'l-İslâm, S. 162, Kahire). Abdülvehhâb Hallâf, Usûl-i Fıkıh adlı eserinde: aile hukukuyla ilgili 70,

Kum (İran) şehrindeki Büyük Cami'de bulunan süslü bir Kur'an.

muameleyle ilgili 70, cezayla ilgili 30, yargı üzerine 13, nizamla ilgili 10, savaş usulü üzerine 22, malî hükümlerle ilgili 10 âyet bulunduğunu söyler. Kur'an, temel prensipleri koymuş, ana hükümleri bildirmiştir. Ayrıntılara girmez, maslahata uygun olanı almayı ictihâda bırakır. Satış hakkında 4 esas hüküm koymuş, ayrıntıları fıkıh hükümlerine bırakmıştır. Mecelle'de alım satım bölümünde 303 madde vardır. Ceza hükümleri 5'tir. Tazir cezaları yöneticiye aittir. Sarhoşluk cezası belirtilmemiştir. Hz. Ebubekir halife iken 40 değnek cezası vardı. Hz. Osman zamanında İslâm ülkesi genişledi, servet artınca içki de çoğaldı. Bu hususu Ashâb, aralarında görüştüler. Hz. Ali «Sarhoş hezeyan yapar, iftirâ eder. Öyleyse ona iftirâ cezasını tatbik edelim» dedi ve böylece 80 değnek cezası kabul olundu.

vahiy kâtipleri

Kur'an indikçe, Peygamber, inen âyetleri vahiy kâtiplerine yazdırırdı. İbn Asâkir bunlardan 23 tanesinin adını verir. Bazıları 42'ye çıkarır. Ebubekir, Ömer, Osman, Ali, Zeyd bin Sâbit, Zübeyr bin Avvâm, Amr bin Âs, Abdullah bin Erkam, Saîd bin Kays, Mugîre bin Şu'be, Abdullah bin Revâha, Hâlid bin Velîd, Huzeyfe bin Yemân, İbn Mes'ud, Übey bin Kâ'b bunlardandır.

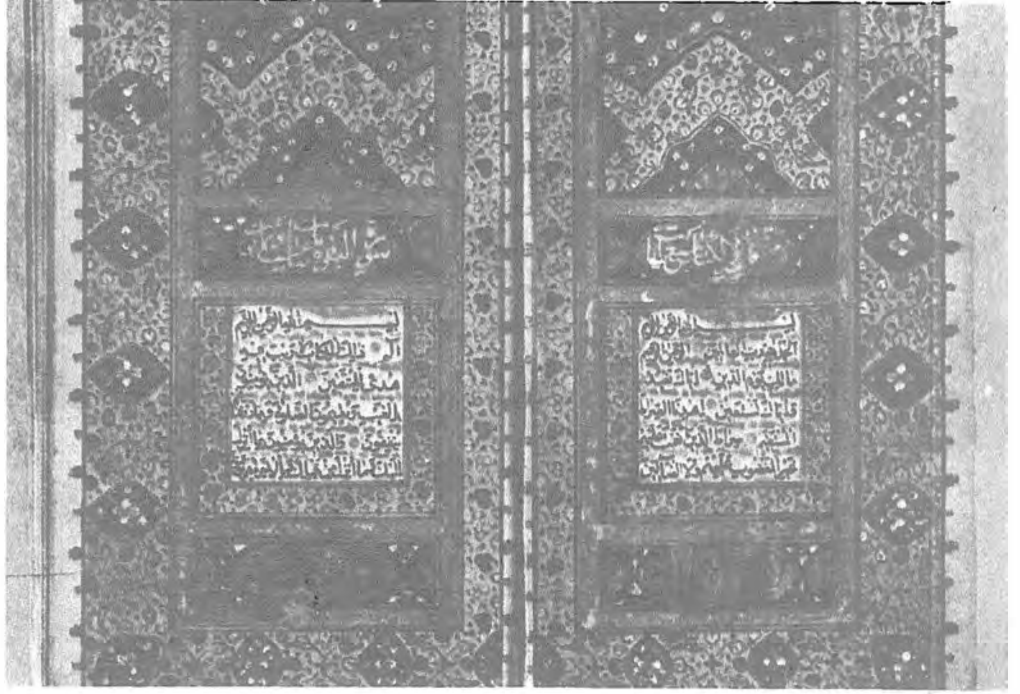
Kur'an sayfalar üzerine yazılırdı. Ancak buradaki sayfa deyimi, yazı yazmaya elverişli yassı, düz şey anlamınadır. Yassı taşlar, kürek kemiği, hurma dalı, deri, bez, kâğıt, tuğla gibi üzerine yazı yazılabilecek şeyler üzerine yazılmıştı.

Kur'an: toplamak, okumak, kökünden gelir. İnşâd etmek, ezberden okumak anlamına da kullanılır. Kıyâme sûresinde Peygamber'e şöyle hitap edilir: «Kur'an'ı okurken acele etmek için dilini hareket ettirme, onu toplamak, ve okumak bize aittir.» (ayet: 16,17). Kur'an'ı Kerîm'in başlıca adları şunlardır: **Kitab**: Tanrı kitabı anlamına Kur'an'da çok geçer. **Furkan**: Hak ile bâtılı ayırt edici anlamındadır. **Zikir**: Anmak, hatırlamak demektir ki, Tanrı'yı anmaktır. **Hüdâ**: Doğru yol kılavuzu demektir. Kur'an fikirleri aydınlatır. **Hakîm**: Hikmet dolu demektir. **Beyan, Belâğ, Mev'iza, Şifâ, Rahmet, Rûh, Hak, Büşrâ,** gibi kelimeler de Kur'an'ın adlarından sayılır. **Mevzûâtü'l-Ulûm** 55 isim kaydeder.

Hadiste Kur'an'ın 7 harf üzerine indiği bildirilmiştir. Bilginler buradaki harf deyimini lehçe anlamına almışlar, tanınmış Arap lehçeleri ile yorumlamışlardır. Başta Kureyş lehçesi olmak üzere ünlü kabile lehçeleri üzere indiği kabul edilir. Ko-

laylık göstermek için yedi lehçe ile okunmasına izin verilmiştir.

Bazı sûrelerin başlarındaki harflere « **Fevâtih-Mukattaât-ı süver** » diye isim verilir. Bunlar 29 sûrede geçer, Bakara ve Âl-i İmrân, Medenî, kalan 27'si Mekkîdir. Tekrarlanan harfler 14'tür, Arap alfabesinin yarısı demektir. Bazan 1, bazan 2-5 harf birarada bulunur. Bazıları da tekrarlanır. Bunlar **Elr, Elm, Tsm, Hm** gibi gruplara ayrılır. Bunları yorumlama konusunda çeşitli görüşler vardır: Kur'an bu harflerden meydana gelmiştir, siz de bunları bildiğiniz halde onun gibisini yapamıyorsunuz veya bu harfler vahyin inişinin sesidir, diyenler vardır. Kur'an'ı dinlemek için dikkati çekmek amacıyla bu harfler başa konmuş olabilir. Bunların kısaltılmış kelimeler olduğu da söylenir.

XVI. yüzyıldan kalma, bir Kur'an-ı Kerim.

kur'an'ın i'câzı

Kur'an, Hz. Muhammed'in en büyük mucizesidir. Kelâm kitapları bunu belgeleriyle anlatır. «Bu Kur'ân'ın bir benzerini meydana getirmek için insanlar ve cinler biraraya gelseler ve birbirlerine yardım etseler, yine onun bir eşini vücûda getiremezler.» (İsrâ: 88). «Bu kitap mübârek bir Kur'an'dır, mahfuz bir kitaptır, ona ancak temiz olanlar dokunabilir, o âlemlerin Rabbi tarafından indirilmiştir.» (Vâkıa: 77-79). Türk şâirleri, Kur'an'ın bu i'câzını, eşsizliğini şöyle ifade ederler:

«Bâkî mu'cizeler ne hâcet dîn-i hak isbatına,
Âlem içre mu'cizi bâkî yeter Kur'an sana.»
Fuzulî

«Bir mu'cizedir ki, nûr-i Kur'an,
Durdukça cihân, durur nümâyan.»
Ziya Paşa

«Mu'ciz senin, ey Nebî, Kitâbın.»
A. Hâmid

Kur'an'ın eşsizliğini Arap edipleri kabul etmek zorunda kalmıştır. Yedi Askı şairlerinden Lebid'den Hz. Ömer, bir şiir yazmasını istemiş, şair «Allah, Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini indirdikten sonra artık bana şiir söylemek düşmez » demiştir. Kaadî Ebu Bekir Bâkıllânî (403 H./1012 M.). Kur'an'ın i'câzını en güzel anlatan eseri yazmış, bu konuyu ilk işleyenler ise Câhız ile Abdülkadir Cürcânî olmuştur.

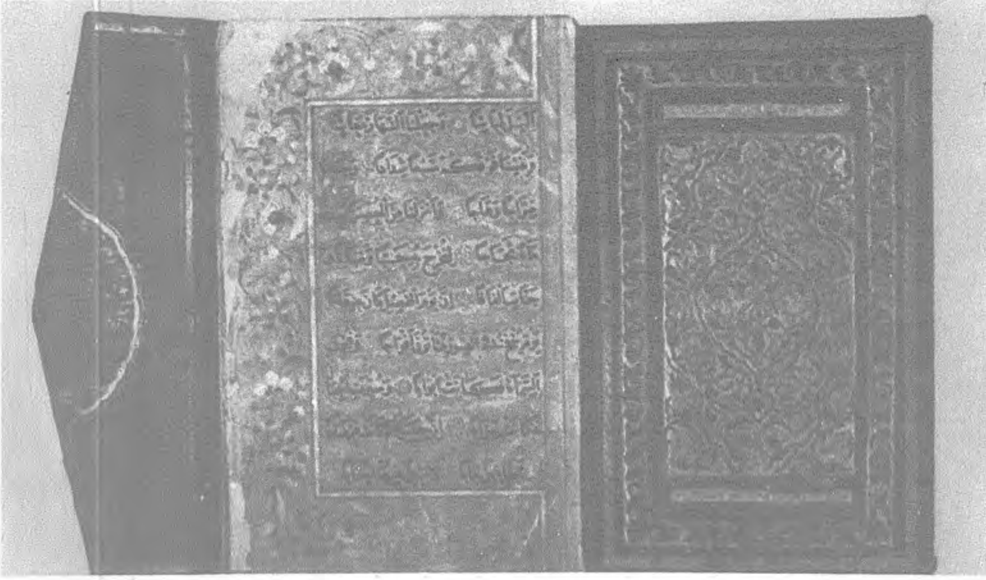
Hz. Muhammed'in vefatından sonra bazı yalancı peygamberler türemiş, bunlar bazı sözlerini Kur'an'a nazire olarak göstermek istemişlerse de gülünç olmaktan ileri gidememişlerdir. Arap edebiyatında bunun örnekleri vardır. Müseylimetü'l-Kezzâb **Râhmân** adını verdiği bir meleğin kendisine vahiy getirdiğini ileri sürmüştür. Câhız, el-Hayevân'da Müseylime'nin bu saçmalarıyla alay eder. Yemen'de **Esvedü'l-Ansi, Çöl'de Tuleyhâ,** kadın peygamber **Secâh** da aynı gülünçlüğe düşmüşlerdir. Şâir Mütenebbî ile Ebu'l-Alâ da Kur'ân'a nazire söylemekle suçlandılar. Tâhâ Hüseyin, Ebu'l-Alâ'nın **(El-Fusûl ve'l-Gâyât)** kitabını Kur'an'a nazîre olarak değil, Kur'an'ın etkisinde kalarak yazdığını söyler.

kur'an'da arapça olmayan kelimeler

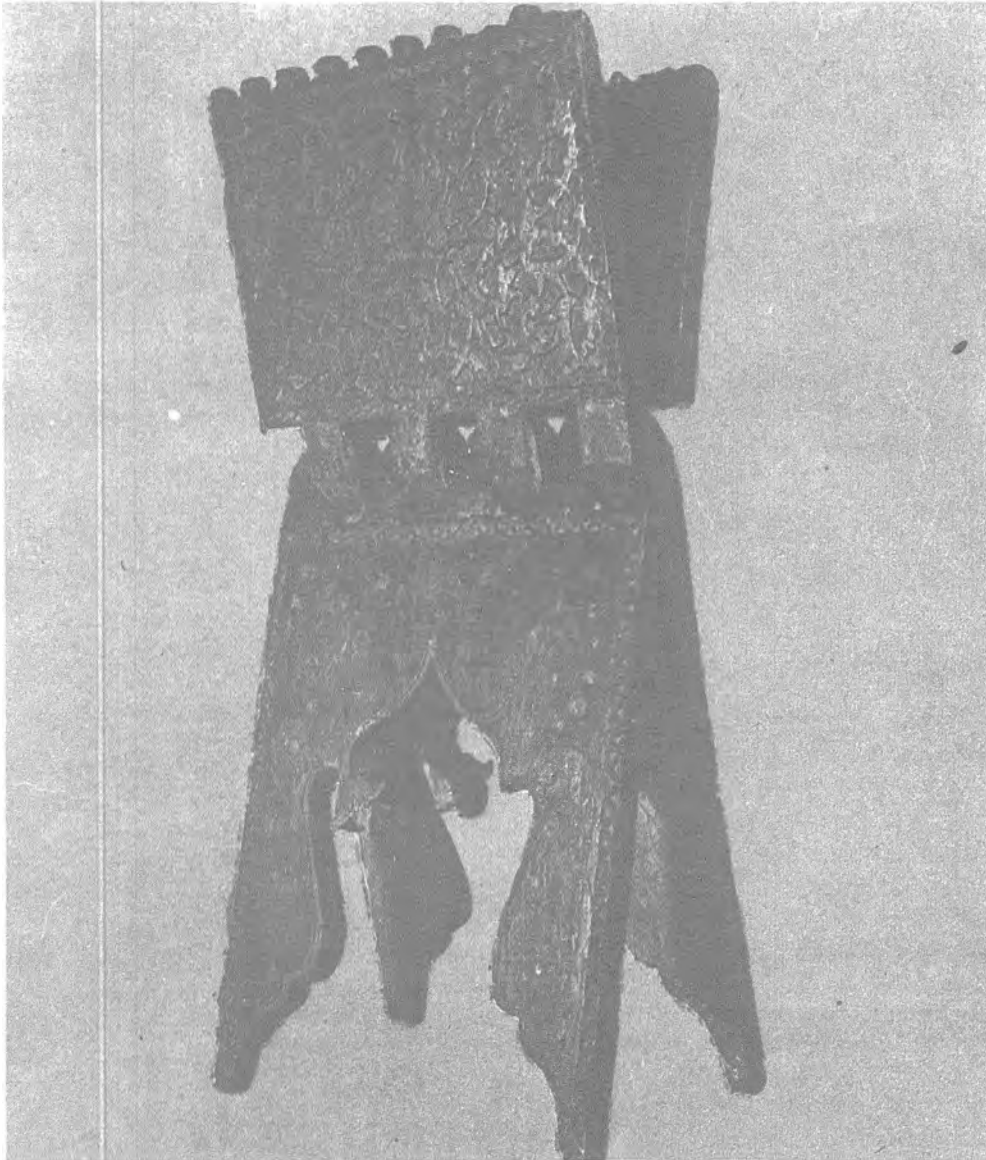
Her dile, yabancı dillerden kelime girmiştir. Arapçada da başka dillerden girme kelimeler vardır. Kur'an'da da bunlar kullanılmıştır. Taşköprülüzâde, **Mevzûâtü'l-Ulûm**'da (C. II, S. 59-60) bu konuyu anlatır ve Kur'an'a bütün dillerden kelime alınmasının anlamı üzerine dikkati çeker. **Subkî (1355),** Kur'an'da Arapça olmayan 27 kelimeyi bir şiirde toplamıştır. **İbn Hacer** (1448) bunları 51'e çıkarmış, **C. Süyûti** bunlara 60 kelime eklemiştir. Kahire Şarkiyat Enstitüsü Sâmî diller profesörü A. Jeffery, 1938'de yayınladığı eserinde Kur'an'da 320 yabancı kelime bulmuştur. Bunların çoğu Sâmi dillerde ortak kelimelerdir. Bu kelimeler arasında Tennur (tandır), Gassak, yakut gibi sözlerin Türkçe olduğu açıklanmaktadır

kur'an'ın mushaf haline getirilmesi

Kur'an, Peygamber'e indikçe dağınık sayfalara yazılırdı. Peygamber hayatta oldukça vahiy devam ettiğinden bunlar bir mushaf halinde toplanmadı. Hz. Ebubekir zamanında Yemâme savaşında bir çok hafız şehit oldu. Hz. Ömer, Ebubekir'e başvurup Kur'an'ın bir araya toplanmasını istedi. Ebubekir tereddüt etti, «Peygamber'in yapmadığını, ben nasıl yaparım?» dedi. Ömer'in ısrarı üzerine bu işe de aklı yattı. Dağınık sayfaları toplayıp biraraya getirmeye karar verince Zeyd bin Sâbit'in başkanlığında bir heyet kurdular. Zeyd de, başlangıçta çekindi, işin güçlüğünü biliyordu. «Vallah, diyordu, bana bir dağı yerinden kaldırmayı emretseler, bu kadar ağır gelmezdi.» Ebubekir ona. «Sen gençsin, akıllısın, Resulullah'a vahiy yazardın, aleyhinde söylenecek bir söz yok, bu işi yap,» dedi. O da işe başladı. İşi çok sıkı tuttu. İki tanık istiyordu. Böylece Kur'an mushaf haline getirildi. Bu nüsha Hz. Ebubekir nezdinde saklandı. Onun ölümünden sonra Hz. Ömer'e geçti. Ondan sonra da kızı Hafsa'nın elinde kaldı. Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Azerbaycan fethinde, suriyelilerle ıraklılar arasında bazı okuyuş (tilâvet) farkları görüldü. Huzeyfe bin Yemân bu durumu Osman'a arzetti. «Yahudiler ve hıristiyanlar gibi kendi kitaplarında anlaşmazlığa düşmeden önce

Elyazması başka bir Kur'an'ı Kerim (üstte). Bir Kur'an rahlesi (altta)

bu ümmete yardım et» dedi. Osman, Hafsa'daki nüshayı aldırdı. Zeyd bin Sâbit, Abdullâh bin Zübeyr, Saîd bin Âs, Abdurrahmân bin Hâris'in bulunduğu bir heyet kurdu. Heyette bulunan Saîd söylüyor, Zeyd yazıyordu. Bazı kelimelerin imlâsında anlaşmazlık çıkınca, Kureyş lehçesi kabul ediliyordu. Hz. Osman böyle emir vermişti: **«Uktübûhu bi'lisân'i Kureyş.»** Böylece yedi nüsha yazdılar. Bunları önemli İslâm merkezlerine gönderdiler. Mekke, Şam, Basra, Kûfe, Bahreyn, Uman'a gönderilen nüshalar müslümanlarca memnunlukla kabul edildi ve bunlar esas tutularak bunlara uymayan nüshalar düzeltildi. Düzeltilemeyecek gibi olanlar toplandı, yakıldı. Şia'dan bazıları Osman'ın, Ali'yle ilgili âyetleri Kur'an'dan çıkardığını iddia ederler. Bu bir iftiradan ileri geçemez. İlk anlaşmazlıklar devresinde Osman'a çok şey isnâd ettiler, kusurlarını saydılar. Fakat hiç kimse Kur'an'ı tahrif ettiğini söylemedi. Öyle bir şey olsaydı, düşmanları bunu hiç kaçırır mıydı? (Bak, **İslâm Ansiklopedisi,** C. VI. S. 1005).

mushafın düzeni

Kur'an'ı Kerîm'in 114 sûresi sırayla yazılmış halde bulunmaktadır. Dünyanın her yerinde bu düzen aynıdır. Sûrelerde âyetlerin düzeni de öyledir. Âyetler Peygamber'in hayatında sıraya konulmuştur. O, vahiy kâtiplerine hangi âyeti nereye yazacaklarını emrederdi. Sûreler sonradan bu sıraya konmuşsa da bazılarınca bu tevkifîdir, yani vahye dayanır, bazılarınca ictihada dayanır. Sûreler uzunluk kısalık gözönüne alınarak sıralanmıştır. Kısa olan Fâtiha başa konmuştur. Bu bir sözbaşı gibidir. Fâtiha, kitabı açan, başlangıç anlamınadır.

İniş sırasına göre düzen: Âyet ve sûreler konularına göre düzenlenmiştir. İniş sırasına göre düzen ancak tarih bakımından önem taşır. Asıl önemli olan konudur. Hangi âyetin nerede ve ne zaman indiği bellidir. Buna «Esbâb-ı nüzûl: İniş nedenleri» denir. Hz. Ali, Übey, İbn Mes'ud, İbn Abbâs gibi zatların kendilerine göre düzenleri vardı. Burada 1 numaralı tabloda sûrelerin mushaftaki düzeni gösterilmiştir. 2 numaralı tabloda ise nüzûle (iniş) göre kronolojik sıra gösterilmiştir.

Alman müsteşriklerinden **Th. Nöldeke, Geschichte des Qorans** adlı eserinde (ilk basımı 1862) iniş sırasına göre bir düzen yapmış, bunu V. Hicrî yüzyılın bilginlerinden **Ömer B. Abdülkâfi'nin Târîhu'l-Kur'ân** adlı kitabından almıştır, bu da İbn Abbâs'ın düzenine dayanır.

3 numaralı tabloda sûrelerin İslâm'ın kuruluşu çağındaki önemli devirlere göre bölüm bölüm bir düzenini görüyoruz:

Âyetlerin sonuna durak denir. **Âyet**: alâmet, nişan, belge, ibret alınacak şey, mucize demektir. Âyetlerin son harfine Fâsıla harfi denir. Bu harfler belli olup çok defa N, M gibi tannân, ahenkli ses veren harflerdir. En uzun sûre **Ba-**

TABLO 1

MUSHAFTAKİ SÛRELERİN DÜZENİ

Sûre No.	Nüzûl Sırası	Sûre Adı	Âyet Sayısı
1	5	Fâtiha	7
2	87	Bakara	286
3	89	Âl-i İmrân	200
4	92	Nisâ	176
5	112	Mâide	120
6	55	En'âm	165
7	39	A'râf	206
8	88	Enfâl	75
9	113	Tevbe (Berâe)	129
10	51	Yûnus	109
11	52	Hûd	123
12	53	Yûsuf	111
13	96	Ra'd	43
14	72	İbrahim	52
15	54	Hicr	99
16	70	Nahl	128
17	50	İsrâ	111
18	69	Kehif	110
19	44	Meryem	98
20	45	Tâhâ	135
21	73	Enbiyâ	112
22	103	Hac	78
23	74	Mü'minûn	118
24	102	Nûr	64
25	42	Furkan	77
26	47	Şuarâ	227
27	48	Neml	93
28	49	Kasas	83
29	85	Ankebût	69
30	84	Rûm	60
31	57	Lokmân	34
32	75	Secde	30
33	90	Ahzâb	73
34	58	Sebe'	54
35	43	Fâtır (Melâike)	45
36	41	Yâsîn	83
37	56	Sâffât	182
38	38	Sâd	88
39	59	Zümer	75
40	60	Gâfir (Mü'min)	85
41	61	Fussılet	54
42	62	Şûrâ	53
43	63	Zuhruf	89
44	64	Duhân	59
45	65	Câsiye	37
46	66	Ahkâf	35
47	95	Muhammed (Kıtâl)	38
48	111	Fetih	38
49	106	Hücurât	18
50	34	Kâf	45
51	67	Zâriyât	60
52	76	Tûr	49
53	23	Necm	62
54	37	Kamer (Sâa)	55
55	97	Er-Rahmân	78
56	46	Vâkıa	96
57	94	Hadîd	29
58	105	Mücâdele	22
59	101	Haşr	24
60	91	Mümtehine	13
61	109	Saf	14
62	110	Cumua	11
63	104	Münâfikûn	11
64	108	Tegâbün	18
65	99	Talâk	12
66	107	Tahrîm	12
67	77	Mülk (Tebâreke)	30
68	2	Nûn ve'l-Kalem	52
69	78	Hâkka	52
70	79	Meâric	44
71	71	Nûh	28
72	40	Cin	28
73	3	Müzzemmil	20
74	4	Müddessir	56
75	31	Kıyâmeh	40
76	98	İnsân	31
77	33	Mürselât	50
78	80	Nebe' (Amme)	40
79	81	Nâziât	46
80	24	Abese	42
81	7	Tekvîr	29
82	82	İnfitâr	19
83	86	Mutaffifîn	36
84	83	İnşikâk	25
85	27	Büruc	22
86	36	Târık	17
87	8	Â'lâ	19
88	68	Gâşiye	26
89	10	Fecir	30
90	35	Beled	20
91	26	Şems	15
92	9	Leyl	21
93	11	Duhâ	11
94	12	Şerh	8
95	28	Tîn	8
96	1	Alâk (İkra')	19
97	25	Kadir	5
98	100	Beyyine	8
99	93	Zelzele	8
100	14	Âdiyât	11
101	30	Kâria	11
102	16	Tekâsür	8
103	13	Asır	3
104	32	Hümeze	9
105	19	Fil	5
106	29	Kureyş	4
107	17	Mâûn	7
108	15	Kevser	3
109	18	Kâfirûn	6
110	114	Nasr	3
111	6	Tebbet (Mesed)	5
112	22	İhlâs	4
113	20	Felâk	5
114	21	Nâs	6

TABLO 2

NÜZÛL SIRASINA GÖRE SÛRELERİN DÜZENİ

Nüzûl Sırası	Sûre No.	Sûre Adı	Nüzûl Sırası	Sûre No.	Sûre Adı
MEKKÎLERİN BAŞI			59	39	Zümer
1	96	Alâk (İkra')	60	40	Gâfir (Mü'min)
2	68	Kalem	61	41	Fussılet
3	73	Müzzemmil	62	42	Şûrâ
4	74	Müddessir	63	43	Zuhruf
5	1	Fâtiha	64	44	Duhan
6	111	Tebbet (Mesed)	65	45	Câsiye
7	81	Tekvîr	66	46	Ahkâf
8	78	A'lâ	67	51	Zâriyât
9	92	Leyl	68	88	Gâşiye
10	89	Fecr	69	18	Kehif
11	93	Duhâ	70	16	Nahil
12	94	Şerh	71	71	Nûh
13	103	Asır	72	14	İbrâhim
14	100	Âdiyât	73	21	Enbiyâ
15	108	Kevser	74	23	Mü'minûn
16	102	Tekâsür	75	32	Secde
17	107	Mâûn	76	52	Tûr
18	109	Kâfirûn	77	67	Mülk
19	105	Fîl			(Tebâreke)
20	115	Felâk	78	69	Hâkka
21	114	Nâs	79	70	Meâric
22	112	İhlâs	80	78	Nebe' (Amme)
23	53	Necm	81	79	Nâziât
24	80	Abese	82	82	İnfitâr
25	97	Kadir	83	84	İnşikâk
26	91	Şems	84	30	Rûm
27	85	Bürûc	85	29	Ankebût
28	95	Tin	86	83	Mutaffifîn
29	106	Kureyş	MEDENÎ SÛRELERİN BAŞI :		
30	101	Kâria	87	2	Bakara
31	75	Kıyâme	88	8	Enfâl
32	104	Hümeze	89	3	Âl-i İmrân
33	77	Mürselât	90	33	Azhâb
34	50	Kâf	91	60	Mümtehıne
35	90	Beled	92	4	Nisâ
36	86	Târik	93	99	Zelzele
37	54	Kamer (Sâa)	94	57	Hadîd
38	38	Sâd	95	47	Muhammed
39	7	A'râf			(Kıtâl)
40	72	Cin	96	13	Ra'd
41	36	Yâsîn	97	55	Er-Rahmân
42	25	Furkan	98	76	İnsan (Dehr)
43	35	Melâike (Fâtır)	99	65	Talâk
44	19	Meryem	100	98	Beyyine
45	20	Tâhâ	101	59	Haşir
46	56	Vâkıa	102	24	Nûr
47	26	Şuarâ	103	22	Hac
48	27	Neml	104	63	Münâfikûn
49	28	Kasas	105	58	Mücâdele
50	17	İsrâ	106	49	Hücurât
51	10	Yûnus	107	66	Tahrîm
52	11	Hûd	108	64	Tegâbün
53	12	Yûsuf	109	61	Saf
54	15	Hıcır	110	62	Cumua
55	6	En'âm	111	48	Fetih
56	37	Sâffât	112	5	Mâide
57	31	Lokmân	113	9	Tevbe (Berâ)
58	34	Sebe'	114	110	Nasr (son sûre)

kara olup 286 âyettir. En kısa sûre de **Kevser**'dir, 3 âyettir. Sûrelerin başına klişe içinde sûre adı, âyet sayısı, Mekke veya Medîne'de indiği yazılır.

sûrelerin taksimi

Taberî'nin Tefsîri'nde kaydettiği hadîse göre sûreler şu şekilde taksîm edilir:

TIVÂL: en uzun yedi sûredir: Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'am, A'râf, Yûnus.

MİÛN: yüzlük sûrelerdir: Tevbe, Nahl, Hûd, Yûsüf, Kehif, İsrâ, Enbiyâ, Tâhâ, Mü'minûn, Şuarâ, Sâffât.

MESÂNÎ: yüzden az olanlardır: Hâ-mim'ler, Elif-lâm-mim'ler, Tâsin'ler gibi sûreler bunlardandır.

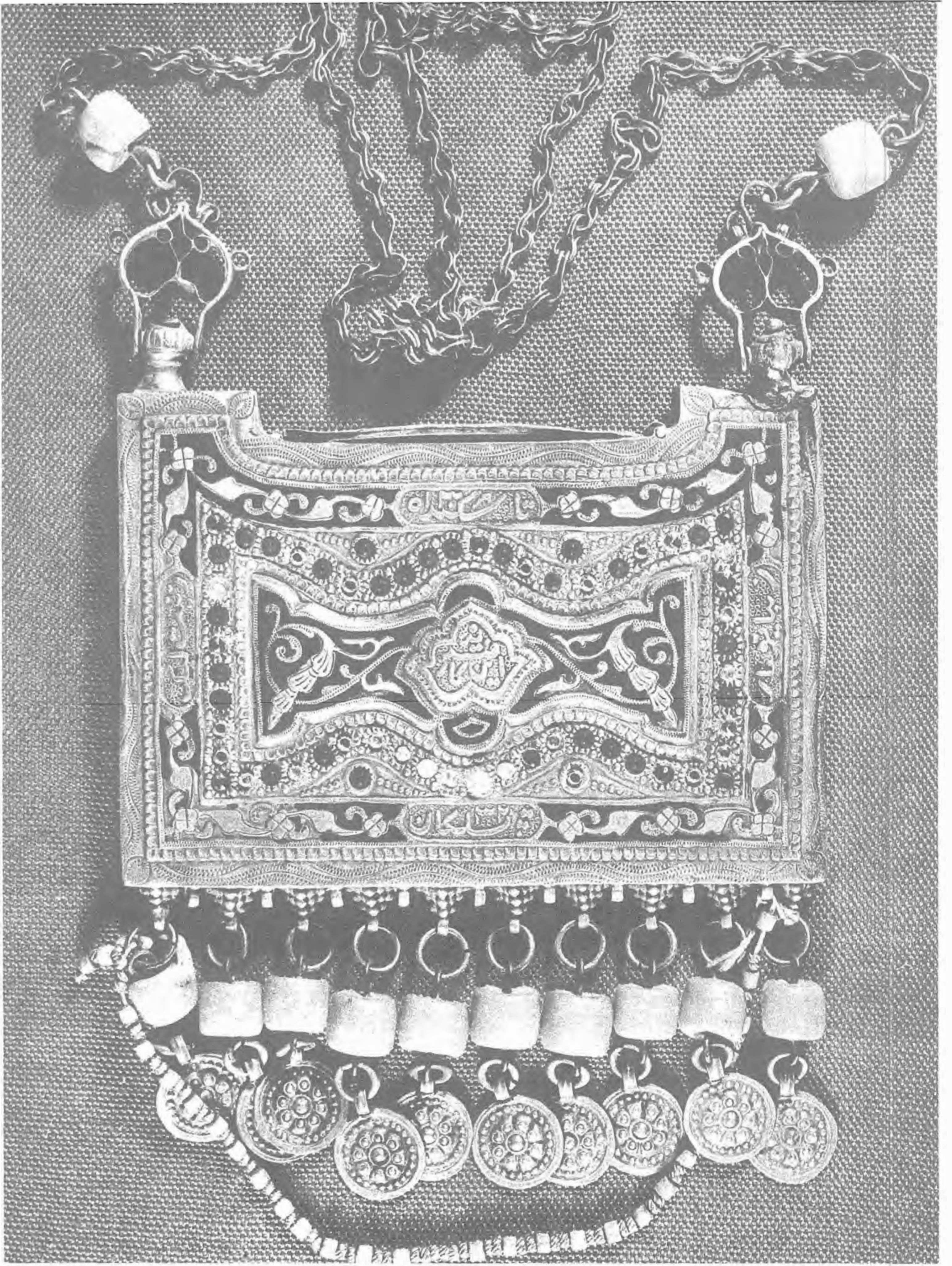
MUFASSAL: Kur'an'ın son cüzlerini teşkil eden sûrelerdir. Bunlar da Tıvâl, Evsat, Kısar yani uzun, orta, kısa sûreler olmak üzere üçe bölünür.

Okuma farkları da gözönünde tutularak Kur'an'ın kelimeleri ve harfleri de sayılmıştır. Medinelilere göre 77 934, mekkelilere göre 77 437 kelime vardır. En çok kullanılan harfler: N: 52 000, Elif: 48 000, L: 33 000, M: 26 000, V: 25 000 dir. Harflerin toplamı 326 048'dir.

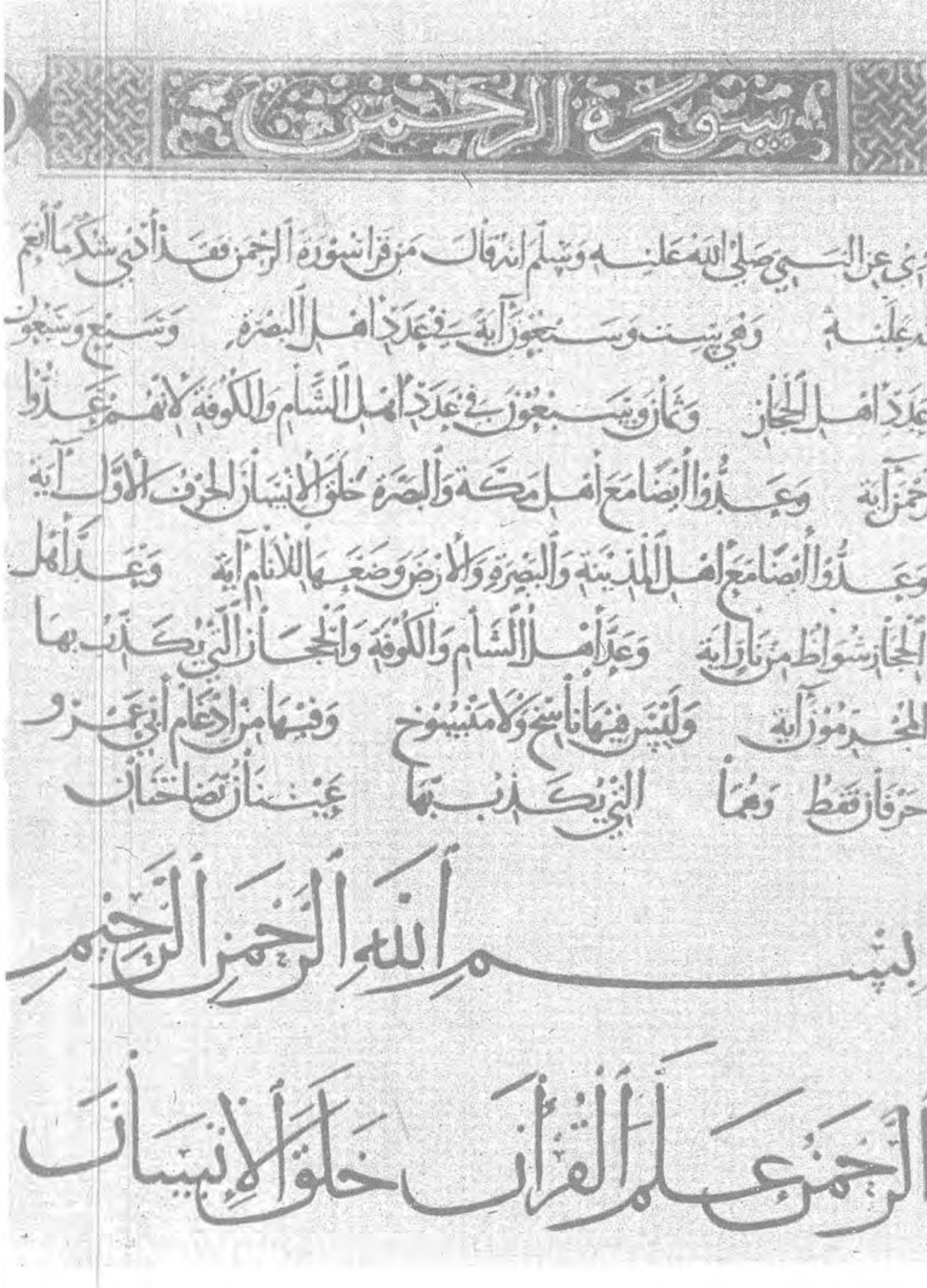
Sûre itibariyle Kur'an'ın ortası Mücâdele sûresidir. Âyet itibariyle Şuarâ sûresindeki **Ye'fikûn** kelimesidir. Kelime bakımından da Hac sûresindeki **Azâbü'l-Harik**'tir.

kur'an'ın noktalama ve harekelenmesi

Yazı, Arabistan'a Hz. Muhammed'den az önce girdi. 28 harfli olan Arap Alfabesi ilk zamanlarda çok basitti. 28 harf için 15 işaret kullanılırdı. Harflerin çoğu birbirimin aynıydı: B.T.S., hatta N. aynı biçimde olup nokta ve işaretle sonradan ayrıldı. C.H.HI; D.Z., R.Z., S.Ş., A, G.F.K. için de aynı şey söylenebilir. Bu basit alfabe ile okumak çok güç olduğundan okumayı kolaylaştırmak için önce nokta şeklinde harekeler kondu. Elde bu çeşit mushaflar mevcuttur. Sonra birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için harflere nokta kondu ve hareketler de bugünkü biçimini aldı. Bu konuda Ebu'l-Esvedü'd-Düelî (H. 69, M. 688) Nasr bin Âmir, Yahyâ bin Yamer çalıştılar. Bugünkü şekli ise Halil bin Ahmed verdi. Noktalar çeşitli safhalar geçirdi. Bazan noktalar sol aşağıdan sağ yukarıya giden meyilli çizgiler şeklinde ko-

İslâm ortaçağından kalma değerli bir Kur'an-ı Kerim mahfazası. Mahfazanın üzerinde Kur'an-ı Kerim'den «cennet, kılıçların gölgesindedir» mealindeki âyet-i Kerime işlenmiştir. Bundan, mahfazanın özellikle savaş sırasında müslüman askerler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bir Kur'an sayfası (Berlin Devlet Kütüphanesi)

nulmuştur. Noktaların çift olanları bazan dik ve bazan yatık olarak üstüste konur. Üç noktalar düz bir çizgi halinde sıralanır. K harfinin noktaları bazan üste, bazan da alta konur.

kur'an'ın teksir edilen nüshaları

Hz. Osman zamanında teksir edilen nüshalar İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Bunlardan biri Medine'de bırakılmıştı. Hz. Osman kendisi için de bir nüsha almıştı. Buna, esas anlamında **Imam** denildi. Bu mushaflar çeşitli tarihlerde el değiştirdi, bir kısmı bugüne kadar geldi (Bak. Osman Keskioğlu, Kur'an Tarihi, S. 245/253). İstanbul'da Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde eski mushaflardan bazı nüshalar bulunmaktadır. (457 no.da Hz. Osman'ın, 557'de Hz. Ali'nin imzaları bulunan nüshalar gibi) Kahire Kütüphanesi'nde, Şia'nın bilim merkezi olan Necef'te Hz. Ali'nin olduğu söylenen mushaflar vardır.

Hz. Osman'ın Mushafı: Eski mushaflar arasında Osman'ın nüshası tarihî değer taşır. O en muteber nüshaydı ve bu nüshaya İmam denilirdi. Hz. Osman onu okurken şehit edildiğinden ayrıca önem kazandı. Bu nüsha hakkında çeşitli bilgiler verilir. Ömer Rıza (Doğrul), **Kur'an Nedir?** eserinde bu nüshanın Taşkent'te bulunduğu yazıyorsa da doğru değildir. Kazan'lı bilgin Şihâbüddîn Mercânî (1815-1889) Vefeyâtü'l-Eslâf ve Tehıyyâtü'l-Ahlâf adlı eserinde bu meseleyi inceleyerek bu nüshanın Mushaf-ı Osmân olmadığı sonucuna varmaktadır. Bu nüsha Melik Zâhir Baybars'ın Moğol Han'ına yolladığı nüshadır. Timur devrinde Semerkant'ta Hoca Ahrar Ubeydullâh Hazret merkadına konulmuştur. Hz. Osman mushafı orijinal olması bakımından değerli olduğu için birçok yerlerde bu nüshanın bulunduğu iddia edilir. Hatta bazıları ellerindeki eski nüshaya kan damlatarak bunun, Osman'ın şehit edilirken okuduğu nüsha olduğunu ileri sürmüşlerdir.

basılmış mushaflar

Türkiye'de matbaa kurulduğu zaman Mushaf basımına izin verilmedi. Sonraları izinsiz olarak 1871'de İstanbul'da basıldı. İlk olarak devlet eliyle Cevdet Paşa'nın gayreti sayesinde 1872'te Marif Nezareti tarafından basılmıştır. Mısır'da 1864'te Bulak matbaasında, Hindistan'da 1850'de Leknav'da, daha önce mushaf baskıları yapılmıştı. Avrupa'da Mushaf ilk olarak Venedik'te basılmışsa da Papa'nın emriyle toplatılmıştır. 1694'te Hamburg'ta yapılan baskı eldeki en eski baskıdır. 1768'de Leipzig'de, 1881'de Frankfurt'ta, 1833'te Londra'da, 1787'de Petersburg'da basıldı. 1801'de Kazan'da yapılan baskı çok tekrarlandı. Bugün en nefis baskı İstanbul'da yapılmaktadır. 1951'de körler için kabartma harflerle basılıp Afrika'da bol miktarda dağıtıldı.

Müfessirler Kur'an'ın anlamını açıklar, hafızlar en tatlı sesle okurken hattatlar da bütün ustalıklarını dökerek en güzel şekilde yazmışlar, tezhip ustaları sanat kabiliyetlerini göstererek onu gözalıcı bir tarzda süslemişler, en mükemmel cilt kapakları yapmışlardır. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kâtibi Yâkut Müsta'sımî (618/1221), Kara Hisarî, Hafız Osman hat-tı Mushaflar çok meşhurdur.

kırâat (kur'an'ın okunuşu)

Kur'an güzel ve hoş bir sesle okunmalıdır; buna **Tertîl** denir. Kur'anın okunuşunu belirleyen ve kurallarını koyan yedi kişi vardır: Bunların okuyuşlarına **yedi kırâ-at** denir. Yedi kırâat sahipleri şun-

lardır: Mekke'de İbn Kesir, Medine'de Nâfi', Şamda İbn Âmir, Basra'da Ebû Amr, Kûfe'de Kisâî ve Âsım. Bunlar Hicrî II. yüzyılda yaşamışlardır. Bugün genellikle Âsım rivâyeti, ve Hafs kırâatı yaygındır. Afrika'da ise Nâfi' Kırâatı ile okunur. Kur'an-ı, dinleyenlerin gönlünü etkileyecek biçimde okumalıdır. Sa'dî, Gülistan'da şunu anlatır: Mescit'te uygunsuz bir adam yüksek sesle Kur'an okur, dinleyenleri günaha sokar. Uyanık gönüllü biri ona sorar:

— Burada vazifeli misin, kaç para alırsın?

O da:

— Bir kuruş almam, Allah rızası için okurum, deyince:

— Allah rızası için okuma, sus, der.

Bu üslûb üzre olsa hatm-i kur'an
Safâsın gâib eyler ehl-i îmân.

(Gülistan tercümesi)

kur'an'ın yorumu

Tefsir: Açıklamak, kapalı bir şeyi açmak, yorumlamak demektir. Kur'an'ın anlamını açıklayan bilim dalına Tefsir denir. Âyetlerin Hz. Peygamber ve ashabı tarafından yapılan açıklamaları, nakil suretiyle, rivayet yoluyla olmuşsa buna **Rivayet tefsiri** denir. Akıl ve muha-

TABLO 3

ÖNEMLİ DEVİRLERE GÖRE 114 SÛRENİN DÜZENİ

Sûre No.su	Sûrenin adı
1 — Mekke'de ilk beş yılda inen 60 sûre :	
1	Fâtiha
17	İsrâ
18	Kehif
19	Meryem
20	Tâhâ
21	Enbiyâ
50	Kâf
51	Zâriyât
52	Tûr
53	Necim
54	Kamer (Sâa)
55	Rahmân
56	Vâkıa
67	Mülk (Tebâreke)
68	Kalem
69	Hâkka
70	Meâric
71	Nûh
72	Cin
73	Müzzemmil
74	Müddessir
75	Kıyâme
76	İnsan (Dehir)
77	Mürselât
78	Nebe (Amme)
79	Nâziât
80	Abese
81	Tekvir
82	İnfitâr
83	Mutaffifîn
84	İnşikak
85	Bürûc
86	Târik
87	A'lâ
88	Gâşiye
89	Fecir
90	Beled
91	Şems
92	Leyl
93	Duhâ
94	Şerh
95	Tîn
96	Alâk (İkra')
97	Kadir
98	Beyyine
99	Zelzele
100	Âdiyât
101	Kâria
102	Tekâsür
103	Asır
104	Hümeze
105	Fîl
106	Kureyş
107	Mâûn
108	Kevser
109	Kâfirûn
111	Tebbet (Mesed)
112	İhlâs
113	Felâk
114	Nâs
II — Mekke'de beşinci yıldan 10. yıla kadar inen 17 sûre:	
29	Ankebût
30	Rûm
31	Lokmân
32	Secde
34	Sebe'
35	Fâtır (Melâike)
36	Yâsîn
37	Sâffât
38	Sâd
39	Zümer
40	Gâfir (Mü'min)
41	Fussılet
42	Şûrâ
43	Zuhruf
44	Duhân
45	Câşiye
46	Ahkâf
III — Mekke'de son üç yılda İnen 15 sûre :	
6	En'âm
7	A'râf
10	Yûnüs
11	Hûd
12	Yûsüf
13	Ra'd
14	İbrâhim
15	Hıcir
16	Nahil
22	Hac
23	Mü'minûn
25	Furkan
26	Şuarâ
27	Nemil
28	Kasas
IV — Medîne'de Hicret'in ilk yılında inen 6 sûre:	
2	Bakara
8	Enfâl
47	Muhammed (Kıtâl)
61	Saf
62	Cumua
64	Tegâbün
V — Hicret'in 3. ve 4. yılında inen 3 sûre:	
3	Âl-i İmrân
58	Mücâdele
59	Haşir
VI — Hicret'in 5. yılında inen 8 sûre:	
4	Nisâ
5	Mâide
24	Nûr
33	Ahzâb
48	Fetih
57	Hadîd
60	Mümtehıne
63	Münâfikûn
65	Talâk
VII — Hicret'in 9. ve 10. yılında inen 4 sûre :	
9	Tevbe (Berâ)
49	Hucürât
66	Tahrîm
110	Nasr

Kurân-ı Kerim okuyan bir müslüman. Kur'an, ilk kez 1141 yılında elyazması olarak Latinceye çevrilmiş: batı dillerinde de ilk kez 1530 yılında Venedik'te basılmıştır.

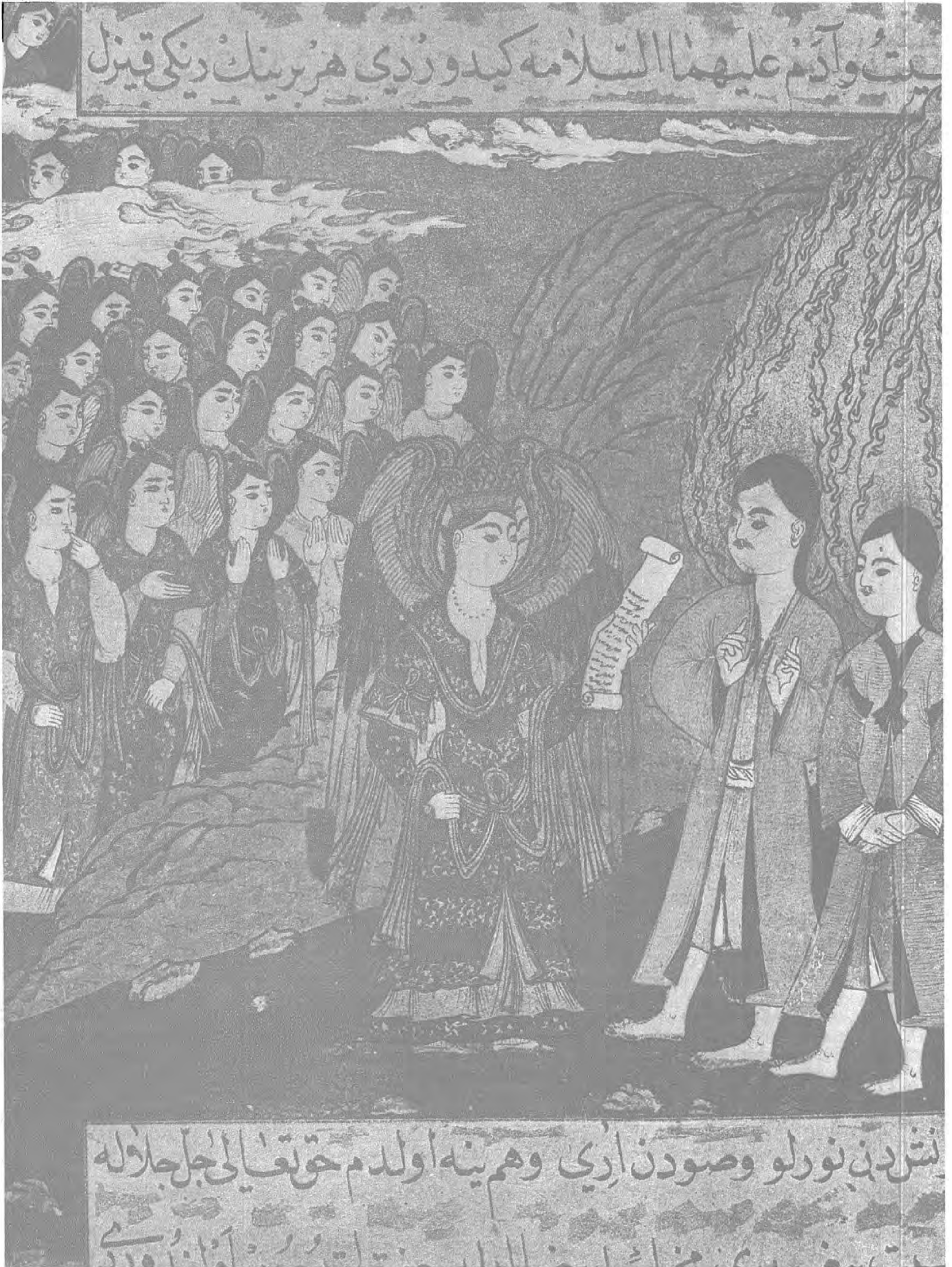
keme, rey yoluyla dilin gereklerinden yararlanarak yapılan tefsire de **Dirayet tefsiri** denir. Bunların her ikisi de kendi ölçüleri içinde makbuldür. Bir de **Tevil** vardır; anlaşılması güç olan bir şeyden murad edileni bulup açıklamaktır ki, bir çeşit tefsir demektir. Kelimeleri, sözleri açıklamaya tefsir, anlam ve cümlelerin kapalı yerlerini açıklamaya tevil denilerek ayrım yapanlar da vardır.

Kur'an'ın kapalı yerlerini ilk açıklayan Hz. Peygamber'dir. Onun için Hadisler, Kur'an'ın beyanı sayılır. Ashab, anlayamadıkları yeri O'na sorarlardı. O da açıklama yapardı. Ashab bu konuda duyduklarını birbirlerine naklettiler, böylece sözlü tefsir meydana geldi; işte bu rivayet tefsiridir. Âyetlerin iniş nedenleri, kelimelerin sözlük ve terim anlamlarını belirtmek gibi konular rivayet yoluyla açıklanır. İbn Haldun'un dediği gibi, bilimler iki türlüdür. Biri tabiî bilimler olup akılla bulunur. İnsan fikir sahibi olduğundan doğruyu yanlıştan ayırır. İkincisi naklî bilimlerdir. Bunlar akıl ile bulunmaz. Akıl ancak meselelerin temel kurallara uygunluğunu sağlar. Önce rivayet, sonra dirayet tefsiri doğdu. Rivayet tefsirinin en derlitoplu eseri İbn Cerir Taberi'nin tefsiridir. Dirayet tefsiri ile Fahreddin Razi'nin tefsiridir.

Ashab arasından İbn Abbas tefsiri tanınmıştır. Tabiînden de Mücahid ve Katade başta gelir.

israiliyat nasıl karıştı

Kur'an'da Tevrat ve İncil'deki bazı konulara işaret edilirdi. Bunları etraflı kavramak için Tevrat'ı,İncil'i bilmek gerekiyor, onları ise Yahudi bilginleri biliyordu. Âyeti açıklarken onların anlattıklarından yararlanma yoluna gidildi. Böylece İsrâiliyât denilen asılsız şeyler tefsire karışmış oldu. İbn Haldun şöyle diyor: «Araplar, dünyanın yaradılışı, yaradılışın nasıl başladığı üzerine bazı şeyleri öğrenmek istediler. Bunları daha önce Tevrat'ı okuyan yahudilere sordular. Müslüman olan yahudi bilginlerinden Ka'bul-Ahbâr, Vahb bin Münebbih, Abdullah bin Sellâm'ın rivayet ettikleri tefsire karıştı. Bunlar hükme ait olmadıklarından almakta bir sakınca görmediler. İnsan, acayip şeylere meraklıdır. Örneğin Ashab-ı Kehfin köpeğinin rengi, adı, Nuh'un gemisinin büyüklüğü, tahtalarının çeşidi, depremin nedenleri, Musa'nın öldürüldüğü Mısır'lı gencin adı ve yaşı, Hz. Yusuf'un gördüğü yıldızların hangileri olduğu, bu gibi esasla ilgili olmayan ayrıntılı bilgilerin çoğu Tevrat'ta vardı, bunlar tefsire bu yoldan girdi.» Kur'an ise bu gibi şeylerin ibret alınacak noktalarını bildirmiş, ayrıntılara yer vermemiştir. Kur'an, Âdem ile Havva'dan bahsederken onların yasak meyveden yediklerini ve cennetten çıkarıldıklarını anlatır. Cennetin nerede olduğundan, yasak ağacın cinsinden, şeytanın nasıl cennete girip onları kandırdığından söz açmaz. Tevrat ise bunların ayrıntılarına dalar: Cennetin Aden-Ürdün'ün doğusunda olduğu, ağacın hayat ağacı olduğu, Havva'yı yılanın kandırdığı, bu yüzden ayakları kopup yerde sürünmeye mahkûm edildiği, Havva'ya da gebelik sancısı, aybaşı ağrısı verildiği söylenir. Bazı tefsirlere de batınî ve ta-

Cebrail'i cennette Adem ve Havva ile gösteren bir minyatür (XVIII. yüzyıl; bu Minyatürün aslı, Topkapı Sarayındadır).

Adem'le Havva'yı gösteren XIII. yüzyıl moğol minyatürü (solda). Hz. İbrahim'in, oğlu İsmail'i kurban ederken, gökten kurbanlık koyun'un indirilmesini gösteren bir minyatür (sağda).

savvuf sözleri karışmıştır. Bunlarda da çok garip şeyler vardır. Tabiî bilimleri Kur'ana uygulamak çabasıyla da tefsirler yazılmıştır. Bunların içinde eskilerden Fahreddin Râzi'nin, yenilerden de Mısırlı Tantavî Cevheri'nin tefsirleri gösterilebilir. İbn Nedim fihristinde, Mevzûâtül-Ulüm'de Kur'an bilimleriyle ilgili birçok eser zikredilmiştir. Burada başlangıçtan bugüne kadar geçen müfessirlerin ünlülerinin adını verelim:

İbn Abbas, Mücâhid, İbn Cerir Taberî, Ebu Cafer Nahhâs, Ebu Bekir Cessâs, Ebu-lLeys Semerkandî, Carullah Zemahşerî, Ebu Hafs Ömer Nesefî, Fahreddin Râzî, Muhammed Kurtubî, Kadı Beyzâvî, Abdullah Nesefî, Ali Hâzin, Ebu Hayyân, İbn Arapşah, Hüseyin Vâiz Kâşifî (İsmail Ferruh tarafından Mevâkib adıyla çevrildi), Baba Nimetullah Nahcivanî, Ebussuûd Mehmed, İsmail Hakkı Bursalı, Muhammed Sevkânî, Şehabüddin Âlûsî, Sıddık Hasan Han, Muhammed Abduh, Tantavî Cevherî, Mehmed Vehbi (Hulasatül-Beyân), M. Hamdi Yazır (Hak dini - Kur'an Dili), Ömer Nasuhi Bilmen (Kur'an'ın Türkçe Meâli). Bu son üçü Türkçedir. (Müfessirler ve Tefsirler için bak: Osman Keskioğlu, Kur'an Tarihi S. 208/217).

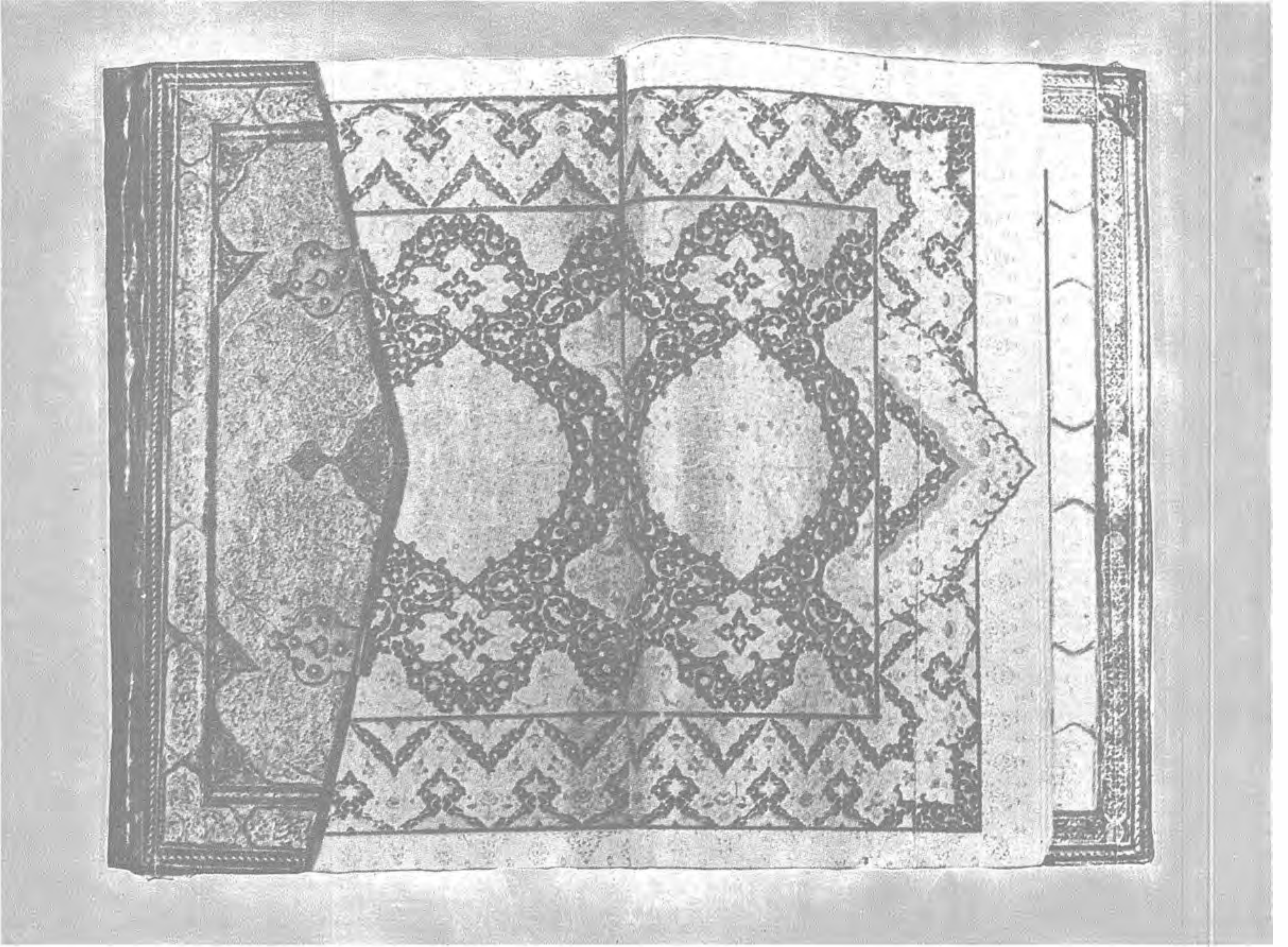
kur'an çevirileri

Kur'an, insanlar anlasın diye indirilmiştir. Başka dile çevrilmesini yasaklayan bir hüküm yoktur. Hatta bilginler İbrahim sûresinin 4. âyetine dayanarak, her peygamber kendi milletine açıklasın diye kavminin diliyle gönderilmesine uygun olarak başka milletlere çeviri yoluyla anlatılmasını ileri sürmüşlerdir. Eskidenberi Kur'an çevrilegelmiştir. Türkçe, Farsça kelime kelime yapılmış çeviriler kütüphanelerimizde çoktur. Türkçe çeviriler Anadolu'da Beylikler zamanında başlamış, sonra çoğalmıştır. İlgililer 100 kadar Türkçe çeviri tespit etmiştir.

Bugün Kur'an bütün dillere çevrilmiştir denebilir. Avrupa'da en eski çeviri Lâtince olup 1147'de yapılmıştır. Fransızcaya 1647'de, İngilizceye 1649' da çevrildi. Hintli Hamidullah (Her Dilde Kur'an) adlı eserinde Kur'an'ın 67 dile çevirisinden örnekler verir. Yazar bunlara yeni eklemler yaparak sonraları 100'den fazla dile çeviri tespit etmiştir. İngilizce 51, Almanca 47, Lâtince 36, Fransızca 31, İtalyanca 15, Rusça 11 çeviri vardır.

1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kur'an'ın çevrilip tefsir edilmesine resmen karar verdi. Çeviri işini Mehmed Akif, tefsir yazmayı da Elmalılı M. Hamdi Yazır üzerine aldı. Tefsir tamamlanarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nca basıldı. 1935/1936 yıllarında Mısır'da Kur'an çevirisi tartışmaları yapıldı. Ezher Şeyhi Muhammed Mustafa Merâgî, Ferid Vecdi çeviriye taraftar çıktılar. Sonunda Mısır Parlamentosu da çeviriye karar verdi.

Dil bir milletin en değerli varlığıdır. Millet duygularını onunla anlatır. Türk milleti din duygularını tatmin için kutsal kitabını anlamak

XVI. yy'dan kalma elyazması Kur'an'ı Kerim.

ihtiyacını duymuştur; bu, onun en tabiî hakkıdır. Onun için eskidenberi Kur'an, Türkçeye çevrilegelmiştir. XI, XII. yüzyıllarda kelime kelime yapılmış çeviriler başlamış, daha sonra geniş açıklamalı tefsirler doğmuştur. **Cevâhirul - Esdâf** bunlardandır. Antep'li Mehmed Efendi'nin **Tibyân** tefsiri, İsmail Ferruh'un Hüseyin Vâiz'den çeviri yoluyla yazdığı **Mevâkip** adlı eseri ünlüdür.

Cumhuriyet devrinde çeviri işi hızlandı. Bunları kaydedelim: Hüseyin Kâzım: Nurul-Beyân, Cemil Said: Kur'an-ı Kerim Tercümesi, bir heyet tarafından: Tercüme-i Şerife, İzmir'li İsmail Hakkı: Maani-i Kur'an, Süleyman Tevfik: Türkçe Mushaf-ı Şerif, Ömer Rıza Doğrul: Tanrı Buyruğu, H. Basri Çantay: Kur'an-ı Hâkim ve Meâl-i Kerim, İ. Baltacıoğlu: Kur'an, Abdülbaki Gölpınarlı: Kur'an-ı Kerim ve Meâli, Osman Nebioğlu: Türkçe Kur'an, Sadi Irmak: Kutsal Kur'an Türkçe Meali, Besim Atalay: Kur'an, Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı - Diyanet İşleri Başkanlığı (Kur'an çevirileri için bk: M. Cunbur, Diyanet İş. Başkanlığı Dergisi, 1961; Osman Keskioğlu, Kur'an Tarihi, S. 269 276).

kur'an ve batılılar

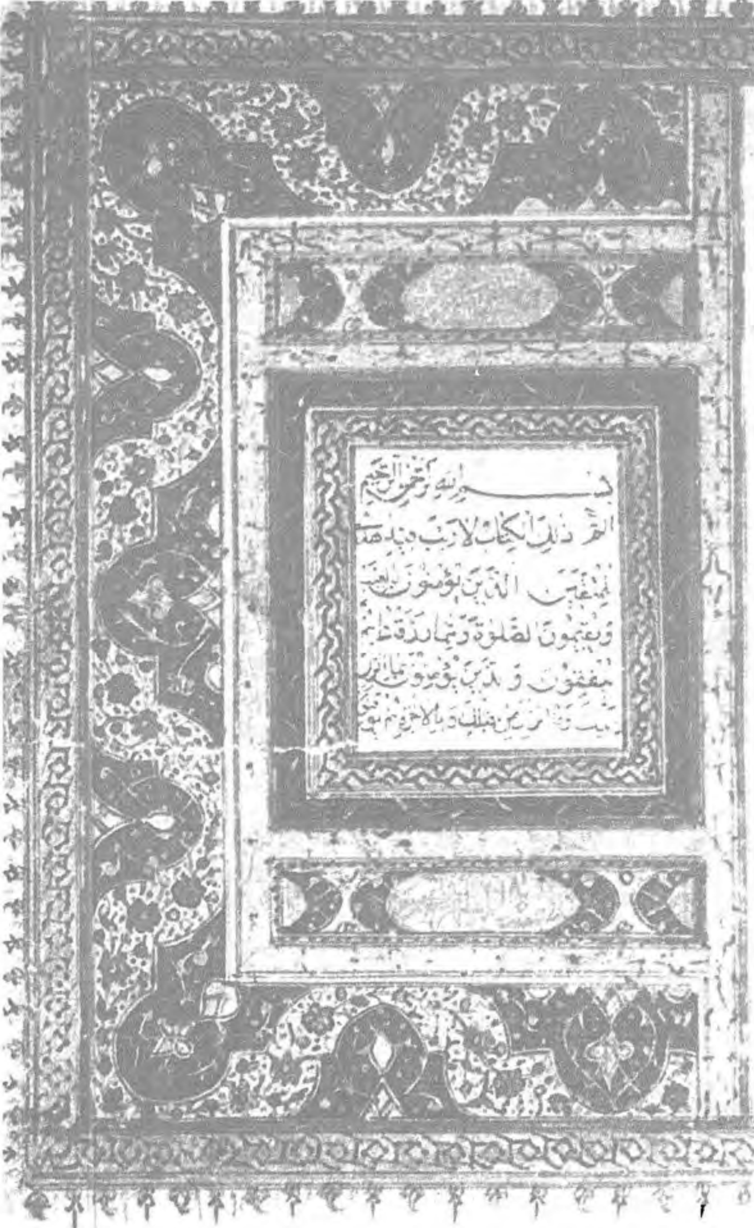
Eskiden kilise, siyaset bir yana, edebiyat bile islâm düşmanlığı yapardı. Roland destanı (1067), islâmı küçültücüdür. Bilimsel çalışmalar sayesinde batı, İslâm ve Kur'an'ı anlamaya başladı. Alman filozoflarından Johan Jacob Reisig diyor ki: «Biraz Arapça öğrenen bazı kimseler, Kur'an'la istihzaya başlar. Fakat bunlar Kur'an'ın etkili, düzgün ve insanları elektrikleyen sesini duysalar, Peygamber'in ashabına Kur'an öğretirken kullandığı şaşırtıcı dili işitseler, Allah'ın huzurunda secdeye kapanırlar. Ve hepsi: Yaresulullah, bizi elimizden tut ve bizi senin ümmetine dahil olmak şerefinden mahrum etme, derlerdi.»

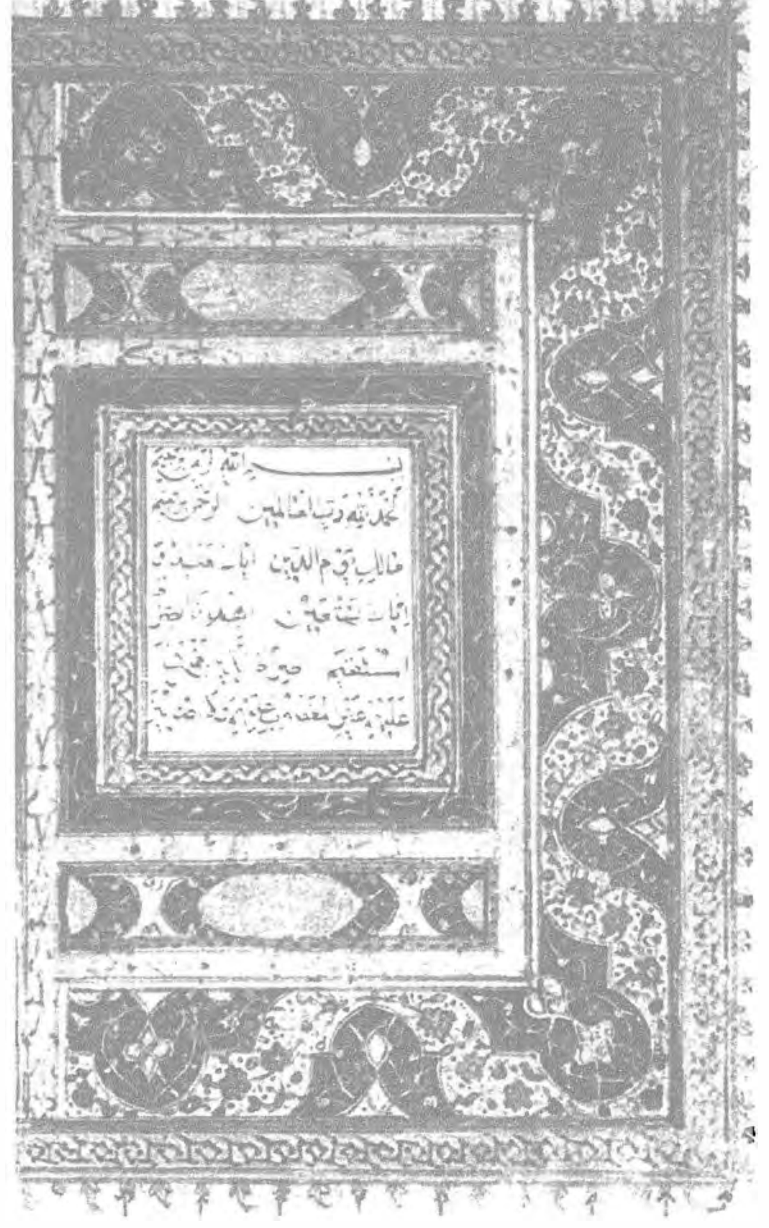
Dr. Johnson der ki: «Kur'an şiir midir? Değildir. Onun şiir olup olmadığını ayırmak güçtür. Kur'an şiirden daha yüksek bir şeydir. Kur'an ne tarihtir, ne biyografidir. Ne de İsa'nın dağda söylediği vaızlar gibi bir şiir demetidir. Hatta Kur'an, ne Veda'nın öğretileri gibi bir metafizik, yahut mantık kitabı, ne de Platon'un herkese anlattığı öğütleri gibidir. O bir peygamberin sesidir. Öyle bir ses ki, onu bütün dünya dinleyebilir.»

Kur'an'ı İngilizceye çeviren Rodwil diyor ki: «Kur'an'ı okudukça, onun bizi etkisi altına aldığını, şaşırttığını, nihayet bize üstünlüğünü kabul ettirdiğini ve bizi önünde eğilmeye mecbur ettiğini görürüz. Kur'an temas ettiği konular ve güttüğü amaçlar itibariyle, üslûbu temiz, yüksek ve öğüt vericidir. Belâgat bakımından en yüce doruktadır.»

1926 yılında Fransa Eğitim ve Dışişleri Bakanlıkları'nın izniyle basılan Fransızca Kur'an çevirisinde şöyle denilmiştir:

«Kur'an'ın üslûbuna gelince o, şüphesiz yüce ve ulu yaradanın üslûbudur. Kendisinden böyle bir üs-

El yazması bir XV. yüzyıl Iran Kur'an'ı.

lûp akıp çıkabilecek varlık, ancak varlığın sırrına vakıf bulunan Yüce Tanrı'dır. Gerçek şudur ki, O'ndan şüphe eden yazarlar bile, O'nun beyanlarının kudretine boyun eğmişlerdir. Yeryüzüne yayılmış müslümanlar üzerinde O'nun nüfuzu o derece kuvvetlidir ki, misyonerler şimdiye kadar bir müslümanın O'nu beğenmiyerek dininden döndüğünü ispatlayan bir olay gösteremezler.»

Fransız filozofu Alexi Luvazun diyor ki: «İnsanlığın hidayete ermesi için Muhammed'e vahyolunan Kur'an, hikmetle dolu parlak bir eserdir. Muhammed'in gerçek peygamber olduğunda şüphe yoktur. O öyle yüksek bir Tanrı elçisidir ki, Tanrı'nın iradesine uyarak müslümanlık gibi dünya çapında bir din kurmuş ve bunu yayarken Tanrı'nın inayetine nâil olmuştur.»

«Yeni buluşlar veya yeni bilimlerin yardımıyla çözülen ve çözümlenmesine çalışılan meseleler arasında, islâmla çatışan bir şey yoktur. Bizım hıristiyanların, hıristiyanlığı tabiat kanunlarıyla uyuşturmak için harcadıkları çabaya karşı, Kur'an ve onun öğretileri ile tabiat kanunları arasında tam bir ahenk ve uyuşma görülmektedir.»

Sediyo, Muhtasar Arap Tarihi'nde diyor ki:

«Kur'an hürmete değer bir kitaptır. Kur'an insanlara Tanrı haklarını tanıtmış, yaratıkların yaratandan ne bekleyeceklerini, onunla ilişkileri en açık şekilde öğretmiştir. Ahlâk ve felsefe temellerini içine almıştır. Fazilet ve kötülük, hayır ve şer, eşyanın gerçek niteliği, her konu Kur'an'da anlatılmıştır. Adalet, eşitlik kuralları, başkalarının iyiliğine çalışmayı, fazilet sahibi olmayı öğreten esaslar Kur'an'da vardır. Kur'an insanı tutumlu ve dengeli olmaya çağırır. Sapıklıktan, her türlü aşırılıktan korur. Ahlâksızlığın karanlık batağından çıkarır, güzel ahlâkın, şirin, aydın tepelerine yükseltir, insanın kusurlarını düzeltip onu olgunlaştırır. Müslümanlığa barbar bir din diyenler bilinçten yoksun insanlardır. Çünkü, Kur'an'ın açık âyetlerine karşı gözlerini yumuyorlar ve onun yüzyıllar boyunca rezaleti nasıl silip süpürdüğünü araştırmıyorlar.»

Prens Bismarck da Kur'an'la ilgili olarak şunları söylemiştir:

«Ben bütün göksel kitapları inceledim. Tahrif edilmeleri yüzünden insanlığın mutluluğu için aradığım gerçek hikmeti ve isabeti bulamadım. Bu kanunlar değil bir toplum, bir ev halkının mutluluğunu bile temin edecek mahiyetten uzaktır.

«Ancak Muhammedîler'in Kur'an'ı bu hükümden müstesnadır. Bütün kitaplardan üstündür. Ben Kur'an'ı inceledim. Her kelimesinde büyük hikmetler gördüm. Bunun gibi insanlığın mutluluğuna hizmet edecek bir eser yoktur.»

(Daha geniş bilgi için bk: Ö.Rıza Doğrul, Kur'an nedir? Osman Keskioğlu: Kur'an Tarihi, II. kitap, S: 345/352).

İSLÂM'DA MEZHEPLERİN DOĞUŞU

doğal çevre, sosyal çevre

Mezhep kelimesi Arapça gitmek anlamındaki «Zehab» kökünden gelmektedir. Mezhep; mastar olarak **gitmek**, zaman zarfı olarak **gitme zamanı** ve yer zarfı olarak da **gidilen yer** anlamlarına gelir. Bu anlamlar, özellikle maddî nesneleri ifadeye yönelmiş, daha sonraları bu maddî anlamlardan, soyut anlamlara geçilmiştir. Bunun için gidilen yer yerine, **gidilen görüş** veya **gidilen yol** kullanılmıştır. Mezhep kelimesi, gidilen görüş anlamına alındığı zaman, orijinal ve şahsî görüşe sahip olan ve bunu serbest ve bağımsız şekilde ortaya koyabilen kimsenin gittiği, inandığı görüşü ifade eder. Eğer «gidilen yol» anlamına kullanılırsa, bundan, başkasının açtığı yolu izlemek, takip etmek anlaşılır ve bu durumda taklit suretiyle başkasının görüşüne «mezhebine», yoluna uyma demek olur. Kuşkusuz biz, bağımsız görüş ortaya atma anlamındaki mezheplerin doğuşunu inceleyeceğiz.

Mezheplerin doğması, insanların karakterlerinin gereğidir. Mezhep, ayrı bir görüş bildirir. İnsanların karakterleri, ayrı ve çok değişik olduğu için çeşitli ve birbirinden ayrı görüşlerinin bulunması gerekmektedir. Varlıkların cansızlarından başlayıp canlıların en üst tabakasını meydana getiren insanlara kadar her varlığı zaman ve mekândan soyutlamak mümkün değildir. Varlıklar bu iki faktörün etkisinde değişiklik gösterirler. Ahmed Emin (Fecrul-İslâm, 44) insanı etkileyen unsurları doğal çevre ile sosyal çevre olarak ikiye ayırır. Oysa bu iki çevreye de zaman ve mekân unsurları girer. Mekân, doğal çevreyi, zaman sözü, sosyaldan daha geniş anlam taşıdığı için doğal çevrenin dışında olan her faktörü içine alır. İslâm Dini de insanoğlunu, mekân ve zaman faktörleri içinde dü-

Hz. Ali'yi çift uçlu kılıcı «zülfikar» ile gösteren bir resim (Kum, Büyük Cami).

Hz. Muhammed'in Hz. Ali'yi «Halife» si ilân edişini gösteren bir minyatür. Hz. Ali ve onun soyundan gelenlerin Hz. Muhammed'in gerçek halifeleri olduğuna inananlara, daha sonra «şia» adı verilecektir.

şünerek, birtakım ilkeler ve temel hükümler koymuştur. Bunların içinde son derece kesin ve açık hükümler olduğu gibi, üzerinde değişik fikirler ileri sürmeye uygun olanlar da vardır. Ancak, dinin, değişik fikir ve yorumlara imkân tanıması, amacına ters düşmemek şartına bağlıdır. Buna rağmen, insanlar, bazı hükümleri kendilerine göre değişik biçimde anlamaya; açık ilkeleri, sözleri yorumlamaya koyulmuşlardır. Burada değişik anlayış ve uygulamalara rağmen iyi niyet ve samimiyetin oynadığı birleştirici rol çok büyüktür. İslâmda farklı yorumlar Hz. Peygamber'in İslâm Dinî'ni ilk tebliğ ettiği Mekke devrinin sonuna kadar geçen süre içinde, tesbit olunmuş amaç yönünde değişik fikirler ve uygulamalar olarak ortaya çıkmaktadır. Burada şu kuralı koymak gerekir. İslâm'ın ana ilkeleri ve onların ruhu yönünde olan farklı anlayış ve görüşler dinin kabul ettiği görüşler çerçevesine girerler.

Bu konuda bir örnek verelim: Hendek savaşında Hz. Peygamber müslümanlara ihanette bulunup anlaşmayı bozan Yahudi Kurayza oğulları ile savaşmak üzere yola çıktığında ikindi namazının Kurayza oğullarında kılınacağını söylemişti. Müslümanların bir kısmı, Hz. Peygamber'in bu buyruğu acele etmek ve çabuk olmak amacıyla verdiğini, bunun için namazı vaktinde kılmanın gerektiğini ileri sürerek namazlarını Kurayza oğullarına gitmeden yolda kılmışlar, diğer bazı müslümanlar da Hz. Peygamber'in her dediği din ve şeriattır, o nasıl demişse öyle yaparız, diyerek ikindi namazını akşam olduktan sonra vardıkları Kurayza oğullarında kılmışlardı. Durumu Hz. Peygamber'e anlattıklarında O, her iki görüş sahibine de bir şey söylememişti (**İmta el-Esma Makrızı, 1/242 vd.**). Bu, Hz. Peygamber zamanında da kendi sözünün değişik şekilde yorumlanmasının ve bunun sakıncalı olmadığının en güzel örneklerinden biridir. Yukarda belirttiğimiz gibi bu yorumlarda kötü niyet ve amaçtan sapma da yoktur.

ilk anlaşmazlıklar

Hz. Peygamber'in ölümünden sonra müslümanların anlaşmazlığa düştükleri en önemli mesele, yerine kimin geçeceği ve kimin müslümanların başkanı olacağı meselesiydi. Bunda Ensâr ile Muhacirler anlaşamamış, ancak Muhacirlerin fikri üstün gelmiş ve Hz. Ebubekir müslümanların başkanı seçilmiştir. Burada bir seçim mücadelesi verilmiş, ancak iyi niyet ve samimiyet hâkim olduğu için kolayca sonuca varılmış, ayrışma ve gruplaşma olmamıştı. Ama iyi niyet ve samimiyet unsuru taraflarda kayboldukça, hilâfet konusu, tarih boyunca uzun tartışmalara, kavgalara ve hatta savaşlara yol açmıştır. İlk üç halifenin başa geçişinden memnun olmayan kimseler var idiyse de, bunlar hem çok azınlıktaydılar, hem de kamuoyunun benimsediği kimseye karşı da büyük bir dava ile ortaya çıkabilecek bir dayanakları yoktu.

Hz. Ali halife olduğunda ise İslâm dünyası, karmakarışıktı; bir önceki halife şehit edilmiş durumdaydı. Halifeyi şehit edenler, Cemel savaşına yol açıyorlar ve böylece müslümanlar arasındaki anlaşmazlık ilk defa bir savaşa dönüşüyordu. Cemel savaşında (656 M.) taraf olanların başkanlarının savaşa istekli olmadığı, bu savaşın aşağı tabakanın ateşlediği bir savaş olduğu görülmekteyse de, bunu izleyen Sıffîn savaşında (657 M.) her iki taraf kasıtlı olarak birbirine yürümüş ve savaşmıştır. Ancak Hz. Peygamber'in ölümünden sonra fikirlerin, müslümanları savaşa sürükleyecek derecede parçalanmış olmasındaki esas, haklı ile haksızı ayırdedecek Hz. Peygamber gibi bir otoritenin bulunmamasıdır. Artık, Kur'an ve bir de Hz. Peygamber'in sözleri her şeye hüküm verecekti. Ne var ki, bunlar da insanların anlayışlarına bağlıydı ve meseleleri, herkes kendine göre yorumlamaya koyuluyordu. İslâm'ın ilkelerine olan samimiyet, yerini başka etkilere bırakmaya başlamaktaydı.

müslümanların üç düşman gruba ayrılışı

Sıffîn savaşında müslümanların iki siyasî gruba ayrılışları, bütün çıplaklığıyla ve birbirini yok etme ve yönetim altına alma amacıyla tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Daha önceki fikir ayrılıkları kişisel kalıyor ve herkes birbirine saygı duyuyordu. Hz. Osman'ın halifeliğinin sonlarına doğru ayrılık ve düşmanlık tohumları yayılıyordu, ama ortada belli bir grup ve baş yoktu.

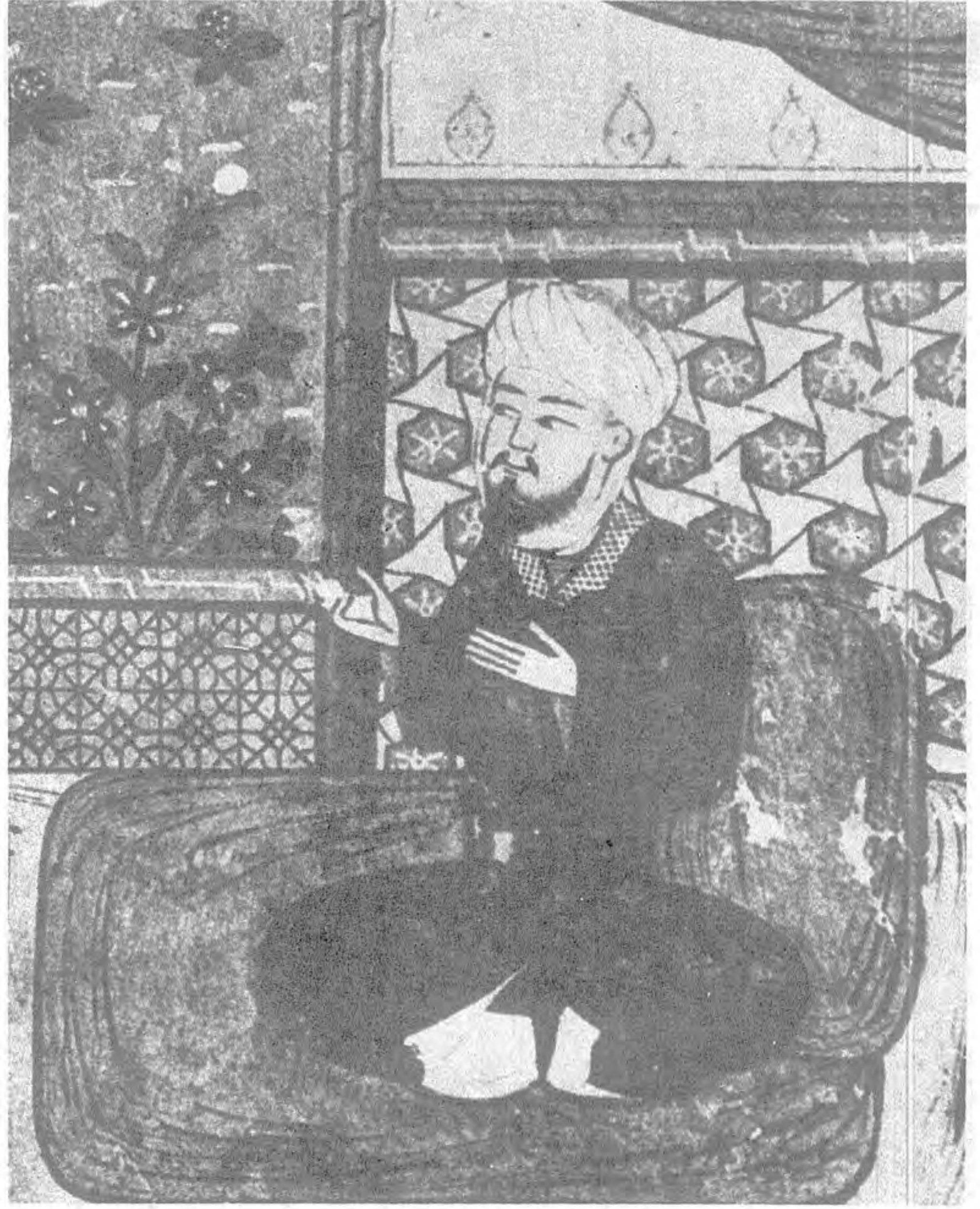
Bu sırada Şam valisi olan Muaviye bir vali gibi değil de, bağımsız bir kral gibi hareket edip kendini halka sevdirmeye ve özel talimli asker yetiştirmeye önem vermeye başlamıştı. Böylece kendine göre idarî bir ayrılışa hazırlanıyordu. Bu da gösteriyor ki, Muaviye'nin geleceğe ait planları vardı. Ama bu ayrılık kısmen Hz. Ali'ye **biat** etmemekle ortaya çıktıysa da, Sıffîn' de tamamen hukuk bakımından varlığını meydana koyacaktı.

İkinci ayrılış, Hz. Ali'nin askerinin bir kısmının kendisine isyan etmesiyle başlamıştır. Ali'ye isyan edenler **Havaric** olup doğrudan Ali ile savaşa başlamışlar ve bir başkan altında gruplaşmışlardı. Böylece daha önce tohumları atılmış olan ayrılıklar, bir yıl gibi kısa bir zamanda (656-657) müslümanların üç düşman gruba ayrılmasına yol açmıştı. Bu üç gruba fikir ve hareket bakımından katılmayan birtakım müslümanlar da, şüphesiz vardı. Ama bunlar bir başa sahip değillerdi ve bir grup teşkil etmemişlerdi. Genellikle ancak büyük kitleden ayrılanlar bir grup teşkil ediyor ve yeni bir kimlikle ortaya çıkıyordu.

temeldeki ayrılıkların nedeni sıffîn savaşı

Havaric (Hariciler) diye adlanan ve Ali'ye isyan edenler, Ali'nin Allah'ın dininde hakeme razı olmasının yanlış olduğu temel fikri ile başkaldırdıklarını ilan etmişlerdi. Muaviye'nin ise böyle bir temel fikirde ayrıldığı belli değildi. O sadece Hz. Osman'ın katillerinin teslimini bahane etmişti. Hariciler Hz. Ali'yi «kâfir» saydıkları halde, ne Ali, Muaviye'yi ve ne de Muaviye, Ali'yi «kâfir» sayıyordu. Fikirlerinde herhangi bir ayrılık yoktu. Ayrılık halife olma kavgasındaydı. Eğer Ali, Muaviye'yi yenilgiye uğratıp ortadan kaldırsaydı, ortada bir ayrılık kalmayacaktı. Nitekim, Ali ölünce Muaviye bütün yönetime el kovacak ve ayrılık ortadan kalkacaktır.

Sıffîn savaşı İslam yonetım sıstemini derinden etkileyip, seçim sistemi yerine miras yoluyla devlet başına geçme sistemine yol açmış ve müslümanların başkanlarını seçme imkânını ellerinden kaybetmelerinin ve İslâm toplumunda temeldeki fikir ayrılıklarının nedeni olmuştu.

Islâmlıkta ilk temel ayrılığı yaratanlardan biri olan Muaviye'nin XIV. yy'dan kalma bir minyatürü.

mezhepleri fırkalara ayırma

Türkçe'de mezhep kelimesini kullanıyor ve bundan İslâm'daki bütün hukukî ve itikadî, felsefî ayrılıkları kasdediyoruz. Abdurrahman Bedevî gibi zamanımızın Arap yazarları da «mezhep» kelimesini bu anlamda kullanıyorlar. Oysa eskiden Arapça'da **mezhep** kelimesi, **fıkhî** yani İslâm Hukuku alanındaki ayrı ilkelerden meydana gelen farklı sistemler için kullanılıyordu. İtikadda ayrı ilkelerden ve temel hükümlerden meydana gelen sistemlere ayrılık anlamında **fırka** denir. Bu kelimenin kökü, Türkçemizde de kullanılan **«fark»** tan gelmektedir. Ancak, Ali Hafif «Fatihlerin İhtilâf Sebepleri» adındaki eserinde (s. 6 vd.) görüş ayrılıkları ayrı temel ilkelere dayanmadıkça, basit farkların bir mezhep sayılmasının yanlış olduğunu, Hanefî mezhebinde bir çok değişik fikirlerin bulunmasına rağmen, her birinin bir mezhep sayılmadığını, fıkhî mezheplerin ana kaynakları aynı olduğu için, onları ayrı ayrı mezhepler saymanın doğ-

Samarra'daki şii camii'ni gösteren plaka. Şiilere gore, Kur'an yaratılmış bir eserdir, Allah'a mal edilemez. Şiiler, Hz. Muhammed'in damadı ve üçüncü halife Osman'ın Kur'an'ını benimserler; bununla birlikte Ali'nin lehıne olan bazı bölümleri atladığı için Osman'ı suçlamaktan da geri kalmazlar.

B. Bernaerts'in (XVIII. yy.), Hz. Hüseyin'i anma torenını gösteren gravürü. Şiiler, Muharrem ayının ilk on günü boyunca Kerbelâ'da şehit düşen Hüseyin'i anma töreni düzenlerler.

ru olmadığını anlatır. Fıkhî mezheplerde böyle olduğu gibi bunun itikadî fırkalarda da böyle olması gerekmektedir. Fırkalarla ilgili olarak yazılan bütün kitapların başında, Hz. Peygamber'den yahudilerin 71, hıristiyanların 72 ve müslümanların 73 fırkaya ayrılacaklarını anlatan bir hadis rivayet edilir. Bu hadis çeşitli yönleri ile incelenmiş ve tenkit edilmiştir. Ama bazı fırka kitapları, İslâm'daki fırka sayılarını mutlaka yetmiş üçe çıkarmak için bir çaba göstermekte ve bunun için basit farkları mezhep veya fırka olarak ileri sürmektedirler. Ne var ki bazı bilginler, buradaki 73 sayısının sınırlandırıcı olmayıp çokluk bildirmek için olduğunu söylemişlerdir. (Zahid Kevseri, «Tebşir» kitabının önsözü, 4); (Abdurrahman Bedevî, Mezahibul-İslâmiyyin, 33-34).

Mezheplerle ilgili eserlerde bir görüşün «mezhep» veya «fırka» sayılabilmesi için şartların ne olması gerektiğine temas edilmemiştir. Ancak «temel hüküm ve ilkelerde ayrılırlarsa ve bu ilkeleri birbirine irca etmek mümkün değilse» diye genel bir söz kullanılmıştır (Ali Hafif a.g.e. 10). Ama mezheplerin ayrı birer mezhep olduğunu anlayabilmemiz için «fırka» yazarlarının sözlerinden şöyle bir kuralı çıkarmak mümkündür: Birbirini tekfir eden «kâfir» sayan mezhepler, ayrı mezheplerdir (İsferaini, Tebşir, 15); birbirini tekfir etmeyenler ayrı birer mezhep sayılmazlar (a.g.e. 16). Çünkü temel ilke ve hükümler birbirine temelden zıt olursa ve bunları birbirine irca etmek de mümkün değilse, tekfir etme kolaylaşır. Bu da temelde bazı ayrılıkların var olduğunu gösterir. Ne var ki, bu tekfir müessesesi öyle kötü çalıştırılmıştır ki, herkes kendine yöneltilen basit bir itirazı kaldıramamış ve hemen tekfir yoluna gitmiştir. Bu tekfiri bir kural olarak almak yerine, esas ve temel ilke ve hükümlerin meydana getirdiği sistemin bütününe bakarak mezhepleri sınıflamak daha doğrudur. Meselâ Eşarî mezhebi ile Maturidî mezhebi arasında her ne kadar farklı görüşler varsa da, bunları ayrı bir mezhep saymak doğru değildir. Bu kadar az farklı görüşler, Eşarilerin kendi aralarında da vardır.

mezheplerin çıkış nedenleri

Mezheplerin çıkış nedenlerini şöylece sıralamak mümkündür :

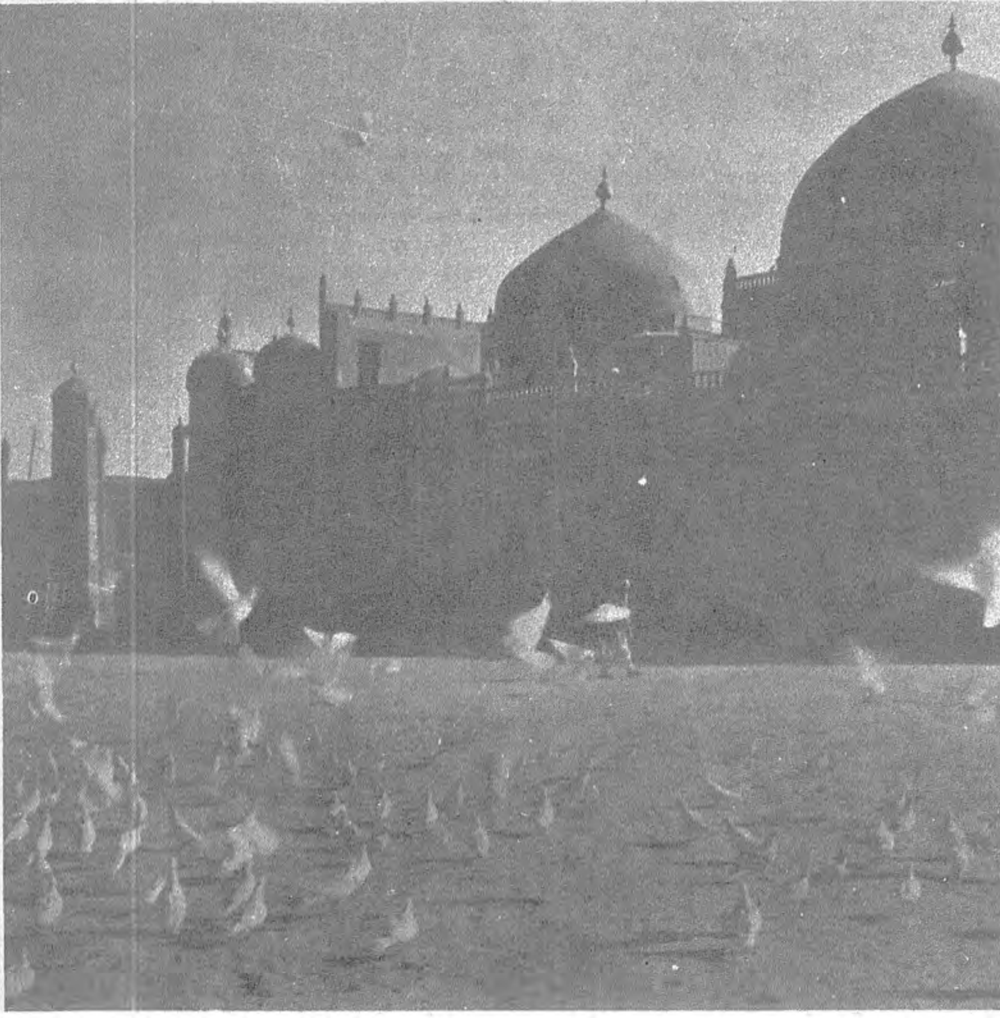
1 — İç (Dahilî) nedenler,

2 — Dış (Haricî) nedenler.

1 — İç (Dahilî) nedenlerden, İslâmî bir amaç taşıyan mezhepleri doğuran nedenleri kastediyoruz. Bunlar, a) Sosyal, b) Siyasal, c) Metafiziksel, d) Yabancı kültür, e) Dil' dir.

a) **Sosyal nedenlerden** çıkanlar, birbiriyle ve kendileri ile Tanrılar, arasındaki ilişkilerini düzenleyen ilke ve hükümlerden ortaya çıkan görüş ayrılıkları sonunda doğan mezheplerdir ki, bunlara **Fıkhî mezhepler** denir. İnsanların Tanrıları ile olan ilişkileri ibadetlerde görülür; ibadetler, bütün çeşit ve dereceleri ile insanlarla Tanrıları arasında doğrudan doğruya olan ilişkilerdir. İbadetlerin temel hüküm ve ilkeleri, bazan ayrıntılara kadar inen hükümleri Kur'an ve Sünnet'te açıklanmış bulunduğu için bunlarda içtihadî ve fikir öne sürmeyi gerektiren pek az yer kalmıştır. Ama insanların aralarındaki ilişkiler **(muamelât)** konusunda Kur'an ve Sünnet'te ancak temel ilke ve temel hükümler bulunmaktadır. Bunlarda yenileşen ve değişen topluma göre hüküm çıkarmak için, içtihad kapısı açık tutulmuştur. Müctehidlerin Kur'an ve Sünnet anlayışlarına göre tesbit edebildikleri temel ilkeler ve hükümleri ölçü alarak ferî hükümler veya başka ilkeler ortaya koymuşlardır. Başlangıçta bu işi yapanlar arasında, az farkla diyeceğiz, bazı anlaşmazlığa yol açan ilkeler ortaya çıkmışsa da, sonraları bu ilkeler, mezhepler arasındaki alış-verişlerle birbirini etkilemiş ve aynı ilkelerin her mezhep tarafından benimsendiği görülmüştür. İlkelerde birleşmenin her şeyde birleşmeyi gerektirmediği, aynı ilkelere dayanarak başka yorumlara ve hükümlere varıldığı da bir gerçektir. Fıkhî mezheplerin birbirinden temel ilkeleri ve felsefeleri ile ayrılan mezhepler olmadıkları söylenebilir. Tarih boyunca ancak kişisel çıkar ve mezhep taassubu sonunda mezhepler arasındaki mesafeler büyütülmüş ve birleştirilemez hale getirilmiştir. Mezhepler birleşseler ve aynı ilke ve temel hükümlere dayansalar bile, gene kişisel görüşlerin, anlayışların ve fikirlerin ortaya çıkmasına engel olmaya imkân yoktur.

Fıkhî mezheplerin doğuşu da, sanıldığı gibi, birinin çıkıp «Ben şu mezhebi kuruyorum» demesi ile olmamış, doğal bir gelişmeyi izleyerek kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Meselâ İmamı Azam Ebu Hanife, «Ben Hanefî mezhebini kuruyorum», dememiştir. O, bir bilim adamı olarak öğrenci yetiştirmiş ve bir fikir adamı olduğu için dersi sırasında çıkar-

Şiilerin Kum'daki (İran) Fatima Camiinden bir görünüş

dığı ilkeleri ve hükümleri, hüküm çıkarma yollarını ve şeklini öğrencilerine öğretmiştir. Kendinden sonra gelen öğrencileri de aynı yolu izlemişler ve böylece mezhep, tarihi gelişim içinde doğmuştur. İmamı Azam'dan önce ve sonra, hatta kendi çağdaşı olarak yetişmiş olan müctehidler vardı. Onların öğretilerini ve öğretim biçimlerini devam ettirecek öğrencileri olmadığı veya pek az olup yayılamadıkları için görüşleri kitap sayfaları arasında kalmış, bir okul meydana getirememişlerdir.

b) **Siyasal nedenlerin** doğurduğu mezheplere gelince, siyasal olay olarak mezheplerin doğmasına yol açan hilafet meselesidir. İslâm'da, siyasal meseleden sadece hilafeti anlamak gerekir. Bu, bugünkü deyimi ile rejim ve yönetim tarzıdır. Bütün siyasal olaylar bunda düğümlenmiştir. Haricîlik ve Şiîlik, hilafet konusu gibi siyasal bir meseledeki temel ayrılıklardan doğmuşlardır. Bu mezheplerin çıkış noktası, yönetim tarzı ve rejim meselesi ise de sonradan başka etkenler ve başka ilkelerin katılmasıyla başlıbaşına birer mezhep olmuşlardır. Hilâfet meselesi sadece bu iki fırkanın haricîlik ve şiîlik doğuşunun ana nedeni olmakla kalmamış, toplumda, meydana getirdiği olayların etkisiyle başka mezheplerin doğmasına veya su yüzüne çıkmasına da dolayısıyla sebep olmuştur.

c) **Metafiziksel neden,** alın yazısı (kader) meselesiyle ilgilidir. Bu, görünüşte iman ilkelerini ilgilendiren basit bir mesele olarak görünmesine rağmen bazı mezheplerin doğmasına yol açmıştır. İslâm'dan önce, İslâm'ın doğuşu sırasında, İslâm'dan sonra, bugün bile bu mesele konusunda açık bir fikre kavuşulmuş değildir. İslâm'da kader meselesi, putperestler tarafından Kur'an'ın ve Allah'ın indirdiği vahye karşı bir delil olarak kullanılmış ve Kur'an onlara her defasında gerektiği şekilde cevap vermiştir (Nisa Sûresi 78, Tevbe 51, İmran 154, En'am 148-150). Ancak kaderin ne olduğunu Kur'an açıklamamıştır. Diğer taraftan bazı hadislerde bununla ilgili sorulara verilen cevaplar da tam açıklık ifade etmemektedir. Hadislerde rivayet edildiğine göre, sahabe Hz. Peygamber'e kader hakkında soru sormuş, ama, bu, onları bir problem olarak uğraştırmamıştır.

Kader meselesi metafiziksel bir mesele olduğu için ortaya atılan çeşitli fikirler mezheplerin doğmasının nedeni olmuşsa da, toplumun siyasal ve idarî istikrarsızlığı bunu gününün konusu haline getirmiştir. Bu da toplumdaki haksızlıklara bir sorumlu bulmaktır. 69 Hicrî yılında Emevî Halifesi Abd-ül Melik, yakın akrabaları olan Amr bin Said'i sarayına çağırıp başını vurdurmuş ve bir tasa Amr'ın başını koyup bir tasa da altın doldurduktan sonra sarayın burcundan Amr'ın taraftarlarına «İşte bu Allahın yazdığı kaderdir» diye başı ve sonra «Bu da halifenin ihsanıdır» diye altınları fırlatmıştır (el-İmame ves-Siyaset, ibn Kutaybe 2/22). İşte samimî müslümanlar, bu gibi olayların Allah'ın takdiri ile ilgisi olmadığını ortaya atınca, **Kaderiye** mezhebi doğmuştur. Kader ile sorumluluk birbirinin **lâzımı** ve **melzumu** (birbirlerine gerekli) durumundadır. Kader meselesinin başlangıç noktasını teşkil eden iki mezhep vardır. Bunlar Cebriye ve Kaderiye'dir ki, bu ikincisinin kader görüşü Mu'tezile'de devam etmiştir. Bundan ötürü Mu'tezile'ye Kaderiye de denir. Şunu unutmamak gerekir ki, Kader meselesi, diğer mezheplerin de uğraştığı ve ele aldığı bir konudur, ancak onların doğuş nedeni değildir. Nitekim, Kaderiye mezhebinin doğuşunun nedeni kader meselesi olduğu halde, aynı görüşü benimseyen Mu'tezile'nin doğuşuna, büyük günah işleyenin yerini ve mertebesini tâyin etmek neden olmuştur.

d) **Yabancı kültür** meselesi de önemli bir neden olarak görülmektedir. İslâm dini Arabistan'da doğmuş, onun kültürüyle ortaya çıkmışsa da, bu kültürü kendisine hâkim kıldığı gibi birçok yönlerini de değiştirmişti. Aslında o devir Arapları, büyük bir medeniyetin getirdiği kültürden yoksundular. Onun için inancın dışında İslâmiyet'e karşı ortaya koyacak bir ideolojileri yoktu. İslâmiyet onlara bir kültür getirmiştir. Ama İran, Suriye, Mısır gibi farklı kültür ve medeniyete sahip ülkeler fethedilip halkları müslüman olunca, elbette İslâmiyet'i de bu kültür perspektifinden kabul edeceklerdi. Bu yeni milletlerin kültürleri, İslâmiyet'in ilkeleri ve temel hükümleri üzerinde geniş etkiler yaptı, yeni anlayışlar getirdi. Değişik kültürlerin değişik düşünce sistemleri ve farklı anlayışların ortaya çıkmasına neden olmasını, yeni yeni mezheplerin doğuşunu veya en azından doğmakta olan mezheplerin gelişmelerini etkilediği inkâr edilemez.

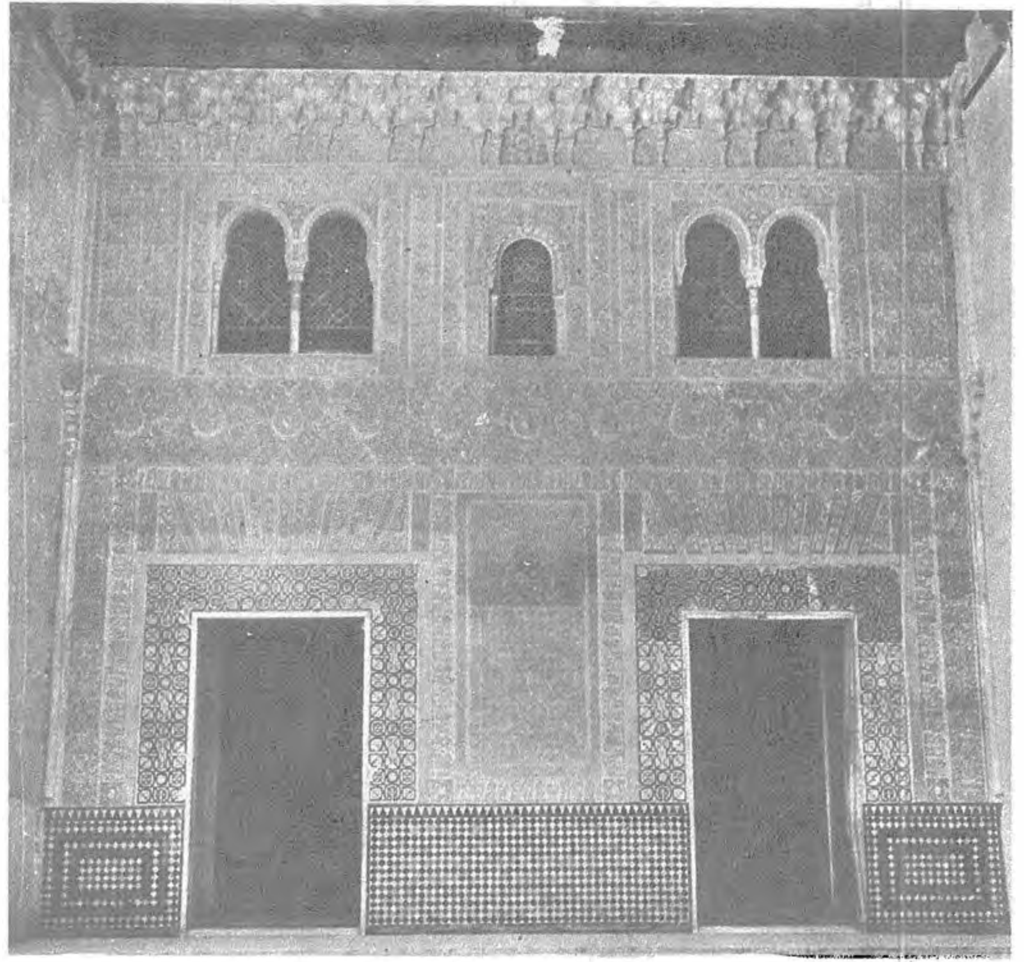
e) **Dil :** Arapçanın kendine has bazı özellikleri, insanların anlayışla-

rında rol oynamıştır. Bunlardan birkaçı şunlardır: 1 — Kelimelerin ortak anlamlı olmaları; 2 — Kelimenin gerçek ve mecaz anlamlarından hangisinin kastedildiği üzerinde anlaşmazlık; 3 — Sözün bir yerde kısa ve başka bir yerde uzun ve kapsamlı olması; 4 — Kelimelerin anlamlarının genel veya özel oluşu; 5 — Özellikle hadislerdeki naklin sağlam veya zayıf oluşu; 6 — Benzer (müteşabih) sözler olmaları. Bunlar görünüşte bir mezhebin ilk doğuşunda etkin bir neden olabilir. Mezheplerin gelişmesinde bunların büyük rolü olduğu açıktır.

2 — Dış (Haricî) nedenler: Bunlardan kastımız, yabancı etkiler altında İslâmiyet'e zıt bir amaç güden mezhepleri doğuran nedenlerdir. Bu gibi mezhepler her ne kadar İslâm toplumlarında doğmuş ve İslâm dini metinlerini, yani Kur'an ve hadisi kullanmışsalar da, amaçları İslâmiyet'i yolundan saptırmaktır. Ülkeleri fethedilmiş milletlerin bir kısmı müslümanlığı kabul etmiş, ama bir kısmı da etmemiştir. Bir kısım daha vardır ki onlar görünürde müslüman olmuşlar, ama gerçekte kendi dinlerinde kalmışlardır. İşte bu grup insanlar, İslâmiyet'ten öç alma peşine düşmüşler, eski dinleri ve kültürleri yönünde İslâmiyet'i yorumlamaya kalkışmışlardır. Böylece İslâmiyet'e taban tabana zıt mezhepler doğmuştur. Bu mezheplerin adı sonraları Bâtiniye olarak ortaya çıkmıştır. İslâm mezheplerinden hiç biri bu mezheplerle bağdaşamaz. İslâm'ı yıkmayı hedef edinen mezheplerin hepsi bu ad altında zikredilmektedir. Bâtıniye adı her ne kadar onuncu yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmışsa da, daha önce İslâmiyet'i yıkmak amacıyla kurulmuş başka birtakım mezheplere ve bunları içine alan gizli teşkilât anlamında fırkalara da bu ad verilmiştir. Çünkü İslâm ülkelerinde İslâmiyet'i yıkmak üzere açıkça ortaya çıkmaya imkan olmayacağı için, yıkıcı fikirleri yayanlar hep gizli kalmaya mecbur olmuşlardır. Bundan önce İslâmiyet'i yıkmayı amaç edinen ve İslâmiyet'e taban tabana zıt ilke ve hükümler koyan mezheplerin bir adı da gulat (azgınlar) dı.

ilk mezhepler

İslâm dininde mezheplerin genellikle iki ana kaynağı vardır. Biri, Hz. Muhammed'in yolundan gitme, onun söylediklerine, **Hadis** denen bildirilerine, Kur'an hükümlerine dayanma. Bu yolu benimseyenlere **Ehl-i Sünnet** denir. Ehl-i Sünnet Hz. Muhammed'in izinden yürüme, Hadis ve Kur'an dışında kaynak tanımamadır. Bu mezhepten, sonraları birçok mezhep doğmuştur. İkinci büyük mezhep, halife seçiminde Ali'yi tutanların kurduğu mezhepdir. Arap dilinde birini tutmaya, birinin izinde yürümeye **şia** dendiği için halife seçiminde Ali'yi tutan, sonra onun izinden yürüyenlere **şiî**, yürüme olayına da **şia** denmiştir. **Şia**'nın da kendi doğrultusunda birçok kolları vardır.

Hz. Ali'nin mezarının yeri kesinlikle bilinmemektedir. Bu yüzden birçok yerde Hz. Ali'nin türbesiyle karşılaşılır. Resimde Ali'nin Afganistan'daki türbesi Mezar-ı Şerif görülüyor.

İslâm dininde sünnet denen, peygamber yolunda gitme iki türlü yorumlanır. Birine akıl yolu, ikincisine iman ve itikad yolu denir. Bunlara ayrıca **istidlal** (akla dayanma) ve **nefis mücadelesi** (iman ve itikada bağlanma) adları da verilir. Birinci yolu tutanlar da kendi aralarında ikiye ayrılır. Şeriat kurallarına bağlanan, onların dışında genel geçerliği olan bir kural tanımayanlara **mütekellimin**; şeriattan ayrılan, düşünce ve akıl ilkelerine dayanarak davranışa geçenlere ise **meşşaiyûn** denir. İkinci yol olan **nefis mücadelesini** benimseyenler de, gene kendi aralarında **sufîyun** ve **işrakıyûn** olmak üzere ikiye ayrılır.

Mütekellim, bir başka deyimle **ehl-i sünnet ve cemaat** (kendilerine bu adı verirler) görüşünden üç ayrı mezhep daha doğmuştur. Kurucularının adlarıyla anılan bu mezhepler, **Selefiye, Matüridiye** ve **Eş'ariye** adını alır. Bu mezheplere bağlananların dayandıkları iki kaynak vardır: **Hadis** ve **Kur'an**. Ancak, bu iki kaynağı belli bir açıdan, İslâm dini kurallarına bağlı kalarak yorumlayanlar, ayrı ayrı görüşler ortaya attılar. **Amel** (davranış), **itikad** ve **kelam** adını alan bu görüşler, **Ebu Hanife, Matüridi** ve **Eş'ari** adlı islâm bilginlerinin ortaya attığı düşünceler ve yorumlardır. Bu bakımdan bütün ehl-i sünnet mezhepleri **amel**'de Ebu Hanife'ye, **itikad**'da Matüridi'ye, **kelam**'da ise Eşari'ye bağlanırlar.

Selefiye mezhebinden olanlar, Hz. Muhammed'in sağlığında yanında bulunan, konuşmalarını dinleyen **Sahabe** denen kimselerle, peygamberi tanımayıp (toplantılarına katılamayıp) yalnız sahabenin sözlerini, söylediklerini dinleyen, peygamberin ancak tanıdıklarını tanıyan **tabiîn** denen kişilerin yolundan giderler. Bu yolu tutanlar şeriattan ayrılmaz, Kur'an'dan başka kaynak tanımazlar. İslâm hukukçularının Kur'an'a dayanarak çıkardıkları

Cezayir'deki Eski Cami. İslâm sanatı, müslümanların ulaştığı hemen her yerde birçok parlak örnek vermiştir.

Fıkıh denen kurallara, yargılara bağlanır. Ona göre davranırlar. Bu tutumlarından dolayı bunlara kendilerinden «öncekilerin izinden yürüyen» anlamında **selefiye** denmiştir. Selefiye yolunun yedi temel kuralı vardır. **Tasdik, imsak, kef, marifet gösterme, sükût, takdis, itiraf-ı acz.** Bu yedi kural, iman ve itikada dayanan, onlara göre davranılması gereken yedi ilkedir.

Matüridiye, İmam Matüridi'nin (öl. 944) yoludur. Bu görüşü benimseyenler, **amel**'de Ebu Hanife'ye, itikadda Matüridi'ye bağlanır, **fıkıh'**ta Ebu Hanife'ye uyarlar. Bu mezhep de inanç ve davranış bakımından Selefiye'ye benzer; ikisi arasında dünya görüşü, din anlayışı, inanç niteliği bakımından ayrılık yoktur. **Hanefî** mezhebine **kelâm** anlayışını getiren bu mezheptir.

Eş'ariye mezhebi, kurucusu Hasan Ali bin Eş'ari'nin (Öl. 926) düşüncelerini, din görüşlerini benimseyenlerin yoludur. **Sünnîliğin** kelâmcılığını yapan bu mezheptir; Kur'an ve hadislere dayanan, bu mezhebe göre her şeyin, bütün insan davranışlarının, iyinin, kötünün yaratıcısı Allah'tır. Allah iradesi dışında insanın yapabileceği bir iş, bir eylem yoktur. İman, gönülle onaylama'dır (tasdik). İnsan ancak gönülle iman eder, düşünceyle uygular; Kur'an bütün inanç ve davranışların kaynağıdır. Hadisler, Kur'an'da geçen birçok âyetin, Allah buyruğunun açıklanışı, yorumlanışıdır.

İslâm dininin belli bir açıya göre yorumlanmasından doğan bu üç mezhebin temel ilkesi, **iman**'dır. Akıl, imana bağlı kaldığı, imanın ışığı altında yürüdüğü sürece doğru yoldadır. İmandan ayrı bir aklın doğru davranması söz konusu değildir. İman bir aydınlık kaynağıdır, akıl onun buyruğu altında gerçeklere ulaşabilir; onları belli ölçüler içinde, Allah'ın izni oranında kavrayabilir.

içtihada dayanan ehl-i sünnet mezhepleri

Yukarıda adı geçen ilk üç mezhebin belli ölçülere göre kaynağı durumunda olan, daha çok fıkıh konusundaki görüş ve yorum ayrılığından doğan dört mezhep vardır. Kurucularının adlarıyla anılan bu mezhepler **Hanefî, Şafiî, Malikî** ve **Hanbelî** adlarını taşır. Bu dört mezhep, İslâm dininde Kur'an ve Hadis bilgilerini yorumlama, açıklama, onlardan toplumun düzeniyle ilgili kurallar çıkarma amacından doğmuştur. İnanç konusunda birleşen, Kur'an ve hadislerden ayrılmayan bu mezhepler arasında ibadetle ilgili işlemlerde, mirasta, hukuk sorunlarında birtakım küçük görüş ayrılıkları vardır.

Kur'an ve hadislere dayanan, bütün yönetim ve hukuk kurallarını onlardan çıkaran, imana akıldan önce yer veren **hanefî** mezhebi VIII. yüzyıl ortalarında İmam Ebu Hanife (öl. 767) tarafından kurulmuştur ve bir fıkıh çığırı niteliğindedir. İslâm dininin toplum düzenini, hukuk kurumlarını, miras, nikâh, boşanma, ibadet ilkelerini gene Kur'an ve hadislere dayanarak açıklar. Birtakım konularda, çözümü için Kur'an ve hadislerde açık hükümler bulunmadığı zaman, **içtihad** denen özel yoruma önem verir.

Kur'an hadislerine dayanan, imanı temel ilke olarak benimseyen **Şafiî** mezhebi İmam Şafiî Mehmed bin İdris (öl. 820) tarafından kurulmuştur. Şafiî mezhebiyle Hanefî mezhebi arasında yalnız ibadet kurumlarında yorum ayrılığı görülür. Bu iki mezhep temelde birleşirler. Şafiî mezhebi sünnetin kesin ve açık olduğu yerde **kıyas** denen yola başvurmayı gereksiz bulur. Bu mezhebin de özü fıkıhtır.

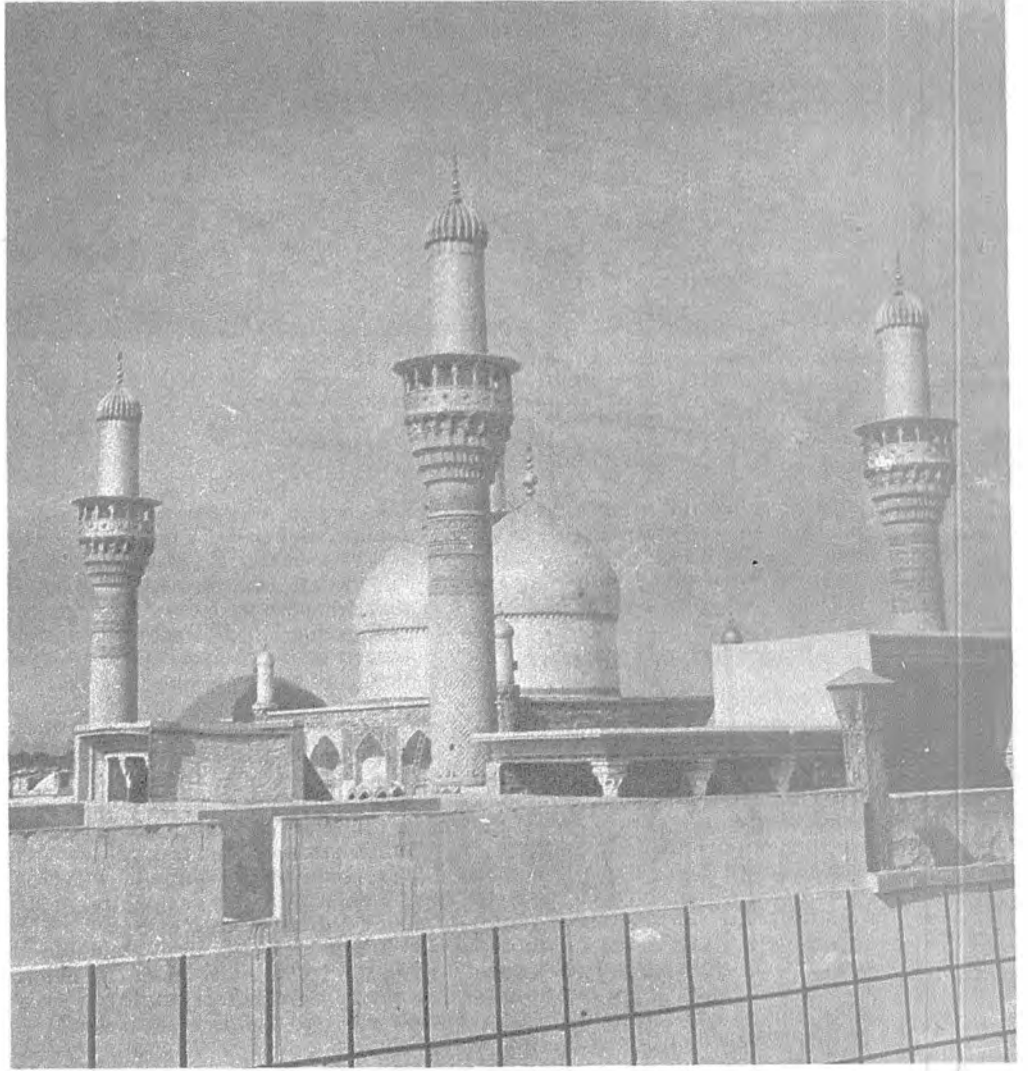
Fıkıh ve ibadet ilkelerine dayanan **Malikî** mezhebi, VIII. yüzyıl ortalarında imam Malik (öl. 790) tarafından kurulmuştur. Kur'an ve hadis ilkelerine bağlanır. Gerekli konularda **rey** denen özel düşünceye de yer verir. Ancak, bütün konularda, sorunların çözümünde Kur'an ve hadis hükümlerini, onlarla ilgili delilleri genel ölçü olarak alır. Malikî mezhebine göre de İslâm'da temel olan, **imandır**. İman, inanmak, inandığını yapmak, tanrının buyruklarını, Kur'an ve hadislerle bildirilen hükümlerini bir bütünlük içinde yerine getirmektir. İnanç ile eylem **(iman** ile **amel)** arasında bir

uyum, bir bağlantı bulunmalıdır. Eyleme uymayan iman, boşlukta kalmış demektir.

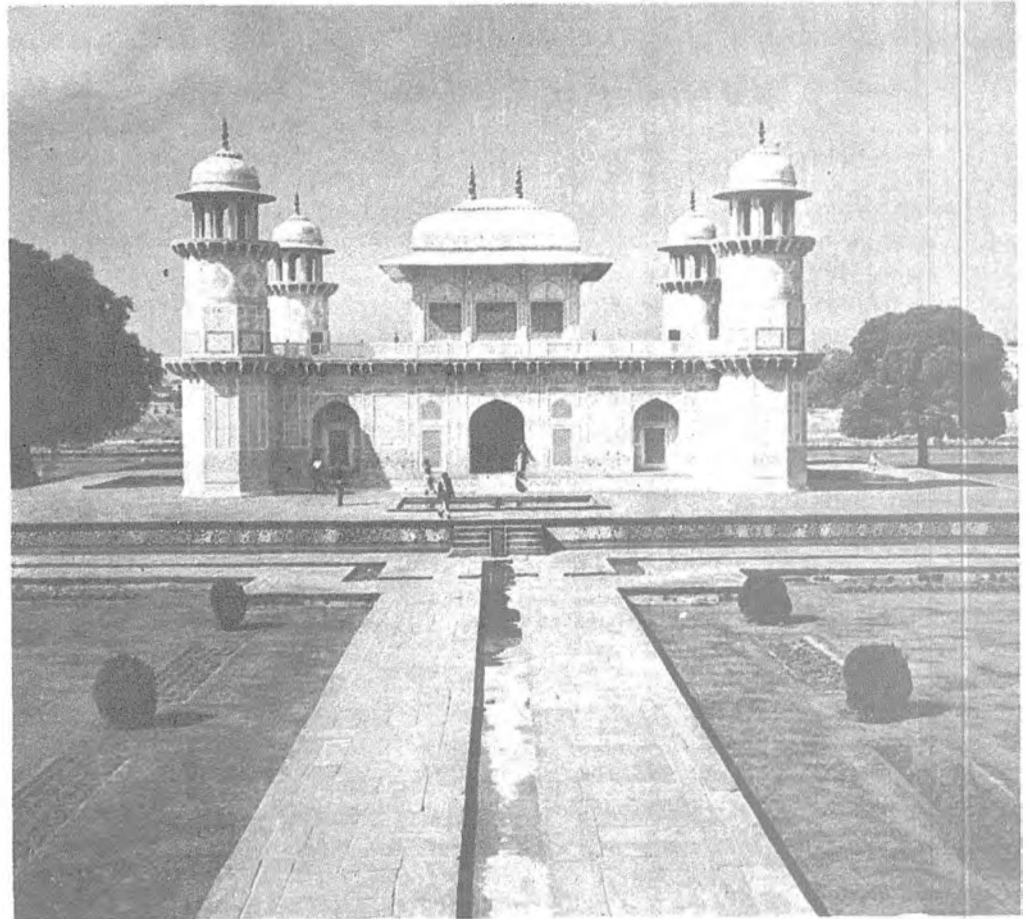
İçtihada dayanan dördüncü ehl-i sünnet mezhebi, **Hanbelî** mezhebidir. IX. yüzyıl başlarında Ahmed bin Hanbel (öl. 855) tarafından kurulmuştur. Kur'an ve hadis ilkelerine dayanır. Görevde, ibadette hadis'e büyük önem verir. İman, eyleme (amel'e) uygulanmalı, daha doğrusu her müslüman, Kur'an ve hadislerle bildirilen, açıklanan imanın gereklerini olduğu gibi yerine getirmelidir. İnsan bütün davranışlarını imana göre düzenlemeli, iman tek ölçü, tek yol gösterici olarak alınmalıdır. İmanın gerekli kıldığı, dinin yapılmasını buyurduğu bir görevi yapmamak, insanın dinden çıkması, **küfre** sapması anlamına gelmez. İnsan (mümin) ancak inkâr ile dinden çıkar, **kâfir** olur. Kader konusunda tartışma gereksizdir. Gerçek bir müslümana düşen görev, kadere olduğu gibi, düşünmeden inanmaktır. Hanbelî mezhebi de öteki üç mezhep gibi fıkıh ilkelerine dayanır; bütün işlemleri, kaynağı Kur'an ve hadisler olan İslâm hukukuna (fıkıh'a) göre düzenleme gereğini savunur.

Daha çok ibadet ve eylemler konusunda görüş ayrılığına düşen bu dört mezhebin, temelde birbirinden ayrı yanı yoktur. Dördü de imanın akıldan üstünlüğü konusunda birleşir. İslâm için, temel olan imandır; akıl, imanın yardımcısı durumundadır. İman ise Kur'an ve hadislerle, peygamberin davranışları, tutumları ile aydınlığa çıkmış, anlamı, sınırları belirlenmiştir. İmanın bunlar dışında bir kaynağı, bir ilkesi yoktur. Amel ile iman (eylem ile inanç) bir bütündür, birbirinden ayrılamaz. İmana uymayan, onun sınırlarını aşan, anlamını değiştiren bir eylemin İslâm diniyle ilgisi yoktur. İslâm imanla başlar, amelle (eylemle) gerçekleşir. Bütün ibadet ve hukuk kurumlarının, toplum kuruluşlarının iman ilkelerine uyması, onlarla sınırlanması gerekir.

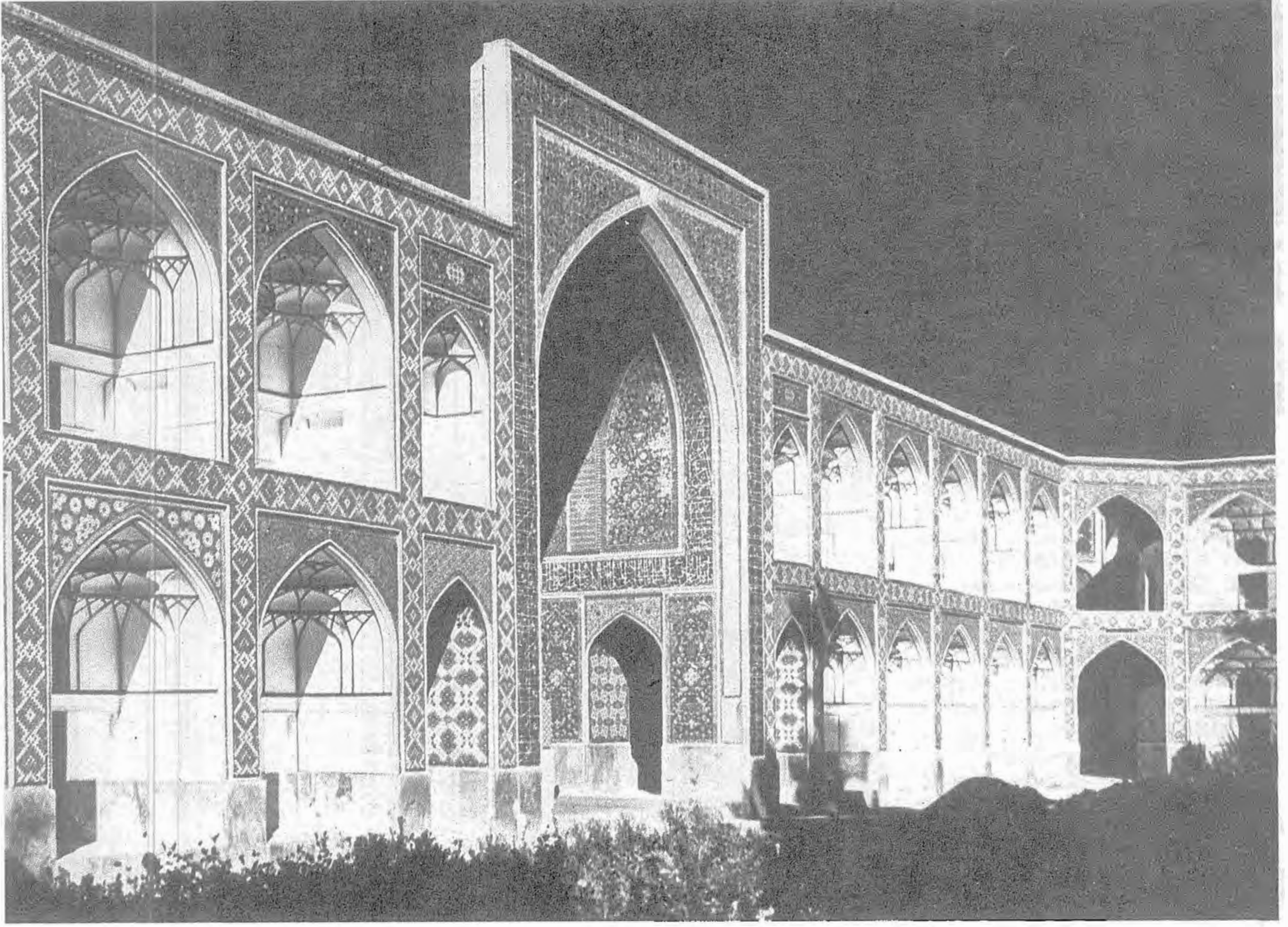
Ehl-i sünnet inançlarından doğan bu mezheplerin birleştiği ikinci bir konu da Allah'ın özü, nitelikleri ile ilgilidir. Bu mezheblere göre tanrının birçok nitelikleri vardır. Bu nitelikler, Allah'ın özü ile bağlantılıdır **(zat-ı ile kaim**'dir). Allah niteliklerinden ayrı olarak düşünülemez. Allah, özü ile nitelikleri **(zat ile sıfat)** ile ayrılmaz bir bütündür. Allah akılla kavranamaz. O'nun özü (**zat**'ı), insan aklının sınırlarını, kavrayış gücünü aşar. İnsan aklı Allah özü ile, Allah nitelikleriyle il-

Bağdat'taki Kazımeyn camiinin altın kubbesi.

Cihangir'in Lahor'daki (Pakistan) türbesi.

İsfahan, İran'ın ve Müslüman dünyasının bilim merkezlerinden biridir. Resimde İsfahan'ın ünlü medresesi görülüyor.

gili birtakım yorumlamalar, sınırlı açıklamalar yapabilir. Allah'a inanmak (iman etmek) gereği vardır. İslâm dinini benimseyen, ona gönülden bağlanan bir kimsenin (mü-minin) yapacağı, yalnız inanmaktır.

Allah sonsuzdur, sınırsızdır, her türlü düşünme gücünün, kavrayış yeteneğinin üstündedir. Bütün evreni yoktan var etmiş, yaratmıştır. Evren sonludur. Nasıl yoktan var edilmiş, yaratılmışsa günün birinde gene yokolacaktır. İnsanlar dünyada yaptıklarının karşılıklarını ahrette görecek, hesap vereceklerdir. **Kıyamet** denen yeniden dirilme, hesap verme günü vardır, gerçektir. Cennet, cehennem birer gerçektir. Ölümden sonra dirilme, Allah'ın yargılaması Kur'an ve hadislerle bildirildiği biçimde olacaktır. Hiç kimse Allah'ın adaletinden kurtulamaz. Bütün işlemler, eylemler **(ameller, fiiller)** Allah iradesine, Allah'ın iznine bağlıdır. Allah bir **«halik-i mutlak»** tır. Insanların düşünebilecekleri her şeyin, düşünmenin bile yaratıcısı, gerçek **«fail»**i O'dur.

Kur'an ve hadislerle bildirilen bütün ibadet türlerinin bir bütünlük içinde yapılması, buyrukların yerine getirilmesi, hükümlere uyulması İslâm dininin ve imanın değişmez kurallarındandır.

Sahabe (peygamberin sağlığında onunla dostluk kuranlar), adaletli, özü sözü doğru, suçsuz kimselerdir. Halifelik ancak **ümmetin** (toplumun) onayı, seçimi ile olabilir. Halifelik konusunda uygulanan yöntem, İslâm inançlarına, adalet anlayışına uygundur. Sıra ile halifelik makamına çıkan bu dört görevli, sahabenin en yetkili, en ulu olanlarıdır. Dinle, içtihadla ilgili bir konuda en güvenilir delil, en geçerli belge, sahabe ile **tabiîn** (peygamberi görmeyip onun arkadaşlarını görenler) tarafından söylenen sözler, tanıklıklardır. Her imamın arkasında namaz kılınabilir, imamın suçu cemaatı ilgilendirmez, cemaat ondan dolayı suçlu sayılmaz. Bu dört sünnî mezhep içinde yalnız Hanbelî mezhebi, kabir ziyaretini yasaklar. Öteki üç mezhep için kabir ziyareti bir saygı, bir rahmet dileme aracıdır. Hanefî mezhebi bütün islâm ülkelerinde; Şafiî mezhebi Mısır, Doğu Anadolu, Hindistan, Kafkasya bölgelerinde; Malikîlik Mısır, Sudan, Tunus gibi Afrika ülkelerinde yayılmış; Hanbelîlik hiçbir yerde etkili olmamıştır. Bunun tek nedeni, aşırı ölçüde tutucu, bütün yeniliklere karşı çıkıcı, kabir ziyaretlerini yasaklayıcı oluşudur.

İslâm inançlarına göre, Kur'an ve hadis hükümlerine, onlarla bildirilenlere, Allah'ın birliğine, Hz. Muhammed'in peygamberliğine (daha doğrusu son peygamber oluşuna), dört kitaba **(Tevrat, İncil, Zebur, Kur'an)** inanan, o kitapların gönderildiği peygamberleri **hak sayan** herkes, müslümandır. Ancak, ilk üç

kitab (Tevrat, Zebur, İncil) sonradan değiştirilmiş, tanrı sözlerine yanlış anlamlar verilmiştir.

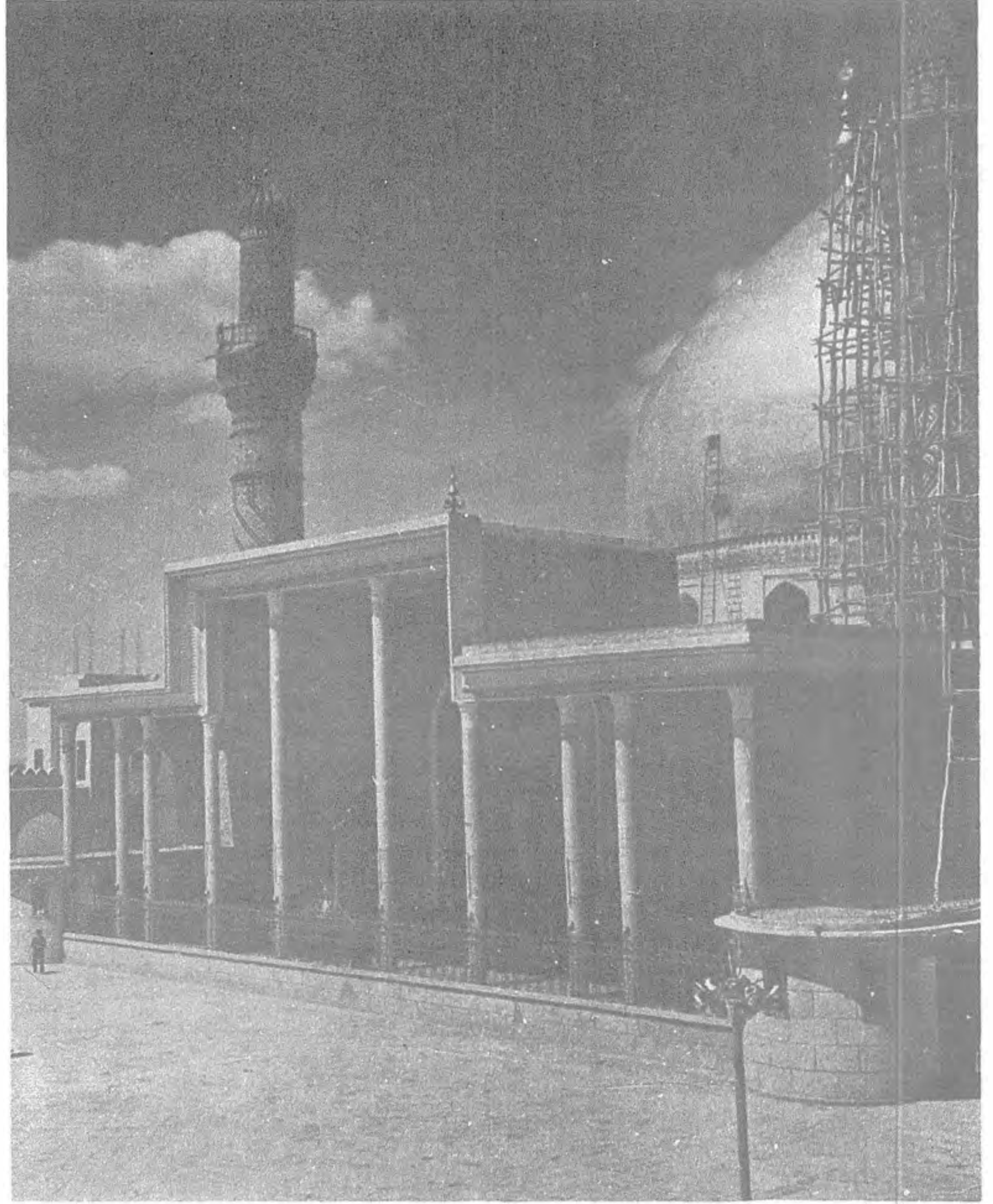
İslâm dininde görülen ve «mezhep» adı altında toplanan bütün inanç akımları işledikleri konular bakımından genellikle üçe ayrılır. Siyasî mezhepler, dinî mezhepler, belli bir düşünceyi, felsefe görüşünü savunan mezhepler. İlk iki türe giren bütün mezheplerin kaynağı, temel dayanağı Kur'an ve hadislerdir. Üçüncü türe giren mezheplerin kaynağı ise bilim ve felsefedir. Bunlar dışardan, Yunan, Anadolu ve Roma uygarlık ürünlerinden, felsefe akımlarından etkilenerek gelişen mezheplerdir.

İslâm diniyle ilgili sorunlar, sonraları kaynağı adı geçen uygarlıklar olan düşünce ürünleriyle yorumlanmaya, açıklanmaya, bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Bu tutum, ehl-i sünnet ve ehl-i sünnete karşı olan bütün mezheplerin düşünürlerini, aydınlarını, yazarlarını etkilemiştir.

ehl-i sünnet inançları dışında kalan mezhepler

İslâm dininde temel ilke olarak ehl-i sünnet inançlarını benimseyen mezheplerin dışında ehl-i sünnete karşı olan, İslâm dinine başka bir yorum getiren mezhepler de vardır. Bunlar da kendi aralarında birçok kollara ayrılır. Başlıcaları şunlardır: **Mu'tezile, Şia, Mürcie, Havaric, Mücessime, Müşebbihe, Vehhabiye, Cebriye, Hululiye, Neccariye, Noktaviye, İbaziye, Naciye, Batıniye.** Batıniyenin kolları ve yeni bir din niteliği kazanan, islâmdan iyice ayrılan görüşleri içeren öteki mezhepler **(Babiye, Bahaiye, Kadıyaniye, Dürziye, Yezidiye, Nusayriye.)**

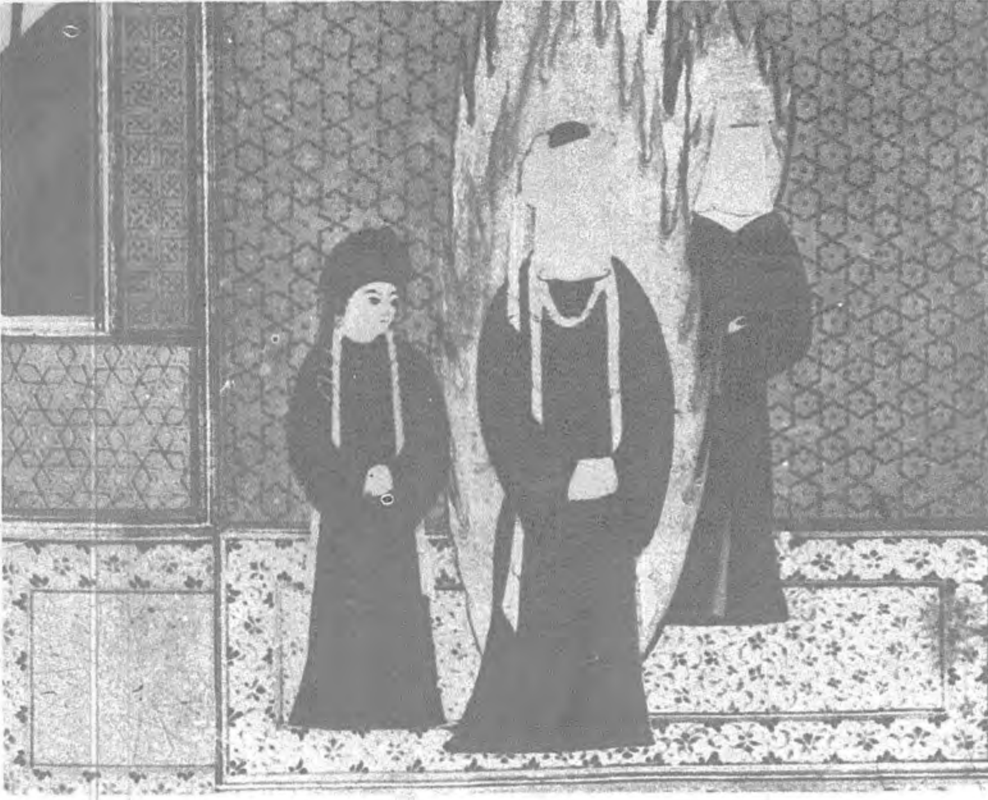
MU'TEZİLE MEZHEBİ. Vasıl bin Ata (öl. 748) tarafından kurulan bu mezhebe göre, Allahın özü **(zat'ı)** ile nitelikleri **(sıfatları)** birbirinden ayrıdır. Zat (öz) ile sıfat (nitelik) ayrı ayrı varlıklardır. Allah'ta bile birbiriyle bağdaşamazlar. Oysa ehl-i sünnet inançlarına göre, zat ile sıfat birbirinin tıpkısıdır **(aynı)**. Her ikisi de Allah'da birliğe varmıştır. Mu'tezile ile ehl-i sünnet mezhepleri arasında görülen en önemli ayrılık, burada başlar. Bu iki mezhep arasındaki ikinci büyük ayrılık da kader (alınyazısı) konusundadır. Ehl-i sünnet kader'e inanır. İnsanın Allah tarafından belirlenen bir kaderi vardır, bütün eylemlerinde, davranışlarında elinde olmadan bu kadere uyma gereğinde kalır, onun sınırları dışına çıkamaz. Akıl yolunu tutan, akla büyük ölçüde önem veren Mu'tezile ise, bu inancı benimsemez. Kader varsa, insanın yapacağı bütün işler önceden belirlenmişse insan Allah karşısında sorumlu değildir. Kıyamet günü hesap vermesi, suçlandırılması, ceza görmesi gerekmez.

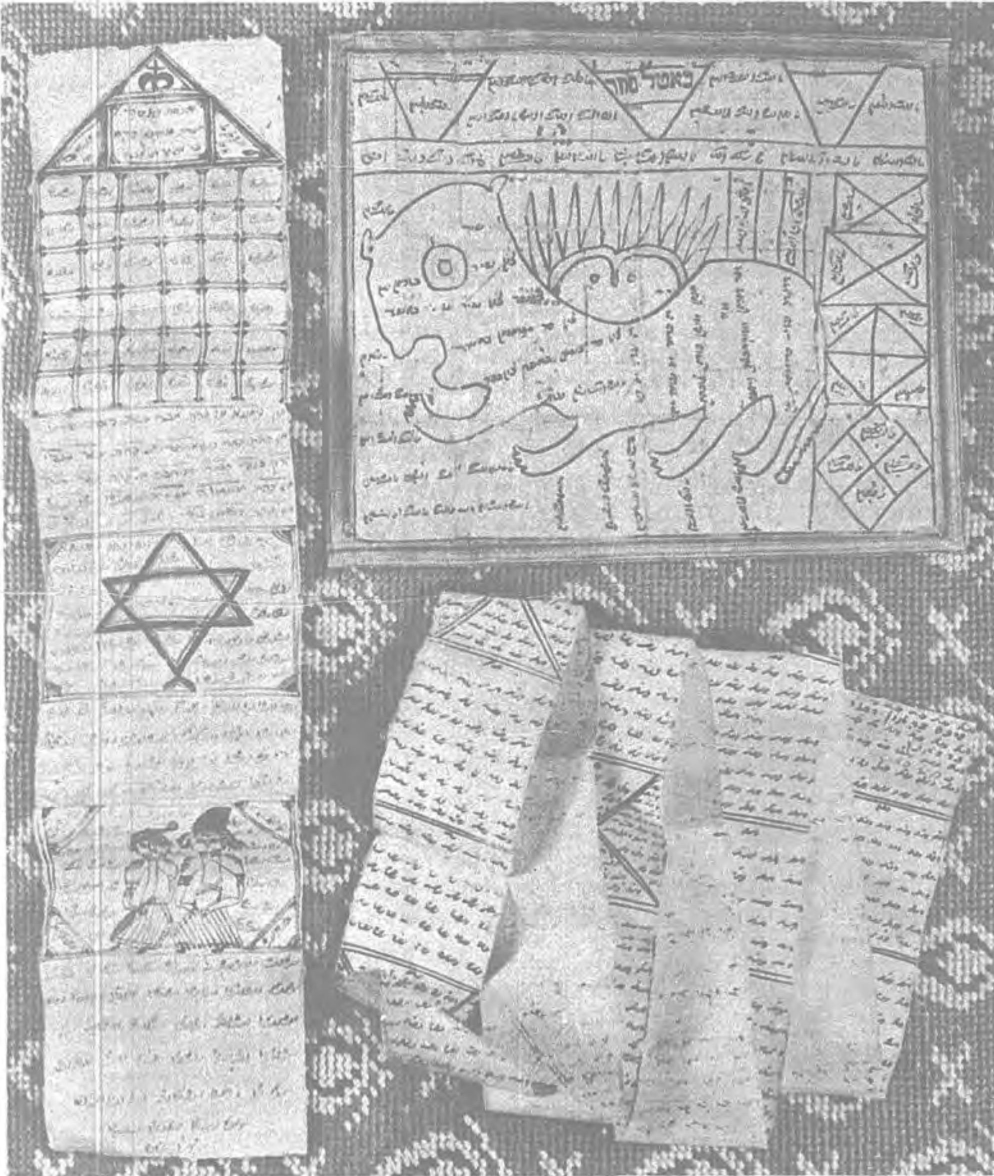
Samarra'daki (Irak) şii camiinin avlusu.

Mu'tezile kendi açısından baktığında insanı bir akıl varlığı, iradesi olan, kendi kendine davranma özgürlüğü bulunan bir canlı olarak görür. Bu yüzden eylemlerinden, yaptıklarından sorumlu tutar. İslâm mezhepleri içinde akla, irade özgürlüğüne en geniş yeri veren Mu'tezile'dir. Mu'tezile'nin de, İslâm dininde **fırka** denen, kolları vardır. Bunlar kurucularının adlarıyla anılan, öz, anlayış ve görüş bakımından Mu'tezile'nin bütün inanç ve ilkelerini benimseyen mezheplerdir: **Vasılıyye, Nizamiyye, Heziliyye, Hiyatıyye, Müzdariyye, Cebaiyye, Muammeriyye, Haitiyye, Kâbiyye, Beşeriyye, Semaniyye, Cahiziyye, Hişamiyye, Bahşimiyye, Amruyye, Hadbiyye, Caferiyye, Eşvariyye, Salihiyye, Iskâfiyye.**

ŞİÎ MEZHEBİ, Halife seçiminde Ali'yi tutan, Hz. Muhammed'den sonra onun imam (halife) olması gerektiğini ileri süren mezheptir. Başlangıçta imamlık konusunu benimseyen, bu yüzden ehl-i sünnet denen görüşten ayrılanların toplandığı Şiî mezhebi, sonraları siyasî bir nitelik kazanmış, özellikle İran'da yayılmıştır. Şiî mezhebi ibadet, görüş, din anlayışı bakımından apayrı bir yol tutar. On iki imam **(isnâ aşeriyye)** ilkesine bağlı olduğu için buna **imamiyye** de denir. Şiî inançlarına göre imamlık seçimle değil babadan oğula, soydan soya geçer. Peygamber'den sonra ilk imam, Ali'dir. Ali'nin ölümüyle imamlık oğulları Hasan, Hüseyin ile onların çocuklarına geçmiştir. Bu on iki imam

Hz. Muhammed, karısı Hatice ve Hz. Ali ile birlikte namaz kılıyor (üstte). Allah'ın, meleklerin, halifelerin, müslüman büyüklerinin adını taşıyan kâğıtlar (altta).

sıra ile şunlardır: **Ali (Murtaza, İbn Ebu Talib), Hasan (ibn Ali), Hüseyn (ibn Ali), Ali Zeynelabidin, Muhammed Bakır, Cafer-i Sadık, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Taki, Ali Naki, Hasan Askerî, Mehdî.** Bütün imamlar **masum**dur (suçsuz). Son imam (onikinci imam) Mehdi, ölmemiştir. Günün birinde Allah'ın izni ile saklandığı yerden çıkacak, dünyaya düzen verecek, müminleri kurtaracaktır. İmam davranışlarından, eylemlerinden, yalnız Allah'a karşı sorumludur. Bu sorumluluk bir suç niteliği taşımaz. Çünkü imam Allah yolunda giden, tanrısal güçlerle donatılmış bir kimse olduğundan suçluluğu, yanılması **(hata etmesi)** söz konusu değildir.

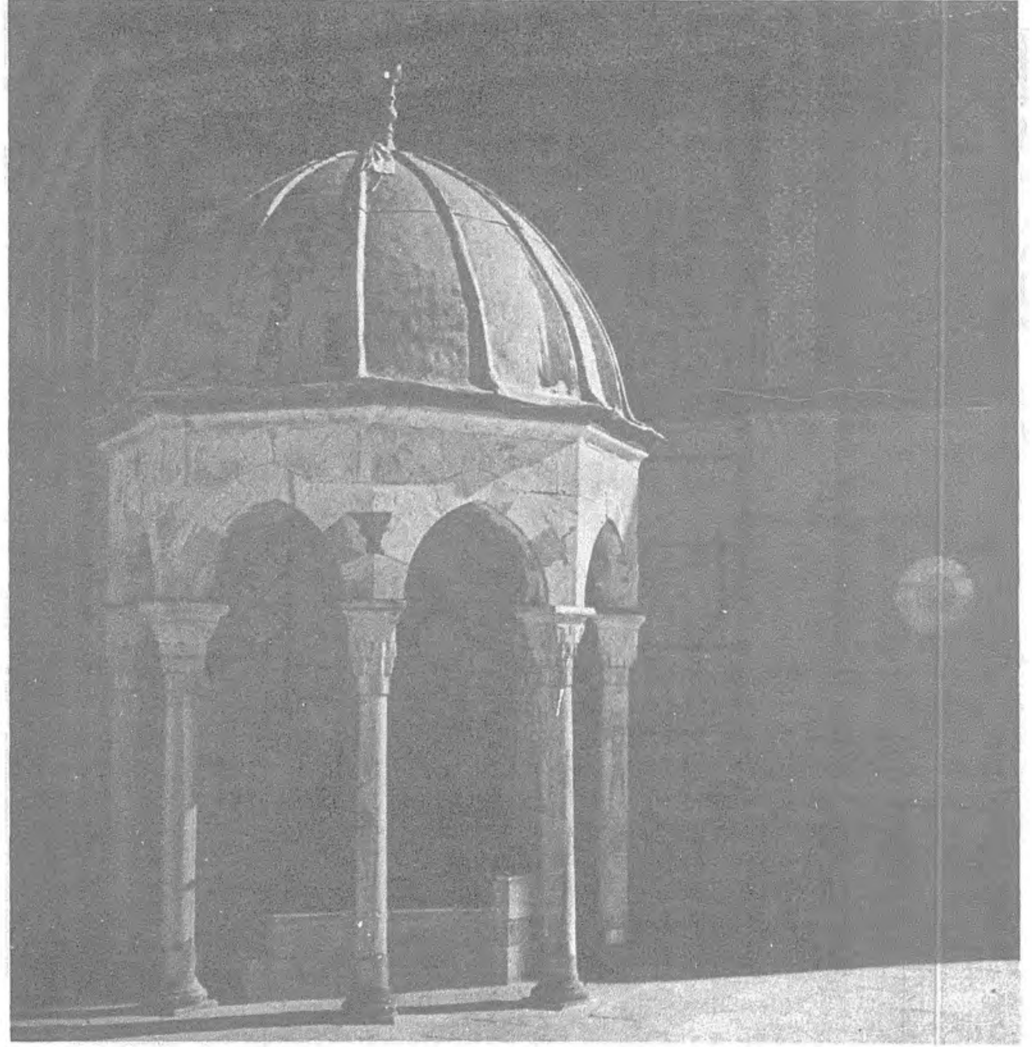
Şia kelimesi taraftar" anlamında tarihte ilk defa Muaviye'nin taraftarları için kullanılmıştır (Ali Sami Neşşar, aynı eser 2/23 vd.) Bu isim, Ali'nin taraftarları için, ancak Ali'nin yerine Hasan geçtikten sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu da görüşümüzü desteklemektedir. Kendi devrinde Ali bütün halkı temsil ediyordu, Muaviye onun yanında azınlıkta olduğundan, Muaviye'nin şiası (taraftarı) denmiş, yani büyük halk kitlesinden ayrılan bir kısmı işaret için kullanılmıştı. Fakat Ali ölünce, Muaviye çoğunluğun, halk kitlesinin başına geçtiği için bu sefer, bu kitleden ayrılanlara ve Hasan'ın tarafını tutanlara «Şia» denmiştir. Şia, küçük bir azınlık olarak tamamen Hüseyin'in Kerbelâ'daki olayında tarihsel varlığını ortaya koyuyor ve sonra bu Şia adı, tarihte geriye götürülerek Hz. Peygamber zamanına kadar uzatılmaya çalışılıyor. Kerbelâ'da Hüseyin'in ölümüne sebep olan Şia'dır. Onu çağırmışlar, sonra bırakıp kaçmışlardır. Sonra da Ali'nin mutaassıp taraftarı olup çıkmışlardır.

Hüseyin'in şiası, Muhtar bin Ebu Ubeyd'in elinde Ali'nin oğlu Muhammed bin Hanefiye'ye isnad edilen bir fırka teşekkül ediyor ve bu andan itibaren mezhebin fikir yönü de işlenmeye başlıyor ve Cafer Sadık'ta da mezhebin fikir cephesi kurulmuş oluyor. Hüseyin'in ölümünden sonra «Şia» sözü bir terim olarak Ali'nin ve onun ailesinin etrafında birleşen grubun adı oluyor. Hüseyin'in torunu Zeyd, Sindli bir cariyenin oğludur. Fakat çok bilgin ve dindar, doğru ve dürüsttür. Aynı zamanda cesurdur. Zamanının ileri bilim adamlarıyla arkadaşlığı vardır. Onlarla fikir tartışmaları yapıyor, Mu'tezile'nin reisi Vasıl ile de sıkı dostluğu vardır. Onunla bir-

çok meselede anlaşmıştır. Bunlardan biri, büyük dedesi Hz. Ali'nin hilafeti meselesinde, Vasıl'a yakın bir fikre sahip oluşudur. Kendi ailesi ve birçok kimse onun sırbilimine (gnosiye) sahip olduğuna inanır. Oysa kendisi Mu'tezile kafayı, aklı ve mantığı kullanır, sırbilimini reddeder. Böylece Şia'da bilinmeye yüz tutan imamların yanılmazlığını (masumiyeti) da kabul etmez. Büyük dedesi Hz. Ali'nin sahabenin en faziletli insanı olduğunu kabul etmekle beraber Ebubekir ve Ömer'in de halifeliklerini meşru kabul eder. Bu fikirler akrabasının hoşuna gitmez, onu fikirlerinden vazgeçirmeye, Vasıl ile arkadaşlık etmesine engel olmaya çalışırlar, böyle yapmakla kendi soylarının imamlık davasını temelden yıkacağını, büyük dedesinin hilâfetini ve imamlığını da tehlikeye düşüreceğini söylerlerse de, onu fikirlerinden vazgeçirmekte başarı sağlayamazlar. Şam'daki halife Abdül Melik'in oğlu Hişam, Irak valisi Yusuf Haccac'a Zeyd'i bertaraf etmesi için emir verir. Zaten toplum Hişam ve Haccac'dan kan ağlamaktadır. Zeyd, şiiler le görüşür, hepsi Zeyd'in emrine girip zalim yöneticilere karşı çıkacaklardır. Ama fikirlerinden dolayı, yeğeni olan Cafer-i Sadık onu tutmaz ve Şia içinde Cafer-i Sadık'a bağlı olanlar ve bütün çeşitleri ile Şia, Zeyd'i terkeder, bundan sonra Şia'nın bir adı da terkedenler anlamında Rafıda (Rafızı) oluyor. Zeyd birkaç kişi ile isyan eder ve şehit olur. Kendi oğulları fikirlerini devam ettirirler ve Zeydiye mezhebi doğar.

Şiî inançlarına göre Kur'an ve hadis, İslâm dininin iki temel kaynağıdır. Ama aşırı ölçüde şeriata bağlanan ehl-i sünnetçiler, onları kendi görüşlerine göre yorumladıkları için, birtakım ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Şiîler, genellikle namaz konusunda sünnîlerden ayrılırlar. Onlara göre, öğleden sonra ikindi, akşamdan sonra da yatsı namazları kılınabilir; güneş batıncaya kadar önce öğleyi, sonra ikindiyi, gece yarısına kadar önce akşamı, sonra yatsıyı kılmanın dine, ibadet kurallarına aykırı bir yanı yoktur. Nitekim Hz. Muhammed sıcak günlerde böyle yapmıştır.

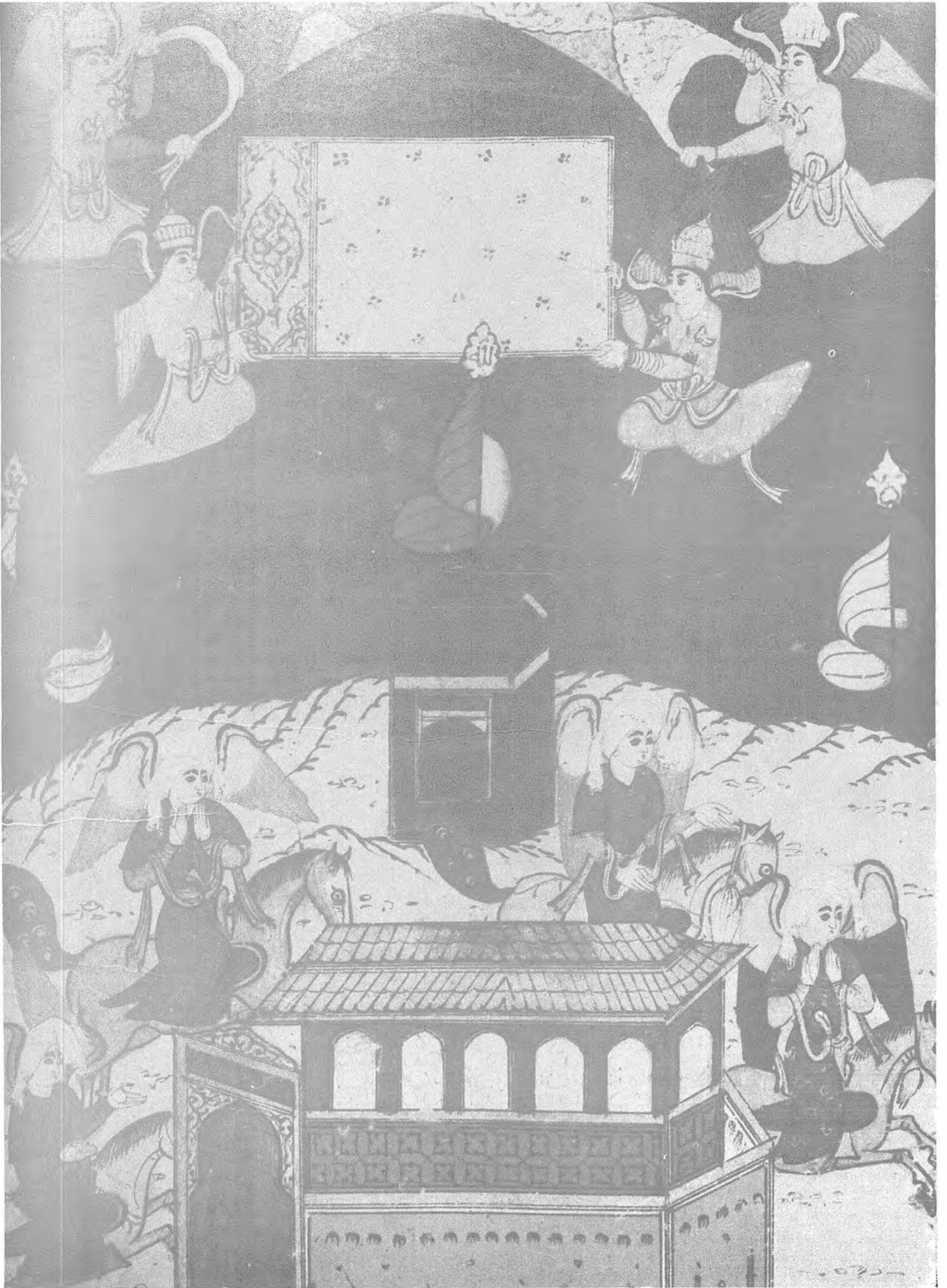
Şiîlikle sünnîlik arasındaki uçurumun doğmasına yol açan neden, gerçekte bu değildir. **Oruç, namaz, zekât, hac** gibi İslâm dininin temel kurumlarında sünnî inançlarıyla şiî inançları birbirini tutmaz. Şiîler şeriat kurallarının çoğuna uymazlar. İmamın **masum** (suçsuz) sayılması, özellikle **dört masum** diye Ali ve oğullarının ayrı bir özellik taşıdığına inanılması, şiî inançları arasına eski İran'ın çoktanrıcı din inançlarının karışması aradaki uçurumu genişletmiştir. Şiiliğin kendi içinde ayrı ayrı görüşleri savunan, fakat temelde şiî ilkelerine bağlanan birçok kolu vardır. Bunların başlıcalarını sayalım: **Zeydiyye, İsmailiyye, İmamiyye** (bütün şia kollarına bu adı verenler de vardır). **Zeydiyye**'nin, **ismailiyye**'nin de kolları vardır. **Zeydiyye**'nin başlıca kolları, **Butriyye, Naimiyye, Yakubiyye, Süleymaniyye, Carudiyye, Aftahiyye**'dir. Gerek bu kollar, gerek bağlı oldukları mezhepler inanç bakımından Ali ve soyuna, oniki imama, halife seçiminde doğan anlaşmazlığa dayanır.

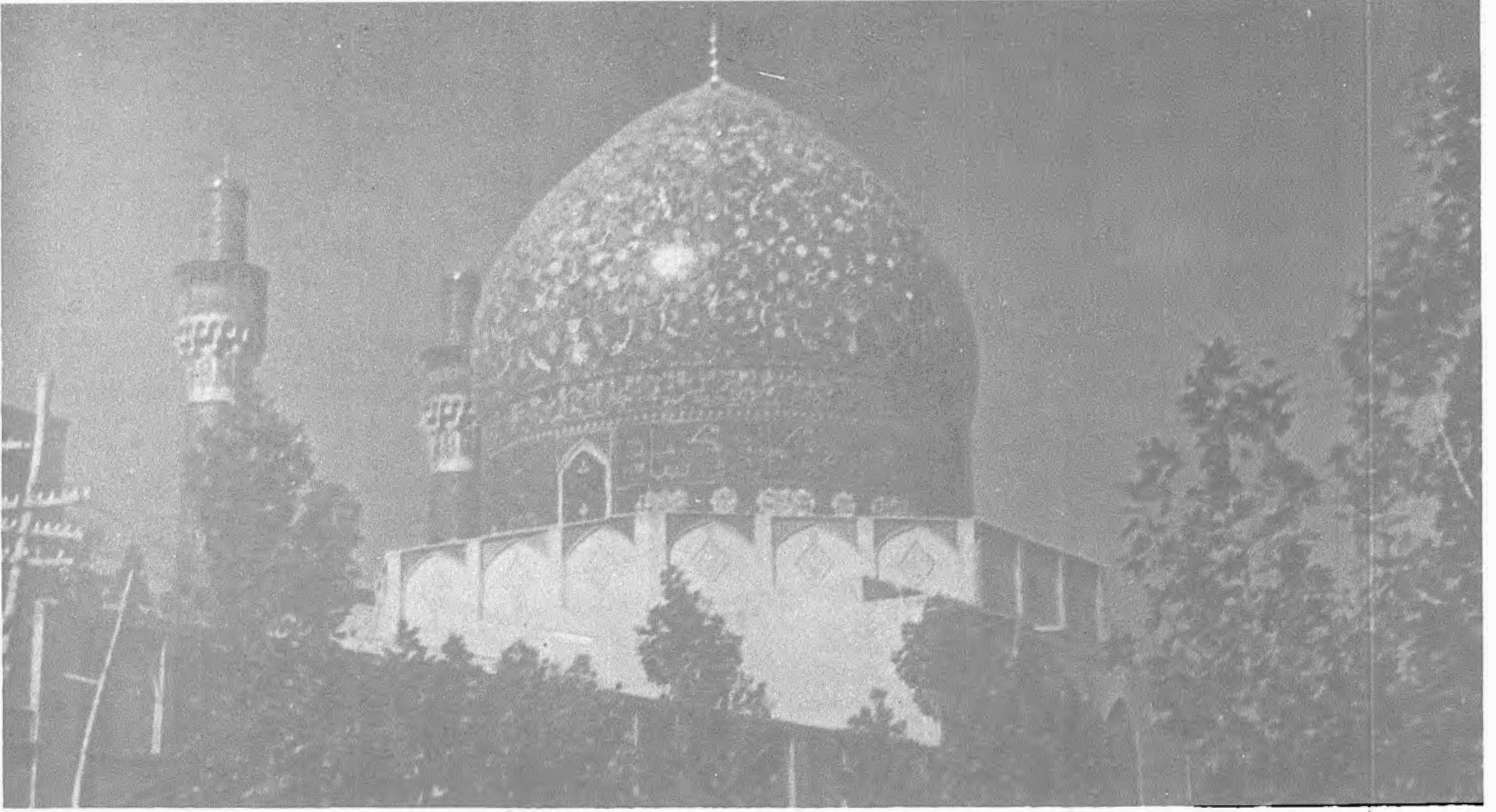
Halife Hz. Ömer'in dua ettiği yere yapılan bina.

HAVARİC MEZHEBİ. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Türkçede buna **hariciler** de denir. Şiî ve sünnî mezheplerinden ayrılanların toplandığı mezheptir. Önce Ali'yi tutan, Sıffin savaşında ondan ayrılanların çoğu, çöllerde yaşayan ve **urban** adı verilen kimselerdir. Sıffin savaşında Ali üstün durumda iken Muaviye'nin askerleri mızrakların uçlarına Kur'an sayfaları bağlayarak Allah yolunda anlaşma istediler. Ali'de bunu uygun görüp iki yandan birer kişinin hakem seçilmesini istedi. Bunun üzerine, hakem seçimine karşı çıkanlar Ali'den, onu tutanlardan ayrıldılar. Ali'yi Allah buyruğuna karşı çıkmış, imandan sapmış bir kimse diye nitelediler. Bu mezhebe bağlananlar da anlaşmazlığın halife seçiminde Ali'ye yapılan haksızlığa dayandığına inanırlar. Bu yüzden, Ali'nin üstün durumdayken hakkını yiyenlerle anlaşmaya kalkışmasını, sonra aldatıldığını ileri sürerler.

Aslında Hariciler Ali'yi önce hakem tâyin etmeğe zorlamışlar, sonra Ali onların dediğini yapınca da onu küfürle suçlamışlar ve tövbe etmesini istemişlerdir. Ali küfre girmediğini ve tövbe etmeyeceğini, üstelik onların bu işi kendisine zorla yaptırdıklarını ileri sürünce, Hariciler, kendi ilkelerine sadık kalarak tövbe etmişler ve böylece küfürden kurtulduklarını ileri sürmüşlerdir. İlk önceleri İslâmiyet'in fârızalarından birini yapmayan veya büyük günahlardan birini işleyenin kâfir olduğunu iddia ederken, sonraları kendi fikirlerini kabul etmeyen herkesi kâfir saymaya başlamış ve

Melekler Kâbe'yi süslüyor (XVI. yy. Türk minyatürü).

Safevi mimarisinin en büyük yapıtlarından Şah Camii'nin kubbesi.

kendilerinden olmayan müslümanlarla savaşı gerekli gördükleri gibi hasımlarının çocuklarının öldürülmesini ve karılarını helâl saymışlardı. Haricîlerden, hakemi ilk kabul edenlerden (Muhakkime) Ezrek'in oğlu Nafi'ye uyanlar Ezarika fırkasını, Amr oğlu Necde'ye uyanlar Necedât fırkasını, Efsar oğlu Ziyad'a uyanlar Sufriye fırkasını, İbad oğlu Abdullah'a uyanlar da İbadiye fırkasını meydana getirmişlerdir. Bunlardan başka ölen reisin yerine geçen kimsenin adına göre fırkanın isimleri değişmiş ve böylece isimler çoğalmışsa da, bu saydıklarımız Haricîlerin bu adlarla devam etmiş önemli fırkalarıdır. Haricîler gibi derin kültürden yoksun kimselerin kurdukları mezheplerde görülen önemli bir nokta şudur: Bunların bilgileri, ilkel bilgi olduğu için tutarlı değildir. Fikirlerini ve sözlerini ilkeler halinde bir araya getirip ayrı bir mezhep sistemi kurmamışlardır.

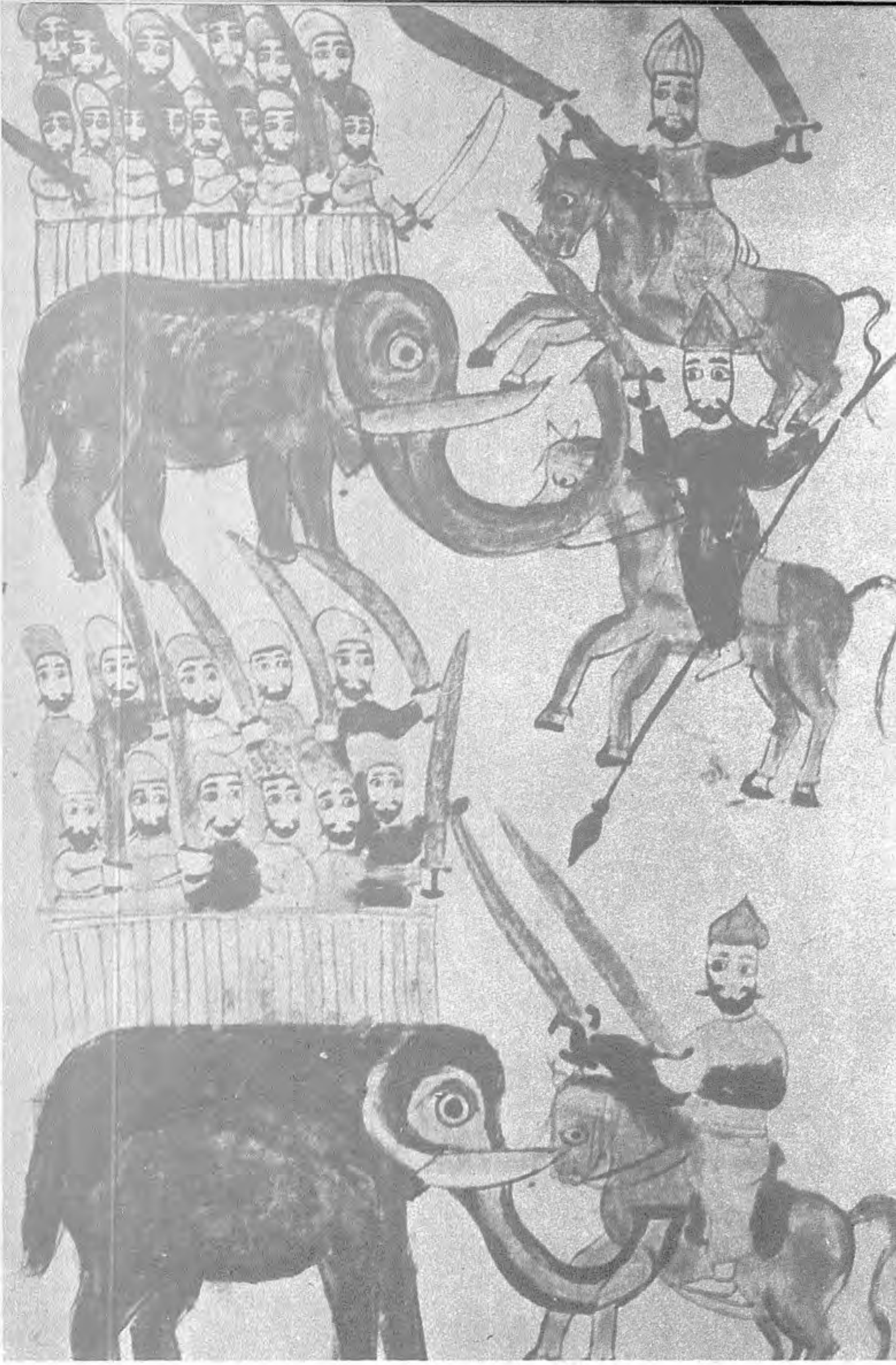
Birtakım sünnîler, haricîleri dinden sapmış, İslâm dininden ayrılmış kimseler sayarsa da, bu doğru değildir. Haricîler de **«ehl-i kıble»** denen, namaz kılan, oruç tutan, Allahın birliğine, Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanan kimselerdir. Ayrılık yalnız, yukarda da belirtildiği gibi, halife seçiminde, imamlık konusunda görülür. Tunus, Cezayir, Trablusgarb, Zengibar ve Irak'ta bu mezhebe bağlı topluluklar vardır. Öteki mezheplerde görüldüğü gibi Haricîler'de de birtakım kollar vardır. Bunlar temel konularda birleşir, yalnız ayrıntılı açıklamalarda, yorumlarda başka başka görüşleri savunurlar. Havaric mezhebinin en çok bilinen, tutunan dokuz kolu vardır: **Muhme, Bikesiyye, Esferiyye, Acarede, İbaziyye, Ezrakıyye, Necdatiyye, Sufriyye** ve **Ebadiyye.**

MÜRCİE MEZHEBİ, VII. yüzyılda da, özellikle Tebük savaşında Hz. Muhammed'den ayrılanların bağlı olduğu mezheptir. Bunlar önce peygambere karşı çıkmış, yada ondan ayrılmış, sonra imana gelip bağışlanmalarını istemiş olduklarından, imanı geri bırakan, inancından dönen (rücû eden) anlamında **mürcie** diye anılırlar Mürcie mezhebine göre bir insanın dine bağlanması, iman etmesi bilmeye, öğrenmeye dayanır. Buna **marifet** derler. İbadet, pek önemli değildir. İmanını dille açıklamak (ikrar), Allah'ı, peygamberi sevmek, onlara saygı göstermek, ibadet etmek, Allah'tan korkmak iman sayılmaz. Bunların dinle, İslâmla, imanla bir ilgisi yoktur. **Küfr**, Allah'ı bilmemektir. İslâm dininin genellikle **küfr** saydığı eylemler, tutumlar gerçekte küfür değildir. En büyük küfür, bilgisizliktir.

Mürcie mezhebinin eski Yunan düşüncesinin etkisi altında kaldığı, özellikle **Yenieflatuncu** felsefeden esinlendiği anlaşılıyor. Birçokları bu mezhebi İslâm bile saymaz. Mürcie'yi eski çok tanrıcı dinlerin değişik biçimde bir kalıntısı sayanlar da vardır.

Mürcie mezhebine göre, iman ile âmeller birbirinden ayrıdır. Bir mümin büyük günah işlerse imandan çıkmaz. Bu inanca göre Ehl-i Sünnet'in önceleri bu mezhepte olduğu anlaşılıyor. Mürcie, geri bırakmak anlamında olan «irca» kökünden gelen bir kelime olduğundan, bu mezhebin doğuşunun nedeni, herhangi bir kişiden çok, bir fikirdir. Haricîler ve Mu'tezile amellerin imandan cüz olduğunu kabul etmiştir. Haricîlere göre büyük günah işleyen kâfir olur. Mu'tezile'ye göre de imandan çıkar ama henüz küfre girmez. Eğer tövbe ederse tekrar mümin olur, etmezse kâfir oluşu gerçekleşir ve ebediyen cehennemde kalır. İşte Mürcie'ye göre, büyük günah işleyen imandan da çıkmaz, tövbe etmeden ölse bile kâfir de olmaz. Onun durumu Allah'a kalmıştır, ister bağışlar, isterse işlediği günah kadar cezasını çektirir. Ebu Hanife'nin bu mezhepte olması reddedilmiş ise de, aslında anlattığımız ana fikri bu olduğuna göre yalnız Ebu Hanife'nin değil, bütün Ehl-i Sünnet'in mezhebi olduğu inkâr edilemez.

Mürcie mezhebi sonradan birçok kollara ayrıldı. Genel ilkelerde birlik olmasına karşılık, kollar arasın-

Uhud savaşını konu alan Arap minyatürü.

da köklü görüş ayrılıkları görülür. Mürcie'nin önemli beş kolu vardır: **Subanniye, Abdiyye, Sumniyye, Gassaniyye, Yunusiyye.** Bu kollar arasında görülen görüş ayrılığı, mezhebi benimseyenlerin ayrı ayrı bölgelerde, ayrı inançların benimsendiği ortamlarda yetişmelerinden dolayıdır. Bundan da mürcie inançlarının, çoğunlukla, eski mahallî dinlerin karışıp kaynaşması sonucu ortaya çıktığı anlaşılıyor.

MÜCESSİME MEZHEBİ. Allah'ın bir cismi bulunduğuna inananların bağlı oldukları mezhepdir. Bu mezhebe göre Allah maddî bir varlıktır, evrende bulunan herhangi bir varlık gibi cismi vardır. Bu sonuca Kur'an'da bulunan birtakım sözlerin yorumundan varılıyor. Mücessime'ye göre Kur'an'da mecazî anlam yoktur; bütün kavramların anlamı açıktır.

MÜŞEBBİHE MEZHEBİ, Allah'ın insan biçiminde olduğunu, insana benzediğini savunur. Bu mezhebe inananlar, insanın Allah suretinde yaratıldığını, bu yüzden Allah ile insan arasında biçim bakımından benzerlik bulunduğunu, Allah'ın da bir insan gibi konuşup davrandığını, düşünüp taşındığını ileri sürerler. Allah, insanı, **Âdem'i** kendi **suret'i üzre** yarattığına göre onun da **Âdem gibi** eli kolu, gözü, yüzü, ağzı, burnu vardır. Müşebbihe inançlarını benimseyenler, Kur'an'dan birtakım ayetleri delil olarak gösterirler. Gerek Mücessime, gerek Müşebbihe Allah'ın insan biçiminde, cismi, gövdesi olduğu konusunda birleşirler.

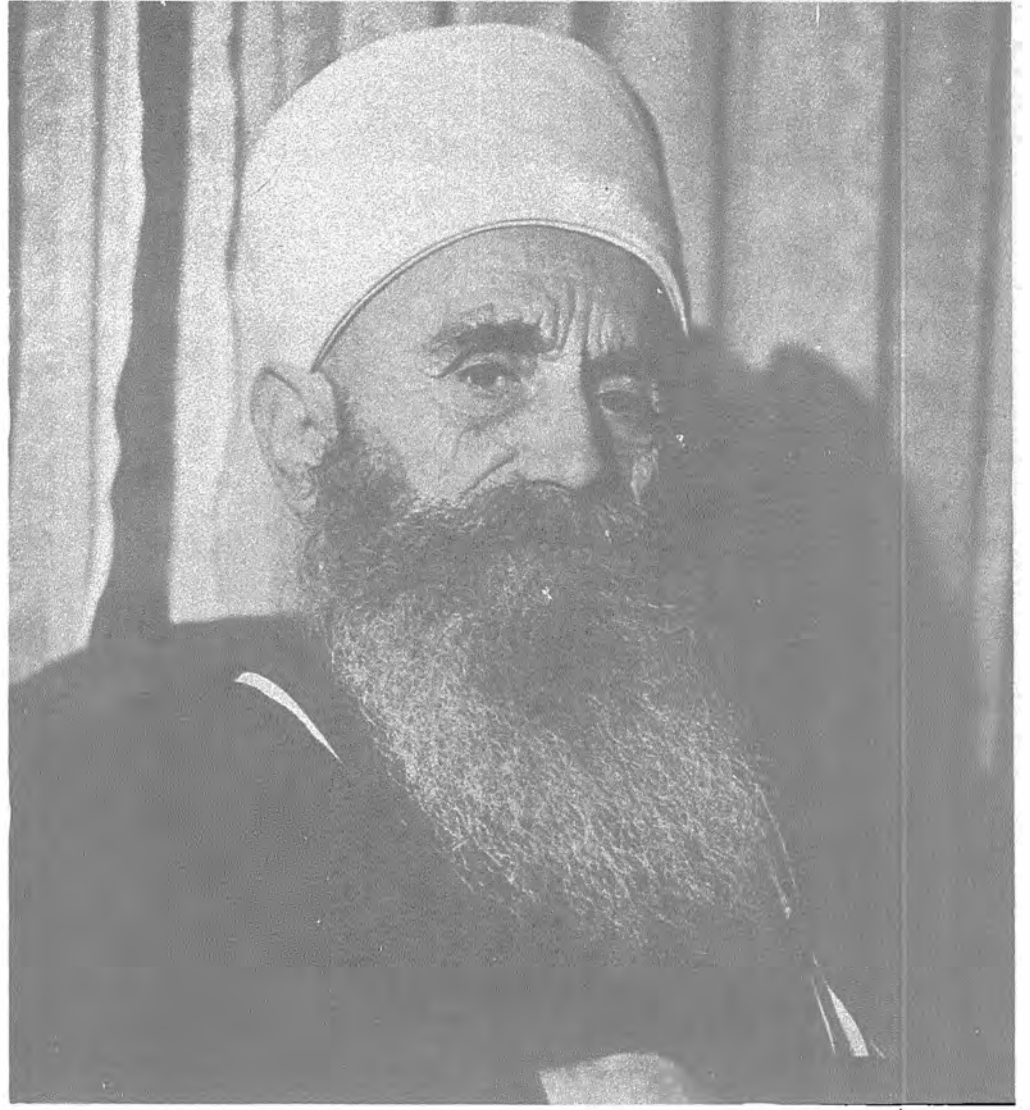
VEHHABİLİK. Vehhabiye de denen bu kol hem bir mezhep, hem bir tarikat niteliği taşır. Vehhabilik, Kur'an ayetlerini mecazî anlamlarına göre değil de **zahirî** anlamlarına göre yorumlayan **zahiriye** mezhebinden doğmuştur. Zahirîye mezhebi Davud bin Ali (öl. 833) tarafından kurulmuş, kısa bir süre içinde gelişmiş, ehl-i sünnete karşı birçok mezhebin doğmasına yol açmıştır. Bir süre battığı sanılan Zahirîye mezhebi, 11. yüzyılın ortalarında İspanya müslümanları arasında yeniden ortaya çıkmış, XVIII. yüzyıl sonlarında Arabistan'da doğup gelişen Vehhabilik'le çağımıza kadar sürmüştür. Vehhabilik İslâm dininde «şeriat» adı verilen kuralların çoğuna karşıdır. Kabir ziyareti, camilere minare yapma, birinin aracılığı ile tanrıya yakarma, ermişlere inanma, onlardan yardım dileme, birisinden öğrenilen bir duayı okuma, türbeleri ziyaret etme gibi birçok eylemler yasaktır. Vehhabiler peygamberin mezarını bile ziyaret etmeyi uygun bulmazlar. Vehhabiler inançları yüzünden birçok olaylar çıkarmış, minareleri yıkmaya kalkmış, birtakım türbeleri ortadan kaldırmış, Mekke'yi, Medine'yi ele geçirmiş, Kerbelâ'ya saldırmış (1802), Taif'i alıp halkını kılıçtan geçirmiş, bir aralık Hüseyn'in türbesini yıkmışlardır. Vehhabilik en çok Suudi Arabistan'da tutunmuştur. Din niteliği taşımasına karşılık Vehhabiye inançları daha çok siyasî bir anlam taşır. Nitekim Osmanlı devletinin sınırları içinde birçok ayaklanmaların körükleyicileri Vehhabiler olmuştur.

CEBRİYE MEZHEBİ. İrade-i küllîye inancını (Allah iradesinin bütün insan eylemlerinin kaynağı olduğu inancı) benimseyenlerin bağlı oldukları mezheptir. Bu mezhebe göre, kader vardır. İnsan özgür irade taşıyıcısı değildir; iyilik de, kötülük de Allah'ın yarattığı birer davranıştır. İnsanın bütün yapıp ettikleri kaderde vardır. İnsan ona uymak zorundadır, irade bakımından özgür, bağımsız değildir.

Cebriye mezhebinin kurucusu Ca'd bin Dirhem adında aslen arap olmayan biridir. Şam'da mezhebini ilân etmiştir. Ca'd bin Dirhem'in arap olmadığı ve onun, bu cebir fikrini Ebban bin Seman diye anılan birinden, onun da yahudi olan Talud bin Asam'dan aldığı rivayet edilir, böylece bu fikrin hem neseb ve

hem de öğretim bakımından İslâmiyet'e aykırı ve yabancı bir fikir olduğu ileri sürülür (Subhî Salih, Nuzum İslâmiyye 138). Ali Sami Neşşar, «İslâmiyette Felsefî Düşüncenin Doğuşu» adındaki eserde (s. 329) Ca'd hakkında ileri sürülen fikirleri şöylece özetler: a) Bir yandan selef ve bir yandan Mutezile, Ca'd'ın fikirlerinin nedenini, onun yahudiler arasında yaşaması ile ilgili görürler, b) Öldürülmesinin fikrî inançlarından dolayı olmayıp siyasî bir sebepten olduğuna inanılır, c) Kur'an'ın yaratılmış olduğunu ve Yüce Allah'ın sıfatı olmadığını söylediği zikredilir. Böylece Ca'd Allah'ın zatı ile kaim kadîm sıfatlarını inkâr eder ki, bu sıfatları inkâr etmesinden Kur'an'ın da mahlûk olduğuna gitmiştir. Hadis-i Şerifler'e karışan İsrailiyat ve çokca hurafe Ca'd'ı korkutmuştu, Vehb bin Munabbihe her gidişinde yıkanıp abdest alarak gider, Vehbe akıl için yani anlamak için geldiğini anlatır ve Allah'ın sıfatlarından sorardı. Aklı her şeyde hakem kılmak isterdi.

Safvan oğlu Cehm hakkında da Ca'd gibi değişik fikirleri ileri sürülmektedir. Kûfe'de Ca'd ile buluştukları sanılmaktadır. Sonra Belh şehrine gitmiş ve orada ünlü hurafeci müfessir Mukatıl bin Süleyman ile camide namaz kılmıştı. Aralarında anlaşmazlık çıkınca, Mukatil onu Tirmiz'e sürdürdü. Her ikisi hakkında İmamı Azam Ebu Hanife şöyle demiş: «Cehm teşhibi inkâr etmekte o kadar ileri gitti ki, Allah hiç bir şey değildir, dedi. Mukatil de İspat hususunda o kadar ileri gitti ki, Allah'ı mahlûk gibi yaptı.» Biri muattıl, öbürü müşebbih Ca'd gibi Cehm de akla dayanır ve aklî metodu uygulardı; İslâm düşüncesine yorumlamayı (tevili) getiren odur. Tevil metodunu bütün aklî meselelerde kullanmıştı. İslâmiyet'te, Allah'ın, yaratıkların sıfatlariyle nitelenmesinin doğru olmadığını ileri sürmüştü. Ona göre Allah'ın bilgin olması caiz değildir. Ama, kadir, fail, halik, muhyi (dirilten) ve mumit (öldüren) olması caizdir. Çünkü bu nitelikler yaratıklarda bulunmaz ve onun için teşbih (benzetme) vuku bulmaz. Bundan anlaşılıyor ki, Cehm, Allah'ın ezelî niteliklerini inkâr etmiyor, Allah'ı insana benzeten yahudi ve hıristiyanların etkisiyle Müşebbiheci olan Mukatil gibi kimselerin eliyle ortalığı saran benzetmeciliği (müşabbihayı) reddediyordu. Cehm'in Allah'ın niteliklerini inkâr etmede en çok zorluk çektiği bilim ve kelâm

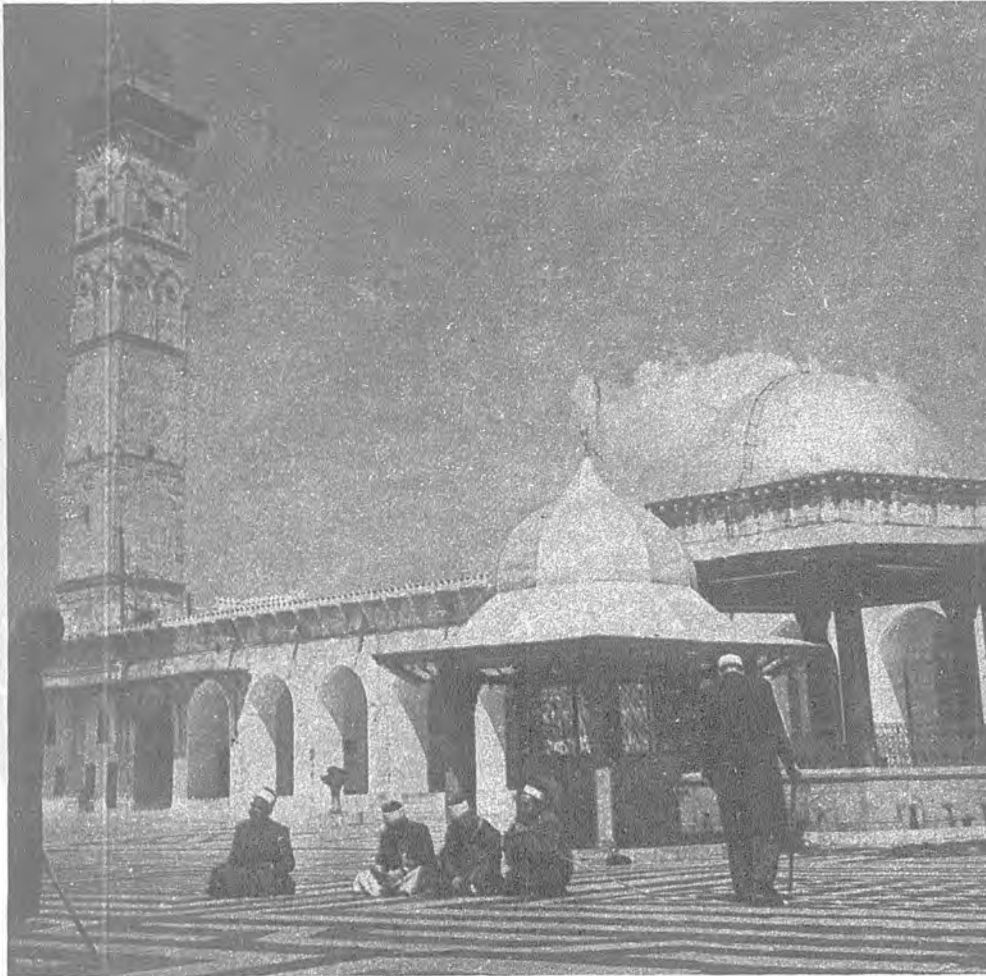

Lübnan'lı bir dürzî şeyhi. Dürzilerin din öğretisi İsmailîlerin öğretisine çok benzer.

niteliğidir. Allah'ın biliminin hadis ve Allah'tan başka olduğunu, Allah'ın, eşyayı yaratmadan önce ihdas ettiği bir bilimle bildiğini söyler. Bunu şöyle düşünür: Eğer, Allah yaratmadan önce yaratacağı şeyi bilse, o şeyi yarattıktan sonra onunla ilgili önceki bilimi ya kalır veya değişir. Kalması doğru değildir. Onu yarattıktan sonra artık «onu yaratacağına» ait bilimi kalmamıştır. Bu sefer onu yaratmış olduğunu biliyordur. Yaratacağını bilmek ile yaratmış olduğunu bilmek birbirinden ayrı bilimlerdir. Öyle ise yaratacağını bilmek kalmayınca bilim değişti ve Allah'ta bir değişme oldu. Değişmenin Allah'ta vukubulması imkânsızdır. Bunun için Allah, yaratıkları hadis olan bir bilimle bilir, ama bu bilim Allah'ın zatında hadis olamaz, Yoksa Allah'ın zatı, hadiselere mahal olur. Allah'ın bilimi hiç bir yerde olmayan bir şekilde hadistir. Kur'an'ın cisim olduğunu kabul eden Cehm onun Allah'ın niteliği değil, mahlûku olduğunu ileri sürmüştür. Cehm'in ikinci önemli ilkesi cebriyeciliğe gitmiş olmasıdır. Gerçekte insan bir iş yapmaz, bütün işleri Allah yapar, Cebriye iki kısma ayrılır. Halis Cebriyeci, insana hiç bir kudret ve güç tanımaz, orta Cebriyeci insana etkisi olmayan bir çeşit kudret tanır. Cehm ise Halis Cebriyeci olarak bilinir. Şehristanî, Bağdadî, İsferayinî, Cehm'e göre insanın hiç bir işe gücü olmadığını ve gücü olmakla nitelenemeyeceğini, insanın bütün işlerinde cansız varlıklar gibi mecbur olduğunu, onun iradesi, kudreti ve hürriyeti bulunmadığını söylerler. Ancak İmam-ı Eşari (Makalat 1/279), Cehm'in şöyle söylediğini nakleder: «Allah insan için bir güç yarattı, onunla iş yapar, iş yapması için ona irade ve hürriyet yarattı». Öyle ise Cehm'in, insanları cansız varlık gibi mecbur saymamış olduğu anlaşılıyor. Cehm'in cebriyeciliğinin Eşarinin kesb nazariyesine yaklaştığı görülüyor (Ali Sami Neşşar, İslâmiyet'te Felsefî Düşünmenin Doğuşu, s. 240 vd.) ve Halis Cebriyeci olmayıp Orta Cebriyeci olduğu anlaşılıyor.

Hz. İbrahim oğlu Ismail'i kurban etmek üzereyken melekler bir koç getirerek Allah'ın İsmail'i af ettiğini bildiriyorlar (üstte). Cami-el Kebir'in avlusu (altta).

HULÛLİYE MEZHEBİ. İslâm dinini benimseyenler arasında yayılmasına karşılık çok eski bir kaynağı olan bu mezhebe göre, Allah bir ruh niteliğine girerek insanlara geçer (hulûl eder). Allah, evrenin ruhu durumundadır; yaratıcıdır. Allah ruhu Ali'ye, onun ölümünden sonra çocuklarına, soyuna geçmektedir. Bu mezhebin özünde eski tenasüh (ruh göçü) inançlarının izleri görülüyor.

NECCARİYE MEZHEBİ. İnançları, davranışları Mu'tezile mezhebine yakındır. Aralarında önemli bir ayrılık yoktur. Bu mezhebi benimseyenler genellikle tanrıda **zat** (öz) ile **sıfat**'ın (nitelik) ayrı birer varlık olduğuna inanırlar.

NOKTAVİYE MEZHEBİ. Hurufilik'ten doğan bu mezhebin inançlarına göre gerçek anlam **harfte** değil **noktada**'dır. Bütün harfler biçimlenen, belli bir düzene giren noktalardan oluşur. Varlık, anlamı olan, biçimlenen noktadır. Bütün varlık türleri noktadan türemiştir. Noktanın dışında bir gerçek, bir varlık **(vücud)** yoktur.

İBAZİYE MEZHEBİ. İbaz bin Abdullah adlı biri tarafından Mervan bin Muhammed zamanında kurulan bu mezhebe göre, Allah bütün varlıkları kendi birliğine delil olsun diye yaratmıştır. En küçüğünden en büyüğüne kadar bütün varlık türleri tanrının birliğini **(vahdaniyetini)** gösterir. İbaziye mezhebine girenler, kendileri gibi düşünmeyenlerin küfr içinde olduklarını, ama **müşrik** sayılamayacaklarını, öldürülmelerinin haram, miraslarının helâl olduğunu ileri sürerler.

NACİYE MEZHEBİ. Sünnîlikle şiîlik arasında bir mezheptir. Birkaç konuda şiîlikten, Mu'tezileden ayrılır, daha çok sünnîliğe yaklaşır; ama temel inançları ayrıdır. Hz. Muhammed'in, sahabenin bütün düşüncelerini, **matüridiye** ve **eş'ari** görüşlerini benimser. Allah'ın birliğine, niteliklerine (zat ve sıfatlarına), meleklere, dört kitaba inanan Naciye mezhebi, Allah'ın her türlü mekânın ötesinde **(mekândan münezzeh)** olduğu görüşünü savunur. Naciye mezhebine inananların kimi, **irade-i cüz'iye** (insan iradesinin bağımsızlığını), kimi **irade-i külliye** (insan iradesinin bağımsız olmadığını) ileri sürer. İnsan iradesinin bağımsızlığına inananlara göre iyilikler Allah'tan, kötülükler insandan gelir. Bir kısmı, «iyilik de, kötülük de insanın kendi elindedir» der. Gene bir başka kısmı da «iyilik de, kötülük de **(hayr ile şer)** tanrıdan gelir» diyen irade-i külliye gö-

rüşünü tutar.

BATINÎLİK. Batınîyye de denen bu mezhep, İslâm mezheblerinin en ilgi çekicisidir. Kısa süre içinde İran, Doğu Anadolu, Suriye, Irak ülkelerinde yayılmış, hızla gelişmiş, birçok siyasî olayların, kargaşalıkların doğmasına yol açmıştır. Batınîlik inançlarına göre Kur'an'ın biri görünüşte **(zahirî)**, biri içten **(batınî)** olmak üzere iki anlamı vardır. Ayetlerin gerçek anlamları görünüşte değil, içlerinde, saklıdır. Gerçek bir mü'minin, gerçek bir müslümanın görüşüne göre, öze, içten olana (batınî olana) göre davranması gerekir. Kur'an'ın gerçek anlamını bilen, kavrayan, özüne (batnına) inen, Allah'ın buyruklarını, insanlara bildirdiklerini içten anlayan bir kimsenin, görünüşe göre davranması, eylemde bulunması gerekmez. Bu olgunluğa ulaşan bir kimse için ibadet, ibadetle ilgili görevler pek de gerekli değildir. Böyle bir kimse tanrının istediği, iyi saydığı olgunluğa, yüceliğe ulaşmıştır. Bütün ibadet türleri, şeriat kuralları, görünüşe **(zahir)** göre davrananlar, Kur'an'ın batınını (özünü) kavrayacak güçte, olgunlukta olmayanlar içindir.

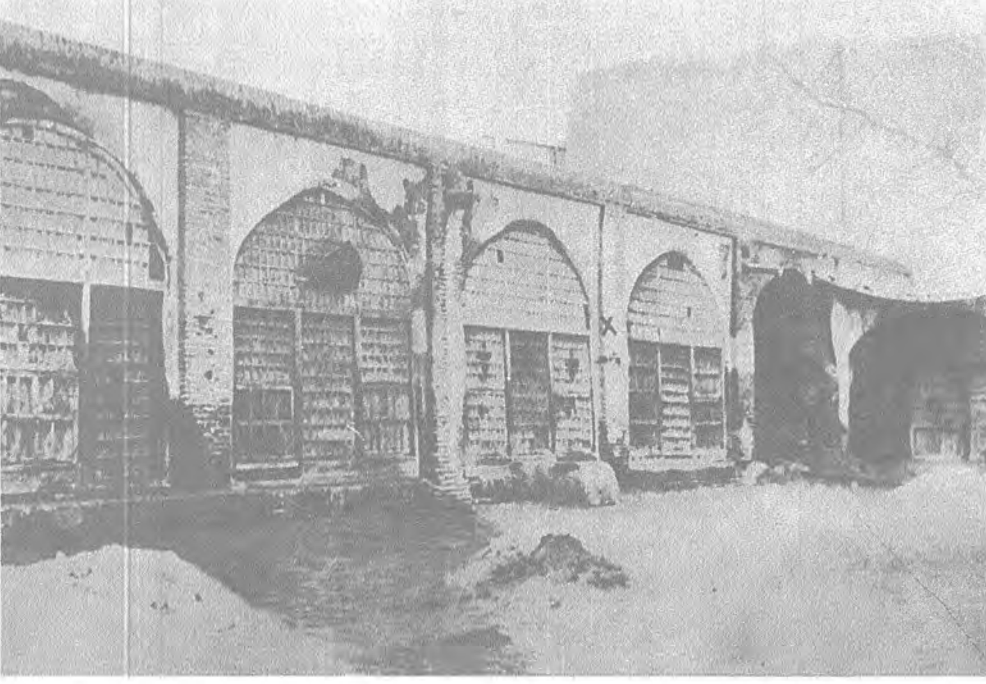
Batınîlik bir inanç olarak peygamberin ölümünden sonra ortaya çıktı, zamanla gelişti, yayıldı. VII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş bir mezhep niteliği kazandı. VII. ve VIII. yüzyıllarda batınîlik inançlarını daha çok, sonradan onun bir kolu, yada bir karşı akımı durumuna gelen İsmailiye mezhebi yaymaya başladı. Birtakım araştırıcılar batınîye ile ismailiye arasında yakınlık yoktur derlerse de bu doğru değildir. Çünkü batınîlerle ismailîler birkaç ayrılık dışında eş görüşü benimsemiştir. Batınîlik, genellikle yoruma değer verir. Allah ve peygambere aşırı ölçüde bağlılık gösterir. Allah'ın bir insanda görünüş alanına çıktığına inanır. Ahirete inanmaz, ruhların gövdeden gövdeye geçişini **(tenasuh)** benimser. Bütün din buyruklarının, yasakların, evrenin düzenini sağlamak için konduğunu ileri sürer. Bu görüş islâm dini ilkeleriyle bağdaşmadığı için, batınîlik İslâm dinine karşı bir mezhep sayılır. Allah ve peygamberle ilgili inançlar konusunda aşırılığa varan batınîliğe sonradan, **«galiye»** ve her şeyi, her davranışı, her eylemi yapmada insana aşırı bir özgürlük bağışladığından (mubah saydığından) dolayı da **«ibahiye»** adları verildi. Batınî inançları, genellikle beş bölümde toplanır: **a) Sâbık.** Herşeyden önce var olan, yaratılmayıp yaratan, yaratıcı gücü, görünüş alanına çıkış yeteneği bulunan varlık. Buna **«akl-ı kül»** denir. Bütün varlık türlerini kuşatan, kavrayan bu akıldır. Bunun başka bir adı da **Âdem-i Mânâ'**dır; B) **Tâli.** İlk varlıktan sonra gelen, ondan türeyen varlık. Buna «nefs-i kül» denir. Yaratılan, ilk varlıktan çıkan varlık anlamına gelir; c) **Cedd.** Yaratılan maddenin bütün biçimlere girebilme gücüdür; Ç) **Feth.** Yaratılışın aracı olan boşluk, yaratılış olayının gerçekleşmesine yer açan boş mekandır; d) **Hayâl.** Buna kesinlikle zaman denir. Yaratılış olayının geçtiği süredir.

Kahire'deki İbn Tulun Camii mihrabı önünde dua eden bir müslüman.

Batınîler Cedd'e **İsrafil**, Feth'e **Mikâil**, Hayâl'e ise **Cebrâil** (tanrıdan peygambere vahy getiren melek) derler. Batınîliğin en yaygın, en güçlü olduğu dönem XI. yüzyıldır. Bu yüzyılda Hasan Sabbah adlı bir İranlı, batınîliği derli toplu bir düzene kavuşturdu, ona siyasî bir nitelik kazandırdı; birçok ayaklanmalar, kanlı olaylar çıkardı. Savaşlara girişti. Hülagü'nün bir saldırısı sonucunda batınîlerin yuvalandığı **Alamat (el mevt)** kalesi yıkıldı, batınîlerden ele geçenler öldürüldü. Ama akım durmadı. Eski Hint, İran, Yunan inançlarıyla beslenen batınîlik bir mezhep olarak kaldı.

BABİYE. Babîlik de denen bu mezhebe, İslâm dini kaynaklarından beslenen ayrı bir din diye bakanlar da vardır. Böyle bir görüş doğru değildir. Çünkü Babîye (Babîlik), belli ölçüler içinde kalan bir mezhep olmaktan öteye geçemez. Babiye mezhebi, İran düşüncesinin etkisi altında kalan, eski dinleri İslâm inançlarıyla bağdaştırmaya çalışan, daha doğrusu İslâm dinine eski felsefe düşüncelerinin etkisiyle yeni bir biçim vermeyi amaç edinen Şeyh Ali Muhammed adlı biri tarafından kuruldu (1844). Bu mezhebin ilk düşüncelerini, ilkelerini ortaya atan, onun sınırlarını belirleyen Şeyh Ahmed Zeynet-ül İhsai adlı bir arap şeyhidir. Mezhebe daha sonra kesin biçimini veren Şeyh Ali Muhammed bu şeyhin öğrencisidir. **Bâb** adıyla anılan Şeyh Ali Muhammed, kendisinin peygamber soyundan geldiğini ileri sürerdi. Babîye mezhebine göre, şeriatın dış görünüşüne değil, özüne bakmak gerekir. Dinin amacı insanın özünü bütün kötülüklerden, ruhunu her türlü kötü düşünceden arıtmaktır. **Bâb** adını **«Ben bilim iliyim,**

Babi'lik mezhebinin kurucusu Mirza Ali Muhammed'in kurşuna dizildiği yer (üstte).
Bahaullah'ın oğlu Abbas Efendi'nin portresi (altta).

Ali de onun kapısıdır (bab'ıdır)» hadisi'nden aldığını söyleyen şeyh, önce On iki İmam'ın **bab'ı** olduğunu, daha sonra yeni bir dinle, yeni bir kitapla geldiğini, **Mehdi** olduğunu söyledi. Allah'ın kendisinde görünüş alanına çıktığını **(zuhur ettiğini)** ileri sürdü. Allah'ın bir aynası gibi anlaşılmasını istedi. Babîye'nin ana kitabına **Beyan** denir. Babîye inançlarının yayılmasında en çok etkisi olan **Kurret-ül Ayn** diye bilinen **Zerrin Tac** adlı kadındır. Hızla yayılan babîlik sonradan siyasî bir nitelik kazanınca İran hükümetince yasaklandı, mezhebin yayıcıları, ileri gelenleri öldürüldü.

BAHAİYYE MEZHEBİ, Babîye inançlarının etkisi altında gelişen onlarla karışıp kaynaşan inançlar düzenine, kurucusu **Bahaullah'ın** adından dolayı Bahaîye (Bahaîlik) denir. Bahaîliğe göre dinin özü, bilimdir. Bilim hayata, insan hayatına yücelik kazandırır. Bu yüzden insanların yetiştirilmesi, aydınlatılması gerekir. Kadın, erkek eşittir. Süs takıları, müzik, değerli kürkler insanlar içindir, onlara yasak konması doğru değildir. İnsanlar iyi temizlendikten, kendilerini arıttıktan sonra saç uzatabilirler. İnancın özü temizliktir, arınmadır. Bahaîlerin kıblesi Akkâ, kutsal kitapları **Kitabu Akdes'dir.** Bütün insanlar kardeştir, insanlar arasında ayrılık sokan dinler, ulusçuluk akımları, bağnazlık, ayrı ayrı kurallar koyarak insanların birleşmelerini önleyen mezhepler, bilgisizliğin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bütün insanları bir inanç, bir mezhep çevresinde toplama, birleştirme amacı vardır. İnsanları sevmek, onların değerlerine inanmak, saygı göstermek, kadınlara geniş ölçüde saygı ve sevgi duymak bu mezhebin ilkeleri arasındadır.

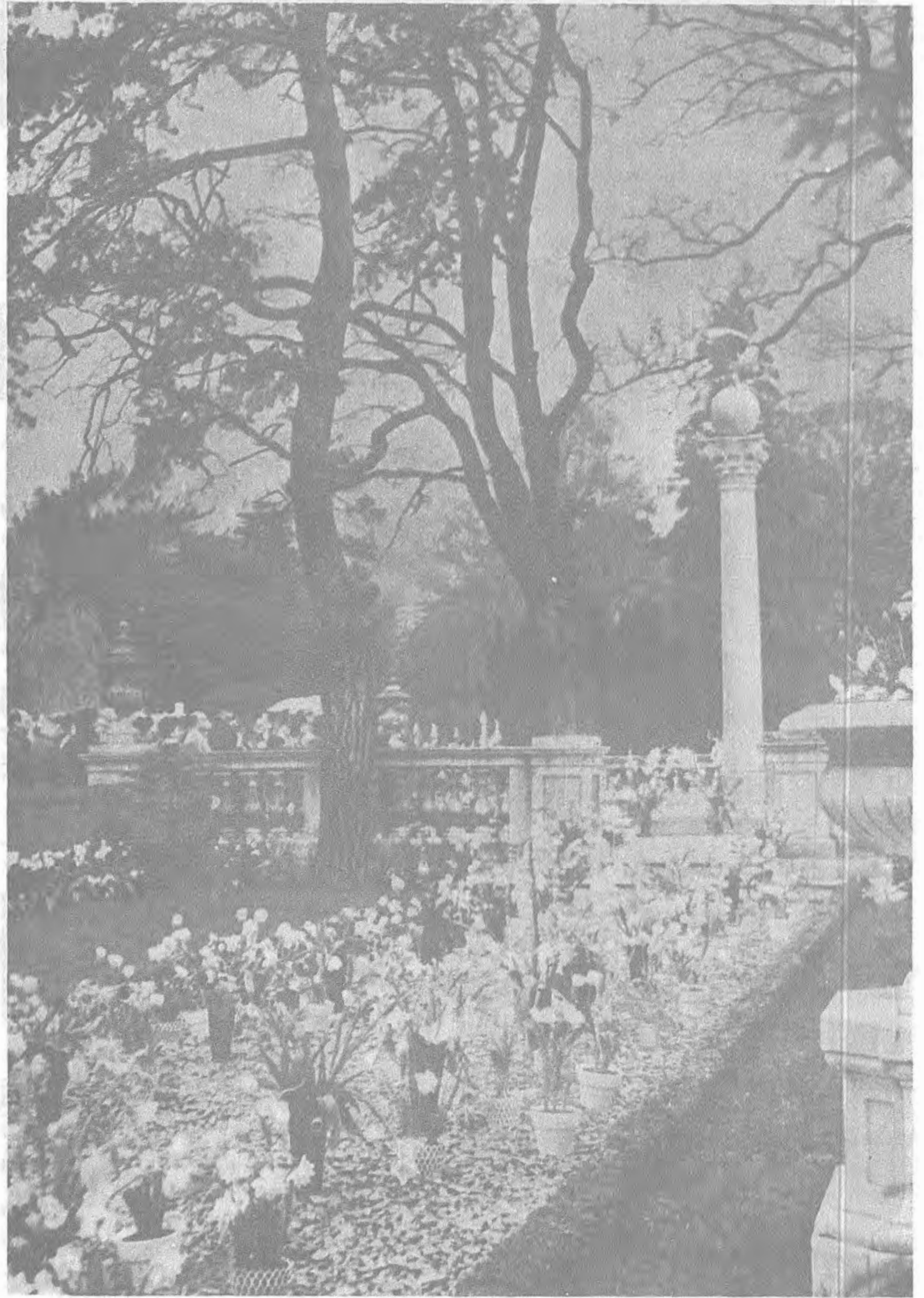
KAADIYANİYE MEZHEBİ, XIX. yüzyılda Pencab'ta Mirza Gulam Ahmed-i Kaadıyan tarafından kurulan, kaynağını Kur'an ve hadislerin yorumundan alan Kaadıyaniye mezhebine göre her yüzyılda bir, Allah tarafından insanları aydınlatan, onlara yeni yeni görüşler, düşünceler öğreten bir yetkili gönderilir. Ahmed-i Kaadıyan, Hz. Muhammed'in **«Gerçekten de Allah, her yüzyılın başlangıcında bu ümmete, dinini, inançlarını yenilemekle görevli birini gönderir»** anlamına gelen hadisine dayanarak, yeryüzüne Allah tarafından gönderildiğini ileri sürdü. Sonra **Mehdi Mesih** olduğunu yaymaya başladı. Kaadıyaniye inançlarına göre İsa öldürülmemiş, Hindistan'a giderek orada dinini yaymış, Keşmir'de düşüncelerini ortaya atmış, yüzyirmi yıl yaşadıktan sonra dünyadan göçmüştür. Ahmed-i Kaadıyan, kendi varlığında İsa ile Mehdi'nin görünüş alanına çıktığını, insanları kurtarmaya geldiğini ileri sürüyordu. Bu mezhebin savunduğu inançlara göre savaş, yasaktır. Düşman bilgiyle, bilimle, tatlılıkla yola getirilmeli, savaşı yaratan bütün nedenler ortadan kaldırılmalı, insanları barış içinde yaşatmanın yolları aranmalıdır. İnsanları yatıştırmanın, savaşları önlemenin en etkili yollarından biri de, öğüt'tür. Din bir insan sevgisidir. Savaşı, çarpışmayı isteyen, gerekli gören bir din, insanları kötülüğe, birbirlerini kırmaya götürür; böyle inançları öneren, uygulanmalarını isteyen bütün dinlerden sakınmak, kaçınmak gerekir. Dinin görevi insanlara mutlu olmayı, birleşmeyi, kardeşçe yaşamayı öğretmektir. Bahailik gibi bu mezhep de Avrupa ve Amerika'da yer yer taraftarlar bulmuştur.

DÜRZİLİK, Mısır hükümdarlarından Hakim bi Emrillah'ın tanrılığına inananların bağlandıkları mezheptir. Bu mezhebe bağlananlar arapların Tenuk boyundandır. Süryani soyundan geldikleri söylenen Dürzîlerin bağlandıkları Dürzîlik

mezhebi, Hakim bi-Emrillah'ın kendini Allah ilân etmesiyle doğdu (1021). Dürzîliğe göre, insan topraktan yaratılmamıştır. Ruhlar gövdeden gövdeye göçer (**tenasüh**). Buzağı onlarca tapılan kutsal bir hayvandır. Allah'ı temsil eder. Allah özü bakımından maddî değildir, ama maddede görünüş alanına çıkar (**zuhur eder**); bu görünüş alanına çıkışı, maddîdir. Dürzîliği İslâm dininden ayrı, onunla ilgisi olmayan bir din gibi alanlar da vardır; ama bu doğru değildir. Dürzilik de öteki mezhebler gibi İslâmlıktan, İslâm inançlarından türemiş, onları değişik açıdan yorumlamıştır.

YEZİDİLİK, Şeytana tapan, onu Allah sayan yezidiliğin kurucusu **Şeyh Adiy**'dir (öl. 1166). İslâm dininden apayrı bir yol tutan, İslâm inançları ile bağdaşmayan bu mezhep de belirli bir anlamda İslâmdan doğmuştur. Ancak tutumu, inanç düzeni dolayısiyle İslâm diniyle en küçük bir bağlantısı kalmamıştır. Yezidiler Muaviye'nin oğlu Yezid'in soyundan geldiklerine inanırlar. Allah olarak tanıdıkları şeytanı **Melek Taus** adıyla anarlar. Yezidîler aya, güneşe, yıldızlara da tapar; onları kutsal sayarlar. Kutsal kitaplarının adı **Kitab-ı Cilve** yada **Mushaf-ı Reş**'tir. Yezidîlerde yedi dereceli bir aşama düzeni vardır. Başkanlarına **mir**, ondan sonra gelene **pes-i mir**, sonrakilere **şeyh, köçek, kavval, müridler** ve **fukara** adını verirler. Bunlar yezidî topluluğunun katlarını gösteren adlardır. Ali'yi öldüren İbn Mulcem, Muaviye ve Yezid onlar için kutsal kimselerdir. Yezidiler'in kendilerine göre özel törenleri, duaları, ibadetleri vardır. **«Ş.» «T.»** harfleriyle başlayan sözleri kullanmazlar (şeytanın adı «Ş» ile başladığı için).

NUSAYRÎLİK, Ali'ye karşı aşırı sevgi ve saygı duyan, onu Allah sayan Nusayrîlik bir mezhep olarak doğdu. Kurucusu **Muhammed bin Nusayr-ül Abdi'dir** (öl. 883). Adını kurucusunun adından alır. Nusayrilere göre Ali, Allah, **Muhammed** güneştir. Geceleri dünyayı aydınlatan ay, Ali'dir. Muhammed'le Ali geceleri birliktedir, birdir. **Selman'ı** yaratan Muhammed'dir. Nusayriler böylece Ali, Muhammed, Selman üçlüsünü kutsal sayarlar. Bu üçlü kutsallık yüzünden bu mezhebi, hıristiyanlığın Baba, Oğul ve Ruh-ül Kudüs(teslis, üçleme) inancı ile bağdaştıranlar vardır. Nusayrîlere göre şimşek ve yıldırım (Mikdad), yıldızlar (Ebu Zer), ruhlar (İzrail), sağlık ve hastalıklar (Osman bin Ma'zun), ruhları cesetlere sokan (Kanber) başlıca yönetici ve kutsal varlıklardır. Bunlara **Eytam-ı Hams** (Beş öküz) denir. Adem'den bu yana bütün peygamberlerde Ali görünüş alanına çıkmış, evreni yönetmiştir. İnsan ölünce ruhu göklere, aydınlıklar ülkesine (**nurlar âlemi**'ne) çıkar. Nusayrilerde **AMS** harflerinden oluşan bir mühür vardır; Ali, Muhammed, Selman üçlüsünü temsil eder.

Bahaullah'ın torunu Şevki Efendi'nin mezarı Bahaîlerin en önemli ziyaret yeridir.

ŞEYHÎLİK, peygamberleri, imamları tanrısal varlık olarak tanıyan bir mezhepdir. Kurucusu Şeyh Zeynüddin Ahmed bin İbrahim Ahsai (öl. 1827) olan bu mezhebe göre tanrısal varlıklar olan peygamberlerin, imamların iradeleri Allah iradesidir. İmamlar kutsal kimselerdir. **Levh-i mahfuz**, bütün bilgileri özünde toplayan imamın gönlüdür. İmamların ruhları ölümsüz, gövdeleri ölümlüdür. Ruh ayrılınca gövde çürür. İnsan cesedi sürekli bir değişim içindedir. Ölümle çürümeye, dağılmaya başlar. Sonunda evrenin bütünlüğüne karışır gider. İnsan ruhu örnek bir cesette sürekli kalır. Bu ceset çürümez, yok olmaz. Cennet, cehennem bu dünyada yapılan iyiliklerle kötülüklerin bir görünüşünden başka şey değildir. Bütün mucizeler birer akıl (aklî) olayıdır. **Miraç,** Hz. Muhammed'in ruhunun yüce. bir.evrene yükselişidir.

İSLÂM'DA MEZHEPLER VE TARİKATLAR

Halife seçilen Ebubekir'e bağlılıklarını bildiren bir müslüman.

ilk halifeler

İslâm dininde **tarikat** kavramı mezheplerden sonra doğdu. İslâmlığın doğuş yıllarında, özellikle Hz. Muhammed'in yaşadığı çağda din konuları geniş ölçüde tartışılmadığı için, ayrı ayrı dünya görüşlerini içeren tarikat yada mezhep, bir kurum olarak yoktu. Ama, daha Hz. Muhammed yaşarken, birtakım âyetlerin açıklanması kendisinden istenir, O da bu konuda Kur'an'ı açıklayıcı nitelikte karşılıklar verir, anlaşılması güç, karışık yerleri açıklar, yorumlar, çözüme bağlardı. İslâm dininde sonradan tarikatların, mezheplerin doğmasına yol açacak ilk görüş ayrılıkları, peygamberin ölümünden çok kısa bir süre sonra, ilk halife seçiminde ortaya çıktı.

Hz. Muhammed'in son yıllarında, özellikle **«Veda Haccı»** denen hac sırasında, amca oğlu ve damadı olan Ali'yi kendisine halife, kendisinden sonraki imam olarak seçtiğini bildiren bir konuşmasının olduğu söylenir. Bu konuşmada, **«görüyorsunuz ben Ali'yi yerime halife seçtim»** biçiminde yorumlanan cümleler vardır. Kısa bir süre sonra peygamber ölünce (632), Ali'yi tutanlar bu konuşmaya dayanarak onun halife (imam) olması gerektiğini ileri sürdüler. Halifenin seçimi konusunda hemen bir görüş ayrılığı ortaya çıktı: kimi Ebubekir'i, kimi Ali'yi tuttu. Sonunda Ebubekir ilk halife olarak peygamberin yerine imamlık makamına geçti. İşte bu olaydan sonra Ali'yi tutanlarla Ebubekir'i tutanlar arasındaki anlaşmazlık genişledi. Ömer ve Osman'ın halifeliklerinde de sürüp gitti. İslâm tarihinde birçok üzücü olaylara, adam öldürmelere, çatışmalara yolaçtı.

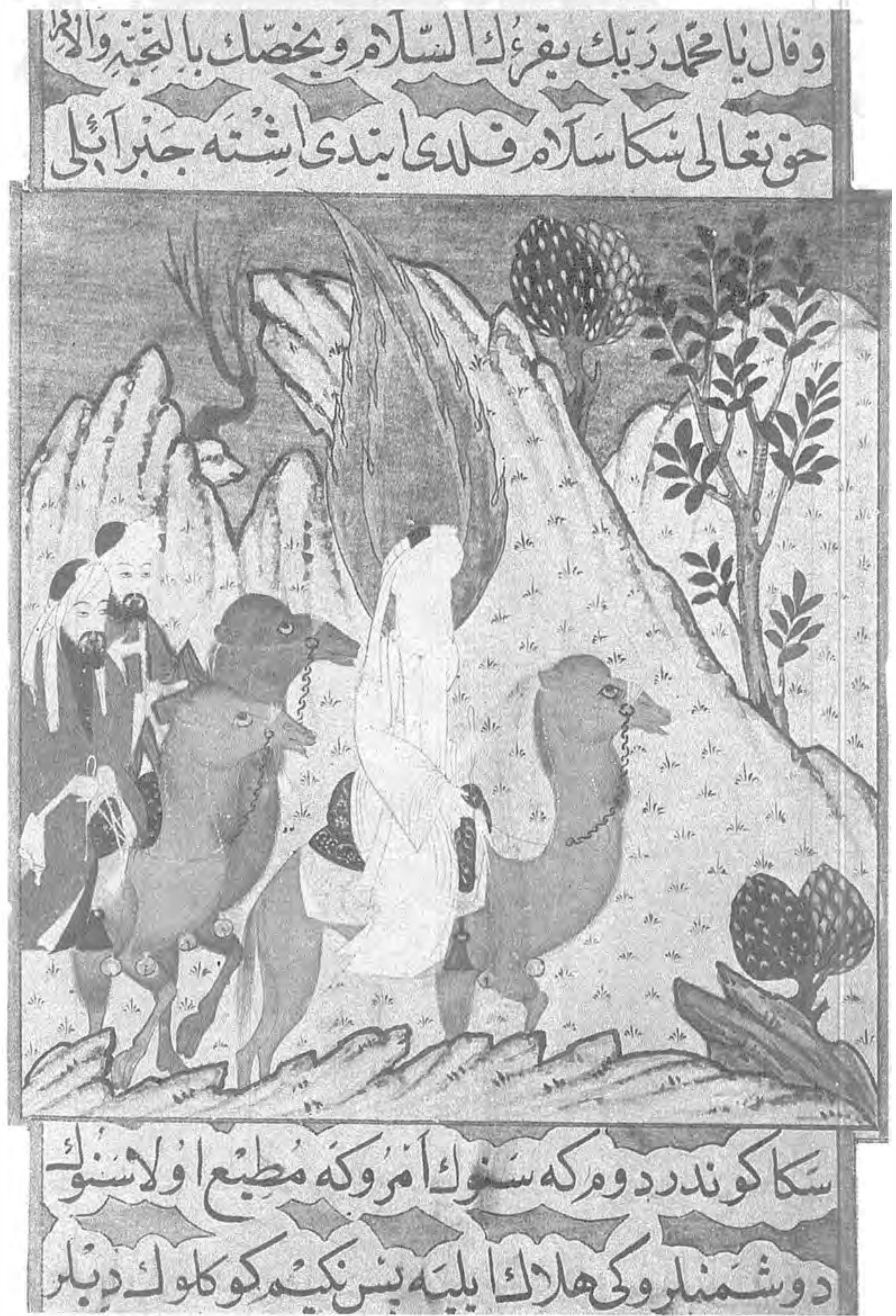
Halife seçimi, Ali'nin bütün seçimlerde yenik düşmesi, arkadan Kerbelâ olayı, Ali'nin iki oğlu Ha-

san ile Hüseyin'in şehit edilmesi sonucunda iş müslüman toplumunun ikiye ayrılmasına kadar vardı. İşte, İslâm tarihinde, siyasî mezheplerin, tarikatların doğması bu olaylara bağlanır. Ancak mezheplerle tarikatların kuruluşunu, başlangıç yılını gösteren kesin, açık bir tarih yoktur. Bütün araştırmacılar, genellikle ilk halife seçiminde doğan anlaşmazlığı, İslâm dininde mezheplerin, daha sonra da tarikatların, doğuş nedeni olarak alırlar.

tarikatlar

İslâm dininde bütün mezhepler Kur'an ve hadislerin değişik açılardan yapılan yorumları sonucu ortaya çıktı. Tarikatlar ise tasavvuf kuruluşunun ayrı ayrı görüşlerle açıklanışından doğdu. Mezheplerin kaynağı, genellikle Kur'an ve hadisler, tarikatların kaynağı ise, **tasavvuf**'tur. Mezhepler, şeriat kurallarına, tarikatlar ise **marifet** anlayışlarına dayanır. Mezhepde temel olan **fıkıh** ve **ibadet**, tarikatlarda ise **zikir** ve **irfan**'dır. Mezheple tarikat arasında görülen ayrılık, yalnız inançlara dayanmaz. Bu ayrılığın en önemli nedeni, kaynaklardır. İslâm dinine dıştan, eski dinlerden biçim değiştirerek giren inançlar zamanla erimiş, İslâm dinine karışmış, yeni bir nitelik kazanarak mezhepleri doğurmuştur. Durum, tarikatlarda böyle değildir; dıştan gelen inançlar tarikatların içinde erimemiş, tarikatların islâm dinine karşıt bir doğrultuda gelişmesine, şeriat kurallarından ayrılmasına yol açmıştır. Tarikatları besleyen kaynaklar, onların biçimlerini, niteliklerini değiştirdiği gibi özlerini de değiştirmiştir. Bu köklü değişme, şeriat kurallarına, İslâm dini ilkelerine en çok bağlı kalan sunnî tarikatlarda bile açıkça görülür. Onlar da bu köklü etkiden, bu özlü değişmeden kurtulamamıştır.

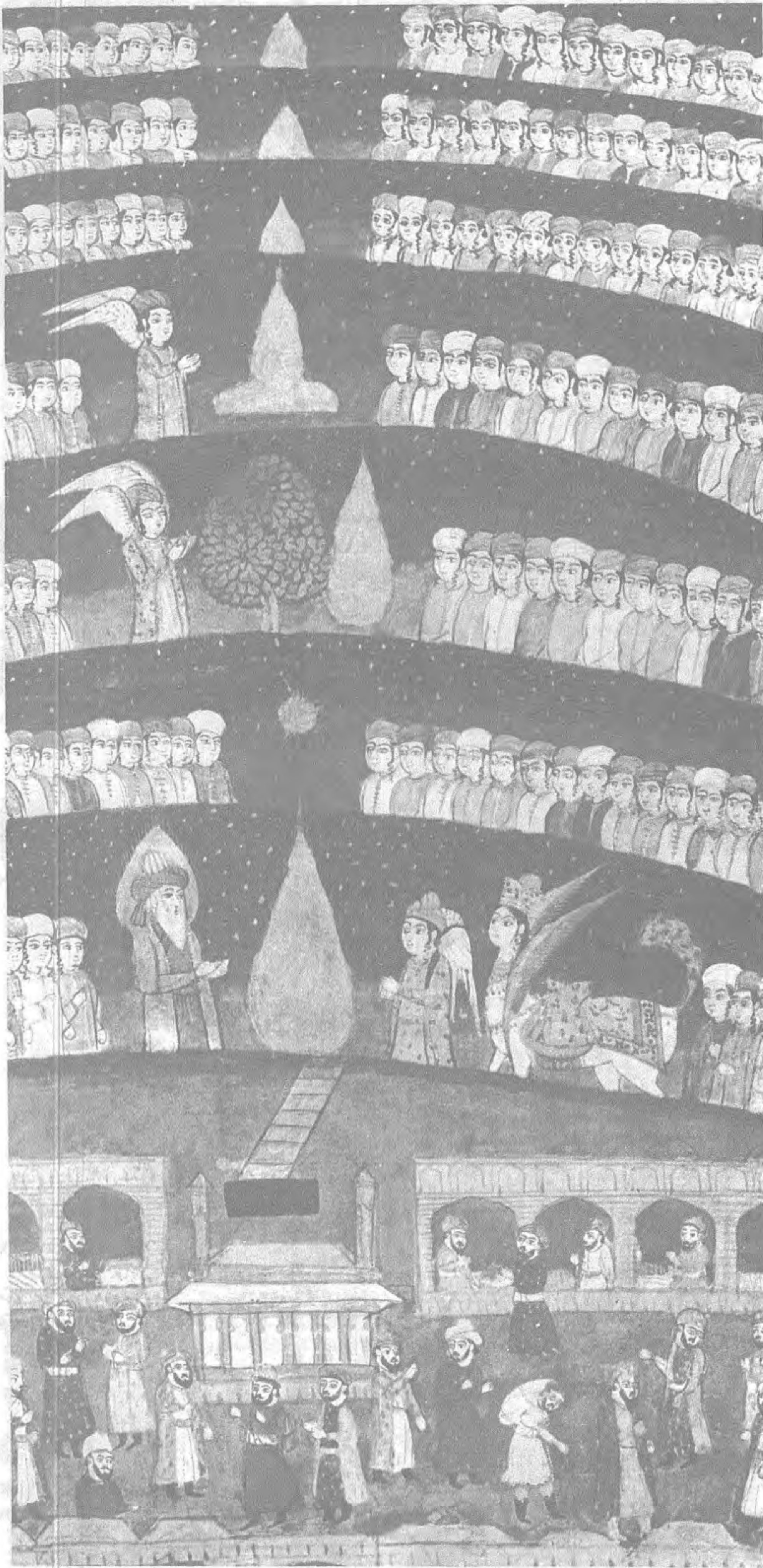
İslâm dininde görülen tarikatlar, genellikle ikiye ayrılır. Biri **Sünnî tarikatlar**, öteki **Alevî tarikatlar** (üçüncü bir tarikat grubu sayılan Şiî tarikatlar, Alevî tarikatlarla eş doğrultudadır). Birinciler ehl-i sünnet inançlarına, Kur'an ve hadislerle bildirilen genel ilkelere, belli ölçüler içinde şeriat kurallarına; ikinciler ise doğrudan doğruya tasavvuf inançlarına, eski felsefe akımlarının ürünleriyle beslenen düşüncelere dayanır. İki tür tarikatın doğuşu da VII. yüzyıl ortalarına raslar. Sünnî tarikatlar Hz. Muhammed'in izinden, Alevî tarikatlar ise Ali'nin yolunda yürüdükleri görüşünü savunur. Gene bu iki tür tarikatın doğuşunda imamlık (halifelik) olayının etkisi vardır.

Hz. Muhammed'in hayatını konu alan Siyer-i Nebi'den bir minyatür (1594). Yüzü kapalı olan Hz. Muhammed, ardındakilerse Ebubekir ve Ali'dir.

tarikatların özellikleri

Tarikat bir inanç düzenidir, ancak bu düzenin mezhepte olduğu gibi, daha önceden din kitaplarınca belirlenen, kesin geçerliği olan, şeriat kurallarına dayanan ilkeleri, yasaları yoktur. Tarikatın bütün kural ve ilkeleri kendi inanç düzeni içindedir. Mezhepte belli bir şeriat kuralına göre eylem (amel), ibadet, ceza, sorumluluk ilkeleri vardır. Tarikatta ise temel olan, en kısa yoldan Allah'a ulaşma, ona kavuşmadır. Tarikatta Allah ile insan arasında birlik, yakınlık sağlama amacı güdülür, mezheplerde ise Allah ile insan arasında görev bağlantısı vardır, insan, Allah'a karşı taşıdığı görevler yüzünden sorumludur. Mezhepte önemli olan **inanç**, tarikatta ise **aşk**'tır. Her tarikatta, tarikatın kurucusu, ilk yöneticisi sayılan bir **pîr** vardır. **Pîr**'den sonra, onun yerine geçme yetenek ve yet-

İslâm inancına göre göğün 7 katını gösteren bir minyatür. Her kata Hz. Peygamberi simgeleyen bir alev yerleştirilmiştir.

kisini taşıyan, halifeler, halifelerin görevlendirdiği **şeyhler**, şeyhlere bağlanan **müridler** gelir. Bütün tarikatlarda bu şaşmaz bir düzen, değişmez bir sıradır; aşama, müridden pîr'e doğru yükselir. Gene her tarikatta **âstâne** denen bir pîr makamı, pîr'in yattığı **tekke** yada **hânkah** adı verilen büyük tekkeler, makam bakımından onlardan sonra gelen **dergâhlar**, konup göçenlerin yatıp kalkması, konaklaması için kurulmuş **zaviyeler** vardır. Her tarikatın kendine özgü bir giyim kuşam biçimi, tacı, kemeri, başlığı, hırkası, asası bulunur. Tarikatların kendi görüş ve düşüncelerine göre **zikirleri**, törenleri olur. Tekke ve dergâhlarda türbedardan kahveciye kadar belli görevliler bulunur. Bütün bunlar belli bir düzen ve aşamaya göre sıralandığından her tarikat kendi içinde özel bir kuruluştur.

tarikatların doğuşu

İslâm dininde, yada islâm ülkelerinde görülen bütün tarikatların VII. yüzyılda doğmaya başladığı, VIII. yüzyıl sonlarında biçimlendiği, düşünce olarak gelişme gösterdiği, ancak IX. ve X. yüzyıllarda da bir kuruluş niteliği kazandığı biliniyor. Bütün tarikatların birer kurucusu, onun izinden giderek tarikatı sürdüren aracıları vardır. Tarikatlar çoğunlukla, kurucularının adlarıyla anılırlar. İslâm ülkelerinde ilk tarikatlar İran ve Suriye, Irak bölgelerinde kuruldu. Bunların kimi sünnî, kimi alevî tarikatlardı. Tarikatların doğuşunda başka nedenler de vardır: İslâm dini içindeki görüş ayrılıkları; şeriat kurallarının katılığı, zamanın durumuna göre değişmezliği; çağın ortaya çıkardığı yeni yeni ihtiyaçlara, durumlara uyamayışı; dinle insan davranışları arasında görülen çatışmalar; görüş ayrılıkları. Dinle çatışma niteliği taşıyan bu durumların ortaya çıkışında çevrelerin, halkların gelenekleri, görenekleri, eski inançları da etkilidir. Şeriat kuralları ile bağdaşamayan eski inançlar, alışkanlıklar, tarikat görüşleri içinde yeni bir biçim kazanarak sürüp gider. Bu etkiler yüzünden, tarikatlar ortaya çıktıkları yerin, kurucularının yetiştiği toplumun geleneklerine göre ayrı ayrı nitelikler taşırlar.

Tarikatların doğuşunda başka bir neden de, meslek kuruluşlarıdır. XI. yüzyıldan sonra islâm ülkelerinde babadan oğula, dededen toru-

na geçen, meslekten olmayanlara kapalı kalan birtakım iş kuruluşları doğdu. Bunlar kendi içlerinde **pîr, şeyh, halife, çırak, usta, yamak** gibi belli bir aşamaya bağlıydı. İş kolunun kurucusu en büyük yetkili, en saygı değer kişi sayılır, «pîr» olarak nitelenirdi. Kurucu hangi inanca bağlıysa çevresinde toplananlar onun izinden yürürdü. Anadolu'da ortaya çıkan **Ahîlik (Fütüvvet)** kuruluşları bu nitelikteydi. Bunların doğuşuna, iş bölümü, meslek kuruluşu yol açmıştır.

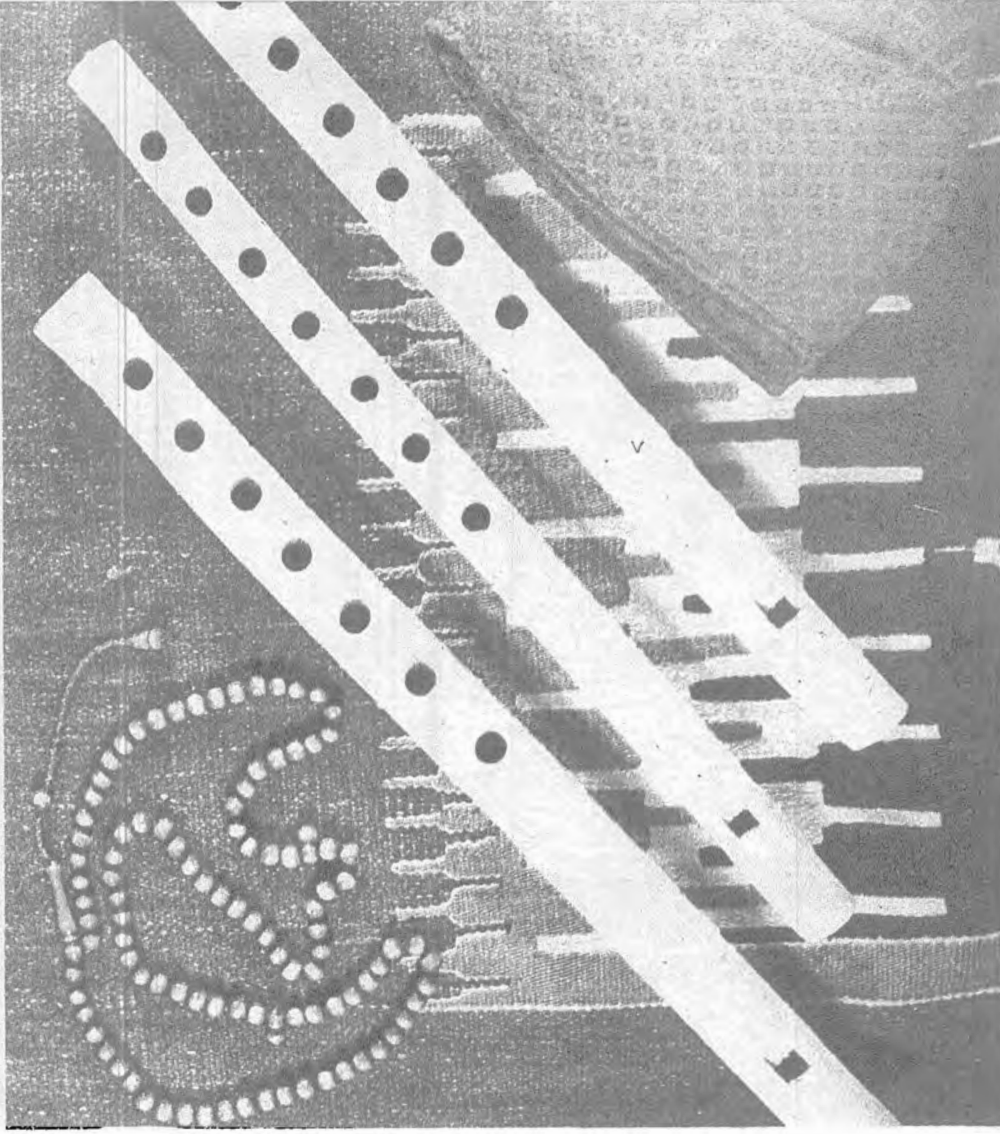
İslâm ülkelerinde kurulan bütün tarikatlar genellikle üç nitelik altında toplanır. Bu nitelikler onların tutum ve davranışlarından, zikr düzeninden, anlayışından ileri gelir. Tutumlar, davranışlar tarikatların hem amaçlarını, hem de amaçlarını gerçekleştirme yollarını gösterir. Buna **yol** denir. (Zaten **tarikat** kelimesi de, arapça «yol» anlamına gelen «tariyk» den türemiştir). Yollar üç türlüdür. A) **tarik-i ahyar** (İyiler, hayırlar yolu), B) **tarik-i ebrar (riyazet,** kendini Allah'a verme yolu), C) **tarik-i şettar** (aşk ve coşkunluk yolu). Birinci türdeki tarikatlar İslâm dininin **farz ve sünnet** denen kurallarını sıkıca uygularlar. Buna **zahidler** yolu da denir. Bu yolu benimseyen tarikatlarda, elden geldiğince çok ibadet edilir, namaz kılınır, oruç tutulur, Kur'an okunur. Genellikle sünnet ve farz (İslâm dinine göre yapılması gerekli olan işler) kurallarına uyulur, onların dışına çıkılmaz. İkinci yolu benimseyen tarikatlarda temel olan **mücahede** (kendini dünya işlerinden uzak tutma, arınma) denen içe kapanış, gönül coşkunluğu ve dünya işlerinden sıyrılmadır. Üçüncü yolu benimseyen tarikatların genel amacı Allah aşkı, gönül coşkunluğu, iç temizliği, kendini Allah'a verme, adamadır. Bu inancı benimseyenler Allah yolunda kendi isteğiyle ölmeyi, Allah'a kavuşmak için güzel bir davranış olarak nitelerler. Onlara göre candan geçmek, Allah'a ulaşmaktır, insanın geldiği, sevdiği öze, mutlu varlığa kavuşmasıdır.

hak'ka ulaşma yolu

Bütün tarikatlarda **pîr**, aşama bakımından en yüksek basamakta bulunur. Onun anlam ve tanrısal gerçekleri kavrama bakımından ötekilerden (tarikat içinde daha düşük aşamada bulunanlardan) ayrı bir gücü vardır. Bu güç, **manfet**'tir (veya, İrfan). Manfet sahibi (ârif) olabilmek için şu üç bilgi aşamasından geçmek gerekir: A) **Ayn-el yakîyn,** B) **İlm-el yakîyn,** C) **Hakka-el yakîyn.** Birinci yol Allah'ı gözlemle **(müşahede ile)** anlama, kavrama yoludur. Evreni, evrende bulunan bütün varlıkları gözlemleyerek, görerek onlardan aşama Allah'a varma, onların yaratıcısını bulma'dır. İkinci yol, aklın yoludur. Bilimle, düşünüp taşınmakla, evreni dolduran varlıkların özünü, nereden gelip nereye gittiklerini, onlara bakarak onları yaratanın yüceliğini anlamakla gerçeğe varılır. Burada **ilim** insanın kendini, evreni yaratanı kavramaya vermesi, evrenden aldığı izlenimleri akılla değerlendirip Allah'ın yüceliğini kavraması, düşünmesi anlamına gelir. Üçüncü yol zikr, kendini Allah'a verme, içe kapanma yoludur. İnsan kendini bütün dünya varlıklarından, dünya bağlarından, dünya sevgisinden sıyırır, özünü Allah'a çevirir, onun dışında **hiç bir** şey düşünmez. Böyle bir davranış içinde insan, yavaş yavaş bütün geçici bağlardan, tutkulardan, isteklerden sıyrılır, **nefs**'in bütün engellerini aşar, özünde **Hak'kı** (Allah'ı) bulur, Allah dışında hiç bir şeyle ilgilenmez. İnsan bu yolda kendini tüketir, varlığından geçer, Allah dışında bir şey görmez, duymaz, sezmez olur. Bu aşamaya **fenâfillah** denir. Fenâfillâh'a ulaşan **velâyet** (velilik, ermişlik) basamağına (makamına) erişir. Burada insanla Allah birdir, karşı karşıyadır. Sünnî tarikatlarda Allah ile insan arasındaki bağlantı, İslâm dininin koyduğu kurallar içinde düşünülür. Allah bütün evrenin, varlık kavramı altında toplanan herşeyin yüce yaratıcısıdır. İnsanın ona karşı birçok görevleri vardır. Bunların başında ibadet gelir. İbadetin yerine getirilmesi, şeriatın koyduğu koşullar altında gerçekleştirilmesi, uygulanması gerekir. İbadetten vazgeçilemez. Bütün ilkeleri, kurumları ile uygulanır. Kur'an ve hadislerle bildirilen ne varsa olduğu gibi yapılır. İman akıldan üstündür. Allah yaratıcıdır, evrenlerin yöneticisidir **(rabbülâlemîn)**; insan yaratılmıştır, **kul'dur.** Allah ile insan arasında öz ayrılığı,

Dervişlerin dansını konu alan minyatür.

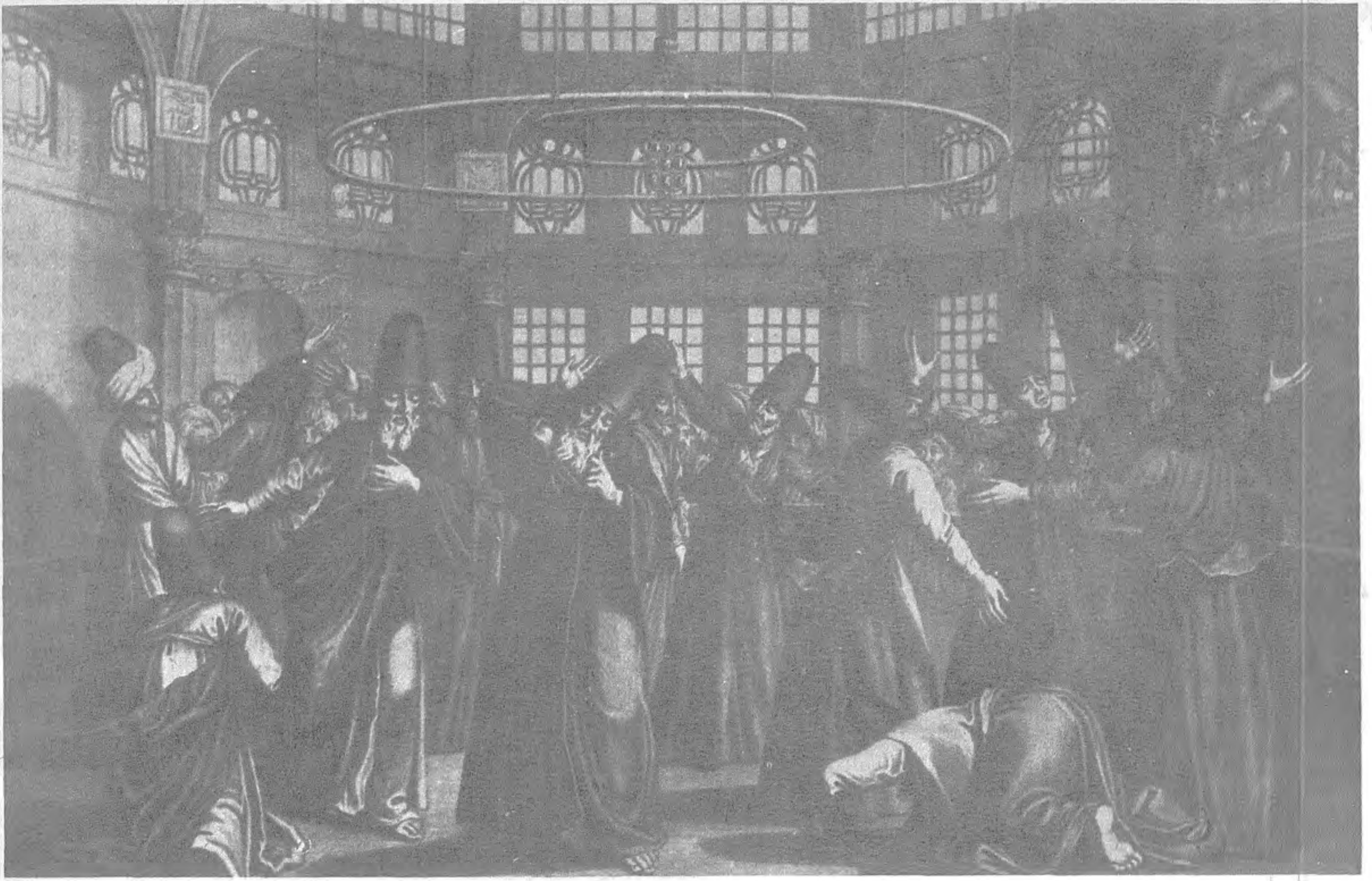
Mevlevîlerin sema sırasında kullandıkları flütler ve 99'luk bir tespih.

aşama ayrılığı vardır. İnsan Allah'ı düşünür, bir bütünlük içinde kavrayamaz. Allah varlığı, insan aklının sınırlarını, yeteneklerini, gücünü aşar. Bu yüzden onun yalnız adı anılır. Bu ad anmaya **zikr** denir. Zikr ibadetten ayrı değildir, ibadetin bütünleyicisi, ona derin bir coşkunluk katıcı niteliğindedir. Sünnî tarikatlar için ibadet önce, zikr sonradır. Zikr bırakılır, ibadet olduğu gibi uygulanır, eksiksiz yerine getirilir.

marifet yolu

Alevî tarikatlarda ibadet ikinci aşamada kalır. Önemli olan **aşk, şevk** ve **zikr**'dir. Bunlar insanı tanrıya ulaştıran yollardır. İnsan gerçeğe, Allah'a bunlarla varır. İbadet, şeriatın ilkelerini yerine getirmektir. Şeriat baskı yoludur, insanın sevgisini, Allah'a karşı olan bağlılığını sınırlandırır, insan sevgisini dizginler, coşkunluğu önler. Oysa Allah bir ışık, bir aydınlık kaynağıdır. Allah bütün evrene yayılmış, görünür alana çıkmıştır. Zikr, bütün varlıkların kendi dilleriyle **(hal diliyle)** Allah'ı anmasıdır. İnsan bunu açık, anlaşılır, başkalarına aktarılabilir bir dille yapar. Allah insanın gönlündedir, gönül Allah'ın görünüş alanına çıktığı **(tecelli ettiği)** yerdir. Allah insandan ayrı bir varlık değildir. Allah insan, insan Allah'tır. İkisi arasında öz birliği vardır; insanın kendini bilmesi, Allah'ı bilmesi, Allah'ı bilmesi kendini bilmesidir. Allah'ı bilen kendini, kendini bilen Allah'ı bilir **(men arefe nefsehu fekad arefe rabbehu)**. Gönül, Allah'a giden bir yoldur. Bundan dolayı zikr, gönülle yapılmalıdır. İnsanın içine kapanıp gönülden zikre dalışı Allah ile konuşmasıdır. Allah insanda dile gelir. İnsan konuşan Allah, Allah ise konuşan insandır. Şeriat bu yakınlıkları ortadan kaldıran, engelleyen kurallar bütünüdür. Bu bakımdan, tarikat şeriat yolu değil **marifet** yoludur. Marifet yolu ise, insanın kendi gönlünden kalkarak Allah'a ulaşmasıdır. Allah akıl yolu ile bilinemez. O'nu bilmek için insanın O'na gönül vermesi, O'nu bir bütün olarak özünde duyması gerekir. Tarikat inançlarına göre gerçeğe ulaşmanın yolları da ayrı ayrıdır. Tarikat hangi tasavvuf görüşünü benimsemiş, hangi açıdan dünyaya bakmayı amaç edinmişse, tutacağı yol da ona göredir.

Tarikatlarda **Hak** denen Allah'a ulaşmanın ilk basamağı, insanın kendi içine kapanması, dış dünya ile olan ilişkilerini koparmasıdır. Dış dünyaya, geçici varlıklara bağlanan, onlara karşı içinde eğilim duyan bir kimsenin gönlünün arınması, kendini Allah'a vermesi kolay değildir. Tarikat düzeninde kendini bütün dünya varlıklarından sıyırıp Allah'a vermeye, **terk** denir. **Terk** üç türlüdür: biri dünyadan geçmek, dünya varlıklarını hiçe saymak. Buna **terk-i dünya** denir. İkincisi ölümden sonra hayatta, ahrette mutluluk umarak dünya işlerinden yüz çevirmek anlamına gelen eylemdir. İnsan ahrette mutlu olmak için dünyadan geçer, ondan yüz çevirirse tarikatta önemli bir iş yapmış sayılmaz. Allah yolunda ahreti de unutmak, ondan da geçmek gerekir. Buna da **terk-i ukba** denir. Bu, vazgeçmenin ikinci basamağıdır. Üçüncü basamak, vazgeçişten de vazgeçiş anlamında **terk-i terk**'tir. Bu aşamada artık, insan, bütün geçici varlıklardan sıyrılmış olduğu, **terk** edilecek bir nesne, bir varlık bırakmadığı için **terk** işleminden de geçer. Bunu yapmak için insanın çok uzun süre kendi içine kapanması, gözlerini görünüş dünyasından gerçek dünya sayılan tanrısal evrene çevirmesi gerekir. Tarikat düzeninde son aşama olan **terk-i terk**'e varma yolu, budur. Bunu başaran kimsenin önünde tarikat inançlarına göre, bütün ölümsüzlük ülkesi, tanrısal varlık evreni açılır. Gözünde tanrısal varlıklardan başka şey kalmaz. Her gördüğü, her duyduğu tanrısal niteliktedir. Böyle bir kimse **Allah yardımına** kavuştuğu için (Allah elinden tuttuğu için) zamanın da dışındadır; mekân denen belli bir yere de bağlı değildir. Her yerdedir, her türlü zamanın üstündedir. Bu başarıya ulaşan bir velinin zamanı, mekânı aşmasına **tayy-ı zaman** denir. Bu deyim giderek, mekânla bağlı olmamak anlamına gelmeye başlamıştır. Belli bir yerde olmamaya, her yerde olmaya da **tayy-ı mekân** denir. Böyle kimseler geçmişi, şimdiki zamanı ve geleceği bilir, görürler. Gözleri zaman ve mekânla sınırlı değildir. Gözleri bakar, ruhları görür, gönülleri duyar. Bunlarda gönül gözü, gönül kulağı vardır. Tarikatlar, belli bir anlayış olarak, bu tutumu benimseyen kuruluşlardır.

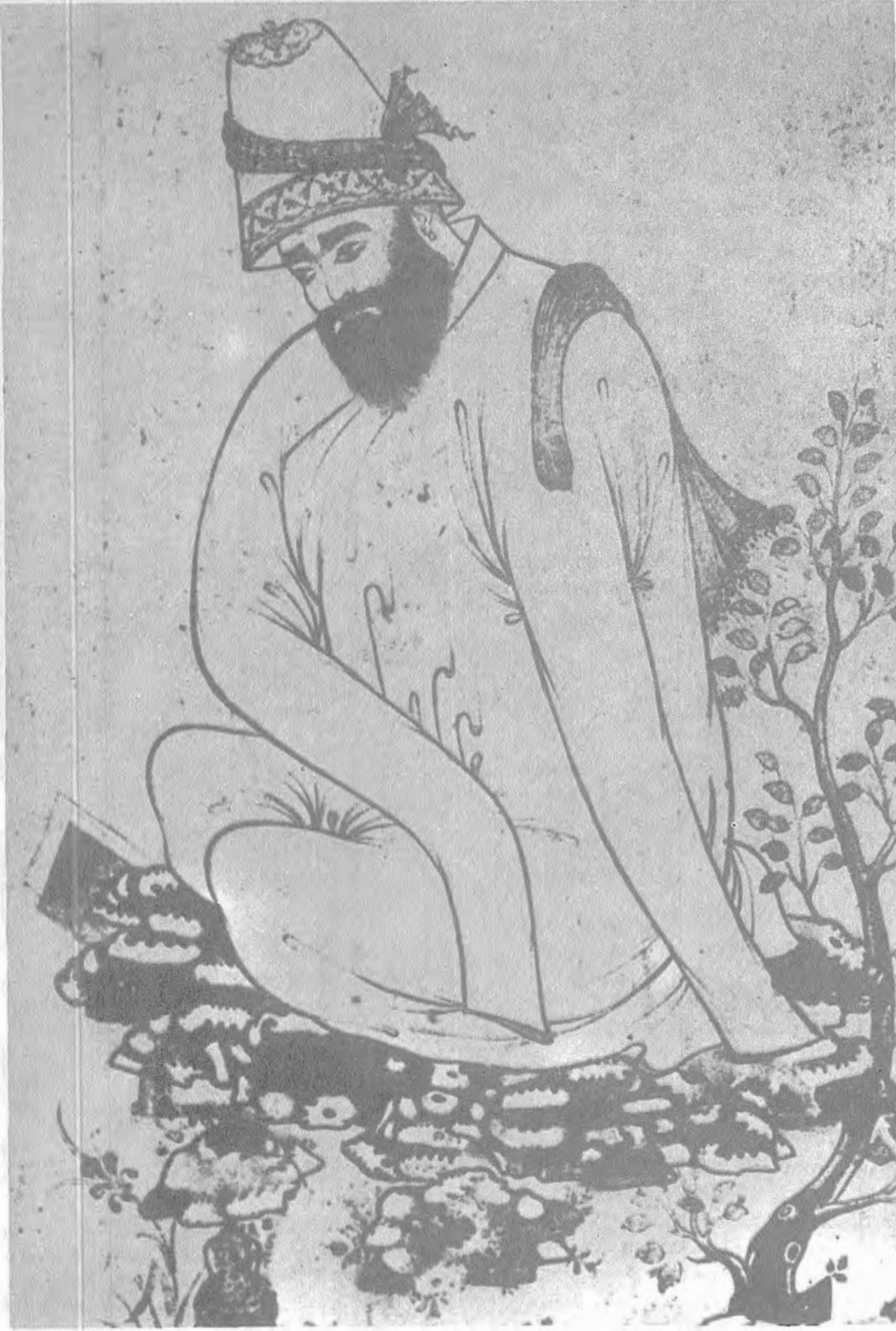
Beyoğlu medresesinde sema yapan dervişler (B. Picart'ın 1731'de yaptığı basma resim).

tarikatlarda törenler

İster sünnî, ister şiî ve alevî olsun bütün tarikatların özel törenleri, toplantıları, **zikir** ve **devrân**'ları vardır. Törenler ya birinin tarikata girişi, ya kutsal bir gün, yada başka bir amaçla (birini anmak, anısına saygı göstermek gibi) yapılır. Her tarikatın töreni ayrıdır. Törenler tarikatların inançlarına, gelenek ve göreneklerine göre düzenlenir. Törenlerin kimi çalgılı, oyunlu (mevlevi sema'ında olduğu gibi), zikirli, kimi yalnız dualı, **devrân**'lı (halvetîlerde olduğu gibi) olur. Çalgılı, müzikli törenler daha çok şiî ve alevî tarikatlarda vardır. Sünnî tarikatların çoğunda (mevlevî'lik dışında, çünkü onun biri alevî, biri sünnî, iki kolu vardır) çalgı, müzik yok, yalnız **devrân** denen belli bir zikir düzeni vardır. Tarikata girme, tarikat düzeni içinde aşamaların yükselmesi, bir makamdan daha yüksek bir makama geçme, törenlerle yapılır. Tarikatta şeyh olma, tekkenin, dergâhın yönetimini ele alma, başa geçme belli günlerde ve belli düzende törenlerle olur. Bütün cenazeler törenle kaldırılır. Cenaze olan **can**'ın evinde, yada bağlı bulunduğu tekkede geceleri tören düzenlenir. Zikirler yapılır, **tevhid**ler (tanrı adlarını anma) çekilir, dualar, ilâhiler okunur, sema yapılır, çalgı çalınır, içki dağıtılır. Koyu sünnî tarikatlarda, özellikle Nakşibendîlerde, çoğunlukla Kur'an okunur, kasideler (tanrıyı öven şiirler), ilâhiler söylenir, tanrının adları topluca **tesbih** edilir (söylenir, okunur), şerbet dağıtılır, helva kavrulur. Törenlerde **mevlid** okuyan tarikatlar da vardır. Halvetîler arada bir mevlid okur, sonra zikre dalar, dönerler, ilâhiler, kasideler okurlar. Tarikatlarda törenleri belli görevliler, ya şeyh, ya onun yerine geçme yetkisi olan biri, yada bu işle görevli olan kimse yönetir.

Tarikatlarda yılın belli günlerinde, cuma akşamları, yada uygun görülen, gereken akşamlar törenler düzenlenir. Mevlevîlerde, bektaşilerde, öteki alevî tarikatlarda yılın belli günlerinde, şiîlerde daha çok muharrem ayında (Kerbelâ olayı ile ilgili törenler bektaşilerde de vardır) düzenlenir. Koyu sünnî tarikatların çoğunda cuma akşamları törenler yapılır, zikre dalınır. Zikirler çoğunlukla gece yarılarına, sabah ezanına kadar sürer. Törenlerde okunan şiirler, kasideler, ilâhiler tarikatın genel anlayışını yansıtıcı niteliktedir.

Tarikatlarda evlenme, sünnet, doğum gibi aile hayatını ilgilendiren olaylar dolayısıyle de törenler düzenlenir. Bu törenler, tarikat ailesinden kimselerle ilgili durumlarda yapılır. Sünnî tarikatlarda ramazan, kurban bayramları ve hac nedeniyle de törenler düzenlenir. Birtakım tarikatlarda bu törenler birer gösteri niteliğindedir. Özellikle Rifai (yada rufai) tarikatında düzenlenen törenler ürkütücüdür. Rifailer gövdelerinin değişik yerlerine, sözgelişi karınlarına, göğüslerine, kaburgalarına, yanaklarına şiş, kılıç batırırlar, keskin kılıcın ağzı üstünde yürürler, ateşte kızdırılmış demiri yalarlar (**gül yalama**), cam, kılıç, şiş yutarlar. Bir söylentiye göre yılan, akrep gibi zehirli hayvanları yiyen rufaîler de varmış. Bunlar günümüzün anlayışı ile bağdaşacak nitelikte olmadığı için inanılması oldukça güç olaylardır. Şiî tarikatlarında da buna benzer törenler yapılır. Özellikle muharrem ayının onuncu günü, Kerbelâ olayını, Hüseyn'in öldürüldüğü günü anmak için gürültülü törenler düzen-

Mevlana Celaleddin -i Rumi. XVI yuzyılda yapılmış bir minyatür

lenir. Bu törenlerde şiîler özel araçlarla döğünürler, üstleri başları kan içinde kalanlar, kendinden geçenler, bayılanlar, hattâ ölenler olur. Tarikatlarda görülen bu törenlerin İslâm diniyle yakından, uzaktan en küçük ilgisi yoktur. Koyu sünnî tarikatlarca düzenlenen zikirli törenlerin, sema'ların, devrânların, kaside ve ilâhî okumaların bile İslâm diniyle ilgisi yoktur. İslâm dininde namazlar dışında toplu din töreni bulunmaz. Daha doğrusu İslâm dininde tören yoktur. Yalnız bayramlarda (kurban ve ramazan bayramlarında) büyüklerin elini öpme amacı ile belli bir sıraya girme, eli öpülecek, bayramı kutlanacak kimsenin bulunduğu yere sıra ile girme düzeni vardır; ama bu da bir tören niteliğinde değildir. Bu yüzden aşırı şeriatçı şeyhülislâmlar bu törenleri, zikirleri, devrânları, sema'ları kesinlikle yasaklamışlar, bunları düzenleyenlerin öldürülmesini dince uygun görmüşlerdir. Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (öl. 1573) Yunus Emre'nin şiirlerini okuyarak zikre dalanların öldürülmesi gerektiğini bildiren fetvası bunun en açık örneğidir. Bektaşilerin, mevlevîlerin, bütün şiî ve alevî tarikatların düzenledikleri törenler, zikirler, özellikle çalgılı törenler, İslâm dinince kesinlikle yasaklanmıştır. **Şeriat, namaz dışında toplu ibadet tanımaz.**

sünnî tarikatlar

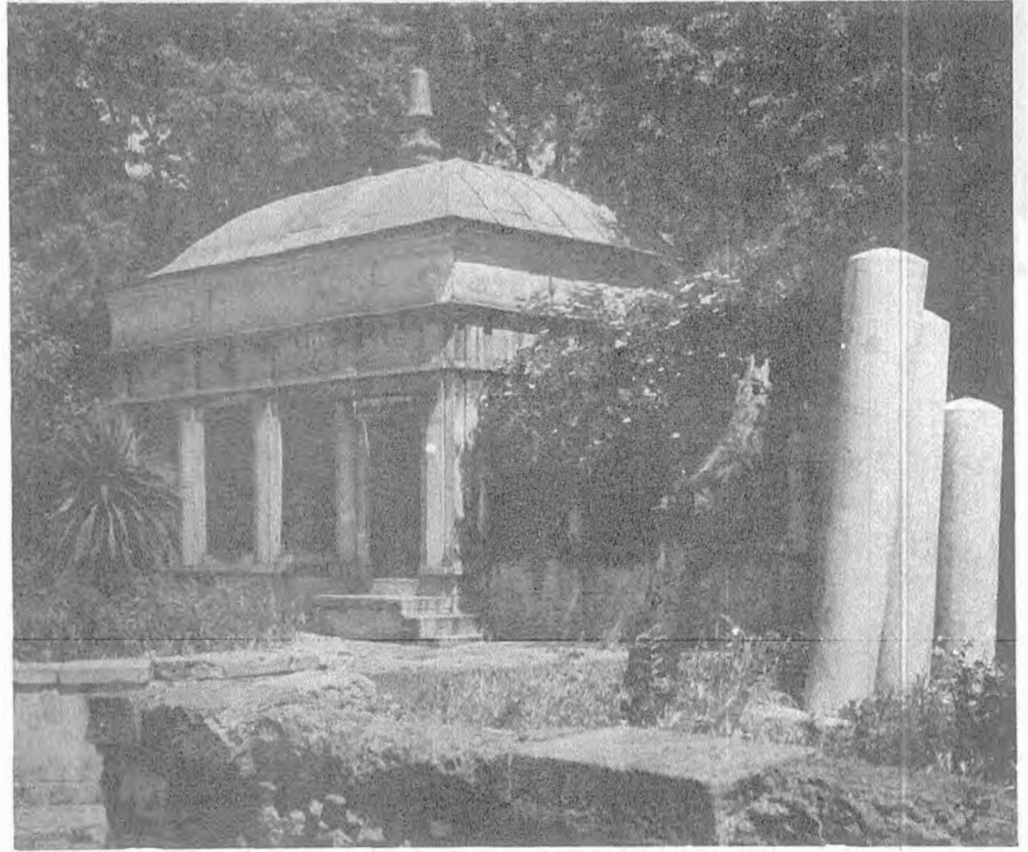
Ehl-i sünnet inançlarını bir bütün olarak benimseyen, Kur'an ve hadislere, —görünüşte de olsa— bağlı kalan, peygamberin izinden yürüdüğünü, davranışlarını tutumlarını örnek aldığını söyleyen bütün tarikatlar, sünnî tarikatlardır. Bunlar, İslâm dininin Kur'an'la, hadisle bildirilen bütün kurallarına bağlı olduklarını ileri sürerler. Sünnî tarikatların da, öteki tarikatların da sayıları kesinlikle bilinmiyor. Ancak, yazılı belgelere göre küçük büyük, bütün tarikatlar 400'ün üzerindedir. Sünnî tarikatların en büyük ve yaygın olanları **Yesevilik, Mevlevîlik** (mevlevîliğin bir kolu alevîdir), **Bayramîlik, Melâmîlik** (bir bölümü alevîdir), **Nakşibendilik, Halvetîlik, Şazeliye, Sühreverdîlik, Kübrevîlik, Dusukıyye, Celvetîlik** ve **Sadiye**'dir. Bunların ayrı ayrı kolları, kolların da kendi aralarında kolları vardır. Ama temel görüş bakımından ana tarikatla kolları arasında önemli bir ayrılık yoktur.

Yesevîlik. Türkistanlı bir Türk olan Hoca Ahmed Yesevî'nin (öl. 1166) kurduğu yesevîlik kısa süre içinde (bu tarikata bağlanan Türklerin gittikleri) Anadolu, Rumeli, İran, Suriye bölgelerinde yayılmış, tutunmuştur. Yesevî tarikatı islâmın genel kurallarına, şeriat ilkelerine uygundur. Sünnî mezhebinin bütün kurumları bu tarikatta vardır. Yalnız aşırı ölçüde ibadet, dünyadan el etek çekerek kendini namaza, oruca, tanrı adlarını anmaya **(tesbih'e)** verme gereği vardır. Bu tarikat on kurala dayanır; kesinlikle şeyhe bağlanma, tarikatın bütün ilkelerini benimseme ve uygulama, şeyhin sözlerini yerine getirme, şeyhin buyruğuna girince güleryüz gösterme, sözünde doğru olma ve şeyhin güvenini kazanma, sözünde durma, dünya malına önem vermeyip, gerektiğinde tümünü şeyhe verebilme, başını verip sırrını vermeme, tanrıya kavuşmak için şeyhin izinden yürüme. Yesevî tarikatına giren bir kimsenin (müridin) kendini seveni sevmesi, sevmeyeni sevmemesi gerekir **(dosta dost, düşmana düşman)**. Bu tarikatta el açıklığı **(sehavet)**, tanrıyı bilme **(marifet-i Hak)**, doğruluk **(sıdk)**, tanrı yolunda kendinden geçme **(müstağrak)**, rızkla yetinme **(tevekkül-i rızk)**, içe kapanıp derin düşünceye dalma **(tefekkür)** gibi gerekli kurallar, ve **tövbekâr**, **bilginler** (alimler), **zahidler**, **sabirler** (katlananlar), **salirler**, **raziler**, **şa-**

kirdler, muhibler, arifler adlarıyla anılan sekiz **makam** vardır. **Yesevîlikte halvet** (bir **kenara çekilip** ibadete, düşünceye dalma) gereklidir. Halvet, insanın şeytanla ilgili durumlarından sıyrılıp tanrıya yönelmesidir. Yesevîlikte zikr kuralı vardır ve buna **zikr-i erre** denir. Zikir yüksek sesle **(cehri)** yapılır. Zikr'de çoğunluk **hay, hu, allah** gibi sözler söylenir, coşulur.

Mevlevîlik, XIII. yüzyıl ortalarında Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin özel toplantılarında dostları ile yaptığı zikirlerin, törenlerin onun ölümünden sonra oğlu Sultan Veled tarafından belli kurallara bağlanması sonucu doğan bir tarikattır. Bu tarikat Konya'da doğdu; XVI. ve XVII. yüzyıldan sonra Osmanlı devletinin birçok bölgesine yayıldı. Yalnız Karadeniz yörelerinde tutunamadı. Mevlevîlik biri sünnî, biri alevî olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Zikre, **sema** denen dönüşlü oyuna **(raks)** dayanır. Çalgı bütün törenlerinde vardır. Tanrı ile insan arasındaki öz birliğine, yakınlığa inanır. Tasavvuf görüşlerinin en çok benimsenip tutunduğu tarikat, mevlevîliktir. Bütün zikrler, törenler, çalgılı ve seslidir. Mevlevî anlayışına göre, güzellik, Allah'ın görünüşüdür. İnsan konuşan, yer kaplayan, düşünen, eyleme geçen bir Allah durumundadır. Bunlar ölümsüzdür, gövdeden ayrılınca geldikleri kaynağa, tanrısal evrene dönerler.

Mevlevîliğe girmenin ayrı ayrı törenleri vardır. Tarikata girmek için bir yetkiliden **el almak** (onun yardımına sığınmak), aracı bulmak gerekir. **İkrar verip** (amacını, mevlevîliği benimsediğini) tekkeye girişten sonra 1001 günlük **çile** (dünyadan el etek çekip kendini tanrıya verme) başlar. Dergâhın şeyhine genellikle **çelebi** denir. Mevlânâ soyundan gelen çelebiler Konya'daki Mevlâna dergâhının **post nişin**'idirler. Bütün tarikatlarda olduğu gibi mevlevîlikte de şeyh, halife, tarikatçı dede, aşçı dede, türbedar gibi belli aşamaları gösteren görev basamakları, görevliler bulunur. Tekkeler, dergâhlar belli bir düzene göre yönetilir. Mevlevîlikte 1001 günlük çileye çekilen bir dervişin göreceği onsekiz hizmet vardır. Bunlar mevlevîliğin genel görevleridir. Her mevlevî bu görev aşamasından geçer. Bunlar **ayakçı, süpürgeci, çırağcı, kandilci, meydancı, somatcı, tahmisci, yatakcı, pazarcı, bulaşıkcı, dolapçı, ayrızcı, şerbetçi, câmeşuy** (çamaşır yıkayıcı), **dışarı meydancısı, iç kandilci, lokmacı, paşmakcı** gibi adlarla anılır. Mevlevîlikte sazlı, sözlü, ilâhili törenlere **sema** denir. Sema çalgı eşliğinde yapılan özel bir dönme törenidir. Mevlevîlikte ayrıca resim, edebiyat, hat, musikî gibi sanatların yeri vardır. Alevî kolundan olan mevlevilerde, içki yasağı yoktur. Mevlevî tarikatının şu kurallar üzerine kurulduğu ileri sürülür. Bu kurallar şunlardır: Kendini insanlığa adamak (bütün insan soyuna hizmet etmek), başkalarına örnek olacak ölçüde güzel huylu, iyi davranışlı olmak, gönlünü temiz tutmak, dinin inançlarına bağlı kalmak mesnevi okuyup tasavvufu benimsemek, Mevlâna Celâleddin-i Rûmi'yi pîr tanımak, Mevlâna'nın izinden yürümek, Allah ve Muhammed'ten sonra Mevlâna'ya inanmak, bilgili olmak, sabırlı ve alçak gönüllü olmak, kendini temiz tutmak. İnanç bakımından, mevlevîlikte **vahdet-i vücud** görüşü geçerlidir. Allah, evren, insan birdir. İnsanı Allah'a ulaştıran yol, **aşk yolu**'dur. Allah bütün gerçeklerin, nurların kaynağıdır. İnsan aşk ile Allah'a varır, onun özünde birliğe ulaşır. Mevlevîliğin biri Şems, biri Sultan Veled kolu olmak üzere iki kolu olduğunu söyleyenler vardır. Bunlardan Şems kolu Ali'ye, Ehl-i Beyt'e bağlıdır. Sikkelerini başlarını iyice örtecek biçimde giyer, bıyıklarını kesmez, içkiyi sever, sakallarını kısa keser, bütün törenlerde On iki İmam'a saygı gösterisinde bulunurlar. Sultan Veled kolu, sünnî'dir, içkiden kaçınır, zahidliği benimser, törenlerde On iki İmamın başı olan Ali'nin adını anmaz.

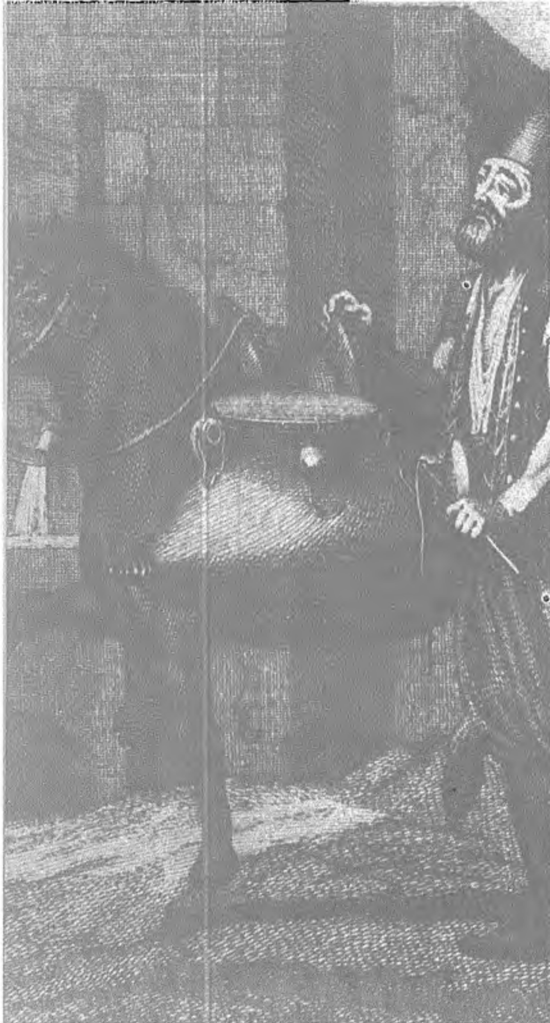

Mevlevi büyüklerinden bazılarının mezarları. Beyoğlu-İstanbul)

BAYRAMİLİK, Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî (öl. 1530) tarafından kurulmuş bir tarikattır. **Cezbe, muhabbet, sırr-ı ilâhî** gibi üç temel ilkesi vardır. **Cezbe,** kendini derin bir coşkunluğa kaptırmak, gönlünde Allah'ı görmek, tanrı dışında bütün varlık türlerini unutmaktır. İkinci aşama **muhabbet** denen sevgi ve bağlılıktır. Bu sevgi (muhabbet) insana ve Allah'a duyulur. İnsan Allah'ın yarattığı, özüne özünden kattığı bir varlık olduğu için saygı ve sevgi değer. Sevginin (muhabbetin) amacı ve kaynağı Allah'tır. İnsan gerçeğe, Allah'a yalnız muhabbet ile varır. **Sırr-ı İlâhî,** üçüncü ve en yüksek aşamadır. Cezbe ve muhabbet yolunda ilerleyen bir kimse olgunlaşa olgunlaşa tanrısal sırra ulaşır. Bayramiliğin belli aşamaları vardır. Tarikata giren bir dervişin bunlardan geçmesi, bu sınavları vermesi gerekir. Bunlar dört basamaktır. Birinci basamağa **şefaat-i nebi** denir. Tarikata girmek isteyen **halvete** (hücreye) alınır, bütün gece orada kalır, bin **salavat** okur, bin **lailahe illallah** çeker, iki rekat **hacet namazı** kılar. İkinci aşamaya **hacet-i didar** denir. Can, hücrede bütün gece bin kulhuvallahu, bin lailahe illallah okur gene namaz kılar. Üçüncü ve dördüncü aşama **hacet-i ref'ul-hicab** adını alır. Önceki-

Şam'daki Dervişler Camii'nin minaresi (üstte). Yoksullara su dağıtan bir derviş (XVII. yy) (altta).

lerde olduğu gibi belli âyetler okunur, namaz kılınır. Bayramîlikte de zikr kuralı vardır. Zikr bir halka olunarak topluca yapılır, namaz kılınır. Zikr yapılırken gözler yumulur, baş sağa sola sallanır **lailahe illallah** sesleriyle coşkunluk içinde tören başlar. Zikrin, zikr ile düzenlenen bütün törenlerin amacı, Allah'a en kısa yol olan cezbe ve aşk ile ulaşmak, dünyanın geçici varlıklarından sıyrılmak, birlik içinde olmaktır. Bayramîler Kur'an okur, sünnete uyarlar. Bu tarikatta da başka tarikatlarda, sözgelişi halvetilikte olduğu gibi içe kapanma, yalnız Allah'ı düşünme, dünyadan el çekme inancı vardır. Ancak insanın kendi geçimini sağlaması, bir iş tutması da gereklidir. Bu yüzden bütün bayramîlerin belli bir işi, geçimlerini sağlayacak görevleri vardı. Hacı Bayram-ı Veli, tarikatını kurduğu zaman işi olmayan, geçimini sağlayamayan kimseleri almamıştı. Bayramîlikte yoksullara, düşkünlere yardım gereği vardır.

MELÂMÎLİK. Bu tarikatın kim tarafından ve hangi tarihte kurulduğu kesinlikle bilinmiyor. Ancak, **«melâmet»** sözüne XI. yüzyıldan sonraki kaynaklarda rastlandığına göre, ondan önce belli bir tutumu benimseyen, belli bir görüşe bağlanan kimselere davranışlarından dolayı bu adın verildiği anlaşılıyor. Melâmîlik görünüşe aldırmayan, süsten, gösterişten, aşırı ölçüde dünya nimetlerine bağlılıktan uzak kalan, yalnız Allah'ı, onun niteliklerini düşünen kimselerin yoludur. Bu tarikata göre Allah'a ulaşmanın tek yolu insanın bütün gönlüyle O'na bağlanması, O'ndan başka hiç bir şey düşünmemesi, gönlünü O'nunla doldurmasıdır. Bu tarikata girenlerin amacı, **melâmet** denen en yüce makama ulaşmak, Allah'a varmaktır. Bir makam olan melâmet, yücelik bakımından Allah'a en yakın aşamadır. Bu makama ulaşmak için alçakgönüllü, tokgözlü, pırıl pırıl olmak, kimse için kötülük düşünmemek gerekir. Melâmet iç arılığı, ruh temizliğiyle olur. Melâmî tarikatına bağlananlar şeriata, şeriat kurallarına inanır. Onlara göre şeriat genel bir yasadır, kaynağı Allah buyruğu, Kur'an'dır. Bu bakımdan şeriat bilmek, tarikat ise bildiklerini uygulamaktır. **Hakikat** ve **marifet** ise eylemle (amel ile) varılan birer aşamadır.

Melâmîlik, dört halifeden Ebubekir'e bağlanır, daha doğrusu melâmîler bu inancı benimserler. Melâmîlik bağımsız, tek bir tarikat değildir. Üç büyük kolu vardır: **Melâmîye-i Kassariyye, Melâmiye-i Bayramiye, Melâmiye-i Nuriyye.** Kassariyye kolu Sıddıkeye, Bayramiye kolu Bayramîlik'e, Nuriyye kolu Nakşibendilik'e bağlanır. Melâmîliğin **Idrisiyye** ve **Hamzaviye** adlı iki kolu daha vardır. Melâmîliğin bütün kollarında üç ana ilke benimsenir. Buna **tevhid** denir. Tevhid, tanrının birliği anlamına gelir ve melâmîlere göre bunun anlamı üçtür. **Lâ mabudu illallah** (Allah'tan başka tapılacak kimse yoktur), **lâ mevcudu illallah** (Allah'tan başka varlık yoktur), **lâ maksudu illallah** (Allah'tan başka amaç edinilecek bir varlık yoktur). Melâmîliğin Türkiye'de kurulan bölümü, Bayramîye tarikatından doğduğu için o tarikatın düzenini benimsemiştir. Melâmîlikte Ali ve Ehli Beyt sevgisi geçerlidir. Melâmilerin kendilerine göre özel törenleri, zikirleri vardır.

NAKŞBENDİLİK yada **NAKŞİBENDİLİK**, Hoca Mehmed Bahaeddin Nakşbend (öl. 1389) tarafından kurulmuştur. Yeseviliğin etkisi altında gelişen bir tarikattır. Şeriat kurallarına, sünnî inançlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Şeriatın bütün ilkelerini uyguladığı gibi onlara benzer birtakım düşünceleri de ortaya koyar. Nakşibendilerin zikrine **hatem-i hâcegân** pirlerine de **hâce** (hoca) denir. **Abdestlik** denen günlük, **biniş** denen tören cübbeleri vardır. Hanefi mezhebine bağlı olan nakşiler namaz ve oruca büyük önem verir, her zaman Kur'an okurlar. Nakşibendiliğin özü alçak gönüllü olma, dinine, mezhebine bağlı kalma, her zaman önüne bakma, Allah'ın adlarını dilinden düşürmeme, eli açık olma, kimsenin ayıbını görmemedir. **Hatem-i hâcegân** denen özel zikr töreni, haftada iki kez, cuma ve pazartesi akşamları yatsı namazından sonra düzenlenir. Bu törende toplantıya katılanlar bir halka biçiminde dizilerek şunları okurlar: yüz istiğfar, yedi fatiha, yüz salavat-ı şerife, yetmişdokuz elem neşrah suresi, binbir ihlas suresi, yedi fatiha (tekrar), yüz salavat-ı şerife (tekrar). Bunlar gizli yapılır. Zikirler gizlidir ve **zikr-i hafi** (gizli zikir) diye bilinir. Zikr, bağırarak yapılmaz.

Nakşibendiliğe göre insan görünüşte halk ile, gerçekte (içten) Hak (Allah) ile olmalıdır. Zikrin, ibadetin anlamı insanın içinin arınması, Allah buyruğunun yerine getirilmesidir. Zikr ibadette derinleşmeyi, coşkunluğu sağlar. İbadet, tanrısal bir görev, bir kuraldır; zikr ise onun tadıdır. Zikr, öz bakımından, ibadetten ayrı, ona karşıt değildir. Nakşi-

bendiler insanın zikr ile **cezbe** denen sınırsız bir coşkunluğa kapıldığına, Allah'ı özünde, gönlünde duyduğuna inanırlar. Onlara göre insan ibadette, zikrde ne kadar coşar, ne kadar kendinden geçerse tanrıya o ölçüde yakın olur. Nakşibendiliğin ondört kadar kolu vardır. Yalnız adları ayrı olan bu kollar kuruluş, tarikat anlayışı, din ve iman görüşü bakımından nakşibendiliğin aynıdır. Bütün törenleri, zikirleri, giyimleri, davranışları birdir. Kurucularının adları ile anılan bu kollar şunlardır: **Tayfuriye, Ahrariye, Dehleviye, Mazhariye, Nuriye, Melamiye, Camiye, Naciye, Müceddidiye, Halidiye, Reşidiye, Kasaniye, Muradiye.** Bütün bu kollarda zikrler, özel törenler Allah'ı anma, onu düşünme, günün birinde Allah'a kavuşacağına inanma, bu dünyada konuk olduğunu unutmama, her soluk alıp verişte Allah adını söyleme v.b. gibi onbir kurala göre düzenlenir.

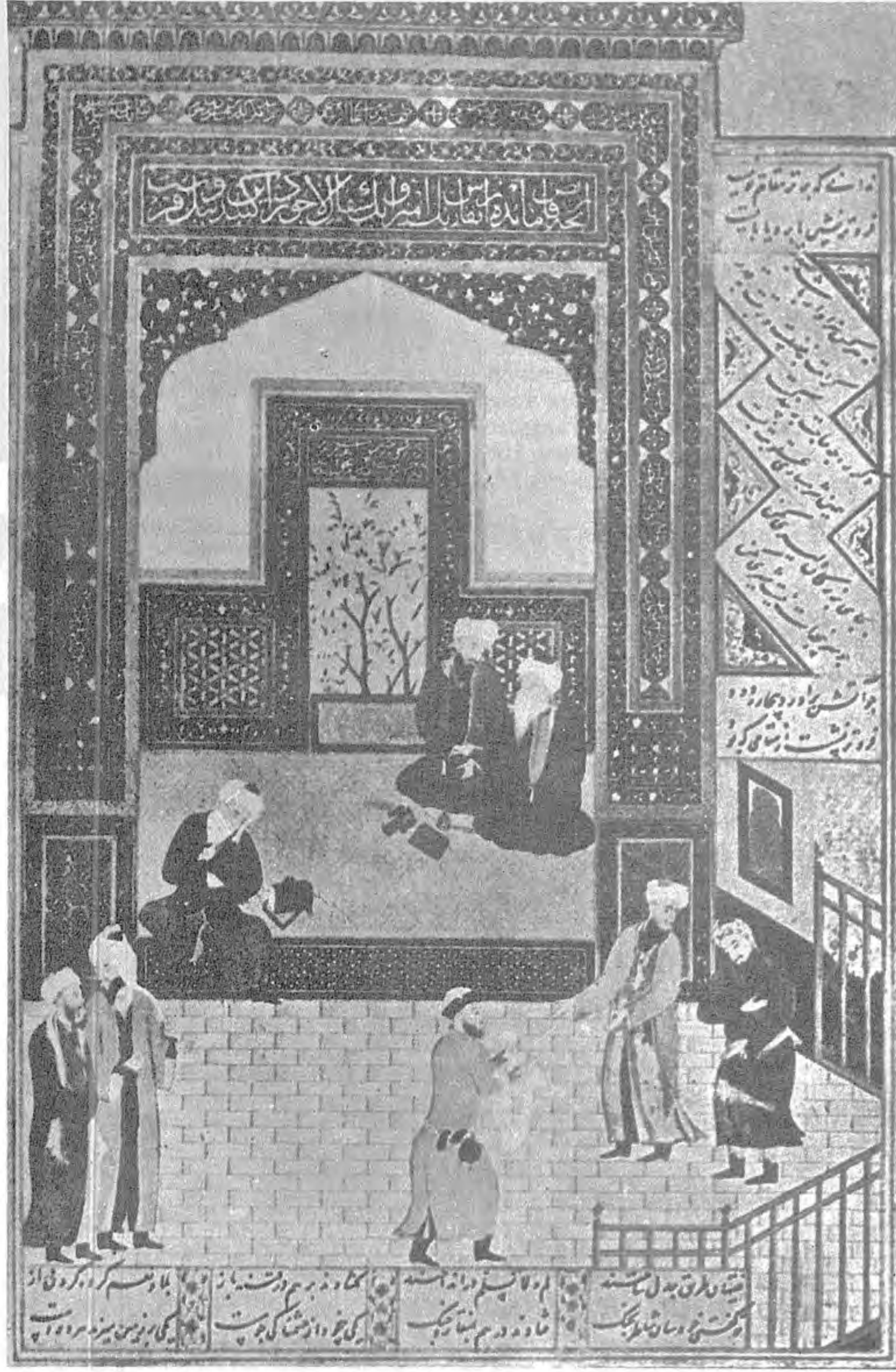

Bir şeyh. iki çalgıcı ve bir gezgin derviş

HALVETİLİK Şeyh Ömer Halveti (öl. 1397) tarafından kurulan, sesli zikr kuralına dayanan bir tarikattır. Kırk gün küçük, dar bir odada, daha doğrusu hücrede yatılır, içe kapanılır, insanın yaşayabilmesi için gerekli olanlar dışında her türlü davranıştan kaçınılır; dış dünya ile bütün ilişkiler kesilir, yalnız Allah düşünülür, namaz kılınır, dua, Kur'an okunur. Buna **halvet** yada kırk gün sürdüğü için **erbain çıkarmak** (kırkı doldurmak) denir. Halvetîler toplu olarak tanrının adlarını anarak zikr ederler. Zikirleri seslidir. Namaz kılma, oruç tutma, kurban kesme gibi ibadetle, şeriatla ilgili bütün görevler yerine getirilir. Durumu uygun olan hacca gider. Törenler özel tekkelerde yapılır. Tekkenin başında şeyh bulunur. Şeyhin aşama bakımından kendinden sonra gelen halifeleri vardır. Halvetilikte ibadetin, zikrin, törenin amacı Allah'ın adlarını anmak, bütün zaman boyunca (uykuda bile, soluk alıp verirken) Allah adını dilden düşürmemektir.

Halvetîler yedi gizli sırrın bulunduğuna, bunların ancak insanın içine **(nefsine)** doğabileceğine, kimseye söylenmemesi gereğine büyük önem verirler. Her tanrısal sır insanın içine doğar. Bu yüzden insanın içini her zaman temiz tutması, kötülük düşünmemesi, Allah'ın adlarını dilinden düşürmemesi gerekir. Ayrı ayrı aşamaları gösteren ve **nefs** adıyla anılan bu yedi sır şunlardır: **Nefs-i emmare** (karanlıklarla örtülü makam), **Nefs-i Levame** (gerçek örtüsü ile insanın örtülü kaldığı makam), **Nefs-i melheme** (nur ve zulmet arasında bulunan makam), **Nefs-i mutmaine** (adım adım yükselme makamı), **Nefs-i raziye** (yükselme aşaması), **Nefs-i mürziye** (yükselmenin başka bir basamağı), **Nefs-i kâmile** (en yüksek aşama). Sünnî tarikatlar içinde en çok kolu olan, bütün kolları arasında birlik bulunan tarikat, halvetîliktir. Halvetiliğin başlıca kolları şunlardır: **Sünbülîye, Cemalîye, Şabanîye, Ahmedîye, Sinanîye, Mürdaşîye, Bahşîye, Şemsîye, Asalîye, Sezaîye, Salîbiye, Uşakîye, Ramazanîye, Cerrahîye, Buhurîye, Mısıriye, Nasuhîye, Karabaşîye, Hanefiye, Bekriye, Çerkeşîye, Semanîye, Ezherîye, Cahdîye, Derderîye, Kemalîye, Muslihîye, Ticanîye, Savîye, Cihangiriye, Suvasîye, Halîliye, Salahîye, Hayatîye, Bahşîye, Gülşeniye, Raufîye, Zührevîye, İbrahîmiye, Hafîye, Demirtaşîye, Feyziye.**

RİFAİLİK yada RUFAİLİK, Seyyid Ahmed Rifai (öl. 1182) tarafından kuruldu. Riyazet ve zikr kuralına dayanan, insan nefsinin bütün kötülüklerden, eğriliklerden arınması için içe kapanışı, sürekli olarak Allah adlarını anmayı gerekli gören bir tarikattır. Namaz, oruç, hac, zekât gibi İslâm dininin ana kurallarını, şeriat ilkelerini olduğu gibi benimser. Zikri, şeriatın uygun gördüğü ibadetleri bütünlemek, ibadete coşkunluk vermek için gerekli sayar. Rifailerin amacı **nefs terbiyesi** dedikleri kötülüklerden, dünyanın geçici varlıklarına karşı duyulan eğilimlerden sıyrılma, arınmadır. Nefis terbiyesinin dokuz kuralı vardır. **Riyazet** (içe kapanış, bir hücreye çekilip kendi başına düşünceye dalma, nefsin eğilimlerini önleme) adı altında toplanan bu kurallara **mertebe** denir. İlk üç riyazetten sonra **çavuşluk** mertebesi gelir. Beşinci mertebe **nekabet** adını alır. Bunlar müridin derviş olabilmesi için aşması gereken basamaklardır. Beşinci **mertebe**'de (aşama) de beş zikir vardır. **Ya Hak, Ya Hannan, Ya Halim, Ya Hay, Ya Hafız.** Rifailikte **halvet** denen bir kıyıya çekilme, herkesten uzak kalma vardır. Bu halvet iki türlüdür. Birine **halvet**, ikincisine **halvet-i mahremiye** (gizli halvet) denir. Halvet her yıl muharrem ayının yedi gününde yapılır. Rifailikte **burhan** adı altında yapılan birtakım işlemler vardır: özellikle, yüze, karnına şiş sokmak, ateşe girmek, cam çiğnemek, keskin kılıç üstünde yürümek. Rifailer bunun insan sağlığını denemek, **rifai olmak** için sağlıklı olmanın gereğini göstermek anlamına geldiğine inanırlar. Rifai zikri toplu olarak ve yüksek sesle yapılır. Zikre girenler bir halka olur, Allah adlarını anarak, coşmaya, dönmeye başlarlar. Bütün zikir törenleri şeyhin yönetimi altında yapılır. Öteki tarikatlarda olduğu gibi rifailikte de şeyhe kesinlikle itaat gereği vardır. Toplu olarak ve yüksek sesle yapılan zikirli törenlere **devran** denir. Rifai devranı daha çok geceleri yatsı namazından sonra başlar,

Dinsel tartışmaya girişmiş şeyhler (1489'da yapılmış minyatür-Kahire Devlet Kütüphanesi)

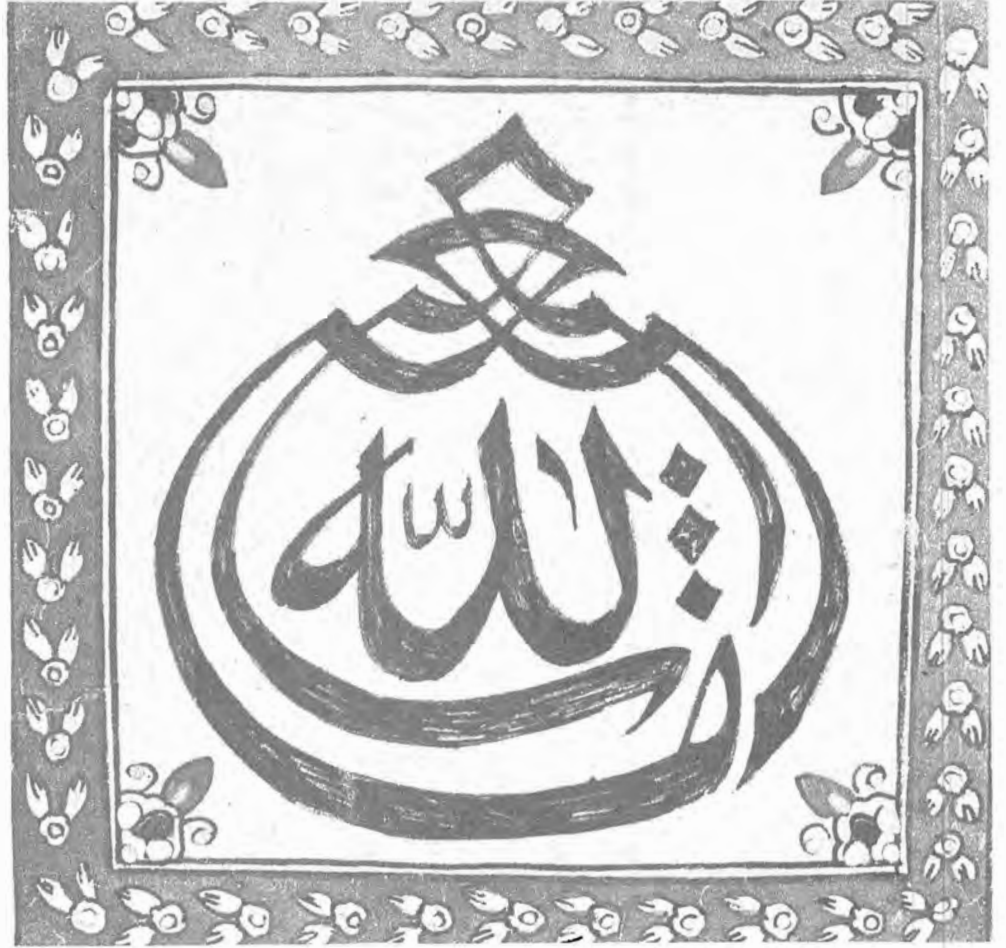
saatlerce surer. Rifailiğin onbeş kadar kolu vardır: **Kiyaliye, Âhiye, Hariri̇ye, Nurîye, Sayyadîye, İmarîye, Katnanîye, Fenarîye, Fazılîye, Burhanîye, Cünreliye, Dirinîye, Ataîye, Sebsebîye, Cemalîye.** Bütün bu kollar kurucularının adlarını almıştır. Hepsinde zikr, riyazet, halvet ve devran vardır.

KADİRİLİK, Şeyh Abdulkadir Geylanî (öl. 1167) tarafından kurulmuştur. Toplu zikre, çalgılı, sözlü devrana dayanan, sünnî mezhebinin bütün inanç ve kurallarını benimseyen bir tarikattır. Kadirîliğin amacı insanı eğitmek, bütün kötülüklerden uzak tutmak, özü sözü doğru bir niteliğe ulaştırmak, dünyanın geçici nimetlerinden yüz çevirerek Allah'a yönelmektir. Bunların gerçekleşmesi için insanın içinin arınması gerekir. İç arınması belli işlemlerle olabilir. Bunların başında da zikr ve ibadet gelir. Zikrler namazların dışında, yüksek sesle (cehrî) yapılır. Kadirîlikte **zikrullah** (tanrıyı anma) denen zikr, **hafî** (gizli), **cehrî** (sesli), **kalbî** (içten), **lisanî** (dille söyleyerek) olmak üzere dört türlüdür. Bütün zikirlerde Allah adı anılır. Zikirler genellikle çalgılı ve sözlüdür. **Ezkar** (zikirler, anmalar) denen zikirlerden başka bir de **evrad** (dile dolamalar, sık sık söylemeler) vardır. Bunu dervişler kendi başlarına yapar. Ayet ve hadislerden derlenmiş parçalar okunur. Bunun için özel tören düzenlenmez. Her derviş böyle bir parçayı diline dolar, kendi başına okur. Ancak kutsal günlerde bu evrad toplu olarak okunabilir. Kutsal günlerde ister tek başına, ister toplu olsun evrad okuma gereği vardır. Evrad okunurken peygambere dua edilir, buna **tesliye** denir. Kadirî tarikatına giren bir kimseye, belli aşamalardan, eğitimlerden sonra törenle, hırka ve tac giydirilir. Bunun iki aşaması vardır. Birincisi **hırka-i tarikat**, ikincisi **hırka-i teberrük**. Her ikisi de belli birer tören niteliğindedir. Derviş bu aşamalardan geçtikten sonra **icazet-i hilafet** denen yetkiyi kazanır. İcazet-i hilafet, tarikata giren bir kimseye yetki vermedir. Bunu almayan bir derviş tarikat düzeni içinde gerekli aşamaya yükselemez. Kadirî devrânında (zikr törenlerinde) okunan, **salat ve selam senin üzerine olsun** anlamına gelen **esselatu vesselamu aleyke** sözleriyle başlayan ve **ya resulullah, ya habibullah, ya halilullah, ya nebiyullah, ya safiyullah, ya hayri halakullah, ya nuri arşullah, ya emin vahyullah** sözleriyle biten duadır. Kadiriliğin kolları şunlardır: **Ekberiye, Esediye, Eşrefîye, Yafeîye, İsevîye, Mukaddesîye, Semadîye, Garibîye, Halisîye, Hilaliye, Rumîye.** Bütün kollar inanç, görüş bakımından birleşir ve kurucusunun adı ile anılır.

BEDEVÎLİK, Şeyh Ahmed Bedevî (öl. 1276) tarafından kurulan bu tarikat da ibadet ve zikir kuralına dayanır. Zikirleri toplu olarak ve yüksek sesle yapılır. Dervişler zikr ederken bir araya toplanır, top gibi olur. Buna **bedevî topu** denir. Bunun amacı bütün gönüllerin birleşmesi, tanrı yolunda bir olmasıdır. Zikirler genellikle namazlardan sonra yapılır. İslâm dininin koyduğu bütün ibadet türleri bedevîlerce geçerlidir. Hepsi yerine getirilir. Bedevîler zikr ve devran sırasında Allah adlarını okur, peygamberi anarlar. Her zaman, Kur'an okuma, içini temiz tutma, başkaları için iyi düşünme, iyilik etme gereği vardır. Bedevîliğin kolları şunlardır: **Elvanîye, Bernesîye, Abdullahîye, Halebîye, Sutuhîye, Şinavîye.** Öteki tarikat kollarında olduğu gibi, bunlarda da kol, kurucusunun adını alır. Kollarla ana tarikat arasında herhangi bir görüş ayrılığı, düşünce değişikliği yoktur.

ŞAZELİYE, Şeyh Ebul Hasan Alîyül Şazelî (öl. 1258) tarafından kurulmuştur. İbadet ve zikr kuralına dayanır. Cuma ve perşembe günleri zikr ve devran edilir. Zikirleri cehri (sesli) dir. Gerek zikirde, gerekse Allah'ın, Peygamber'in adını anma, derin bir coşkunluğa kapılma, kendinden geçme geleneği vardır. Şazelilere göre insan ne kadar coşar, kendinden geçerse gerçeğe o oranda yaklaşır. Zikr insanın manevî bakımdan olgunlaşmasını, yükselmesini, içinin arınmasını sağlar. Şazeli dervişleri, sessiz, alçak gönüllü, biraz içe kapanık olmayı gerekli sayarlar. Zikr ve devran toplu olarak tekkelerde yapılır. Bütün zikr, devran ve törenleri şeyh yönetir. Tarikatta müridden şeyhe doğru basamak basamak yükselme geleneği vardır. Dünyanın geçici, insanı aldatıcı görünüşlerine kapılmak doğru değildir. Herkesin geçimini, alnının teri, elinin emeğiyle sağlaması gerekir. Bu yüzden Şazeli tarikatına girenlerin birer işi, birer görevi vardır. Bu tarikatta başkalarının sırtından geçinme yoktur. Anadoluda da tutunan Şazeli tarikatının müridleri arasında Osmanlı padişahı İkinci Abdulhamid de vardı ve marangozdu. Şazeli tarikatının da kolları vardır. Kurucularının adlarını alan bu kollar şunlardır: **Medenîye, Afifîye, Gazîye, Mestarîye, Cazuliye, İlmiye, Reşidiye, Nasıriye,**

SÜHREVERDILİK (yada İŞRAKİLİK), Şeyh Şahabeddin Ömer Sühreverdi (öl. 1235) tarafından kurulmuştur. Kurucusunun bilge bir kişi olması yüzünden bilgiye, özellikle İslâm bilimlerine, tasavvufa büyük önem veren bu tarikatta, imanla bilgi birbirini bütünleyen iki varlıktır. İman bilgiye ışık tutar. İnsan ancak iman ve bilgiyle arınır, içini kötülüklerden, eğriliklerden kurtarır. Bilgi, insanı Allah'a ulaştıran yolu aydınlatır. Sühreverdi tarikatında içe kapanış, dünya varlıklarından yüz çevirme, başkalarına iyilik etme, iyi düşünme, iyi davranma bir kural niteliğindedir. İnsan içine kapanmakla **(tefekküre dalmakla)** gerçeğe ulaşır, gönlü tanrıya açılır. Sühreverdi tarikatı daha çok bilgiye, bilime önem verdiği için müridleri arasında zamanın ünlü bilginleri, mutasavvıfları vardı. Sühreverdilik bir tarikattan çok felsefe (İslâm felsefesi) düzeni niteliği taşır. Ancak kendi ortamı içinde bulunan ve tarikat düzenine de uyabilen birtakım tutumları yüzünden tarikat sayılır, tarikatları konu edinen kitaplarda tarikat olarak geçer. Sühreverdilikte, kurucusu Şahabeddin'in görüşlerinden başka bir görüş, ona eklenen bir düşünce yoktur.

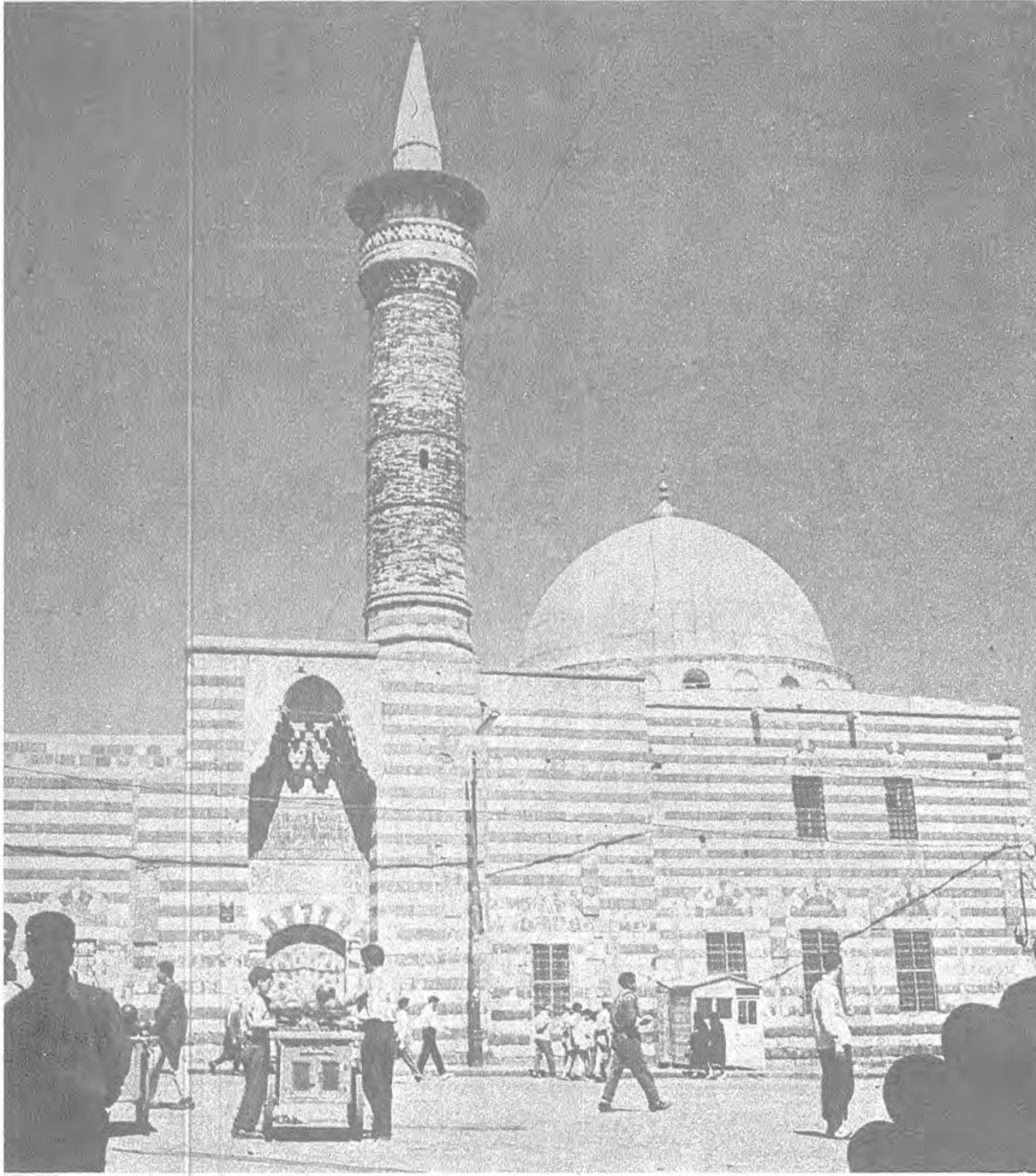
XIX. yüzyıl Ürdün sanatından «Kutsal Allah» yazısını taşıyan seramik (üstte). El Gazali Nişabur'da Sultanı selamlıyor (El Nakaşe'nin minyatürü, 1789) (altta).

Sühreverdilik, meşşailiğin «akıl», tasavvufun «vecd» ve «zevk» yolları yerine, **«keşf»** (keşif) yolunu tavsiye eder. İşrak (aydınlanma) yolu, zulmetten nura (karanlıktan aydınlığa) doğru bir gelişmedir. Varlık, bu yolu izliyerek ebedi varlığa (Allah'a) ulaşır.

Tarikat öteki sünnî tarikatlar gibi yaygın değildir, daha çok aydınlar arasında tutunmuş, ilgi görmüştür.

KÜBREVİLİK, Şeyh Necmeddin Kübra (öl.1226) tarafından kurulan bir tarikattır. Sünni inançları benimsemiş, şeriat kurallarına bağlı kalmış,ehl'i sünnet inançları ile tasavvuf görüşlerini bağdaştırmaya çalışmış bir tarikattır. Bu tarikata göre bu dünya geçicidir, gerçek olan, sürekli olan öteki dünyadır. İnsanın gerçeğe ulaşabilmesi için bu dünyadan elden geldiğince yüz çevirmesi, geçici mutluluklara aldanmaması gerekir. Gerçeğe ulaşmanın tek yolu içe kapanma, kalabalıklardan uzak yaşama (halvet), her soluk alıp verişte Allah'ı, o nurlar kaynağını düşünmek, onun adlarını an-

Şam'daki Sinan Paşa Camii ilginç mimarisiyle dikkati çeker.

maktır. Şeyh Necmeddin Kübra dünyanın geçici olduğunu, ilgilenmeye değmez olduğunu göstermek için yüzüne örtü çeker, müridlerine görünmezdi. Tarikatın temel ilkesi tanrıyı anmak, içe kapanmaktır.

DUSUKIYE Şeyh Burhaneddin Dusukî (öl. 1294) tarafından kurulan ve daha çok Mısır'da yayılan bu tarikatın amacı, insanın mutlu olması, Allah yoluna girebilmesi, gerçeğe ulaşması için elden geldiği kadar azla yetinmektir. Ehl-i sünnet inançlarını, şeriat kurallarını bir bütün içinde benimseyen bu tarikatta namaz, oruç, hac, zekât, kurban gibi İslâm diniyle ilgili bütün gerekçeler yerine getirilir (insanın durumunun elverdiği ölçüde). Dünya varlıklarından, geçici heveslerden, eğlencelerden uzak kalmak, gününü Allah'ın adlarını anmak (tesbih etmek), ibabetle geçirmek gereklidir. İnsan için Allah'ı anmaktan, ahretteki güzel hayatı düşünmekten başka mutluluk olamaz. Dusukıye tarikatının **Aşuriye, Süyutuye, Şernubiye, Taziye** gibi kolları vardır. Tarikatla kolları arasında ilgiye değer bir görüş ayrılığı, bir yenilik yoktur.

CELVETÎLİK Şeyh Aziz Mahmud Hüdaî (öl. 1630) tarafından kurulan bu tarikata göre insan yerinden yurdundan uzaklaşmış, gerçek yurdu olan Allah ülkesinden ayrı düşmüştür. Yurdundan ayrı düşme anlamına gelen **celvet** sözünün tarikata ad olması bu yüzdendir. İnsanın gerçek yurdu olan tanrısal evrene dönmesi, geldiği kaynağa varması için, içine kapanması, Allah dışında bir şey düşünmemesi, gününü Allah'ın adlarını anmakla, O'nu düşünmekle geçirmesi gerekir. Celvetîlikte tanrının yedi adını **(esma-i seb'a)** anma gereği vardır. Tarikata girerken bu adlar söylenir. Şeyh Mahmud Hudaî bu yedi ada beş harf anlamında **huruf-i esma** denen beş ad eklemiştir. Bütün müslümanlarca bilinen yedi ada eklenen bu beş ad **vehhab, fettah, vahid, ahed** ve **samed'tir.** Celvetîler sabah namazından sonra zikre dalar, sonra **işrah namazı** (iki rekât) kılarlar. Ayrıca öğleden önce, öğleden sonra, gece değişik adlarla anılan namazlar kılarlar. Pazartesi ve perşembe günleri oruç tutarlar. Celvetiler şeriat kurallarına çok bağlıdır. Tarikatın **Haşimîye** adlı bir kolu vardır.

SADİYE. Şeyh Sadeddin Şeybani (öl. 1301) tarafından kurulan Sadiye tarikatının törenleri özeldir, öteki tarikatlara benzemez. Tarikata giren müridler tören sırasında yüzükoyun yatar, şeyh onları çiğner. Bu törene çiğneme anlamına gelen **devse** denir. Başka bir söylentiye göre şeyh yere yatan müridlerin üstünden atla geçer. Bundan dolayı sadiye dervişleri ata ayrı bir sevgi ve ilgi gösterirler. Sünnî bir tarikat olduğu için ehl-i sünnet ilkelerine bağlıdır. Şeriat kurallarına uyar. Namazlar dışında zikirleri vardır. Sadiye tarikatından **Aciziye, Selâmiye, Tağlebiye, Vefaiye** adlı dört kol türemiştir.

alevî tarikatlar

Halife Ali'yi tutan, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra yapılan halife seçiminde Ali'nin hakkının yendiğini, imamlığın peygamberden sonra ona geçmesi gerektiğini ileri sürenlerin bağlandıkları tarikatlara, **alevî tarikatlar** denir. Bunlar, Ali'nin yolunda giden, Ali'ye bağlanan tarikatlardır. Alevîlik genellikle üçe ayrılır. **Bektaşiler, Kızılbaşlar, Şiîler.** Bunlardan bektaşilerle kızılbaşlar Türk tarikatlarıdır. Şiîler ise İran alevîleridir. Şiîlikten tarikatların dışında birtakım mezhepler de doğmuştur (Bk. **MEZHEPLER**).

BEKTAŞİLİK, Hacı Bektaş-ı Veli (öl. 1337) tarafından gene bu adla anılan yerde, Hacıbektaş'ta kurulan bir Türk tarikatıdır. Tasavvuf ilkelerine, insanla Allah arasındaki öz birliğine dayanan, dört ilke inancını benimseyen bir tarikattır. İmamlık konusunda On iki İmama, ilk halife seçiminde Ali'ye bağlanan bektaşî tarikatının kuruluşunda şamanlıktan gelen **dört kapı** inancının temel olduğu söylenir. Şamanlıkla bektaşilik arasında içten bir bağlantının bulunduğu görüşüne dayanan bu düşüncenin doğruluğu kesinlikle benimsenemez. Çünkü dört ilke inancı yalnız şaman dininde değil, onun doğuşundan çok önce

M.Ö. V. yüzyılda Anadolu'da, daha önce Sümer ve Akadlarda vardı. Bektaşilikte temel ilke sayılan bu **dört kapı** şunlardır: **Şeriat kapısı, Tarikat kapısı, Hakikat kapısı, Marifet kapısı.** Bu kapıların sıra ile dört adı vardır. **Bel oğlu** (şeriat kapısı), **Yol oğlu** (tarikat kapısı), **İl oğlu** (hakikat kapısı), **Atam gök anam yer** (marifet kapısı), Bu dört kapının ayrı ayrı anlamları vardır. Şeriat hukuku, bektaşiliğe girip **mürşid'e** (yol gösteren yetkiliye) bağlanmayı, onun göstereceği yolda yürümeyi belirtir. Hakikat kapısı, evren sırlarının öğrenildiği, insanla evren arasındaki bağlantının aydınlığa çıktığı yerdir. Tasavvufun **aşk** ülkesine bu kapıdan girilir. Burada can'lar birbiriyle kaynaşır. Bu kapıdan giren bir kimse **iloğlu** olur, Allah'ın evreni ışıklandıran yüzünü görür. Marifet kapısı, bilginin yoludur. Bu yolda, can, gerekli bilgileri edinir, bilmenin sırrına erer, aşaması yücelir. Bu kapıda insan bilgisizlikten kurtulur, gerçeği değerlendirecek gerekli bilgileri edinir. Marifet kapısının **Ayn-el yakîn, ilm-el yakîn, hakk-el yakîn,** diye anılan üç ayrı aşaması vardır. Bu aşamalar, görme, bilme, gerçeğe (Allah'a) ulaşma anlamına gelir. Önce görme (evreni bir bütünlük içinde gözle tanıma), sonra gördüklerini bilme ve kavrama, anlama, üçüncü aşamada ise ulaşma Allah'a varma gerçekleşir. Bektaşilik dörtlü bir inanç düzeni üzerine kurulu olduğu için bütün aşamalar dörtlüdür. Bu dört kapı ile ilgili dört de inanç vardır. Bunlara **ibadet, niyaz, adak** ve **vuslat** denir. İbadet Allah'a tapma, birliğine, yüceliğine inanmadır. İkincisi niyazdır. Bu yalvarmadır. Bektaşiler namaz kılmaz, tanrıya dille, gönülle yalvarır. Bütün bektaşiler Ali'ye, pîrlere niyazda bulunurlar. Adak ise bağışlamadır. Dergâha kurban sunmak, koyun ve para bağışlamaktır. Son inanç (durak) vuslattır. Bu kavuşma anlamına gelir. Bektaşilikte güzellik Allah'ın görünüşüdür. İnsanın amacı, bu güzelliğin kaynağına ulaşma, Allah ile birlik içinde bulunmadır. Birtakım bektaşiler Allah'ın insanda dile geldiğine, görünüş alanına çıktığına inanırlar. Bektaşiliğe **ikrar âyini** denen özel bir törenle girilir. Tören düzenlenirken **Kırk budak** şamdanda kırk mum yakılır, tarikata girecek can, pîr'e düşüncesini, dileğini anlattıktan (ikrar verdikten) sonra özel yerde **(meydan'da)** gerekli tören düzenlenir. Bektaşilikte ayrıca **Allah - Muhammed - Ali** üçlüsünü gösteren bir inanç vardır. Bütün canların bunu benimsemesi gerekir. Tarikata girecek cana (talibe) bektaşî baba bu üçüzlü inancı gösteren üç boğumlu özel değnekle dokunarak,

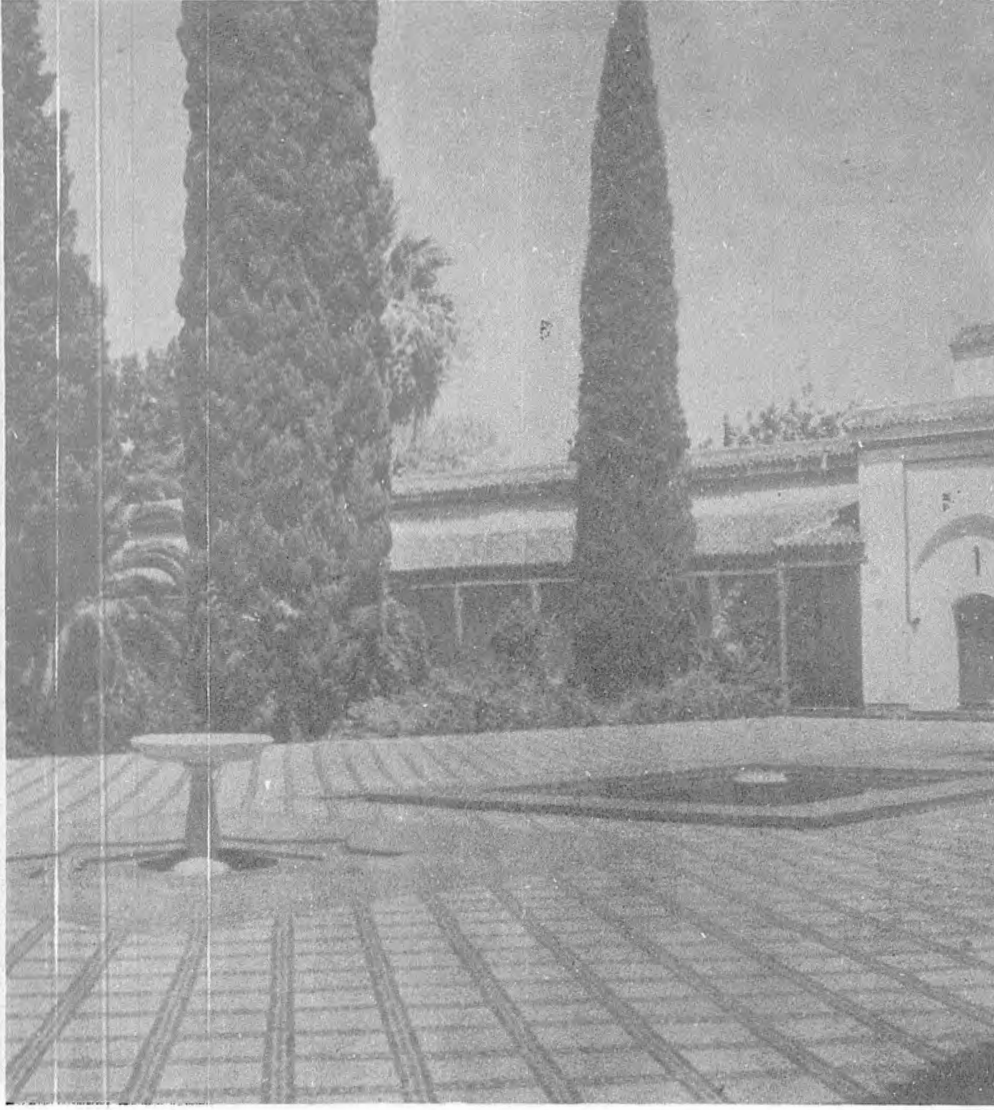
Eline, Beline, Diline.
Gelme, gelme, dönme, dönme,
Gelenin malı, dönenin canı.

der. Sonra talibin sol kulağına imam Cafer'in mezhebine göre gerekli sözleri söyler (telkinde bulunur). Bektaşiler, Caferî mezhebinden (On iki Imamdan Caferi Sadık'ın yolunda gidenler) oldukları için bütün törenlerde ona göre davranırlar. Bektaşilerin sazlı sözlü, içkili, oyunlu bir törenleri vardır. Buna **Ayini cem** denir. Bu törende, başka törenlerde **gülbank** denen yüksek sesle dualar okunur. Bektaşilerde On iki İmamı gösteren oniki sayısı kutsaldır. Ayrıca oniki makamı bildiren oniki post vardır. Bunlar da sıra ile şunlardır. **Baba Horasan postu** (Hacı Bektaşi Velinin makamıdır). **Aşç** (Seyyid Ali Sultan) postu, **Ekmekçi** (Balum Sultan) postu, **Nakıb** (Kaygusuz Sultan) postu, **Atacı** (Kanber Ali Sultan) postu, **Meydancı** (Sarı İsmail sultan) postu, **Türbedar** (Kara Donlu Can Baba Sultan) postu, **Kilerci** (Hacım Sultan) postu, **Kahveci** (Şeyh Şazeli) postu, **Kurbancı** (İbrahim Peygamber) postu, **Ayakçı** (Abdal Musa) postu, **Mihmandar** (Hızır) postu. Bütün bu postlar bektaşilikte kutsaldır. Bektaşilikte ayrıca oniki hizmet vardır. Bunlar tarikçi, berber, zakir, sofracı, ibrikdar, sâkî, gözcü, çırağcı, kapıcı (bevvab), meydan hizmetçisi v.b. değişik adlarla anılır. Bektaşilikte bütün törenler, şölenler tekkelerde, şeyhlerin yönetimi altında düzenlenir.

KIZILBAŞLIK. Anadolu Alevîlerine verilen ad. Kızılbaşlık alevîliğin bir kolu olmaktan öteye geçemez. Bunu ayrı bir tarikat saymak bile doğru değildir. Kızılbaşlığın ne zaman, kimler tarafından kurulduğu, bu adı neden aldığı kesinlikle bilinmiyor. Bu konuda birbirini tutmayan söylentiler vardır. Kimi kızılbaşlığı Hz. Muhammed'in Uhud savaşında yaralanıp başından kan aktığını gören Ali'nin ondan sonra bütün savaşlara kırmızı bir başlık

Isfahan medresesinin dışından bir görünüş.

Fas kentindeki «Ulemalar Bahçesi» (müslümanların yüce yargı kurulu merkezi).

giyerek katılmasına, kimi İran hükümdarı İsmail Safevî'nin (Şah İsmail) askerlerinin kızıl başlık giymelerine, kimi şaman rahiplerinin kırmızı başlık giyerek törenleri yönetmelerine bağlar. Bunların hepsi de kesinlikten uzak söylentidir. **Ancak** kırmızı başlıkla, «kızılbaşlık» kavramı arasında bir yakınlık bulunduğu düşünülebilir. Kızılbaşlık Ali'ye bağlı, onun izinden yürüdüğünü ileri süren, On iki İmam inancını benimsemiş bir tarikat diye bilinir. Bektaşilikten ayrılır yanı pek yoktur. Kızılbaşlar daha çok Orta Anadolu bölgesinde yayılmıştır. Bu inancı benimseyenler Türkmen oymaklarıdır. Bunların sünnîlerle en küçük bir ilgisi, ilişkisi yoktur. Kızılbaşlığın özünde şamanlığın izlerini bulanlar da vardır. Kızılbaşlar sunnîlerin hiçbir inancına, törenine, yaşama düzenine katılmaz ve inanmaz. Bunların arasında Allah'ın Ali'de görünüş alanına çıktığına **(zuhur ettiğine)**, Mehdi'nin günün birinde yeryüzüne gelip adalet dağıtacağına, insanları doğru yola getireceğine inananlar vardır. Ayrıca Ali'yi Allah tanıyanlar **(Ali allahiler)** da kızılbaş sayılıyor. Anadolu kızılbaşları Türk'ten başka kimseden kız almazlar, iki kadınla evlenmezler, evlenince de boşanmazlar. Kızılbaşların başında **dedeler** bulunur. Dedelik babadan oğula geçer.

Kızılbaşlar, kendilerine **sofiyân** derlerdi. Kimi caferi mezhebinden olduğunu söyler. Belli zamanlarda toplu ve sesli törenler düzenlerler. Törenlerin düzenlendiği yere **sofiyân meydanı** denir. Bu meydanda oniki makam vardır: **Ocak, Nuri daim** (Çırağı Ali), **Makam-ı irşad, Meydan çerağı, Dede postu, Havz-ı kevser, Kara post, Sâkiler, Rehber, Eşik, Taclı-Saçlı bacılar, Gözcü.** Bu makamlara ayrılan «meydan açma» nın beş ayrı yolu, beş ayrı türü vardır. **Mihman meydanı, Muhabbet meydanı, Kerbelâ meydanı, Düşkünler meydanı, Eş meydanı.** Kızılbaşlar da bektaşiler gibi Allah-Muhammed-Ali üçlüsüne saygı gösterirler. Bektaşilerde olduğu gibi **ayin-i cem** düzenlerler. **Ayin-i cem'e** ya **dernek,** yada **sofiyân süregi** derler.

Kızılbaşlık inançlarının üç ana kuralı vardır. Bunlar **Adama muhabbet, Nura muhabbet ve Deme muhabbettir.** Adama muhabbet göstermenin nedeni, insanların ilk adam olan Adem'den türemesi, ona benzemesidir. Nura muhabbetin nedeni, bütün evreni kaplayan nurun insan gönlünde de bulunuşudur. Hayatın özü, kaynağı bir nur olan, nur saçan güneştir. Hz. Muhammed evrende insan biçimine girmiş bir nurdur. Deme muhabbet ise, bir ahlâk görünüşüdür. Dem denen şarap insan kanı rengindedir, daha doğrusu temiz insanların kanıdır. Kan da insan gönlünde bulunur. Bundan dolayı saygı ve sevgiyi gerektirir. Kızılbaşlıkta da oniki hizmet kuralı vardır. Bu hizmetler bektaşiliktekinin benzeridir.

Anadolu kızılbaşlığını sürdüren topluluklardan biri de **Tahtacılar'**dır. Kızılbaşların kendi inançlarını yansıtan birçok masallar, efsaneleri vardır. Bunlar arasında en ünlüsü değişik biçimlerde yorumlanan **Sarı Kız** efsanesidir.

ŞİİLER. Şiîlik başlı başına bir mezheptir. Buna İslâm dünyasında «beşinci mezhep» diyenler de vardır. Şiî tarikatlarının düşünceleriyle şiî mezhebinin, ondan doğan kolların görüşleri arasında önemli bir ayrılık yoktur. Bütün şiî tarikatlar, mezhepler (daha doğrusu mezhep kolları) Ali'ye, On iki İmam inancına, Hz. Muhammed'in ölümünden sonra halife seçiminde ortaya çıkan anlaşmazlığa dayanır (Bk. **ŞİÎ MEZHEBİ**). Şiî mezhebine bağlı tarikat yada fırka diye adlandırılan (daha çok «fırka» diye söylenir) kollar şunlardır. **Hisamiye, Bedaiye, Ulyaiye, Kâmiliye, Sebaiye, Mugarriye, Hatabiye, Mansuriye, Benaniye, Müferevize, Cenahiye, Rezamiye, Zerariye..** Bunları birçok araştırmacılar tarikat değil de mezhebin (şiîliğin) kolları, fırkaları sayar. Ancak hepsi öz bakımdan şiîliğe bağlandığı, ayrı bir mezhep niteliğinde özellik göstermediği için, tarikatların arasına konmalarının pek de önemi yoktur. Bu kolların içinde Allah'ı insan biçiminde gören, öyle düşünen ve Ali'nin kişiliğinde görünüş alanına çıktığını savunanlar, Ali'nin Allah olduğunu ileri sürenler, Ali'den başka Allah olmadığını ortaya atanlar, **la ilâh illâ Ali** (Ali'den başka ilâh yok) diyenler vardır. Şiî mezhebi, başlangıçta siyasî bir niteliğe büründüğü için ona bağlı bütün kollarda da bu görüş az çok bulunur.

SİMAVİLİK Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedreddin Simavi (öl.

1422) tarafından kurulan tarikatın adı. Simaviliği daha çok ihtilâlci, siyasî bir kuruluş olarak sayarlarsa da bu doğru değildir. Çünkü siyasî düşünceler az çok bütün İslâm tarikatlarında, mezheplerinde vardır. Simavîlik, dünya görüşü, ahret anlayışı, insanı değerlendirişi bakımından daha çok alevî tarikatlara yaklaşır, sünnîlikle pek ilgisi yoktur. Bu tarikatta **riyazet** ve **mücahedat** kuralları vardır .İnsanın içine kapanması, çok düşünmesi, geniş bilgi edinmesi, Kur'an ve hadisleri, İslâm hukukunu iyi bilmesi gerekir. Tarikatın özü **vahdet-i vücud** (varlık birliği) anlayışına dayanır. Ona göre Allah ile evren, Allah ile insan birdir, bir özdendir. Evren, Allah'ın görünüş alanına çıktığı bir ortamdır. Evrenin dışında, Allah'ın dışında bir evren yoktur. Ölen bir kimsenin gövdesi yeniden dirilmez. Bu yüzden **kıyamet** (ruhların gövdelere dönerek insanların yeniden canlanıp ayağa kalkmaları) olayı yoktur, olamaz. Evren Allah kadar eskidir (kadimdir), zamanla yaratılmış değildir. İnsanı iyiye, güzele, Allah'a yönelten güç melek, kötüye yönelten güç şeytandır.

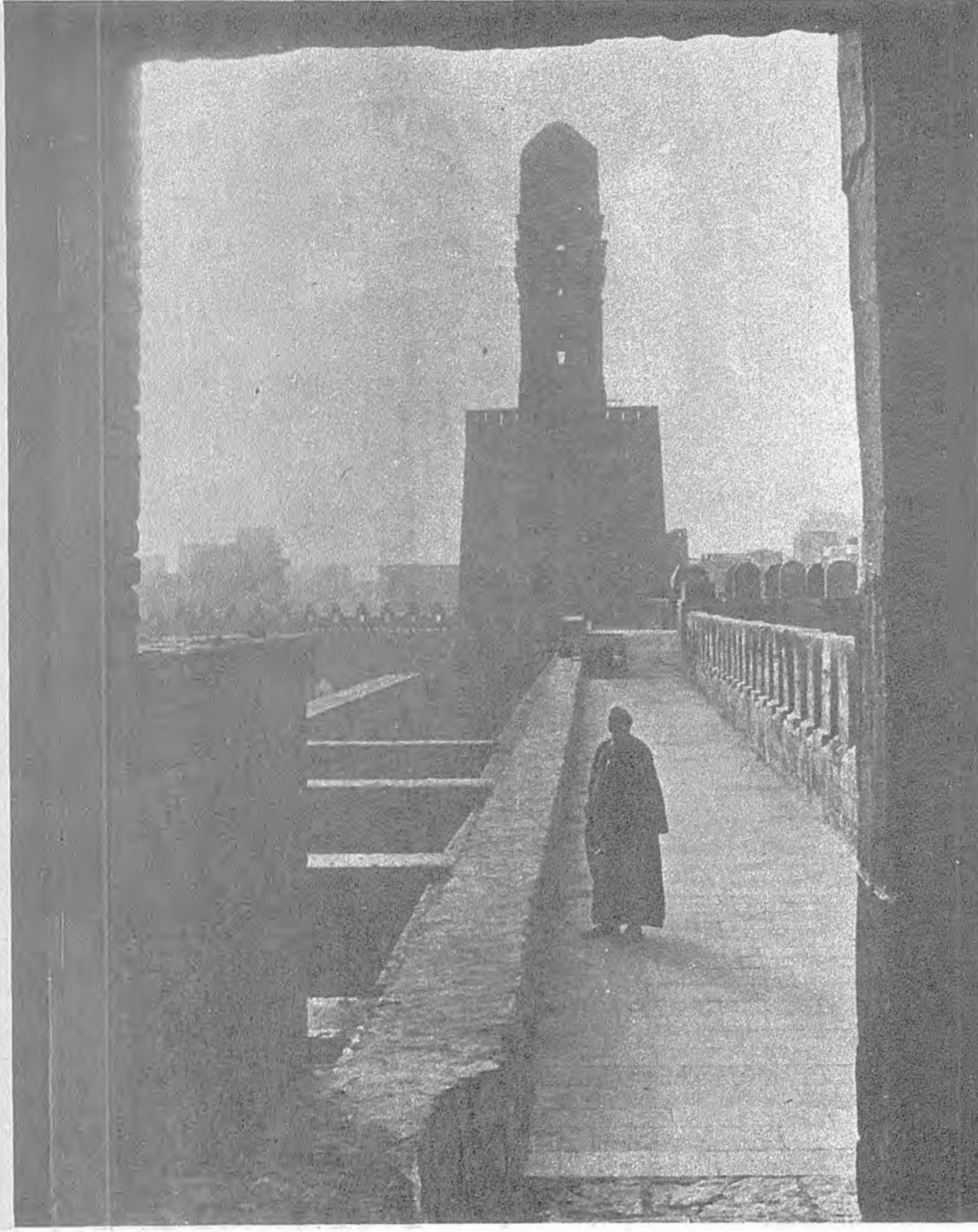
Simavilik, Kur'an'ın açık anlamlarına önem verir, kavramların üstü örtülü yorumlarını pek önemsemez. Ona göre gerçek varlık ülkesi. içinde bulunduğumuz dünyadır. İnsanın görüp göreceği ne varsa gene bu dünyadadır. Gövde çürüyüp yok olacaktır, ancak ruh ölümsüzdür. Yaratanla yaratılan eş varlık ortamındadır. Allah istediğini yapar, istediğine egemen olur. Ancak bütün yapıp edecekleri yeteneklerle sınırlıdır. Bir varlığın gerçekleşme yeteneğinde ne varsa, ne olabilirse Allah ancak onu yapabilir. Simavîlik bu tür düşüncelerle Allah'ı, Allah gücünü sınırlandırıyor, İslâm inançlarının dışına çıkıyordu. Şeriatla bağdaşır bir yanı yoktu. Belli konularla İslâm diniyle açık bir çatışma içindeydi. Tarikatın bu görüşü hem tasavvuftan, hem de Eskiçağ felsefe inançlarından, düşüncelerinden geliyordu. Bu yüzden şeriatı tutanlar tarafından saldırıya uğradı. Sonra birçok isyanlar çıkaran, devleti sarsan simavî tarikatçıları siyasî bir güç olma niteliğini gösterdiler. Çelebi Mehmed onlara karşı kanlı bir bastırma hereketine girişti. Binlerce simavi tarikatçısı öldürüldü.

HURUFİLİK. Şehabeddin Fazlullah-ı Hurufî (öl. 1394) tarafından kurulan Hurufiliği, bir tarikattan çok mezhep, din olarak anlayanlar, yorumlayanlar vardır. Ancak bu iki

Şam'daki (Suriye) Süleymaniye camii (üstte). Sultan Selahaddin'in bastırdığı paralar (altta).

Kahire'deki (Mısır) An-Nasr Camii'nin üst kesimi.

görüş de doğru değildir. Hurufi inançlarını, görüşlerini yüzeysel bir eleştiriden geçirmedikleri için onu din, yada mezhep olarak nitelerler. Hurufîlik doğrudan doğruya alevî ve şiî inançlarına dayanan, onlarla beslenen, ilkçağ Anadolu felsefe görüşlerinin, tasavvuf kurumlarının etkisinde kalan belli kuralları, düzeni olan bir tarikattır. Onu bir bakıma bektaşilik ve kızılbaşlıkla bağdaştıranlar da vardır. Ama arada birçok benzerlikler bulunmasına karşılık hurufîlik bir İran tarikatıdır. Özünü besleyen inançların çoğu İran kaynaklıdır. Bu inançlar da eski Anadolu düşüncesinin İran görüşlerine, İran tasavvufuna göre değişik açıdan yorumlanışı sonucu ortaya çıkmıştır.

Hurufîlik harflere dayanır, bütün varlık türlerini, olayları, değişmeleri, insanı, evreni, Allah'ı harflerle, seslerle açıklama amacını güder. Hurufîliğe göre varlığın ilkesi, ilk oluş nedeni harfle biçimlenen, harfle görünüş alanına çıkan sestir. Bütün varlıkların kaynağı sestir. En yoğun maddeden, en soyut kavrama kadar varlık adı altında toplanan bütün nesneler sesten oluşmuştur. Ses canlılarda eylem **(bil fiil)** cansızlarda güç **(bil kuvve)** olarak vardır. Cansız iki nesneyi birbirine çarpınca çıkan ses bunu açıkça gösterir. Sesin en olgun, en yetkin (kemal durumunda olanı) biçimi insanda gerçekleşen sözdür. Söz, seslerden kurulu bir düzendir. Söz harflerden kuruludur, öyleyse sesle sözün özü de harftir. Böylece harfle ses ve söz birbirini tamamlayan, birbirinden ayrılamayan üçlü bir bütündür. İnsan bedeni otuziki (İran alfabesine göre) harften kurulmuştur. Evren de otuziki harften kuruludur. Bu yüzden insanla evren eş özdendir. İnsanın mutluluğu, olgunluğuna, olgunluğu ise içinin arınmasına, kötülüklerden sıyrılmasına, temizlenmesine bağlıdır. Bir insan yaşadığı sürece gönlü gerektiğince arınırsa, öldüğünde ruhu Allah'a varır, Allah ile kaynaşır, **küllî ruha** ulaşır. İnsanın özünü kuran harfler yedidir. Bunlar da iki kaş, bir saç, dört kirpik'tir. Bunlar ana harflerdir. Yedi kutsaldır, nitekim Kur'an'ın özü durumunda olan **Fatiha süresi** de yedi ayettir.

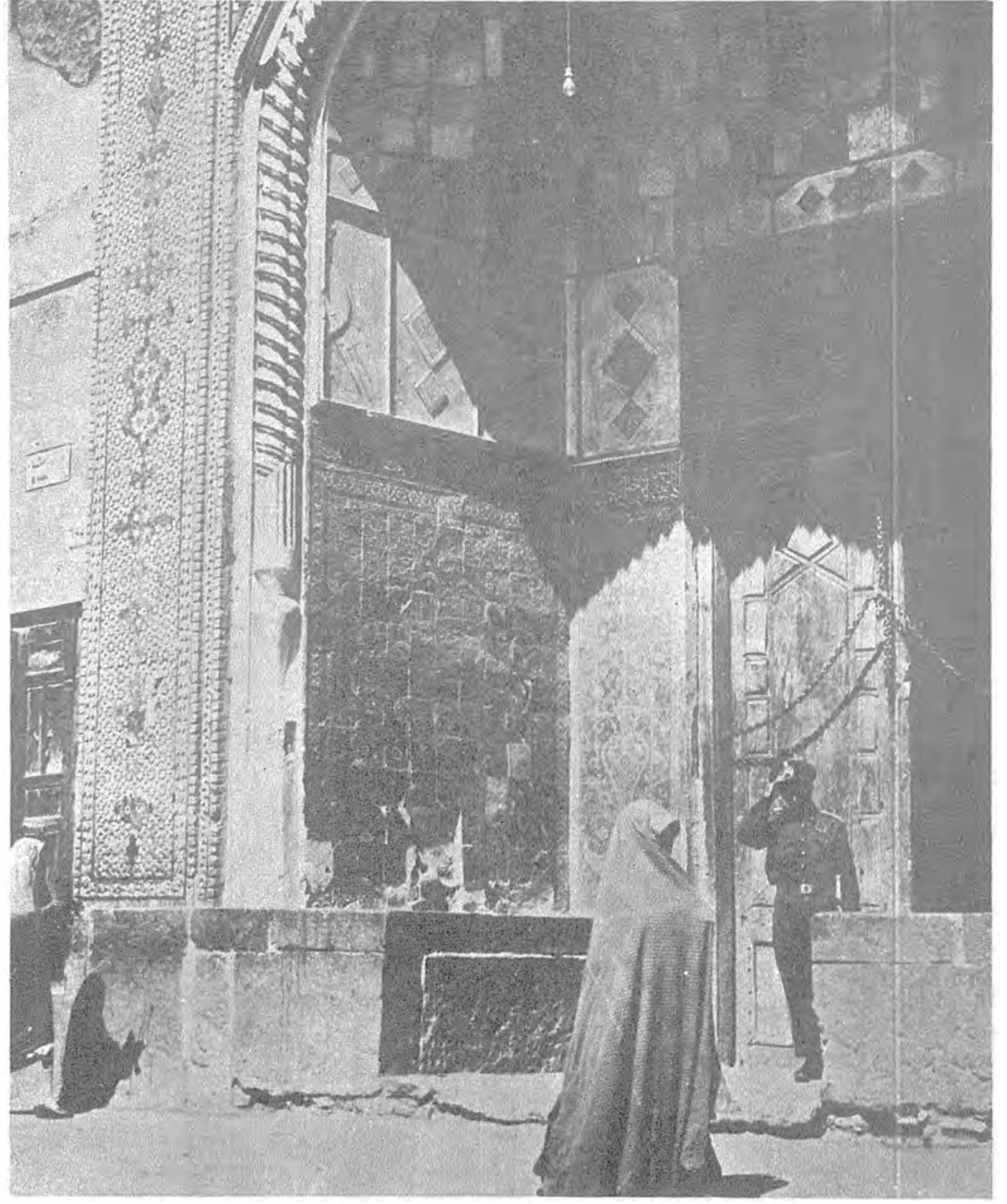
İnsanın yüzünde görünüş alanına çıkan Allah'tır. İnsan konuşan, eyleme geçen, davranan bir Allah niteliğindedir. Evrene aydınlık veren harflerin özünde saklı ışıktır. Bu ışık olmasaydı evren biçimsiz, yoğun bir karanlık olarak kalırdı. Harf bir bakıma hayat suyudur, hayata hareket veren özdür. Hurufilere göre bütün peygamberler **Adem**'den gelmiştir. Peygamberlerin en yücesi Adem'dir. Tanrı, Adem'in varlığında gerçekleşmiş, harfler onun özünde görünür nitelikte biçimlenmiştir. İnsanın yüzü Allah'ın yüzüdür.

Hurufilik kısa süre içinde başta bektaşilik olmak üzere bütün alevî tarikatlarını etkiledi. Özellikle harf ve sese dayanan görüşü çok benimsendi. İnsana dile gelen bir Allah olarak bakılmasına yolaçtı. Hurufî inançlarını, ilkelerini, görüşlerini açıklayan, bir bütünlük içinde veren **Cavidan** en çok okunan, yorumlanan, tutulan kitaplardan biri oldu. Fazlullah-ı Hurufi, bu eserinde bir din kurucusu gibi bütün düşüncelerini, görüşlerini yoğunlaştırdı. Hurufilik önce İran'da sonra Anadolu'da hızla yayıldı. Bütün yasak lara, idamlara karşılık bu tarikatın gelişmesi önlenemedi.

AHİLİK, Türkler tarafından kurulmuş, belirli meslekdaşları biraraya toplayan bir tarikattır. Hangi yılda, kimler tarafından kurulduğu kesinlikle bilinmiyor. Ancak bu konuda ortaya atılmış birçok masallar, efsaneler vardır. Anadolu'da XIII. yüzyılda görülmeye başlamışsa da düzenli inançları, belli görüşleri üzerinde yapılan incelemeler bu kuruluşun XI. yüzyıla kadar uzandığını gösteriyor. Ahilik bir esnaf kuruluşudur. Amacı eş meslekten olan kimseleri bir araya toplamaktır. Karşılıklı yardımlaşma, dayanışma kuralına bağlıdır.

Ahilik tarikatının niteliklerini, görevlerini, özelliklerini, tarihçesini, kütüğünü anlatan eserlere bakılırsa bu kuruluşun inanç bakımından Ali'ye dayandığı görülür. Anadolu Ahilerinin pîri, Horasan erenlerinden olduğu söylenen Ahi Evren Veli'dir. Ahi Evren Veli'nin bütün davranışları, tutumu, görüşleri onun izinden yürüyen ahilerce benimsen-

miştir. Ahi Evren, beline **şed** bağladığı için bütün Anadolu ahileri şed kuşanırlar. Şed kuşanmak, peştemal giymek bütün ahi kuruluşlarında vardır. Şed belli bir yetki, **icazet** niteliğindedir. Ahilik inançlarına göre bütün insanların, özellikle esnafın, kardeş olması, birbirinin yardımına koşması gerekir. Bu yüzden ahi geleneklerinde altı ilke vardır: **Elini açık tut, sofranı açık tut, gözünü bağlı tut, kapını açık tut, belini bağlı tut, dilini bağlı tut.** Bu altı durum ahi kuruluşunun değişmez ilkelerini içerir. İnsanın eli açık olmalı, kimsenin ayıbını görmemeli, kimsenin namusuna göz koymamalı, herkese saygı göstermeli, yedirip içirmeli, gerekeni evinde konuk etmelidir. Ahi geleneğine göre Hak'ka inanmak, nefsini dizginlemek, bütün tutkularını yenmek, ululara hizmet etmek, bilgisiz kimseler karşısında susmak, bilginlere karşı alçak gönüllü olmak, düşmanlara hoş görünmek, dervişlere yardımcı olmak, su vermek, dostlara öğüt vermek gereklidir. Bir kimsenin ahi olabilmesi için şeriat, tarikat ve marifet bilgilerini bilmesi gerekir. Ahi olmanın belli kuralları, belli koşulları vardır. Bunlara **şed bağlama ilkeleri denir. Tövbe, mücahede, yakın dostluk, tevekkül, terk-i âdet** (alışkanlıkları bırakma), **doğruluk.** Ayrıca **tövbe, teslimiyet, takva, hakka yakın olmak, kanaat ve uzlet** (herkesten uzak kalma) gibi altı kural vardır. Ahilikte insanın özü sözü doğru, içi temiz, gönlü bütün kötülüklerden, eğriliklerden arınmış olma geleneği vardır. Bir ahi için en önemli davranış, sözü yerli yerinde söylemek, eli açık olmak, herkese güleryüz göstermek, tatlı dilli olmak, kimsenin arkasından ileri geri konuşmamak, bağlılık (vefa) göstermek gibi durumlardır. Ahiler esnaf ve sanatçı kimseler oldukları için her peygamberi bir sanatın piri olarak tanırlar. Onlara göre Adem çiftçi, Şid hallac, İdris terzi, Nuh marangoz, Hud tüccar, Salih deveci, İbrahim sütçü, İsmail avcı, İshak çoban, Yusuf saatçı, Musa çoban, Zülküf ekmekçi, Lut tarihçi (yazıcı), Üzeyir bağcı, İlyas çulhacı, Davut zırhçı, Lokman hekim, Yunus balıkçı, İsa gezgin, Muhammed tacir'dir. Ahilikte altı ilke daha vardır. Bunlar alnı açık yüzü ak olmak, bütün insanları sevmek, herkese yardımcı olmak, elini harama uzatmamak, namuslu ve temiz olmak, sır saklamak (dilini tutmak) anlamına gelen **alen, kalb, kapı, el, bel, dil** sözleriyle anlatılır, ilk üçüne **açık,** son üçüne **kapalı** denir. Ahi kuruluşlarında belli aşamalar vardır. Bunlara en yükseğinden aşağı doğru **Ahi baba, Ahi kethüdası, Ahi yiğitbaşısı, Üstad, Usta** denir, bunlardan sonra **kalfa** ve **çırak** gelir. Bu aşama sırası kesin ve geneldir. Birinden ötekine yükselmenin belli bir süresi, belli bir töreni vardır. Ahiliğin kurallarından, törenlerinden söz eden kitaplara **fütüvvetname** denir. Kimlerin ahi olabileceği, kimlerin **şed bağlayabileceği** bu kitaplarda yazılıdır.

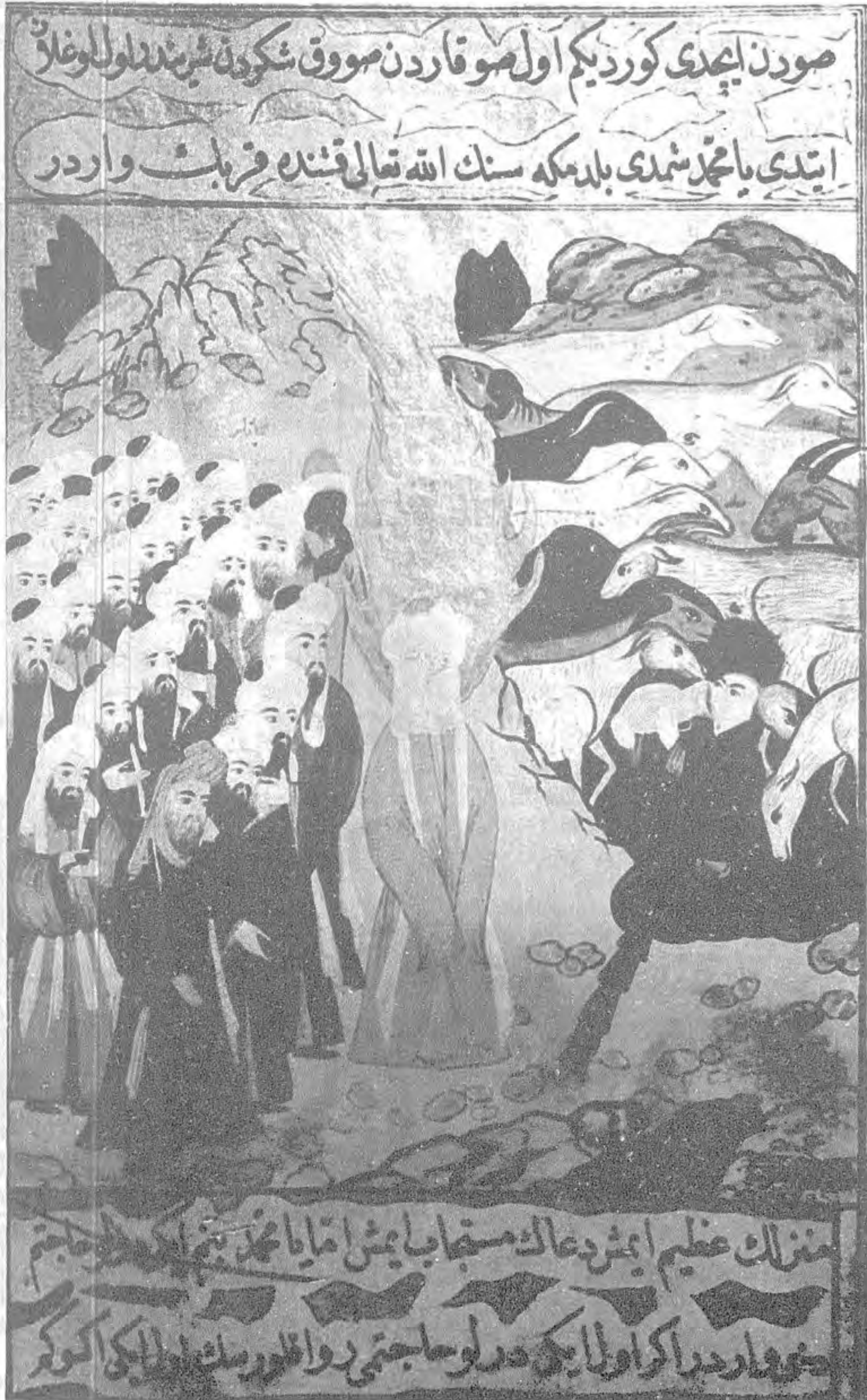

İsfahan Camii'nin kapısı.

SUNUSİYE, Şeyh Mehmed Sunusi (öl. 1858) tarafından Kuzey Afrika'da kurulan bir tarikattır. İnsanlar arasında birleşmeyi, birbirini sevmeyi, kardeşliği, bağlılığı, yardımlaşmayı konu edinen, halka yaymaya çalışan bir kuruluştur. Sunûsiye daha çok siyasî amaçlar taşıyan XIX. yüzyılda Afrika'da parçalanmaya yüz tutan İslâm uluslarını birleştirme, hıristiyan güçler karşısında birbirine yardımcı kılma ereğini güden bir kuruluş niteliğindedir. Sunusiler cuma ve pazartesi günleri tekkede toplanır, bir şeyhin yönetiminde Kur'an okur, dua ederler. Sunusi tekkeleri herkesin öğrenim görebileceği birer okul niteliğindeydi. Öteki tarikatlarda olduğu gibi sunusi tarikatında özel törenler, devranlar, zikirler yoktur. Tek amaç birleşme ve yardımlaşmadır.

İslâm dünyasında kurulmuş tarikatların sayısı, yerleri, kurucuları kesinlikle bilinmiyor. Ancak yirmi kadar büyük tarikat ve onlardan türemiş dörtyüz kadar kolun olduğu biliniyor. Bu tarikatlar arasında (eş inançtan doğanlar da bile), birlik, yakınlaşma amacı, düşüncesi yoktur. Tarikatların çoğu İranlılar ve Araplar tarafından kurulmuştur. Türklerin kurduğu tarikatlar pek azdır. Bektaşilik, Ahilik, Yesevilik vb. birkaç tarikat. Ancak Araplar, Acemler tarafından kurulan bu tarikatların çoğu, Anadoluda yayılmış, tutunmuş, oradan Batı'ya, Trakya'ya, Balkanlar'a kadar gitmiştir.

YALANCI PEYGAMBERLER

Hz Muhammed ile tek tanrılı bir çobanın rastlaşmasını gösteren XVIII. yüzyıldan kalma Türk minyatürü.

monoteizme geçiş

Dinler tarihi araştırılırken, her gerçek peygamberin yaşadığı dönemde, onu taklit eden birkaç çıkarcı ve şöhret düşkünü insanın da peygamberlik iddiasında bulunduğunu görmek zor değildir. Bu nedenle hemen her dönemde eyleme geçen yalancı peygamberler hakkında göksel kitaplarda kimi âyetler yer almıştır. Örneğin, Kur'an VI, 93: **«Allah'a iftira eden veya kendisine birşey vahyedilmediği halde, bana vahyolundu, Allah'ın indirdiği gibi ben de indireceğim diyenden daha zalim kim olabilir?»** İncil, Matta, VII, 15-20: **«Yalancı peygamberlerden sakının; onlar size koyun kılığında gelirler. Fakat iç yüzden kapıcı kurtlardır; onları meyvelerinden tanıyacaksınız, insanlar dikenlerden üzüm yahut deve dikeninden incir toplarlar mı? Her iyi ağaç iyi meyve verir; ancak çürük ağaç kötü meyve verir; iyi ağaç kötü meyve vermez; çürük ağaç da iyi meyve vermez; iyi meyve vermeyen her ağaç kesilir ve ateşe atılır; öyleyse onları meyvelerinden tanıyacaksınız.»**

Monoteist yüksek bir dinin iyice yerleşmemiş olduğu bir bölgede faaliyette bulunan böyle yalancı peygamberler, bilgisiz halk kütleleri arasında bir zaman için kendilerine yandaş bulmakta ve zararlı çabalarını sürdürmekte güçlük çekmemişlerse de ya mevcut monoteist dinin yandaşlarının gecikmeyen tepkileri yada devlet otoritesinin işe karışması üzerine, kısa zamanda, kendileriyle birlikte yaymaya çalıştıkları sahte din de yok olmuştur. Monoteist bir yüksek dinin henüz yerleşmekte olduğu bir bölgede böyle yalancı peygamberlerin meydana çıkmaları ise, bu yeni din için büyük bir tehlike oluşturmaktan geri kalmamış, yeni din bir yandan bütün bir bölgeyi, güçlükler içinde kazanmak, bir yandan da bu yalancı ve köksüz rakipleriyle uğraşmak

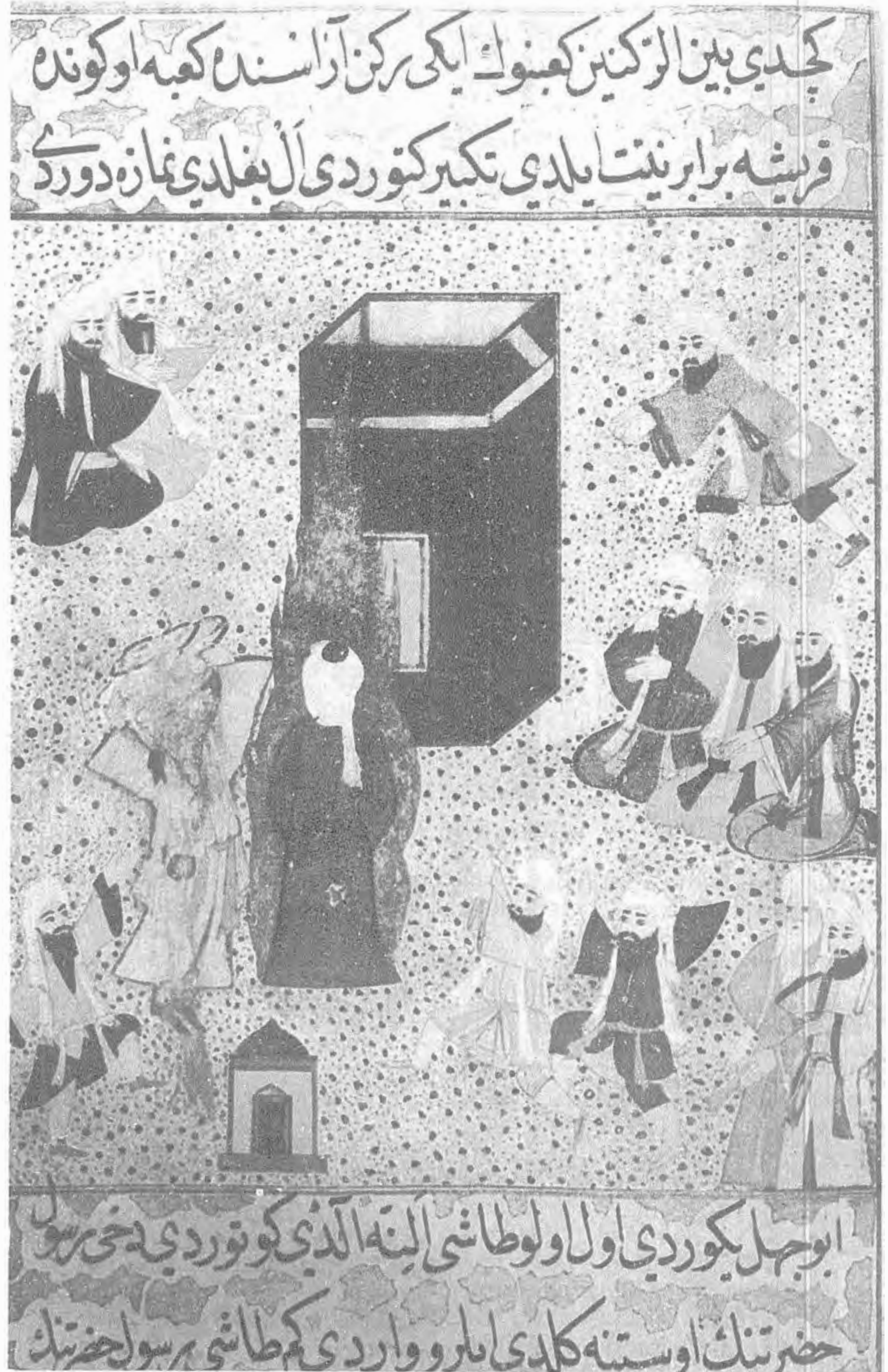
zorunda kalmıştır.

Biz burada tarih boyunca, hemen her yerde raslanan bu yalancı peygamberlerden birkaçını, İslâmiyet'i yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan dördünü ele almakla yetineceğiz. Bunlar Yemen'de **Esved ül-Ansî**, Yemâme'de **Müseylime**, geniş Temim kabilesinde **Secah** adlı bir kadın ve Esed'li **Tuleyha**'dır.

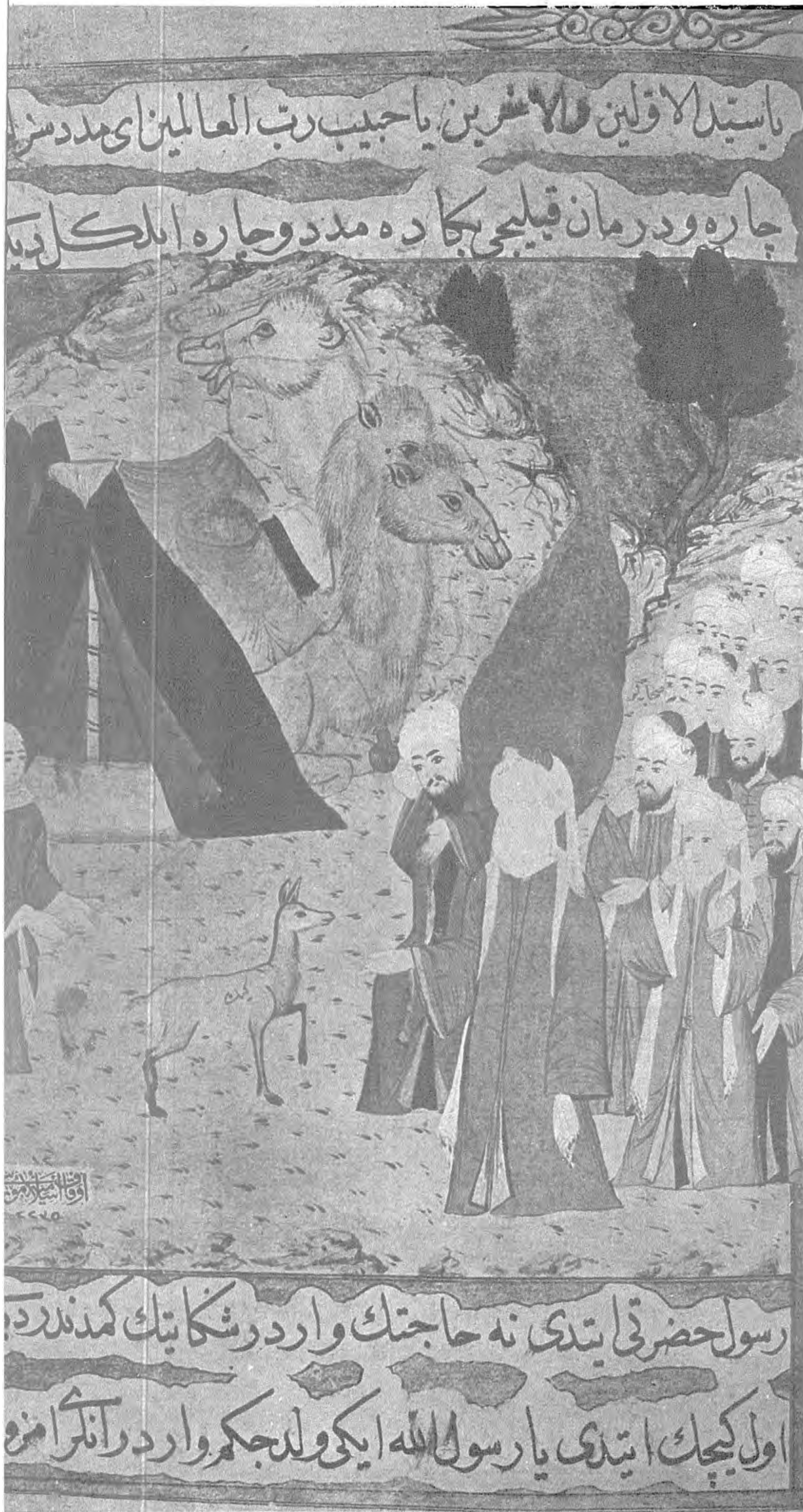
Ötedenberi peygamber olduklarını savunanlardan hangilerinin gerçek, hangilerinin yalancı olduğunu saptayacak bir kıstastan da yoksun olduğumuzu açıklamak zorundayız. Bu konuda şimdiye kadar birçok fikirler ileriye sürülmüştür; ancak kesin bir kıstas elde etmek olanağı bulunamamıştır. Eğer gene de bir kıstas saptamak istersek, o zaman ancak sübjektif olarak kendisinin peygamber olduğuna ve Tanrı'dan vahiyler aldığına bütün varlığı ile inanan ve bu vahiylerle vaazda bulunduğu kütlelerin ahlâkî, sosyal, hukukî durumlarını yükseltmeğe çalışarak bunda başarılı olan, bütün kalbi ile inandığı bu dava uğrunda hayatını bile fedadan çekinmeyen, kendisi öldükten sonra bile eseri yaşayan, fikirleri büyük kütleleri egemenliği altına alan ve eserlerinin izleri hiçbir suretle silinip kaldırılması mümkün olmayan kimseler gerçek peygamberdir diyebiliriz. Gerçekten de Hz. Muhammed Tanrı Elçiliğine seçildikten sonra Tanrı'nın emirlerini kütleler arasında yaymak hususunda hiçbir korku duymamış, üstelik kendisine puta tapanlarca uygulanmak istenen her türlü kötü işlemlere dayanmak ve karşı koymak yolunda gereken insanüstü gücü kolayca gösterebilmiş, davası uğrunda hayatını her zaman tehlikelere atmaktan çekinmemiştir. Musa dininin ve Roma devletinin egemen bulunduğu Filistin'e gönderilmiş bulunan Hz. İsa da bu her iki güce karşı dinini yaymak mücadelesinde türlü işkencelere katlanmış, fakat kurmuş olduğu din yaşamıştır.

Şimdi, İslâmiyet'in yayılma ve yerleşmesi sırasında peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkmış bulunan kişilerin, peygamberliklerinin gerçek yada yalancı olduğunu göstermek için yukarda kısaca açıklamış bulunduğumuz iki kıstası ve özellikle ikincisini kullanacağız ve biri kadın üçü erkek olan dört kabile şefinin Hz. Muhammed'i nasıl taklit etmek istediklerini özetleyeceğiz.

Yalancı peygamberlerin tarih sahnesine çıkmalarının çeşitli nedenleri vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz: arapların yüzyıllar boyu sürüp giden bedevîlik hayatları sırasında putları birbirine karışmış, bu da sonunda tek tanrı inancına doğru yönelmeyi sağlamıştır. Yarımadanın çeşitli bölgelerine Musa ve İsa dinlerinden başka, dualist Mecûsilik ve bir de yıldızları kutsal tanıyan Sabiîlik gibi dinler girmişti. Bu dinlerin etkileriyle puta tapıcılık artık zayıflamıştı. O sırada tek tanrılı bir dini, özellikle Hz. İbrahim'in dinini arayan ve kendilerine **Hanif** adı verilen, **Kus bin Sâide**, **Varaka bin Nevfel, Ubeydullah bin Cahş, Osman bin Huveyris, Zeyd bin Amr bin Nevfel, Ümeyye bin Ebi Salt, Hâlit bin Sinan, El-'Aşa bin Kays** gibi kişilerin etkili sözleri ve telkinleri de arapların putlara olan bağlarının gevşemesine ve tek tanrılı bir dini telkîn edecek peygamberin kolayca kabul edilmesine ortamı hazırlamıştı. İşte bu yüzdendir ki, **Esed, Gatafân, Temim** ve **Hanife** kabileleri arasında peygamberlik iddiasıyla ortaya atılan kimi kişiler, yaymağa çalıştıkları fikirle-

Kâbe'de dua ederken Ebu Cehil'in Peygambere taşla saldırışını gösteren XVI. yy. Türk minyatürü.

Hz. Muhammed bir ceylanın ağlamasını dinliyor (XVIII. yy Türk minyatürü).

ri kabule hazır bir atmosferdeki insanları bulmakta güçlük çekmektedirler.

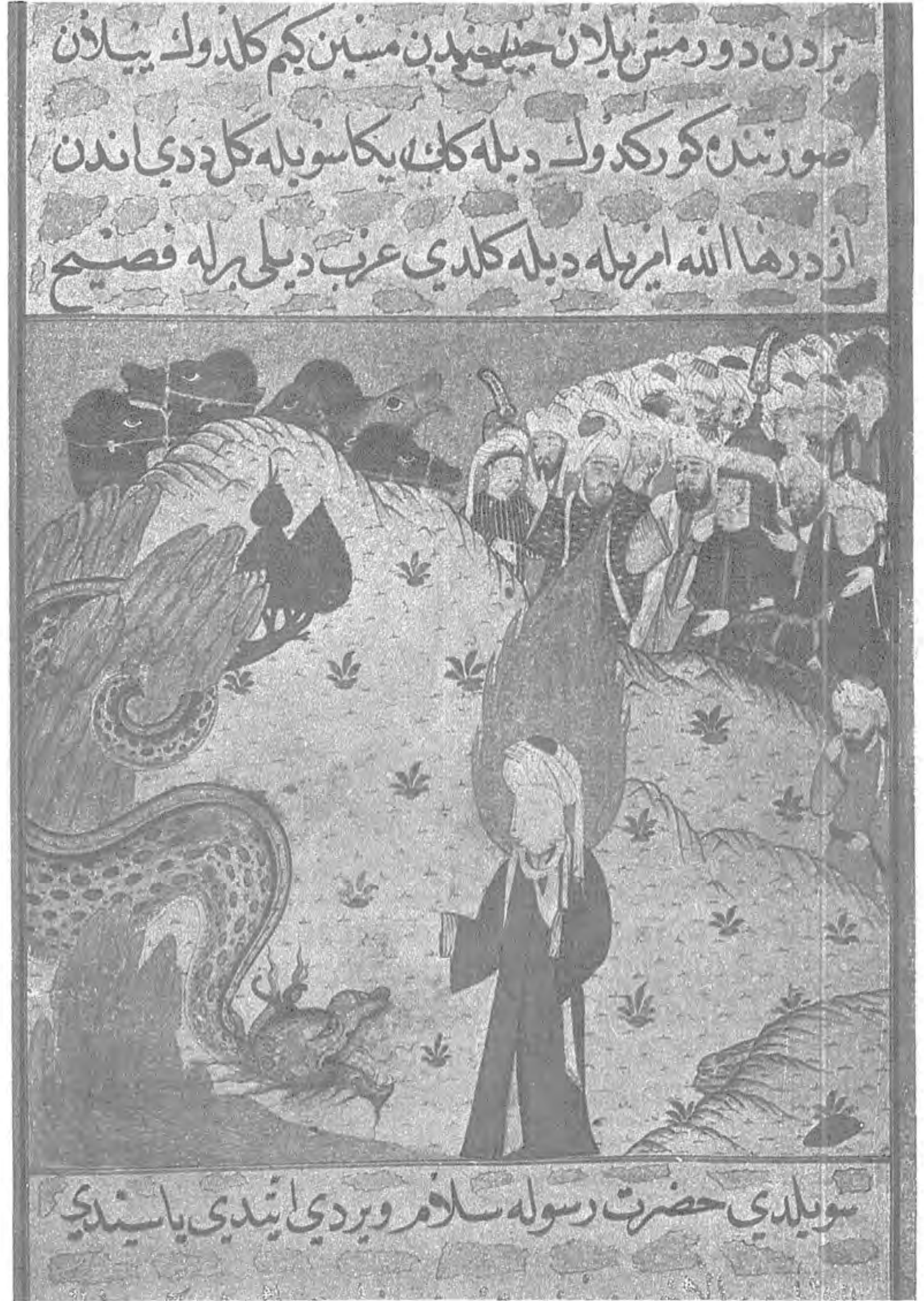
ridde nedir?

Yalancı peygamberlerin ortaya çıkmalarının bir nedeni de **Ridde**'dir. İslâm tarihinin ilk döneminde pek önemli bir yer kapsayan Ridde, İslâm'dan dönmek, İslâm dinini reddetmek anlamına gelmektedir. Arap yarımadasının çeşitli bölgelerine yayılmış olan İslâm dini, Hz. Muhammed'in hastalanması ve ölümü üzerine, gene bu bölgelerde yaşayan arapların çoğunca reddedilmiş, İslâmiyet'in getirdiği malî yükümlülüklerden kurtulmak isteyende eski putlara dönme eğilimi artmış, kimi kabileler Hz. Muhammed'in bildirdiği tek ve herşeye kadir olan yüce Tanrıya tapmayı bırakmamakla birlikte, İslâm dininin gerektirdiği zekâttan affedilmek istemişlerdi. Önce Hz. Peygamber'in hastalığı haberi kimi kabile şeflerinin siyasal amaçlarını açığa vurmalarına fırsat vermiş, kendi topraklarını Medine hükûmetinin nüfuzundan sıyırarak, zekât ve başka adlarla toplanan vergileri yanlarında alakoymuşlardı. Bu haber Medine'deki İslâm hükûmetince isyan sayıldı. İsyan edenlerden birkaçı inceden inceye düşünerek planladıkları işleri uygulamaya koyuldular. Başarı sağlamanın tek çaresi dinsel inançlara başvurmakla ve Hz. Muhammed gibi hareket etmekle mümkün olabilirdi.

Üçüncü bir neden de kabile asabiyeti ve kabile rekabetidir. Araplarda VII. yüzyılın ilk yarısında bu asabiyet ve rekabet kimi kez dinsel inançlardan da üstün bir yer tutmaktaydı. Nitekim yalancı peygamber Müseylime'nin esir düşen askerlerinden birisi, sorgusu sırasında Halid Bin Velid'e şöyle cevap veriyordu: **«Biz diyorduk, bizde bir peygamber, sizde de bir peygamber olsun.»** Yani araplar Kureyş'ten olan peygambere uyruk olmaktansa, kendi kabileleri arasından çıkıp resullük iddia eden birinin göstereceği yolda yürümeyi daha uygun buluyorlardı. Esved, Tuleyha, Secah, Müseylime gibi yalancı peygamberlerin, çok sayıda ve oldukça nüfuzlu insanlar tarafından tanınmış olmalarının nedenleri arasında kabile asabiyetine ve bağımsızlığına duyulan bağlılık da yer almaktadır.

Tanrı Elçisi'nin hastalanması haberi birtakım kabile şeflerinin si-

yasal amaçlarını açığa vurmalarına fırsat verdi. Bunlar topraklarını Medine hükûmetinin nüfuzundan sıyırarak Zekât ve başka adlarla toplanan vergileri kendi kişisel çıkarlarına yada gene kabilelerinin korunmasını sağlamaya sarfetmek için göndermediler. Bu hareket Medine hükûmetince isyan sayıldı. Kimisi isyan etmeden önce, başarılı olmak için Hz. Muhammed gibi görünmenin en iyi çare olacağını düşündüler. Böylece dinden dönen kabilelerin kimisinin başında peygamberlik iddiasında bulunan birtakım asi şefler görüyoruz ki, bunlar İslâm tarihinin ilk devirlerinde ortaya çıkan ve kimisi sonradan iyi bir müslüman olarak tanınan yalancı peygamberlerdir. Bunların hepsi de kâhindiler. Kâhinlik ise araplar arasında önemli bir yer tutmaktaydı.

Hz. Muhammed çok büyük bir yılanı gösterdiği mucizeyle yola getiriyor (XVIII. yy. Türk minyatürü).

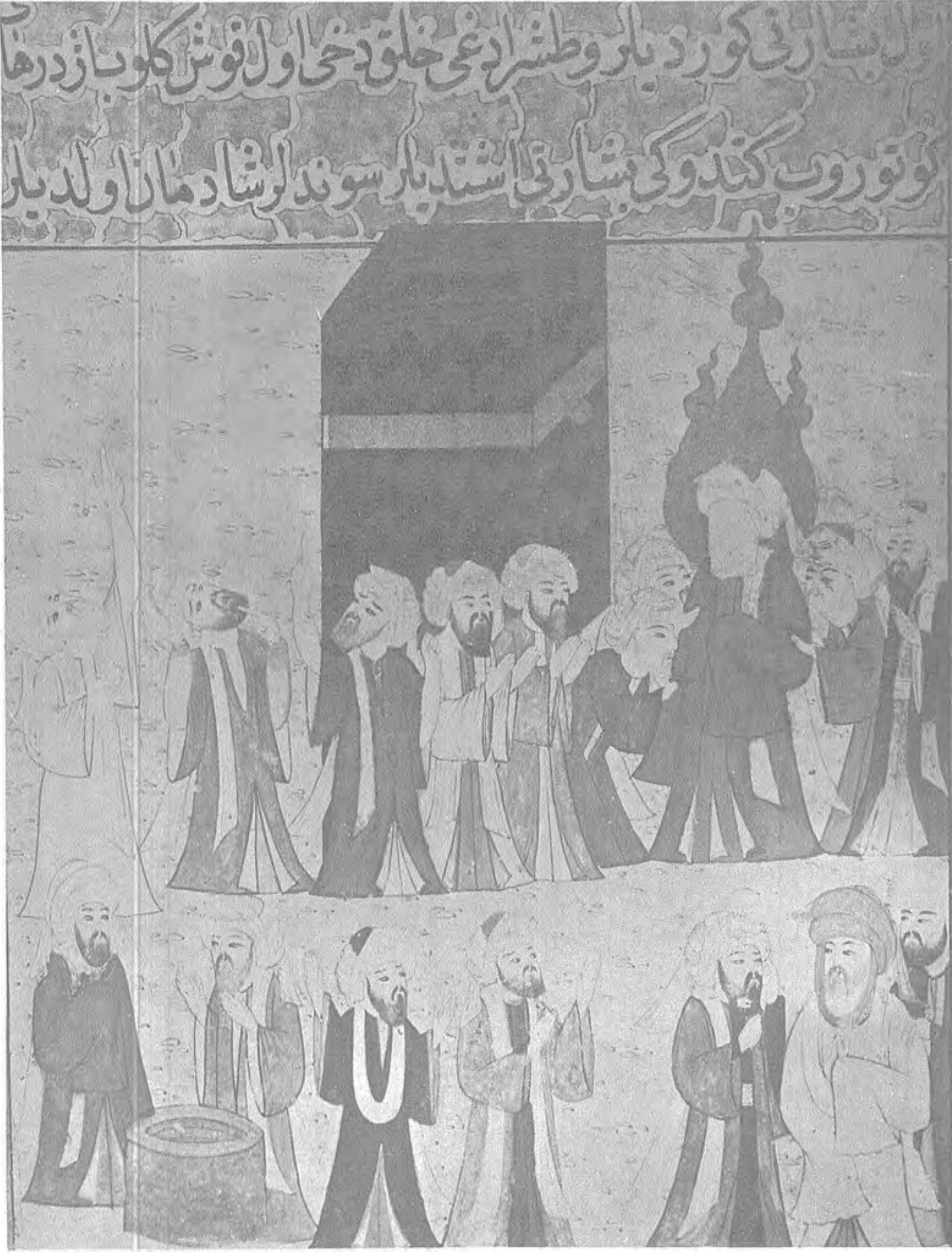
esved ül-ansî

Peygamber çağında ve onu izleyen yıllarda ortaya çıkan dört yalancı peygamberin ilk ortadan kaldırılanı Esved ül-Ansî olmuştur.

Adından da anlaşılacağı üzere Yemen bölgesinde oturan **Ans** kabilesine mensuptu (Bk. Belâzurî, Futuh ül-Buldân, türkç. Terc., I,S, 170 ve öt.). Asıl adı Abhala bin Kâab bin Avf olan Esved'e Zu'l-Hımar (Hı ile) yada Zu'l-Hımar (ha ile) da denmektedir. Birincisi peçeli, ikincisi eşekli demek olan bu iki lakabın her ikisi de doğru olabilir. Çünkü Esved'in bazı marifetler yapan bir eşeği vardı. Öte yandan Esved'in her zaman bir peçe ile örtülü olarak gezmesinden dolayı Zu'l-Hımar (Peçeli) lakabını taşımış olması da muhtemeldir. Samîlerde kâhinlerin, peygamberlerin çok kez bir peçe taşımaları eski bir gelenek gereğiydi. Musa Peygamber'in de böyle bir peçe taşıdığı İncil'de yazılıdır (İncil Korinthoslulara 2. mektup, III, 13-18).

Esved bin Kâab önceleri kâhinlik eder, çok güzel konuşur, tatlı sözleri ile olduğu gibi halka gösterdiği birtakım hokkabazlıklarla da cahil insanları aldatmasını pek iyi bilirdi. Asıl yurdu ve doğduğu yer Kehf-i Hubbân idi. Esved öyle acayip maharetler gösteriyordu ki, **Mezhic** kabilesinden birçokları onun her arzusuna baş eğecek duruma gelmişlerdi. Bir eşeği vardı. Esved hayvanın kulağına eğilip **«Rabbine secde et»** dediği vakit, eşek secde eder, **«kalk»** diye emir verdiğinde de, kalkardı. Bazı hayvanların alıştırıldıkları takdirde yaptıkları marifetlerden biri olan bu hareket, o zaman Esved'e itibar edenler tarafından pek önemsenmişti. Esved tertiplediği bir gösteri gününde, yüz kadar hayvanı bir çizgi çizip bunun üzerinde sıraya dizer ve gene sırasıyla hepsini mızraklar, halkı dehşet içinde bırakan bu vahşi işi bitirinceye kadar hiçbir hayvan çizginin üstünden kımıldamazdı. Birçok inanılır kaynakların verdiği bu haberler bizde onun kâhinliğinin yanısıra güçlü bir iptonizmacı olduğu kanısını haklı olarak uyandırmaktadır.

Hicretin onuncu yılında Hz. Muhammed veda haccından dönerken hastalanınca, İslâmiyet'in henüz tam anlamıyla benimsenmemiş olduğu, yahut başka dinlerle omuz omuza yaşadığı kimi bölgelerde bu haber vahim sonuçlar doğuracak bir biçimde yayıldı. Bir süreden beri sessiz çalışan Esved bu haberi duyar duymaz peygamberliğini ilân etti. Kendisine **«Rahmân ül-Yemen»** adını verip kâhinlerin giysilerine bürünmüş bir halde dolaşmaya ve gittiği yerlerde rahmân adına konuşmaya başladı (Belâzuri, Futuh, S. 111). Esved'in ortaya atıldığı haberi duyulur duyulmaz **Ans** ve **Mezhic** kabilelerinden başkaları da mektup yollayarak, ondan yana olduklarını bildirdiler. Bu arada hıristiyanların en yoğun olduğu Nec-

Öleceğini anlayan Hz. Muhammed çevresindekilerden bilmeden yapmış olabileceği kusurlar için af diliyor (XVIII yy. Türk minyatürü).

ran şehri halkı da Esved'e kolaylıklar gösterdi. Yemen'de o sırada **Ebna**'lar egemendi. Habeş boyunduruğundan kurtulmak için iranlıları yardıma çağırmış olan yemenliler bu sefer de yıllarca süren İran boyunduruğu altında yaşamaya mecbur kalmışlardı. İşte bu iranlılarla Yemen'deki arapların karışmasından meydana gelen yeni nesle Ebna adı verilmişti.

peygamberin hastalığı

Peygamber'in hastalığı haberi Esved'e ulaşır ulaşmaz, o kendisinin de bir peygamber olduğunu iddia ve her tarafta ilân etmekle kalmayıp bütün Yemen'i kendi egemenliği altına almaya girişmişti. Yukarda da söylendiği gibi Mezhic kabilesi onun gösterdiği acayip maharetlere hayran kalmış peygamberliğini kabul etmişti. Necranlılar da ona bazı vaatlerde bulunmuşlardı. O sırada Necran valisi, Hz. Muhammed'in oraya atamış olduğu Amr bin Hazın, hemdanlarınki Âmir bin Şehr, San'a valisi ise Şehr bin Bâzân'dı. **Muaz bin Cebel** ise Hz. Muhammed tarafından Yemen'e gönderilen vali ve memurların vergileri hakkı ile toplayıp toplamadıklarını kontrol etmek ve İslâm dininin ayrıntıları hakkında bilgileri halka öğretmek amacıyla oraya yollanmış bulunuyordu. Hz. Peygamber, Cerir bin Abdullah'ı Esved'e yolladı; ama Esved İslâmiyet'i kabul etmedi (Belâzurî, Futuh, Türk. çev., İ.S. 171). Esved'in İslâmiyet'i kabul etmediğinin başka bir delilini de **Seyf**'in rivayetinde buluyoruz (Taberî, türk. çev., III, S. 44). Yemen'de isyan başlayınca Peygamber'in atamış olduğu **Âmir bin Şehr ül-Hemedanî, Firuz, Dazaveyh** gibi önemli memurlar peygamberden aldıkları mektuplar üzerine hazırlanmaya başlamışlardı ki, Esved'den bir mektup aldılar. O, mektubunda **«Ey yabancılar! İlimizden aldığınız toprakları bize veriniz. Topraklarımızı bize bırakınız; biz bu toprak ve toplanan mallara sizden çok müstehakız»** diyordu. Esved müslüman olsaydı, müslüman memurlara böyle bir mektup yazmazdı. Anlaşılıyor ki, Esved Medine hükümetinin Yemenli Müslüman halktan topladığı zekât malları ile musevî, hıristiyan ve mecûsilerden aldığı cizyeye karşı çıkmakla kalmayıp Hz. Muhammed'in hastalığından faydalanarak, kureyşlilerin Yemen'deki egemenliğini de yıkmak istiyordu.

ulusal ayaklanma

İşte böylece ulusal bir ayaklanmanın başına geçmiş bulunan **Esved** yeni bir din kurmaktan çok, yeni ülkeler elde etmeğe önem vermiş, peygamberlik iddialarını ise sadece bu emelini gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanmıştı.

İbn Abbas'a göre, Esved ül-Ansî'ye kendi ülkesinde ilk karşı koyanlar Âmir bin Şehr ül-Hemedanî ile Firûz ve Dazaveyh olmuşlardır. Necran'daki müslümanlardan olan Ben ül-Hâris'ler bile dinden dönerek Esved'i Necran'a davet etmişlerdi. Zebidlerden, Mezhic'lerden, Üded'lerden birçoğu ona uymuşlardı. Ziyad ül-Kindî ile zekât meselesi yüzünden meydana gelen anlaşmazlık nedeniyle Kinde halkı da dinden dönüp Esved'den yana olmuşlardı (İbn Haldun, İber, I, Tekmile, S. 65). Böylece güçlenen Esved Necran'a doğru ilerledi ve ayaklanmanın onuncu gününde Necran'ı ele geçirdi. Birkaç gün sonra müslüman kuvvetleri, onun Şaub bölgesinde olduğu haberini aldılar. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in Yemen'de bulunan önemli adamları ya kaçtılar, yada saklandılar. Kısa bir süre sonra Esved, **Hadramut** bölgesi sınırından **Taif** iline ve **Bahreyn**'den **Aden**'e kadar olan bütün toprakları eline geçirdi. Daha sonra **Aser, Şerce, Galafika, Aden** ve **Elcend**'i de hükmü altına aldı. İşte tam bu sıralarda Hz. Muhammed'in mektubu buradaki memurlara ulaş-

tı. Mektupta Hz. Peygamber dinin korunmasını, dinden dönenlerle savaşılmasını, hile ile de olsa Esved'in ortadan kaldırılmasını emrediyordu (Taberi, arap., III, S. 215).

Esved yakın adamlarından olan Kays, Firûz, Dazaveyh, Cüşeyş'den şüphe etmeğe başladı. Şüphe edilenler de bunu hissettiklerinden daha erken harekete geçmek zorunda kaldılar ve Esved'in yenilgiye uğratıp öldürdüğü San'a valisinin karısını yani Esved'in kendisiyle evlenmek zorunda bıraktığı Âzad'ın yardımını sağlamaya çalıştılar. Bunda güçlük çekmediler. Ama Yemen'deki iranlı, arap karışımı kuşaktan gelme Firûz birgün sarayda Âzad ile konuşurken Esved içeri girdi ve Firûz'u öldürmek istedi. Âzad onun çok yakın akrabası olduğunu söyleyerek canını kurtardı. Ancak bu raslantıdan sonra Esved'in kuşkuları arttı. Gerçekten de Esved'in yakınları karısı Âzad'ın yardımıyla sarayın bir duvarını gündüzden delip perde ile örttüler. Yatak odasına giden yolu öğrendiler. Gece olunca Firûz, Esved'in odasına girip iyice sarhoş ve uykuda olmasından faydalanarak onu öldürdü. Sabah olurken kale duvarına çıkan bir müslüman **«Tanrı uludur, Tanrı uludur, bir Tanrı'dan başka Tanrı yoktur, Muhammed'in tanrı elçisi olduğuna tanıklık ederim, Esved Tanrı'nın düşmanıdır»** diye ezan okudu. Kalenin etrafına toplanan halk bu cüretli müslümanın ne biçimde bir ceza göreceğini merakla beklerken kalenin üstünden Esved'in kesik başı onlara doğru fırlatıldı.

Esved'in bu gerçek karşısında korkuya kapılan yandaşları San'a'yı terketmeğe koyuldular. Kaçarlarken de karşı yandan olanların çocuklarını rehine olarak birlikte götürdüler. Bir süre San'a ile Necran şehirleri arasında dolaştıktan sonra, karşılıklı olarak rehineler geri verildi.

Esved'in katlinden beş gün sonra Hz. Peygamber'in hayata veda ettiği, kaynaklarca açıklanmıştır. Hz. Muhammed peygamberce bir sezişle onun öldürüldüğünü haber vermiştir (İbn Sa'd, Kitab ül-Tabakat il-Kebir, V.S. 389).

yeni bir din mi?

Yemen, Esved gibi bir müstebidden kurtulduktan sonra müslüman memurlar eski yerlerine, eski görevlerine dönmeye başladılar ve

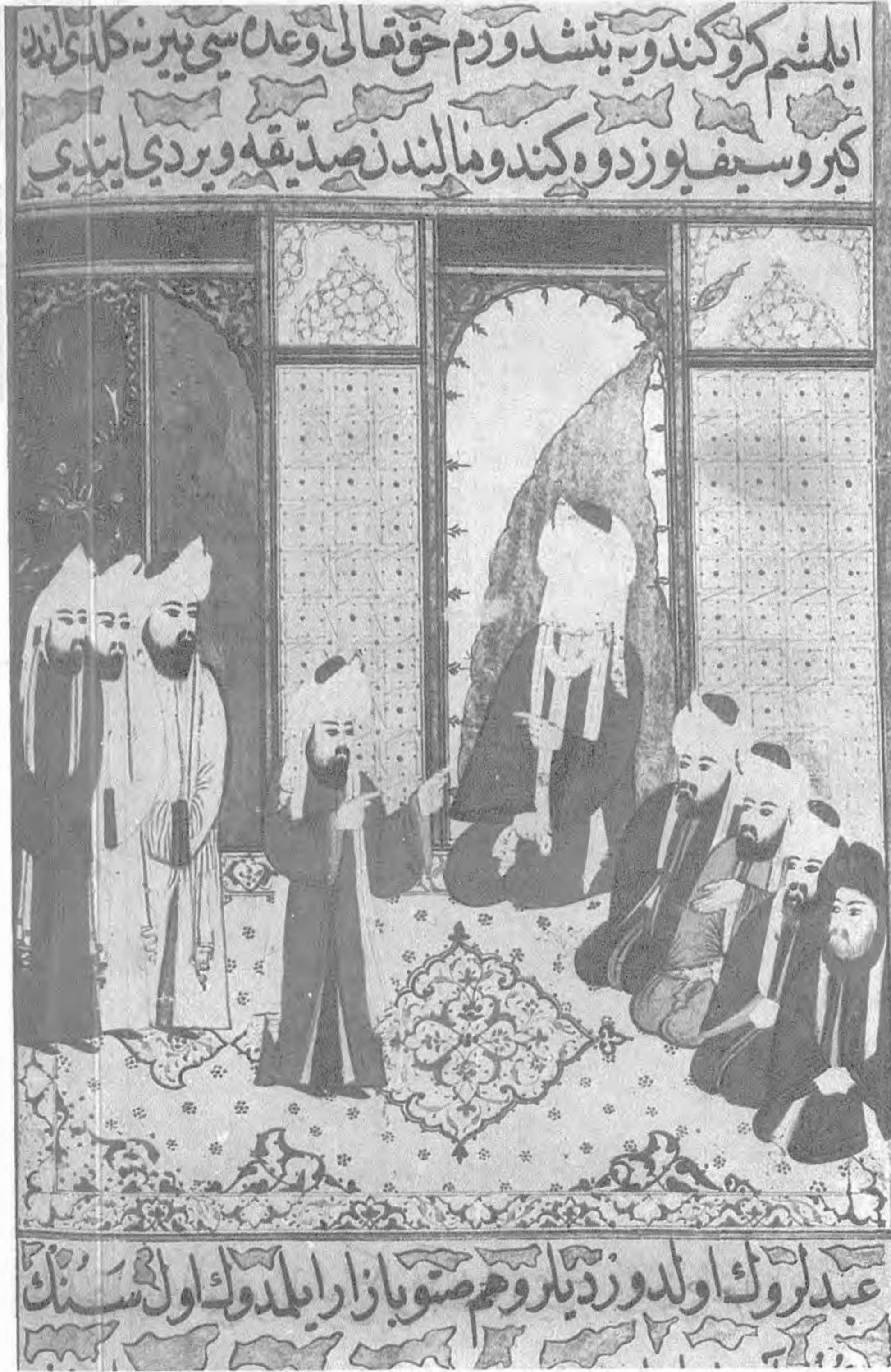

Hz. Muhammed Medine'de dünyanın dört bucağından gelenleri kabul ediyor (XVIII yy. Türk minyatürü).

Medine hükümetinden bir başkan atanıncaya kadar Peygamber'in yakın arkadaşı Mu'az bin Cebel'i başkan olarak tanıdılar.

Ana kaynakların verdiği bilgilerle açıklamaya çalıştığımız Esved'in hayatı, biri dinsel, biri siyasal iki yönlüdür. Geçici bir süre için de olsa gösterdiği ipnotizmacılık marifetiyle çevresindeki pek çok kişiyi kendi peygamberliğine inandırmış olmasına karşın, onun bu yönü, çok hareketli geçmiş bulunan siyasal hayatına oranla pek sönük kalmıştır. Esved yeni bir din kuramamış, her ne kadar yakın yandaşlarından bir kısmını kendi peygamberliğine inandırmayı başarmışsa da, yeni ve kutsal bir kitap da bırakamamıştır. O, her ne kadar **Rahmân**'ın adına konuşmakta olduğunu ve bir melek aracılığıyla vahiy aldığını sık sık söylemişse de, bunlar daha çok kendi kişisel gücünü tanıtmak amacıyla söylenmiş sözler olup, tanrısal bir takım emirlere benzemekten uzaktır. Bununla birlikte Esved'in musevi, hıristiyan ve islâm monoteizminin tanınmış ve yerleşmiş bulunduğu Yemen'de bir putun adına değil, görünmeyen yüksek bir tanrının adına ortaya çıktığını iddia ettiği bir gerçektir.

Esved gerçek kişiliği ile yalnızca seziş gücü çokça olan, kurnaz, cesur ve iktidar tutkusuyla dolu, becerikli bir siyaset adamıydı. Esved Yemen'deki kimi kabileler arasında doğan Ridde'den yararlanabilmiş ve gizliden gizliye hazırlanmaya başlamıştı. Esasen Yemen din bakımından olduğu gibi, orada oturanlar bakımından da karışık bir bölgeydi. Bu durum da Esved'in çabuk

Medine'ye varan Hz. Muhammed öleceğini açıklıyor (XVIII. yy. Türk minyatürü).

başarı elde etmesine yardım etmiştir. Yani Esved'in birçok yandaş bulmasının nedeni, halkın ona sırf dinsel bir inançla bağlı olmasından ileri gelmiyordu. Yemen'de uzun yıllardan beri egemen bir zümre halinde yaşayan iranlıların çocukları, Ebnâlar, artık Yemen araplarının tahammül edemedikleri ve ülkelerinden uzaklaştırmak istedikleri bir sınıf haline gelmişti. İşte Esved, Ebnâ'nın Yemen'deki nüfuzunu tümden kırmış, onlara egemen olmuş ve ebnâların yönetimlerini de kendilerinden olan Dazaveyh ve Firûz'a vermek suretiyle onları kendine bağlamıştı. Bir yandan da gün geçtikçe eski dinlerini bırakıp İslâmiyet'i kabul ederek, Medine hükümetine bağlanan halkı, öteden beri ticaretlerine vergi almak yoluyla engel teşkil eden Kureyş'in egemenliğine uyruk kılmamak ve yemenlileri din bakımından da kendisine bağlamak için peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Esved savaşçı bir peygamber sıfatıyla ortaya atılmış ve kısa zamanda büyük toprakları eline geçirmiş, ancak bundan ötürü o kadar çok gurura kapılmıştır ki, arkadaşlarını küçümsemeğe, halka zulmetmeğe ve çokça sarhoş olmaya başlamıştır. Daha önce belirtildiği üzere bu durum onun hayatına malolmuştur.

Yukardan beri açıklananlar da gösteriyor ki, Esved bir ulusal ayaklanmanın önderliğini üzerine almıştır. Eğer o, gerçek bir peygamber olarak tanınsaydı, ölümünden sonra dinsel yapıtının sürüp gitmesi, hiç olmazsa bunun kalıntılarının daha sonraki devirlerde yaşayan ravilere bir nebze olsun malzeme teşkil etmesi gerekirdi.

Esved'in ölümü ile, peygamberliği de derhal unutulmuş, fakat önderliğini üzerine almış olduğu ulusal hareket, Arap Kays ile sürüp gitmiştir.

tuleyha bin huveylid

Yalancı peygamberlerden ikincisi Tuleyha'dır. Şahsiyet bakımından öteki yalancı peygamberler kadar güçlü olmamakla birlikte, bir aralık Medine'yi tehdit edecek kadar cesaret göstermiş, daha sonra da Hâlid bin Velid'in ordularını ciddi biçimde uğraştırdığından tarihte oldukça önemli bir yer kazanmıştır

Asıl adı **«Talha»** olan **Tuleyha** **Necid**'de oturan **Esed** kabilesinin ileri gelenlerindendi. Müslümanlar ona kızdıkları için **«Tuleyha»** yani **«Talhacık»** adını verdiler.

İbn ül-Esîr'e göre onun soyu şöyledir: Tuleyha bin Huveylid bin Nevfel bin Nadle bin ül-Eşetr bin Hecvân bin Fak'as... Tuleyha'nın hayatını tarihçe bilinen en eski günlerinden alarak incelersek, onu, Hicret'in beşinci yılında putperest kureyşlilerle birlikte Medine'yi kuşatmış bir düşman, dokuzuncu yılında, kabilesinden bir heyetle birlikte Medine'ye gelip İslâmiyet'i kabul etmiş bir mümin, Hicret'in onuncu yılında mürtetlerin başına geçmiş, peygamberlik iddiasında bir komutan, **Buzaha** savaşından bir süre sonra ise **Kadisiye** ve **Nihavend** savaşlarında islâm ordusunun zafer planlarını hazırlayan değerli bir müslüman askeri olarak görmek mümkündür. Tuleyha'nın maceralı hayatının tarihi de bize gösteriyor ki, o bütün iddialarına rağmen gerçek bir peygamber değildi, sadece bir kâhindi. Bir iki kehanet sözü ile Hz. Peygamber'in ölüm haberi, bunun sonucu olan Ridde, kimi kabile ileri gelenlerinin çıkarcı hareketleri, onun çevresine adam toplamasına fırsat vermişti.

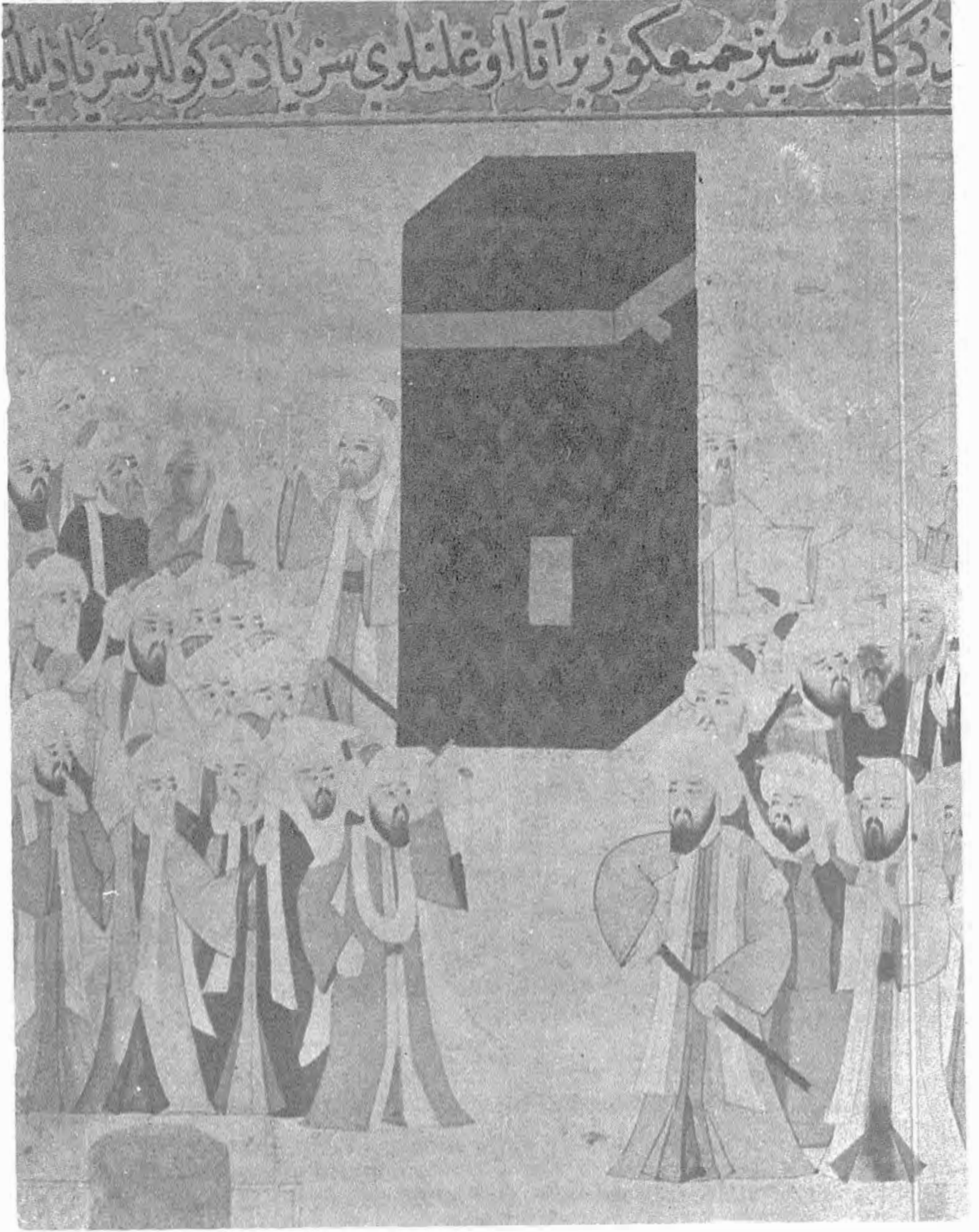
gatafan seferi

Tuleyha'nın adı tarihte ilk önce Gatafan seferinde islâmlar tarafından yenilgiye uğratılmış bir Esedî olarak geçer. Bundan bir yıl sonra, Hendek savaşı sırasında, Esed kabilesinin başında Tuleyha bin Huveylid'i, Ebu Süfyân ve fezâreliler-in başbuğu Uyeyne ile birlikte yeniden islâmlara karşı geçmiş görüyoruz (İbn Sa'd, Kitab ül-Tabakat II, 1, S. 51.). Bundan dört yıl sonra, yani Hicret'in dokuzuncu yılında, içinde Tuleyha'nın da bulunduğu Esed kabilesinden bir heyet, Peygamber'i ziyaret edip ona: **«Ey Tanrı'nın Elçisi! Biz sana, Tanrı'nın birliğine ve senin Tanrı elçisi olduğuna tanıklık etmek üzere geldik. Bu iş için sen bize haber yollamadın, biz arkada kalan kabilelerimizi burada temsil ediyoruz** (İbn ül-Esîr Üsd ül-Gâbe, III, S. 65; Zehebî, Tecrid, 1. 299)» dedi. İbn ül-Esîr'in Vâkîdî'den aldığı bu rivayet Tuleyha'-nın dokuzuncu yılda kabilesi ile birlikte İslâmiyet'i kabul ettiğini apaçık anlattığı halde, en küçük ayrıntıyı bile didik didik eden Caetani bu önemli noktayı atlayıvermiştir. Ona göre Tuleyha ve yandaşları hiçbir vakit müslüman olmamışlardı ki İslâmiyet'in mürtetleri sayılsınlar.

Hz. Muhammed veda haccından döndükten sonra, onun hastalandığı haberi hızla yayılınca, bundan yararlanan Tuleyha kâhinliğinin de yardımıyla peygamber olduğunu iddiaya koyuldu. Musevîlerden birçokları ona yardım ettiler. Tuleyha, **Semira** denilen yere gidip ordugâh kurdu. Halkın aşağı tabakası ona uydu. Az zamanda, Tuleyha'nın yandaşları çoğaldı. Tuleyha, yeğeni Habbal'ı bir anlaşmaya varmak üzere Hz. Muhammed'e gönderdi. Habbal, Tuleyha'nın peygamberliğinden, ona **«Zu'l-Nûn»** adında bir meleğin vahiy getirdiğinden söz etti. Peygamber ona **«Bir de melek mi buldu?»** deyince, Habbal iftiharla **«Ben Huveylid'in oğluyum»** diye cevap verdi. Hz. Peygamber o zaman ona **«Allah seni kahretsin ve şehâdet rütbesinden mahrum kılsın»** dedi.

«ona kılıç işlemedi»

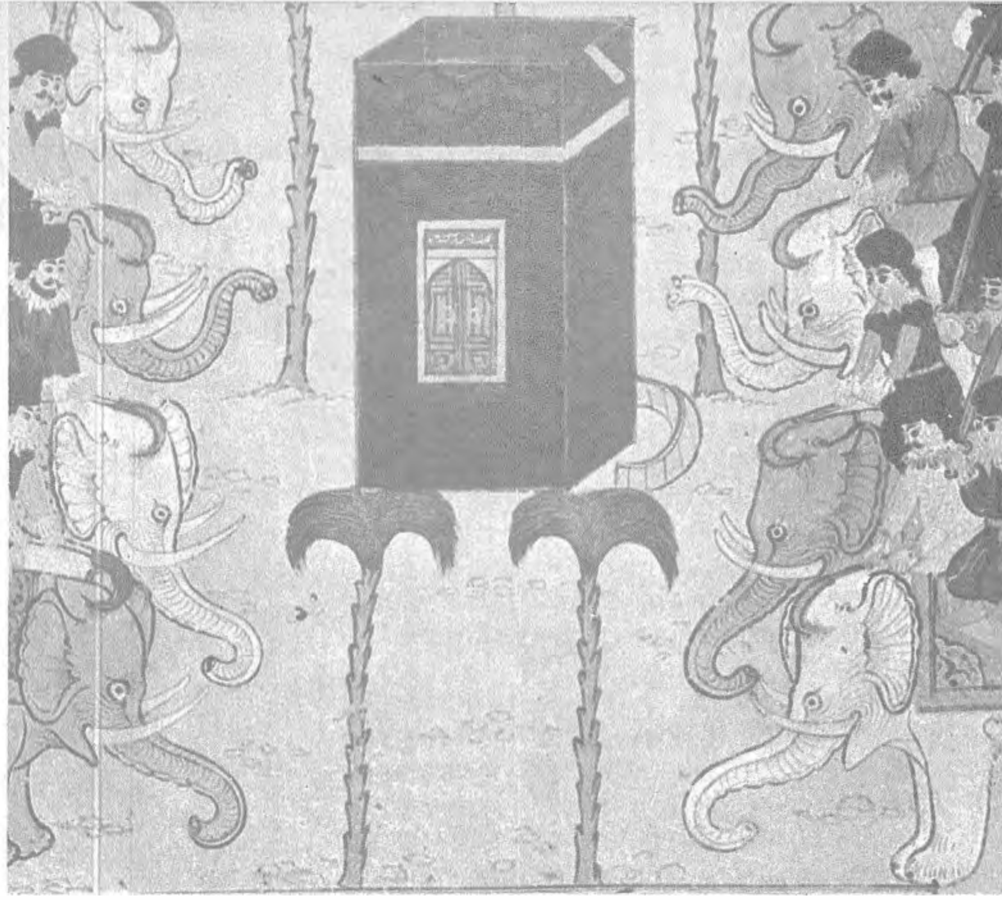
Habbal memleketine döndükten sonra Hz. Muhammed derhal Dırar bin ül-Ezver'i esedlerin ülkesindeki valilerine göndererek, dinden dönen herkese karşı harekete geçmelerini ve tedbir almalarını emretmişti. Bu emir üzerine valiler ciddi tedbirler aldılar ve Tuleyha'yı korkuttular. Müslümanlar **Vâridat** denilen yerde, dinden dönenler de **Semira**'da toplandılar. Savaş sırasında Tuleyha'ya vurulan kılıç darbesi onu yaralamadı. Bu olay Tuleyha'-nın halk arasındaki itibarını arttırdı. **«Ona kılıç işlemedi»** sözü gittikçe yayıldı. Tam bu sıralarda Hz. Peygamber'in ölüm haberi geldi. Bu sefer de halk Tuleyha'nın yanında toplanmaya başladı. Komşu kabile şeflerinden kimisi, yardımcı kuvvetlerinin başında, onun savunmasına katıldılar. Bunlardan gatafanların başkanı Uyeyne bin Hısn: **«Ben Cahiliye çağında Esedler'le aramızda varolan anlaşmayı yenileyeceğim. Yemin ederim ki, müttefikimiz olan iki kabilenin peygamberine uymayı Kureyşli peygambere uymaya yeğ tutarım. Hem Muhammed ölmüştür. Tuleyha ise sağdır ve kavmi ona uymuştur»** dedi. Bu durum karşısında esedler arasındaki bütün müslüman memurlar kaçıp Medine'ye, Hz. Ebubekir'in yanına geldiler ve olanları ona anlattılar.

Kureyşli ve Medinelilerin Abd-ül Muttalib'e isyan edişleri.

On gün sonra Medine hükümetine karşı ayaklanmış olan kabilelerin delegeleri Medine'ye gelip müslüman kalacaklarını ama zekât vermekten affedilmelerini teklif ettiler. Bu teklif pek çok sahâbi tarafından hatta Hz. Ömer tarafından da olumlu karşılandı. Ama Ebubekir bu uğurda gerekirse çarpışacağını, **«Bir devenin yularını bile eksik verseler, onlarla savaşacağını»** kesin bir dille açıkladı.

Sonuç alamadan geri dönen delegeler, müslümanların sayıca az olduğunu öne sürerek, savaşmayı salık verdiler. Gerçekten de o sırada, müslümanların ordusu Usâme ko-

Habeşistanlı bir vali olan Abrahah 570'de kâbeyi yıkmak istedi ama başaramadı.

mutasında Suriye'ye gitmişti. Kırk gün sonra dönecekti. Medine'nin çevresindeki Sakifler'in dışında hemen bütün kabileler de dinden dönmüşlerdi. Dinden dönenler ve Medine'ye karşı ayaklananlar kureyşlilerle Ensâr arasındaki tarihsel anlaşmazlığı unutturup bunların birleşmelerine vesile olacaklarını hatırlarına hiç getirmemişlerdi.

«güvercin ve oruçlu kuş adına»

Ebubekir bir süre için elçiler yollayıp, elçiler kabul ederek ayaklananları oyaladı. Amacı Usâme komutasındaki müslüman ordusu dönünceye kadar düşman kuvvetlerini oyalamaktı. Tuleyha'nın yöresindeki kabilelerde artık pek az müslüman kalmıştı. Kelb ve Kuza'a'lar dinden dönmüşlerdi; Tayy, Esed ve Gatafan kabileleri Tuleyha'nın yanında yer almışlardı. Tuleyha yandaşlarını ikiye böldü; yeğeni Habbal'i de bunlara komutan atayarak Zu'l-Kassa denilen yere yolladı. Ebubekir, adını bu yerden alan savaşı başarı ile sonuçlandırdı ve Suriye'den dönen kuvvetleri on bir birliğe bölerek, Arap yarımadasının çeşitli yerlerindeki ayaklanmaları bastırmayı planladı. Hâlid bin Velid'i de bir mektup ile Tuleyha üzerine yolladı. Mektubun özü dinden dönmüş olanları İslâm'a çağırmaktı. Hâlid, Zu'l-Kassa'dan ordusunun başında hareket etti. Tuleyha ile yandaşı, Gatafan kabilesinin başkanı Uyeyne bin Hısn, Buzaha suyu başında bekliyorlardı. Müslümanların eline düşen bir Esedli askerden Tuleyha'nın neler düşündüğü sorulduğunda, o Tuleyha'ya şöyle bir âyet indiğini haber verdi: **«Güvercin ve her zaman oruçlu olan kuş adına and içerim ki, Tanrı, devletinizin Şam ve Irak'a kadar uzanmasını sağlamıştır»** (Taberî, tür. çev., III, S. 103). Kabileleri böylesine ümit ve vaatlerle kendisine bağlayan Tuleyha, Buzaha suyu yöresine sığınan Gamr halkına **«Sizlerin bir taş değirmen yapmanız bana emredildi: Tanrı onunla istediği kimseleri vuracak ve yukardan aşağıya yuvarlanacak olan kimseler, onun üzerine fırlayacaklardır,»** diyordu. Hâlid geldiği zaman Tuleyha deriden bir çadırda ashabı ile oturmaktaydı. Hâlid: **«Söyleyin Tuleyha çıkıp bana gelsin»** dedi. Tuleyha'nın adamları: **«O Tuleyha değil, Talha'dır»** dediler. Tuleyha çadırdan çıktı, Hâlid, onu önce Allah'ın birliğine ve Hz Muhammed'in onun resulü olduğuna inanmağa çağırdı. Tuleyha da ona **«Ben bir Tanrı'dan başka Tanrı bulunmadığını, kendimin de Tanrı'nın resulü olduğumu bildiririm»** diye cevap verdi. Bunun üzerine Hâlid hücuma geçti. Tuleyha'ya yardıma gelmiş olan Fezâre kabilesi başkanı Uyeyne güç durumda kaldıkça Tuleyha'nın çadırına koşuyor **«Aman, Cebrail sana haber getirdi mi?»** diye soruyordu. Tuleyha vahiy bekler durumda harmanisine sarılmış beklerken, Uyeyne üçüncü kez onun yanına varıp Zu'l-Nûn yada Cebrail diye adlandırdıkları meleğin bir haber getirip getirmediğini sordu. Tuleyha **«Melek geldi ve senin de onunki gibi bir değirmen taşın var, senin de unutamayacağın sözlerin var, diye söyledi»** dedi. Uyeyne o zaman Tuleyha'nın peygamberliğinden şüphelendi ve **«Cebrail seni, en muhtaç olduğun bir zamanda bıraktı»** diye karşılık verdi. O zaman Tuleyha **«şerefiniz için dövüştünüz, yoksa ortada din falan yok»** diye bağırdı (İbn ül-Esîr, Üsd ül-Gâbe, III, S. 65; Mucem ül-Buldân, II, S. 160-1; Zehebî, Tecrid, S. 299).

Hâlid'in kuvvetlerinin üstünlüğünü gören Fezâreli Uyeyne, Tuleyha'yı yarı yolda bırakarak 700 atlısı ile birlikte çekilip gitti. Esad ve Gatafân'lılar ise **«Bize ne emrediyorsun?»** diye sorduklarında **«Elinden gelen benim gibi yapsın»** diyerek atına atladı, eşi Nevvar ile birlikte Şam'a doğru kaçmaya koyuldu ve Kelb kabilesine sığındı.

Tuleyha, Hz. Ömer zamanında **umre** yapmak için Mekke'ye geldiğinde **Ömer** ona **«Kâhinliğinden ne kaldı?»** diye sorunca **«Onlar bir çift ciğerden çıkan bir iki nefesten başka bir şey değildi»** diye cevap vermiş ve Müslüman olmuştur (Belâzurî, arap., S. 101). İslâm ordularının iranlılarla yaptığı Kadisiye, Celûla gibi savaşlara katılmış ve Nihavend savaşının kesin zaferlerini sağlayan planları hazırlamıştır.

tuleyha'nın doktrini

Tuleyha'nın doktrini hakkında elimizde pek az bilgi var. O, bir peygamberden çok, bir kâhin gibi ortaya çıkmakta ve her kâhin gibi kısa ve secili konuşmaktadır. Tuleyha'da hiç bir dinsel sistem görülmemektedir; ancak her çağda görülen parapsişik kuvvetlere sahip insanlardan biridir. Bir gün **«Birkaç fersah öteye giderseniz su bulursunuz»** demesi ve gerçekten de o civarda bir suyun bulunması gibi olaylar, çevresindeki insanları, onun peygam-

ber olduğu inancına yöneltmiştir.

Tuleyha'nın ibâdet hakkındaki sözleri şöyledir: **«Allah'ı ayakta zikrediniz, yüzünüzü topraklara sürmenizle ve secde ederken aldığınız biçimle Allahın ne ilgisi var?»** (Belâzurî, Futuh ül-Buldân, Mısır 1932, S. 106; Yakut, Mucem ül-Buldân, II, S. 161). Belki biraz da sağladığı bu kolaylıktan ötürü adam toplamıştı. Onun ziyanı mubah kıldığını söyleyenler, muhakkak ki, tarafsız kalamayan müslümanlardır.

Görülüyor ki, Tuleyha gerçek bir peygamber değildir, eğer gerçek bir peygamber olsaydı her şeyden önce İslâmiyeti yeniden kabullenmez ve İslâmiyet uğrunda hayatını tehlikelere atmazdı.

Gagalarında taşıdıkları büyük taşlarla Abrahah ordusuna saldıran kuş sürüsü.

secâh

İslâm tarihinde görülen ilk yalancı peygamberlerden üçüncüsü olan **Secâh,** ne Esved gibi önemli toprakları ele geçirmeyi başarmış bir komutan, ne de ilerde göreceğimiz Museylime gibi Kureyş egemenliğini tanımamak davası uğrunda hayatını fedaya razı olmuş bir idealisttir. Fakat gene de tarihe malolmuş ilgi çeken bir kişidir; çünkü Secâh, Arabistan gibi bir bölgede, egemenlik yolunda ortaya atılmış bir kadındır ve onun hayatı Yemâme'nin başkanı yalancı Müseylime'nin hayatı ile pek sıkı bir şekilde ilgilidir.

Aslı Mezopotamya'lı olan Secâh'ın soyu kısaca: **Secâh bin-t-ül-Hâris bin Süveyd bin Ukfân** biçiminde gösterilir. Secâh sadece peygamberlik iddiasında bulunmakla kalmamış, mensup olduğu büyük kabilenin önemli erkeklerini, davasına inandırarak, önce Ribab'lar ve Medine üzerine sefer açmak istemiş, Ribab'lar onu yenilgiye uğratınca, Yemâme üzerine yürümüştür. Arabistan gibi bir bölgede bir kadının bu derece kuvvet ve nüfuz elde etmesi, giderek peygamber olduğunu iddia ederek birtakım insanları, içtenlikli bir inançla olmasa bile arkasından sürüklemesi şaşkınlıkla karşılanacak bir olay gibi görünmekteyse de, tarih bize bunun daha önceki dönemlerde mevcut örneklerini vermektedir. Kuzey Arabistan'da Zebibî'lerin ve Şemsî'lerin melikelerinin bulunduğunu Horsabâd paralarından öğrendiğimiz gibi, Tedmür'deki Arap melikesi Zenobiya (=Zeyneb) da konumuz için güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hatta bu sonuncusunun Roma İmparatoru Auirilianus ile savaşacak derecede cesaret sahibi olduğu da anlatılmaktadır.

Secâh da diğer yalancı peygamberler gibi, peygamberlik iddialarına başlamadan önce bir kâhindi. Mes'udî (Muruç üz-Zeheb, IV, S. 199) onun Satıh, İbn Selmâ, El-Me'mun ül-Hârisî ve Amr gibi bir kâhin olduğunu kabul ediyor.

Beni Temim gibi çok geniş bir kabileye mensup bulunan Secâh'ın son derece güzel ve secili sözler söylemesi ve kâhine olması, kabilesi içinde ona en üstün durumu sağlamaya yardım etmişti. Hz. Muhammed'in ölüm haberi büyük Temim kabilesi içinde de bazı rekabetlerin ve Ridde'nin doğmasına sebep olunca, Secâh bundan yararlanmak amacıyla Hz. Muhammed'i taklit ederek kendi peygamberliğini iddiaya başladı. Çok eski çağlardan beri Temim kabilesi birçok kollara ayrılmış bir halde Yemâne ile Fırat-Dicle arasındaki meralara yayılmıştı. Bu kabilenin bazı kolları hıristiyanlığı kabul etmiş olduğu halde, büyük bir bölümü putperest kalmayı yeğ görmüşlerdi.

Annesi yanından Taglib kabilesine bağlı olan **Secâh,** Taglib'lerin bölgesinde de peygamberlik iddiasında bulunmuş, Nemir kabilesinin en önde gelenlerinden ve hıristiyan olan Huzeyl'i kendine inandırmayı başarmıştı (İbn Haldun, İber, Tekmile, II, S. 72). Secâh her biri kendi şeflerince yönetilen kabilelerin başında Mezopotamya'dan hareketle Arabistan'a girmiş ve Ebubekir'e karşı savaşmak için hazırlığa başlamıştı. Önce Yerbu'ların başkanı Malik bin Nuveyre, sonra da Malikler'den Vakî, Secâh'ın önerilerini kabul ederek, onunla birlikte İslâm'a bağlı kalan Ribab kabilesi üzerine yürüdüler. Ama Vakî ve başkaları savaşta yenildiler ve tutuklandılar. Secâh düşmanları ile yaptığı barış sonunda, adamlarını güçlükle kurtardı. Ama Nebâc denilen yerde Beni Amr'lar ile de savaştı; burada da değerli adamları esir düştü. Onları kurtarmak için de birçok toprakları bırakmak zorunda kaldı. Secâh müslümanların cephesinde başarı sağlayamayınca, o zamanlar Arap yarımadasının tahıl ambarı durumunda olan Yemâme'ye yürümeyi, böylece oradan elde etmesi muhtemel gelirlerle askerlerini ve yandaş kabile mensuplarını memnun edip peygamberlik görüntüsü altında liderliğini sürdürmeyi düşündü.

yemame üzerine yürüyüş

Secili konuşan Secâh bu amaçla; **«Haydi Yemâme üzerine yürüyelim, güvercinler gibi oraya koşalım, ora-**

Hz. Muhammed'e ihanet ettikleri için Mekke'den kovulan Yahudiler.

da Müseylime bin Sumâme'yi bulalım, eğer o peygamber ise, işaretleri vardır, yalancı ise kavmine pişmanlık vardır. Bu kesin bir savaş olacaktır» diyerek ordusunu kırk bin kişilik bir güce sahip olan Beni Hanife'lerin üzerine yöneltti. Bu savaşa katılanlar arasında pek önemli kişiler vardı. Bu sıralarda kendisinin bir peygamber olduğunu savunan Hanifeliler'in başkanı Müseylime ansızın çıkagelen bu düşman karşısında şaşırıp kaldı. Çünkü Hecer'i ellerine geçirmelerinden korktuğu Şurahbil bin Hasene ile Sumâme bin Usâd adlı müslüman komutanlar pek uzakta değillerdi. Bu yüzden Secâh ile dostluk kurmak yolunu seçti (Kitab ül-Agânî, VIII, S. 165) ve Secâh'a şöyle bir haber yolladı: **«Ulu Tanrı sana ve bana vahiy yolladı, biz birleşelim ve Tanrı'nın bize gönderdiğini inceleyelim; hakkı bilen ötekine uyruk olsun. Böylece toplanıp benim ve senin kavminle Araplar'ı yönetimimize alırız»**. Birçok kaynaklar Müseylime'nin adam göndererek Secâh'tan aman dilediğini, aman verdiği takdirde yanına geleceğini bildirdiğini yazmaktadır. Gerçekten de Secâh aman verdi: Müseylime onun yanına geldi ve **«Yeryüzünün yarısı bize aittir; adalet ile iş görselerdi, kalan yarısı Kureyş'in olacaktı; Tanrı, Kureyş'in reddettiği bu yarıyı sana bağışladı»** dedi. Müseylime kendisine inmiş âyet olduğunu bildirdiği secili bir konuşma yaptı, bununla Temimler'e dostluk öneriyor ve Yemâme'nin bir yıllık ürününün yarısını Secâh'a vereceğini bildiriyordu. Secâh ise gelecek yılın ürünlerinin yarısını da almak için diretince, Müseylime buna da razı oldu ve bu koşullarla bir anlaşma yaptı. Secâh kendi adamlarından oraya Huzeyl, Ukka ve Ziyad'ı vekil bırakarak Mezopotamya'ya döndü. O çağın şairlerinden biri bu nedenle: **«Bizim peygamberimiz kadın olup biz onun etrafında tavaf ediyoruz, başka kimselerin peygamberleri ise, erkektir»** diye mısralar diziyordu.

Secâh'ın Yemâme'de Müseylime ile nikâhlandığı ve bu evlenmenin ancak üç gün sürdüğü yolunda bir söylenti vardır ki, bu Taberî gibi ciddî bir tarihçi tarafından çok müstehcen sahnelerine kadar anlatılır ama her söylentinin kökenine titizlikle giden Taberî bu konuda bir dedikodu yazarı gibi davranmış, ciddiyetle bağdaşmayacak biçimde söylentiyi anonim bırakmıştır. Rivâyet Agânî'de, Kitab ül-Maarif'de, Gurer ül-Hasais'de ve Ebu'l Fida'da tekrarlanmıştır ama bunun doğru olamayacağı inancındayız.

Secâh'ın büyük ümitlerle atıldığı bu maceranın daha ilk denemelerde umulan sonuçları vermediği görülünce, yandaşları birer birer kendisini yüzüstü bıraktılar.

Muaviye, Irak halkı kendisine biat ettikten sonra, birçok aileleri olduğu gibi Secâh ve adamlarını da bulundukları yerlerden başka yöne, Kûfe'ye naklettmiştir. İşte bu sırada Secâh'ın müslümanlığı kabul ettiğini, hem de iyi bir müslüman olduğunu bütün tarihler oy birliği ile yazmaktadır. Ancak bazı kaynaklar onun Kûfe'de değil Basra'da müslüman olup gene orada müslüman olarak öldüğünü açıklar. XI. yılın ortalarında meydana çıktığı kesin olarak belli olmakla birlikte ölüm tarihi belli değildir. Ancak Hicrî 41' den önce ölmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Secâh'ın kendisine uymuş olanlara oruç, namaz, zekât veya sadakayı emretmiş olduğu, ancak domuz eti yemeği de mubah kıldığı iddia olunmaktadır. Onun hıristiyanlığı pek iyi bildiği ve büyük çoğunluğu müslümanlıktan dönmüş olan temimlere dayandığı gözönünde tutulursa, peygamberlik iddialarını bu iki dinden aldığı esinlerle beslenmiş olduğu tahmin edilebilir. Onun vahiy adı altında bahsedilen sözleri yandaşlarını savaşa katılmaya yöneltmek ve çıkarlar elde etmek için verilmiş komutanca emirlerden ibarettir. Secâh da, Esved ve Tuleyha gibi gerçek bir peygamber değildi. Hz. Muhammed'in ölümünden sonra Temim kabileleri arasında çıkan karışıklıklardan faydalanmak istemişti. Şairdi, kâhindi, hükmetme niteliklerine sahipti, haristi. O, kuvvetli bir rüzgâr gibi kuzey-doğudan Arap yarımadasının Hicaz bölgesine doğru esmiş, fakat **Ribâb** ve **Amr**'ların sert direnmesine çarparak, gücünü yitirmiş, Yemâme, Hacer ve Hadikat ül-Rahmân surlarına ulaştığı zaman dinsel ve siyasal kuvvet ve kişiliğini büsbütün yitirmişti.

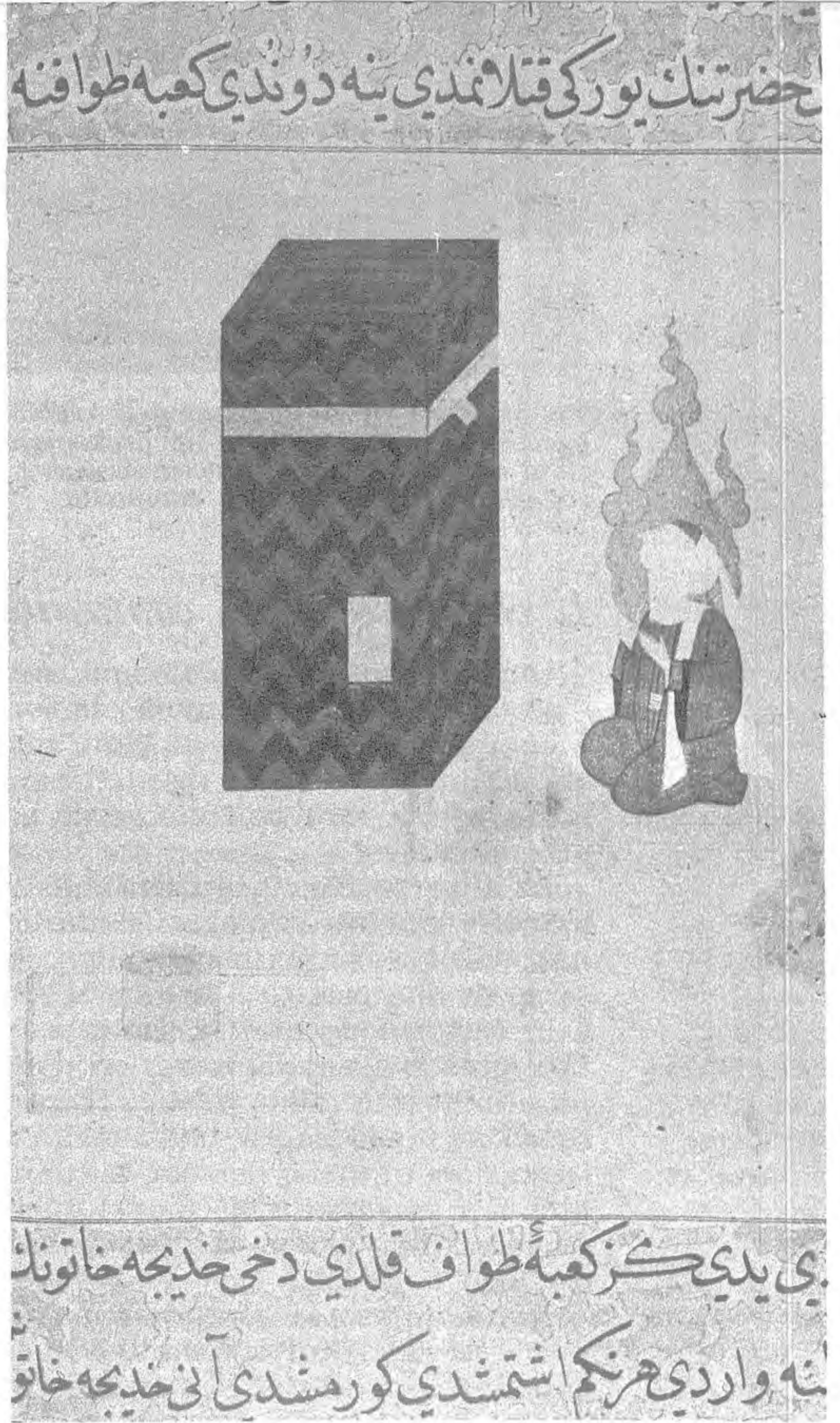
Secâh da, Tuleyha gibi sonradan müslüman olmuştur. İslâm dininin ve halifelerinin geniş hoş görüsü Secâh'ın da hayatını korumuştur. Böylece din uğrunda ölenlerle ilgili olarak halk arasında akıl almaz bazı inançların doğması önlenmiştir.

müseylime

Bir gün Hz. Muhammed minbere çıkarak, halka şöyle hitap etmişti: **«Ey nas! Ben kadir gecesi bir rüya görmüş ve sonra onu unutmuştum. Rüyamda kollarımda iki altın bilezik gördüm, bu ikisinden nefret ettim; onlara üfürdüm, onlar da uçup kayboldular. Ben, bu iki bileziği Yemen'de ve Yemâme'de çıkan bu iki yalancı ile yorumladım»** (İbn Hişam, IV, S. 246). İşte Hz. Muhammed'in rüyasını yorumlarken bahsettiği Yemâme'de çıkan yalancı, oraya hükmeden ve peygamberlik iddiasında bulunan **Müseylime**'dir.

Büyük Bekir bin Vâil kabilesinin bir kolu olan hanifeliler topraklarının verimliliği bakımından Arap yarımadasının diğer bölgeleri için, özellikle tahıla muhtaç bulunan hicazlılar için en önemli kabileydi. Hicret'in VI. ve VII. yıllarında Hanife kabilesinin başkanının, İbn Sa'd, İbn Hişam ve Taberî'nin bize bildirdiklerinden, Hevze bin Ali olduğu anlaşılmaktadır.

Hevze bin Ali İran yoluyla gelen hıristiyanlığı kabul etmiş görünüyorsa da Hanife kabilesinin bu yolda onu ne dereceye kadar izlemiş olduğu pek açık değildir. Öteki Arap kabileleri gibi, İslâmiyet çıkıncaya kadar putperest olarak yaşayan bu kabilenin pek az bir kısmının Hevze ile birlikte hıristiyanlığı kabul etmiş olması muhtemelse de Hicret'in yedinci yılından sonra Hz. Muhammed'in hanifelileri İslâmiyet'e daveti üzerine, yüksek tabakadan birçokları gibi, aşağı sınıf halktan da birçoklarının müslüman olduğunu en eski ve yansız kaynaklardan anlamaktayız. Kısmen putperest, kısmen hıristiyan olan Beni Hanife, Hz. Muhammed'e boyun eğmişti. Ancak İslâmiyet'i kabul etmeyen bir kısım halk sonradan peygamberliğini iddia eden Müseylime'nin çevresinde toplanmaktan da geri kalmadı.

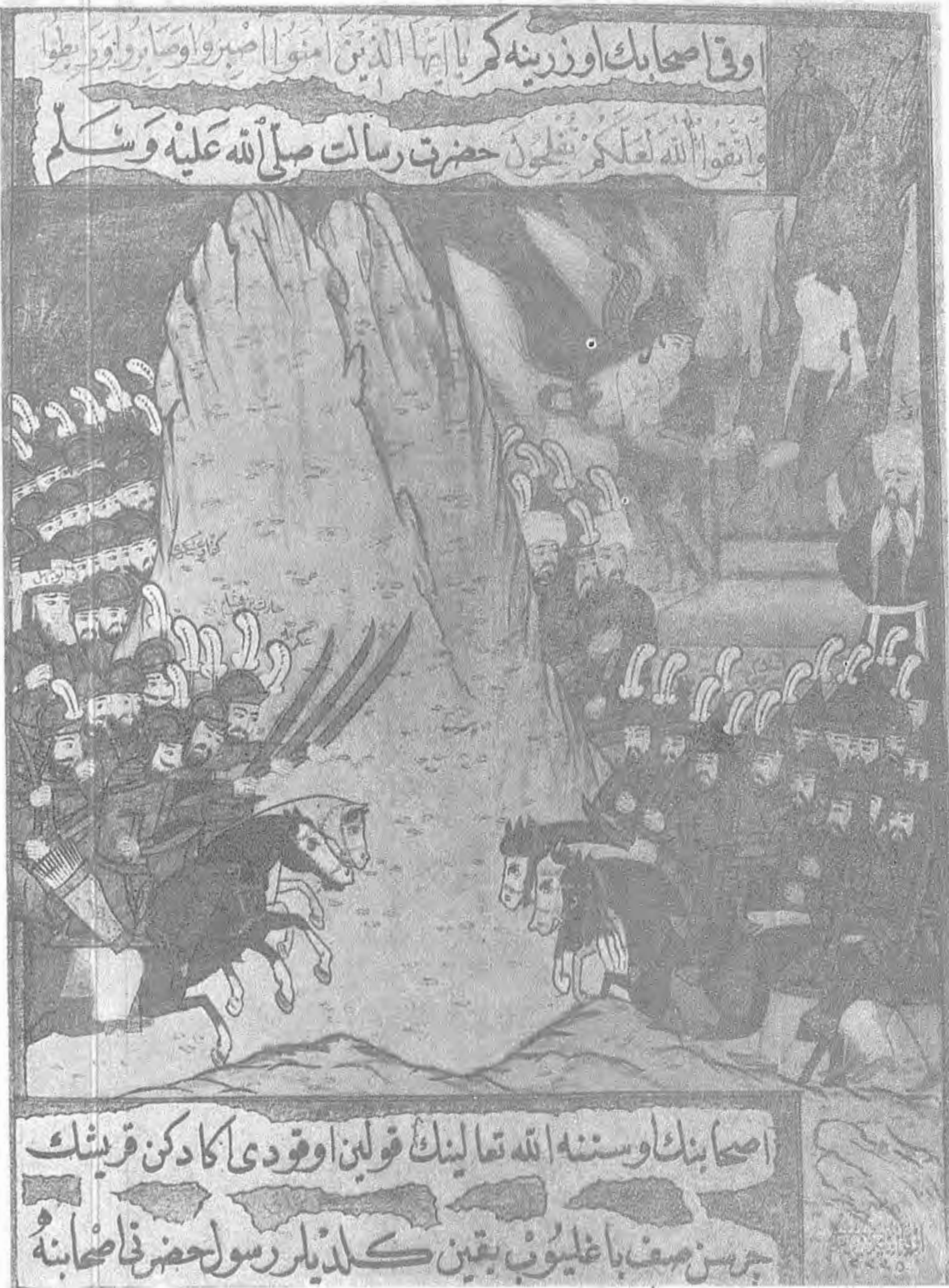
Hz. Muhammed Kabe'de dua ediyor. Peygamber, canayakın, duygulu, samimi, alçakgönüllü bir insandı.

yemame hâkimi

Yemâme hâkimi olup 8. yılda ölmüş olan **Hevze**'nin yerine nasıl olup da **Müseylime**'nin geçtiğini kaynaklardan öğrenmek olanaksızdır. Ancak Müseylime'nin kişiliği araştırıldığı zaman, onun birçok meziyetlerle birlikte, kabilesinin en ileri gelen bir kişisi olduğu görülür, böylece de onun Hevze'nin yerini almakta güçlük çekmediği kolayca tahmin edilebilir.

İbn Kuteybe'ye göre (Kitab ül-Ma'rif, S. 206-7) Müseylime'nin babası Beni Hanife'den Habib, dedesi Lecceym, künyesi Ebu Sumâme'-dir.

Buhârî, Vâkıdî ve İbn Abbas, Müseylime'nin Hz. Muhammed'i bir heyetle birlikte ziyaret etmiş olduğunu öne sürmektedirler. Müseylime bu ziyareti, Arap yarımadasının merkezileşmekte olan yönetiminin Hz. Muhammed'den sonra kendisine geçmesini istemek üzere düzenlemiş ve şöyle demişti: **«Eğer Muhammed kendinden sonra beni halef olarak atarsa kendisine uyruk olurum.»**. Hz. Muhammed ise o zaman elinde bulunan hurma dalını göstererek şöyle cevap vermişti: **«Elimde bulunan şu dal parçasını istesen, onu bile sana vermem. Sen de Allah'ın hakkındaki hüküm ve**

Bir savaş sırasında Hz. Muhammed'e vahiy geliyor

nüfuzunu tecavüz edemezsin, eğer sen bana ve hakka karşı koyarsan Allah seni muhakkak helâk eder; ve ben muhakkak sanırım ki, sen onda gördüğüm eşkâle göre bana gösterilen kişisin» (Buharî, **Tecrid-i** Sarih, X, S. 410 da İbn Abbas bu son cümlenin anlamını **Ebû Hureyre**'den sorar ve ondan bununla Peygamber'in yukarıya aldığımız rüyasını ima etmek istediği cevabını alır).

Kısa boylu, çok sarı benizli, basık ve kalkık burunlu olan Müseylime'nin sihirbazlık ile meşgul bulunduğu, yumurtayı şişeye sokan ilk adam olduğu iddia edilmektedir.

Hz. Muhammed'in XI. Hicret yılının Rebiülevvel ayında hayata veda etmesi ve bu arada Arap yarımadasında çıkan ayaklanma ve irtidad olayları Müseylime'nin davasını gerçekleştirmek hususundaki cesaretini büsbütün arttırmıştı. Kimi kabile şefleri, askerî güçlerine ve ittifaklara güvenerek, kimisi **de kâhinlik** güçlerini **peygamberlik iddialarına araç kılarak** ve kabile asabiyetine dayanarak dinden döndüler. Topladıkları vergileri yeniden halka dağıtarak çevrelerine kolayca adam toplamayı başardılar. İşte bu sırada Hanifeliler de kırk bin kişilik bir ordu ile Yemâme'de Müseylime'nin çevresinde toplandılar. Hz. Ebubekir, Habib bin Abdullah el-Ensârî'yi Beni Hanife'deki irtidada engel olmak için Yemâme'ye elçi olarak yolladı. Bu kişi Beni Hanife ilerigelenlerinin önlerinde Kur'an'ı okudu ve ateşli hitaplarda bulundu. Ancak Müseylime onu öldürttü. Bundan sonra Ebubekir, Sumâme'ye yardımcı olsun diye İkrime'yi bir miktar kuvvetle Yemâme'ye yolladı ise de bunun da etkisi olmadı. Arkasından Şurahbil bin Hasene'yi gönderdi. Fakat bunların her ikisi de Yemâmeliler'ce öldürüldü. Bunun üzerine Halid bin Velid bir İslâm ordusunun başında Yemâme'ye gönderildi. Hz. Ebubekir, Yemâme'de Akraba denilen yerde oluşan savaşa pek önem vermişti; çünkü bu, belki de Arap yarımadasının uzun yıllar tanığı olmadığı çapta büyük ve önemli bir savaştı. Müslümanlar bu savaşta yenilseydiler, İslâmiyet için pek büyük bir tehlike doğacak, belki de Arap yarımadasının bir köşesine sıkışıp kalacaktı. Hâlid'in savaş tekniği sayesinde Akraba savaşını veren Müseylime'nin adamları, **Hadikat ül-Rahmân** denilen bahçeye çekilmek zorunda kaldılar. Ancak Müslümanlar oraya da girmeyi başardı ve Müseylime Vahşî adında bir zenci köle tarafından öldürülünceye kadar her iki taraftan binlerce insan bu bahçede hayata gözlerini kapadı. Böylece İslamlık için bir ölüm kalım savaşı demek olan Akraba savaşı XII. Hicrî yılda Müslümanlarca kazanılmış oldu.

kur'an dilini taklid

Hevze bin Ali'den sonra siyasal iktidarı eline geçirmiş olan Müseylimet ül-Kezzâb elde ettiği siyasal nüfuz ve kudreti Hz. Muhammed'i örnek tutarak dinsel bir otoriteyle de güçlendirmeye yeltenmiş ve âyet adı altında birtakım secili sözleri yan yana dizmeğe başlamıştı. Bunların kendisine vahyedilen Kur'an olduğunu da ilân etmişti. Birtakım dinsel kural ve düsturlar koyup Kur'an dilini taklid eden Müseylime, Müslüman namaz sistemine benzer bir ibâdet sistemi kurmuş, giderek **Kâbe** gibi bir de harem (yasak bölge) ihdas etmişti (Taberî a.g.e. türk. çev., III, S. 177). Buna karşı koyanları da sorumlu tutmuştu. Halbuki râvilere göre **Yemâme haremi**, Hicaz'ın harem'ine benzeyememiştir. Harem içinde kalan bazı obalar bolluk yıllarında Yemâme'nin meyvelerini yağma edip harem'i depo haline getirmişler, koğuşturulduklarını anlayınca da kaçıp harem'e sığınmışlardı. Bu durum sürüp gidince halk, Müseylime'den buna engel olmasını isteme ğe mecbur kalmıştı. Müseylime bu nun için gökten gelecek emri bekleyeceğim diyerek, onlara güya vah-

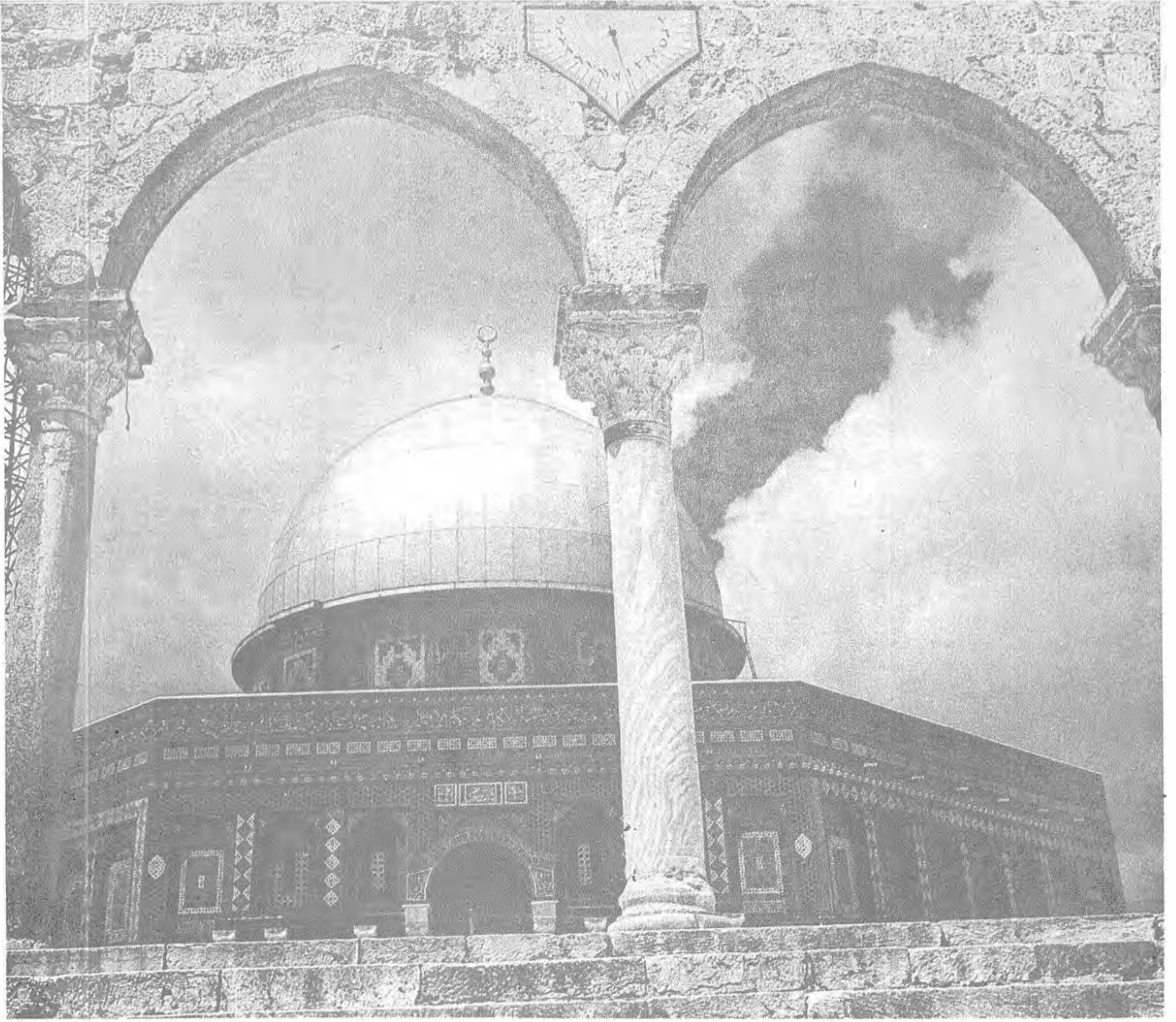

Adem ile Havva Cennet'te (XVIII. yüzyıl minyatürü). Cennetten kovulduktan sonra Adem Havva'yı Arabistan'daki Arafat vadisinde bulmuştur.

yolan bazı sözler söylemişti.

Müseylime Secâh ile karşılaştığı zaman, ona şöyle demişti: «...**salih insanlar gecelerini uyumadan, ibâdetle geçirirler, gündüzleri de gökteki bulutların ve yağmurların kuvvetli tanrısı için oruç tutarlar»**. Gene onun Beni Hanife için söylediği şu sözler dinsel ilkeleri hakkında bize bilgi vermeğe yardım etmektedir: **«Ben yüzlerinin güzelliğini, ten ve vücutlarının saflaştığını ve ellerinin tertemiz olduğunu gördüğümde onlara şu emri verdim: Siz kadınlara yaklaşmayacak ve şarap içmeyeceksiniz; siz hayırlı ve salih bir topluluksunuz, bir gün oruçlu, bir gün zahmetli ve yorucu işlerle meşgul olacaksınız. Tanrı'yı her eksikten tenzih ederim ki, o, dirilme zamanı geldiğinde, acayip bir biçimde diriltir. Sizi göğün katına yükseltir. O, sizin hardal tanesi kadar da olsa işlerinizi ve gönlünüzden geçeni bilir; insanların çoğu bu yüzden ziyana uğrar ve lânete katlanırlar»** (Taberî, a.g.e., tür. çev. III, S. 143).

Kendisine Rahmân adını vermiş olan Müseylime'nin cinsel bakımdan çekimser olmayı teşvik ettiğini de yandaşlarına verdiği bazı emirlerden anlamaktayız. Müseylime çiftçilikle uğraşan kavmine, onun anlayacağı kavramlarla hitap etmiştir: **«Renkleri kara olduğu halde sütleri beyaz olan koyunlar üzerine and içerim ki,...»** veya **«Tohum ekerek ekin yetiştirenler, ekinleri biçenler, buğdayları savuranlar, sonra öğütenler, onlardan ekmek yapanlar, bu ekmekleri ufak ufak doğrayarak et suyunda ıslatanlar ve bunun üzerine tereyağı dökerek yiyenler şerefine and içerek temin ederim ki, siz hayvan besleyerek çadırda yaşayanlardan daha meziyetlisiniz. Binalarda yaşayanlar da size üstün gelmediler. Ektiğiniz yerleri koruyunuz; yoksul olanları yurdunuza kondurunuz, azgınları yurdunuzdan uzaklaştırınız.»** Örneklerini verdiğimiz Müseylime'nin sözde âyetleri, onun iktidar mücadelesinde rakibi bulunan Sumâme bin Usâl'in arkadaşı Usâl ül-Hanefî tarafından anlatılmıştır. Buraya kadar yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere Müseylime riyâzet sahibi, oruca değer veren, şarap içmeyi engelleyen kurallar koymuş bir insandı. Gene onun tek ve görünmeyen bir tanrı adına konuştuğunu, cennet, sevap, tekrar dirilme, hardal tanesi ve hayat gibi dinsel anlamda yükseltilmiş deyimler kullandığını da

Ömer Camii'nin (Kudüs) dış görünüşü.

görüyoruz. Üsâl'in Seyid bin Ömer yoluyla bize ulaşan bu rivayetlerinin tam tersine, İbn İshak (İbn Hişam, IV., S. 222)., Müseylime'nin içki ve zinayı helâl kılmış olduğunu, namazı kaldırdığını ve Beni Hanife'nin bu yolda ona uymuş bulunduğunu söylemektedirler. Ancak İbn İshak'ın bu rivayeti, elimizde bulunan başka kaynakların verdikleri oldukça geniş bilgilerle büyük bir çelişki teşkil ettiğinden hemen hiç bir değer taşımamaktadır. İbn Hubeyş'in Zührî'den naklettiği, Belâzurî, Taberî ve İbn Haldun'un da teyid ettikleri bir husus var ki, o da Müseylime'nin müezzinler kullanmış olmasıdır. Müseylime müezzinleri aracılığıyla yandaşlarını namaza çağırdığına göre, namazı kaldırmış olamaz. Şu halde zina ve şarabı mubah kılmış olması da olanaksız görünmektedir. Esasen onun vahiy adı altında yukarıya aldığımız sözlerinden riyazet sahibi olduğu açık olarak anlaşılmaktadır. Müseylime'nin birkaç müezzin kullandığı görülmektedir. Er-Reccâl'in de bunlardan birisi olup Müseylime'nin peygamberliğine tanıklık ettiğini kaynaklarda görmekteyiz. Ayrıca Abdullah bin Nevvaha ve Hüceyr bin Umeyr de onun müezzinlerindendirler.

kureyş tehdidi

Oryantalistler özellikle Wellhausen, Müseylime'nin Hz. Muhammed'i örnek tutmadığını ileriye sürmektedir. Wellhausen'e göre Müseylime, Secâh ve diğer peygamberlik iddia edenlerin tarih sahnesine çıkmalarındaki neden, Mekke ve Medine'de İslâmiyet'i meydana getiren nedenle aynıdır. Oysa, Müseylime İslâm dinindeki ilkelerin hemen hemen aynını, belki biraz da Yemâme'nin yabancı bulunmadığı hıristiyanlıktan aldığı esinle zenginleştirerek, kendi kurmak istediği dinin içine almıştır. Günde üç kez namaz kılmak, oruç tutmak, şarap içmemek gibi kurallar bunu göstermektedir. Ayrıca müezzinler aracılığıyla namaza davet usulü de herhalde islâmiyetten örnek alınarak kabul edilmiş bir sistemdir.

Müseylime, kabilesi olan Beni Hanife'nin bağımsızlığını Kureyş tehdidinden uzak bulundurmak ve kendi kişisel nüfuz ve iktidarını sürdürebilmek için hanifelilerin kabile asabiyetinden ve kendi kâhinlik kudretinden yararlanarak Hz. Muhammed'i taklit etmiştir. Gerçi savaşarak ölmüştür, ancak çarmıha gerilmiş olan Hz. İsa'nın dini gibi, kurmuş olduğu din yaşamamıştır, tersine silinip gitmiştir.

Hz. Muhammed'in ölümünden

sonra Muhacirûn ile Ensâr arasında çıkması beklenen mücadele, Ridde hareketi ve bu harekete yer yer önderlik etmiş olan yalancı peygamberlerin faaliyetleriyle önlenmiştir. Medine çevresinde kendilerini nasıl bir tehlikenin beklediğini duyan ve gören bu iki grup, islâmiyeti ve kendi çıkarlarını korumak için Halife Ebubekir'in çevresinde toplanmak ve birleşmek zorunluluğunu duymuşlardır. Gene yalancı peygamberlerin önayak oldukları Ridde hareketi Arapları, ya o zamana kadar bağlı bulundukları kabileleriyle birlikte hareket etmeğe, yada islâmiyette sebat edip bizzat kendi kabilelerine karşı hareket etmeğe yöneltmiştir. Böylece islâmiyet ve Ridde yollarından birini seçmek durumunda kalanlar, kabileleriyle kendi aralarındaki bağları koparmışlardır. Birinci yoldan gidenler çok kez, kendi kabilelerine, giderek yakın akrabalarına karşı hareket etmekten çekinmemişlerdi. Böylece örneğin bir Yerbu'lu müslüman, Hâlid'in emri altında, kendi kabilesi ile savaşmış ve bir Esed'li de Beni Esed'in yenilgisini mısralarla söylemiş ve kutsamıştır. Bir yandan kabile bağları gevşerken, bir yandan da Kur'an'ın telkîn ettiği Allah korkusu, zafer kazanmaya başlamıştır. Bir müslüman yeğen ile mürtet amcasının boğuşması sırasında, amcanın **«Beni öldürmek mi istiyorsun? Ben senin amcanım.»** sözüne, yeğen **«Evet sen benim amcamsın ama, Allah da efendimdir,»** karşılığını vermiştir.

Böylece Muhacirûn ile Ensâr arasında muhakkak gibi görünen çatışmayı önleyen Ridde ve yalancı peygamberler, Arap kabilelerinin içlerindeki kabile ve aile bağlarının çözülmesine ve bunun yerini bir dereceye kadar Müslüman Araplık hissinin almasına sebep olmuşlardır.

Böylece İslâmiyet'in ilk çağında ortaya çıkan ilk dört yalancı peygamberi gözden geçirmiş bulunuyoruz (Fazla bilgi için bk. Bahriye Üçok, İslâm'dan dönenler ve Yalancı peygamberler, Ankara, 1967).

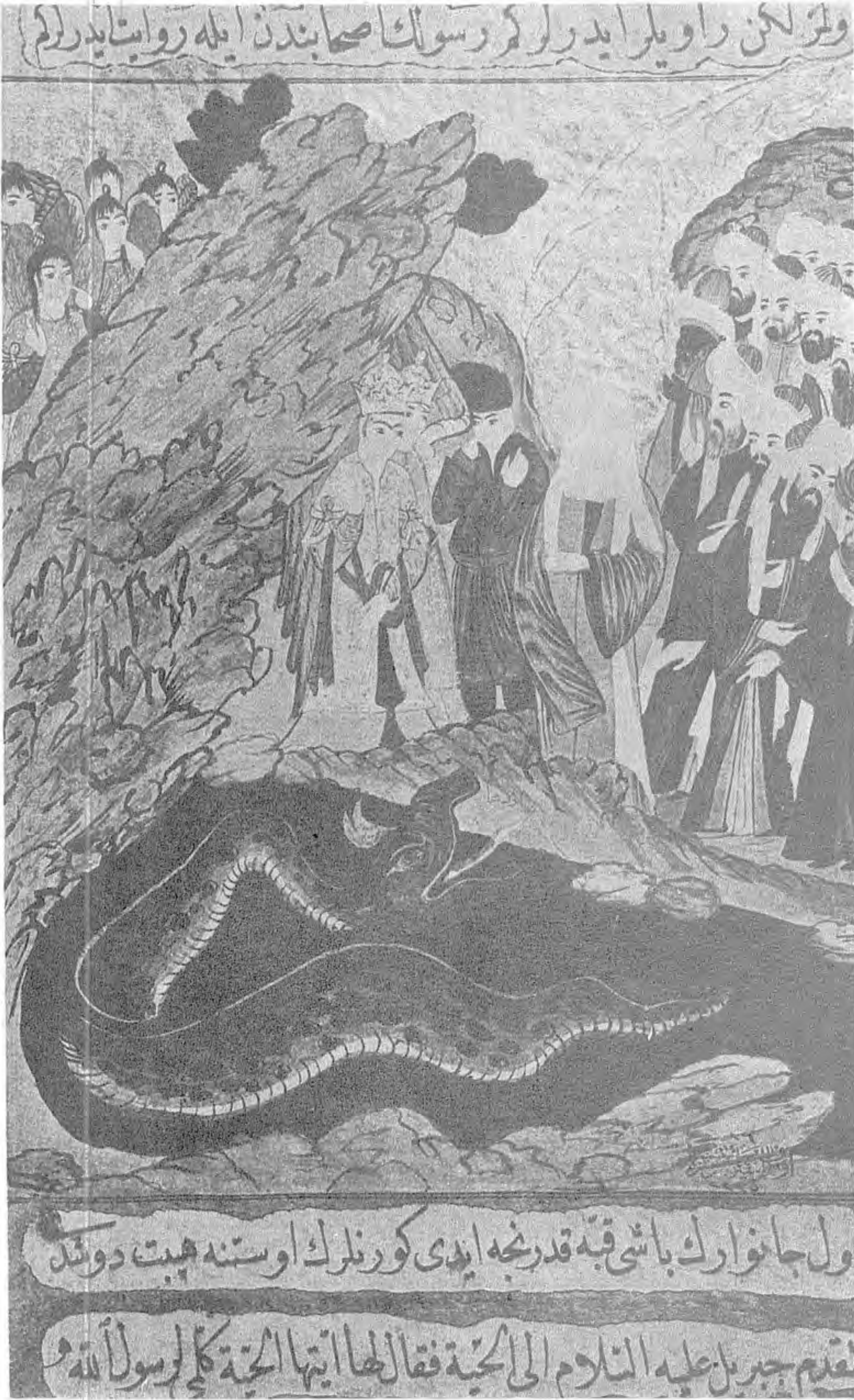

Melek Cebrail, Medine Camiinde Peygambere ilham verirken (XVIII. yüzyıl minyatürü).

diğer bazı yalancı peygamberler

Bu çağdan önce olduğu gibi, bu çağdan sonra da zamanımıza kadar bütün dünyada birçok yalancı peygamberler ortaya çıkmıştır. Birkaç örnek verelim: Emevî imparatorluğunu yıkıp Abbasoğulları'nı iktidara getiren Horasanlı Ebu Müslim'in kâtibi ve müridi Hâşim, 778'de Ebu Müslim'in uluhiyetinin kendisinde tecessüm ettiğini iddia etti; yüzünü altın ipliklerden örtülü bir örtü ile örttüğü için ona el-Mukanna (=Peçeli) adı verilmişti. Maveraünnehir'de Keş şehrinde oturmaktaydı. Çıkan bir ayaklanmadan yararlanıp bütün eyâleti eline geçirdi; 780 yılına kadar birçok orduları bozguna uğrattı. 780'de kendisine inananlar ve eşleri birlikte olduğu halde, sarayında alevler içinde hayatı sona erdi. Doktrini, ruhların tenasühü ve uluhiyetin insanda tecessümüydü.

Osmanlılar çağında 1666'da, IV. Mehmed zamanında, İzmirli bir yahudi olan Sabatay Sevi de Mesih olduğunu iddia ile ortaya çıkmıştı, ancak sıkıştırılınca İslâmiyet'i ka-

Hz. Muhammed mucize yaratarak dev bir yılanı yola getiriyor (XVIII. yy. minyatürü).

bul edip hayatını kurtardı. On yıl boyunca birçok Musevînin ihtidasına yol açtı.

Zagreb'li bir Hırvat olan İbrahim, Kıbrıs'tan Sadrazama mektuplar yazıyor, imzasını da **«Daima muzaffer olan Allah'ın Peygamberi»** diye atıyordu. Türkçe ve lâtince olarak yazdığı mektuplarda sadrazama, kendisinin Allah tarafından, Muhammed'in cismi halinde dünyaya gönderilmiş olduğu, teslisi ve İsa'nın imanını yeniden canlandırmakla görevli bulunduğunu ve **son peygamber** olduğunu iddia etmişti. 1746'da idamına fetva çıkmıştır.

Son olarak yüzyılımızın başlarında ortaya çıkıp Atatürk döneminde sindikten sonra, günümüzün en yaygın dinsel akımı Nurculuk'un kurucusu olan, asıl adı ile Said-i Kürdî, sonraki adıyla Said-i Nursî de bir yalancı peygamber niteliğindedir. O, lâikliği yıkmak ve islâmî bir görüntü altında Kürt devleti kurmak amacını gerçekleştirmeğe yönelmişti. Said-i Nursî her ne kadar bir mürşid edası takınmış ise de yayınladığı bütün yazılarında kendisini bir peygamber, kitaplarını da Kur'an-ı Kerim ile eş değerde birer mucize gibi göstermekte ve yukarda açıkladığımız yalancı peygamberlerin bütün özelliklerini kendisinde toplamaktadır. Hele, Kureyş egemenliğine karşı kendi kavminin bağımsızlığını gerçekleştirmek için peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime'ye çok yakın düşmektedir.

Büyük sayıda bilinçsizlerin yada çıkarcıların ona bağlanması ile, Türkiye'de son zamanlarda açığa çıkan bu gizli, siyasal ve dinsel bölünme çabası hâlâ daha durdurulamamıştır. İşte onun yazılarından peygamberlik iddiasında bulunduğunu belirten birkaç örnek: «Risale-i Nur Kur'an'ın bir aynasıdır; bir mucize durumundadır» (Sönmez risalesi, S. 29.); «Risale-i Nur Musa'nın asası gibi nereye vurmuş ise su çıkmıştır» (Mesnevî-i Nuriye S. 6); «Kur'an-ı Kerim'in ruhu Risale-i Nur'un cesedine girmiştir». (Mesnevî-i Nuriye, S. 6); «İkinci dünya savaşına katılmamızı önleyen de Risale-i Nur olmuştur» (Sikke-i Tasdik-i Gaybî, S. 76); «Risale-i Nur Kur'an semâsından ve âyetlerin yıldızlarından inmiştir» (Sikke-i Tasdik-i Gaybî, S. 40); «Risale-i Nur'u Kur'an-ı Kerim'de cenabı Allah imzaladığı gibi başta Hz. Muhammed olmak üzere, Hz. Ali, Abdülkâdir Geylânî, Muhiyüddîn Arabî ve öteki ulu kişiler de imzalamışlardır»; «Risale-i Nur günahlara kefarettir» (Sikke-i Tasdik-i Gaybî, numarasız sayfalardan ikincisi); «Risale-i Nur her hangi bir sünnetin terkedilmesinden doğacak günahı bağışlattırır» (Tiryak, S. 54); «Risale-i Nur'u sadece kuşlar değil, gökte ve uzayda bulunan her şey de alkışlıyor; bu kitabın kerameti yalnızca, insanlarda, hayvanlarda, uçan kuşlarda, cansız cisimlerde bile kendini gösteriyor. Bu keramet karşı koyuyorsa yağmur yağmıyor. Aylarca kuraklık oluyor. Gerekli oluyorsa yağmur yağıyor ve şimşek meleği Risale-i Nur'u alkışlıyor; ona saygısızlık gösterildiği zaman yeryüzü itiraz ediyor, bu yüzden deprem oluyor. Kâinat Risale-i Nur'un serbest bırakılmasına sevinirken, onun mahkûm edilmesi, toplattırılması karşısında, hiddet ve şiddetini gösteriyor öfkeleniyor» (Sikke-i Tasdik-i Gaybî, S. 44-45; Emirdağ lahikası, S. 30).

BUGÜNKÜ İSLÂM DÜNYASI

son çağlarda dinî akımlar

Fas'tan Endonezya'ya, Sibirya'dan Afrika'nın güneyine kadar üç kıta üzerine yayılmış olan İslâmiyet, Tanrısal dinlerin sonuncusudur. Bu din, tarihte benzeri görülmedik bir sür'atle yayılmıştır. Bugün Asya ve Afrika'nın birçok yerlerinde müslümanlar yaşamaktadır. Diğer yerlerde de müslümanlar vardır. İslâmiyet'in yükselme ve ilerleme devrinden sonra duraklama, hatta gerileme çağı başlamıştır. Avrupa rönesanstan sonra ilerleme yoluna girdi, müslümanlarsa gaflete daldı. Ancak XIX. yüzyılda müslümanlarda bir uyanma başladı. XX. yüzyılda bu hareket canlandı.

Uzunca bir durgunluk devresinden sonra islâm âleminde bir kımıldama başladı. İslâmiyeti saran hurafeleri, dine karışan bidatları temizlemek için işe başlayan **Muhammed bin Abdülvehhâb** (1703-1791), durgun göle, ilk taş atan adama benzer. Vehhabilik bidat aleyhtarlığı ile, tekkeleri, türbeleri yakmakla işe girişti, sonra devlet haline geldi. Afrika'da **Ahmedî Muhammed Muhter** (1737-1815) Ticanîlik tarikatını kurarak zenciler arasında yaydı. Gene Afrika'da **Muhammed bin Ali Senûsi** (1791-1859) zaviyelere dayanan Senusîlik cereyanını başlattı, bu da ilerde devlet halini aldı. Hint'te **Seyid Ahmed Han** (1847-1898) hint müslümanları arasında müspet ilmi yaymak için çalıştı. **Gulam Ahmed** (1835-1908) orada Kadiyanîliği çıkardı. İran'da **Babîlik** ve **Bahaîlik** doğdu. Sudan'da **Muhammed bin Abdullah** (?-1885) mehdî olarak ortaya çıktı, halkı başına topladı. Hindistan'da ve Afrika'da tarikatlar çok yaygındır, şeyhlerin nüfuzu büyüktür. Bazı sapık cereyanlar müslümanları parçalamıştır.

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda islâm

Haç mevsiminde milyonlarca müslüman Hz. Muhammed'in mezarını ziyaret icin binbir güçlüğe katlanarak Kâbe'ye koşar.

669 yılında yapılan El Aksa Camii (Kudüs) dünyanın en eski camilerinden biridir.

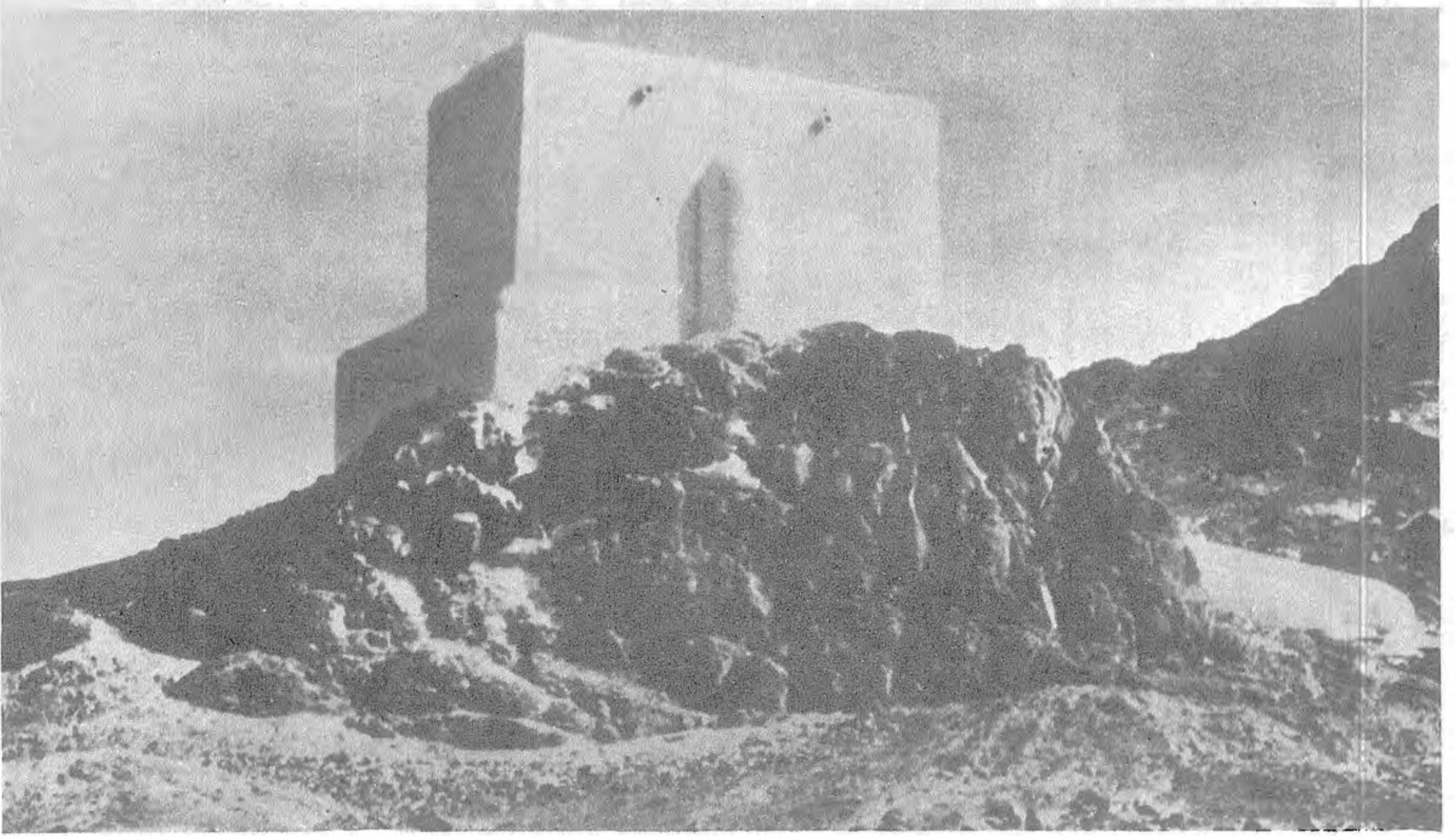
dünyasının manzarası hiç te iç açıcı değildir. Siyasal esaret, ekonomik çöküntü, her alanda gerilik yanısıra din de hurafelere bürünmüş bir halde! **Yeni Âlem-i İslâm** yazarı, bu hali şöyle anlatıyor: «Dinin özü sönmüş, ruh ve gayesi unutulmuş, ibadetler heyecansız şekle bürünmüş, cahiller, yoksul dervişler; bir lokma, bir hırka kanaatına saplanmış, miskinler her yerde dolu. Boyunlarında muskalar, ellerinde tesbihler, dudaklarında efsunlar, büyü, tılsım yapan bir hurafe dünyası...» **(Ali Riza Seyfi** tercümesi, S. 28-29). Afganî, Abduh, Tunuslu Hayreddin Paşa, Manastır, İzmirli, Seyid Bey ve diğer bazı simalar müslümanları bu durumdan kurtarmak için çalıştılar. Bugünkü durumu onlara borçluyuz.

İslâm ülkelerinde sömürgecilere karşı ilk bayrak açan **Cemâleddin Afganî** (1839-1897) oldu. O, bir islahatçı, bir uyandırıcıdır. İki amacı vardı: Müslümanları uyandırmak, sömürge esaretinden kurtarmak. Onun talebesi **Muhammed Abduh** (1849-1905), islâm fikriyatını işledi, batıya karşı İslâm'ı müdafaa etti. Mısırlı **M. Ferid Vecdi, Abdülaziz Çaviş** (1876-1929), El-Ezher Şeyhi **Muhammed Mustafa El- Merâgı** (1881-1945), hilâfete gerek olmadığını söyleyen **Ali Abdurrâzik,** camiden önce okul lâzım deyen **M. Reşid Riza** (1865-1933) onun izinden yürüdüler. **Mehmed Akif,** Abduh, Ferid Vecdi, Abdülaziz Çaviş'in birçok eserlerini türkçeye çevirerek fikirleri aydınlattı.

Türkiye'de **Manastırlı İsmail Hakkı** (1846-1912), **İsmail Hakkı İzmirli** (1869-1944), **Mahmud Esad** (1857-1917), **Seyid Bey** (—1924), Şeyhülislâm **Mûsa Kâzım** (1858-1919), **Halim Sabit,** islâmî alanda bir yenilik getirmeye çalıştılar. Türkçülük Esaslarını kuran **Ziya Gökalp** (1876-1924), İslâm'ı çağımızın anlayışına göre işledi, içtimaî usûl-i fıkhı yazdı, «Türk milletindenim, islâm ümmetindenim, garp medeniyetindenim» formülünü ortaya attı. Tunuslu **Hayreddin Paşa, Akvamül-Mesalik** adlı kitabında Avrupa medeniyetini almanın lüzumunu anlattı. Rusya türklerinden **Gaspralı İsmail** ve **Musa Carullah,** aynı doğrultuda çalıştılar. Balkan harbinin açtığı yaralardan kalbi sızlayan hamiyetli gençler, milletin derdine deva aramaya başladılar. **Mehmed Şemseddin** (Günaltay) **Hurâfâttan Hakikata, Zulmetten Nura** gibi eserleriyle müslümanları içinde bulundukları acıklı durumdan kurtarmak için çareler aradılar. **Haşim Nâhid, Türkiye İçin Necât ve İtilâ Yolları** adlı eserinde aynı konuları işledi. **Celâl Nuri**'nin de islâmî konularda eserleri vardır.

Dikkati çeken bir husus bu devirde. müslümanların ıslahı çarelerini araştıran konulara el atanlar, daha ziyade sarıklı olmayanlardır. Sarıklılardan **Ahmed Hamdi Akseki**'nin arapçadan tercüme ettiği **Mezâhibin Telfiki ve İslâm'ın bir Noktaya Cem'i** adlı kitabını burada kaydetmeliyiz. Bunda müslümanların geri kalış sebeblerini araştırıyor, taklidin aleyhinde bulunuyor, ictihât kapısının açık olduğunu söylüyor, müslümanları uyanışa çağırıyor. Kur'an'ın aklı yükselttiği, taklidi zemmettiği, mezhep kavgaları yüzünden müslümanların geri kaldığı, körü körüne taklit kapısı kapanıp doğru görüş kapısı açılmadıkça hiçbir ıslah (reform) olamayacağı açıkça anlatılıyor. Büyü, muskacılık gibi şeylerden sözedilirken «okursan sevinirsin, tecrübe edersen üzülürsün» diyor. Zamanın müctehidsiz kalamayacağını söylüyor.

İslâma karışan hurafeleri temizleyip dinin eski saf ve sade ruhunu canlandırmağa çalışan bu kişiler, müslümanların geri kalmasından dert yanarak onları uyandırmaya gayret ettiler. Çünkü müslümanların geri kalma nedenlerini dine bağlamak haksızlık olur. Barthold ve diğer bazı müsteşrikler geri kalmayı dine yüklemezler, başka sebeblerle izah ederler. İslâm dini inkılâp yapmış hamleci bir dindir.

İslâm ordusunun Mekke'de kazandığı zafer Medine'deki bu kutsal tapınakta Hz. Muhammed'e bildirilmişti.

Hayata dinamizm getirir. Gerilikten kurtulup ilk uyanan Türkler olmuştur. **Muhammed İkbâl** şöyle diyor: «Gerçekten Türkiye, gafletten silkinip uyanan, donmuş fikirlerden kendini kurtaran tek islâm milletidir» (**İslâm'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşkili,** S. 186).

Meşrutiyet'ten sonra dinî meseleler geniş bir açıdan ele alındı. Cumhuriyet devrinde yeni ufuklar açıldı. Dersam **Kâmil Mirâs** (-1957), Diyanet İşleri Başkanı **Ahmed Hamdi Akseki**'nin **Yeni Hutbelerim** kitabına yazdığı tanıtma yazısında şöyle diyor: «Şunu da şükranla yâd ederiz ki, bize bu serbest mesaî kudretini bahşeden hiç şüphesiz Cumhuriyet rejimidir, halk idaresidir. Şu 15 senelik millî hayatımızda her şuurlu ve insaflı insanın görebileceği kadar geniş ve yüksek terakki hamleleri ve ilerleme hareketleri nasıl cumhuriyet'in birer eser-i kudreti ise, bu da o cümleden biri ve onun bir tuhfe-i inayetidir. Bu vesile ile Cumhuriyet'imizin bekâ ve itilâsını Cenab-ı Haktan dilerken onun büyük **Atasını** derin saygılarımla selâmlarım» (S. 556).

Yeni Türkiye her bakımdan islâm ülkelerine örnek olmuştur. Afgani'nin açtığı uyanış hamlesini Türkiye gerçekleştirmiştir. Sömürge idaresindeki müslümanlar, Türkiye'den kudret ve örnek alarak bağımsızlık ve hürriyet hareketine başladılar. Bugün 37'yi aşan bağımsız islâm devleti, Türkiye'yi örnek tutarlar. İktisadî bakımdan islâm âleminin önemli bir yeri vardır. Dünyanın 1/6'sında müslümanlar yaşar. Ham petrolün % 66'sı, tabiî kauçuğun, % 70'i keten ve teneke ihtiyacının yarısından çoğu, kalayın % 52'si, hurmanın % 93 ü, pamuk, yün gibi dokuma malzemesinin çoğu islâm ülkelerinde çıkar.

Çağlar arasında daima bir benzeyiş sezilir. XIII. ve XIV. yüzyıllar, hıristiyanlık âlemi için bir uyanış devri olduğu gibi, İslâm'ın XIV. yüzyılı da müslümanlar için bir uyanış devridir. Siyasal alanda islâm ülkeleri bağımsızlığa kavuşmuşlar, birçok yeni islâm devleti kurulmuştur. Bundan böyle sosyal ve ekonomik alanlarda gelişmeler olacaktır. Türkiye inkılâpları, birçok yerlerde izlerini gösterecektir. **İkbâl** bu konuda şöyle diyor: «İslâm'ın uyanışı gerçek birşeyse —ki ben buna inanıyorum — türklerin yaptıklarını, günün birinde bizim de yapmamız behemehal gereklidir» (Adı geçen eser, S. 176). Gerçekten bu böyle oldu. Diğer islâm ülkeleri Atatürk'ün açtığı çığırdan yürüyerek bağımsızlıklarına kavuştular. «Türkiye Cumhuriyeti... millî kurtuluş hareketlerine geçen islâm dünyası milletlerine örnek olmuştur. Tunus, Mısır ve Irak istiklâl beyannamelerinde Türk doktrininin tesiri olmuştur» (**Prof. T. Tunaya, İslâmcılık Cereyanları,** S. 278). **Gazi Mustafa Kemal**'in önderliğini yaptığı millî mücadele, kurtuluş savaşı zaferini duyunca, islâm âlemi bayram yaptı.

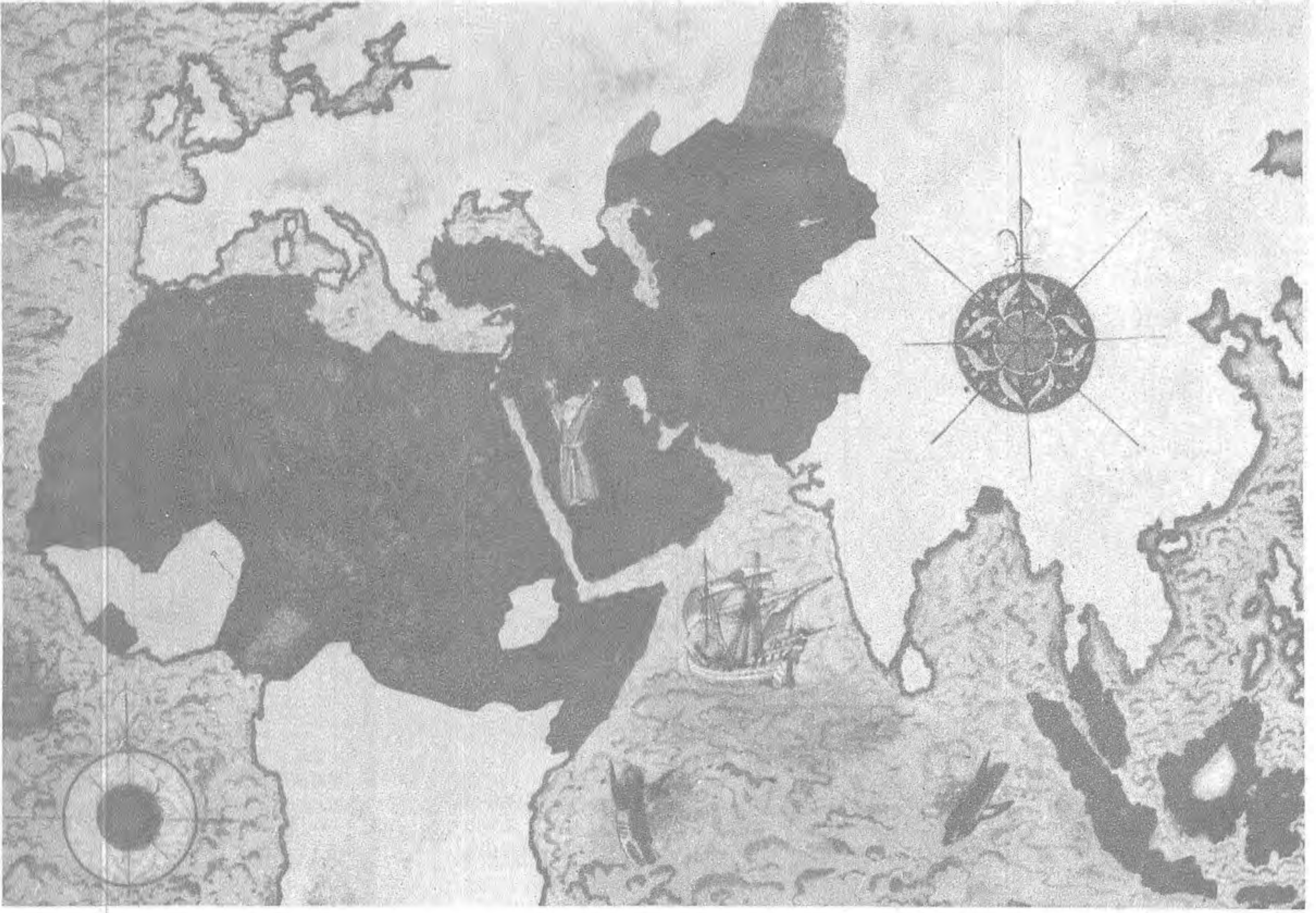
Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın adı dillerde destan oldu. Nil şairi **Ahmed Şevki** bunu bir şiirinde şöyle dile getirir: «Allahu ekber, bu zaferde hayranlık uyandıran nice şeyler var.

«Ey Türk kahramanı, sen arap kahramanı Halid'i yeniden canlandırdın.»

«Ey Gâzi, sana selâmlar, zafer mucizesinden dolayı tebrikler, ki bunlar yüzyıllar boyunca duracak sen, bir ordunun döküntüsünden, bir memleket enkazından, bir milletin kalıntısından şaşılacak şeyler meydana getirdin.»

Bugün 37 bağımsız islâm devleti vardır. Bunların sayısı gündengüne artmaktadır. Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın bu hususta yardımı vardır. Çoğunluk oldukları halde başka devlete bağlı olanlar 20 kadardır. 50'den aşkın devlette azınlık halinde yaşayan müslümanlar vardır

(Bak: Bağımsız İslâm devletleri, I ve II no.'lu cetvel, başka devlete bağlı olanlar III no.'lu cetvel).

İslâmlığın bugünkü yayılma alanını yaklaşık olarak gösteren harita.

asya ve afrika'da islâmiyet'in yayılışı

Müslümanların en çok bulundukları yer Asya'dır. Çoğu bağımsız devlet halinde olup bunlar aşağıda sıralanmıştır. Bunlardan başka: Azerbaycan, Türkistan, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Kırgizistan cumhuriyetleri bugün Sovyetler Birliği'ne dahildir. Dağıstan'da, Kazan'da, Başkurd ülkesinde, Volga'da, Sibirya'da türkler yaşamaktadırlar. Bunların sayısı 45 milyonu bulur. Çin'de 50 milyon müslüman vardır. Bunlar ırk itibariyle uygur, kazak, tacik, özbek, tatar ve çinlidir. Hindistan'da 50 milyon müslüman yaşar. Uzakdoğuda ve bazı adalarda müslümanlık yayılmıştır.

XX. yüzyıl başında Arabistan ve civarı Türkiye'ye bağlıydı. I. Dünya Savaşı'nda **Lawrance**, araplar arasında şeyh kıyafetiyle dolaşarak onları türkler aleyhinde ayaklandırdı. Harp sonunda İngiliz ve Fransızlar Arabistan'ı paylaştılar. Suriye ve Lübnan'ı Fransızlar aldı, Ürdün, Filistin, Irak İngilizlere düştü.

Afrika'nın kuzeyinde İslâmiyet Hz. Ömer ve Osman devrinde yayıldı. Afrika'nın içlerine daha sonraları girdi. XI. yüzyılda **İbn Yâsin** adında bir din adamının çabasıyla berberiler arasında İslâmiyet yayıldı. Sonra da güneye doğru ilerledi. Moritanya, Senegal, Mali halkı müslüman oldu. Doğu'da ise Kızıl Deniz'i geçen müslümanlar Afrika sahillerine yayıldılar. Sudan, Eritre, Habeş, Somali ve daha ilerilere gittiler. Doğu Afrika'nın kapısı olan **Mombasa** 1696, müslümanların eline geçti. 1787'de Maskat imamı Zengibar adasını aldı. Müslümanlık buradan doğu kıyılara yayıldı. **Dârusselâm**, islâm merkezi oldu. Afrika büyük önem kazandı. Müslüman nüfusu günden güne artmaktadır. 40 milyon zenci müslüman oldu. İslâm devletleri sayıca çoğalmaktadır. Bunların bir kısmı arap, berberî, zenci karışımı bir kültüre sahiptir. **Tumbuktu** kuzey batı Afrika'da bir islâm merkezi sayılır. Buraya ikinci Mekke gözüyle bakarlar.

başka ülkelerde müslümanlar

1. Dünya Savaşından sonra İslâm âleminde bir bağımsızlık hareketi başladı. **Atatürk**'ün önderliğiyle bağımsızlık savaşını kazanıp cumhuriyeti ilân eden Türkiye, islâm dünyasınca örnek tutulmuş, ondan güç alan müslümanlar birer birer bağımsızlıklarına kavuşmuşlar, yine aynı şekilde Türkiye'yi örnek tutarak krallıktan cumhuriyet şekline geçmişlerdir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Afrika'da yeni yeni hükümetler kurulmuştur. Henüz bağımsızlığına kavuşamamış islâm ülkeleri, azınlık halinde olan müslümanlar da vardır. Onları da kısaca tanıtalım.

Aden ve Güney Arabistan Federasyonu: Aden civarında bulunan 23 aşiret şeyhliği, emîrlik vardır. Bunlar başta **Lahec, Dala, Fadlı, Biri Ali** olmak üzere şimdi birleşip bir federasyon oluşturdular. **Ebu Zabi** (Dabiy), **Sahilus-Sulh** ise güneydoğu Arabistan sahillerindeki emîrliklere denir. Bunlar küçük aşiret

ASYA'DAKİ MÜSLÜMANLAR

Bulunduğu yer	Nüfusu	% nisbeti	Mezhepler
Filistin	180.000	(1 milyon hariçte)	Hanbelî, Şafiî, Hanefî, Bahaî
Aden	128.000	% 80 İngiliz uyruğu	Şafiî, Zeydî, İsmailî, Ahmedî
Güney Arap Fed.	800.000	% 99	Şafiî, Zeydî, Hâricî, İsmailî
Ebu Zabi	85.880	%100	Hanbelî, Şafiî
Sahılüsulh	86.000	%100	Hanbeli, Vehhabî, Şafiî
Maskat-Uman	750.000	%100	Hârici, Şafiî, Hanbelî, Şiî
Katar,	55.000	%100	Hanbeli, Maliki, Şiî
Keşmir	3.920.000	% 78	Hanefî, Şafiî
Hindistan	50.000.000	% 12	Hanefi, Şafiî, Şiî, Ahmedi, İsmailî, Kadiyani, Vehhabî
Nepal	356.700	% 4	Hanefî
Bhutan	35.000	% 5	Hanefî
Maldiv adası	100.000	%100 İng.	
Seylan adası	730.000	% 7	
Birmanya-Burma	2.234.000	% 10	Şâfiî, Hanefî, Vehhâbî
Tayland-Siyam	3.085.000	% 11	Şafiî, Hanefî
Kamboçya	57.000	% 1	
Vietnam	927.000	% 3	Hanefî, Şafiî
Singapur	300.000	% 25	
Brunei	63.000	% 76	Çoğu Şafiî, biraz Hanefî
Sabah	300.000		
Saravak	175.000		
Çin	55.000.000		Hanefî
Filipinler	2.970.000	% 10	Şâfiî, Hanefî
Hong-Kong	8.530	% 0,25	Hanefî
Japonya	20.000	% 02	Hanefî
Sinkiang-Doğu Türkistan	4.624.000	% 82	Hanefî
Rusya (Asya bölümünde)	30-35 milyon		Hanefî, Şafiî, Şiî, İsmailî, Vehhabî

halindedirler.

Borneo adasının kuzey kesiminde **Brunei, Saravak, Sabah** sultanlıkları vardır; bunlar **Singapur** ile birleşerek birlik kurmuşlardır.

Çin'de, Hindistan'da çok sayıda müslüman yaşamaktadır. Bir kısım müslümanlar hâlâ ingiliz idaresi altındadırlar.

Sovyetler Birliği'nin Asya kesiminde 35 milyon müslüman vardır. 4 milyon nüfuslu **Azerbaycan** cumhuriyeti bunlardan biridir. Kafkaslar'da islâm dini meclis merkezi Bakü şehridir. Gürcistan ve **Ermenistan'daki** müslümanlar buraya **bağlıdır**. Kırgızistan, **Tacikistan, Türkmenistan, Kazagistan** ve **Özbekistan cumhuriyetlerinde** çoğunluk müslümanlardadır. Orta **Asya'daki müslümanların** dinî merkezi Taşkent, Kuzey ve Avrupa kesimindekilerin Ufa, Dağıstanda'kilerin ise Buinaksk'tır.

balkanlar'da ve avrupa'da müslümanlar

Balkanlar'da ve Avrupa'da müslümanlığı türkler yaydı. Bugün Balkanlar'da müslümanlar yaşamaktadır. Bunlar zaman zaman Türkiye'ye göç etmektedirler. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde müslümanlar bulunmaktadır:

Yunanistan'da	250.000	Hanefî
Bulgaristan'da	1.012.000	Hanefî
Romanya'da	160.000	Hanefî
Yugoslavya'da	3.000.000	Hanefî
Arnavutluk'ta	249.000	Hanefî

Macaristan, Polonya, Litvanya, Fransa, Almanya, İtalya, İngiltere, Finlandiya ve diğer yerlerde müslümanlar yaşamaktadır. Rusya'nın Avrupa kesiminde 7 milyon müslüman vardır. Avusturya'da, Danimarka'da, Hollanda'da, Belçika'da, İsveç'te Ahmedîler, İslâm Merkezleri kurmakta ve camiler yapmaktadırlar. Londra'da 4 cami vardır. Bunların en eskisi Wooking camiidir.Burada «Islamic Review» adlı bir dergi çıkmaktadır. Paris'te, Berlin'de, Hamburg'da, Frankfurt'da da camiler vardır.Türkler Avrupa'da aldıkları yerleri birçok eserlerle geliştirmişlerdir. Örneğin Budapeşte'yi 1586'da aldılar, 1687'de terkederken 60 cami, 22 namazgâh, 10 medrese, birçok han, hamam, sebil, zaviye bıraktılar. Bugün bunlardan, Türk'ün ününü hâlâ orada andıran

AFRİKA'DAKİ MÜSLÜMANLAR

Bulunduğu yer		% nisbeti	Mezhepler
Eritre	1.880.000		Mâlikî, Hanefî, Şâfiî
Habeşistan	11.000.000	% 55	Şâfiî, Hanefî, Mâlikî
Uganda	1.369.000	% 20	Şâfiî, (İsmaili)
Kenya	1.650.000	% 10	Şâfiî, (Ahmedî, İsmailî)
Madagaskar-Malagasy	1.146.000	% 20	Şâfiî, Şiî, Ahmedî
Mauritius adası	115.000	% 17 İng.	Sünnî, Şiî, (Ahmedî, İsmailî)
Mozambik	1.664.000	% 25	Şâfiî (Ahmedi, İsmailî)
Nyosland	590.000	% 20	Şâfiî (Ahmedi, İsmailî)
Güney Rodezya	582.000	% 15 İng. uyruğu	Şafiî, (İsmailî, Ahmedî)
Kuzey Rodezya	382.000	% 12	Şafiî, (İsmailî, Ahmedî)
Basutopland	70.000	% 10	Şafiî, (İsmailî, Ahmedî)
Güney Afrika	170.000	% 1,1	
Angola	1.217.000	% 25	
Burundi	502.000	% 20	
Kongo (Brazvil)	135.000	% 15	
Gabon	179.000	% 40	
Gana	2.217.000	% 30	Mâlikî (Ahmedi)
Liberya	750.000	% 30	Mâlikî, (Ahmedî, İsmailî)
Gine	330.000	% 55 Portekiz	Mâlikî, Şafiî
Gambiya	290.000	% 84 İng.	Mâlikî
İfni	45.000	% 90 İspanya	Mâlikî
İspanya Sahrası	34.000	% 95 İspanya	Mâlikî
Malta	36.000	% 11	

Gül Baba tekkesi ayakta durmaktadır.

amerika'da müslümanlar

Gerek kuzey ve gerek güney Amerika'da müslümanlar yerleşmiştir. Bunlar çeşitli tarihlerde Amerika'ya göçmüşlerdir. Suriye, Lübnan, Mısır, Yemen, Afrika, Hindistan, İran, Türkiye, Arnavutluk, Rusya müslümanlarından Amerika'ya gidip yerleşenler olmuştur. Amerika'daki müslümanların çoğu sünnîdir. Şiî ve dürziler de vardır. Ahmedîler orada islâmiyeti yaymağa çalışmaktadırlar. Amerika'da yer yer camiler yapılmakta ve islâm merkezleri kurulmaktadır. Birleşik Amerika'da, New York, Kaliforniya, Detroit, Tolido, Chicago, Philadelphia, Washington, San Francisco; Michigan gibi şehirlerde İslâm merkezleri ve bazılarında cami vardır. Bunlara yenileri eklenmektedir. Amerikalılardan ilk müslüman olan Mehmed İskender'dir. 1880'de Manila'da elçiyken islâmı inceledi. Müslümanlık hakkında konferanslar verdi. Bunları yayımlayan, önsözünde şöyle der: «Şarka büyük bir ülkenin mümessili olarak geldi. Şimdi de yurduna büyük bir dinin sâliki olarak dönüyor.»

Kuzey Amerika'da	80.000
Kanada'da	40.000
Brezilya'da	100.000
Arjantin'de	295.000
Kolombiya'da	1.000
Meksika'da	1.000
Guyana'da	100.000
Trinidad'ta	53.000

müslüman bulunmaktadır.

Haiti, Tobako, Küba, Şili, Peru, Bolivya, Panama, Paraguay, Uruguay, vesairede de müslüman vardır.

avustralya'daki müslümanlar

İlkönce, İngilizler Avustralya'ya, Hindistan ve Afganistan'a müslümanları işçi olarak götürdüler, bunlar orada yerleşip kaldılar. 1889'da Adelaide'de cami inşası için bir yer alıp ilk camii yapmaya başladılar. Batı Avustralya'da Perth'de, Sidney'de, Pakistanlı, Endonezyalı, Lübnanlı, Türkiyeli, Kıbrıslı, Arnavutluk'tan müslümanlar vardır. Sayıları 12 bin kadardır.

Bunlar, oralara göçmen olarak gitmiş, yerleşmiş, yerli halk onlar aracılığıyla, İslâmiyete girmiştir.

Avustralya'da	12.000
Fiji adasında	40.000
Yeni Gine'de	500.000
Timur adalarında	150.000

müslüman vardır.

Milletlere, mezheplere, kıtalara göre müslümanların yaklaşık olarak dağılımı :

A — Milletlere göre:

Türkler	110	milyon
Araplar	100	»
İranlı	30	»
Pakistanlı, Hintli	150	»
Çin Müslümanları	50	/
Endonezya ve Uzakdoğu	160	»
Somali ve Afrikalı	70	»
Balkanlarda	5	"
Diğer yerlerde	25	"
	700	/

B — Mezheplere göre:

Hanefîler	290	milyon
Şafîler	230	»
Malikiler	110	»
Hanbeliler	20	»
Şia (zeydiye, caferi, ismaili)	45	»
Diğer mezhepler (harici, dürzî, Ahmedî)	5	»
	700	»

C — Kıtalara göre:

Asya	500	milyon
Afrika	175	»
Avrupa	23	»
Amerika ve Avusturalya	2	»
Toplam:	700	»

İSLÂM ÜLKELERİNDE SANAT

erken dönem islâm sanatı

İslâmlığın doğuşu tarihin en büyük olaylarından biridir. Hiç bir din bu kadar kısa süre içinde dünyanın dört bucağına yayılıp, genişlememiştir. Peygamberin ölümünden sonra, yüz yıl gibi çok kısa bir süre içinde, İslâmlık İran, Suriye, Kudüs, Mezopotamya, Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'ya yayılmış, eski Roma denizi bir müslüman gölü olmuştur. Bu topraklarda kurulan İslâm İmparatorluğunun sınırları, bir uçta Batı Çin'de Kâşgar'a, diğer uçta Fransa'da Poitiers'ye dayanıyordu.

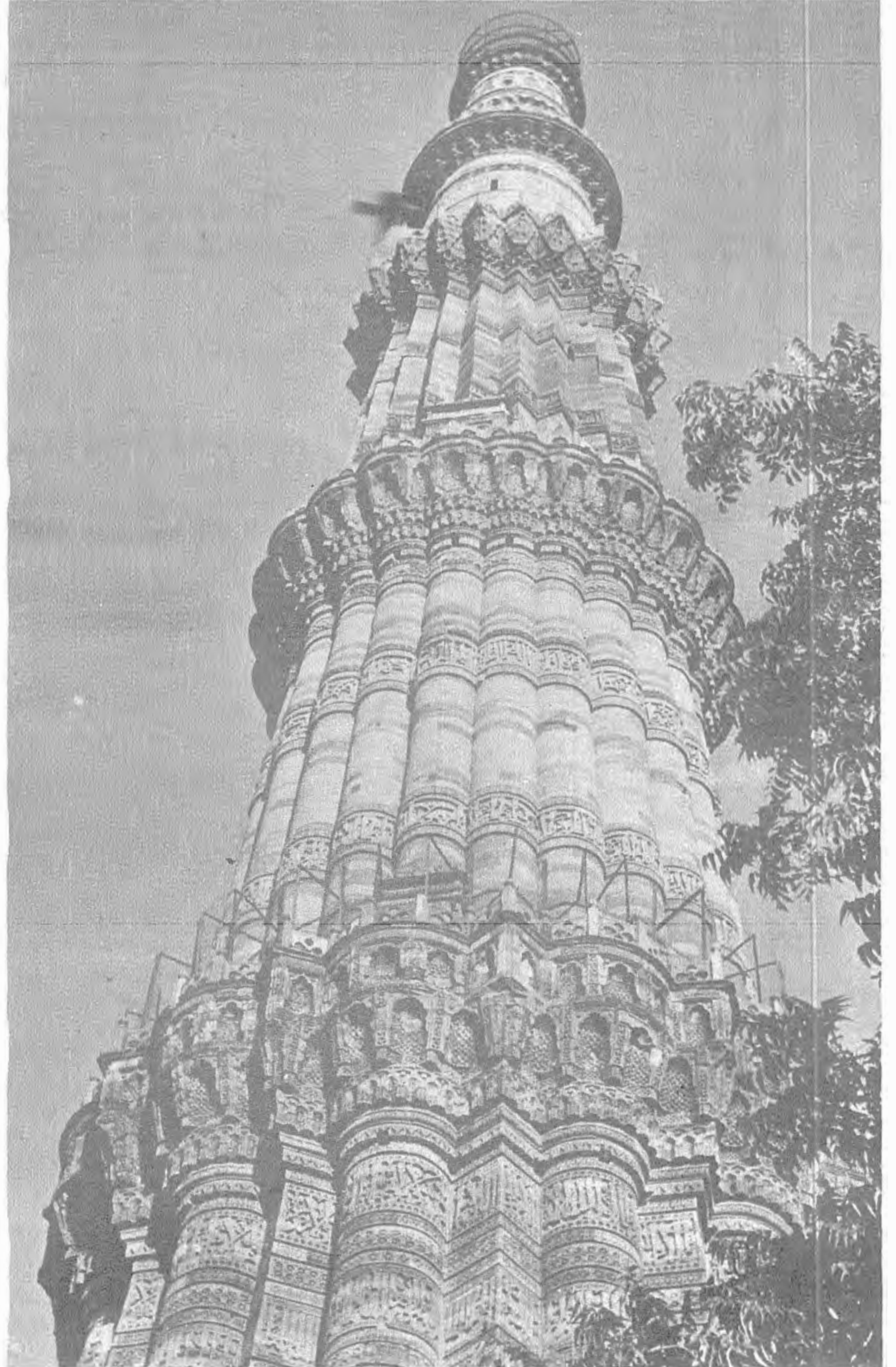
Böyle geniş bir imparatorluğun sınırları içinde çeşitli kavimler, çeşitli uluslar yaşıyordu. Bunlar ayrı gelenek ve törelere sahiptiler. İşte bütün bu ayrımlara rağmen ortak bir İslâm sanatı doğdu.

İslâm sanatı, İslâm dininin yarattığı bir sanattır. İslâm sanatı ve kültürü doğrudan doğruya İslâm dinine bağlanır, ve oluşumu VII. yy.'a raslar. İslâm kültürü, insanlık tarihinin en son ve en genç kültürüdür.

Kültürler, genellikle, bir veya birkaç kültür çevresine girerler. Bir kültür ne kadar geç meydana gelirse, devralacağı miras da o kadar geniştir. Bütün kültürler bu şekilde gelişir ve birbirine bağlanır. Daha genç olanlarda, az çok, eski kültürlerin kalıntılarına raslanır. Uygarlığın çıkışından bu yana aynı yol devam edegelmiştir.

İslâmlıktan önceki kültürler M. Ö. 4000 yılına kadar uzanır. Sümer, Asur, Babil, Hitit, Girit, Miken, Yunan, Roma, Doğu Roma-Bizans kültürleri, Akdeniz bölgesinin Batı kültürünü gösterir. Doğu'da ise, İran kültürü, Uzakdoğu'da Çin ve Hint kültürleri vardı.

İslâm sanatının meydana gel-

Delhi'deki (Hindistan) ünlü Kutub Minar Camii'nin minaresi.

Şam'daki Ümeyye Camii İslâm mimarisinin kilit yapılarından biridir.

diği, daha doğrusu oluşmağa başladığı VII.yy.'da, bu kültürlerin çoğu canlı değildi. Bununla beraber, kültürler arasındaki bağlar sonucu, M.Ö. 4000 yılından beri birçok öğe yaşayıp gelmişti.

İslâm sanatının şekil aldığı yıllarda doğrudan doğruya yararlandığı kültür, geç antikite kültürüydü. Bu kültür, Doğu Roma-Bizans ve diğer hıristiyan ülkelerinde aldığı yeni şekillerle yaşıyordu.

Diğer taraftan Doğu'da Sasani sanatiyle son şeklini alan İran sanatı mirası vardı. Arap bedevilerinin kültürel durumları, — diğer kültürlerle oranlandığında — gerçekten söz konusu edilecek değerde değildi. Oysa yapılan fetihler sonunda müslümanlar, Doğu Roma-Bizans ve Sasani kültürlerinin parlak şekilde yaşadığı sanat merkezlerini ele geçirmişlerdi. İlk merkezleri olan Mekke ve Medine, yalnız kutsal kentler olarak kalmıştı. 661 yılında ise Şam merkez oldu. Bu kent, geç antikitenin kuvvetle yaşadığı en önemli yerlerden biriydi.

Doğu Roma - Bizans'ın kültür alanına Suriye, Filistin ve Mısır, Sasani sanatının kültür alanına ise Mezopotamya ve İran giriyordu. Müslümanlar, şimdi, Bealbek'teki büyük tapınağı, Kudüs'teki kiliseleri ve Sasanilerin göz kamaştırıcı saraylarını tanımışlardı. Kteisifon'daki Sasani sarayında dua ediyorlar, birçok kiliseyi camiye çeviriyorlardı. Bu durumda Araplardan beklenen tavır, bu büyük ve yerleşmiş mirasın ürünlerini hiç bir çaba göstermeden kabullenmeleriydi. Oysa onlar, nasıl siyasal alanda çok zayıf oldukları halde Kutsal Savaş **(Cihad)** uğrunda başarıya ulaşmışlarsa, sanat alanında da bu göz kamaştırıcı mirası işleme, yeni dinin gereğine uygun bir biçim verme başarısını gösterdiler. Fetihler sonunda İslâm İmparatorluğunun genişlemesi, yüz yıl içinde olup bitmişti. Sanatın oluşumu içinse, yüz elli yıl gerekti.

M.S. VIII.yy.'da İslâm kültür ve sanatı, topraklarında geliştiği Doğu Roma - Bizans ve Sasani sanatlarından hiç de aşağı kalmadı. M.S. IX.yy.'da ise, Avrupa'dan gerek bilimde, gerekse sanatta çok daha yüksek bir düzeye ulaştı.

İslâm sanatının gelişme kaynakları incelendiği zaman, iki nokta üzerinde durmak gerekir: devraldığı mirasın niteliği nedir ve ikinci ve daha önemli olarak da yüzelli yıl içinde neyi kurabilmiş ve yeni olarak ne ortaya koyabilmiştir. İslâm sanatının devraldığı geç antikite mirasına, İslâm dini kendi özünü vermiştir. Bu işleyiş sonunda gösterebileceğimiz en önemli sonuç, İslâmi bir duyuşa varılabilinmiş olmasıdır. Yararlanılan miras ne olursa olsun, meydana çıkan sanat, İslâm dininin şekillendirme gücüdür. Geç Antikite - Roma sanatını olduğu gibi kabul eden ve onu yaşatan Avrupa sanatına oranla, İslâm sanatı çok farklı nitelikte eserler meydana getirebilmiştir. İslâm sanatı kendi şekil ve formlarını bulduktan sonra, gerek geç antikite gerekse Sasani sanatından yavaş yavaş uzaklaşmış, daha başka etkilerle zamanla gelişerek kendine yeni yollar aramıştır. Duran ve yeni etkiler almayan sanatların gelişme yolları tıkanmış demektir. Etkilenen ve bunları kendi benliğine göre şekillendiren sanatlar devamlı gelişirler. İşte, İslâm sanatı da bu yolu izlemiştir.

Ayrıca şunu belirtmek gerekir: İslâm ülkelerinde yaşayan çeşitli kavimler vardı. Bu kavimler, kendi köklü gelenekleriyle İslâm sanatının elde ettiği yeni şekilleri birleştirebilmiş, çeşitli üslupların doğmasına neden olmuşlardır. Bu, bir bakıma, İslâm sanatına ayrı bir renk ve zenginlik getirmiştir.

Müslüman dinini kabul etmelerinden sonra, Türklerin İslâm sanatına birçok alanda getirdiği yenilikler, bu tip bir gelişmenin en belirgin örneğidir.

İslâm sanatını, mimarlık ve süsleme sanatları olarak belirli üslupları içinde düşünmek gerekir.

Hz. Muhammed ve onun dört halifesi, her türlü lüksten kaçınmak düşüncesiyle, büyük cami ve saray yaptırmaktan kaçınmışlardır. Oysa 661'de halifeliğin Emevilere geçmesi, merkezin Medine'den Şam'a taşınmasıyla, kesin bir değişme oldu. Geç Antikite'nin etkilerinin güçlü biçimde duyulduğu bu eski kent, tapınak ve kiliselerle bezeliydi. Emevi halifeleri, Doğu Roma - Bizans'ın yanında sönük kalmamak amaciyle, çeşitli dinsel ve sivil yapılarla ülkelerine yeniden şekil vermek zorunluğunu duydular. Böylelikle, Şam başta olmak üzere Emevi topraklarında geniş bir yapım faaliyeti başladı; böylece ortaya çıkan yeni üslup, 750 yılında Abbasiler gelinceye kadar, İspanya ve

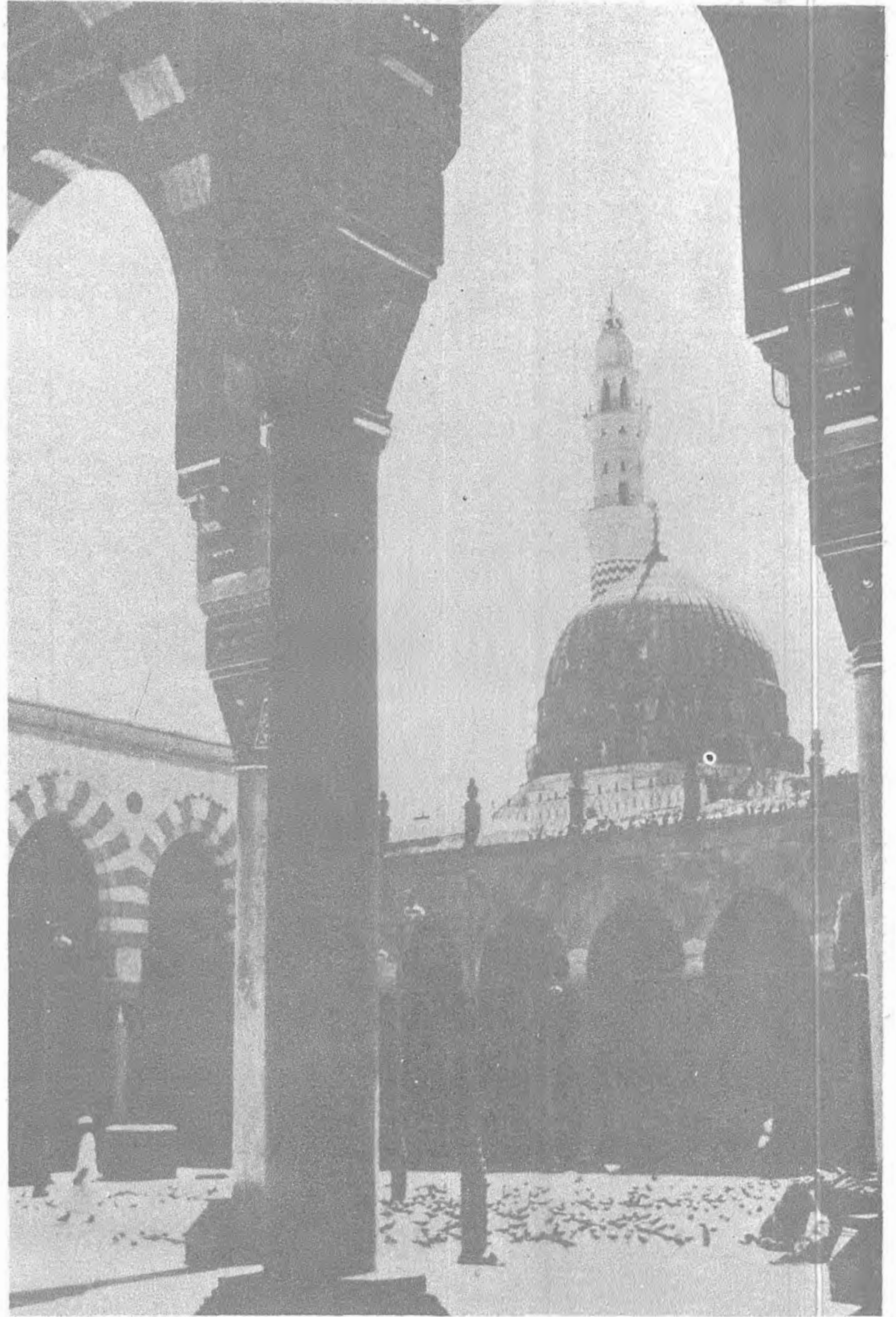
Kuzey Afrika'da hızla gelişti ve uzun yıllar İspanya'da devam etti.

Emeviler tarafından yapılan ilk camiler, ordugah tipi camilerdir. Sütun ve ayaklar üzerine yerleştirilen düz bir çatıyla örtülen bu yapılar, basit şekilde yapılmış eserlerdir. Mezopotamya'da Basra ve Kûfe'deki ve Kuzey Afrika'daki camiler, Kayrevan kentindeki Seydi Ukba camii, Fustat'daki (eski Kahire) Amr Camii, bu tipin örnekleridir. Hz. Muhammed'in mezarını kapsayan Medine camii, birçok değişiklik geçirerek gelişti. Bu camiye ön örnek, İslâm sanatının cami türündeki ilk yapıtı olan Hz. Muhammed'in evidir. Halife Ebubekir ile Ömer de burada gömülüdür. Hz. Muhammed'in evi, Emevi halifesi Velit zamanında (712), ortasında avlusu bulunan ve sütunlar üzerinde düz çatı ile örtülü anıtsal bir yapı haline getirilmiştir.

İslâm mimarisinin gelişmesinde büyük etkileri olan en önemli anıtsal Emevi yapısı, Şam'daki **Ümeyye camii**'dir. Bundan önceki yapılar bunun yanında çok basit kalırlar. Kudüs'te yine önemli bir yapı olarak sayabileceğimiz **Mescid-i Aksa** camii, kilise planlarını anımsatması bakımından, İslâm mimarisine yenilikler getirmemiştir. 706-715 yıllarında Halife Velit tarafından yaptırılan Ümeyye Camii, bir Roma tapınağı üstüne kurulan ve belirli bir kısmı kilise olarak kullanılan bir yerde yapılmış olmasına rağmen, gerek düşünce, gerekse İslâm dini mimarisine getirdiği çığır açıcı yenilikleriyle Mescid-i Aksa'dan ayrılır. Yapı, enine bir dikdörtgen şeklindedir. Enine alanı orta bölümde kesen transept denilen orta kısmın üzerinde bir de kubbe yer alır. Bu yapı, mihrabı, transept denen bölümü, revaklı avlusu ve avlu köşelerine yerleştirilen minareleriyle cami mimarisine belirli kurallar getirmiştir. Suriye'de, Anadolu'da çeşitli çevrelerde uzun zaman bu yapı tipi kullanıldı. Ayrıca, camiin son zamanda meydana çıkarılan mozaiklerinde, selvi ağaçları ve birkaç katlı köşkler, cennet manzaraları yer alır.

Bu mozaiklerde insan ve hayvan resimlerine raslanmıyor. Şam'daki Ümeyye camiinin gösterişi ve zenginliği karşısında, diğer büyük camiler gölgede kalmıştır.

Daha önce de konusunu ettiğimiz Kudüs'teki Mescid-i Aksa yapılırken, Jüstinyen devrinden kalma bir kilisenin bazı kısımlarından yararlanılmıştır. İlk yapı, Abdülmelik

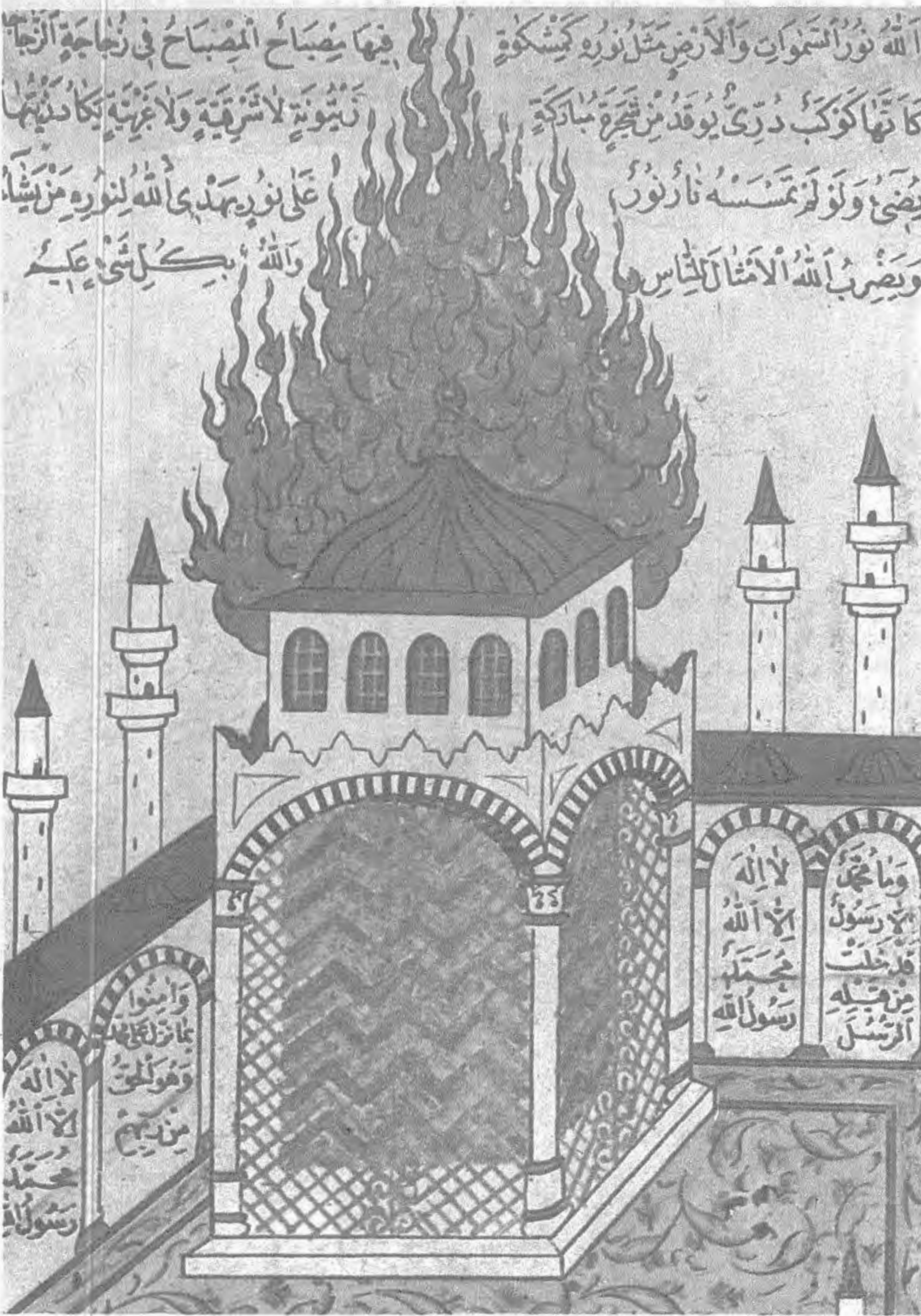
Medine Camii'nin avlusu.

zamanında 702'de tamamlandı. 780'de yenilendi ve sonra da bazı onarımlar, değişmeler geçirdi. Haçlı seferleri sırasında bir süre saray olarak kullanıldı. Selahattin Eyyubi tekrar camiye çevirdi.

703 yılında yeniden yapılan Kayrevan'daki Seydi Ukba camiinde de aynı örneğin etkileri görülür.

İspanya'da, Cordoba'da 785 tarihinde yapılan cami, Suriye yapılarının şekline uygundu. Fakat yer darlığından ötürü sürekli olarak genişletilmiş ve 990 yılındaki son genişletmede planındaki simetri bozulmuştur. Yapı, iç görünüş olarak değişik etkiler bırakmaktadır. At nalı biçiminde kırmızı tuğla ve beyaz taş sıralarından oluşan iki katlı kemerler, yüzlerce sütunla birlikte, caminin göz alıcı görünümüyle bir masal havasına bürünmesine yol açar.

Emevi halifesi Abdülmelik, Mekke ve Medine'nin yanında Kudüs'ü de önemli bir hac yeri yapmak istiyordu. Bu nedenle, diğer halife İbni Zübeyr'in oturduğu Mekke'ye Suriyelilerin hacca gitmelerine engel olmak amacıyla Kudüs'te bulunan kutsal taşın üzerine **Kubbet-üs Sahra** adlı sekiz köşeli ve içinde ikinci bir sekizgen olan ve üstü kubbeyle örtülü binayı

Hz. Muhammed'in türbesini konu alan bir minyatür. Bu konu İslâm minyatürcülerinin sık işledikleri konuların başında yer alır.

yaptırdı (691). Burası ilk bakışta diğer yapılardan kesinlikle ayrılıyordu. 1027'deki onarım sırasında yapının içi mozaiklerle bezenmiş, 691 yılından çok az mozaik kalmıştır. En önemli onarımı Kanunî Sultan Süleyman zamanında geçirmiş, dış yüzleri mozaik yerine klasik Osmanlı çinileriyle kaplanmıştır. Bu şekliyle diğer yapılar dışında düşünülmesi gereken Kubbet-üs Sahra, geç antikite ve Sasani sanatı özelliklerinin bir arada kullanıldığı mozaikleri, dışını süsleyen Osmanlı çinileri ve sekizgen planıyla değişik bir yapıdır. Buna benzer diğer bir yapı da **Mescid-el Harâm,** başka bir deyişle Kâbe'dir. Mekke'de bulunan Kâbe, düz taştan, küp biçiminde, sade ve dekorsuz bir yapıdır. Mimari bir özelliği olmamakla beraber, bütün camilerin yönünü belirten kıble burası olduğundan, kutsal bir yer ve önemli bir merkezdir.

Emeviler devrinden kalma bu dinsel yapılar, daima kullanıldıkları ve onarıldıkları için günümüze kadar sağlam bir şekilde gelmişlerdir. Oysa bazıları, sahralar, çöller ortasında kuruldukları için, görevlerini yitirince bakımsız kalmış, ya insanların yada zamanın ağır fakat etkili yıkımına dayanamamışlardır. Arkeologların son elli yıl içindeki çabalarıyla bugün bunların çoğu gün ışığına çıkarılmaktadır.

Emeviler her ne kadar kentlerde yerleşmeğe, kent yaşamına alışmağa başlamışlarsa da, eski çöl özlemlerini yitirmediklerinden, ayrıca ata binmeyi, avlanmayı sevdiklerinden, saraylarını çölde önemli yol kavşaklarında, savunmayı gerektiren yerlerde kurdular. Bütün bunların dışında, dayandıkları aşiretlerle ilişkilerinin kesilmemesini amaçladıklarından, çöl sarayları onlar için hem bir dinlenme, avlanma yeri, hem de devletin birliği için bağlantıyı sağlayan toplantı yeri oldu. Genellikle saraylar iki tipi örnek alarak gelişti. Birincisi, Roma **kastel**lerini örnek alan, kare veya kareye yakın dış çevresinde kuleleri bulunan, içinde avlunun çevresinde «beyit» denen belirli bölümleri olan tiptir. Bunların çoğunun içlerinde bir mescit yer alır. İkinci tip ise, **hamamlı saray** tipidir. Bunlarda, taht salonları ve hamam bölümleri yer alır. İçleri çoğu zaman, zengin mozaikler, alçı süslemeler, duvar resimleriyle göz alıcı bir şekilde bezenmiştir. Saraylarda bazan kabartma veya heykellere de raslanır. Bu, Emevilerde resim yasağının pek sıkı uygulanmadığını göstermektedir.

Günümüze kadar gelen kastel ve hamamlı tipten birçok saray içinde en ilgi çekicisi, Kudüs'ün doğusundaki **Meşatta** adlı çöl sarayıdır. Cephesi tamamen, ince ve kıvrak bir şekilde işlenmiş taş kabartmalarla kaplıdır. Bu taş kabartmalar Abdülhamit tarafından İmparator Wilhelm'e armağan edildiğinden, yerlerinden sökülüp Berlin müzesine taşınmıştır. Meşatta sarayı, tamamlanmamış bir saraydır. Bu sarayın, İkinci Velit zamanında yapımına başlandığı, onun öldürülmesiyle yarım kaldığı anlaşılmaktadır.

İslâm sanatının başlangıcında, Emevilerde, artık yavaş yavaş bir cami mimarisinin doğduğu ve yerleşmeğe başladığı görülür. Bunun yanında sivil mimari olarak sarayların, gerek planları, gerekse süslemeleriyle geç antikite ve Sasani etkilerini taşımakla beraber, kendine özgü bir gelişme biçimine yöneldiği açıkça sezilmektedir. Bazan geç antikiteden gelen özellikler Sasani özellikleriyle bir arada kullanılmış, bazan da yeni bir üsluplaşmağa doğru gidilmiştir. Ama daha çok geç antikite ağır basmaktadır.

Halifelik 750 yılında Emevilerden Abbasilere geçince, merkez Şam'dan Bağdat'a taşındı ve böylece Sasani sanatıyle sıkı bir yakın-

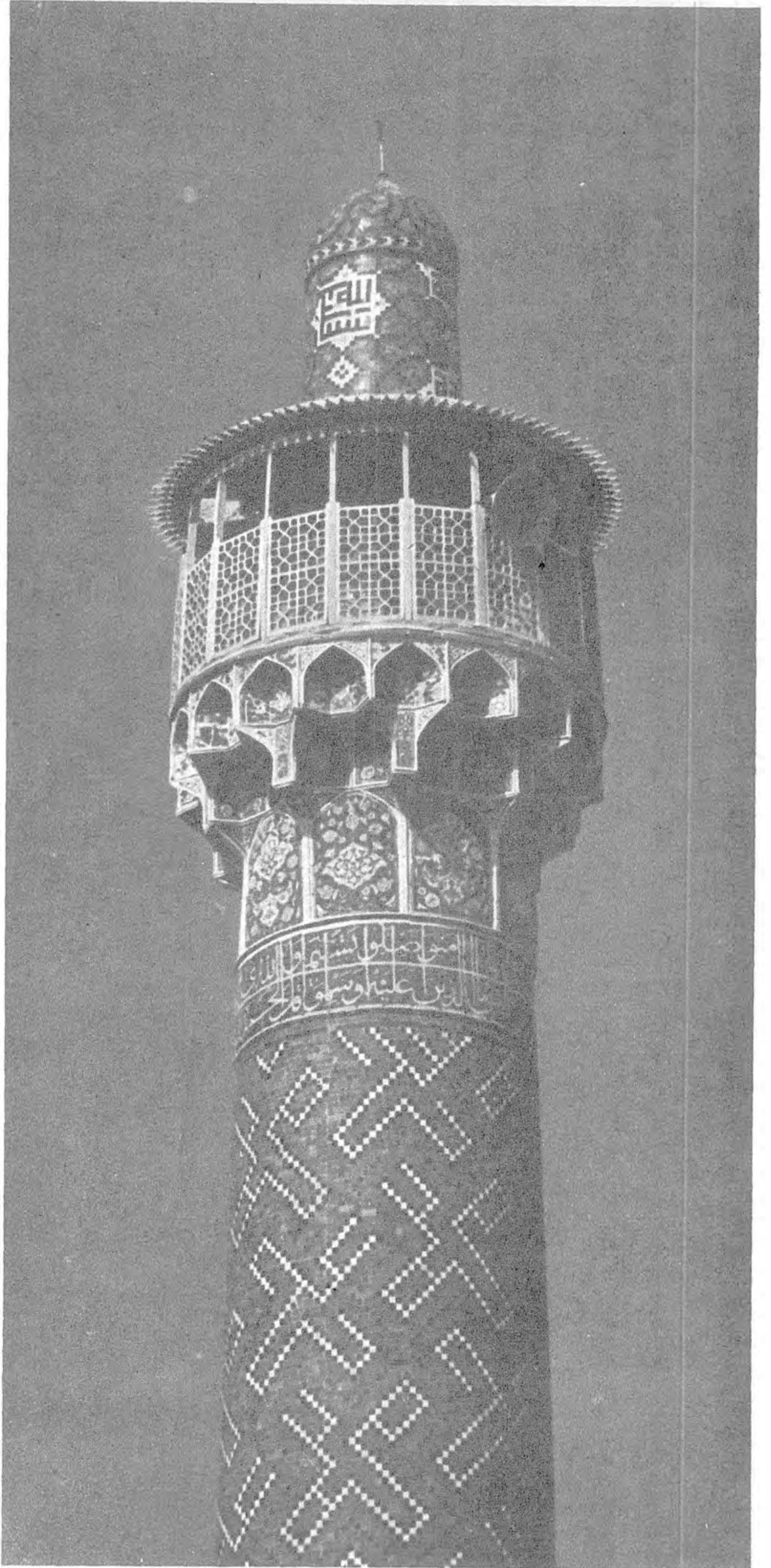
lık başlamıştır. İran kültürünün güçlü etkisi altında İranlılaşma tehlikesiyle karşılaşan Abbasi halifeleri, Türkleri yardıma çağırmışlar, ama bu kez siyaset, kültür ve sanat bakımından tam bir Türk egemenliği kurulmuştur.

Abbasilerle İslâm sanatına Türk etkileri girmeğe başlamış ve giderek artmıştır. Müslümanlığı kabul eden Türkler, Asya'da kurdukları devletlerle batıya doğru akmışlar, bu gelişleriyle mimarlık, resim, süsleme ve el sanatlarında gelişimi sağlayacak yeni olanaklar yaratmışlardır.

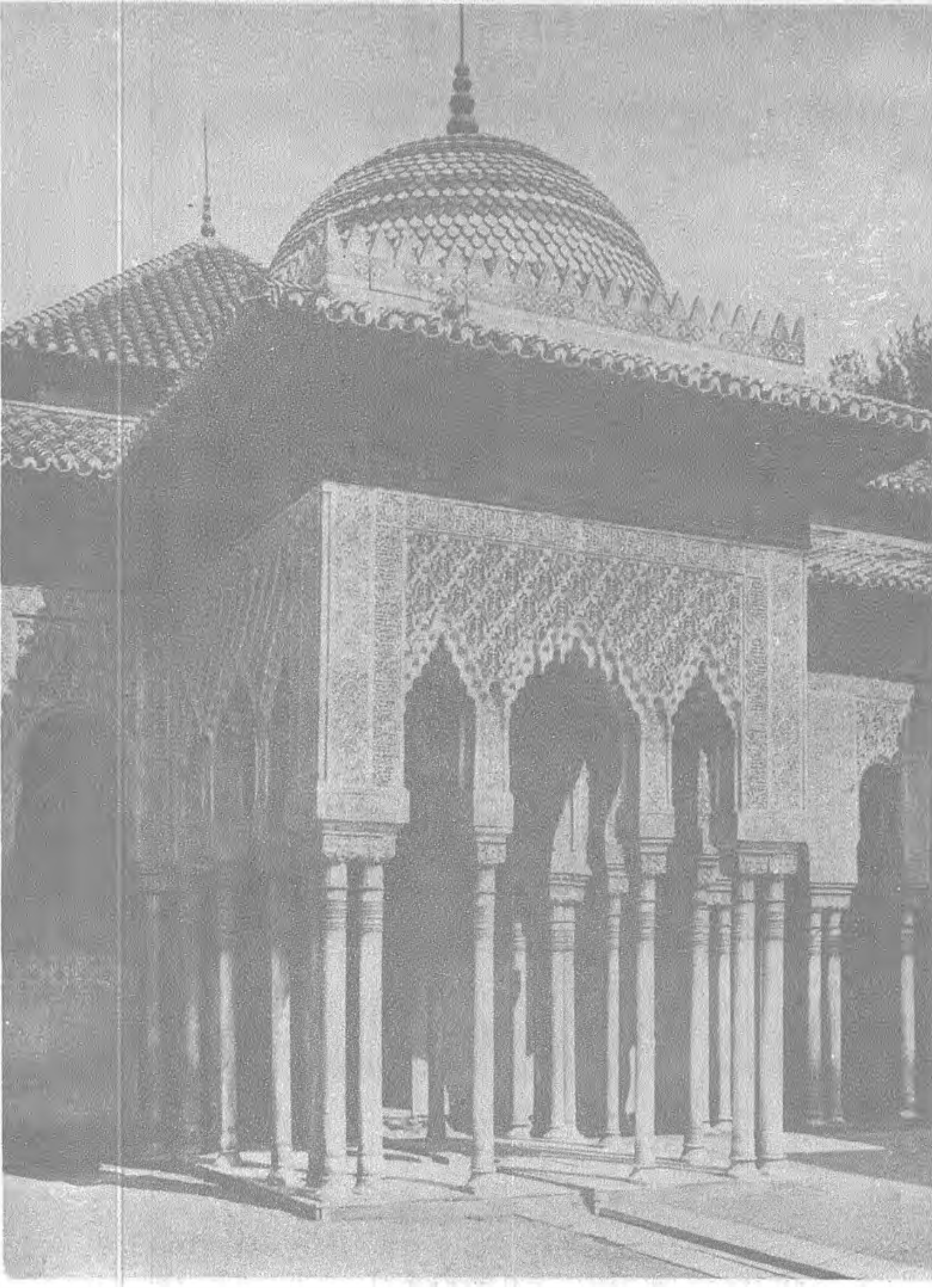
Harun Reşit zamanının 1001 gece masallarına konu olan Bağdad'ından bugün birşey kalmamıştır. Halife Mansur, 762-766 yılları arasında Dicle kenarındaki ilk başkenti Bağdad'ı şehircilik bakımından bir yenilik olarak daire şeklinde kurdurmuştur. Dairenin ortasında cami ve saray bulunuyordu. Fakat bütün bunların dışında Abbasiler devrindeki en önemli olay, Bağdad'ın kuzeyinde Dicle kenarındaki **Samarra'**dır. 838-883 yılları arasında elli yıl kadar başkentlik yapan Samarra, 33 kilometre uzunluğunda, dünyanın en büyük kentlerinden biriydi. Nüfusu kısa süre içinde bir milyona ulaşmıştı. Burada, 1911-1913 arasında Almanlar, 1936'da Irak hükümeti tarafından yaptırılan kazılar sonunda, Abbasi sanatına ait değerli eserler, camiler, saraylar, evler meydana çıkarılmıştır.

Bu devrin en büyük eseri, Halife Mütevekkil'in 848-852 arasında yaptırdığı 240X156 metre boyutlarındaki, en büyük dini anıtlarından biri olan, içinde 150 000 kişinin rahatlıkla namaz kılabileceği **Mütevekkiliye** veya ikinci adıyla **Büyük Cami**'dir. Bugün bu camiden sadece çevresini saran duvarlar ve **Malviye** denen minaresi kalmıştır. Bu minare Babil'in basamaklı zigguratlarını anımsatmakta, spiral minareye dışardan rampalarla at üstünde çıkılabilmektedir. Aynı halife tarafından bir benzeri de daha kuzeyde 861-862 tarihinde yaptırılan **Ebu Dülef Camii**'dir. Onun da minaresi Mütevekkiliye Camii'ndeki gibidir. Üçüncü örnek Mısır'dadır. Abbasiler devrinde Mısır'da ilk Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmet'in eski Kahire'de 877-879 arasında yaptırdığı **Tolunoğlu Camii** Samarra geleneğinde bir yapıdır.

Dünyanın en büyük kentlerinden Samarra'daki dinsel yapıların yanı sıra saraylar da, gerek kapladıkları alanlar, gerekse içindeki süslemeler bakımından Sasani sa-

İsfahan'daki (İran) Mescidi Şah'ın minaresi.

Elhamra sarayından (Gırnata, İspanya) bir köşe.

raylarını gölgede bırakacak nitelik-tedir. Öte yandan, Kerbelâ yakınında, IX. yüzyılda yapılan **Uheydir Sarayı** da önemlidir. Bu saray, plan olarak Emevilerin Meşatta sarayına benzer. Ortada giriş kısmı, sonra tören avlusu ve daha sonra kabul salonları yer alır.

Halife Mütevekkil'in 854'de yaptırdığı **Balkuvara Sarayı,** Dicle nehrine teraslar halinde iner. 1250 metre uzunluğundaki bu sarayın, asıl saray kısmı 460X575 boyutlarındaydı. Bu boyutlara varan saraylar yanında Emevi sarayları çok küçük kalır. Kazılarla ancak bir kısmı çıkarılabilen Balkuvara Sarayı, halifenin oğlu Mutez'in sünnet düğünü için yapılmıştı. Tören salonları, büyük avluları bulunan bu sarayın Dicle'ye doğru uzanan bahçesi ortasında bir de havuzu vardı.

Samarra'da, büyük boyutlu birçok saraya daha rastlanır. Bunlarda genellikle duvarlar süslemelerle bezenmiş ve çeşitli üsluplar kullanılmıştır. Saraylardan evlere kadar giren bu üslup, özellikle Türkler tarafından doğudan buraya getirilmiştir. Duvar resimlerinde görülen tipler de, Türk tipleridir.

Samarra, ayrıca, keramikleriyle ün salmıştır. Cam üzerine yapılan ve çok pırıltılı bir görünüm veren tekniğe **perdah tekniği** adı verilir. Bu teknik ilk defa Samarra'da kullanılmış ve keramik sanatında önemli bir adım atılmıştır.

İslâm sanatında ilk türbe de yine Samarra'da yapılmıştır. Bu türbe, **Kubbet-ül Süleybiye** adını taşır. Hz. Muhammed ve diğer halifeler kendilerine türbe yaptırmamışlardır. İslâm kaynakları, halife Mutasım, Mutez ve Mühtedi'nin bu türbede yattıklarını yazar. Bunun içinde de üç mezar vardır. Mutasım 862'de öldüğüne göre, söz konusu türbenin bu senelerde yapıldığı sanılır.

Bağdad ve Samarra'nın dışında, Abbasiler zamanında İran'da da büyük camiler kuruldu. Ama bunlar dayanıksız malzemeden yapıldığı için yıkılıp gittiler. VIII.yy.'ın son yarısından kalma **Damgan Camii,** İran'daki en eski örnektir. Silindirik minaresi Selçuklu devrinden kalmadır. İsfahan'ın doğusunda, X.yy.'dan kalma **Nayin Camii,** alçıdan yapılmış süslü mihrabıyla önemli bir yapıdır.

Abbasi yapılarında genellikle tuğla kullanılırdı. Bu, taşın çok az bulunduğu bir yöre oluşundan ileri gelmektedir. İslâm sanatının kişiliği Abbasilerle ortaya çıkmış, bu gelişmede Sasani ve Türk sanatının güçlü etkileri olmuştur. Süsleme sanatında beliren yenilikler, mimariye bağlı yada bağımsız olarak büyük bir canlılık göstermiştir. Bunun en güzel örneğine alçı ve keramik işlerinde rastlarız. Bunlar üzerindeki konular ve bazı motifler İran ve Doğu kaynaklıdır.

Abbasi sanatı, Tolunoğlu Ahmet'le Mısır'a atlamıştır. Mısır'daki iki Türk sülalesi Tolunlulardan ve Akşitlerden sonra, Fatimiler, Berberi oldukları için Kuzey Afrika özelliklerini, Şiî'liği kabul ettiklerinden dolayı da İran etkilerini getirdiler. Mısır'da Kahire kentini kurarak başkent yaptılar. Kahire'deki Fatimi camileri, kısmen Tolunoğlu Camii'ne, kısmen de Seydi Ukba Camii'ne benzer. İlk Fatimi eseri olan **Ezher Camii,** 970-972 arasında tamamlandı. Bir süre medrese olarak kullanılan bu yapı, şimdi Kahire Üniversitesi'dir. Genel görünüşüyle kaleye benzeyen ve 990-1003 arasında yapılan **Hâkim Camii,** Tolunoğlu Camii'nin küçük bir tekrarıdır. Üçüncü ve en önemli yapı, 1125'de tamamlanan **Akmer Camii**'dir. Bunun cephesi, Kahire'de devir açan zengin işlemeli bir dekorla bezenmiştir. Cephesinde birbirinden kesinlikle ayrılan geometrik düzen, Türk özelliklerinin girdiğini gösterir.

Endülüs denilen İspanya, Emeviler devrinde, Kuzey Afrika'nın kültür ve sanat önderliğini yapıyordu. Bilimde ve her alanda parlak bir devir yaşayan, yeni kentler, saraylar kuran Emevi İspanya'sı, Av-

rupalılara da uzun yıllar kaynak görevini yapmıştır.

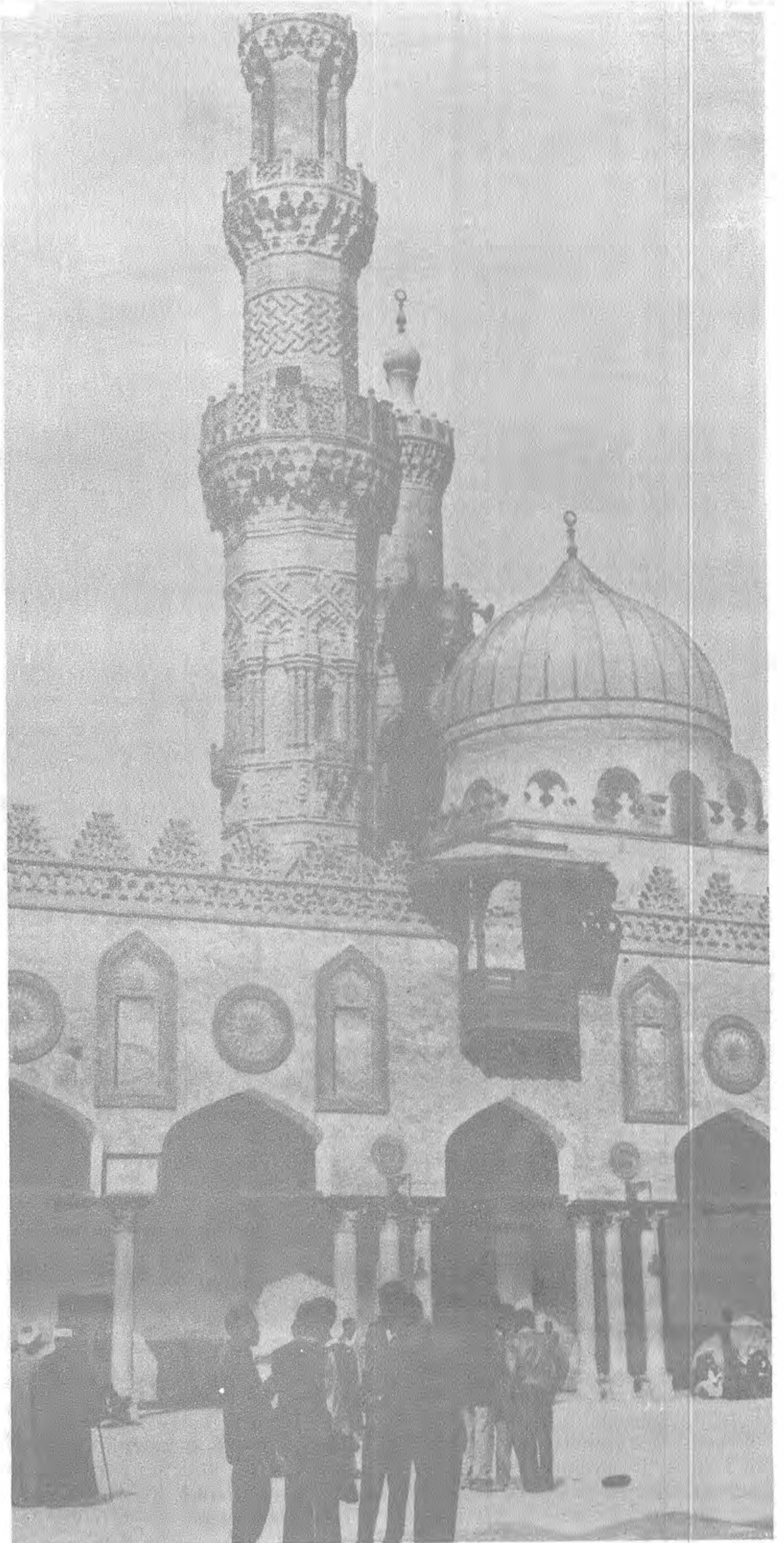
XI.yy.'da ise, Murabıtlar ile bu önderlik Fas'a geçmiştir. XII.yy.'ın ortasında, Berberî soyundan gelen Muvahhitler ile yeni bir üslup doğmuş, XIV.yy.'da Gırnata'da gelişimini tamamlayarak **Elhamra Sarayı'nın** yaratılmasına yol açmıştır. Fas bu geleneklere günümüze dek bağlı kalmıştır. Cezayir, Barbaros sayesinde XVI.yy.'dan sonra Türk sanatı çevresine girmiş, Tunus da aynı yolu izlemiştir.

Cami alanında Kayrevan'daki **Seydi Ukba** ve **Kurtuba** güçlü etkiler yapmış, onların planları büyük değişiklikler yapılmadan sürekli kullanılmıştır. Saraylardan en eski örnek, Gırnata'da XIV.yy.'dan kalma **Elhamra Sarayı'dır.** Bu yapı, taht salonları, kabul salonu ve haremiyle, gezenleri değişik bir atmosfer içinde büyülemektedir. Harem kısmının ortasındaki avluda arslan heykelleri ve fıskiyeli bir havuz bulunmaktadır. Ayrıca, çeşitli ağaçlarla bezenmiş havuzlu bahçeleri, görünümü bir kat daha zenginleştirmektedir.

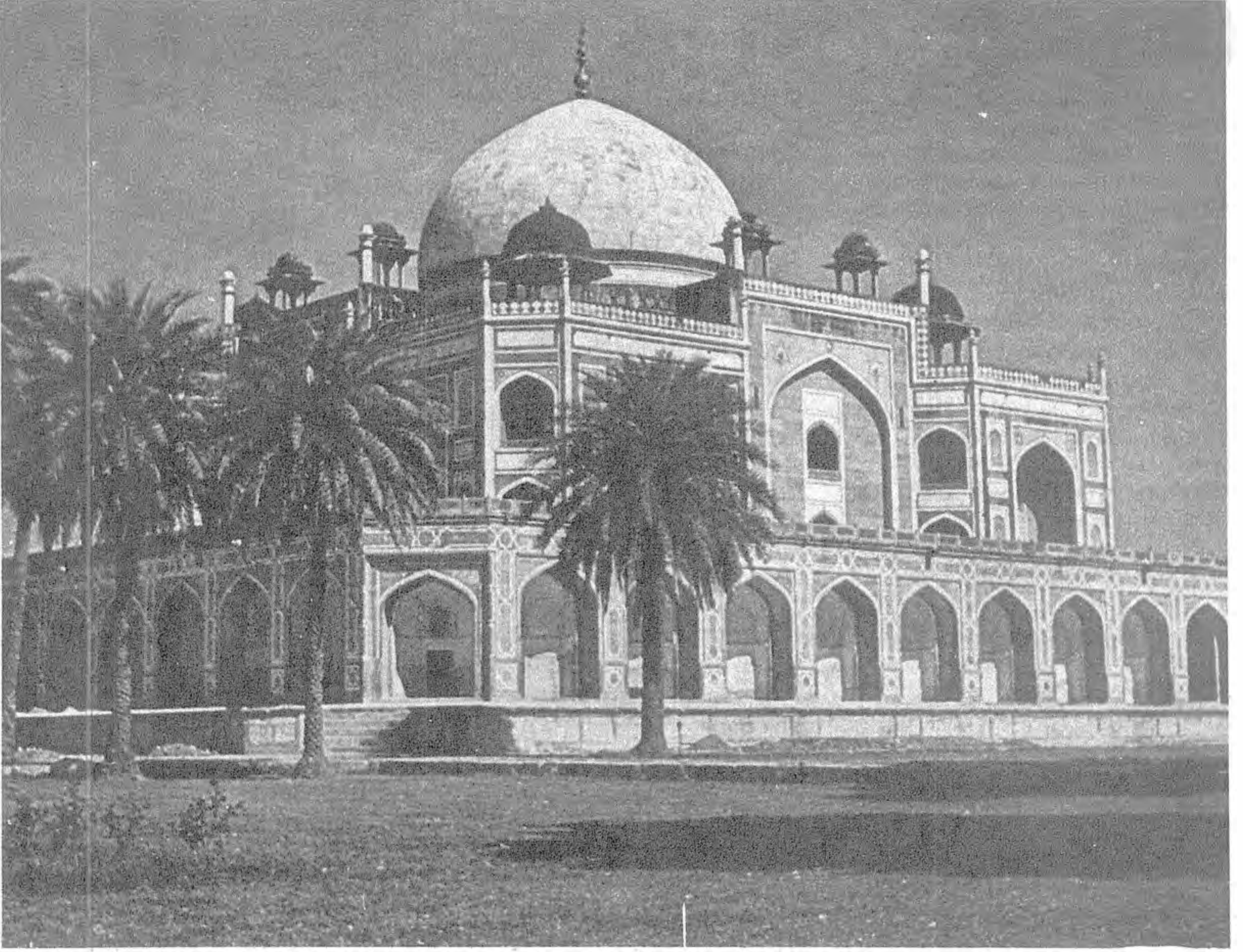
Zamanla yapılan çeşitli eklerle gelişen sarayın planında, Abbasi saraylarının kesin ve belirli şeması görülmez: Abbasi sanatiyle Avrupa İspanya'sındaki Emevi sanatı arasında bazı ayrılıkların bulunması doğaldır.

Çeşitli bölgelerde gelişmesine, bölge ve iklim açısından büyük ayrımlarla karşılaşılmasına rağmen, İslâm sanatında — özellikle erken döneminde — gene de birçok alanda büyük bağlantılar kurma olanağı vardır. Geniş anlamda böyle bir birliğin doğması nedenini, İslâm düşüncesinin bütün etkilere açık olmasında, bunları kendi özüne göre işleyip biçimleyebilmesinde aramak gerekir. Bu büyük gelişmede kuşkusuz birçok etmen rol oynamıştır. İlk bakışta bazı eski kültürlerden esinlenmeler görülebilir. Ama İslâm eserleri gene de özelliklerini her devirde vurgulayabilmişlerdir.

Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Suriye Atabekleri ve Anadolu Selçuklulariyle gelişen Türk sanatı, daha önce de Tolunlular ve Akşitlerle Mısır'a geçmiş ve Memlûklularla devam etmiştir. Bu gelişmenin son basamağı Osmanlılar olmuştur. Türklerin müslümanlığı kabul etmesinden sonra kurulan bu Türk devletlerinin sanatı, İslâm sanatı içinde ayrı ve özel bir bölüm olarak incelenebilecek niteliktedir.

Kahire'deki ünlü El Ezher medresesinin avlusu. El Ezher bugün ilahiyat eğitimi yapan en ünlü üniversitelerden biridir.

Moğol imparatoru Humayun'un türbesi (Yeni Delhi, Hindistan).

türkistan ve iran sanatı

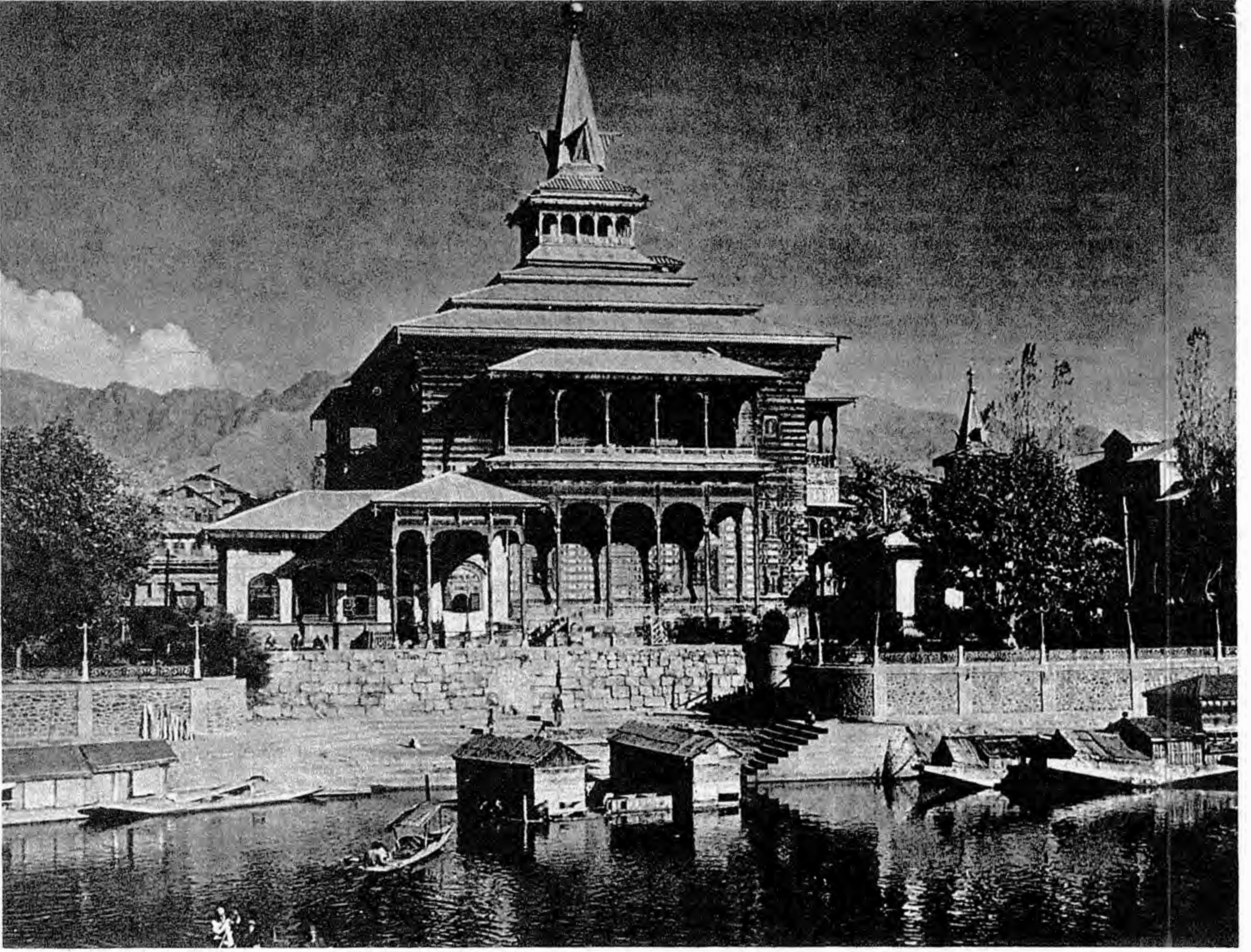
Türkler müslümanlığı kabul ettikten sonra, Asya, Afrika ve Avrupa'da tarih boyunca, beyliklerden tutun da Büyük İmparatorluklara kadar sayıları sekseni aşan Türk devleti kurulmuştur. Bütün bu devletlerin sanatlarında, bölge ve zaman ayrımına rağmen yine de güçlü bir bağlantı ve ilîşki vardı. Bu ilişki günümüze kadar kopmamış ve devamlı yaşamıştır. Günümüz halk sanatında bile çok eski dönemlerin zevkini ve sanat gücünü hâlâ bulabiliyorsak, bunu biraz da köklü bir gelişimde aramak gerekir. Türkler, güçlü bir bileşime, ortak bir karaktere yönelen İslâm sanatına hiç bir katkıda bulunmayıp herşeyi olduğu gibi kabullenselerdi, hem İslâm sanatı köklü dönüşümlerden yoksun kalacak, hem de Türk sanatı diye bir konumuz olmayacaktı. Türkler İslâm sanatının altında ezilip kalmamış, ona daha önce yabancı olan bir sürü yenilik getirmişlerdir. Bu, İslâm sanatına ayrı bir zevk ve canlılık getirmiş, onu tekrardan kurtarmış, sanat görüşlerinin tazelenmesine ve yenilenmesine neden olmuştur.

Türkler, İslâm sanatına verdiklerinin yanısıra, kendi içlerinde de devamlı, kesintisiz sanatlarını geliştirmeyi bilmişlerdir. Eğer bugün Türk sanatından söz edebiliyorsak, bu ikinci yönün tarih boyunca hiçbir zaman yitirilmediğini, üstelik güçlü şekilde yaşaması için elden gelen her yolun denendiğini görürüz. Türkler, fethettikleri ve yerleştikleri ülkelere kendi kültür ve sanatını getirerek o ülkenin çehresini değiştirip, kendi öz damgalarını vurmuşlardır. Ama bu durum, söz konusu yerin eski törelerini tamamiyle unutup, yalnız kendi getirdiklerini denedikleri anlamına gelmez. Kuşkusuz, yerli özelliklerden de esinlenmişlerdir.

Türkler müslümanlığı kabul ettikten sonra, daha önceki dinsel ve sivil, halk ve saray sanatlarında elde ettikleri verilere, İslâm sanatı içinde de yeni bir öz vermeğe çalıştılar. Bunun ilk örnekleri, IX. yy.'da Abbasilerin başkenti Samarra'da görülmeğe başlandı. Aynı zamanda bu yıllar, Abbasi devleti üzerinde Türklerin siyasal alanda baskılarını artırdığı yıllardır.

Kültürel alanda artan etkiler, İslâm sanatında yeni bir şekil ve üslup gelişmesine yol açtı. Bu üslup, saray ve evlerin duvarlarını bezeyen alçı süslemelerde hızla yayılıp gelişti. Türkler, bu motifleri ve tekniği daha önce de eski maden işlerinde yüzyıllarca denemişlerdi. Bu üslup bir yandan Mısır'a, öte yandan da Suriye ve Anadolu'ya geçmîş, İran'da da güçlü etkileri görülmüştür.

Bundan sonra ikinci ve büyük atılım Gazneli Mahmut ile oldu. Gazneli Mahmut, Doğu İslâm dünyasında büyük bir devlet kurarak,

Keşmır'deki Sah Hamadan Camii.

eski Türk sanat üslubu ve geleneklerini Afganistan ve çevresinde yerleştirmekte büyük rol oynadı. Burada beliren yeni görüşler, İran'a ve Hindistan'a, yine Türkler yoluyla yayıldı.

Bu önemli devreden elimizde çok az eser kalmıştır: çünkü büyük istilalar, yağma ve yakıp-yıkmalar eserlerin çoğunu ortadan kaldırmıştır.

Bugün elimizde o günlerden, Gazne kentinde iki minare ile Kâbil Müzesi'nde bulunan kabartmalar ve keramik parçaları kalmıştır. Bir de bunlara ekleyebileceğimiz, Agra Kalesi'nde saklanan Gazneli Mahmut türbesinin ağaç kapısıdır. Ama son yıllarda Gazne kentinde İtalyanların, Leşker-i Bazar denen yerde Fransız arkeologların yaptığı kazılarla, her yönden aydınlatıcı ipuçları elde edilmiştir.

Tarihsel kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre, Gazneli Mahmut zamanında başkent Gazne'de çok önemli binalar yapıldı, zengin kitaplığı bulunan, İslâm Üniversitesi diyebileceğimiz medreseler kuruldu. Bilim ve kültür alanında sivrilmiş kişiler buralarda toplandı.

Başkenti süsleyen göz alıcı binalardan geriye kalan sadece iki minaredir. Mesut III ve Behram Şah'a ait bu minareler, süsleme sanatı yönünden İslâm mimarisinin yarattığı en ünlü örnekler arasında yer alır. Bunlar, XII.yy.'ın ilk yarısından kalmadır. Uzun yıllar bu minareler zafer kuleleri olarak tanınmış, ikincisi yine yanlış olarak Sultan Mahmut'a mal edilmişti; ama son yıllarda üzerlerindeki yazıtların doğru bir şekilde okunmasından sonra durum aydınlanmıştır.

40 - 45 metre yüksekliğinde olan bu minarelerin üstleri yıkıldığından, ancak yirmi metreye kadar olan alt kısımları ayakta kalmıştır.

Sultanların adlarını ve ünvanlarını veren yazıtlarla, çok zengin tuğla süslerle bezenmiş olan bu minareler, gezginler üzerinde her devirde güçlü etkiler bırakmıştır. Gazne'deki diğer kalıntılar, kazılar ilerledikçe gün ışığına çıkacak, Türk tarih ve sanatının önemli bir kısmı da böylece aydınlanmış olacaktır.

Gazne dışında, yine kazılarla bütün ayrıntılarına kadar öğrenebildiğimiz **Leşker-i Bazar Sarayı** ise, minaresi ve duvar resimleriyle önemli bir buluntudur.

Sultan Mahmut ve Sultan Mesut'a ait olan bu saray, XI.yy.'ın başlarında, dikdörtgen şeklinde, temelleri tuğladan, gövdesi kerpiçten yapılmıştır. Sarayın içinde, merasim ve kabul salonları, bürolar, oturma odaları yer almaktadır. Bazı yönlerden Abbasi saraylarını hatırlatan Leşker-i Bazar, «dört eyvanlı plan tipi» diye adlandırılan yeni bir denemeyle de, mimariye bambaşka olanaklar tanıyor. Herhalde bu plan tipi Gazne'de ev, medrese ve diğer yapılarda da kullanılmıştı. Ama ilk tipik örne-

Samanı mimarisinin güzel örneklerinden Ismail Ibn Hamad türbesi (Buhara, Özbekistan).

ğini bu sarayda görüyoruz. Türklerin gelişme ve yayılma yollarını izlemek istiyorsak, bu tip mimarinin kullanıldığı yerlere bakmamız gerekir. Çünkü Türkler, çeşitli alanlarda, iklim koşullarının elverdiği oranda, mimarilerinde dört eyvanlı denen tipi severek kullanmışlar ve geliştirmişlerdir. Daha sonra Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Suriye Atabekleri ve Türk Memlûklarında bu tipin gelişmesini izleyeceğiz. İşte Leşker-i Bazar'ın önemi bu yüzden artmaktadır. Gazne kazılarında ve diğer yörelerde yapılacak araştırmalarda, bundan eski, bu türden bir plana göre inşa edilmiş bir yapı çıkıncaya kadar Leşker-i Bazar kilit yapılardan biri olarak kalacaktır. Ancak, Leşker-i Bazar'ın önemi yalnız mimarisinden değil, merasim salonunun alt kısımlarını süsleyen duvar resimlerinden ve üstlerindeki tuğla süslerden de gelmektedir. Altmış kadar olması gereken bu duvar resimlerinden ancak kırkdördünün kalıntılarına rastlanmaktadır. Tabiî boydaki vücutları karşıdan, ayakları yandan gösteren bu resimlerin Gazneli Mahmut'un subay ve askerlerini tasvir ettiği anlaşılmaktadır. Baş kısımları bozulmuş olan resimlerin her tarafı özenle işlenmiştir. Arada uzun boşlukları olan İslâm sanatında, bu resimler, Uygur Türklerinin resimleriyle Selçuklu Türklerinin resim sanatı arasında köprü görevi yapmaktadır. Bütün bunların dışında, buradaki tuğla süslemeler, değişik biçimler altında Selçuklularda yaşayıp gelişmiştir.

Gazneliler devletinin yanısıra, Batı Türkistan'da önemli diğer bir Türk Devleti de Karahanlılar'dır. 840-1212 yılları arasında egemen olan bu ilk müslüman Türk devleti, Özkent'teki türbeleriyle yepyeni bir üslup meydana getirmişti. Karahanlı mimarisi, antik süslemeden farklı yepyeni bir mimari dekorla karşımıza çıkmaktadır. Cephelerde, çiçekli ve örgülü kûfî ve nesih yazı dekoru geometrik bir düzen içinde yer alır. Ortaya çıkan bu üslup, en belirgin olarak 1012 tarihli **Nasır bin Ali**, 1152 tarihli **Celalettin Hüseyin** ve kime ait olduğu belli olmayan 1186 tarihli türbelerle kendini gösterir. Bu dekorlu türbe tipi, yine Türkler tarafından aralıksız geliştirilecektir.

Doğu İslâm dünyasında en uzun süreli ve büyük imparatorluklardan biri ise, Selçuklu İmparatorluğu olmuştur. Anadolu Selçukluları ise, bu imparatorluğun bir koludur. 1055'de Bağdat alınmış ve Tuğrul Bey kendini sultan ilan etmiştir. İlk dört sultanın devrinde, sanat çalışmaları büyük hız kazanmış ve kendine özgü, köklü bir sanat doğmuştu. Batıya doğru ilerleyen Selçuklular, İran'da Şiîliğe karşı sünnîliği savunmuşlar, öğretim sistemlerini sünnîliğe göre kurmuşlardı. Bir yandan da Doğu Roma imparatorluğu sınırlarını zorlayıp, onunla hesaplaşmağa girmişlerdi.

Selçuklular yeni oluşumlara yönelirlerken Gaznelilerin Leşker-i Bazar sarayında ortaya çıkan «dört eyvanlı plan» şemasını mimarilerinde uyguladılar. Bu uygulayış çok yönlü oldu. Dört eyvanlı plan ilk kez medreselerinde ve **Ribat** denilen kervansaraylarda ortaya çıktı. Daha sonra, aynı plan tipi camilerde de kullanıldı (İran'daki önemli camilerin büyük bir çoğunluğu bu tipe bağlı kalınarak yapıldı).

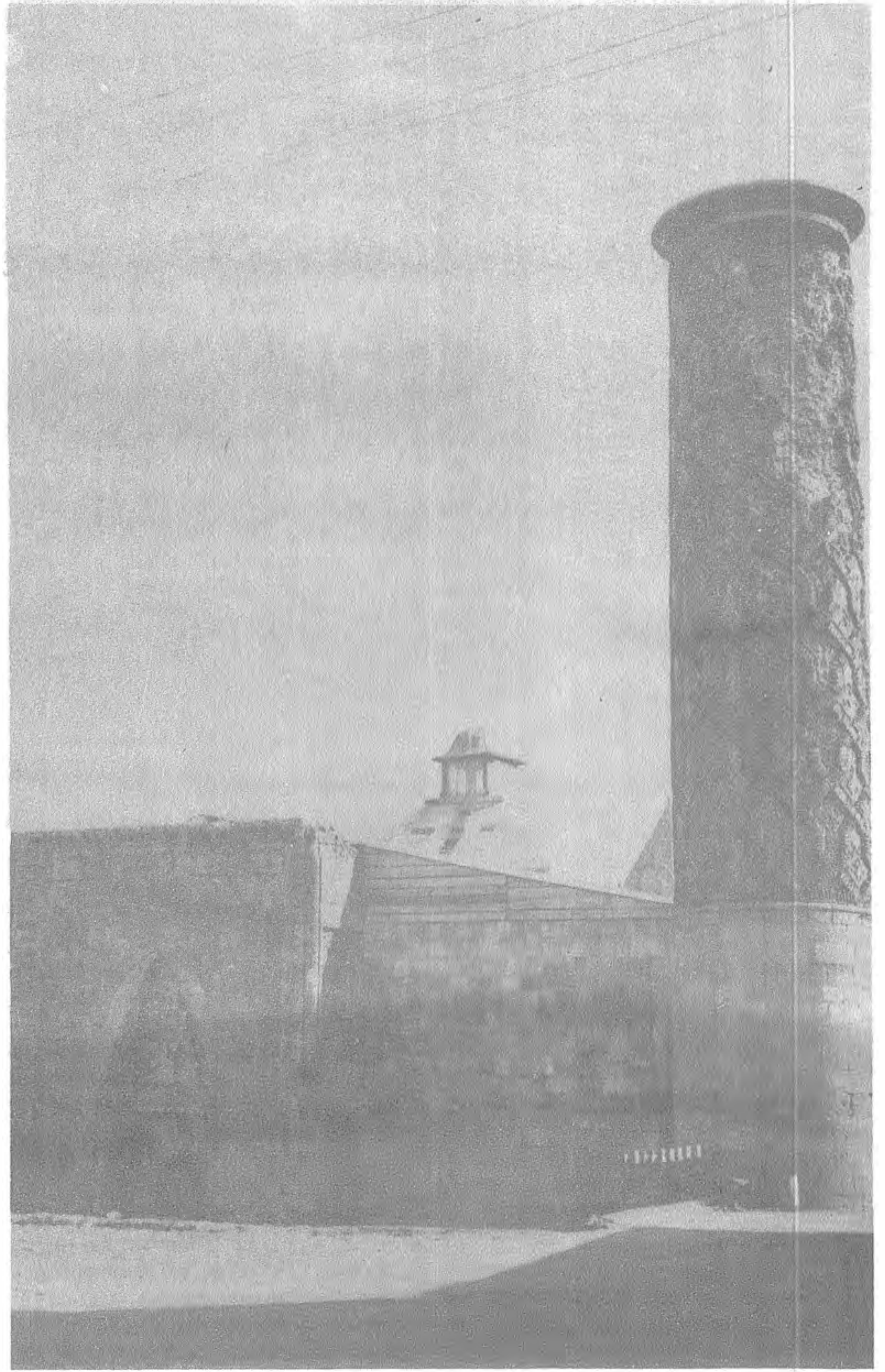
Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk, Selçuklu sultanlarından Alparslan ve Melikşah'ın emriyle, şiîliğe karşı sünnîliği geliştirmek ve kuvvetlendirmek amaciyle medreseler yaptırdı. Bu medreseler günü-

müzün üniversitelerini karşılamaktadır. Öğrenci odalarını ve dersaneleri içine alan medreseler, büyük bir avluya açılmaktadır. Çoğu zaman avluda bir havuz veya şadırvan bulunur.

Nizamülmülk'ün kurduğu en büyük devlet medreseleri, Tus, Nişapur ve Bağdad'dadır. Medreseler, daha sonra hızla her yöne yayılmıştır. Bağdad'da XI.yy.'ın ikinci yarısında yapılan **Nizâmiye Medresesi**'nden geriye bugün birşey kalmamıştır. Öte yandan İran'da yapılan medreseler, tarihi kaynakların uzunboylu sözünü ettikleri bu önemli kültür yapıları, Moğol saldırısıyla yıkılmış, yokolmuşlardır. Bazı bölümleriyle günümüze kadar gelebilen ender medreselerden biri, Hargird'deki medresedir. 1938'de yapılan kazılarda bu medresenin bir eyvanı oldukça sağlam olarak ortaya çıkarıldı; kare avlunun diğer yanlarındaki eyvanlarınsa izleri bulundu. 1087 tarihinde yapılan **Hargird Medresesi**'nden güzel bir kûfî yazıt, sınırlı da olsa, zengin süslemesi hakkında bir fikir vermektedir.

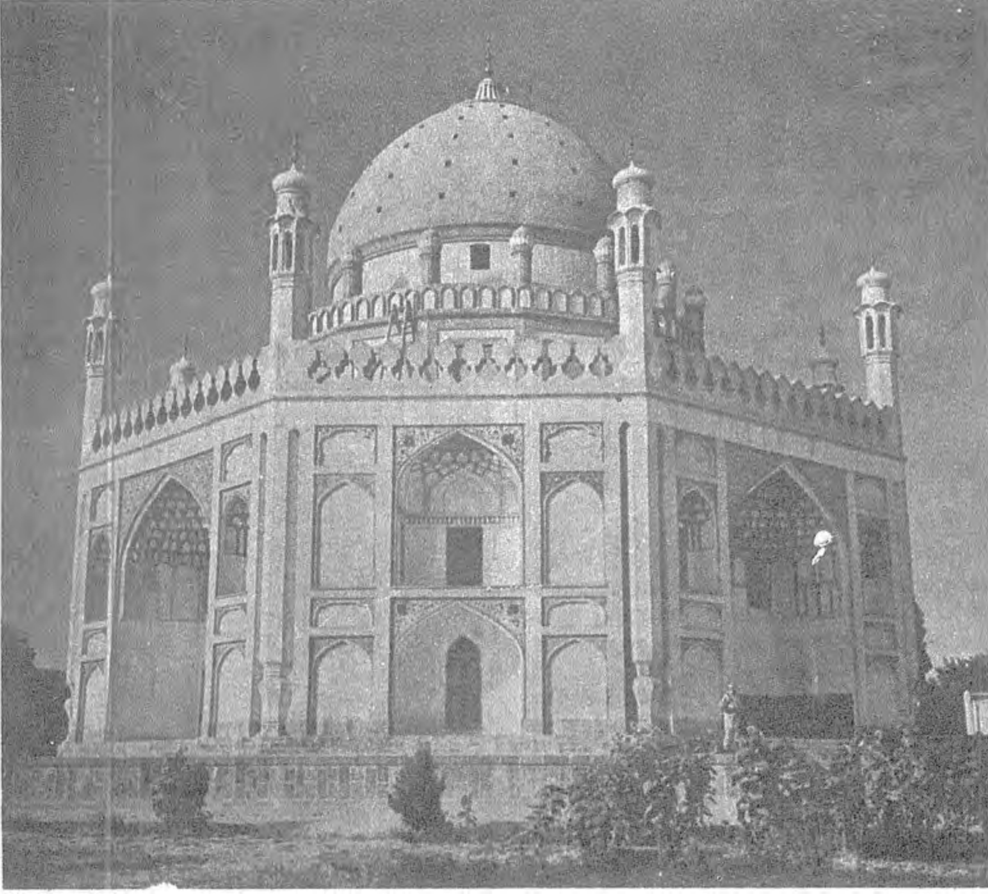
İran'da, Bağdad'da ve Selçukluların egemen olduğu topraklarda birdenbire ortaya çıkan bu medreseler, büyük bir kültür olayıdır. Çünkü hızla gelişen ve yayılan yeni düşünceler ve akımlar, sanatın da belirli bir düzeye ulaşmasında büyük rol oynamıştır.

Medreselerde denenen plan tipi kervansaraylarda da kullanılmış, sonra dini yapılar olan camilere atlamıştır. Bütün bunların süslenmesi ve bezenmesi, sanatın her yöne açıldığını gösterir. Selçukluların kültür ve sanat yönünden gelişmesinde iktisadi durumun da büyük payı vardır. Kısa süre içinde, her yanı cami, medrese ve kervansaraylarla donatıp, bunları süslemelerle bezemek, ekonomik alandaki zenginliği gösteren somut kanıtlardır. İran'da ilk kez dört eyvanlı şema 1135 yılında İsfahan'ın doğusunda **Zevvare Camii**'nde denenmiştir. Dikdörtgen avlunun her kenarının ortasına bir eyvan ve kıble yönündeki eyvanın önüne bir kubbe eklenmesiyle biçimlenen Zevvare Camii, bu tip uygulanışın ilk örneğidir. Gerçi İsfahan'da Mescid-i Cuma'da mihrap önü kubbesi Zevvare'den çok önce yapılmışsa da, tümünün biçimlenmesi Zevvare'den sonradır. İsfahan **Mescid-i Cuma**'sında ilk olarak Melikşah zamanında mihrap önünde bir kubbe yapılıyor (1080). Dokuz kemerle camiye açılan kubbeye sonradan dört eyvan eklenerek burada da Zevvare planı tekrarlanıyor. Bunlardan başka, Ardistama'daki **Mescid-i Cuma** (1160) ve diğer bazı yapılar, aynı gelişmeyi devam ettirirler. Bütün bu yapılar her devirde yeni ekler ve süslerle zenginleşmiş ve büyümüş, ama bir bakıma da ana özelliklerini az da olsa yitirmişlerdir.

Yakudiye medresesinin (Erzurum) cephesi.

İlk denemeleri Uygurlar'da, Hoço'da görülen türbe mimarisi, Batı Türkistan'da Karahanlılar, İran'da Selçuklularla gelişerek buradan Doğu'ya ve Batı'ya yayılmıştır. Medreseler ve dört eyvanlı camilerden başka, Türkler'in İran'a getirdikleri diğer mimari tipler arasında mezar anıtları da yer alır. Bunların en eski örnekleri, İran'da daima silindirik gövdeli, konik çatılı, Azerbaycan ve Batı İran'da ise çok köşelidir. Çoğunluğunda altta mumyalık denen, ölünün gömüldüğü bir kısım bulunur. Bunun üstünde, merdivenlerden çıkılan yalancı sandukaların bulunduğu, özellikle küçük bir mihrapçıkla süs-

Ahmed Şah Baba türbesi (Kandahar, Afganistan).

lü üst kısım yer alır.

İran'daki en önemli kümbetlerden biri kuzeydeki Radkan, diğeri Horasan'daki Kişmar kentinde bulunmaktadır. Bu kümbetler, dış görünüşleriyle, süslü ve gösterişli bir çadırı anımsatırlar. Türkler kümbetlerin yanısıra türbelere de yeni bir biçim verdiler. İç içe iki kubbe kullanarak dış kubbeyi mümkün olduğu kadar yükseltme olanağını sağladılar. Bunun en güzel örneği, Merv'deki **Sultan Sencer Türbesi'**dir. Ayrıca silindir biçimli minareler de İslâm sanatında Türkler aracılığıyla yaygınlaşıyor ve Anadolu'da kuvvetle yaşayarak günümüze kadar uzanıyor.

Büyük Selçukluların dinsel ve sivil mimaride ortaya koydukları eserler, daha sonraki yeni Türk devletlerinde yaşayıp gidecektir. Selçukluların gücü, aldıkları mirası yeni bir anlayışla işlemelerinden ve ona çeşitli olanaklar tanımalarından ileri geliyor: dört eyvanlı plan biçimini, medrese, kervansaray ve camide denemiş ve geliştirmişlerdir.

Türbe ve kümbetlerde de durum aynıdır. Bugün Anadolu'da bile kentlerin görünümlerine çok şey katan kümbet ve türbeler, Büyük Selçuklular zamanında oluşmuş, ölümün ağırlığından çok yaşamağa bağlı yapılar olarak karşımıza çıkmıştır.

Kısaca üzerinde durarak geçtiğimiz bu yapılar dışında, Selçuklular ülkesinin dört bir yanında birçok önemli eser meydana getirilmiştir. Bu eserlerin ölçüleri ve süslemeleri, o çağda buraları dolaşan gezginler üzerinde kuvvetli etkiler yapmıştır. Çünkü, bu eserlerde sadece anıtsal bir mimariyle yetinilmiyor, yapıların gerekli yerleri çiniler, alçı ve ağaç işleriyle bir kat daha zenginleştiriliyordu. Bu yüzden, kültürel ve mimari gelişimin yanısıra el sanatlarında da hızlı bir atılım görülüyordu. Rengarenk çiniler, alçı süsler, ince ve karmaşık ağaç işleri, ağır ve anıtsal mimariyi hafifletiyordu. Ayrıca, yapılarda süslemenin kullanılacağı yerler belirli kurallara bağlanıyor, hiçbir zaman taşkınlığa yer verilmiyordu. Bu gelenek Anadolu Selçuklularında da devam etmiş, daha da yakınlaşarak göze ağırlık verecek her çeşit fazlalıktan sakınılmıştır. **«Taçkapı»** dediğimiz anıtsal giriş kapıları ve giriş cephelerindeki süsler ve üzerindeki taş işçiliği gerçekten ince bir zevkin örnekleridir. Bütün motifler uzun boylu düşünülerek bir araya getirildiğinden, genel kompozisyonlarda aksamalar olmamıştır. İşte Ortaçağ'ın ünlü Türk kentleri böyle bezenmiş ve şehircilik anlayışı da buna paralel olarak biçimlenmiştir.

Bütün bunların dışında, halı, keramik ve minyatür sanatları da Selçuklular zamanında canlanmış veya ana formlarını almıştır. Bir yanda mimariye bağlı veya bağımsız taş, alçı, ağaç işçiliği örnekleri gelişirken, öte yanda çini ve keramik, minyatür, yani kitap resmi sanatının yerinde sayması olanaksızdı. Bunların yanı sıra, gerek yapılarda yer yer kullanılan, gerekse resimlenen kitapların içlerindeki yazılar, canlılık ve gelişme gösteriyor, zaman zaman formları bakımından resim sanatıyla yarışıyordu. Bu sanat kollarının son ve büyük gelişmeleri, Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılarda ortaya çıkacaktır.

Yapılan son araştırmalar, halı sanatının Batı Türkistan'da Türkler tarafından meydana getirildiğini ortaya çıkarmıştır. İlk devirlerde halılar, hayvan postlarını hatırlatmaktaydı. Sonradan bunlar geliştirilip XI.yy.'dan başlayarak Selçuklu Türkleriyle Batı Asya'ya, İran'a doğru yayılmıştır. Ama Büyük Selçuklu halı örnekleri günümüze kadar gelemediğinden, Büyük Selçuklu halı sanatıyla ilgili bilgileri Anadolu Selçukluları yoluyla öğreniyoruz. Şu gerçek apaçık ortadadır: halı, Türklerin bir buluşudur ve onlarla gelişmiş, dünyanın dört bir yöresine yayılmıştır.

Halı sanatına paralel olarak gelişen diğer bir sanat kolu da, minyatürdür. İslâm minyatür sanatının şekil almasında ve çeşitli üslupların gelişmesinde, VIII.yy.'da Doğu Türkistan'da Mani dinini kabul eden Uygur Türklerinin büyük rolü vardır. Uygur Türklerinin bir kısmı, daha Abbasiler zamanında Bağdad ve Samarra'da çalışmışlardı. Ama o devir minyatürlerinden hiç bir örnek günümüze kadar gelemediğinden, ancak kaynakların verdiği bilgilerle yetiniyoruz. Gene de kesin bir gerçek var ortada: Uygur Türklerinin kitap ve minyatür sanatındaki ustalıkları. Anayurtlarında yaptıkları duvar resimleri de bunun en sağlam kanıtlarıdır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey Bağdad'ı aldıktan sonra burada ilk minyatür okulunun kurulmasını desteklemiş, böylece minyatür sanatı hızlı bir gelişme göstermiştir. Bu gelişmede Sultan ve Beylere kâtiplik yapan Uygur Türklerinin büyük payı vardır. Önce Yunanca yazmalar Arapçaya çevrilirken bunların konuyu açıklayan resimleri de kopya edilmiştir. Zamanla resim sanatı gelişerek, kendine özgü biçimler almıştır. Bunlardaki tiplerin, Türk tiplerini açık olarak göstermesi dikkat çekicidir.

Selçuklular sülâlesinin devamı olan Suriye ve Irak'taki Atabegler devrinde de, gerek mimaride gerekse diğer sanat kollarında aynı gelişme kesintisiz sürdü. Cami, medrese ve öteki mimari türlerdeki yapılarda, Atabegler de eski plan şemalarına bağlı kaldılar. Minyatür sanatı Atabegler devrinde daha da gelişti. Bu minyatürlü yazmaların birinde görülen bir resim gayet ilgi çekicidir. Musul Atabegi Bedrettin Lulu bin Abdurrahman, oturmuş halde elinde oku ve yayı ile cepheden portresini yaptırmıştır. Böyle ileri bir gerçekçiliğe varan resim sanatı, Atabeglerin sanatçıları sürekli korumalarıyla gelişti. Moğol saldırısıyla kentlerin yakılıp yıkıldığını, kitaplıkların yağmalandığını düşünürsek, elde kalan bu minyatürlü yazmaların önemi bir kat daha artmaktadır.

Atabegler devrinden sonra Türk sanatının gelişme çizgisini izleyecek olursak, bir yönde Anadolu Selçuklularını, diğer yönde Mısır'da Türk Memluklarını buluruz.

Memluklar mimaride, daha önce Eyyübilerin Suriye'den getirdikleri dört eyvanlı medrese örneğine, Batı Türkistan'daki yüksek kubbeli türbeyi eklediler. Genellikle dört eyvanlı yapı tipi, hem medrese, hem de camide kullanılmış, zaman zaman bunların önüne yüksek kubbeli bir türbe de eklenmiştir. Bunun en güzel örneklerinden biri, **Sultan Hasan medresesidir**. Bu devir yapıları, anıtsal taçkapıları, renkli taşlarla bezeli duvar ve avluları ile ortaya çıkarlar. Ayrıca, Kahire dışındaki Memluk türbeleri, Semerkant ve Buhara'daki türbelere benzer ve genel görünüşleriyle değişik bir etki bırakır.

Silvan Ulu Camii (Diyarbakır) dışından bir görünüş.

anadolu selçukluları devri sanatı

Türkler Anadolu'ya 1071'de yerleştiler. Oysa bu tarihten çok önce Anadolu'ya sızmaya ve yerleşmeye başlamışlardı. Yine de tarihler, Alparslan'ın amcazadesi Kutulmuş oğlu Süleyman'ın Melikşah tarafından Anadolu'yu fethe gönderildiği tarihi temel alırlar. O günden bu yana gelişen sanatı üç ana bölüme ayırabiliriz. Bunlar sırasıyla, Selçuklu, Beylik ve Osmanlı Devri sanatlarıdır.

İlk ikisi, daha çok Anadolu'da gelişmiş ve yaşamış, Osmanlı sanatı ise geniş ülkeler üzerine yayılmıştır.

Selçukluların Anadolu'ya gelişlerinden kısa bir süre sonra Haçlı seferleri başlamış ve bunu başka uğraşılar izlemiştir. Sanatın biçimlenmesi, ancak siyasal düzenin sağlanmasından sonra gerçekleşmiştir.

Düzen kurulduktan sonra Selçuklular, Doğu Roma, başka bir deyişle Bizans İmparatorluğu toprakları üzerinde, İran'da, Irak'da ve Suriye'de geliştirdikleri sanatlarını Anadolu'ya taşıdılar. Gelenlerin sanatı, daha önceki Anadolu sanatından kesinlikle ayrılıyor, ayrı bir düşünce ve duyuşun eseri olduğu ilk bakışta anlaşılıyordu. Öte yandan Selçuklular, eski yapıların taşlarını ve malzemesini kullanmakta, yerli ustaları çalıştırmakta bir sakınca görmüyorlardı. Bütün bunlar onların kendilerine olan güvenlerini gösterir. Köklü ve oluşmuş bir sanatın mirasiyle yüklü olarak Anadolu'ya gelen Selçuklular için bu normal bir sonuçtu. Eğer aldıkları mirası Anadolu'da daha da geliştirmiş ve değişikliğe yöneltmişlerse, bunda bulundukları yerin iklim koşullarının ve geçen zaman içinde değişen zevk ve düşüncelerin büyük payı vardır. Bazan ayrıntılarda ortaya çıkan yerli özellikler, çalışan ustaların eski alışkanlıklarının sonucudur. Yoksa yapıların tümünde Selçukluların ana karakteri kuv-

Kızıltepe Ulu Camii (Mardin).

vetle kendini göstermektedir.

Aslında Selçuklular yerleşmiş bir kültürle gelmemiş olsalardı, yüzyıllardır her türlü sanatın beşiği olmuş, dünyanın en zengin kültürlerinin bir araya geldiği ve yaşadığı Anadolu'da yerli sanatın etkisinde kalmamaları imkansızdı. Bu yargı, sanat alış-verişlerinin zararlı olduğunu göstermez. Tersine, etkilere açık, ama ona biçim ve öz verebilen sanatların değerini ortaya koyar. Ve etkileri kendi içinde eritip ona yeniden biçim veren Selçuklu sanatı da bu yolu izlediği için, en soylu sanatlar arasında yer alır.

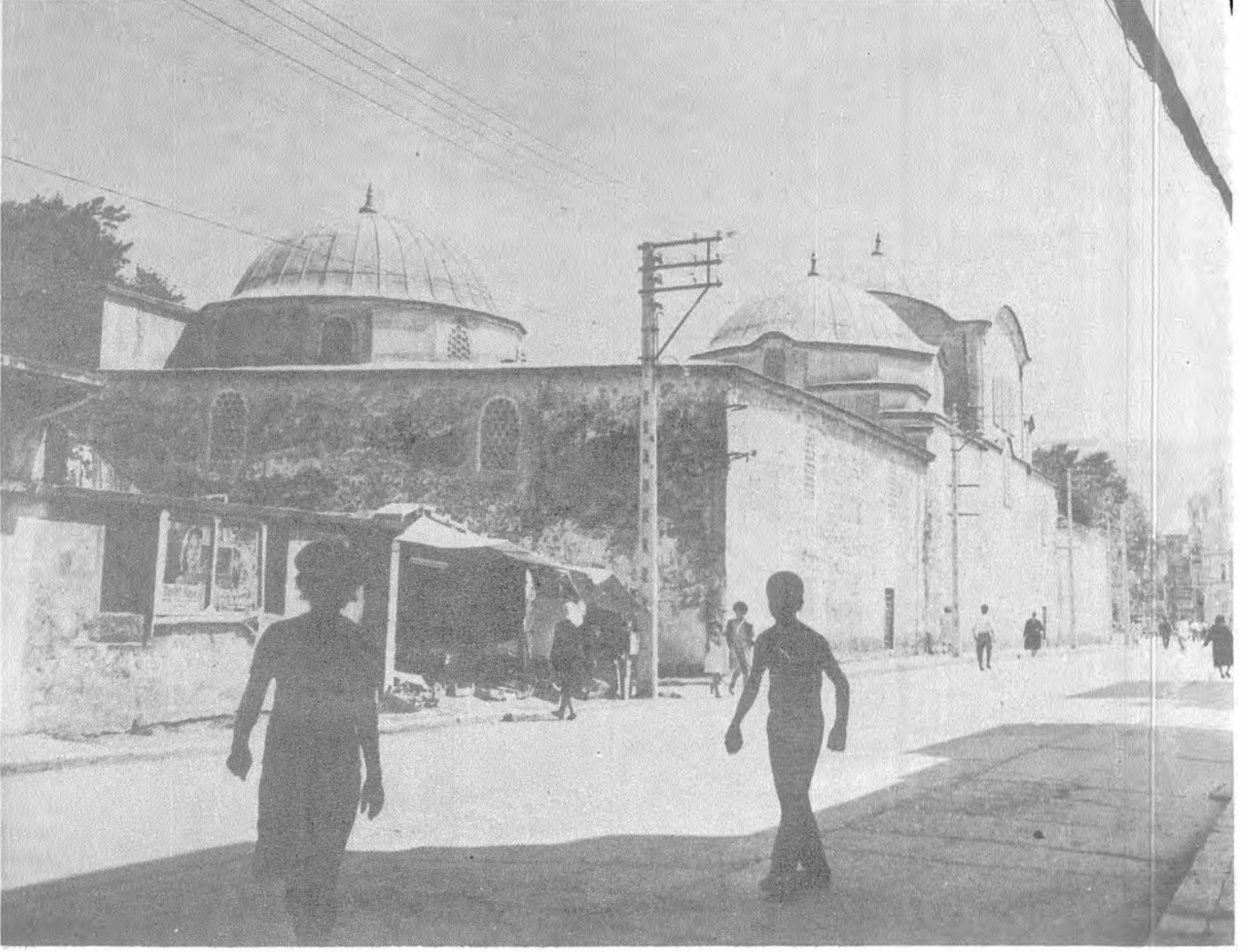
Türkler Anadolu'ya gelişlerinin ilk yıllarında çeşitli bölgelerde yarıbağımsız beylikler kurdular. Bunlara **Selçuklu öncesi beylikleri** adı verilir. Selçuklu öncesi beyliklerinin en önemlileri Sivas, Kayseri ve Malatya'da **Danişmentliler,** Diyarbakır, Mardin ve Hasankeyf'de **Artuklular,** Erzurum'da **Saltuklular,** Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar'da ve Divrik'te **Mengüçlüler**dir.

Günümüze dek kalan ilk Anadolu camilerinde, birkaç plan şekli denenmiştir. Danişmentlilerden kalma Sivas ve Kayseri Ulu Camileri, çeşitli onarımlar geçirmiş, yalın yapılardır. Saltuklu Beyi Mehmet Kızılarslan'ın Erzurum'da yaptırdığı Ulu Cami, mihrap önündeki kubbesi ve yine orta mekânlardaki zengin tonoz örtüleriyle ilgi çekici bir yapıdır.

Bu devrin en zengin yapılardan biri, kuşkusuz, Mengüçlüler devrinde yapılan Ulu Cami ve Şifahane'dir (1288). Mengüç oğullarından Ahmet Şah tarafından yaptırılan camiin büyük kapılarındaki süsler ve içindeki örtü şekilleri, yapıya değişik bir atmosfer verir. Bu cami, yepyeni motifleriyle, Selçuklu sanatı içinde her zaman sorun olmuştur. Camiye bitişik olarak Mengüç oğullarından Behram Şah'ın kızı ve Ahmet Şah'ın zevcesi Turhan Sultan tarafından yaptırılan hastane de, taçkapısı ve iç süslemesi açısından yeniliklerle doludur. Camiin kapılarında ve yer yer iç süslerinde bitkisel ve geometrik motifler dikkati çekmekte, plastik bir görünüme bürünmektedir. Bir an öteki Selçuklu yapılarının kapı süslerini düşünürsek, arada benzerlikler bulmak mümkündür, ama bunun yanında yepyeni ve değişik ögelerin eklendiği de görülür. Camiin batı kapısında görülen çift başlı kartal Selçuklu Sultanı Alaettin Keykubat'ın, doğan kuşu ise Mengüçoğlu Ahmet Şah'ın armasıdır.

Bu yapı grubu, her ne kadar genel gelişmenin dışına çıkıyorsa bile, yine de uzun yıllar, yeniliklerle dolu bir eser olarak yaşayacaktır.

Artuklular ülkesine yaklaşınca, yerleşmiş bir Ulu cami tipiyle karşılaşıyoruz. Diyarbakır Ulu Camii bunun en güzel örneğidir. Anadolu'nun en eski camii olan bu yapının ilk şekilleri Melikşah devrine kadar iner (1091-1092). Plan şekli, Şam Ümeyye camiinin planını temel almıştır. Avlusunun bir tara-

Sinop Ulu Camii.

fında antik bir tiyatro sahnesinden yararlanılmış, öteki tarafıysa buna benzetilerek Artukoğullarından Elaldı zamanında yapılmıştır. Güney Doğu Anadolu'da uzun yıllar hüküm süren Artukoğullarının bıraktıkları birçok eserin yanısıra XIII. yy. başından kalma, Mardin'in ilçesi Kızıltepe'de yapılan Ulu cami gerçek bir sanat ürünüdür. Kurak, düz bir arazinin ortasında, uzaklardan yarı yıkılmış kubbesi ile beliren yapı, yaklaştıkça ortaya çıkan gösterişli cephesiyle etkisini bir kat daha kuvvetlendirir. Taçkapısı, mihrabı ve kesme taştan ağır başlı mimarisiyle, önemli yapılardan biridir.

Bunlar dışında, Artukoğullarından kalma Harput, Mardin, Silvan Ulu camileri, plan ve süslemeleriyle erken devir cami mimarisinde birer aşamadır. Bu yapılar, mimarinin gelişmesinde belirli yenilikler getirmişlerdir.

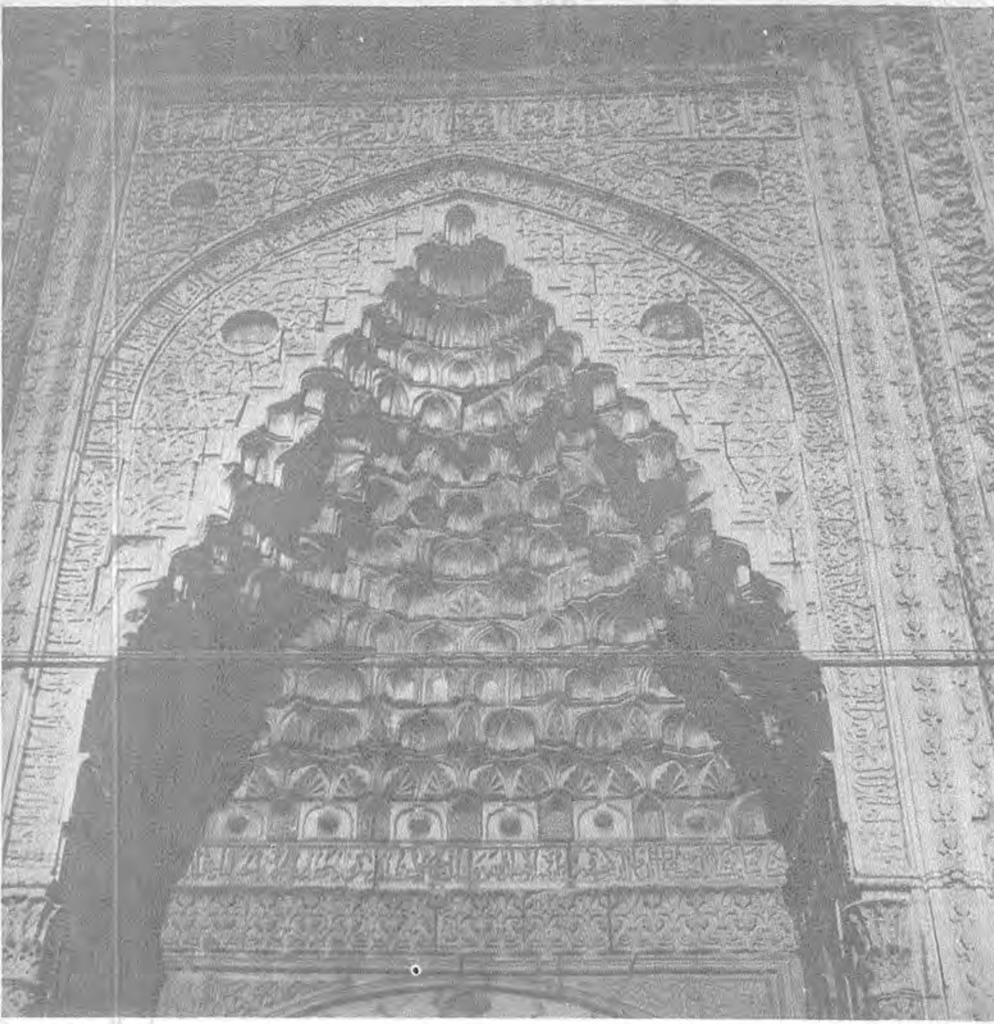
Selçuklular devrinden kalan camiler ise, iki ana yoldan geliştiler: birincisi taştan ve tuğladan duvarlar üzerine ayak veya sütunlara dayanan normal camiler, ikinci grup ise ağaç direkler üzerine oturan, zengin dekorlu ahşap camiler.

Selçuklulardan günümüze kadar gelen, tarihi belli en eski yapılardan biri, **Alaeddin Camii**'dir. Konya'da kendi adıyla anılan bir tepe üzerindedir. Yapımına 1155 yılında Rükneddin Mesut zamanında başlanmış, 1220'de Alaeddin Keykubat zamanında tamamlanmış ve onun adını almıştır. İçi sütunlardan bir ormanı andıran cami, birçok devir geçirdi. Selçuklu çinili mihraplarının en güzellerinden biri olan mihrabı, içine 1889'da oturtulan mermer, zevksiz bir ikinci mihrap yüzünden güzelliğini yitirdi. Ahlat'lı bir ustanın yaptığı, 1155 tarihli abanoz ağacından eşsiz minber ise, bugün de bütün güzelliğiyle camide durmaktadır.

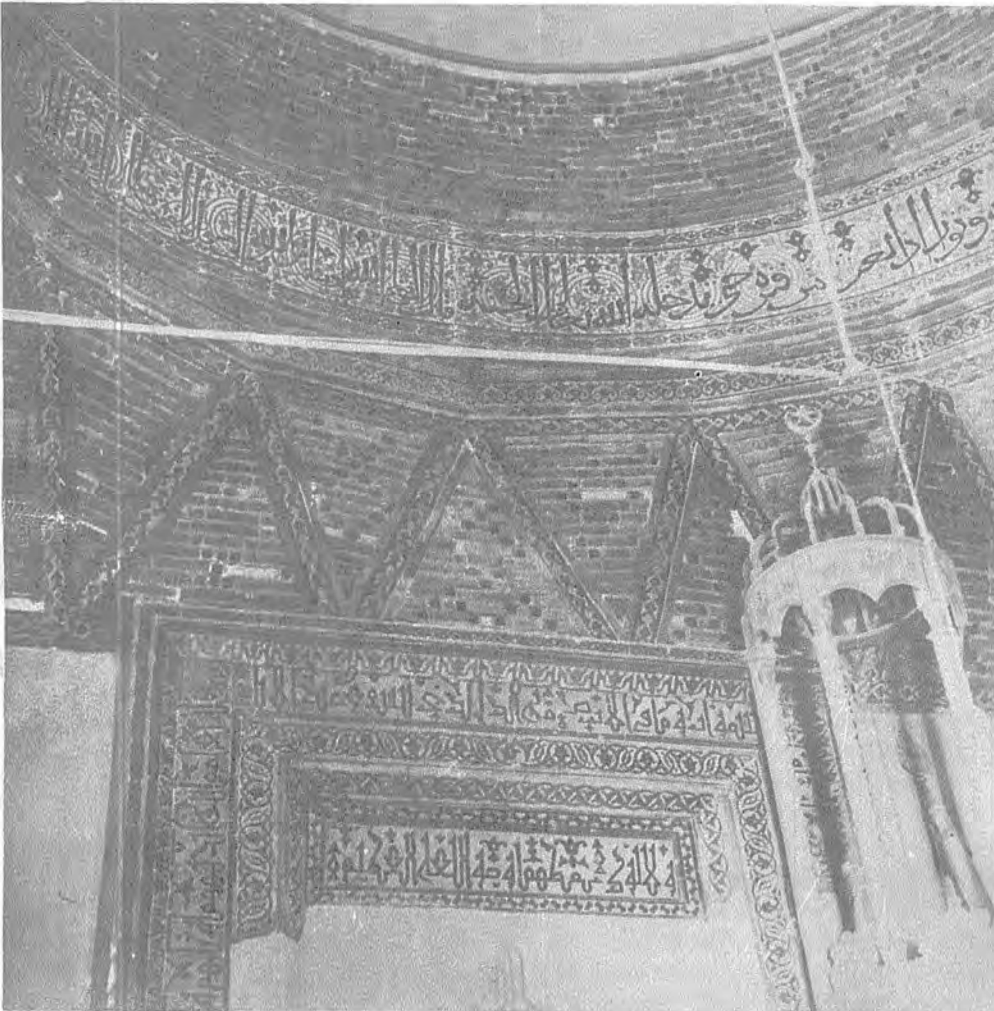
Birçok Selçuklu sultanı, Alaeddin camii avlusundaki bir türbede yatmaktadır. Sandukalarının üstleri mavi zemin üzerine beyaz kabartma yazıtlarla süslüdür. Alaeddin camiinin diğer ilgi çekici bir yanı da, avlu cephesidir. Üzerindeki bir yazıttan anlaşıldığına göre, avlu cephesinin yapımını Şam'dan gelen bir usta yönetmiştir.

Bu cami dışındaki çeşitli Anadolu camilerinde yeni denemelere gidilmiştir. Konya'da İplikçi, Sahip Ata; Niğde'de Alaeddin, Kayseri'de Küllük ve Huand ve Hacı Kılıç, Amasya'da Burmalı Minare ve Gök Medrese camilerinde ve birçok küçük mescitde ilgi çekici zenginlikler ve denemeler görülür. Bu camilerin bazıları zengin taş işçilikleri, bazılarıysa baştanbaşa çinili mihrapları ve mimari olgunluklarıyla dikkati çekerler.

Daha önce sözünü ettiğimiz ikinci grup yapılara, yani ahşap camilere gelince, bu camilerde genellikle ağaç direkler, mihrap duvarına paralel yada dikine yerleştirilmiş, yine ahşap sütun başlıkla-

Gök Medrese'nin (Sivas) cephesi (ustte). Gök Medrese'nin (Sivas) mescidi (altta).

rı üzerine ağaç hatıllar atılıp üzerleri örtülmüştür. Ahşap sütun başlıkları ve dekorlanmış hatıllar değişik bir görünüm yaratır. Ayrıca çoğundaki ahşap, süslü minberler, pencere kapakları ve çinili mihraplar, bu görünümü tamamlayan öğelerdir. Bu tip bir mimari Anadolu için karakteristiktir ve Beylikler devrinde de sevilerek kullanılmıştır. Bazılarının ortalarında bulunan açık alanlar, eski avlu fikrinin iklim koşullarıyla küçülmüş bir devamıdır. Dış görünüşleriyle içerdeki zenginlikler konusunda fikir vermeyen bu camilerin başlıca örnekleri şunlardır: Konya Sahip Ata Camii, Afyon Ulu Camii, Sivrihisar Ulu Camii, Ankara Aslanhane ve Ahî Evran Camileri, Beyşehir Eşrefoğlu Camii, Ayaş Ulu Camii, Niğde Sungur Bey Camii, Kastamonu Daday yolunda Kasaba Köyünde Mahmut Bey Camii, Karaman İlisra köyündeki Ulu Cami. Bunların bazıları Selçuklu, bazıları da Beylikler devrinin eserleridir ve herbiri, en ufak parçalarına kadar özenle korunması ve onarılması gereken birer canlı müzedir. Ayrıca bunlar, taş işçiliğine geniş yer veren bir bezeme zevkinin var olduğu yıllarda ortaya koydukları değişik biçim denemeleri yönünden de ilgiyi üzerlerine çekmektedirler.

Ayrıntılarına girmeden kısaca üzerinde durduğumuz camiler, mekân sanatının gelişmesinden çok, ince bir zevkin bezediği yapılardır. Bazılarında, ilerdeki gelişmeye yol açacak yenilikleri görmek mümkünse de, bu ancak Beylikler devrinden başlayarak Osmanlılarda doruk noktasına çıkacaktır. Ama Selçuklu camileri, insanın gözlerini kamaştıracak çini mihrapları, birbirinden güzel ahşap minberleri, süslü cepheleri ve kapıları, burmalı veya çinili minareleriyle göz doldururlar.

Bir toplumun kültür düzeyini gösteren öğelerin başında okullar ve üniversiteler gelir. Selçuklular devrinde de hemen her ilde bir yada birden fazla medresenin bulunuşu, Ortaçağ'da Anadolu kentlerinde, kültürel alanda ulaşılan yüksek düzeyi göstermeğe yeter. Büyük Selçuklular devrinde ortaya atılan ve geliştirilen medrese mimarisi, gerçek gelişmesini Anadolu'da bulmuş ve yaygınlaşmıştır. Bunların bazılarında dinle ilgili bilgiler, bazılarında da deneysel bilimler okutulmaktaydı. Özellikle tıp biliminin okutulduğu ve uygulandığı medreseler ve hastaneler Selçuklularda yaygındı. Bütün bunların yanında

bazıları da gözlemevi (rasathane) olarak kullanılıyordu.

İçinde odaları açık ve kapalı dershaneleri bulunan medreseler, açık ve kapalı olarak Anadolu'da iki yönde ilerledi. Kapalı medreseler, orta avlunun kubbe ile örtülmesinden meydana gelmiştir. Bu tip bir medrese mimarisi, Büyük Selçuklular devrinde görülmeyen bir özelliktir. Suriye'de Atabegler zamanında ilk defa kapalı bir medrese görülüyor. Bunu Anadolu'nun iklim koşullarına bağlamak isteyenler varsa da, aynı yerde hem kapalı hem de açık medreselerin yapılışı bu düşünceye güç kazandırmıyor. Kapalı medreseler Anadolu'da, sürekli uygulanan bir plan denemesidir. Fakat çoğu zaman eyvanlı plan şemasına gene de bağlı kalınmıştır. Avlulu, dört yada iki eyvanlı medreseler, Gazneliler ve Büyük Selçuklularla gelen, kökleri eskiye dayanan bir yapı tipidir.

Kültür yaşamını bütün canlılığıyla sürdüren medreseler, aynı zamanda mimarilerinin dengeli oluşu ve zevkle yapılmış süsleriyle de göz doldururlar.

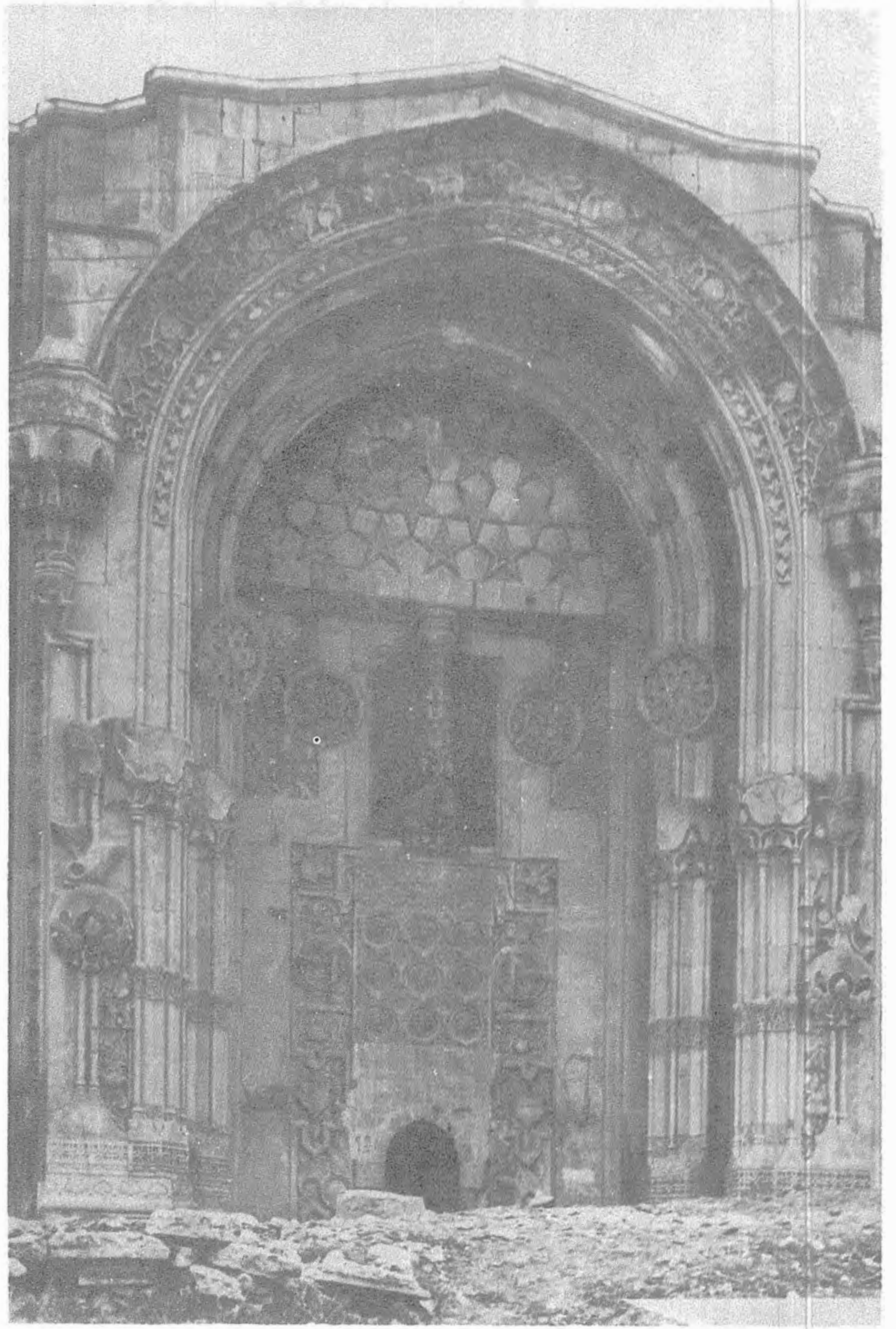
Sivas Gök Medrese, İnce Minareli Medrese ve Erzurum Hatuniye medresesinde görüleceği gibi, giriş kapısının iki yanına zarif iki minare yerleştirilmiş medreseler de vardır. Çoğu kez sırlı tuğladan yapılan bu minarelerin pırıltılı bir görünümleri vardır. Tek veya çift katlı olan medreselerin birçokları çinilerle ve kabartmalarla bezenmiş, mermer yada kesme taşlarla süslü kapıları da Türk taş işçiliğinin en zarif örnekleriyle bezenmiştir. Zaten Medrese ve kervansarayların «taçkapı» denen anıtsal ana giriş kapıları, her devirde ve çağda hayranlık yaratmıştır.

Günümüze kadar gelen en ünlü Selçuklu medreseleri, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Erzurum, Niğde, Konya gibi ünlü Selçuklu kentlerinde toplanmaktadır.

Açık eyvanlı medreselerin en ünlüleri, Konya'da Sırçalı, Sivas'ta Şifâhiye, Gök Medrese, Buruciye, Çifte Minareli, Kayseri'de Huand, Çifte Hatuniye, Sahibiye, ve Siracettin, Tokat'ta Gök, Erzurum'da Hatuniye medreseleridir.

İkinci grup kapalı medreselerin en eskileri, Danişmentlilerden Yağıbasan tarafından yaptırılan, Niksar ve Tokat'taki Yağıbasan medreseleridir. Bugün ikisi de yıkılmak üzeredir ve bakımsızdır.

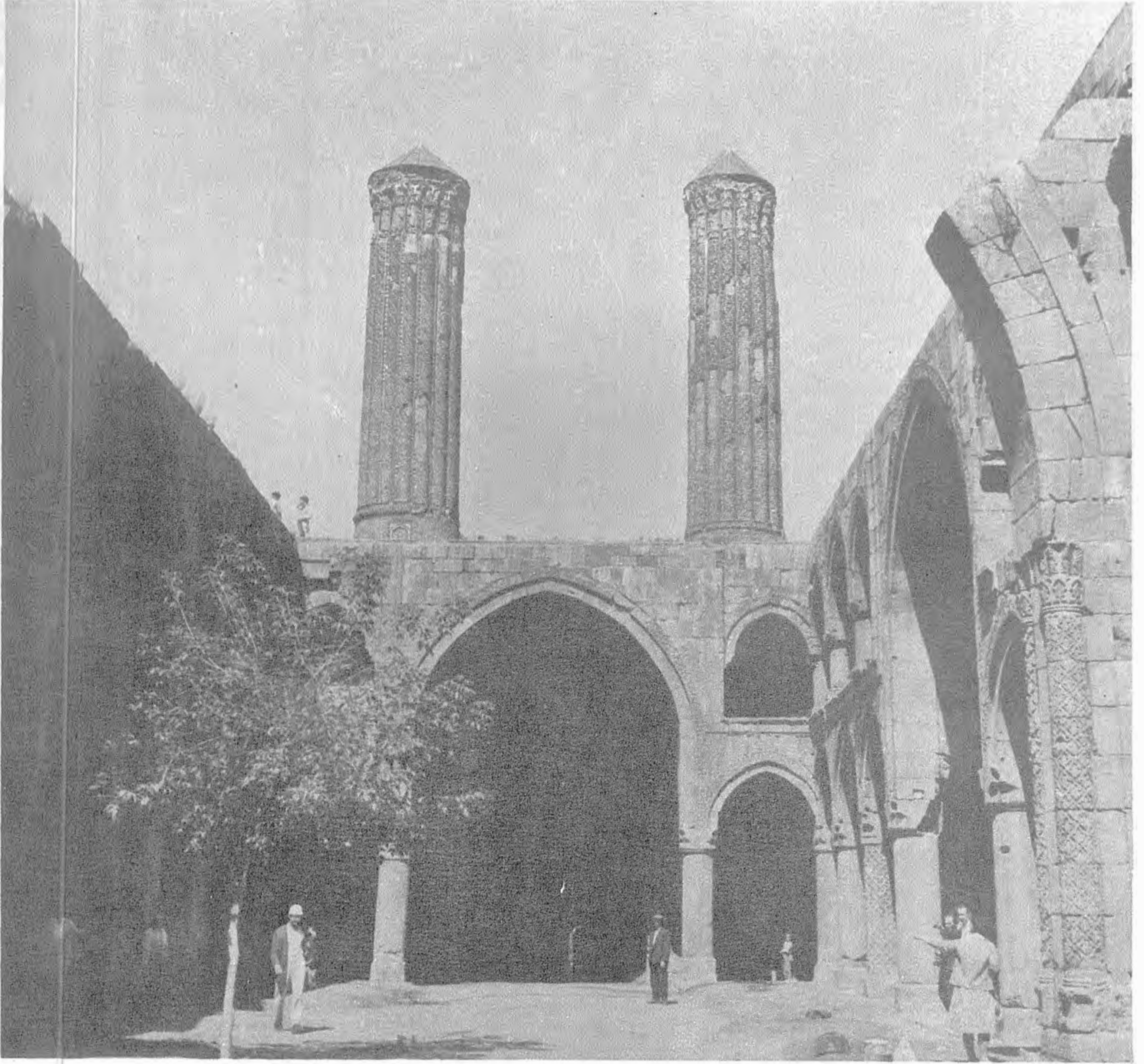
Selçuklular devrinden kalan kapalı medreselerin en önemlileri, Konya'da bugün çini müzesi olarak kullanılan Karatay, taş müzesi olarak kullanılan İnce Minareli ve aslında gözlemevi olarak yapıldığı sanılan Kırşehir'de Caca Bey ve Afyon'un Çay ilçesinde Çay medreseleridir. Bunların dışında, yurdun çeşitli yerlerine dağılmış daha bir sürü kapalı medreseler vardır. En çok tanınan, Konya'daki Karatay medresesinin mozaik çini tekniğiyle yapılmış kubbeleri, lacivert zemin üzerine firûze yıldız şekilleriyle gök kubbeyi andırır. Ayrıca duvarları da çinilerle bezelidir.

Divriği Şifahanesinin cephesi.

İnce Minareli Medrese ise, cephesinin olgun güzelliğinin yanısıra, içte sırlı tuğlalarla yapılmış sade kubbesiyle dengeli bir mimari karşısında bulunduğumuzu gösterir. Ne yazık ki, medreseye adını veren zarif, ince minaresi, 1901'de yıldırım çarpmasiyle birinci şerefesine kadar yıkılmıştır. Çay İlçesindeki Çay medresesi, zengin çinilerle süslü kubbesi, mihrabı son onarımlar sırasında iyice bozulmasına rağmen, gene de eski güzelliğinden çok şey kaybetmemiştir.

Konya'da İnce Minareli, Sivas'ta Gök Medrese ve yine Konya'da Sahip Atâ cami ve külliyesini yapan, yaşadığı devrin ünlü mimarı Kelûk bin Abdullah, karşımıza gerçek bir sanatçı kişiliğiyle çıkıyor.

Çifte Minareli Medrese'nin (Erzurum) avlusu.

Ne var ki, diğer birçok ünlü yapının mimarlarını ve süsleyicilerini bilemiyoruz.

Selçuklu dinsel mimarisinde cami ve eğitim kurumu görevi yapan medreseler yanında, türbelerin de önemli bir yeri vardır. Bunların dört duvar üzerine kubbe ile örtülü olanlarına **türbe,** silindirik veya çokgen gövde üzerine koni yada piramit biçimli çatı ile örtülü olanlarına da **kümbet** adı verilir. Kümbetlerde, genellikle, içerde gizli bir kubbe vardır.

Anadolu'nun her kentinde birkaç örneğini gördüğümüz bu küçük, zarif mezar-anıtlar, o kentin görünümünü güzelleştirir. Ölümün ağırlığından uzak, sanki yaşama bağlılığın simgesidirler. Selçuklular, kümbetlerin anıtlaştırdığı ölümü ağırlık ve sıkıntıdan kurtarmışlardır. Çoğu kez kent yaşamına karışan bu yapıları, kimse ölülerin gömüldüğü yer olarak düşünemez. Anadolu'nun her yerine serpilmiş olan yüzlerce kümbetin öncüleri, İran'da, Azerbaycan'da ve daha başka çevrelerde Büyük Selçuklular zamanında yapılmıştı. Anadolu kümbetlerinde ise, ölçü ve oranlar daha bir oturdu ve yerleşti.

Kırşehir'de **Melik Gazi Kümbeti** çadır karakterini açıkça gösteren yapılardan biridir. Bundan başka, **Erzurum'da Emir Saltuk Kümbeti XII.yy.'dan** kalmış en eski Anadolu kümbetlerindendir.

Kümbetler bakımından en zengin yerler, Van Gölü kıyısında Ahlat ve Orta Anadolu'da Kayseri'dir. Van Gölü kıyısındaki Ahlat'ta bulunan bir sürü kümbet, birbirinden güzel form ve süslemeleriyle unutulmaz yapılardır. Zamana dayanarak gelmiş olan bu yapıların sayıları, bugün yavaş yavaş azalmaktadır.

Kayseri'deki kümbetler kentin içine ve dışına serpiştirilmiştir. Bunlardan en çok tanınanı **Döner Kümbet**'tir. Kabartma arması, kuş, pars figürleri ve yelpaze biçimindeki hurma yapraklarıyla bu kümbetin zengin bir bezemesi vardır. Niğde'de yine böyle kabartmalarla bezeli bir başka kümbet daha var-

dır: **Hüdavent Hatun kümbeti.** Hüdavent Hatun'da, çifte kartal, insan başlı kuş, diğer hayvan figürleriyle bitki motifleri, zengin taş işçiliğiyle bezeli dış yüzlerine serpiştirilmiştir. Birbirinden güzel Anadolu kümbetlerinin değişik özellikleri saymakla bitmez. Aynı gelenek bir süre Beylikler Devrinde devam edecek ve Osmanlılardaysa yerini türbelere bırakacaktır.

Selçukluların yarattığı bu zarif kümbetlerin yanı sıra, işi anıtsal bir mimariye götüren Kervansaraylar ve hanlar, Selçukluların tükenmeyen yaratma güçlerinin bir kanıtıdır. Artık kervansaray ve hanlarda mekân sanatının vardığı aşamaları görebiliriz. Daha önce camiler konusuna değinirken, dinsel mimaride gerçek mekân sanatının Osmanlılarda ortaya çıkacağını söylemiştik. Selçuklular bunu sivil yapılarında, yani kervansaraylarında denemişlerdir. Selçuklu sultanları ve vezirleri, Anadolu'nun güvenliğinin sağlandığı XIII.yy. boyunca, ünlü kervanların gelip geçtiği ticaret ve kervan yollarında mekân ve mimari sanatının birer anıtı olan yapılarını diktirmeğe başladılar. Bunların en büyük ve zengin dekorluları olan **Sultan Hanlarda**, önde kare veya dikdörtgen bir avlu, avlunun iki tarafında sıralanan odalar, avlunun ortasında birer köşk mescit, arkasında uzunlamasına dikdörtgen bir hol görülür. Bazan etrafları kulelerle çevrilidir. Bütün süsleme, avlu ve kapalı mekân girişleriyle, **köşk mescit** denen avlunun ortasındaki yapıda kullanılır. Bunun dışında yapı, gücünü mekân anlayışından alır. Ortaçağda ve daha sonra buralara konup göçen veya görmeye gelen Batı'lı gezginler, ister istemez bu yapıları Avrupa'nın gotik katedralleriyle karşılaştırmışlardır. Kervansaraylarda süsleme ölçülüdür ve gerektiği yerde kullanılmıştır. Anıtsal iç ve dış taçkapıları, süzülen ve arılaşan bir zevkin simgesidir. Bunlar içinde, Aksaray - Konya yolunda mermer taçkapılı Sultan Han, Kayseri - Sivas yolunda içi bir katedrali andıran Sultan Han, Aksaray - Kayseri yolunda Ağzıkara Han ve daha birçokları, en güzel han örnekleridir. Bu hanlarda din ayrımı gözetilmeksizin herkes parasız konuk edilirdi. Kayseri - Sivas yolundaki Sultan Han'la, Karatay hanın birer de hamamı vardır.

Sözü edilebilecek diğer bir yapı grupu da, saraylardır. Beylikler ve Selçuklular devrinde Beyler ve Sultanlar, Anadolu'nun çeşitli yerlerine saray ve köşkler yaptırmışlardır. Bunların hiçbiri bugüne sağlam olarak gelmemiştir. Eldeki tek kalıntı, Konya'da, Alaeddin Tepesi eteğindeki Kılıçarslan II'nin yaptırdığı köşkün yıkıntısıdır. Oysa çeşitli kaynaklar, Alaeddin Keykubat'ın kışlık merkezi olan Alanya'da bir sarayı bulunduğunu söylemektedir. Gene, Beyşehir Gölü'nün batı kıyısında, Hoyran köyü yakınında Alaeddin Keykubat'ın Kubât Abad sarayında yapılan kesintili kazılarda, biri büyük biri küçük olmak üzere iki saray keşfedilmiştir. Bu sarayların odalarında, üzerlerinde birbirinden hareketli ve canlı hayvan ve insan figürleri bulunan çiniler bulunmuştur. Gene Selçuklular devrinde, Perge yakınında, Aspendos Tiyatrosunun bazı mekânları saraya çevrilmiş ve çinilerle bezenmiştir. Bu çinilerdeki süsler, Kubât Abad çinileriyle yakın benzerlikler gösterir. Bunun dışında, Erzincan'da da bir sarayın olduğunu biliyoruz. Kayseri'de Keykubadiye denen yerde yapılan kazılarda da saray kalıntıları ve çiniler ortaya çıkarıldı. Kayseri yakınındaki Erkilet'te Hızır İlyas Köşkü ve gene Kayseri Argıncık köyü kenarındaki Haydar Bey köşkü de bu arada sayılabilir. Bu saraylarda bulunan çinilerde-dinsel yapılardaki çinilerin tersine - canlı ve neşeli bir hayat görüşüne rastlanır. 1961 ve 1962 yıllarında Diyarbakır İçkalesinde

Pertev Paşa Camii (İzmit).

Gök Medrese Camii (Amasya).

yapılan kazılarda, XIII.yy.'ın başına ait bir Artuklu sarayı bulunmuştur.

Burada, armalı çinilerin yanısıra, zengin bir cam mozaik tekniğiyle yapılmış havuzlu ve dört eyvanlı planlı mekânlar görülmektedir.

Bütün bu mimari yapılardan Selçuklu sanatının çinileri, halıları ve figürlü plastikleriyle el sanatlarında da çok yüksek bir düzeye ulaştığı kanıtlanır. Selçuklular çinilerin en güzellerini yaparak dinsel ve sivil yapıları süslemişlerdir. Kuvvetli bir dekoratif güce sahip Selçuk halıları, dünyada halı sanatının başlangıcı olmuştur. Çinilerde ve taş kabartmalarda kuvvetli bir çizgi kompozisyonu örneği olan armaları, Haçlılar yoluyla Avrupa'ya gitmiş ve yayılmıştır.

anadolu beylikleri devri sanatı

XIII.yy.'ın sonunda Anadolu'daki Selçuklu Devleti kuvvetten düşüp yıkılınca, Anadolu'nun Türk bölgelerinde eski kaynakların **Tavâif-i Mülûk** adını verdikleri küçük Türk beylikleri kuruldu. Sayıları yirmiyi aşan bu irili ufaklı beylikler, XIII.yy.'ın sonunda, Dülkadir ve Ramazan oğulları beyliklerinin ortadan kalktığı XVI.yy.'ın başına kadar, yer yer yaşamağa devam ettiler.

Siyasal bütünlüğünü yitiren Anadolu Selçuklu devletinin mimarisi XIV. ve XV.yy. başlarında, çeşitli üsluplara bölündü. Yeni kurulan bu beylikler, yapılarını kendi kendilerine ve ellerinde bulunan araçlar ve olanaklarla yapmak zorunda kaldılar. Giderek, herbirinde ayrı bir üslup gelişti. Önceleri Selçuklu mimarisiyle, Beylikler devri mimarisini birbirinden kesinlikle ayırmak mümkün değildi. Selçuklu devri üslubunun çözülüşüyle Beylikler devri üslubunun kuruluşu, XIII.yy 'ın ikinci yarısında birbiri içine girmiş gibiydi. Ancak, XIV.yy başlarında Beyliklerin kendilerine özgü üsluplarını kazanmaya başladıklarını görmekteyiz. En güzel örneklerini XVI.yy.'da veren, klasik Osmanlı mimarisinin oluşumunda büyük payı olan Beylikler devri sanatı, Selçukluların yapı ve süsleme sanatına birtakım yenilikler getirmiştir.

Yeniliklerin başında, mekân anlayışının gelişmesi, yapıların açık ve kapalı kısımlarının dengelenmesi, iç ve dış görünüşün birbiriyle ilişkisinin artması, avlunun revaklı olarak cami gövdesine katılması, son cemaat yerinin cami mimarisinde belirmesi, anıtsal kapıların yalınlaşması, mermer kaplamaların kullanılması gibi özellikler gelir.

Selçuklu sanatı gücünü daha çok mimari ve süslemede göstermiştir. Anıtsal giriş kapıları, zengin çini kaplamalar, yapıların zenginliğini arttıran başlıca öğelerdir. Gerçi her alanda büyük bir atılım olmuştur, ama mimarinin aradığı gerçek mekân anlayışına, ancak büyük boyutlu kervansaraylarda ulaşılmıştır. Bugün bile gelip geçen yolcuları, gezginleri etkileyen bu anıtlar, Ortaçağ'ın en başarılı dengeli yapı örnekleridir. Kervansaraylar bir kenara bırakılırsa, Selçukluların, diğer yapı türlerinde mekân anlayışı bakımından aynı düzeye ulaştıkları söylenemez. Dinsel mimarinin en önemli yapı grubu olan camilerde de birçok yenilik ortaya konmuştur. Ancak, müslümanlığın aradığı herkesin bir birlik altında toplanması ' düşüncesine uygun tam bir denemeyle karşılaşmıyoruz. Bu arayış ve deneme, bir noktada, Beylikler devrinde ortaya çıkacaktır.

Bununla Selçuklu sanatına gölge düşürülmüş olunmuyor. Selçuklu sanatı, Anadolu'ya gerçek Türk damgasını vuran, şekil almasında, oluşumunda en büyük görevi yapan bir sanattır. Çinide, taşta, halıda, kilimde bugün bile ince bir süsleme zevkini bütün açıklığıyla görebiliyoruz. Beylikler devrinde ise, devamlı bir yalınlaşmağa, mekân an-

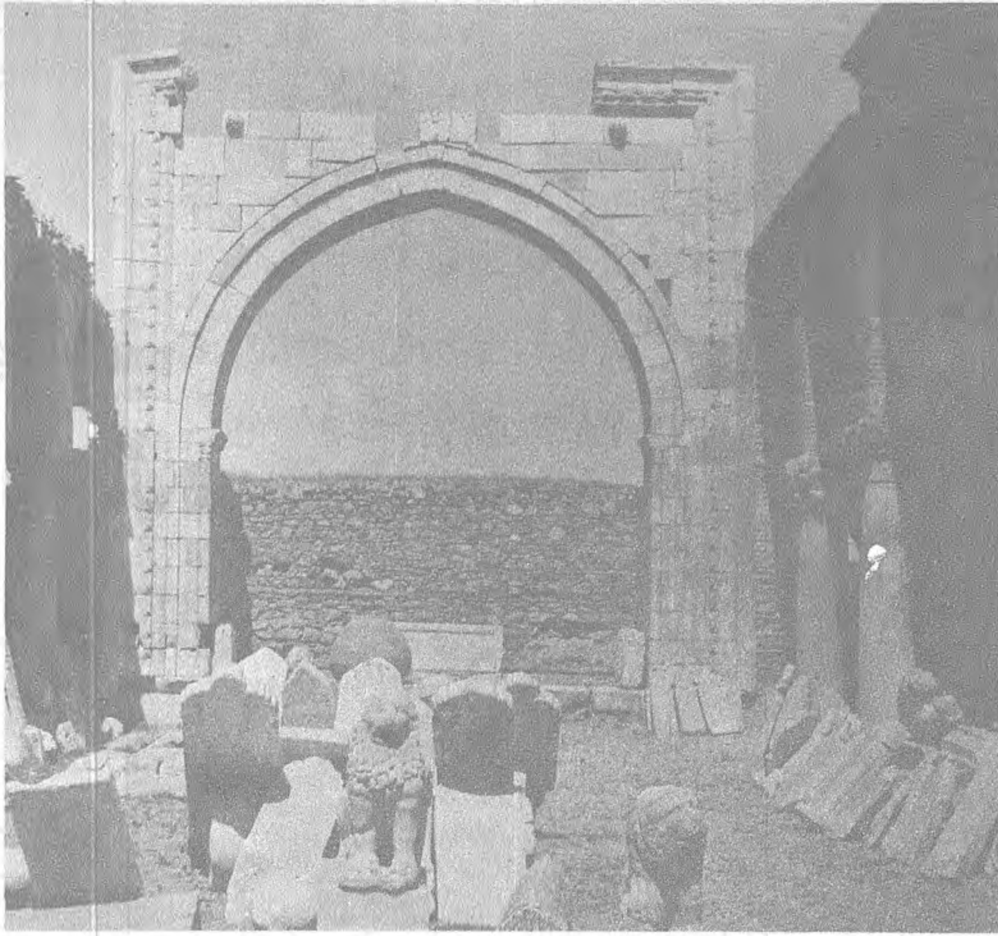
Firuz Bey Camii (Milas).

layışını geliştirmeğe gidilmesinde, ekonomik etkenlerin de büyük payı olmuştur. Küçük beylikler, kendi dar olanakları içinde mümkün olduğu kadar yalın, fakat gücünü başka bir yolda arayan yapılar ortaya koydular. Bu, Beylikleri yeni bir mekân anlayışına götürdü. Ayrıca, bu devir yapılarının, bütünüyle süslemeden yoksun bulunmadıklarını belirtelim. Üstelik bazıları, süsleme yönünden oldukça göz alıcıdır. Ama Selçuklu yapılarının tümünü düşünürsek, oran olarak Beylikler devri yapıları bu yönden parmakla sayılacak kadar azdır.

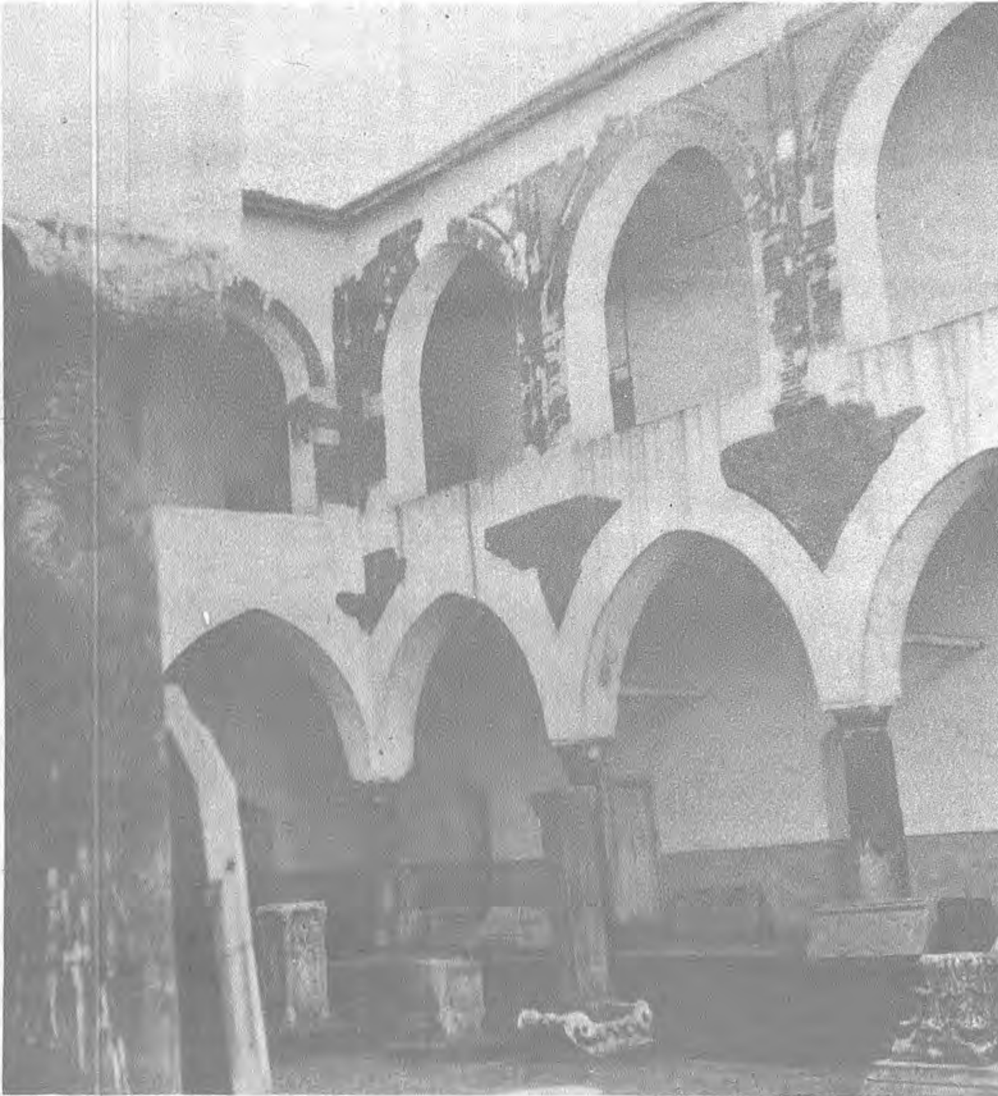
Genellikle Selçuklu yapıları gruplar halinde, kentler arasında dolaşan mimar ve ustalar tarafından yapılmıştır. Buna karşılık, Beylikler devrinde mimar ve ustalar, küçük beyliklerin birine yerleşerek çalışmağa başladılar. Bunda, ister istemez zevk ve düşünce farklılıklarının yanısıra, bölge ve iklim ayrılıklarının da mimar ve ustalar üzerinde etkisi olmuştur. Beylikler arasında çekişmeler eksik olmamış, birbirlerini egemenlikleri altına almak için yapılan mücadele sürüp gitmiş ve bu nedenle sınırlar sürekli değişmiştir.

1300-1403 yılları arasında Birgi, Selçuk, Tire, İzmir ve çevresinde yaşayan Beylik, Aydınoğulları'dır. Osmanlı hükümdarı İkinci Murat dönemine kadar ayakta kalan bu Beyliğin ortaya koyduğu yapıtların bazıları, gerçekten ilgiyle üzerinde durulacak niteliktedir.

Bunların en önemlilerinden biri, **Birgi Ulu Camii**'dir. Kareye yakın bir plan üzerine, 1312 tarihinde, Aydınoğlu Mehmet Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu cami, çinili mihrabı, ilginç minber ve pencere kapaklarının yanısıra, kırmızı ve lacivert renkte sırlı tuğladan mina-

Taş Medrese'nin (Akşehir) avlusu (üstte), Gök medrese'nin (Tokat) avlusu (altta).

resiyle, bakışları ilk anda üzerine çekmektedir.

Selçuk'ta Aydınoğlu Mehmet Beyin oğlu İsa Bey'in 1375 yılında yaptırdığı **İsa Bey Camii** de, Aydınoğullarından kalan ikinci önemli yapı örneğidir. Burada göz kamaştırıcı süslerin zenginliği, renkliliği yerine, mimari etkilerinin büyüklüğü dikkati çeker. İsa Bey Camii, aynı zamanda, Diyarbakır Ulu Camiinden sonra, Anadolu'da eski revaklı avlusu olan önemli camilerden biridir. Mermer bloklarla kaplı ana cepheyi gösteren batı duvarı, iki kat halinde pencere sıralarıyla dışa açılır ve ortasında çatıya kadar uzanan büyük ana kapı yer alır. Pencereleri çevreleyen süsler ile renkli taşlar, ana kapıyla birlikte tekdüze görünümünü değiştirerek, cepheye canlı bir görünüş getirir. Yapıdaki bazı değişik denemeleri, mimarının Şam'lı oluşuna yormak gerekir. Bu yapı, kapalı ve açık alanların dengeleştirilmesi, ana giriş kapısının yalınlığa giden bir anlayışla canlandırılması, avlunun üç yönden revakla kuşatılması, iki yanına tek şerefeli birer minarenin yerleştirilmesiyle, Beylikler devrinde ileri bir adım ve Osmanlı mimarisinin gelişmesinde önemli bir kaynaktır. Ne yazık ki, bu yapı bugün öteki antik kalıntıların eteğinde yıkılmağa bırakılmış durumdadır.

Bu önemli basamak yapıları dışında, Birgi, Selçuk, Tire ve İzmir'de birçok Aydınoğlu yapısı, bu kentleri süslemektedir. Özellikle Tire'ye gerçek görünümünü sağlayan, tuğladan canlı motiflerle bezenmiş minarelerin ve camilerin çoğu, Aydınoğulları devrinden kalmadır. Bunların planlarında bile, değişen dünya görüşü, yenileşme isteği belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır.

1292 - 1461 yılları arasında Kastamonu, Sinop, Safranbolu yöresine egemen olan güçlü bir beylik vardı: Candaroğulları. Bu Beyliğin Sinop kenti İsfendiyaroğullarına ve Kastamonu kenti de 1392'de Osmanoğullarına geçmiştir. Daha sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Sinop Beyliğine ve Candar oğullarına son verilmiştir. Bugün bu çevrede Candaroğullarından kalan birçok yapı, kent ve kasabalarımızı süslemektedir. Bunlardan en ünlüsü, Anadolu'daki ahşap camilerin içinde en zengin süslerle bezeli olanlarından biri, Kastamonu'ya 17 kilometre uzaklıkta, Daday yolu üzerindeki **Kasaba Köyü camiidir**. Candaroğullarından Mahmut Bey tarafından 1366'da yaptı-

Burucuye Medresesi (Sivas).

rılmıştır. Dışardan çok yalın görünmesine karşılık, içerisi gözleri kamaştıran bir renk ve süsleme zenginliğine sahiptir. Yapı, renkli kalem işleri, ahşap sütunları, başlıklarıyla ilgi çekici ve değişik bir görünüm alır. Bunun dışında, Kastamonu'da İbni Necar, İsfendiyar Bey, İbrahim Bey, İsmail Bey, Safranbolu'da Gazi Süleyman Paşa Camileriyle bu çevredeki birçok medrese, saray ve diğer yapılar, Candaroğullarından kalmadır. Bunların bazılarında görülen ahşap kapılar ve pencere kapakları, tahta oymacılık sanatının en ince örnekleri arasında yer alır.

Maraş ve Gaziantep çevresinde egemen olan ve zaman zaman sınırlarını çok genişleten, Oğuzların Bozok kolundan gelen Dülkadir Türkmenlerinin 1339'da kurduğu Dülkadiroğulları beyliği, Anadolu'da kurulan en önemli beyliklerin başında gelir. Bu beyliğin çeşitli yerlere dağılan önemli yapıtları arasında, özellikle Kayseri'de **Hatuniye Medresesi** Selçuklu medreselerinin bir devamı olmakla beraber, cephesine dengeli biçimde yerleştirilmiş sütunlu çeşmesi ve plandaki bazı değişmeleriyle, Beylikler devrinin yapmak istediği yenileşme eğiliminin somut örnekleridir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu değişmeler kesinlikle ortaya çıkmamaktadır.

Kayseri gibi Selçuklu sanatının ağır bastığı bir yerde, kuvvetli atılımların ortaya çıkması zordur. Bunun yanısıra, Maraş, Gaziantep, Antakya ve Elbistan gibi kasaba ve kentlerdeki medrese, imaret ve tekkeler, Suriye'de gelişen Türk sanatıyla Anadolu'da gelişen Selçuklu sanatının ortaklaşa özelliklerini taşıyan yapılardır. Bunlarda güneydoğu bölgesinin değişik taş işçiliği ve süsleme zevki açıkça görülür.

Kayseri, Tokat, Sivas, Zile ve yöresinde 1335-1381 yılları arasında egemen olan Eretnaoğullarına ait en göze çarpıcı yapı ise, yakın döneme kadar medrese olarak tanınan Kayseri'deki **Köşk Medrese**'sidir. Yapılan yeni incelemeler, Kayseri'nin biraz dışında bulunan bu yapının, medreseden çok bir **ribat** olabileceği düşüncesine güç kazandırmıştır. Kendine özgü bir planı olan bu yapı, medreseden çok, bir savunma ve oturulacak yer olarak düşünülmüştür. Öğrenim yapılabilecek odaları yoktur. Savunmayı kolaylaştırmak için dışarıya kapalıdır. Beylikler devrinde Anadolu'daki siyasal durumu düşünürsek, böyle bir yapının varlığını anlamak daha kolay olur. Bugün avlunun ortasında yer alan türbe, dekorları ve mimari ölçüleriyle gerçek bir sanat yapıtı özelliğini taşımaktadır.

Köşk Medresesi'nin dışında, Eretnaoğullarından kalma yapılar arasında, Sivas'ta **Güdük Minare** adıyla tanınan Eretnaoğlu Hasan Beyin türbesi, değişik biçimleri ve ölçüleriyle ilgi çekici bir yapıdır. Sivas'ta uzaktan hemen beliren bu türbenin üst kısmı zamanla yıkılmış olmasına rağmen, kalan kısımlar gene de, açık olarak gerçek değerini ortaya koymaktadır. Bu iki yapı bile, kısa süre egemen olan Eretnaoğullarının bıraktıkları yapıtlar hakkında fikir verecek niteliktedir. Gerçi bu kısa devrede büyük yenilikler ortaya koymak güçtür. Ama örnek olarak verdiğimiz her iki yapı da, bugünkü görünüşleriyle ilgi çekici yapıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu'da, özellikle Beyşehir

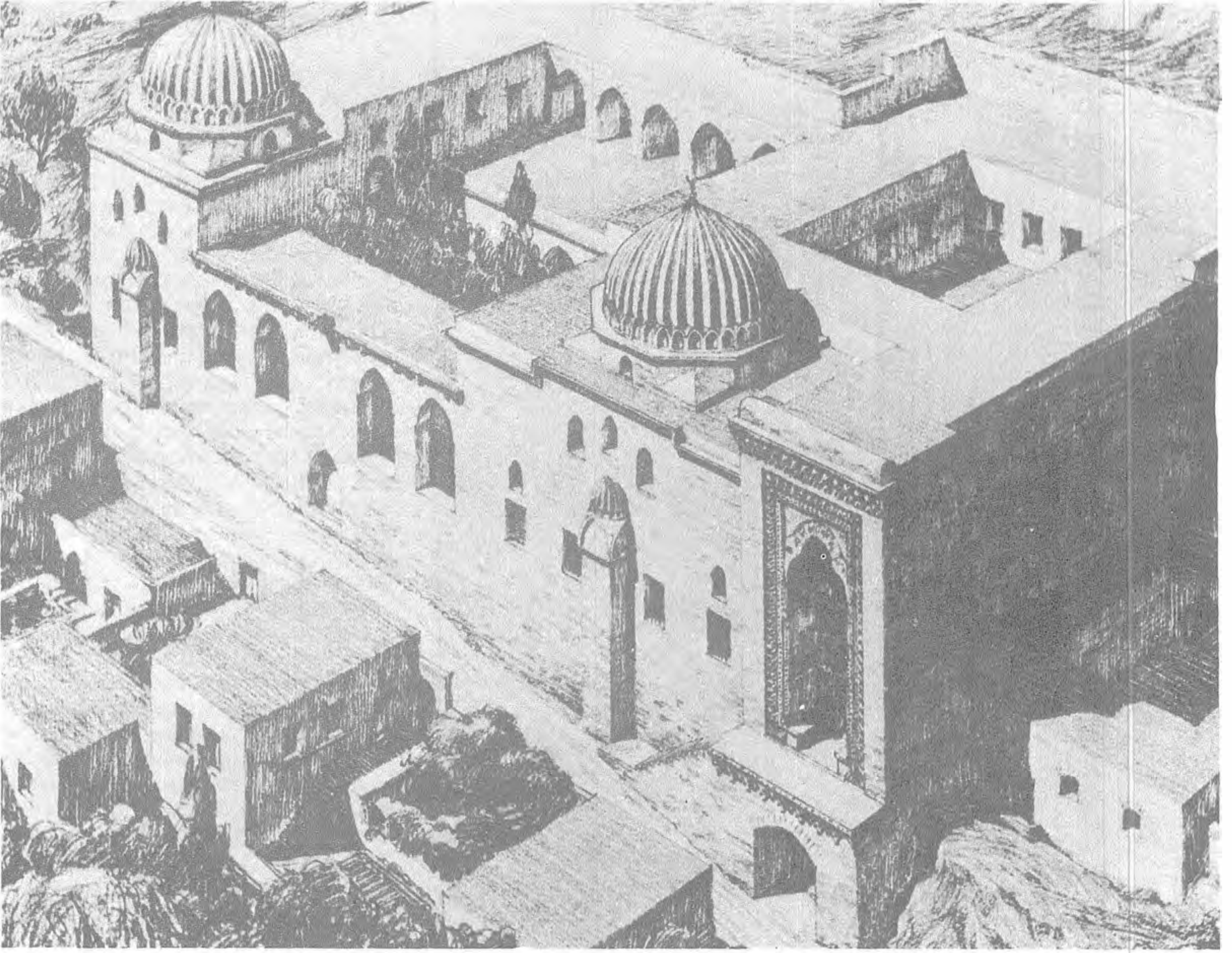
Karabey Medresesi'nin (Konya) taşkapısı.

ve çevresinde karşımıza çıkan bir beylik de, Eşrefoğulları Beyliğidir.. Beyşehir'de bugün en ünlü anıt olarak yükselen 1298 tarihli **Eşrefoğlu Camii** ve **türbesi,** başlı başına incelemə konusu olacak bir yapıttır. Cami, Eşrefoğlu Süleyman Şah tarafından yaptırılmıştır. Tamamen çinilerle süslü kapısı, sokağın durumuna uyularak ana eksen üzerinde değildir. İçerde çok süslü altı sıra ahşap sütun yer alır. Mihrabın önemini belirtmek için önüne yüksek bir kubbe yerleştirilmiştir. Baştanbaşa çinilerle süslü mihrabın yanında, ağaç oymacılığının şaheserlerinden olan minberi, bir arada Türk süsleme sanatının en güzel örneklerini vermektedir. Gerçekten bu yapı, Selçuklu geleneği içinde olmakla beraber, Anadolu'da yapılmış en zengin dekorlu yapıların başında gelir. Çini, ahşap ve kalem işinin böylesine bir arada görüldüğü, dengeli bir şekilde kullanıldığı yapı bulmak oldukça güçtür. Süslemelerin ayrıntılarına inildiğinde, eski geleneğe bağlı kalındığı görülür. Aynı durumu bitişiğindeki türbenin çinili kubbesinde de görmek mümkündür; plan olarak da, Selçuklu ahşap camileri geleneğine bağlıdır. Beylikler devrinin bu önemli yapısı, özenle saklanacak, korunacak niteliktedir. Bu yapıtın dışında Beyşehir ve çevresinde daha birçok Eşrefoğlu devri yapıtıyla karşılaşmak mümkündür.

Gene bu çevrede kurulan iki başka beylik üzerinde de kısaca duralım. Bunlardan birincisi, Kütahya, Ladik, Manisa ve Balıkesir yöresinde 1300-1428 yılları arasında egemen olan Germiyanoğulları Beyliğidir. İkinci Murat devrine kadar devam edebilen bu beyliğin en güzel yapıtları, Kütahya'da Yakup Çelebi İmareti, Kurşunlu, Pekmez Pazarı, Çatalçeşme ve İshak Fakih Camileriyle, ünlü Vacidiye Medresesidir. 1411 tarihli Yakup Çelebi İmareti, bir duvarına yerleştirilen ve duvarı boydanboya kaplayan taş vakfiyesiyle ilginç bir yapıdır. Bunun yanısıra gözlemevi olarak kullanılan Vacidiye medresesi, birincisine oranla Selçuklu geleneğine çok daha fazla bağlıdır. Bu yapıt, Anadolu'da sayılı olarak yer alan kapalı medreselerin, Beylikler devrindeki yeni bir tekrarıdır. Oysa Yakup Çelebi İmareti, plan olarak Erken Osmanlı devrinin **«Zaviyeli camiler»** tipine girer; giriş kısmı az rastlanır bir karakter taşır. Bu da, Germiyanoğullarının Osmanlılarla olan sıkı ilintilerinin bir sonucudur.

İkinci beylik ise, Hamitoğullarıdır. Bu beylik, 1300-1426 yılları arasında Eğridir, İsparta, Antalya yöresine egemen olmuş, 1426'da Osmanlı buyruğuna girmiştir. Bu beylikten bize kalan yapılar içinde iki medrese önemlidir. Birincisi, Dündar beyin Eğridir'de, surların bitişiğinde yaptırdığı, ikinci katının zamanla bozulması yüzünden yanlış bir görüşle yıkılarak tek katlı gibi onarılan ünlü **Taş Medrese'**dir. Bu yapı da birçok sorunu beraberinde getirmektedir: kapısı ve üzerindeki yazıt, Selçuklu devrini göstermektedir, oysa içerdeki yazıt Dündar beye aittir. Bu anıtsal Selçuklu kapısının, Eğridir'in çok yakınındaki Selçuklu kervansarayından alınarak buraya getirilmiş olması mümkündür. Bu tip kullanım, Beylikler devrinde sık sık karşımıza çıkar. İkinci medrese, Antalya'nın Korkuteli ilçesinin biraz dışında, 1318 tarihli **Emir Sinanettin Medresesi'**dir. Bu da, iki katlı ve ilginç bir medresedir. Dündar Bey medresesi kadar süslü taş işçiliğine sahip değilse de, kuvvetli mimari özellikler taşır.

Karamanoğulları Beyliğine geçmeden önce, kısaca öteki beylikler üzerinde duralım. Aydın, Sultanhisar, Milas yöresinde, 1300-1425 yılları arasında egemen olan ve Yıldırım Beyazıt zamanında yıkılan Menteşeoğulları beyliği, zengin görünüm sağlamak amacı ile mimariye mermeri sokmuş, bu gelenek devamlı olarak kullanılmıştır. Bunların yapıtlarında mimari özelliklerin yanı sıra, mermerin zengin görünümü de yapılara çok şey katmıştır. Söke ilçesine bağlı Balat köyünde, İlyas Beyin 1404'de yaptırdığı cami, tamamen mermerden ve çok zengin süslemeleriyle tipik bir örnektir. Gerçekten, bu tip bir görünüş büyük bir yeniliktir. Bu cami, ünlü Miletos kenti kalıntıları bitişiğinde, tek şerefeli minaresiyle eski çağların büyük yapılarıyla boy ölçüşmektedir. Menteşeoğullarının Milas ve Peçin'de daha birçok yapıları vardır.

Mardin'deki medresenin kuşbakışı görünüşü.

1300-1410 yıllarında Manisa, Foça, Saruhan, Gördes ve Demirci yöresine egemen olan Saruhanlılardan ise, Manisa'da Ulucami, medrese, imaret, Demirci'de Yakup Bin Devlet Han medresesi; Gördes'te Pekçe Bey Camii, elde kalan başlıca yapıtlardır. Özellikle Manisa Ulu Camii, revaklı avlusu, merkezî planıyla Osmanlı büyük camilerinin öncüsü ve basamak yapısıdır.

Adana, Tarsus yöresinde uzun yıllar egemen olan Ramazanoğullarından Halil Bey, Piri Mehmet Bey ve İbrahim Bey, Adana ve Tarsus'ta birçok yapıt ortaya koymuşlardır. Bunların en ünlüsü, Adana Ulu Camiidir. Bu yapı, süslü minaresi, zengin taş işçiliği içindeki çinilerle göz doldurmaktadır. Güney Anadolu'nun özelliği olan renkli taş işçiliğini, Ramazanoğulları yapılarında görmek mümkündür.

Bütün bu beyliklerin dışında Doğu Anadolu'da kurulan Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin sanatı, ancak yeni incelemelerle ortaya çıkmakta ve Anadolu'daki birçok yapı tipinin şekillenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. (Diyarbakır, Mardin, Ahlat ve bu bölgedeki öteki yapılar bunu göstermektedir.)

Bugün beylikler devri yapıları sayılsa, büyük bir kısmının Karamanlılar devrinden kaldığı görülür. Bunlar, planları, süslemeleri getirdikleri birçok yenilikle yeni bir devrin hazırlanmasında başlıca rolü oynayan yapılardır. Karamanoğlu beyliğinin ortaya koyduğu sanat, geleceği hazırlayıcı niteliktedir. Osmanlı sanatının kökenleri araştırılırsa, diğer beylikler yanında özellikle Karamanoğullarının Selçuklularla Osmanlılar arasında köprü görevini üzerine aldığı görülür. Mimar Numan Bin Hoca Ahmet'in yaptığı Karaman'daki **Hatuniye Medresesi,** gene Karaman'da İkinci İbrahim Beyin kapalı medresesi, ve çevresindeki yapılar, Niğde'de **Ak Medrese,** Konya'da **Hasbey Darülhuffâzı,** Karamanlıların meydana getirdiği yapıtların en belirginleridir. Artık çini, taş, alçı ve ağaç işlerinde bir anlamda çözülme, yeni bir üsluba yönelme açıkça ortadadır. Büyük bir alana yayılan Karamanlı yapılarında bunları izlemek mümkündür.

Süslemeden çok Beylikler devri mimarisi üzerinde durduk. Ayni tip gelişme öteki sanat kollarında da ortaya çıkmıştır. Bu dönem el sanatlarına ait çeşitli örnekler, müzelerimizi süslemektedir. Mimaride ortaya çıkan mekan anlayışı, Osmanlılarda hızla gelişerek doruk noktasına ulaşacaktır; ama Beylikler Devri sanatının buna katkısı inkâr edilemez. Ayrıca, büyük küçük hemen her beylikte meydana gelen atılımlar, sanatın sınırlarının zorlanmasına, yeni düşüncelerin gün ışığına çıkmasına neden olmuştur.

Osmanlı sanatı işte böyle değişik düşünceleri yansıtan zengin veriler ortamında biçim almış, oluşmuştur.

Bursa Hüdavendigar Camii (üstte) ve aynı camiin üst katı (altta).

osmanlı imparatorluğu devri sanatı

Türkler Anadolu'ya gelirken, İran'da geliştirdikleri sanatlarını birlikte getirmişler, yeni yurtlarının iklim koşulları ve olanakları içinde eski değerleri gözden geçirerek ona biçim vermişlerdir. Bu, Doğu Roma, başka bir deyişle Bizans sanatıyla boy ölçüşmedir. Böyle bir ortam içinde Selçuklular, kendi değerlerini, özümleme yeteneklerini açıklıkla yansıtan yapıtlarını kısa bir süre sonra Anadolu'nun hemen her iline dikmeğe başladılar. Yerli ustalardan ve araçlardan yararlanmakta hiçbir zaman sakınca görmediler. Bütün bunların yanında, kendi içlerine kapanıp kuruluğa ve tekdüzeliğe de düşmediler. Anadolu'da gelişmiş eski kültür ve sanatların ortaya koydukları verilere bakarak onları yeniden yorumladılar, açık bir deyişle çağının Anadolu sanatını yarattılar.

Selçuklu yapıtlarının bize ilginç gelmesi ve beğenimizi kazanması, bu topraklara uygun gerçek bir sanatı oluşturmuş olmalarından ileri gelmektedir. Beylikler devrinde de devamlı kendini yenileme sürüp gitmiş, yeni olanaklar kendiliğinden ortaya çıkmıştır. İşte bu beyliklerden biri olan Osmanoğulları kısa bir süre içinde sivrilmiş, öteki beylikleri egemenliği altına alarak Bizans İmparatorluğuyla karşı karşıya gelmiştir. Daha sonra İstanbul alınmış, Bizans İmparatorluğunun varlığı tarihe karışmıştır. Bu devreden sonra sanat alanında şöyle bir durumla karşılaşıyoruz: siyasal alanda olduğu gibi, sanatta da Bizans'la gerçek bir hesaplaşma... Bu çaba hiç bir zaman eksilmemiş, aynı hızla sürmüştür. Bütün dünyanın üzerinde birleştiği gibi, Osmanlılar gerçek mekan sanatının yaratıcısı olmuşlardır. Üstelik bu büyük gelişim yalnız mimaride kalmamış, yazı, minyatür, halı, çini ve keramik gibi el sanatlarında da kendini göstermiştir.

Araştırıcılar, Osmanlı Sanatını incelerken, devamlı olarak Bizans sanatıyla ilintisini göz önünde tutarlar. Oysa Osmanlı Sanatı, Anadolu'ya öz damgasını vuran Selçuklu sanatının ve daha sonraki Beylikler devri sanatının yolunu izlemiş, ve onu son noktasına ulaştırmıştır. İstanbul alınıp, Ayasofya

ve benzer önemli mimari yapıtlar karşılarına çıkınca, onlarda denenen ve varılan noktaları gözden geçirmek, gerekirse kullanmak, doğaldı; ama bu, Osmanlılar için amaç değil, araç olmuştur. İstanbul'a varıncaya dek geliştirdikleri sanatlarına, İstanbul'un alınmasıyla, Ayasofya'yı da aşmak diye bir sorun eklendi. İşte yabancı araştırıcıların yanıldıkları nokta, ana çizgileriyle belirgin gelişmeyi bir yana bırakıp, Osmanlı sanatıyle ilgili her şeyi İstanbul'dan başlatma kaygısıdır. Bu, onları ister istemez yanlış bir yola çekmiştir.

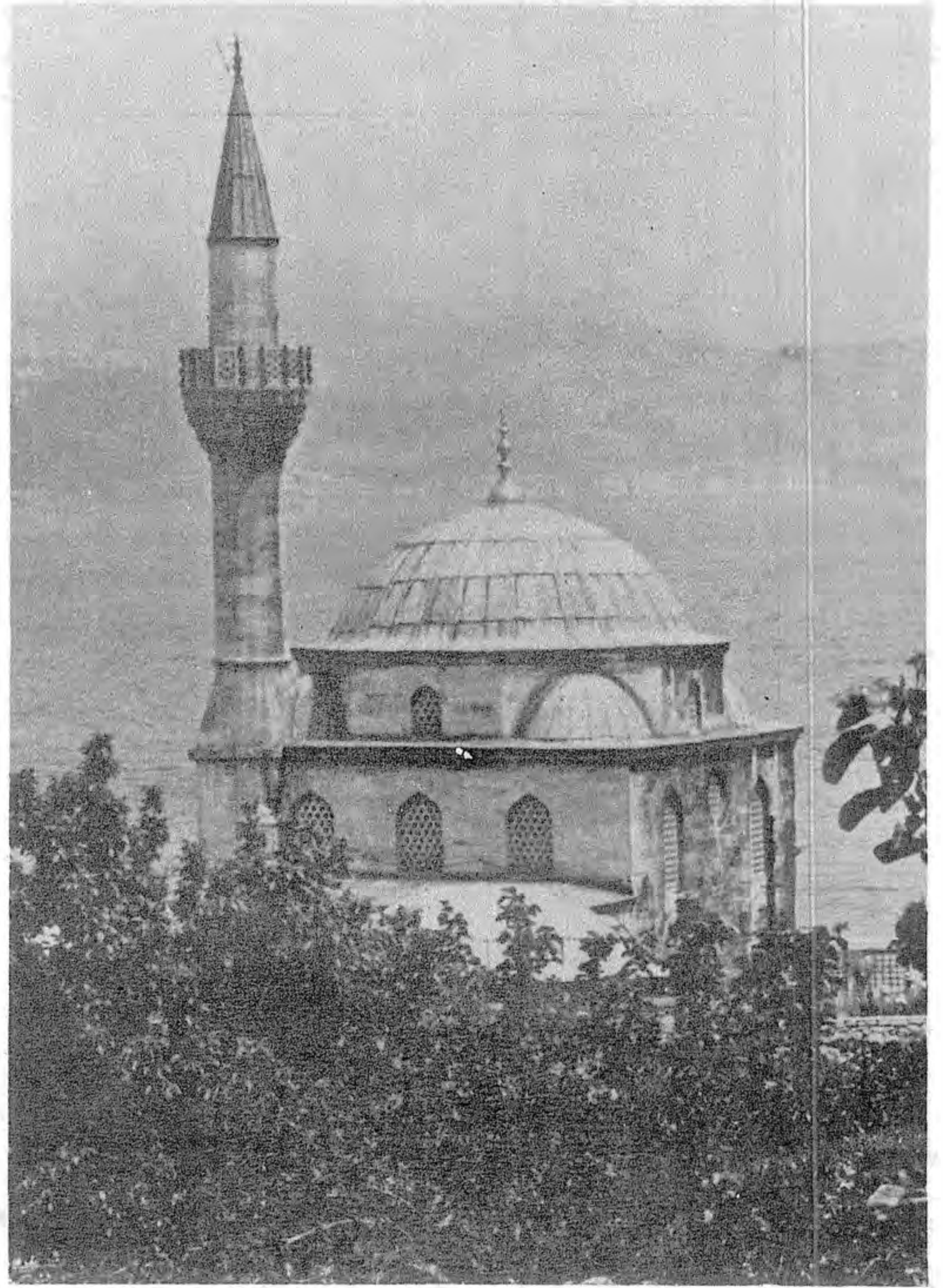
Bu yargımızla, sanatı etkilerden uzak tutmak gibi bir kanıya bel bağladığımız sanılmasın. Üstelik, değil etkilere kapalı, sonuna kadar açık, onu gereği gibi kullanan sanatın gelişip tıkanmayacağına inanıyoruz. Gerçek oluşum çabasında olan bütün sanatlar, az çok bu yolu izlemişlerdir. Örneğin, büyük usta Mimar Sinan'ı gerçek bir sanatçı ve yaratıcı olarak ileri sürebiliyorsak, bunun nedenini, Sinan'ın devamlı etkilere açık, değişme ve kendini yenileme çabası içinde kalabilmesinde aramalıdır.

Osmanlıların ilk önemli sanat merkezlerinden İznik, onların sanat ve mimarilerinin beşiğidir. Bugün İznik'e gidenler, Osmanlıların ilk yapıtlarını görebilirler. Tarihin bu eski kenti, çepeçevre surları, ayaktaki anıtlarıyla gerçek bir müzedir.

Kentin şekil almasında Osmanlıların büyük katkısı vardır. Burada tarihi bilinen en eski yapıt olan **Hacı Özbek Camii** tek kubbeli basit bir yapıdır. Bundan bir yıl sonra yapıldığı sanılan **Orhan Bey Camii**, son yıllardaki kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Surların dışında tarlalardaki kalıntısından, çinili ve mermer döşeli bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Orhan Bey Camii, erken Osmanlı devrinin en belirgin plân tipi olan zaviyeli - tabbaneli cami şemasına uygundur. Daha sonra bu plan şekli, Bursa ve Edirne yoluyla İstanbul'a aktarılacak ve XVI.yy.'a kadar yaşayacaktır.

Ayni tipte gerçek sanat değeri taşıyan bir başka yapıt da **Nilüfer Hatun İmaretidir**. Birinci Murat'ın anası Nilüfer Hatun adına 1388 yılında yaptırılmıştır. Bugün müze olarak kullanılan imaret, cephesindeki tuğla süslemeler ve mimari olgunluğuyla erken devir Osmanlı mimarisinin en önemli yapılarından biridir.

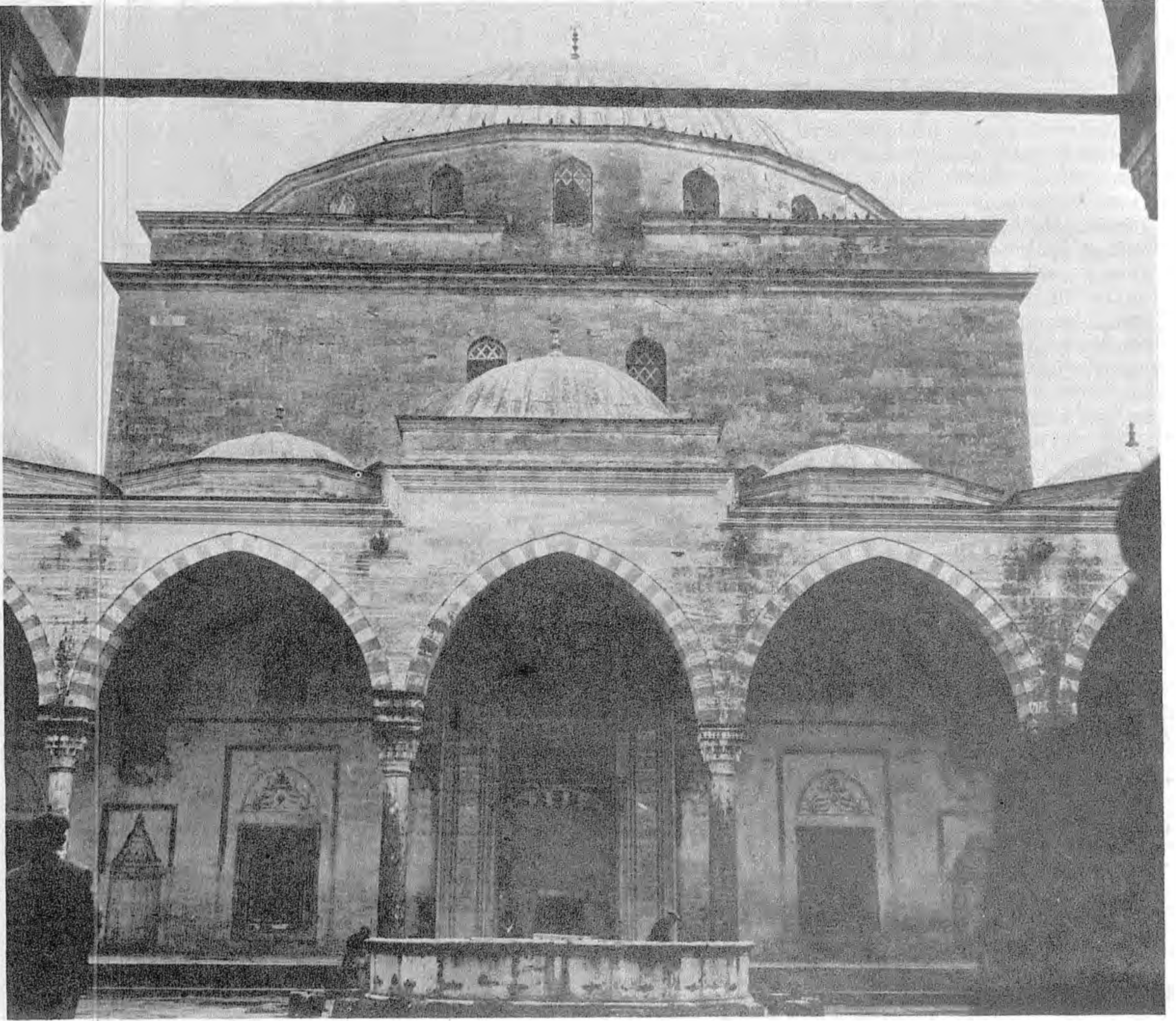
Osmanlıların anıtsal mimariye geçişini gösteren en somut belge, İznik'teki **Yeşil Cami**'dir. 1378 tarihli yapı, adını firûze renkli çini kaplamalarla süslü minaresinden almaktadır. Bu minare, Osmanlıların en eski çinili eserlerinden biridir. Yapı, içten ve dıştan mermerle kaplı olduğu için, çinili minaresiyle birlikte çok parlak bir görünümü vardır. Bu önemli yapıyı Çandarlı Hayrettin Paşa, Mimar Hacı Musa'ya yaptırmıştır. Bunların dışında daha Iznik'te küçüklü büyüklü birçok yapı vardır ve bu yapılar erken Osmanlı mimarisinin somut belgeleri olarak karşımıza çıkarlar.

Sami Paşa Camii (Üsküdar, İstanbul).

İznik'in önemi, erken Osmanlı sanatının değişik işlevli yapılarını bir araya getirmesinden ileri gelmektedir. Ayrıca, eski bir kentin üzerine oturmasına rağmen, şehircilik sorunları da burada belirmeğe başlamıştır. İznik, tümüyle özenle saklanacak, korunacak bir kenttir. Şunu da hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı sanatının ünlü çinilerinin İznik atelyelerinde yapılmış olması, kente başka yönden de önem kazandırmaktadır.

İznik'ten sonra, beyliğin yayılan ve gelişen ikinci büyük başkenti ve sanat merkezi Bursa'dır. Yeşillikler arasında yükselen kubbeler, minareler, belirgin şekilde eski bir Osmanlı kentiyle karşılaştığımızı ortaya koyar. Gerçi daha başka il ve ilçelerde ortaya çıkan yapıtlarda da, ayrıntılarına inilince önemli yanlar belirmektedir. Ama Bursa yapıtları, her yönden Erken Devrin özelliğini belirtecek nitelikte olduklarından, özellikle bunlar üzerinde duracağız. Günümüzün mimarisi

Edirne'deki II. Bayazıt Camii.

bile, Bursa'nın yüzyıllardır süren eski tarihsel dokusunu yeterince bozamamıştır. İstanbul'da en yüksek gelişimine ulaşan büyük mimari üslubunun temelleri, işte böyle bir kentte atılmıştır.

İlk bakışta yirmi kubbesiyle dikkati üzerine çeken Yıldırım Beyazıt'ın Ulu Camii, içindeki büyük şadırvanı, ceviz ağacından yapılmış büyük zengin işlemeli minberi, hareketli ve gösterişli iç görünümüyle Osmanlı mimari sanatının yaptığı atılımın açık bir örneğidir.

İznik'te gördüğümüz **zaviyeli-tabhaneli** adı verilen şemaya göre ilginç yapı örnekleri olan Hüdavendigâr, Yıldırım, Yeşil ve Muradiye Camileri, bu gelişmenin dört basamağıdır. Çekirge'deki Hüdavendigâr camii, cami ile medreseyi birleştiren iki katlı, çok gösterişli bir yapıdır. On yüzdeki iki katlı son cemaat yeri, yapıya Venedik saraylarını andıran debdebeli, iç açıcı bir görünüm vermektedir. Bursa'nın bir başka ilginç yapısı, **Yıldırım Bayazıt Camii,** tamamen taştan, yalınlıkta güzellik arayan bir düşüncenin ürünüdür. Yüksek ayaklar üzerine oturan kemerleriyle başka hiç bir yerde görülmeyen, kendine özgü son cemaat yeri ,insan üzerinde güçlü bir etki bırakmaktadır. Erken Osmanlı camileri arasında, en anıtsal son cemaat yeri olarak burası gösterilebilir. Ama Bursa'nın en zengin yapısı, Fatih'in dedesi Çelebi Mehmet'in yaptırdığı **Yeşil Cami**'dir. Mimarı, ünlü Hacı İvaz Paşa'dır. Eşsiz mimarisine rağmen bu camiin gerçek ünü, çini kaplamalarından ileri gelmektedir. On metre boyundaki çini mihrap, Selçuklu ve Osmanlı devrinden kalma en büyük ve en gösterişli örnek olarak görülebilir. Camiin duvarları da, alt kısımlarında çinilerle kaplıdır. Çinilerin yanı sıra, ortadaki şadırvan, tatlı şırıltılarıyla insana dinginlik verir. Yapının üst katı saray ve değişik görevler için düşünüldüğünden, burada kullanılan çiniler, ötekileri gölgede bırakmaktadır. Bu caminin bazı bölümlerinde görülen yarım kalmış süslerden, bitirilmediği anlaşılmaktadır.

Fatih'in babası Sultan İkinci Murat'ın yaptırdığı **Muradiye Camii,** taş ve tuğla sıralarından değişik olarak örülmüş duvarları ve son cemaat yeriyle, Bursa'nın en güzel yapılarından biridir. Ölçülü, dengeli kullanılan çini süsleri de ayrıca söz konusu edilebilir. Muradiye Camii avlusundaki türbeler ile **Ye-**

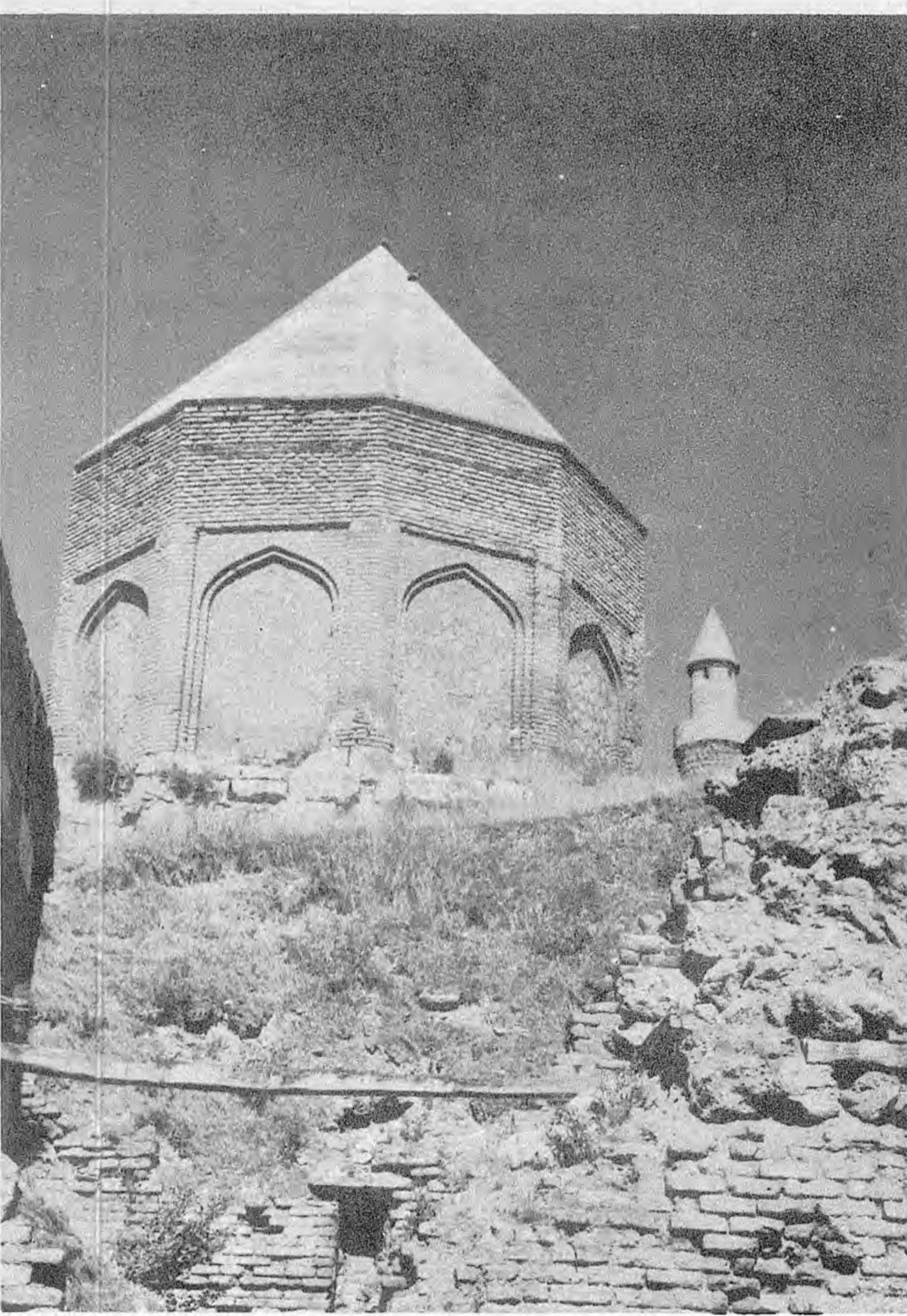

İstanbul Süleymaniye Camii.

şlI **Türbe** de, İstanbul'un alınmasına kadar hüküm süren padişahların mezarlarını kapsar. Bazılarının gösterişten uzak, yalın görünümlerine karşılık, bir kısmı zengin çiniler ve kalem işleriyle süslenmiştir. Bütün bunların dışında Bursa, sayısız yapılarıyla ünlü bir Osmanlı kenti olarak ortaya çıkmaktadır.

İstanbul'un anıtsal camilerinin yapılması yolunda, Osmanlıların son hazırlık yeri, bu kentin alınmasından önce başkent olan Edirne'-dir. Edirne, öteki Osmanlı başkentleri gibi, kısa süre içinde cami, medrese, türbe ve saraylarla gerçek bir Türk kenti görünümünü kazanmıştır. Ne yazık ki, sınır kentimiz olması yüzünden uzun yıllar bakımsız bırakılmış, birbirinden önemli sayısız yapıt yıkılıp gitmekten kendini kurtaramamıştır. Bunun dışında bir başka etken de, büyük ve geniş bir alana yayılan Edirne'nin ekonomik yönden yoksullaşmasıdır. Bu yüzden, kentin nüfusu zamanla azalmış ve birçok semt ve mahalle yok olup gitmiştir. Bunlar dışında, yangın ve savaşların yaptığı yıkımlar ayrı bir konudur. Eğer bugün Sarayiçi'ndeki köşklerden birşey bulamıyorsak, bunu savaş yıllarının bir sonucu olarak görmemiz gerekir. Son yıllarda kentin görünümü biraz değişmeğe başlamışsa da Edirne, anıtlar yönünden her geçen yıl biraz daha yoksullaşmaktadır.

Tarihin büyük yıkımına dayanan yapılardan biri, dokuz kubbeli bir yapı olan **Eski Cami**'dir. Süleyman Çelebi tarafından 1402'de başlatılmış ve 1414'de Çelebi Sultan Mehmet tarafından tamamlattırılmıştır. Zaman bakımından bundan sonra gelen **Üç Şerefeli Cami,** gerek yapısı, gerekse planı yönünden, Osmanlı mimarisinin gelişimi içinde bir sıçrama ve atlama devrine rastlamasına rağmen beklenmedik bir sanat olayıdır. Ancak yüz yıl sonra Mimar Sinan bu planı geliştirerek son noktasına ulaştırabilmiştir. Planın özü, ortada altı ayağa oturan bir büyük kubbeye, yanlarda da iki küçük kubbeye dayanmaktadır. Dört minareli ilk Osmanlı yapısı olarak da bu cami, İstanbul'un büyük camilerine örnek olmuş, minarelerin ikisinin üç şerefeli oluşu nedeniyle **«Üç Şerefeli Cami»** adını almıştır. Her üç şerefesine de ayrı yollardan çıkılmaktadır. Cami, Sultan İkinci Murat tarafından **1438-1447** yılları arasında yaptırılmıştır. Ama ne yazık ki, böyle kilit bir ya-

İzzettin Keykavus'un türbesi (Sivas).

pının mimarının adı bilinmemektedir.

Öteki yapılar arasında, 21 metre çapındaki kubbesiyle Tunca ırmağı kenarında yükselen **Beyazıt Camii** başta gelir. Sultan İkinci Beyazıt'ın mimar Hayrettin'e yaptırdığı cami ve külliyesi, imaret, hastane, tımarhane, medrese, hamam, mutfak ve ambarlarıyla müslüman dünyasının en büyük dinsel yardım kurumlarından biridir. Müzikle akıl hastalarının sağlığa kavuşturulduğu tımarhane ve ek yapılariyle külliye, büyük bir düzen içinde yayılmaktadır. Bu çok önemli külliye Tunca ırmağının taşmasıyla sular altında kaldığından, son yıllarda yapılan setlerle kurtarılmış, gerekli yerlerin onarılması yoluna gidilmiştir.

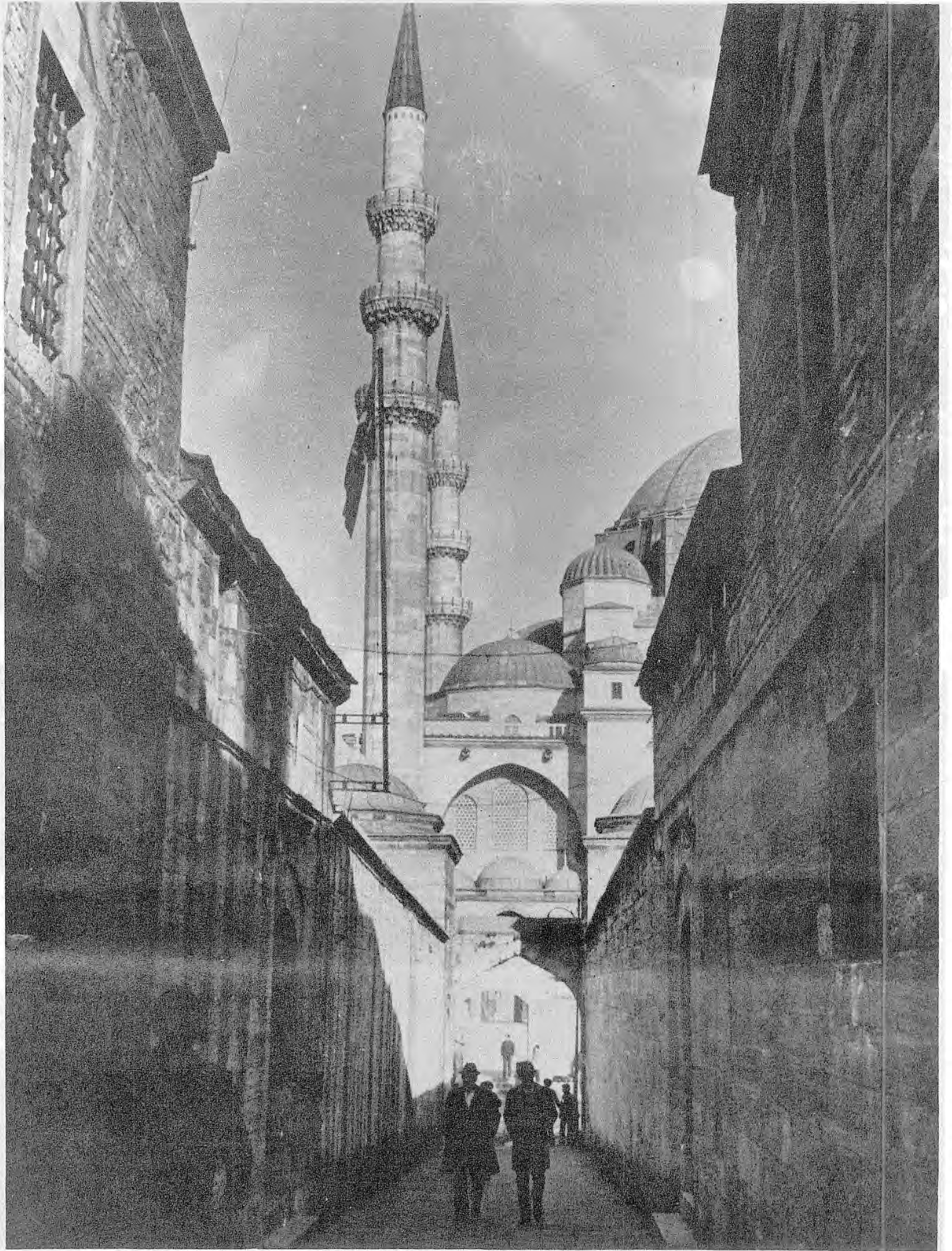
Edirne'nin ve Türk mimarisinin en anıtsal yapısı, Mimar Sinan'ın ustalık döneminin yapıtı olan **Selimiye** üzerinde daha sonra duracağımızdan, Edirne'nin önemli bir başka yapısından söz edelim. Bu yapı, Sultan İkinci Murat'ın, Bursa'dan önce Edirne'de yaptırmış olduğu **Muradiye Camii**'dir. Bu camiin mihrabı, Bursa Yeşil Cami mihrabından sonra Osmanlıların en gösterişli ve en büyük mihrabıdır. Duvarları süsleyen altıgen çini levhaların hiç birinin deseni ikinci kez tekrarlanmamıştır. Bu, Osmanlıların motif ve renk zenginliği konusunda iyi bir ölçüdür. Ayrıca, son yıllarda ortaya çıkarılan kalem işleri, Erken Devir süslemeciliği konusunda yeterince bilgi verecek özelliktedir. Bunların dışında mimari değer ve zenginlikleriyle dikkati çeken yapılar da vardır. Ne var ki, Sarayiçi'ndeki köşklerden hiçbiri bütünüyle günümüze kadar ayakta kalmamıştır. Bütün yıkıma rağmen, çinili küçük camileri, köprüleri, zengin örtü şekilli hamamları, bedesten ve çarşıları, bugün bile eski parlak günlerinin izlerini saklamaktadır.

istanbul'da dinsel mimari ve sinan

Eşsiz sanat kenti İstanbul'un 1453'te alınmasından sonra, XV.yy. içinde, Mahmut Paşa, Murat Paşa, Davut Paşa gibi camilerde de **zâviyeli yapı** tipine bağlı kalınmıştır. Bunların yanı sıra, önce Anadolu'da sonra da Edirne'de başlamış olan mekan gelişimi sorununun çözülmesi yolundaki çabalar, burada artık oluşmuş, biçimlenmiştir. 1462-1470 yılları arasında Fatih Sultan Mehmet'in Mimar Sinanettin Yusuf'a yaptırttığı ilk **Fatih Camii** bir büyük kubbe, kıble yönüne eklenen bir yarım kubbe, yanlarda üçer kubbeyle bu yolda atılan çok güçlü bir adım olmuştur. Bu yapı 1765 depreminde çöktüğünden, Sultan Üçüncü Mustafa, 1767-1771 yıllarında bugünkü yeni **Fatih Camii**'ni yaptırmıştır.

İlk Fatih Camiinden sonra gelişmenin ikinci basamağı, Mimar Yakup Şah tarafından tamamlanan **Beyazıt Camii**'dir. Burada yalnız kıble yönüne bir yarım kubbe eklenmesiyle kalınmamış, kuzeye de kubbe eklenerek gelişme, ana şeklini almıştır. Ayrıca mimari organların ve elemanların birbirleriyle ilintisine, oranına dikkat edilerek, birçok önemli güçlük yenilmiş, Mimar Sinan'a gerekli hazırlık yapılmıştır. Bu yönden Beyazıt Camii, Osmanlıların büyük camilerinin ilki ve ön örneğidir. Artık buradan, bütün bir devri kaplayan Mimar Sinan mimarisine geçme hazırlığı tamamlanmıştır.

Şimdiye kadar saydığımız yapıları kapsayan dönem, Osmanlıların **Beylikler devri üslubu**; Mimar Sinan'la başlayıp, aşağı yukarı ölümüne kadar süren büyük dönem de **klasik Osmanlı üslubu** diye adlandırılmıştır. Aşırı ulusçu kaygılardan arınmış olarak diyebiliriz ki, dünyada yetişmiş büyük ustalar

Mimar Sinan'ın ünlü eseri İstanbul Süleymaniye Camii'nden ilginç bir görünüş.

Çankırı Ulu Camii (üstte), Edirnekapı'daki (İstanbul) Mihrimah Sultan Camii (altta).

içinde Sinan, her zaman kendi kalıplarını devamlı kırabilmesini bilmiş, sayılı kişilerden biridir. Çağını ve devrini bu ölçüde egemenliği altına alabilen çok az insan vardır. Dünya mimarisinde çığır açan sanatçılar gibi, bütün bir devri kaplayan, etkileyen Sinan, 1489 yılınra Kayseri'ye yakın Ağırnas köyünde doğmuş ve 1588'de yüz yaşında ölmüştür. Osmanlı İmparatorluğunun başkentinde ve öteki kentlerde, yardımcıları aracılığıyle meydana getirdiği yapıtların sayısı 300'ü geçmektedir. İmparatorluğun en uzak köşelerine kadar her yerde, onun cami tipleri ve mimarlık üslubu yerleşmiş, kişiliğinin etkileri sonraki kuşaklar üzerinde de kendini göstermiştir. Sinan'la anıtsal yapı örnekleri Suriye, Mısır, Tunus, Cezayir'e kadar gitmiş, İstanbul'da ortaya çıkan şehircilik anlayışı, giderek uzak çevrelerde de yerleşmiş, çoğunun bugün bile bir Türk kenti özelliğini taşımasına ön ayak olmuştur.

Sinan'ın sanat yaşamının gelişim basamakları, kısaca üç büyük yapıyle belirlenebilir. Bunlardan **çıraklık devri** yapıtı olan **Şehzade Camii**'nde Sinan'ın bambaşka bir merkezî yapı tipini denemeğe çalıştığını görürüz. Burada ortada bir kubbe, yanlarda dört yarım ve köşelerde de dört küçük kubbe görülür.

Daha önce Diyarbakır'da ve Rumeli'de küçük ölçüde bu tip bir denemeye gidildiğini biliyoruz. Bu deneme, Sinan'la anıtsal ölçülere varmakta, mimari organların birbirleriyle oranının çok iyi düzenlenmesi sayesinde gerçek bir mimari yapıt kimliğine bürünmektedir. Bugün, çevresindeki yapılarla birlikte İstanbul'un bir tepesini süsleyen cami, Sinan sonrası kuşakların çıkış noktası olacak ve Sultan Ahmet, Yenicami, Yeni Fatih Camii, hep bu plana göre yapılacaktır.

Koca Sinan, bulduğu bu merkezî yapı tipiyle yetinmeyerek, yeni yollar aramağa koyuldu. Böylece 1550-1557 tarihleri arasında 27 metre çapındaki kubbesiyle **Süleymaniye Camii**'ni meydana getirdi. **Kalfalık devri**nin bu yapısı, her haliyle imparatorluğun zenginliğini, büyüklüğünü gösterecek niteliktedir. Beyazıt Camii planını geliştiren Sinan, Süleymaniye'de büyük bir dış güzelliğin yanı sıra, içinde de dinsel duyguları okşayan bir mimariye ulaşmıştır. Çevresindeki sosyal yapılarla bir bütün olan camiin, İstanbul'un neresinden bakılırsa bakılsın, bulunduğu tepeyi büyük bir

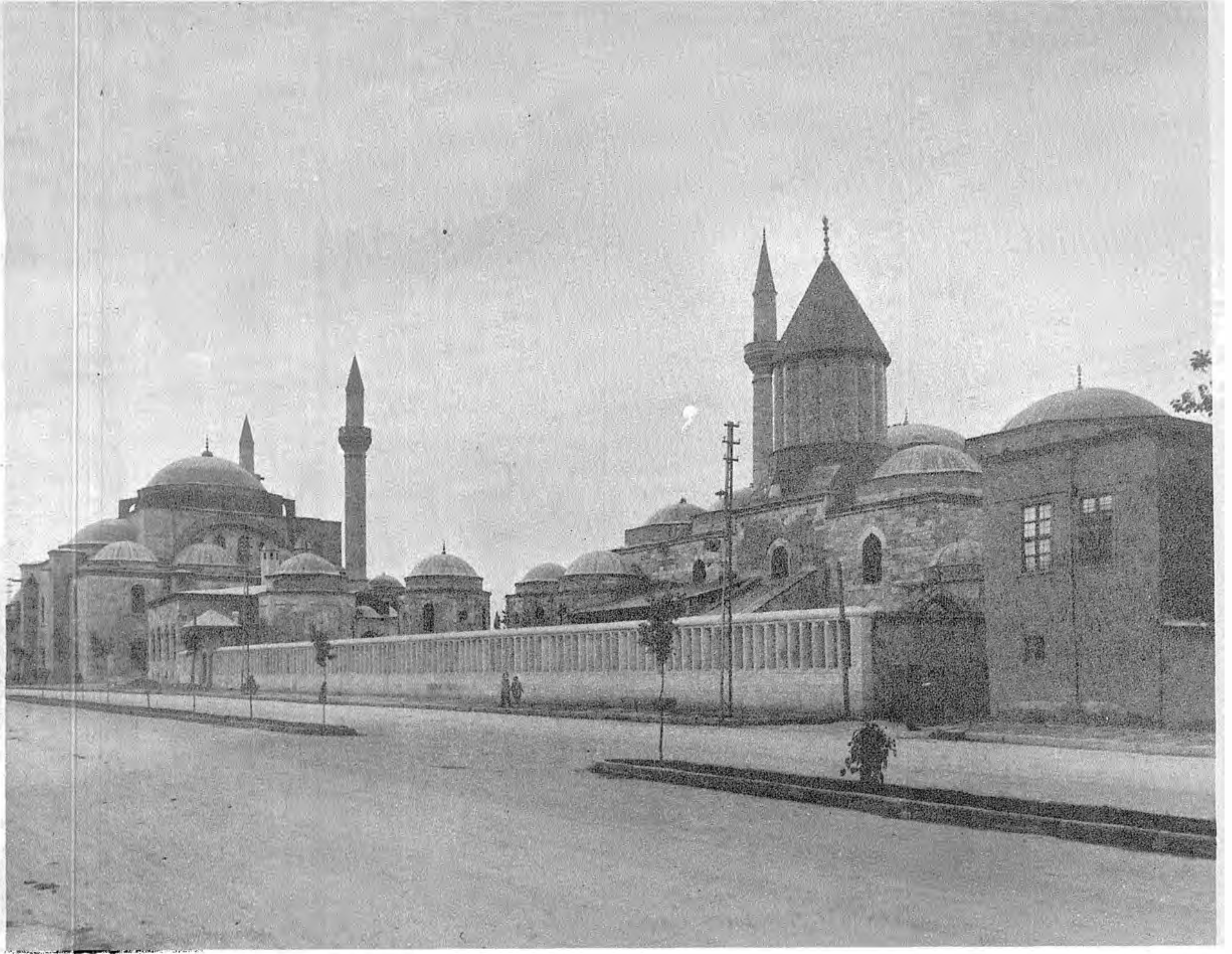
Azapkapı'daki (İstanbul) Sokollu Camii ve çevresinden bir görünüş.

incelikle süslediği görülür. Bu, bir kente nasıl biçim verilebileceğini, gözü yorucu bir sürü ögelerden nasıl arıtabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Her geçen gün bozulan, bir beton yığını halini alan İstanbul'un görünümünü düşünürsek, Koca Sinan'ın bütün bir ülkeyi biçimlendirmesinin dışında, İstanbul'u da İstanbul yaptığı yadsınmaz bir gerçektir.

Mimar Sinan, çağımızın yeni yeni üzerine eğildiği şehircilik sorunlarını daha XVI.yy.'da görmüş, ülkesini ve kentlerini, özellikle Edirne ve İstanbul'u ona göre biçimlendirmiştir. Tek başına bu bile bir insanı yaşatmağa yeter. Süleymaniye'nin yanı sıra yaptığı Rüstempaşa, Mihrimah Sultan, İbrahim Paşa, Zal Mahmut Paşa, Ahmet Paşa, Sinan Paşa camileri dışında irili, ufaklı bir sürü cami, medrese ve başka yapıtlarla İstanbul'un bütün semtlerinde iz bırakmış, bunların her birinde kendine göre yeni denemelere girişmiştir. Azapkapı'da yaptığı Sokullu Camii'nde ise Sinan, Edirne Selimiye camiini küçük ölçüde tekrarlamıştır. Sinan, anıtsal ölçülerdeki yapılarını küçük ölçülere indirdiği zaman bile, ona sonsuz incelik katmasını her zaman bilmiştir.

Sinan seksen yaşındayken, Edirne'de **Selimiye Camii**'ni yapmağa başlamış, bu yapının eşsiz mekanı Sinan'ın o zamana kadar yarattığı yeniliklerin toplu bir sonucu olmuştur. Edirne kenti görünümüne bir simge niteliğini katan bu ölmez yapı, sekiz ayağa oturan 31,50 metre çapındaki çok büyük kubbesi, gövdesinin etrafını çeviren ince endamlı minareleriyle uzaklardan kendini belli etmektedir. Selimiye, Sinan ve mimarinin ulaştığı son noktadır. Çağının Avrupa'sında sadece Michelangelo bu noktalara erişebilmiş, ama kısa süren ömrü nedeniyle yapıtlarını Sinan'ın boyutlarına varan bir coşkuyla ortaya koyamamıştır.

Sinan'ı salt cami yapılarıyla değerlendirmememiz gerekir. Sinan, kişiliğini yansıtan türbeleri, zarif köprüleri, hanları, hamamları,

Mevlâna ve Sultan Selim Camii (Konya).

saraylarıyla mimarinin her değişik işlevli yapısına kātkıda bulunmuştur. İşlevselliğe yönelen her noktada denge ve oran arayan, kendisini devamlı yenilemesini, kalıbını kırmasını bilen koca Sinan, Süleymaniye Külliyesi içindeki türbesinde yatmaktadır.

osmanlı mimarisinde sinan sonrası

Bu bitmez tükenmez yaratıcı, kendinden sonra geleceklere klasik mimarinin sınırları için yapacak ve yaratacak çok az şey bırakmış, bir bakıma denenecek bütün yolları tüketmiştir. Kendinden sonra gelenler, onun ancak erken devir yapılarını ele alarak yeni katkılarda bulunmağa çalışmışlardır.

Bunun en açık-seçik örneği, **Sultan Ahmet Camii**'dir. Ünlü mimar Sedefkâr Mehmet Ağa'nın bu yapısı, plan şemasını Mimar Sinan'ın Şehzade Camii örneğinden almış, onu geliştirerek tekrar denemiştir. 1609-1617 yılları arasında yapılan Sultan Ahmet Camii, İstanbul'un en güzel yapılarının başında yer alır. Birbirinden ilginç altı minaresi, çevre yapılarıyla anıtsal bir dış görünüşe ulaşılmış, göze batacak her türlü ağırlıktan sakınılmıştır. Bu hafif ve hareketli dış görünüşün yanı sıra, içerde mavi rengin ağır bastığı kalem işleri ve Osmanlı çini sanatının son ve parlak devrinin örneklerini taşıyan zengin çinileriyle bambaşka bir iç görünüşe sahiptir. Yapı, dört bir yandan aldığı bol ışıkla, bir camiden çok, sarayı andırmaktadır. Bir an için Süleymaniye'nin dinsel duyguları geçerli kılan dengeli ışığını düşünürsek, burası her haliyle daha önceki anlayışa yabancı kalmaktadır.

Aynı plan tipinin uygulandığı bir başka ünlü İstanbul yapısı, Eminönü'ndeki **Yeni Cami**'dir. Mimar Sinan'ın öğrencilerinden Davut Ağa tarafından 1597'de yapımına başlanılmış, ama ancak 1663'de Mimar Mustafa Ağa tarafından tamamlanabilmiştir. Eskiden çevresindeki yapılarla dengeli bir birlik meydana getiren cami, etrafından yol geçirildikten sonra ortada kalmış, bütünlüğünü yitirmişti. Burada, Sultan Ahmet Camii'nin yatay ve dikey çizgilerinin dengesinin bozulduğu, dikey çizgilerin ağır bastığı görülür. Bunda, değişen dünya görüşünün yanı sıra, uzayıp giden bir yapım süresinin büyük rolü olmuştur. Cami, içerden zengin şekilde kalem işi ve çinilerle bezenmiş, Sultan Ahmet Camii'nin bol ışığından burada kaçınılmış ve ışık yeniden belirli ölçülere indirilmiştir. Bu yüzden, bu yapı Sultan Ahmet Camii'nin yanında loş ve biraz karanlık kalır.

Sultan Ahmet Camii'nden 150 yıl sonra yapılan **Yeni Fatih Camii**

Ayasofya'nın karşısında yer alan ve altı minaresi ve mavi çinileriyle ün alan Sultan Ahmet Camii.

de, Sultan Ahmet ve Yeni Cami gibi, Mimar Sinan'ın Şehzade Camii'nin planına bağlı kalmış bir yapıdır. Klasik Osmanlı üslubundan sonra gelişen Türk Barok sanatının İstanbul'daki bu son örneği, plan olarak, klasik devre bağlanmasına rağmen, süslemelerdeki değişik görünüşler, Osmanlı sanatına girmeğe başlayan Batı etkilerini açıkça belli etmektedir.

Bu büyük camilerden başka, öteki yapıların çoğunda Mimar Sinan'ın etkisi ağır basmaktadır. Onun ulaştığı mekan anlayışına çoğu kez bağlı kalınmakta, ama bezemede devrin özelliğine uygun motifler yerleştirildiği görülmektedir.

XVI.yy.'da Mimar Sinan'ın meydana getirdiği yüksek klasik üslup, onun yetiştirdiği öğrencilerle XVII.yy.'ın sonuna kadar etkisini sürdürmüştür. 1663 yılında tamamlanan Yeni Cami, Sinan üslubuyla yetişen kuşakların son büyük eseri olarak görülebilir. XVII.yy. sonlarından başlayarak Sinan'ın üslubuna karşı uyanan tepki, Sultan Üçüncü Ahmet zamanında yeni bir üslubun doğmasına yol açtı. Buna **Lâle Devri** üslubu diyoruz. Bu dönemin getirdiği yenilikler, özellikle bezemede yoğunlaşmakta, hızlı bir değişimin başladığı görülmektedir.

Sultan Üçüncü Ahmet büyük bir çiçek meraklısı idi. Onun en çok sevdiği çiçek olan lâle, devrin simgesi haline gelmiş, devrin üslubu da aynı adı almıştır. Özellikle bu dönemde yapılan çeşme ve sebiller, devrin en belirgin özelliklerini taşırlar. Kentin alanlarının ortasında küçük bir köşk halinde yükselen dört cepheli çeşmeler bol sayıda yapılmıştır. Bunların en gösterişli olanı, İstanbul'daki 1728 tarihli **Sultan Ahmet çeşmesi**'dir. Bütün cepheler altın yaldızlı kalem işleri, kabartma ve çinilerle bezenmiştir. Gene Üçüncü Ahmet tarafından yaptırılan Üsküdar ve Tophane çeşmeleri ile Azapkapı'da, 1732 tarihli Bereketzade Çeşmesi, süslemelerinin zenginliğiyle Sultan Ahmet çeşmesiyle boy ölçüşür. Bütün bu çeşmeler, vazolar ve kaselerden çıkan çiçekler, meyveler, Tuba ağaçlarıyla, suyun hayat verici gücünü canlandırırlar. Üzerlerindeki yazıtlar da suyu ve hayatı yücelterek yaptıranı övmektedir.

batı etkisindeki sanat

Daha sonra Avrupa Barok sanatının taşkın şekillerinin kullanılması, çoğu kez Batı'lı görünüşlerden biraz farklı bir üslubun doğmasına yol açmıştır. Örneğin, Klasik devrin ağırbaşlı şekilleri, sevimli ve ince lâle demetleri, yerlerini Barok'un ağır yaprak süslerine bırakmak zorunda kalmıştır. Son devrin camileri, sarayları, çeşmeleri, sayısız mezar taşları hep bu üslubun ken-

Bursa Muradiye Camii.

dine özgü özelliklerini yansıtır.

Batı Avrupa etkisi altında 1703-1730 yıllarında gelişen Lâle Devri'nden sonra, 1730-1808 arasında Barok ve Rokoko, daha sonra 1808-1874 arasında Ampir ve en son olarak da 1877-1930 arasında Neoklasik (başka bir deyişle, Birinci Ulusal Mimari) üslubun etken olduğu görülür.

Ne var ki, Osmanlı Barok ve Rokoko üslubu, Batı Avrupa'dan farklı özellikler ortaya koymuştur. Osmanlı sanatının bu devri, yeterince inceleme konusu olmamıştır; yakından incelenirse, Batı'dan oldukça değişik görünüşler saptanabilir. Bu da bizi, **Türk Barok ve Rokoko sanatı** diye bir anlayışa götürecektir. Osmanlı sanatında Barok ve Rokoko, değişik anlaşılmış ve uygulanmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki Üçüncü Ahmet'in 1705 tarihli dairesiyle, aynı devirde yaşayan Köprülü Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Anadoluhisarı'ndaki **Meşruta Yalısı** yeni bir zevkin ve üslubun ilk habercileri olmuştur.

Nuruosmaniye ve **Lâleli** camileri, Barok üslubun en büyük yapıtlarıdır. Tophane'de Nusretiye Camii ise, Barok'tan Ampir üsluba geçişi gösteren tipik bir örnektir. Sultan II. Mahmut zamanında gelişmiş olan Ampir üslubun denendiği yapılar, II. Mahmut türbesi ve sebiliyle Topkapı Sarayı'nın bazı daireleridir.

Barok, Rokoko ve Ampir üslupları veya birinin daha ağır bastığı yapı örnekleri içinde **Ortaköy Camii, Dolmabahçe ve Çırağan Sarayı** da sayılabilir. XIX. yüzyılda her türlü üslubun birbiri içine girdiği bu devirden sonra Türk mimarları, yeniden bir çıkış yapmak zorunluluğunu duymuşlar; böylece Birinci Ulusal Mimari akımı **(neoklasik)** doğmuştur. Almanya'da bir süre öğrenim yapan o zamanın tanınmış mimarı Kemalettin, büyük bir yapı olan Dördüncü Vakıf Hanı, Bostancı ve Bebek camilerini, Tarlabaşında Kamer Hatun Camii'ni, Eyüp'te Beşinci Mehmet türbesini, Lâleli apartmanları ile Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsünü, Vakıf Apartmanlarını; Paris'te okuyan Mimar Vedad ise, İstanbul Sirkeci'deki Büyük Postahaneyi, şimdi yıkılmış olan Karaköy'deki Eski Denizbank binasını, Haydarpaşa'da Küçük İskele binasını, Ankara'da Eski Büyük Millet Meclisi binasını yapmışlardır. Bunlar genel çizgileriyle, özenle yapılmış, dengeli yapılardır. Fakat şunu unutmamak gerekir ki, her devir ve üslup, çağında geçerlidir; o devrin düşüncesini, toplum yapısını ve sanat anlayışını yansıtır. Değişen dünya görüşü ve teknik olanakları içinde eski bir çağı yeniden canlandırmak tartışma götürür bir yoldur. Bu bakımdan Neoklasik akım kısa sürmüş, ama 1940-1950 yılları arasında yeni bir yaklaşımla tekrarlanmaya çalışılmıştır.

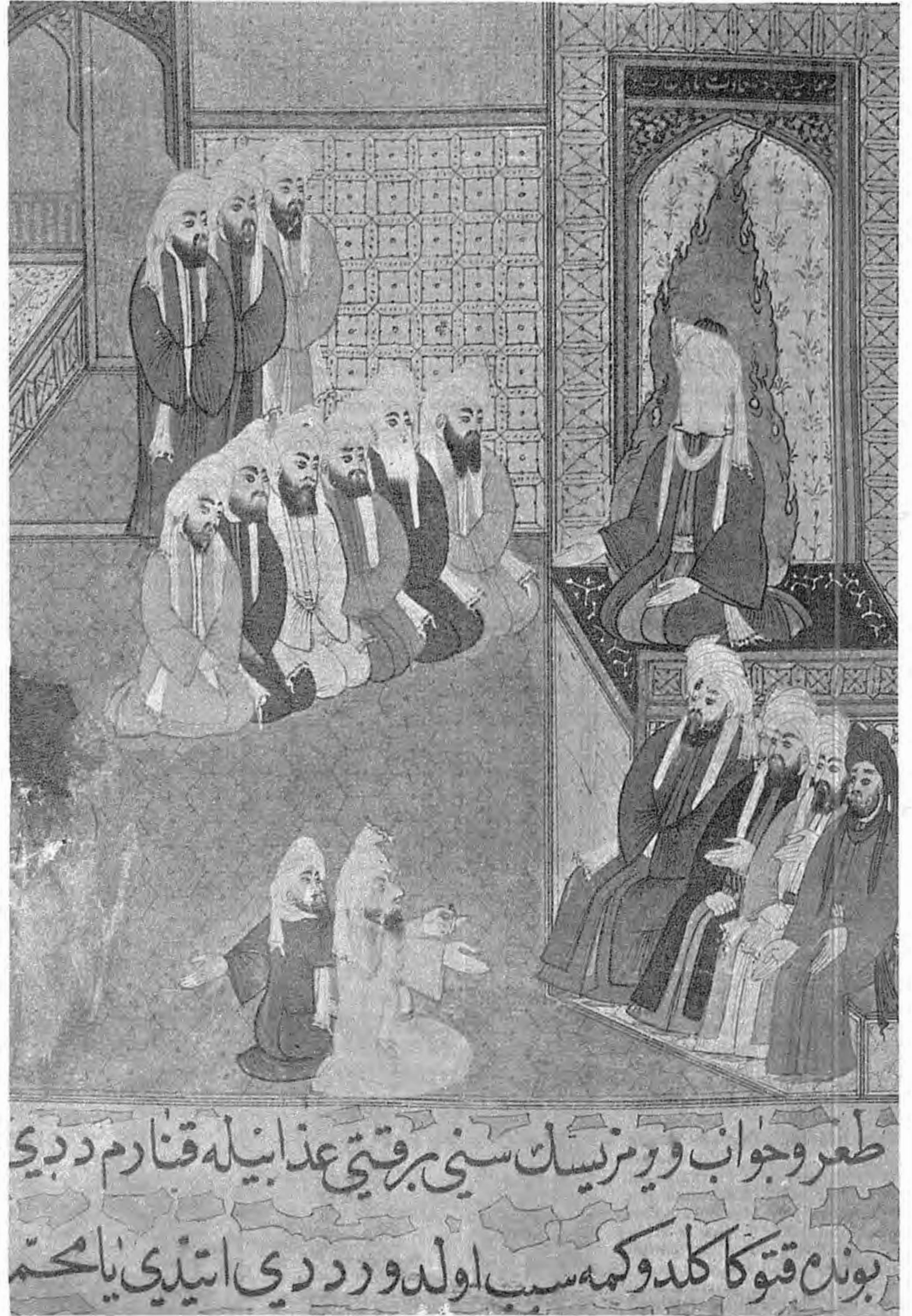
İSLÂM FELSEFESİ

felsefenin doğuşu

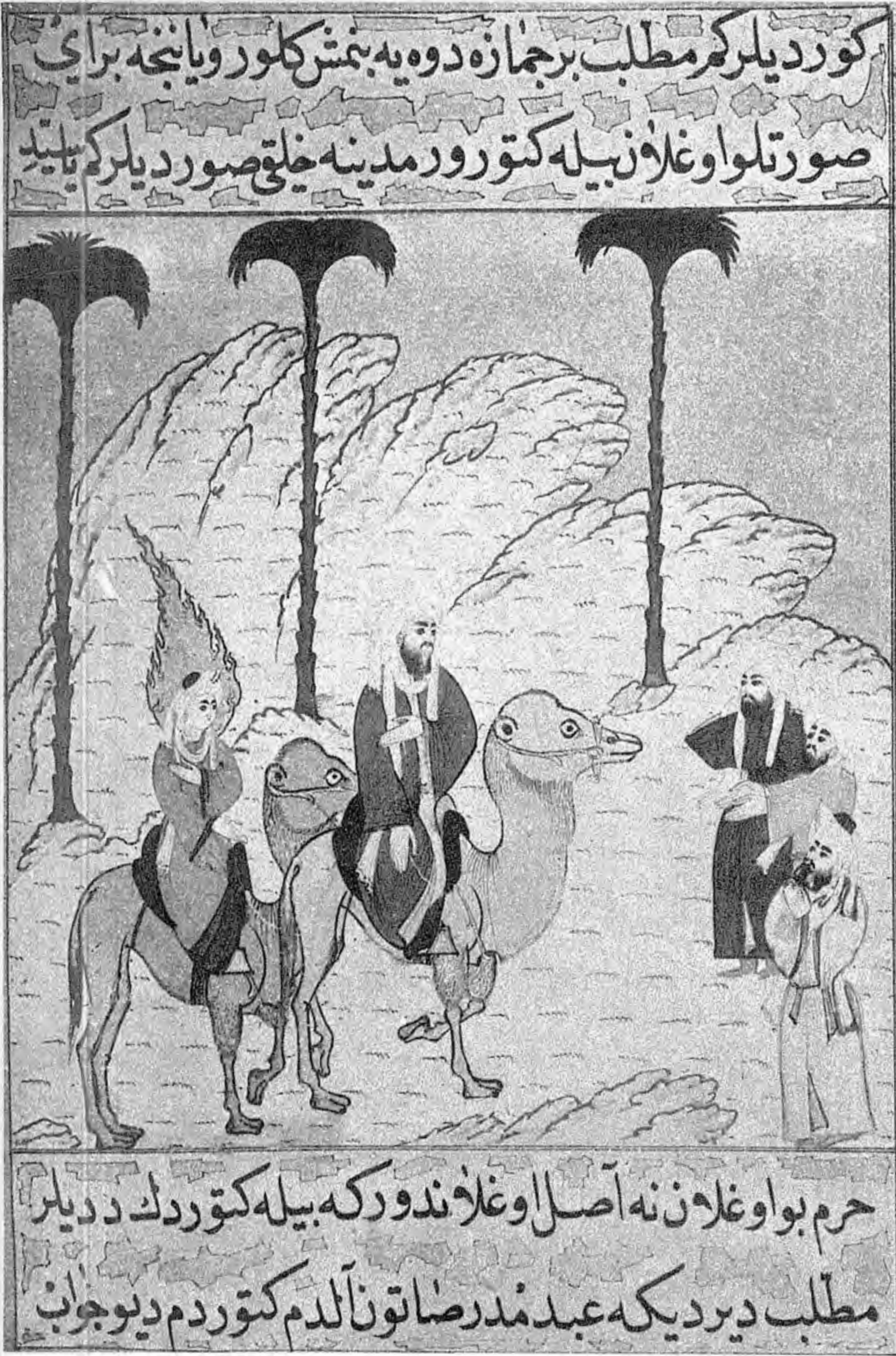
İslâm felsefesi Kur'an'la, Hadislerle bildirilen tanrısal görüşlere, duyu verilerinden çok akıl kurallarına, deneyden çok mantık ilkelerine dayanan, kendi bütünlüğü içinde kavramlarla örülü bir düşünce akımıdır. Ereği, içinde yaşanan evren değil, yalnız düşüncede varolan, duyularla değil düşünce yetenekleriyle kavranan, özlenen gerçek-ötesi varlık evrenidir. Bu özellikleri bakımından dışa değil içe dönük, yorumcu bir felsefedir.

İslâm Felsefesinin Doğuşu: Adını İslâm dininden, konularını dinin sınırları içindeki sorunlardan alan İslâm felsefesi, genel çizgileriyle, İslâm dininin doğuşundan (İ.S.VII. yy. ortaları) sonra gelişmeye başladı. Kur'an surelerinin bütünlüğe ulaşıp bir «kitap» niteliğinde toplanması, «hadis» denen, gerçekte Kur'an'ın bazı yerlerinin daha kolay anlaşılması için birer yorum olan peygamber sözlerinin derlenmesi, kesinleşmesi sonucunda, bu yeni dinin yayıldığı çevrelerde, kaynağını onda bulan yeni bir düşünce akımı filizlenmeye başladı. Bu yeni düşüncenin ortaya çıktığı ülkede, daha önceki çağlardan kalma inançlar, onlarla ilgili görüşler, eylemler oldukça yaygındı. Bu düşüncelerin iki ayrı doğrultuda geliştiği görülür:

A. — Arabistan yarımadasında insanların toplu düzen içinde yaşamaya alıştıkları çağlardan beri süregelen inanç varlıklarının, zamanla yeni yeni biçimler kazanarak çağın düşünce yapısına uyması. Bu eski inanç yığınlarının iki ayrı kaynağı vardır. Biri Arabistan insanlarının yaşamaları ile ilgilidir, öteki bu bölgeye eski çağlarda komşu ülkelerden gelen insan topluluk-

Hz. Muhammed, bir esir kılığına bürünerek müslümanlık aleyhine gözlemlerde bulunan şeytanın söylediklerini reddediyor (XVIII.yy. minyatürü).

Kureyş'li Muttalib ile genç yeğeni Aba-ül Muttalib Mekke'ye gidiyorlar (Topkapı Sarayı).

larının getirdikleriyle, düşünce ürünleriyle bağlantılıdır. Bunlar çoktanrıcı dinlerin, putatapıcılığın sürüp giden kalıntılarıdır. Arap yarımadasının insanları, bu inanç karmaşıklığı içinde yoğrulan yeni bir görüş ortamına girmiştir. Ancak, bu eski inanç varlıkları büsbütün ortadan kalkmıyor, yalnız kabuğunu, boyasını değiştirerek yeni inançlar içinde saklı kalıyordu. Bu dıştan gelen düşüncelerin kaynakları genellikle İran, Mısır, Hindistan, Mezopotamya, Anadolu gibi Arabistan'ın yakın komşuları olan bölgelerdeki insanların düşünce ürünleridir. Bu komşu ülke ürünleri, Arabistan'da doğup gelişen bütün inanç varlıklarını, belli ölçüler içinde, etkilemiş, damgasını vurmuştur. İslâm düşüncesi, bir bütün olarak, bunlardan ayrı, bunlar üzerinde derinden derine durulmaksızın açıklanamaz.

B — İslâm düşüncesinin gerek doğuş yıllarında, gerekse ondan önce Arabistan'da yayıldığı bilinen doğacı Anadolu - Yunan felsefesinin etkisiyle gelişen, bir yandan eski dinlere, bir yandan felsefe ürünlerine bağlanan kavramcı varlık anlayışı. Bu anlayışın öncüleri, Arabistan yarımadasında, İslâm dininden birkaç yy. önce düşüncelerini yaymaya başlamış, dinle felsefeyi bir düşünce akımı içinde kaynaştırma yoluna gitmişlerdir. Bu akımın öncüleri Yunan - Yahudi düşüncesini yoğurarak yeni bir ürün çıkarma denemelerine girişmiş, kimi bütün kimliği, kişiliği ile bilinen, kimi bilinmeyen kimselerdir. Bu düşünürler Yahudi - Hıristiyan dinlerinin etkilerini Batı'dan Doğu'ya doğru yayılan felsefe akımının verileriyle uzlaştırmaya, onlardan yeni bir yorum türetmeye çalışan kişilerdi. Eski Anadolu - Yunan felsefesinin ürünlerine dayanan bu düşünürler, sözün gerçek anlamıyla, bilge sayılmaz. Bunlar eski felsefe görüşleriyle Hıristiyan - Yahudi inançlarını, belli oranda da felsefeyi, dinin buyruğu altına sokmaya, ona bir din niteliği kazandırmaya uğraşan insanlardı. Bu aydınlar, bilmeden, İslâm dinine de, onun ilkelerine dayalı bir felsefenin doğmasına da yardımcı olmuşlardır.

İslâm dini, bir yandan Eskiçağ'dan kalagelen inançlara, bir yandan da Anadolu - Yunan düşünce ürünlerine dayalı bir görüş ortamında yavaş yavaş biçimlenmeye, Hazreti Muhammed'in yaşadığı çevrede içten içe ilk besinlerini bulmaya başladı. İslâm dini, bu durumda, bir yandan geleneklerle sürüp gelen inançların, bir yandan da daha önce doğmuş iki büyük dinin (Yahudi ve Hıristiyan dinleri) ürünleriyle kaynaşan bir etkinin yoğurulduğu alandır. Daha doğrusu, bu iki kaynaklı düşünce ürünlerinin birleşime ulaştığı bir bütündür. Ancak bu bütünün kendinde de birtakım yenilikler, eski dinlere göre çağın toplum yapısına, düşünme örgüsüne uygun özellikler vardır.

M.S.VII.yy. ortalarında son biçimini kazanan, kendi ilkeleri içinde kesin bütünlüğe ulaşan İslâm dini, bir yanı ile içinde yaşanan evrene, bir yanı ile de yalnız düşüncede varolan, gelecekteki gerçek - ötesi yaşayış için «yaratılmış» bir ortam niteliği taşıyan öte-evrene yöneliktir. Yapısında görülen, bu «ikilik», gelişmesini sağlayan bu «iki katlılık» onun özünden doğan bütün düşünce akımlarında da kendini gösterir. M.S.VII.yy. boyunca taşıdığı bu özellik, bir bütün olarak kendini sürdürür, niteliğini korur.

İslâm dini Kur'an ile Hadis gibi iki temel «Kitab»ın düzenlenişinden sonra hızla gelişen çeviri çalışmalarıyla, komşu ülkelerden gelen aydınların, okumuşların, bilginlerin, gezginlerin, din görevlilerinin

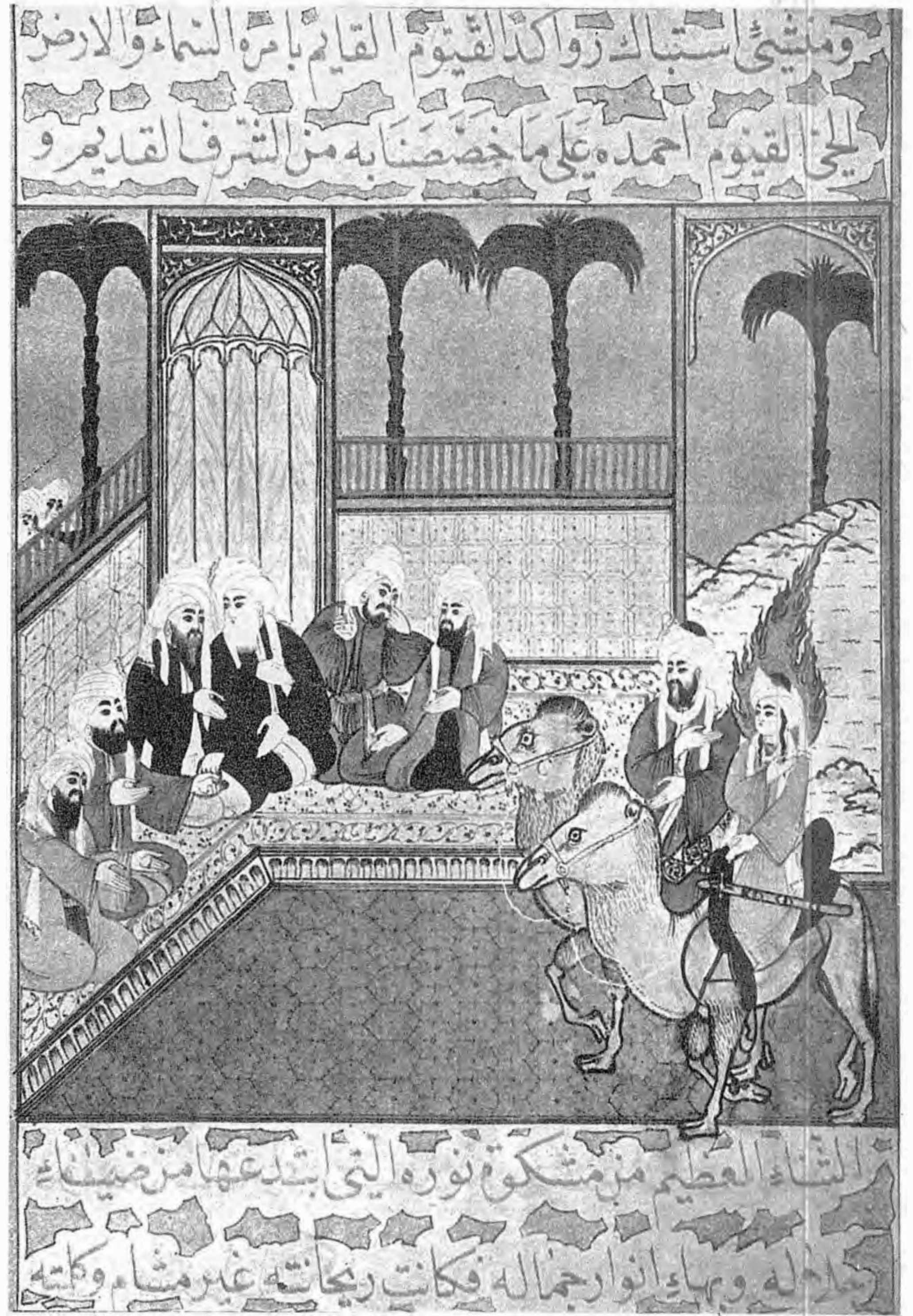
etkisiyle yeni bir durumla karşı karşıya geldi: düşünceye düşünceyle karşılık verme gereği. Bu gereklilik, başlangıçta başka düşünce ürünleriyle beslenen İslâm dinini yeni bir atılıma itti. Bu atılım da, İslâm dini dışında kalan düşünce akımlarını öğrenme, onların sorunlarına kendi varlık anlayışı içinde, karşılık bulma, çözümleme çabasıdır. İslâm dini dışında kalan düşünce akımlarının ortaya koyduğu sorunlar içinde, biri eski, biri yeni olmak üzere iki ayrı nitelik taşıyan, iki ayrı yolda çözüm bekleyen özellikte olanları vardı. Bunların kimi Anadolu - Yunan felsefesinin yorumlarından, kimi de eski dinlerin yeniden ele alınışından doğuyordu. Tanrı, ruh, evren, öte-dünya, ölüm, ölümsüzlük, yaratılış, yokoluş vb. sorunlar, bütün dinlerde vardı. İslâm dininin karşısına bir bütünlük içinde çıkan bu inançla ilgili konular, daha önceki dinlerin verdiği karşılıkları, çözüm biçimlerini de birlikte getirdi. İslâm dini bunlara kendi açısından birer karşılık bulmuştu. Ancak bu karşılıklar, yeni yeni görüşlerin ortaya atılması, yeni inanç kaynaşmalarının fışkırması nedeniyle tartışmayı, üzerinde derinlemesine durmayı gerektiriyordu.

yorumcu görüş

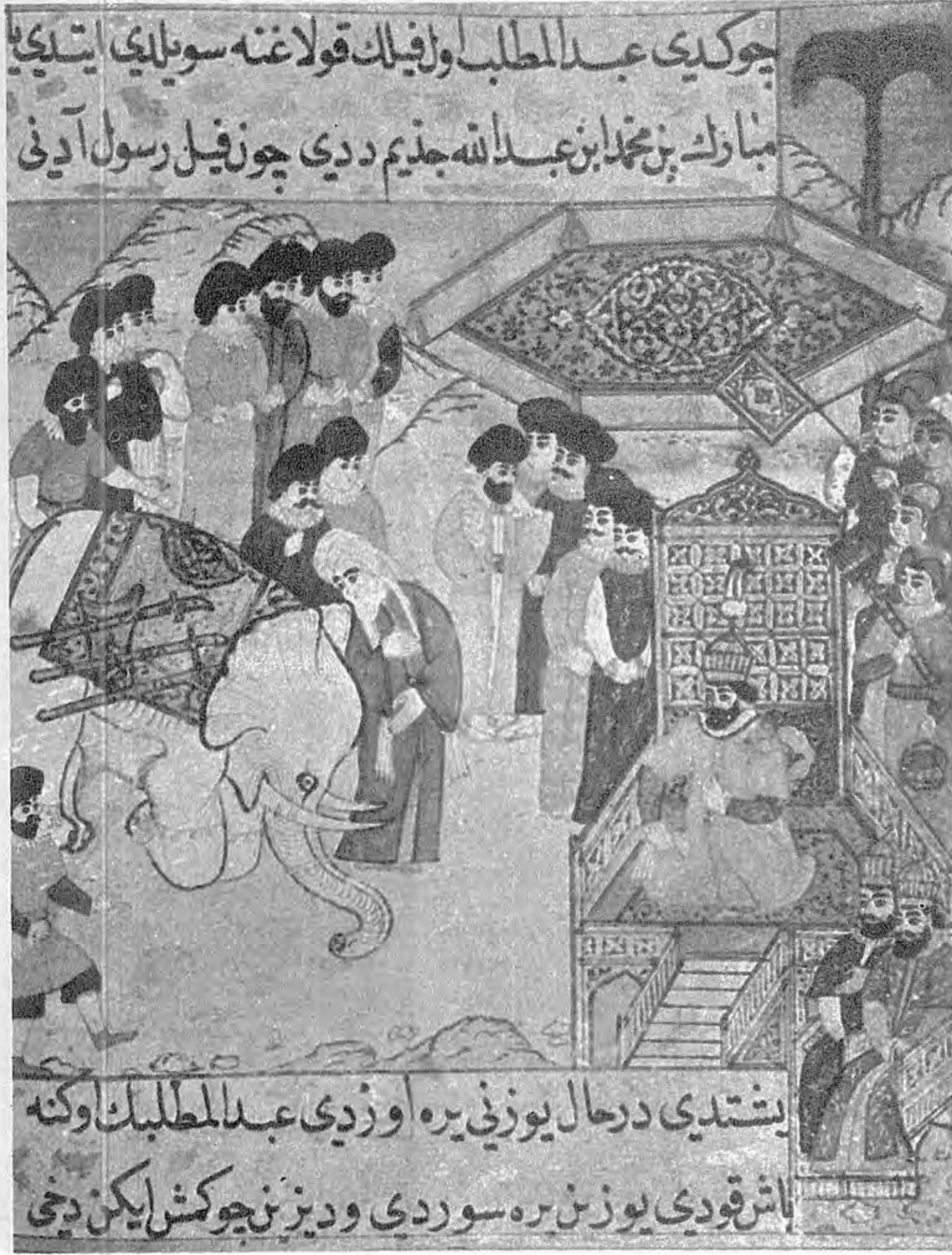
Öte yandan, eski felsefe akımlarının düşünce ürünlerini yorumlayan, tektanrıcı dinlerle bağdaştırmaya çalışan yeni felsefe görüşü yorumcu görüş de, çağın anlayışına, bilgi düzeyine göre yeni çözümler bekleyen yeni sorunlar ortaya koydu ya da eski sorunlara karşı yapılan çözümleme girişimlerini yeniden yorumlayarak sorun içinde sorun ortaya çıkardı. Bu sorunlar da genellikle evrenin yapısı, varlığın özü (ilkesi), insanla evren arasındaki yapı birliği **(varlık özdeşliği)**, doğa olaylarının ve doğal varlıkların oluş nedenleri, bilgi, bilginin kaynağı, gerçeklik, gereklilik türündendi. Bunların dışında, dini de, felsefeyi de belli bir açıdan varlığa bakmaya iten, çözüm bekleyen erdem, iyilik, mutluluk, güzellik, doğruluk, saygı, sevgi gibi kavramların örgüsü içinde kalmakla birlikte, insan yaşamını yakından ilgilendiren, yaşayışı düzenlemede etkili olan sorunlar vardı. İslâm dininin ereği, görevi ne olursa olsun, bu sorunlar ondan karşılık bekliyor, yorum istiyordu.

İslâm dini karşısında başka türlü inanan, başka ölçülere göre düşünüp taşınan aydınlar arasında hızla gelişen bir tartışma başlamıştı. Düşünme belli bir yerde durmuyor, yasakları, engelleri, üstü kapalı bir düşünce yöntemiyle aşmaya, sarsmaya çalışıyordu. İslâm dininin yayıcıları bu sorunlara karşılık verecek durumda değildi. Onlar yalnız kendilerine Kur'an'la, Hadis'le verilenleri, bildirilenleri öğretmek, anlatmak, açıklamakla yetiniyorlardı. Bu tutum, ortaya çıkan, İslâm inançlarını benimseyenlere yöneltilen soruları çözecek nitelikten yoksundu. Özellikle İskenderiye'li yahudi bilgesi Philon'un (M.Ö.I.yy. - M.S.I.yy.) görüşleri, İslâm dini karşısında daha kolay yayılma olanağı buldu, ilgi çekti. Philon'un felsefesi Yahudi dini ile yunan düşüncesini, özellikle Platon (Eflâtun), Pythagoras gibi bilgelerin görüşleriyle Stoa anlayışını uzlaştırmaya çalışan bir ereğe yönelikti. Philon, felsefe akımlarıyla Yahudi dini arasında bir bağlantı kuruyor, bütün sorunlara böyle bir anlayış açısından bakıyordu. Onun izinden gidenler bu soruları islâm düşünürlerine de sormaktan geri kalmıyorlardı.

Philon'un izinden yürüyen, ancak felsefe ile (Eflâtun'un görüş-

Bu XVIII.yy. minyatürü Muttalib ile Abd-ül Muttalib'in Mekke'ye varışını gösteriyor (Topkapı Sarayı).

Abd-ül Muttalib, ilerde doğacak olan torunu Muhammed'in adını önünde eğilen bir filin kulağına fısıldıyor (Topkapı Sarayı).

leriyle) hıristiyan anlayışını bağdaştırmaya çalışan Plotinos (İ.S. 203 - 269) çığırı **(Yenieflatunculuk)**, belli sınırlar içinde, İslâm dinine yatkın, pek de yabancı sayılmayan sorunlara çözüm biçimleri getiriyor, İslâm düşünürlerinin karşısına bunlarla dikiliyordu.

İslâm dininden önce ortaya çıkan, Akdeniz çevresinde, Doğu'da yayılmaya başlayan bu tür düşüncelerin özünde birtakım din inançlarının yeraldığı görülürse de, sorunlara bakış açıları, onları yorumlamadaki yöntemleri, sınırlı bir düşünce ortamında bile, deney verilerine dayanan bilgilerden yararlanıyordu. Anadolu - Yunan felsefesi, Hıristiyan dini üzerinde geniş bir etki yaratmış, hıristiyan Ortaçağına öncülük eden bilgelere yol göstermiş, ışık tutmuştur. İslâm dininin karşısına çıkan yenieflâtuncu felsefe çığırı, sorunlara (dinle ilgili olanlara) bilgece bir çözüm yolu bulmaya çalışıyordu. Bu çözüm yolunun iki ayrı ilkesi vardı. Biri akıl, biri inanma **(iman)**. İman ile akıl, yöntem bakımından ayrı ayrı doğrultularda gidiyor, ancak belli bir yerde birbirine yardımcı oluyor, birbirinin eksiklerini giderme ereğini güdüyordu. İman akıldan üstün tutuluyor, ancak büsbütün akla başvurmadan, onun verilerinden, aydınlığından yararlanmadan da edemiyordu.

Bu dönemde, Arabistan yarımadasında yayılan bu akılcı, imancı düşünce çığırı, ele alınan sorunlara da iki yönlü bir çözüm getirme gereğine inanmıştı. İnsan akılla düşünür, sorunları düzenler, sınırlandırır, çözüm yollarını arar, imanla inanır. Ne akılsız iman iş görebilir, ne de imansız akıl.

akıl ve iman

Akıl, iman alanına dıştan bakar, onun içerdiği sorunlara çözüm aramaya, neden - sonuç bağlantısı üzerinde kesin yargı vermeye kalkışmaz. İman da aklın sorumluluk ortamında oluşan sorunlara karışmaz. Ancak, aklın, imanın ışığı altında yürüme, ona karşı bir tutum takınmama gereği vardır. Sözgelişi Tanrı, ruh, mucize gibi varlıklar akılla çözümlenemez, onlara yalnız inanılır. Bu sorunlar aklın yetki sınırlarını, kavrayış gücünü, açıklama yeteneğini aşar. Tanrı yalnız düşünülür, onun özü değil, «görünüşleri» üzerinde durulur. Tanrı'nın özü **(zatı)** akılla bilinmez, akıl onun niteliklerini (sıfatlarını) açıklayabilir. İman ise bunların varlığına inanmayı kesinlikle gerekli kılar.

Akıl, belli bir ortamda da olsa, çözümleyici, iman ise sınırlandırıcıdır; «verilen»i olduğu gibi benimsemeyi gerektirir. Bu görüşleri benimseyen, daha sonraki dönemlerde adına «helenizm» denen felsefe akımı, eski Anadolu - Yunan düşüncesinin çağın bilgi durumuna uygun bir yorumudur. İslâm dini ortaya çıktığında, Akdeniz çevresinde bu yeni yorumcu görüşün tepkisiyle karşılaştı. Bu tepki, İslâm düşüncesinde, yeni yollar arama, kendini savunma gereğini doğurdu.

İslâm dini tektanrıcı, evrenin yoktan yaratıldığına, ilerde gene yokolacağına, bütün yaratıcı, yönetici gücün Tanrı'da toplandığını, Tanrı'nın önsüz - sonsuz **(ezelî - ebedî)** olduğuna inanmayı gerektiren bir dindir. İslâm dininin anlayışına göre, insan yoktan yaratılmış, Tanrı'nın uygun gördüğü birtakım görevlerle yükümlendirilmiş bir varlıktır. Evrenin başı da, sonu da «yoktur», «varolan» yalnız Tanrı'dır. Tanrı'nın bilgisi sınırsızdır, sonsuzdur, olanı, olmakta olanı, olacak olanı bilir. Tanrı salt ışıktır, salt düşüncedir, salt istemdir, salt güçtür, bilinemez, yalnız düşünülür, varlığına inanılır (iman edilir). Tek doğru yasa, tek genel geçerli yasa Kur'an'la bildirilen buyruklar bütünüdür. Bütün yaratılanlar sonunda yok olacak, yokluğa dönecektir. Tanrı bütün olup bitenleri görür, duyar, bilir **(basîr, sâmî, alîm)**. İnsanlar yaşadıkları sürece yaptıklarından, eylemlerinden, düşüncelerinden, davranışlarından sorumludur. Günün birinde yargılanarak yaptıklarının karşılığını göreceklerdir **(mükâfat-müca-**

zat). Tanrı en yüce yargıçtır (**hâkim**). Tanrı bilgedir, bilgelikle (**hikmet**'le) donanmıştır (**hakîm**). Tanrı ölümsüzdür (**lâyemûd**). Bu özelliklerin, bu niteliklerin insanlarda Tanrı'dan da karşılaştırılamayacak oranda, pek azı (**cüz'î**) vardır. İnsanın yapacağı bunları düşünmek, olduğu gibi benimsemek, tanrısal alanı akılla değil imanla benimsemenin gereğine inanmaktır. İşte Kur'an'ın özü budur.

İslâm dininin getirdiği görüş, eski kaynaklardan beslenen felsefe akımlarının karşısında pek doyurucu, kandırıcı olmadı. Özellikle yabancı dillerden yapılan çevirilerle yayılan düşünceler, aradaki boşluğu daha da genişletti. Bu durumda, çevirilerle gelen düşünce ürünlerine, islâm dininin tek kaynağı olan Kur'an'ın yorumu ile karşı çıkma gereği duyuldu. Bu gereklilik, bir yandan çeviri çalışmalarını, bir yandan onlarla gelen düşüncelere Kur'an'a dayalı yorumlarla karşılık verme çabasını hızlandırdı. Böylece, islâm düşüncesi, bir felsefe akımı olarak, çeviri ile başladı. Ancak bu çeviri, başlangıçta, doğrudan doğruya yunan bilgelerinin yazılarını arapçaya çevirme biçiminde olmadı. İlk çeviriler daha çok yenieflâtuncu felsefe akımının —başka bir deyimle helenizm felsefe çığırının— düşünce ürünlerini arapçaya aktarma türünde oldu.

İlk çevirilerin de yunancadan yapılmadığı bilinir. Yunan bilgelerinin, yenieflâtuncu aydınların yazıları önce İbrani, Süryani dillerine çevrildi, sonra bu dillerden arapçaya aktarmalar başladı. Arap aydınları, Batı felsefesini başlangıçta böyle ikinci elden okuyup yorumlama olanağı buldular. Gerek bu çevirilerde, gerekse İlkçağ felsefesinin bütün alanlarda Araplara aktarılmasında, İslâm ülkelerinde yayılmasında ikinci aracılar hıristiyan kiliseleridir. Kilise çevrelerinde hıristiyan diniyle ilgili yazıların, düşüncelerin yorumunu yapan, özellikle Eflatun (Platon), Aristoteles gibi yunan bilgelerinin yazılarını (o çağda bilinenleri) açıklayarak onlara ekleyen, **haşiye** yazan aydınlara, genellikle «Kilise Babaları», arapça deyimle **«Abai Kinisaiye»** denirdi. Bu kilise düşünürlerinin ereği, Hıristiyan dini ile yunan felsefesini uzlaştırmak, dine felsefe bakımından bir dayanak bulmak, akılla iman arasındaki uçurumu ortadan kaldırmak, bir de hıristiyanlığı Doğu ülkelerinde yaymaktı. Irak, Suriye bölgelerinde, Güneydoğu Anadolu kesimlerinde oldukça geniş bir alana yayılan bu din kurumları (kiliseler) karşılıklı komşuluk ilişkileri, alış-verişler, bilimsel çalışmalar yüzünden arapların pek de yabancısı değildi. Üstelik o dönemde bu yörelerde yaşayan arapların çoğu hıristiyandı. Kilise babaları, yalnız Eflatun'un, Aristoteles'in yazılarını yorumlamakla kalmıyor, Anadolu'da gelişen doğacı felsefe akımının düşünce ürünlerini de biliyor, onları çürütmek, yada açıklamak için çalışmalar yapıyorlardı. Kilise Babaları arasında, çağına göre, bilginler de vardı.

Kâbe'nin Hz. Muhammed'den önceki biçimi (XVIII.yy. Türk minyatürü, Topkapı Sarayı).

Yunan felsefesinin İslâm ülkelerinde yayılmasına öncülük eden Philon, Plotinos, Porphyrios gibi dinle felsefeyi bağdaştırmaya çalışan bilgelerin yazıları, VIII.yy.'dan sonra İslâm düşünürleri arasında da geniş bir ilgi ile karşılandı.

İslâm dininin doğduğu ülkede onun ortaya çıkışından önce yayılmaya başlayan bu düşünce çığırlarının biri yorumcu, öteki açıklayıcı iki ayrı özellik taşıdığını anladıktan sonra, Kur'an'a ve Hadis'e yapılarına uygun olarak felsefe açısından bakma gereği doğdu.

Yorum, Kur'an'da, Hadisler'de geçen birçok kavramın felsefe açısından değerlendirilmesidir. Bu değerlendirme, Tanrı, ruh, evren, insan, oluş, yaratılış v.b. kavramlara felsefeye yaraşır nitelikte bir açıklık, yeni bir anlam kazandırmadır. Bu da yalnız düşünme ilkelerine, akıl kurallarına göre olabilir, bütün deney verilerinin, deney türlerinin üstünde kalır. Adı geçen soyut kavramlar, deney verilerine dayanılarak açıklanamaz. Açıklanmaları, anlaşılmaları, yalnız aklın kurallarına göre yapılır. Bu tutum,

Fransız doğubilimcisi Silvester'in 1790 yılında yaptığı, Hz. Muhammed'i Zemzem kuyusu başında gösteren gravür.

İslâm düşüncesinde «Mantık» denen düşünme bilgisini doğurdu. İslâm felsefesinin gelişmesinde, yayılmasında en önemli işi gören mantık olmuştur. Mantık akıl yürütmeye dayanan, kendi alanına giren bütün sorunları, doğru düşünme kurallarına göre açıklayan, Aristoteles mantığı denen «Genel mantık»tır

Aristoteles mantığı, o çağda bilindiği oranda, Kilise Babaları, yenieflatuncu düşünürler aracılığı ile yapılan çeviriler, açıklamalar sonucu İslâm felsefesine girdi, felsefenin önemli bir dalı oldu. Ancak, o da yenieflatuncu niteliği ile benimsendi. Doğa olaylarının açıklanışında, yorumlanışında değil de, kaynağını Kur'an'da, Hadisler'de bulan soyut akıl yürütmeler alanında kaldı.

Uzlaştırıcı açıklamalara yönelen düşünce kesimi, daha çok deney alanında gelişme sağladı. Anadolu'nun doğacı bilgelerinin yazıları ortaya çıkıp açıklanmaya başlayınca, kısa bir süre içinde, İslâm ülkelerinde benimsendi. Yaratılış, oluş, yokoluş, bilgi, ruh v.b. en soyut kavramları bile doğa varlıklarıyla açıklama eğilimi hızlandı. Bu yüzden de Thales, Herakleitos, Demekritos, Epikuros gibi bilgelerin düşüncelerine yeni yorumlar bulma yoluna gidildi. Bunun da kaynağı Kilise Babaları oldu. Böylece, daha başlangıçta İslâm felsefesi biri maddeci **(dehri)**, biri Eflatun - Aristoteles'ci **(meşşai)** olmak üzere iki doğrultuda yürümeye başladı.

Bu iki felsefe akımının karşısına, kaynağını gene yenieflatuncu felsefe çığırında bulmasına karşılık varlık anlayışı bakımından ayrı bir yol tutan, **tasavvuf** çıktı.

mezhepler

İşte İslâm felsefesi VII. yy.'dan sonra, özellikle VIII., IX. yy.'larda bu üçüzlü anlayış, varlık görüşü ortamında ürünlerini vermeye başladı. Bu ilk ürünlerin belli bir konuda uzlaştığı, kesin bir felsefe düzeni gereğince ortaya konduğu da düşünülemez. Bu dönemde, İslâm felsefesi, kimliğini, kişiliğini ortaya koyan kesin kavramları bulamamıştır. Kullanılan kavramların çoğu, arap dilinde karşılığı olmadığı için, arapçalaştırılmış felsefe deyimleridir. Bu deyimler de, ya ibrani dilinden, ya yunancadan, yada çevirinin yapıldığı ikinci dildendir. Yunanca **«bilgiseven»** anlamına gelen **«philosophia»** sözünden türetilen «felsefe» (çoğulu felâsife), **yasa, kural,** anlamına gelen **«nomos»** tan türetilen **«namus»** (çoğulu **nevamis**), **sophos**'dan (bilge) türetilen **sûfi, «sofi»** v.b. kavramlar, İslâm felsefesinin başlangıç döneminde, arapça ile yoğurularak, aktarılan düşünce varlıklarıdır. Bunların yanında ibrani, hind, fars dillerinden geçenlerin sayısı da epey kabarıktır. Bu kavramlar, İslâm felsefesinin esinlendiği kaynakları gösteren birer tanık durumundadır. İslâm görüşü bu kavramları, kendi anlayışına göre, yeni bir yorumdan geçirerek «başkalaştırdı». İşte İslâm felsefesinin tek özelliği de, bu «başkalaştırma» işleminde sağladığı başarıdır. Bu başarı, İslâm ülkelerinde **«mezheb»** adı verilen (yalnız felsefe alanında) düşünce akımlarını doğurmuştur.

Belli bir görüşü savunan, geliştiren, yayan kimselerden oluşan topluluğun genel düşüncesi, arapçada **«gidilen yol»** anlamında **«mezheb»** kavramıyla dile getirilir. «Mezheb» sözünün kökü, «gitmek» karşılığı **«zehebe»** dir. İslâm dininin doğuşundan sonraki dönemlerde Kur'an ile Hadisler'e dayanan değişik yorumları benimseyenlerin oluşturduğu toplulukları «mezheb» olarak adlandırma, bir gelenek niteliği kazandı. Yalnız din konularını ele alanlardan kurulu topluluklara değil, dinle ilgisi olmayan düşünce çığırlarına da «mezheb» denir oldu.

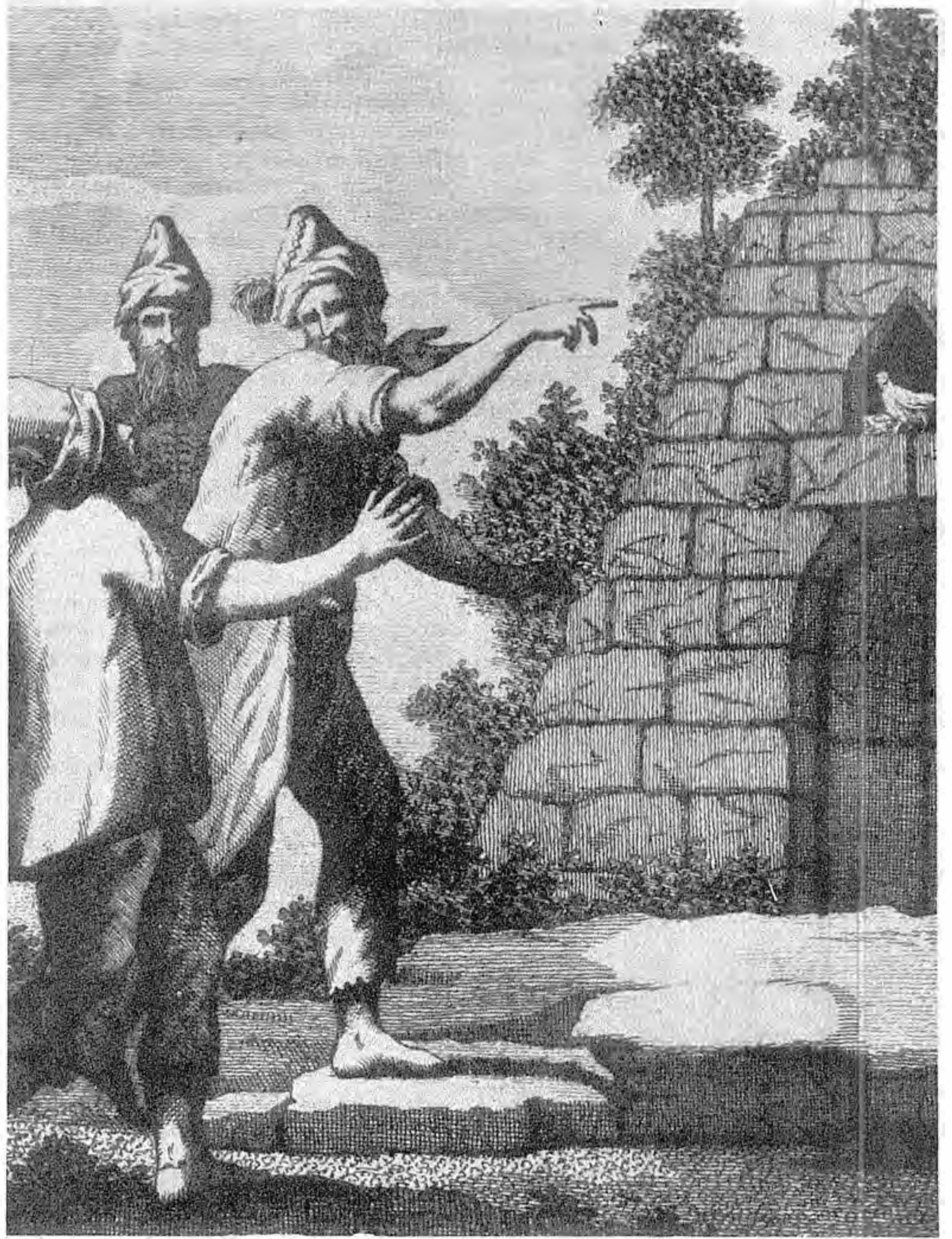
İslâm felsefesinin oluşumu sırasında biri akla, biri imana bağlı iki yol tutuldu. Akla dayanarak din, felsefe sorunlarını çözümleme-

ye kalkan ilk İslâm düşünürü Vasıl bin Ata'dır (699-748). Onun izinden gidenlerin, görüşlerini geliştirmeye, yaymaya çalışanların oluşturdukları topluluğa, daha kendi çağında, **«Mu'tezile»** denmiştir. Bu söz, arapçada «ayrılmak, başka bir yol tutmak» anlamında **«i'tizal»** kökünden gelir. Din konusunda, özellikle Kur'an'ın yorumlanışında hocası Hasan Basri ile tartışan, onun görüşlerine karşı çıkan Vasil bin Ata için hocası «Vasil bizden ayrıldı **(i'tizal etti)**» deyince onun görüşünü benimseyenlere «ayrılmış» karşılığı **«mu'tezil, mu'tezile»** dendi. Bu söz İslâm düşünce dünyasında ilk akılcı çığrın adı olarak kaldı.

mu'tezile

Mu'tezile inancına göre «kader» yoktur, insan kendi eylemlerinden, kendi atılımlarından sorumludur. Bütün eylemler birer insan yaratmasıdır, Tanrı'nın bu konuda bir etkisi yoktur. İnsan kendi kendini yönetir, yönetici güç iman değil akıldır. Sorunlar imanla değil akılla çözümlenir, düzenlenir. Tanrı'nın özü **(zat'ı)** ile nitelikleri **(sıfatlar'ı)** birbirinden ayrıdır. Düşünen insan bir «akıl varlık»ıdır. Daha önceden belirtilen işlemleri yapmak, gösterilen yolda gitmek anlamına gelen «kader» **(yazgı)** sözünün anlamı yoktur. Kader varsa, insan Tanrı'nın gösterdiği yolda kendi **«cüz'i irade»** sini kullanmadan giderse, davranışlarında kendi aklını kılavuz, ölçü edinmezse, onun için sorumluluk da düşünülemez. Sorumluluk ancak, kişinin kendi istemine göre davranması sonucu ortaya çıkar. İnsanın kendi dışında, kendi aklı, kendi istemi üstünde egemen bir güç yoktur. «Cennet», «cehennem» de yoktur. İnsan yalnız Tanrı'nın buyruklarını yerine getirir, kendi aklını, istemini kullanmadan eyleme geçerse, kendi elinde olmayan, daha önceden belirlenen bu eylemlerden dolayı onun için suç, ceza ve ödül **(mücazat ve mükâfat)** düşünülemez, düşünülse bile bu Tanrı'nın tüzesi **(adl'i)** ile bağdaşmaz. İnsan için tek yol, akıl yoludur.

Bu düşünceler, tek çıkar yolun «iman» olduğunu savunan, insanı bir bütünlük içinde kendi kişiliğinden soyup Tanrı istemine bağlayan **«ehl-i sünnet»** anlayışına karşıdır. «Ehl-i sünnet» için insan bir «iman varlık»ıdır, akıl imandan sonra gelir, onun buyruğu, onun yönetimi altındadır. Tanrı'nın özü **(zat'ı)** ile

Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye kaçışını gösteren XVIII.yy. hıristiyan gravürü.

nitelikleri **(sıfatlar'ı)** birdir, kaynaşmıştır. Akıl onları yalnız düşünür, imanın aydınlığında tasarlayabilir. Yazgı (kader) vardır, buna karşılık insan gene bütün eylemlerinden, davranışlarından, gerçekleştirilmemiş düşüncelerinden bile sorumludur. İnsan eylemlerinin yaratıcısı değil, kendisine verilenlerin, buyrulanların uygulayıcısıdır.

Mu'tezile inancı, Ehl-i sünnet'in bu tutumuna, bu görüşüne karşı çıktığından, olayları, sorunları akılcı bir açıdan gördüğünden dolayı bir felsefe akımı niteliği kazandı. Ona göre iman, insanı geliştirmez, sorunları çözümleyemez. İmanla bilgi edinilmez. Bilgi, akla, akıl ölçülerine dayanan öğrenmeyle, çalışmayla, olayları, çevreyi incelemeyle kazanılır.

Ebü'l - Huzeyl El - Allâf (IX yy.). İslâm düşüncesinde, ilk çağın atomcu bilginlerinden Demokritos'un görüşlerine dayanarak, akılcı bir yol tutan Ebu'l Huzeyl'in ele aldığı ana - konu Tanrı'dır. Ancak, doğal nedenle **(tabii sebeb)** Tanrı varlığı arasında bir bağlantının bulunduğunu ileri sürer. Atomları Tanrı'nın varlığını saptamak için birer kanıt olarak kullanır. Daha çok atomcu, akılcı felsefeye dayanan Ebu'l - Huzeyl'e göre atomlar da yaratılmıştır, onlar da sonludur. Boşluk olduğuna göre, bütün atomların kendi boyutlarına göre birer yer kaplamaları gerekir, uzam **(mekân)** sınırlı olduğuna, sınırlı olan da sonlu olduğuna göre onlar da sonludur, sonlu olanda ne varsa ölümlüdür. Atomlar ölümlü olduğuna göre, ölümlü olan bütün varlıklar yaratılmıştır, belli bir süre içinde gene

Araldi'nin 1790'da yaptığı, Hz. Muhammed'i at üstünde gösteren gravür.

yokluğa dönerler.

Evren, atomlardan kurulu bir bütündür. Atomlar sonlu, sınırlı, ölümlü olduğundan, onlardan oluşan evren de sonludur, sınırlıdır, dolayısiyle yaratılmıştır. Evreni kuran atomlar düşüncede de, gerçekte de bölünemezler. Bir atomun bölünürlüğü düşünülürse, töz **(cevher)** niteliği ortadan kalkar.

Zaman, gerçek bir varlık değil, ruhsal bir kavramdır. İnsan bilincinde öncelik - sonralık tasarımı vardır. Düşüncede yaşayan soyut zaman kavramının kaynağı budur.

Ebu'l - Huzeyl, zaman konusunda bu düşünceleri öne sürerken, zamanı ikiye ayırmaktan da kendini alamıyor. Soyut zamanın yalnız düşüncede bulunduğunu söylerken bir de «atomla ilgili zaman» dan söz ediyor. Bu zaman türü, tekil tözlerin **(ferdî cevherlerin)** birleşmesinden, birbirine katılmasından oluşur. Çünkü atom yalnız madde değil, **ilineksel** (arazî), eylemsel **(fiilî)** olarak da vardır. Bu nedenle, her fiziksel nokta, sürenin her an kısa kesimi bir atomdur. Bu atomlar ne süreklidir, ne de birbirine sıkı sıkıya bitişiktir, belli aralıkları vardır. Bu aralıklar, bizim zaman dediğimiz şeyin boşluklarıdır. Bu tür zaman da yaratılmıştır.

Uzam (mekân) atomlara bağlıdır, onlarla sınırlıdır. Uzamda da boşluklar vardır. Atomların devinmesi, yer değiştirmesi bu boşluklar yüzündendir.

Tanrı, zamanın, uzamın üstündedir, onlarla sınırlı değildir. Yaratıcıdır, ölümsüzdür, önsüz - sonsuzdur **(ezelî - ebedî)**.

Bilgi : çevremizi, doğa varlıklarını duyularla gelen izlenimler, veriler aracılığı ile kavrarız.

İbrahim Nazzam (öl. 835). Ebu'l - Huzeyl'in öğrencisi olan İbrahim Nazzam, onun açtığı yolda yürüdü, felsefe ile dini akılcı bir anlayışla uzlaştırmaya çalıştı. Felsefesinin Tanrı kavramı çevresinde yoğunlaştığı, Mu'tezile yöntemini Tanrı'nın Birliği, yüceliği konusunda uyguladığı görülür.

Tanrı yaratıcı, önsüz - sonsuz bir varlıktır. Bir'dir, yaratılışın kaynağıdır. Bütün yaratmalar tanrısal bilgeliğe **(ilâhî hikmete)** göre belli bir düzen içinde olur. Tanrısal bütün eylemler, işlemler mantık kurallarına göre açıklanabilecek niteliktedir. Tanrı'nın bütün yaratmaları doğa yasalarına, evreni kuran varlık ilkelerine uygundur. Tanrı'nın öz özgürlüğü **(zâtî hürriyeti)** kendi varlığı ile zorunludur. Özgürlük, Tanrı varlığında bir zorunluluktur. Tanrı'dan başka ilk **(kadîm)** bir varlık yoktur.

Evren, özlerden (atomlardan) kurulu bir bütündür. Atomları da Tanrı yaratmıştır. Ancak yaratılma olayı sürekli değil, bir kezliktir. Evren bütünü Tanrı istemiyle birden yaratılmıştır. Bizim gördüğümüz olaylar, zamanla gizlilikten açığa, görünüş alanına çıkmaktadır. Yoksa her yeni olay yeni bir yaratma değildir. Evren bütününde yer alan varlıklarda **«kâmin»** (gizli) ile **«bâriz»** (açık) yöntemi, genel geçerlik taşır. Bütün varlık türleri, onlarla ilgili olaylar, oluşlar evrende gizlidir (**kâmin**'dir), zamanla bunlar görünüş alanına çıkar (**bâriz** olur). Olaylar belli bir diziye göre gizliden açığa çıkmakta, akıp gitmektedir. Tanrı'nın yaratması bağımsız bir eylemdir. Evren düzeni Tanrı'nın özgür istemi, bağımsız dileği ile (bir anda) yaratılmıştır. Atom yaratılmıştır, yok da edilebilir.

İbrahim Nazzam'ın düşünceleri kimi yerde Mu'tezile görüşlerine karşıdır. Ancak, bu karşı oluş, onun Mu'tezile akımı dışında ele alınmasını, dogmatik bir **kelâmcı** sayılmasını gerektirmez. Onun, özellikle metafizik alanında, evreni açıklaması ilkçağ bilgesi Anaksagoras'ın evren anlayışına çok yakındır. İbrahim Nazzam'ın «atom»u bir töz (cevher) olarak benimsemesi, evrenin yapısını atomlardan kurması, görüşlerini akıl kurallarına dayanarak açıklamaya kalkması, kendinden öncekiler gibi, Mu'tezile inançlarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıkca gösteriyor.

Kimi araştırıcılara göre, İslâm ülkelerinde hızla yayılmaya başlayan Yunan felsefesine karşı doğan çığırlar arasında sayılan Mu'tezile akımını akla dayalı bir din felsefe-

si olarak anlayanlar içinde edebiyatçılar, tarihçiler, ozanlar da vardır. Ancak felsefe akımına katkıları olmamıştır. Eski Anadolu - Yunan bilgeleri gibi düşüncelerini şiir diliyle anlatan bu arap ozanları içinde en ünlülerinden biri, Cahiz'dir (öl.889). Başlangıçta din konularını ele alan, Kur'an'ın yorumundan işe başlayan bu çığır, sonra gelişmiş, akılcı felsefenin (İslâm felsefesinin) oluşmasını sağlamıştır. Mu'tezile anlayışı bir yandan din, bir yandan da felsefe alanına giren sorunlar üzerinde dururken, ondan türeyen bir çok düşünce dalının, küçük çığırların doğmasına da yardımcı olmuştur. Bu küçük çığırlar içinde, akıl ilkelerine dayanan birer «tarikat» niteliğinde akımlar da vardır. Ancak, bunlar arasında öz bakımından ilgiye değer bir ayrılık yoktur.

Doğa felsefesi. İ.Ö. VII - V.yy. lar arasında Anadolu'da doğup Yunanistan'da gelişen doğacı görüşün etkisi altındaki akım, İslâm dininin doğuşundan sonra IX.- X.yy.larda yeni bir yorumla ortaya çıktı. Mu'tezile akımının, Hind düşüncesinin etkilerini taşıyan doğa felsefesinin, İslâm ülkelerinde **Tabiiyyun** (doğacılar), **İhvan'us - Safâ** (Safâ Kardeşleri - Ansiklopediciler), **Dehriyyun** (maddeciler), **Bâtınîler** (Ezoterikler) adları altında dört büyük kola ayrıldığı görülür.

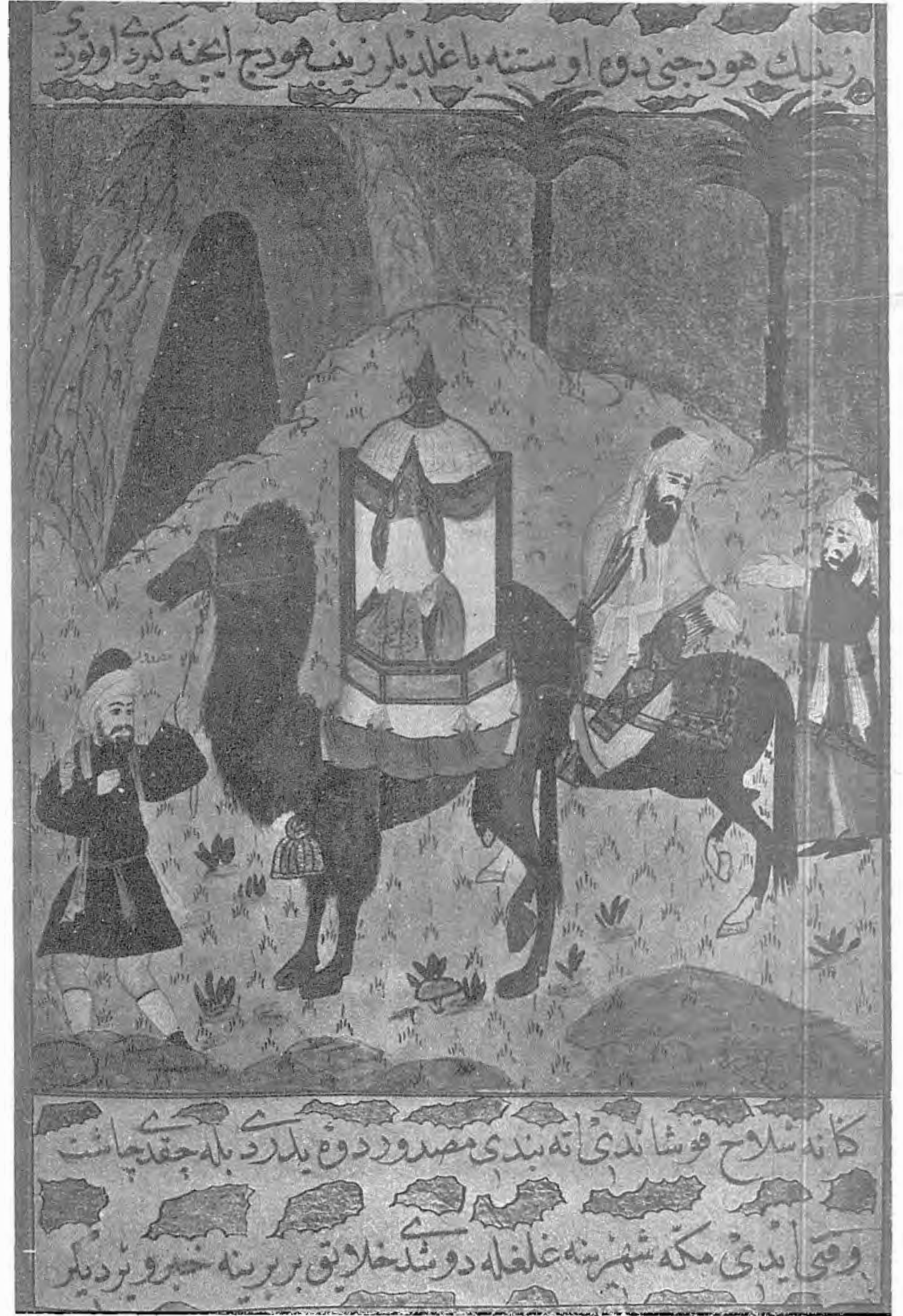
Doğa felsefesinin konusu, adından anlaşıldığı gibi, doğadır, doğa varlıklarıdır, insandır.

Doğacılar (Tabiyyun): Deneye, tümevarım, tümdengelim yöntemine dayanan doğacılara göre, insan bir doğa varlığıdır. Bütün bilgilerimizin kaynağı doğadır. Bilgi doğayı algılamakla kazanılır. İnsanda akıl denen yönetici, inceleyici, araştırıcı bir yetenek vardır. Duyularla edinilen bilgiler, akılla belli bir düzene konur, sınıflanır. İnsan varlığı iki özden kuruludur. Bunlardan biri gövde (beden), öteki ruh'tur. Ruh ile Tanrı, doğaüstü birer varlıktır, özleri pek bilinemez.

İslâm felsefesinde Anadolu - Yunan doğacı görüşünün izlerini sürdüren bu çığırın kurucusu, Ebu Bekr Zekeriya Râzî'dir (865 - 925). Râzî, felsefeye deney verilerinden girer. Bir hekim olması, hastalıklar, ilâçlar üzerinde çalışması, simya gibi o çağda geçerli olan bilimlerle uğraşması, doğacı bir tutumu benimsemesine yol açmıştır. Bu bilimlerin dışında matematik, astronomi, biyoloji, mantık alanlarında da, çağına göre, önemli çalışmaları, yazıları vardır. **Taksimül' - İlel, Kitabu'l - Mansur, El - Hâvî** gibi yapıtları olan Râzî'ye göre, bilginin kaynağı duyulardır, algıdır. Gerçek olan madde evrenidir; ruh ile Tanrı, evrenin dışında, yalnız düşüncede yaşayan birer varlıktır. Varlık kavramı altında toplanan **Bütün**'de beş sonsuz, sınırsız ilke vardır :

1 — **Tanrı**;
2 — **Boşluk** (kesin mekân, mutlak mekân);
3 — **Madde** (karanlık);
4 — **Ruh** (ışık, aydınlık);
5 — **Süre** (kesin zaman, mutlak zaman).

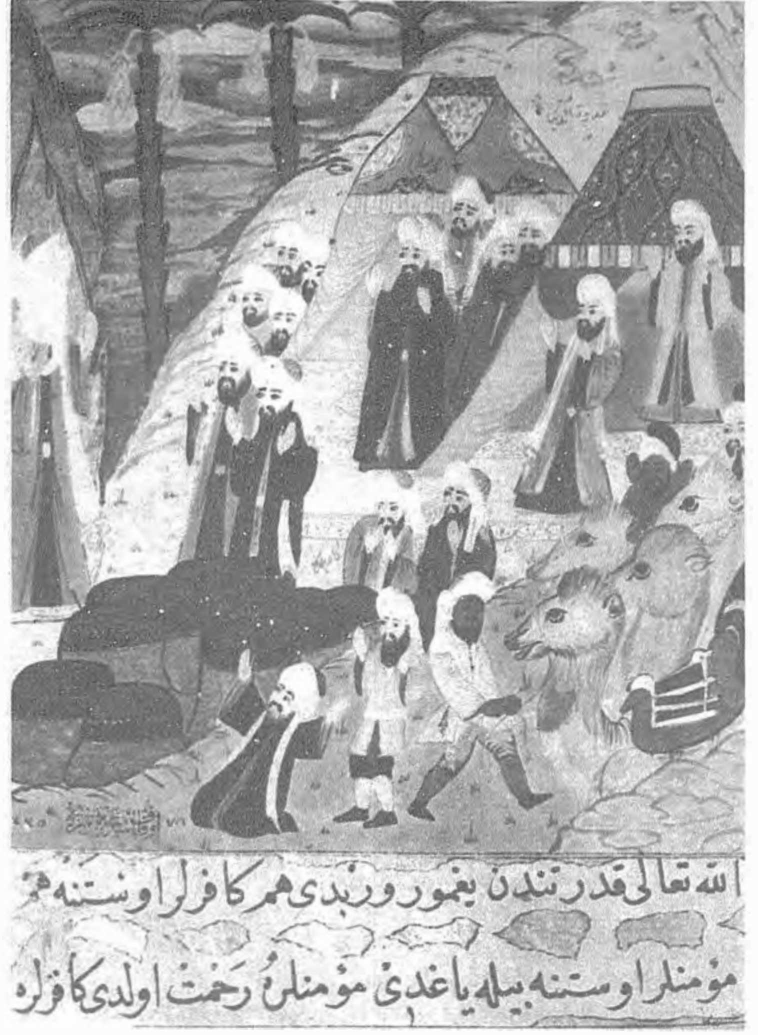
Bütün düşüncelerinde akıl ilkelerine, mantık kurallarına, deney verilerine dayanan Râzî, İslâm dininin ana görüşleriyle İran - Hind - Anadolu felsefesini uzlaştırmaya çalıştı; deney bilimleriyle felsefe arasında gerekli bir bağlantının bulunduğunu, felsefenin belli bir yerde deney bilimlerine dayanması gereğini savundu. Râzî'ye göre evrenin varlığı bu ana ilkenin varlığını gerekli kılar. Algılar maddeye **(heyûlâ)** dayanır; daha doğrusu, kişinin algıları maddenin varlığını gösterir. Mekân değişik durumların birleşmesinden oluşur, zaman ise değişik oluşların değişik biçimlerde algılanması sonucu ortaya çı-

Hz. Muhammed'in büyük kızı Zeynep, deve sırtında Mekke'den Medine'ye kaçıyor (XVIII. yüzyıl minyatürü).

Hz. Muhammed. Mekke'li dinsizlerin akınını Uhud yerine Medine'de karşılamak için müslümanları kandırmaya çalışıyor.

Hz. Muhammed Bedir savaşından önce müslümanlara güç ve güven vermesi için Tanrı'ya dua ediyor.

kar. Râzi, burada, zaman gibi soyut bir varlığın oluşunu insandaki algı yeteneğinin bir ürünü olarak görüyor, algıların dışında, kendiliğinden bağımsız bir zamanın varlığına pek inanmıyor.

Evrenin oluşunu sağlayan bu beş ilke önsüzdür **(kadimdir)**. Ancak, evrenin bir yaratıcısı vardır. Oluş, belli bir anlamda bir yaratılmadır, ilk yaratılan, oluşun özünü kuran varlık, yalın bir **«nur»**dur, **nefsler** (canlılık gücünü veren varlıklar), yalın birer ruhsal tözden oluşur. Nefsler, biri insansı **(beşerî)**, biri hayvansı **(hayvanî)** olmak üzere ikiye ayrılır; insansı olan nefs daha yücedir. Cisim denen ilk birleşik, yalın varlık ile nur zamandaştır, bir süre içinde yaratılmıştır. Sıcaklık, soğukluk, yaşlık, kuruluk gibi dört nitelik (tabiat) bu cismin gölgesinde yaratılmıştır. Gök ile yeryüzü bu dört özden (nitelikten) yaratıldığı için özdeştir. Bu özdeşlik yüzünden, yeryüzü cisimleri göklerin etkisi altındadır. Adı geçen bu ilkeler önsüz - sonsuzdur; onlardan önce bir zaman kavramı da yoktu.

râzî'nin görüşleri

Râzî'nin görüşü, düşünceleri derinliğine incelenince, varlık kavramı altında toplanan nesnelerin ikiye ayrıldığı anlaşılır. İlkeler önsüzdür (kadim'dir), yaratılış belli bir anlamda bir «birleştirme» **(terkib)**dir. Bu düşüncelerin özünde Anaksagoras'ın, Empedokles'in, biraz da Mani inançlarının etkisi açıkça görülüyor. Râzî, bütün dinlerin birleşmesini, insanların belli bir inanç doğrultusunda kaynaşmasını ister. Peygamberlik denen kurum gereksizdir, insanın aklı, istemi onu doğru yola götürmeye, iyi kılmaya yeter. Ancak, bu aklı yerinde kullanmayı bilme gereği vardır. Râzî'nin düşünceleri, ondan sonra gelen İslâm bilginlerini uzun süre etkilemiş, birçok yeni çığırın doğmasını sağlamıştır. Fizik alanında, özellikle ışık kırılmaları, boşlukta çekim gücünü saptama konusundaki çalışmaları, deneye büyük önem vermesi, felsefesine bilimsel bir nitelik kazandırmıştır. Etkisinin sürekliliği biraz da bu yüzdendir.

İhvanu's - Safâ (Safa kardeşleri). X.yy'da Basra'da ortaya çıkan bu felsefe çığırının üzerinde durduğu tek konu insan'dır, insanın kötülüklerden arınması, iyiye, doğruya, güzele yönelmesidir. İnsan bir **«ahlâk varlık'ı»**dır. Bu yüzden ahlâk ilkelerine göre eğitilmesi, yetiştirilmesi, öğretim görmesi gerekir. Eski Hind, İran inançlarının, yenieflâtuncu felsefe akımının derin etkisi altında kalan, bütün düşüncelerini insanın iyiliği konusunda yoğunlaştıran bu çığır, en yaygın etkisini 946 - 1055 yılları arasında göstermiştir.

İhvanu's - Safâ çığırına göre, insanın yetişmesi, arınması için dört aşamalı bir eğitim - öğretim düzeninden geçmesi gerekir.

A) 12 - 30 yaş arasındaki gençlerin katıldığı ilk öğretim - eğitim basamağında, öğretmenin **(mürşid)** sözlerini, öğütlerini dinlemek, onun gösterdiği yolda giderek arınmak, başka etkilerden uzak kalmayı başarmak, insanın bir ah-

lâk varlığı olduğuna inanmak; iyi bir ahlâk anlayışının gerekimlerini yerine getirmek, bütün kötülüklerden, gereksiz direnişlerden kaçınmayı öğrenmek, öz eğitimine **(nefs terbiyesine)** alışmak.

B) 30 - 40 yaşları arasında bulunanların katıldığı toplantılar. Bu toplantılarda temel ilke bilgi edinmek, bilgisizlikten kurtulup iç aydınlığa kavuşmaktır. Bunu başarmak için de dünya ile, dünya varlıkları ile ilgili felsefe bilgilerinin edinilmesi, öğrenilmesi gerekir. Bu bilgi, insanın iç evrenini arıtan, aydınlatan, insanı olgunluğa **(kemal'e)** ulaştıran bilgidir.

C) 40 - 50 yaşlarında kimselerin katıldığı toplantılar. Bu toplantılarda tanrısal evrenle, tanrı ile ilgili bilgiler öğrenilir. İnsan kendi varlık sınırlarını, madde evrenini aşan bilgileri, gizemleri **(esrarı)** edinir. Bunu yapabilmek için de insanın kendi içini bilmesi, bütün geçici, görünüşe bağlı oluşlardan sıyrılması gerekir. Bu tür bilgi bir «içe bakış» bilgisidir.

Ç) 50 yaşından yukarı olanların katılabildikleri toplantılar. Bu toplantılara katılanlar Tanrı'ya en yakın olan melekler **(mukarribin)** arasında sayılır. İç arınması, ruh olgunluğu, görüş derinliği, seziş gücü son aşamaya ulaşmış insan, «kemâl» aydınlığına varmış, pırıl pırıl olmuş demektir. Böyle kimseler, içinde yaşadığımız evrenin de, şeriat kurallarının da üstüne çıkmış, bütün «bağlayıcı» koşullardan sıyrılmış, arınmış, «bağımsız» olmuşlardır, onlar için belli yasa, belli kural, engelleyici nesne düşünülemez.

ihvanu's-safâ

İhvanu's - Safâ'nın düşüncelerini **«Resail»** adı altında toplanan 51 küçük kitaptan öğrenebiliyoruz. Bu kitaplarda insandan Tanrı'ya doğru basamak basamak yükselen «oluş»lar üzerinde durulur, insan ruhunun kaynağı, Tanrı'ya dönüşü, evrenin oluşu, ruhun arınması ele alınır. El - Avfî, Zeyd bin Rifaa, Muhammed bin Ahmed El - Nehraçurî, Ebu'l Hasan, Ali bin Harun, El Zencânî, El Mukaddesî gibi X., XI. yy.larda yaşayan bilginlerden bize kalan bu «Resail»de işlenen konular, genellikle evrenin Tanrı'dan çıkışını **(sudûr)** içerir. Bu evrenin, insanın «oluş» sorunudur. «Oluş» bir çıkış, bir fışkırmadır **(sudûr)**. Bu çıkış en yüce olandan, en aşağıda olana doğru sürekli bir «iniş»

Ebu Sufyan'ın karısı Hind ve öteki dinsiz Mekke'li kadınlar, Uhud savaşında şehit düşen Hz. Muhammed'in amcası Hamza'nın ciğerini yemeğe hazırlanıyorlar.

niteliğindedir :

1 — **Tanrı birliği** (vahdet-i ilâhi);

2 — **El Akl** (faal akıl);

3 — **Nefs** (münfail akıl, beş duyunun etkisi altında insanın yaşamasını sağlayan, dirilik'i oluşturan akıl);

4 — **İlk madde (heyûlâ-yi ulâ)**;

5 — **Tabiat** (Evren, Adem, fâil tabiat);

6 — **Cisimler** (ecsam, ikinci madde, yada ikinci heyûlâ);

7 — **Felekler** (Alem-i Eflâk);

8 — **İlkeler** (Anasır);

9 — **Madenler, bitkiler, hayvanlar** (cemadat, nebatat, hayvanat. Bunlar **suflî alemi** kuran ilkelerden oluşur).

Oluş'un aşamaları : Oluş bir fışkırmadır **(sudûr)**. Ancak, en yüceden en aşağı **(suflî)** olana doğrudur. Varlık düzeninde her kat kendinden önce gelenden oluşur (doğar). Yaratılış olayı Tanrı'dan ilk çıkışla **(sudûr**'la) başlayıp en alt katta bütünlüğe ulaşmıştır (tamamlanmıştır).

Bütün kötülüklerin, eksikliklerin kaynağı son varlık, katı olan aşağı evrendir **(suflî alêm)**. İnsan,

Dört halifeyi konu alan XVI.yy. minyatürü (Türk-İslam sanatı müzesi, İstanbul).

bu evrenin akışına uyduğu, onun genel yasalarına bağlandığı sürece, onun gibi olur, kötülüklerden sıyrılamaz, arınamaz.

Ruh, Tanrı'nın engin, sınırsız varlığından fışkırmıştır. Bütün evreni kuşatır, engindir, sonsuzdur, sınırsızdır, bir «evren ruhu»dur. Tek tek kişilerin ruhları **(ervah-ı ferdiye)**, bu engin, evreni kuşatan ruhtan bir parçadır **(cüz)**. Ruhla gövdenin (beden'in) yapısı bir değildir, özleri başka başkadır. Gövde dağıldıktan sonra ruh da geldiği kaynağa, Tanrı'ya döner.

Ölüm, tek tek ruhların (ferdî ruhların) gövdeden ayrılışıdır. Bundan dolayı **ölüm bir çözülmedir.** Gövde dağılır, kendini kuran doğal özlere bölünür, çözülür, ruh ayrılır gider. Ruh için ölüm düşünülemez. İnsan ruhunun (ferdî ruhun), kaynağı olan Tanrı'ya dönüşü **«küçük diriliş»**, bütün evreni kuşatan «evrensel ruhun» Yüce Tanrı'ya dönüşü ise **«büyük diriliş»** demektir.

Din, insanın eğitimi, olgunlaştırılması, arınması içindir. Bu nedenle bütün dinlerin belli yerde birleşmeleri, tek ereğe yönelmeleri gerekir. Dinin insan ruhunu kötülüklerden, eğriliklerden, eksikliklerden kurtaran bir eğitim düzeni olması gerekir. Dinlerin ayrı ayrı görüşler ileri sürerek birbirine karşı çıkışı, birbirini yasaklayıcı tanrısal isteme aykırıdır.

Gövde (beden), evreni kuran özlerle eş yapıdadır. Evrenle gövdenin madde yapısı birdir. Bundan dolayı, evrende görülen kötülükler, eksiklikler ruhla değil gövdeyle bağlantılıdır. Gövde aşağı (suflî), **ruh** ise yüce (ûlvî) bir özdür.

Bilgi, duyu verileriyle oluşur, onun kaynağı duyulardır, algıdır. İnsanda arınmış güç niteliğinde **(bilkuvve)** bir bilgi, bir bilgi edinme yeteneği vardır. Bunun gerçekleştirilmesi **(kuvveden fiile geçme)** öğrenimle, bir yol gösterici yardımı ile olabilir. **Nefs** (insanın kavrayıcı özü), duyularla kendinden aşağı (süflî) varlıkları algılar; yüce varlıkları (ulvî olanları) ise derin düşünmekle, kanıtlama ile **(burhan)** kavrar. Bilginin iki kaynağı vardır: duyular, algı **(idrak)** ile derin düşünme, kanıtlama (burhan). Derin düşünmeye dalma, insanın kendi iç evrenine yönelmesiyle, arınmasıyla olur. İnsan böyle bir durumda duyu verilerinin, gövdeye bağlı olanakların sınırlarını aşar, gerçeğe yükselir. Bundan dolayı, bilgi insanın yücelmesi yolunda bir öğrenim niteliği taşır, bu da akılla, aklı gereğince kullanmakla, ona uymakla olur.

Yöntem, İhvanu's - Safâ'nın birleştirici, kaynaşık bir yöntemi vardır. Bu da ahlâk, metafizik, matematik, mantık gibi bilimlerin birleştirilmesi, kaynaştırılmasıyla, belli bir düzeyde elele vermesiyle sağlanır. İhvanu's - Safa, ahlâkta Sokrates'ci, matematikte Pythagoras'cı, metafizik alanda Yenieflatuncu (dolayısiyle Eflatun'cu), mantıkta Aristoteles'ci bir görüşü benimsemekle olabilir. Bu birleştici **(eklektik)** görüşün sağladığı bütünlük, insanın gerçeğe ulaşması yolunda gereklidir de. İnsanın felsefe konularında ilerlemesi, gelişmesi matematik bilgileri edinmesine bağlıdır. Varlık türlerinin açıklanışı, duyulur evrenin oluşumu, sayıların taşıdığı bir takım özelliklere, oluşturucu güçlere bağlıdır. Matematik, düşünme gücünü, kavrama yeteneğini duyulur evrenden duyu - üstü evrene **(makuller'e)** yükseltir. Bu konuda matematikle mantık eş doğrultudadır, birbirini gerektirir. Özellikle, matematiğe dayanmayan bir mantığın başarılı olma olanağı da yoktur. Mantığın üç ana kuralı vardır : **Had, tahlil, burhan.** Had, türlerin özünü, yapısını; burhan cinslerin özünü, kaynağını **(asl)**; tahlil (çözümleme) tikel varlıkları bilmeyi sağlar. Bilime başlama ancak bununla olur.

Bilimler, bilginin özünde bilinenin biçimi, dışta bulunan bir varlık'ın da daha açık bir oranda kavranış türüdür. Bilim, bilgin kişinin özünde, bilinen belli bir düzen, biçim içindedir. Dışta bulunan varlık, bilme yoluyla bilgin'in özünde açık seçik bir biçim kazanır. Bilim bu açıklık, seçiklik içinde varlığın insana verilişidir.

Sanat, sanatçının özünde oluşanın maddeye dönüşerek biçimlenişi sanattır. Sanatçının kendi iç evreninde düşündüğü varlığa madde ortamında biçim vermesi sanatın özüdür.

Bilimleri görevlerine göre sıralayan İhvanu's - Safâ, başta matematiğe, sonda ahlâk'a yer verir. Böylece matematik - mantık, sayıların uyumu, düzeni, evrenin kavranmasını sağlar. Doğa bilimleri denen fizik, astronomi, doğayı, doğa varlıklarını (maddeden insana doğru çıkan bir yükselişle) öğrenmeye yarar. Zihin bilimleri adı verilen bölümde yer alanlar daha çok öz (nefs) olaylarını konu edinir (psikoloji); fizik evrenle metafizik evren arasında aracı bir durumdadır. Din konularını içeren, tevhid ile kelâm'dır. En sonra, bütün bilimlerin ereği niteliğinde olan ahlâk gelir. Ahlâkın konusu ruhun arınması, insanın, bir bütün olarak, olgunlaşmasıdır. Bütün bu işlemler akla dayalıdır.

Maddeciler (Dehriyyun). Sonraki dönemlerde **«maddiyyun»** adıyla da anılan bu çığır, İslâm dininin getirdiği bütün düşüncelere, görüşlere karşı olduğu gibi, yeryüzünde yaygın öteki dinlerle de bağdaşmaz. Dehriyyun sözü, Arapça'da «zaman» anlamına gelen **«dehr»** sözünden türemiştir. Arapça'ya farsça **«zurvaniye»** sözünün değişerek geçmesinden oluşmuştur. Eski İran'da, özellikle Sasaniler çağında yazıldığı söylenen **«Şkand Gumanigvizâr»** adlı **«risale»**de geçen bütün düşünceler **«dehriyyun»**da da vardır. Bunu gözönünde bulunduranlar bu maddeci çığırın İran inançlarından beslendiğini ileri sürdüler. Maddeciler yalnız maddeye, zamana inanırlar, onların dışında bağımsız bir varlık, etkili bir güç tanımazlar. Onların genel görüşleri şöyledir :

A) Yaratılış olayı yoktur, bütün yaratıcı güç, doğurucu erk zamandır, maddedir. Zaman da madde ile bağlantılıdır.

B) Maddenin dışında bağımsız bir varlık olarak «ruh» yoktur. «Ruh»u kendi başına bağımsız, önsüz - sonsuz (ezelî - ebedî) sanmak bir kuruntudur.

C) Varlık kavramı altında toplanan ne varsa maddedir (maddî'dir).

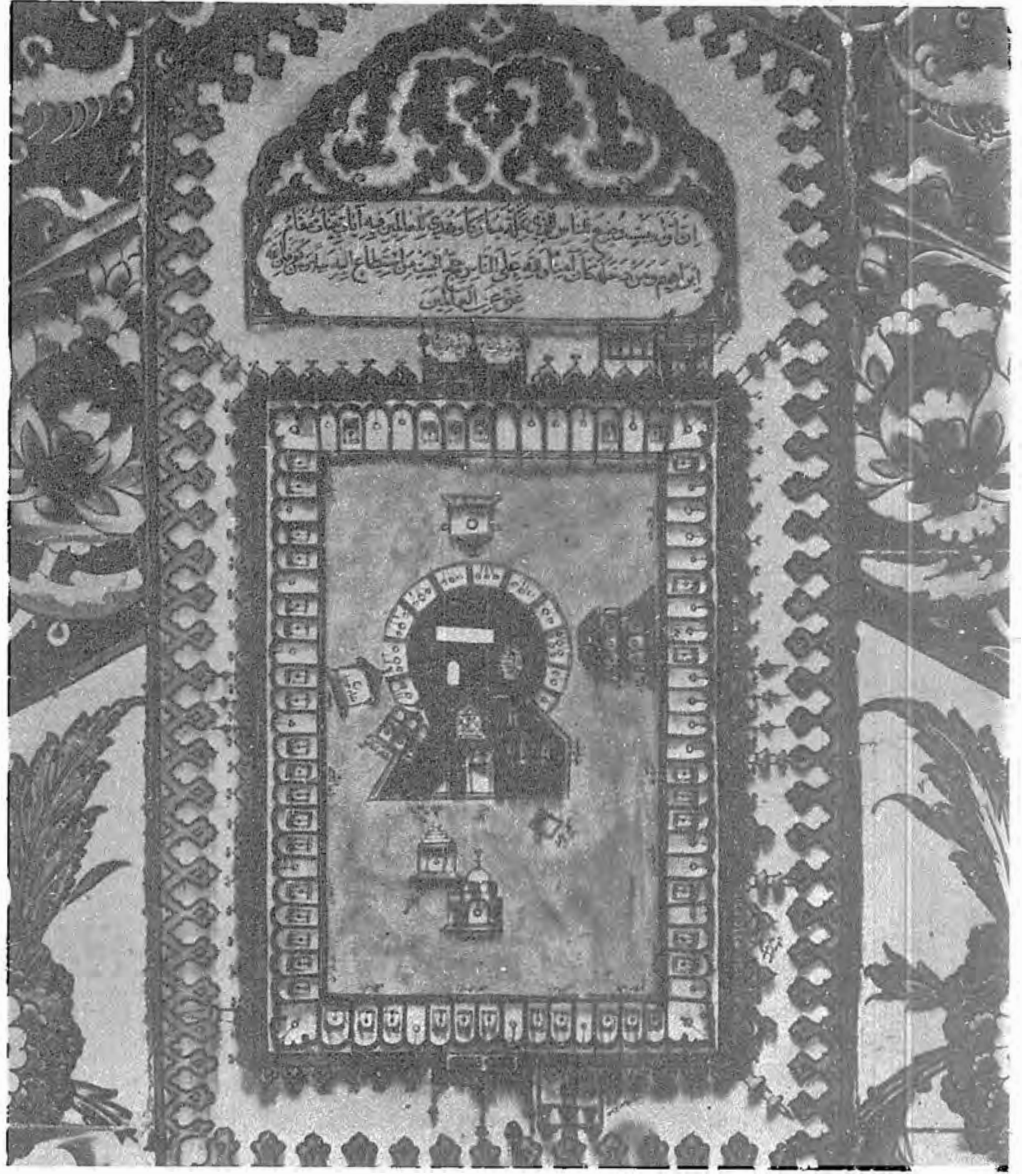
Ç) Evrenin dışında, ondan bağımsız olarak, istemi **(iradesi)** olan bir Tanrı da yoktur. Tanrı ile evren bir Bütün'dür. Tanrı'ya yükletilen «yaratma» olayı da bir sanıdır, gerçek değildir.

D) Dinlerin ileri sürdüğü anlamda bir cennet, bir cehennem olmadığı gibi, diriliş **(kıyamet olayı)** de yoktur.

E) Alın yazısı, yargı, Tanrı'ya dönüş, birer kuruntudur.

F) Madde evreninde kaynağını maddede bulmayan bir oluş, bir olay düşünülemez.

Bilgi, duyularla sağlanır bir algıdır. Bundan dolayı, onun kaynağı doğadır, maddedir. Genel kavramlar, tümeller, kaynağı madde olan duyu verilerine dayanılarak yapılan «soyutlamalar»dır. İnsanda, soyutlamaları da içine alan bütün bilgiler algı ile oluşur.

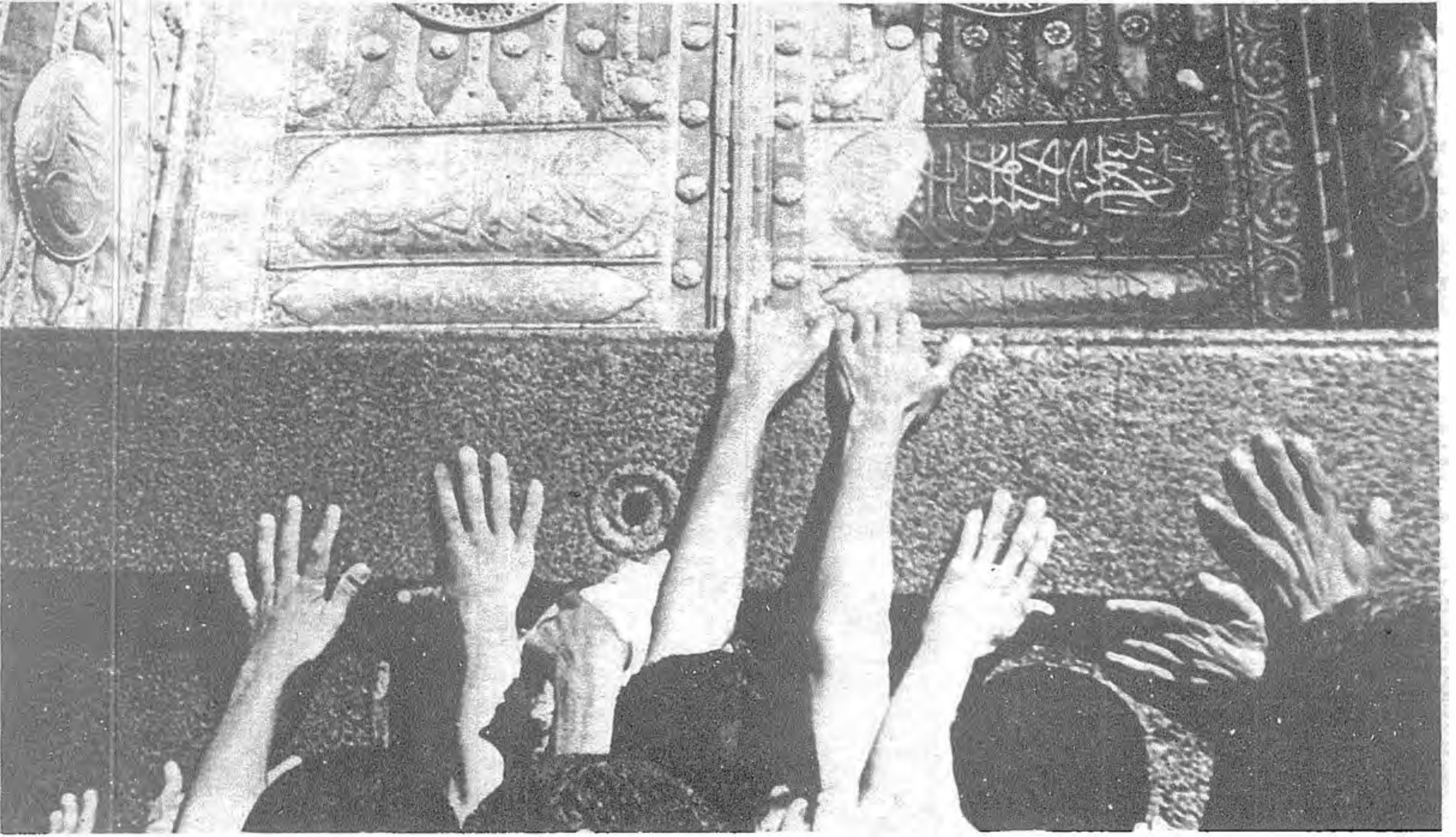

Kur'an yazılarını Kâbe'nin planını ve Mekke'deki önemli yapıtları gösteren çini (Topkapı Sarayı).

İnsanda tek yönetici güç akıldır, aklın dışında genel geçerliği olan bir ölçü, bir ölçek yoktur. Aklın ölçülerine uymayan, aklın genel kuralları ile bağdaşmayan bir nesnenin gerçekliği, genel geçerliği düşünülemez. Dehriyyun çığırının kurucusu Râvendî'dir (öl. 910). Onunla eş düşünce doğrultusunda olan, inançlarını yaymaya çalışan, bu çığırın gelişmesini sağlayan iki bilge daha vardır : **Beşşar bin Bürd** (öl. 873), **Salih bin Abdulkuddus** (öl. IX. yy. sonlarına doğru).

atomcu felsefe

Râvendî, Ebu'l Huseyn bin Yahya : Kimi kaynaklarda **İbn Râvendî** diye anılan bu bilge, İslâm ülkelerinde, atomcu, maddeci felsefe görüşlerini belli bir düzene kavuşturmakla, akıl ilkelerini genel geçerlik taşıyan tek ölçü olarak benimsemekle ün salmıştır. İlkçağ Anadolu - Yunan bilgelerinin (do-

Kâbe'nin «Altın Kapısı»na dokunmaya çalışan hacılar. Bir inanca göre Allah önce Kâbe'nin bulunduğu yeri, Mekke'yi ve Mekke'yi çevreleyen kutsal alanı, daha sonra ise dünyayı yaratmıştır.

ğacı, atomcu bilgelerinin) yazılarını, düşüncelerini iyi bildiği, görüşlerini onlara dayandırdığı, eski İran inançlarından yararlandığı yazılarının incelenmesinden anlaşılıyor.

Bilgi duyularla edinilen bir veridir, algıdır. Duyularla edinilmeyen bir bilgi, başka kaynaklardan gelen geçerli bir izlenim yoktur. Bilginin tek ölçüsü akıldır. Akılla bağdaşmayan, aklın genel ilkelerine aykırı düşen bir düşünce, bir görüş gerçeklikten yoksundur, bir yanılmadır.

İnsan, bir doğa varlığıdır, yaratılmamıştır, onun Bütün'ünde doğa-üstü bir varlık bulunamaz. Bizim doğa-üstü sandığımız varlıklar da, gerçekte, duyu verilerinden oluşur. Evrende evreni aşan bir güç yoktur. Evrenle insan yapı bakımından özdeştir. Bütün tanrılar, tektanrıcı dinler, doğa - üstü sayılan güçler, birer insan yaratmasıdır.

Tanrı, gerçek bir varlık değildir, insan düşüncesinin zamanla soyutlaşmış bir ürünüdür. Evrende tanrısal bir varlık, bir etki yoktur. Bütün peygamberler de birer insandır. Onlarda insan-üstü varlık düşünceleri, akılla bağdaşmadığı için uydurmadır, yanılmadır. Tanrı yasası, cennet, cehennem, yargı günü, mucize, fal, geleceği önceden bilme, akıllı işi olmayan yada insanları kandırmak için ortaya atılmış şeylerdir.

Akıl, insanda zamanla oluşan doğal bir yetenektir. Bütün gerçeklerin, doğruluğun tek ölçüsü akıldır. Peygamberlerin işleri akla uymadığından, onunla bağdaşmadığından yalandır, gözbağcılıktır, büyücülüktür, sapkınlıktır.

Ruh, dinlerin, dinci bilgelerin ileri sürdükleri nitelikte bir ruh yoktur. Bizim ruh adını verdiğimiz, gövdenin doğal yaşama gücünden başka bir nesne değildir.

Ölüm, gövdeyi kuran özlerin çözülmesi, dağılmasıdır. Evrende, ayrı bir varlık olarak, ölümsüzlük yoktur. Ölümsüz olan, ancak evrenin bütünüdür.

Yaratılış olayı insan düşüncesinin ürünüdür. Yoktan var etme, var olanı yoketme gerçek değildir.

Râvendî'nin bütün bu düşüncelerini **«El-Tâc»** ile **«El-Zümürrüd»** adlı yapıtlarında buluruz. İlginç düşünceleri, yiğitçe atılımları yüzünden çağında karşıt görüşleri savunanların saldırılarına uğrayan, dinsizlikle suçlanan Râvendî kendinden sonra gelen bilgelerin ilgisini çekmiş, birçok bilgeyi etkilemiştir.

Bâtınîler. Sabiiliğin etkisinde gelişen, İbrani kabbalizminden yararlanan Bâtınîlik'in görüşleri birtakım sayılara, sayıların yorumuna dayanır. Evrenin oluşu, insan, akıl, ruh, tanrı, mekân, boşluk, imamlık, bilgi gibi konular üzerinde durur, bunların açıklanışında Sabii, Mecusi, Pythagoras, Orpheus, Eflatun gibi bilgelerin, inanç düzenlerinin, dinlerin yöntemi kullanılır. Yer yer Mezdeki, Mani inançlarına, Buddhacılığa kayılır. Bâtınîler ayrıca Mu'tezile, Kuşkuculuk akımlarının kimi düşüncelerini benimser görünürler.

Sabiiliğin Tanrı, Akıl, Nefs, Mekân, Boşluk **(Halâ)** gibi beş ana ilkesini örnek alan Bâtınîler o kavramların yerine **Sâbık** (Kalem), **Ced** (ilk madde, heyûlâ), **Feth** (kesin boşluk, mutlak halâ), **Tâlî** (Levh), **Hayâl** (kesin süre, mutlak zaman) gibi beş kavramı koyarlar. Batınîlerin işledikleri konular genellikle felsefenin, daha doğrusu doğacı, deneyci felsefenin konularıdır. Ancak kimi yerde yorumlar, sorunlara bakış biçimi, onları çözümleme yöntemi değişir.

Evren, önsüzdür (kadîm'dir). Evrenin bütününün kuşattığı öteki evrenler dokuz aşamalı olup Sâbık'tan başlar, basamak basamak aşağı doğru iner. Onuncu aşamada akıl vardır. Akıl sürekli olarak değişen evrenin (değişimler dünyasının) nedenidir. Evren kendiliğinden

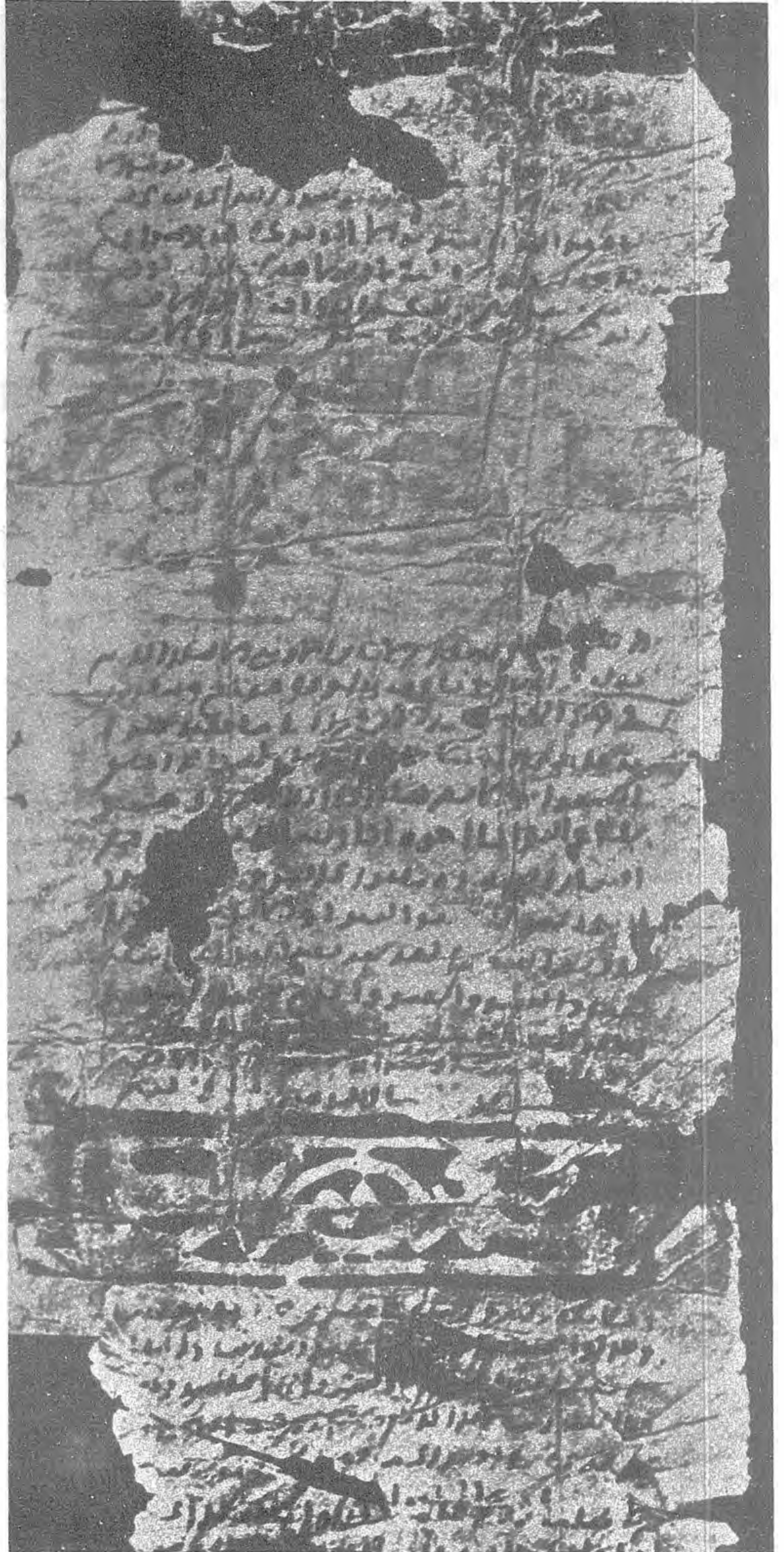
vardı, yaratılmamıştır, bir yaratıcısı yoktur. Bundan dolayı yok olmayacaktır. Bu evrenin dışında öte-evren yoktur. Ne varsa bu, deneyle, duyularla kavranan evren bütünündedir. Yargı günü, yeniden dirilme (kıyamet) birer uydurmadır. Cennet bu evrendeki yaşamanın gönül uyarınca tadını çıkarmaktır; cehennem, üzüntü, sıkıntı, acı içinde yaşamaktır. Dinlerin bildirdiği anlamda ne cennet vardır, ne de cehennem.

Ruh, iki türlüdür. Biri iyi ruhlar, öteki kötü ruhlar. Kötü ruhlar gövdeden gövdeye **(cesed'ten cesed'e)** geçerek değişik biçimlere girer, dünyada acı çekerler, iyi ruhlar ise, gövdeden (madde'den) ayrılır, baştanbaşa «nur» olan tanrısal bir evrende (göklerde) mutluluğa ulaşırlar. Ancak, bu tanrısal evren, içinde yaşadığımız evrenler bütünün dışında değildir.

Ölüm, ruhun gövdeden ayrılmasıdır. Gövde çözülür, kendini kuran doğal özlere ayrılır, ruh, gövdede bulunduğu sürece yaptıklarından, işlemlerinden dolayı gerekli karşılığı (yaptığının karşılığını) bulmak için iyi ise «nur» evreninde mutluluğa, kötü ise başka bir gövdede acılara gömülür.

Varlık, bir bütündür, onu oluşturan **Sâbık, Tâlî, Ced, Feth, Hayâl** beş tözdür (cevher). Sâbık ilk varlık, en önce kendi özü gereği varolandır. Varlığının kendinden başka bir nedeni yoktur, yalnız kendi kendinin nedenidir. Yaratıcı bir güç, bir özdür. Daha doğrusu «tümel akıl» **(akl-ı küll)** niteliğindedir. Ondan sonra ikinci basamakta olan güç, tümel öz (nefs-i küll) karşılığı Tâlî gelir. Üçüncü basamakta bulunan Ced, maddenin (heyülâ) bütün biçimlenmelerine **(sûretlere)** girme, bürünme yeteneğidir. Dördüncü aşamada bulunan **Feth** yaratılış olayının aracısı, uzlaştırıcısı durumundadır. Ancak, bu yaratılış olayı yoktan var olma değil, «biçimlenme» anlamına gelir. Yaratma, yoktan var etme yoktur. Bu Feth belli bir anlamda, «oluş» olayının içinde gerçekleştiği «boşluk»tur. Beşinci töz (cevher) Hayâl denen kesin süredir (mutlak zaman). Tanrı, özü gereği yaratıcı güçtür, evren bütününün dışında, evrene egemen, bütün olup bitenleri yöneten bir varlık değildir. Çünkü «oluş» sürekli bir varolmadır, özünün gerekimlerince sürer gider. Bundan dolayı «oluş», özü bakımından bir zorunluluk **(zaruret)** taşır.

Tanrı, tektanrıcı dinlerin bildirdiği gibi bütün olgunlukları içe-

Kötülüklerden korunmak için yazılmış X. yy.'dan kalma bir Iran muskası (Ulusal Kütüphane, Viyana).

Hz. Muhammed'in göğe yükselerek Tanrı ile görüşmesini (Miraç) konu alan XVI.yy. İran minyatürü. Hz. Muhammed, insan başlı efsanevi atına (Burak) binmiş, çevresinde ise Melekler görülmektedir.

ren niteliklerle donatılmış, yoktan varedici, yargılayıcı bir güç değildir. Özü gereği, evrende «yaratıcı güç» olduğu bellidir.

İmam. Bâtınî düşüncesinin yoğunlaştığı tek konu «imam» sorunudur. İmam geçmiş, şimdi, gelecek gibi üç boyutlu bir zaman içindedir; bütün olup bitenleri bilir; bilgisinin sonu, bilme yeteneğinin sınırı, İslâm dininin kurallarına, şeriat ilkelerine uyma, bağlanma gereği yoktur. Kendi aklına, yeteneklerine dayanarak yargı verecek, buyruklar koyacak niteliği, gücü vardır. İmam, bütün insana özgü suçlardan, eksikliklerden sıyrılmış **(masum)**, yüce bir varlıktır. Kur'an'ın görünüş **(zahir)** anlamını içe **(batına)** çevirecek bir güçtedir. Gerçeklik **(hakikat)** akılla değil, imamın öğütleriyle, açıklamalarıyla kavranır. İmama bağlanan, sözlerini, öğütlerini dinleyenlerin Kur'an yargılarına, Hadis buyruklarına uymaları gerekmez. İmam zamanın ışığı (nur'u), evrenin kavrayış gücüdür. İmam (imamlar) boyuna gider gelir (ölür dirilir. Ancak, bu ölüm, sözün dış anlamında **değil**dir).

Mutluluk, din buyruklarını, şeriat kurallarını uygulamakta değil insanın bütün varlığı ile imama bağlanmasında, uymasındadır.

Ahlâk, dört aşamalıdır: İsmet **(el İsme)**, Mehdilik **(el Mehdiye)**, Dini benimser görünmek **(el Takıyye)**, Geri dönüş **(el Ric'a)**.

İsmet: İmamlar bütün suçlardan, eksikliklerden arınmış oldukları için onlara suç yüklenemez; peygamberler gibidirler. İnsanın arınması, özünü aydınlatması, yanılmadan, sapıtmadan kurtulması imama uymasındadır. **Mehdilik:** Kurtuluşa ulaştırıcı, kurtuluşa ulaşmış kimseye «Mehdî» denir. İnsanları kurtaracak olan, kötülüklerden, eksikliklerden, yanılmalardan koruyacak olan bir «Mehdî» gelecektir. Onun bilgisi sonsuz, yeteneği sınırsızdır.

Dini benimser görünmek: İnsanın göründüğü gibi olmaması, birtakım gizlilikler içinde saklanması anlamına gelir. Bâtınîler bunu İslâm dininin genel yasalarına, kurallarına karşı çıkmak için yaparlar. İslâm dinine bağlı gibi görünerek gerçek düşüncelerini yaymak, geliştirmek temel ilkeleridir. **Geri dönüş:** Bütün imamlar, Mehdî'den sonra geri dönecekler, dünyaya gelecekler, insanlar böylece kurtulup mutluluğa ulaşacaklardır.

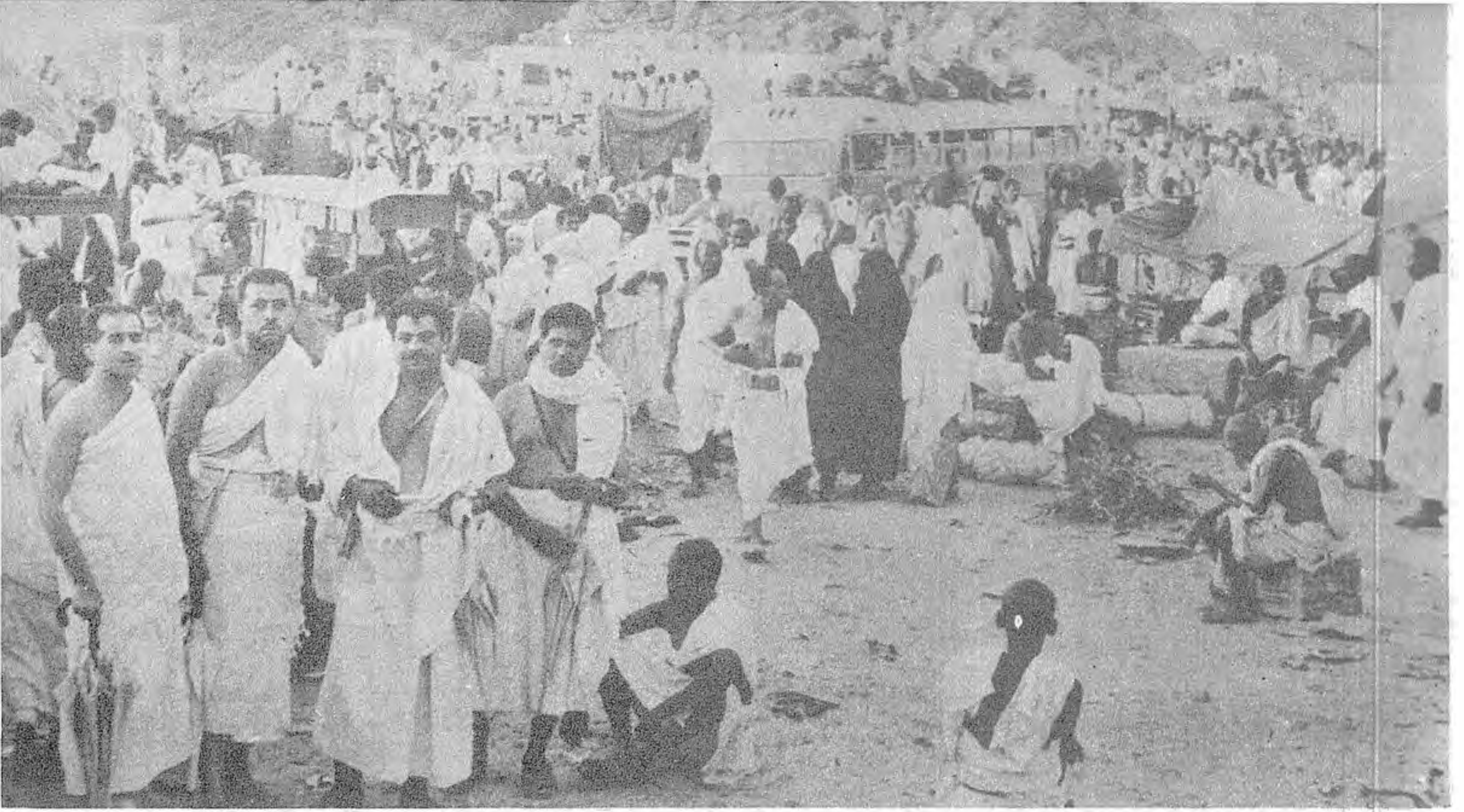
Bâtınîlik sayılara, harflere önem veren, onlarla birtakım sorunları çözümlemeye çalışan bir inanç düzenine inanır. Kabalizmin etkisi altında kalan bu görüş, 22 harf ile 10 sayısına dayanarak varlık türlerini, evreni açıklamaya çalışır. Bu inanç sonradan tasavvufa, özellikle sayılara, harflere inanan **Hurufilik**'e geçmiştir. Böylece, Batınîlik bir yandan da kendini tasavvufta sürdürmeye başlamıştır.

Din Kitab'larının, özellikle Kur'an'ın biri **dış** (zahir), biri **iç** (batın) olmak üzere iki anlamı vardır. Önemli olan iç anlamdır. Dış anlam **tefsir** (açıklama) ile, iç anlam **te'vil** (yorum) ile kavranır. Te'vil, üçe ayrılır. Birincisi bilgi yoluyla kavranamayan konulara, ikincisi tapınmalara (ibadetlere), üçüncüsü ise şeriatın yasakladığı işlere dayanır.

Başlangıçta bir düşünce akımı olarak ortaya çıkan Batınîlik, daha sonra siyasal bir nitelik kazandı, XI.yy.'da Hasan Sabbah'ın kurduğu bir örgütle çevreye korku salmaya başladı. İslam tarihinde «Haşhaşîler» diye bilinen bu örgüt, zamanla saldırılar, adam öldürmeler, kıyımlar düzenledi. Sonunda, İlhanlıların İran, Anadolu, Suriye, Irak ülkelerini ele geçirmeleri üzerine bütün Haşhaşîler kılıçtan geçirildi.

Bâtınîliğin kurucularından sayılan **Ebu'l Hattab Muhammed bin Abî Zeyneb** (IX.yy.), Ali'nin tanrısal nitelikler taşıdığını, Tanrı'nın Ali'nin kişiliğinde «görünüş» alanına çıktığını ileri sürerek, imamla (bir bakıma insanla) Tanrı arasında bir özdeşlik bulunduğu görüşünü savundu.

Ebu Şakir Meymun (IX.yy.) Bâtınî düşüncesine bir düzen, bir çığır niteliği kazandıran düşünür-

Hacılar Arafat'ta. Arafat tepesi, Adem ile Havva'nın yıllarca, ayrı kaldıktan sonra yeniden buluştukları, İbrahim Peygamber'in de Cebrail ile konuştuğu yerdir.

lerin başında gelir. «Mizan» adlı yapıtında İslâm dininin «ibadet»le ilgili bütün buyruklarının gereksiz olduğu görüşünü savunur. Ona göre, Tanrı'nın sevgilileri için, özellikle imamlar için, İslâm dininin koyduğu bütün kurallar gereksizdir. İnsan, aklı ile kendini yönetir, iyiyi, doğruyu bulur, gerçeğe varır. En şaşmaz kılavuz, en geçerli ölçü akıldır. Bütün insanlar özdeştir. Doğa düzeninde yasak, «haram» yoktur. Evlenmede sınır olmaz, kızkardeşlerle evlenme «haram» değildir. Şeriat bilgisiz, düzensiz, karanlıklar içinde kalmış toplumlar için birer aldatmaca, kandırmacadır. İnsan yaşar, sonra ruh (nefs) gövdeden ayrılır, «nur» denen evrenin özüne döner, ölümsüzlüğe kavuşur.

Ebu Şakir Meymun'un görüşlerini oğlu Abdullah ile torunu Ahmed daha da geliştirip, yaymışlardır.

Tirmizî, Ebu Abdullah bin Ali (821 - 892), İslâm dünyasında Hakim Tirmizî diye anılır. Önce tasavvufla sonra Bâtınî görüşleriyle ilgilendi. Düşüncelerini bâtınî inançları konusunda yoğunlaştırdı. Tasavvufla bâtınîliği uzlaştırma yolunu tuttu. Ona göre din akılla bağdaştığı ölçüde geçerlidir. Aklın ilkelerine uymayan bir düşüncenin gerçeklikle ilgisi yoktur. Anlam görünüşte değil, içte, özdedir. Bundan dolayı insanın öze göre davranması, özü bilmesi gerekir. Gerçek olan, içinde yaşadığımız evrendir, onun da özünü, genel düzenini kuran matematik ilkeleridir.

Bâtınîlik, içerdiği değişik kaynaklı düşünceler yüzünden, islâm ülkelerinde, oldukça geniş bir alana yayıldı. Özellikle tasavvuf alanında birçok akımın doğmasını sağladı. İslâm dininin genel kurallarına karşı çıkışı, inanç konusunda çok geniş düşünce özgürlüğü tanıyışı, İslâm dininden önce doğan dinlerin, felsefe akımlarının verilerinden alabildiğine yararlanışı, kolaylıkla yayılmasına, tutunmasına yaradı. Özellikle Şiîlik'in gelişmesinde büyük yardımcı oldu. Tanrı ile insanın özdeş olduğu görüşünü savunması, varlık türlerinin oluşunu, açıklanışını harflere, sayılara bağlama eğilimi göstermesi yüzünden, **Haydarilik, Noktavilik, Kalenderilik, Bektaşilik** gibi tarikatların doğmasına yolaçarak, zamanla felsefe akımı olmaktan çıkıp bir tasavvuf çığırı niteliği kazandı.

Meşşaî akımı, (gizemcilik) İslam dünyasında Sokrates - Eflatun - Aristoteles üçlüsünün geliştirdiği düşünce çığırına bağlıdır, ama daha çok Aristoteles'in izinden yürür. Bu nedenle, bu akıma **«İslâm Aristoteles'ciliği»** denir. Meşşai sözü, arapça «yürümek, dolaşmak» anlamına gelen **«meşiy»** sözünden türemiştir, yunanca **«peripatos»** sözünün çevirisidir.

İslâm ülkesinde doğacı felsefe akımlarının yanısıra, kaynağını gene yunan düşüncesinin bir dalı olan akılcı akımda bulan bir çığır gelişmeye başladı. Bu çığır için ana - ilke akıldı. Bütün sorunların çözümü, konuların düzenlenmesi, olayların açıklanışı akıl kurallarına göre oluyor, akıl insan yeteneklerinin tek kılavuzu olarak benimseniyordu.

doğacı felsefe

Doğacı felsefe inancı, İslâm dininin ana-ilkelerine aykırı sayılmış, bu nedenle, İslâm inançlarına göre öğretim-eğitim yapan kurumlara pek sokulmamıştı. Buna karşılık, meşşai akımı, İslâm dininin ilkeleriyle belli bir oranda bağdaştırıldığından, daha çok ilgi görüp, daha kolay yayılma, gelişme olanağı buldu. Meşşai akımı yalnız akılcı tutumu benimsemekle kalmadı, bir yandan da Plotinos'un geliştirdiği yenieflatuncu felsefe anlayışından yararlandı. Bu okul da, öteki İslâm düşünce akımları gibi, yalnız Anadolu - Yunan düşünce ürünlerinden beslenmekle kalmamış, eski İran, Hind, Mısır, Mezopotamya uygarlıklarının yaratmalarından, görüşlerinden de yararlanmıştır. Özellikle matematik, tıp, astronomi, simya alanlarında Mezopotamya düşünce ürünlerinin etkisi, Mısır'da

Kâbe ve çevresinin kuşbakışı görünüşü. Kâbe, 10X12 m. boyutlarında ve 15. m. yüksekliğinde bir yapıdır.

gelişen bilim anlayışının katkısı açıkça görülür. Bu akımın doğup gelişmesinde, Anadolu - Yunan felsefesinden dolaylı olarak daha önceden yararlanan, İslâm ülkelerinde akılcı anlayışının yerleşmesini sağlayan Mu'tezile görüşünün de etkisi büyüktür. Meşşai düşüncesi, bir bakıma, Mu'tezile akımına karşı bir tepki niteliğindedir.

El-Kindî, Ebu Yusuf bin İshak (801 - 873), İslâm dünyasında meşşai düşüncesinin kurucusu sayılır, Bağdat'ta yetişmiş, Anadolu - Yunan bilgelerinin, İran, Hind aydınlarının kendi çağında bilinen yazılarını okumuş, düşüncelerini öğrenmiştir. Yunanca, farsça bilmesi, bu kaynaklardan doğrudan doğruya yararlanmasını sağlamıştır. El-Kindî, felsefe alanına Eflatun ile Aristoteles'in görüşlerini uzlaştırma çalışmalarıyla girdi. Bunda, Plotinos'un geliştirdiği yenieflatuncu akımın etkisi açıktır. Pythagoras matematiğinin genel ilkelerine dayanarak akılcı bir felsefe anlayışını benimsedi. Felsefesinin özü, Tanrı kavramı çevresinde yoğunlaşır. Ona göre, felsefenin konusu Tanrı'nın özü (**zat'ı**) olmalıdır. El-Kindî, felsefesini akla dayandırırken, çıkış ilkesi olarak kanıtlamayı (**el burhan**) alır. Bütün sorunları onunla çözmeye çalışır..

Bilgi, bilenle bilinen arasındaki uygunluktur. Bu uygunluk ne denli kesin, açık olursa bilgi o oranda gerçek olur. Duyular bize birtakım bilgiler sağlar, ancak bunların akıl ölçülerine vurulması, aklın süzgecinden geçmesi gerekir. En kesin bilgi, akıl yoluyla akıl yürütme ile (**el istidlal**), bir de kanıtlama (**el burhan**) ile edinilen süzülmüş, arınmış bilgidir. Kanıtlamanın ereği, maddenin ana biçimlerini, maddeye biçim (form) kazandıran oluşturucu özleri kavramak, bilmektir. Bundan dolayı onun özbilgisinden, varlığın özüne (**zat'a**) bağlı bilgiden yola çıkması gerekir.

Özü anlamak, kavramak isteyen felsefe bilgisinin ilk basamağı da akıl yürütmedir (**el-istidlal**). Akıl yürütme yolu da iyi bilinen özelliklerden kalkarak az bilinenlere, ilinek'ten öze (**el-araz'dan el-zat'a**) gitmedir. Bundan da, El-Kindî'ye göre kesin bilgiye ulaşmanın biri kanıtlama, öteki akılyürütme olmak üzere iki ana-ilkesi bulunduğu, sonucuna varılır. Düşünen insan, akılyürütme yoluyla yalından (**basit**) bileşiğe (**mürekkeb'e**) ve en yetkin olana (**mükemmel'e**) varır. Bu konuda Eukleides'in matematikte uyguladığı genel kurallara dayanan El-Kindî, konuların, sorunların işlene işlene gelişmesi sonucu aklın, bilgi yeteneğinin de gelişeceğine inanır. Bilginin gerçekliği, konusuna olan uygunluğuna, özdeşliğine bağlıdır. Bundan dolayı bilgi bir özdeşliktir (**ayniye**).

Tanrı, yüce bir varlıktır, akıl yoluyla onun nitelikleri, özü bilinemez. Ancak bilinemeyen bu yüce nitelikler akıldışı (**lâ-aklî**) değil, akıl erdirilmez (**gayr-i aklî**) bir özellik taşır. Tanrı nitelikleri yalnız olumsuz olarak tasarlanabilir. Tanrı, kesin (mutlak) Bir'dir. Bundan dolayı, onun niceliği, niteliği, maddesi, biçimi, göreliliği yoktur.

Ruh, vardır, kesindir, gerçektir. Ruh'da (**el-nefs**) güç (**kuvve**) olarak akıl vardır, bu akıl kendiliğinden eyleme (**fiil'e**) geçerek eylemci akla (**el-aklü'l faal**) dönüşür. Ruh ile akıl arasında, kazanılmış akıl (**el-aklu'l-mukteseb**) bulunur. İşte akılla kavranabilir nitelikte olanlar (**el-makulât**) buradadır. **Ruh,** Tanrı'dan fışkırmıştır, kendi başına bağımsız bir tözdür (cevher). Gövdeye devinme (hareket) gücü veren, canlılık kazandıran ruhtur.

Ölüm, ruhun gövdeden ayrılışı, kaynağına dönüşüdür. Gövde çözülür, kendini oluşturan özlere ayrılır, dağılır gider.

Evren (âlem) yaratılmıştır, sonu vardır, gök varlıklarının devinmeleri günün birinde duracaktır.

Bütün görüşlerini akla dayandıran, sorunlara akıl açısından bakan El-Kindî'nin düşüncelerini biraraya toplayan ana-yapıtı **Kitabu'l Akl ve'l Makul** (Aklın ve Akla Uygun Gelenin Kitabı) adını taşır. Burada da bilimleri Doğa Bilimleri, Doğaüstü Bilimler diye ikiye ayırır. El-Kindî, düşünce bakımından Eflatun - Aristoteles - Plotinos üçlüsü arasında gider gelir. Kimi zaman birine, kimi zaman ötekine yaklaşır. Bundan dolayı, düşüncelerinde birtakım çelişmelere düştüğü olur.

El-Kindî'nin çağdaşı olup Arap bilgeleriyle sık sık tartışmalara girişen, akılcı düşüncenin İslâm ülkelerinde yayılmasına çevirileriyle büyük bir katkıda bulunan hıristiyan düşünürü **Yahya bin Adî'de** bu tür görüşleri savunur; ancak, daha çok hıristiyan inançlarını içeren konular üzerinde durur. Daha önce Süryanî diline çevrilen yunanca yapıtları arapçaya aktarıp Aristoteles'ci, yenieflatuncu görüşlerin tanınmasını sağlamıştır.

büyük bir filozof: farâbî

Farabî, Ebu Nasr Muhammed bin Turhan bin Uzluk (870-950): Yazılarını arapça yazan Türk soyundan gelme bir bilge olan Farabî, akılcı düşüncenin İslâm ülkelerinde yayılmasına önayak olanlardandır.

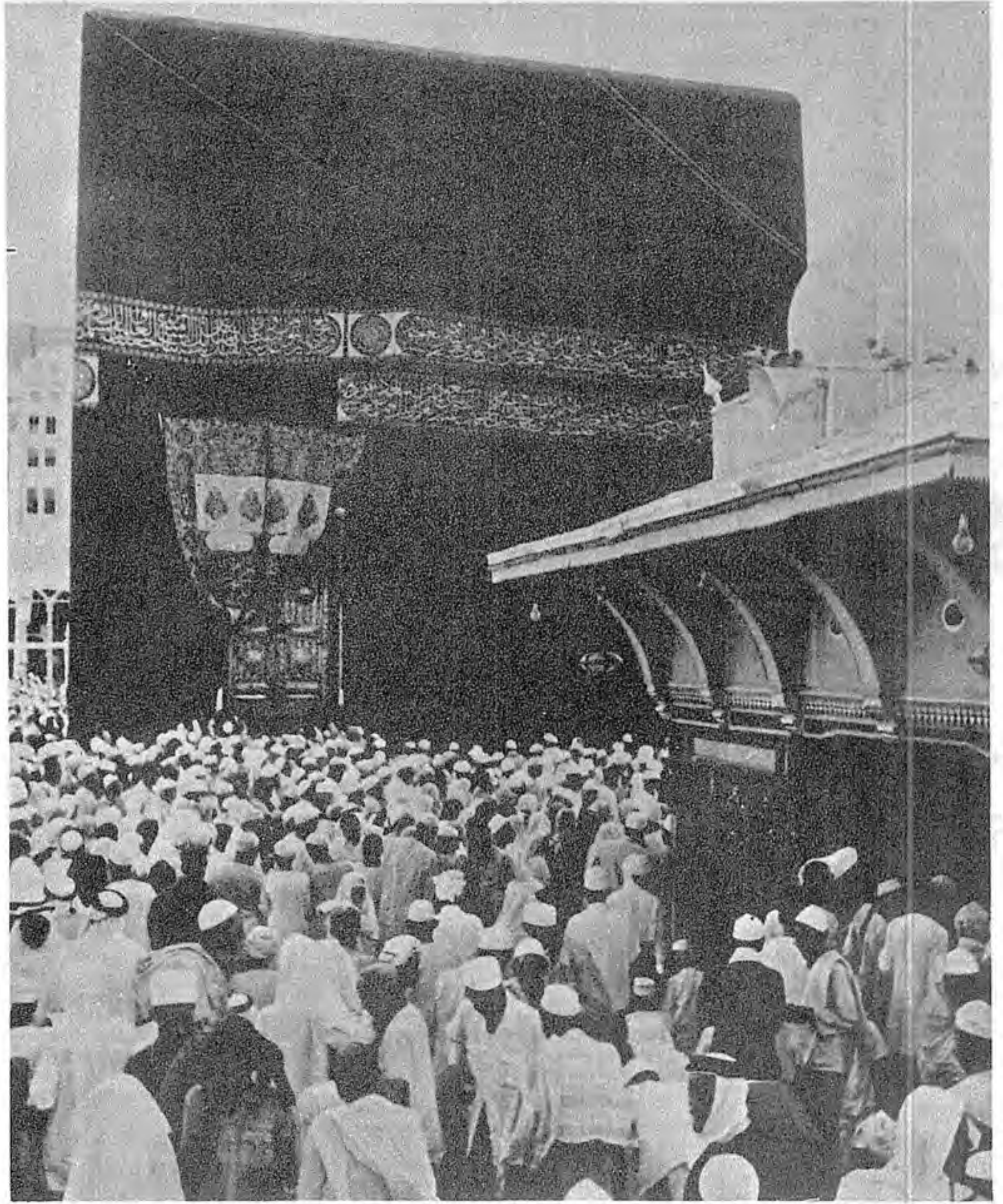
Farâbî'nin felsefesi mantık kurallarına dayanır. İslâm dini ile felsefeyi uzlaştırmaya çalışan düşüncelerinin kaynağı Aristoteles'in mantığı ile metafiziğidir. İslâm dü-

şüncesine **kavramcılık'ı (conceptualisme'i)** getiren odur. Ona göre, dinle felsefe, belli bir anlamda, birbirini gerektirir, bir bütünlük içinde bulunur; ayrılık yalnız, kavramların değişik türden yorumlanışındadır. Farâbî, kendinden önce gelen, Anadolunun doğacı bilgelerinin görüşlerini sürdüren İslam düşünürlerinin yolundan gitmedi, zihinci bir felsefeye yöneldi. Bu tür felsefenin tek dayanağı Aristoteles mantığıdır. Bu nedenle, Farâbî, Aristoteles mantığının verilerine dayanarak İslâm felsefesinin ilk kurucusu sayılır. Deneye, deneye dayanan duyu verilerine pek önem vermez.

Farâbî bütün düşünce düzeninde varlığın ilk nedeni saydığı ilk nedeni **(illet-i ula'yı)** arar, ona göre felsefenin görevi ilk nedeni bulmak, açıklamak, yorumlamaktır. Ancak, bir gerçek olan ilk neden'in araştırılması için, düşünme gücünün (yerine göre zihin yada ruh) bütün kuşkulardan arınması, kesin, güvenilir bir dayanağa yaslanması gerekir. Ruhun gerçeğe varma yolunda duyulardan, dış etkilerden sıyrılması da ancak derin bir coşkunluk içinde sevgiyle (aşk), yüce Tanrı'ya yönelmesiyle olabilir. Bundan dolayı felsefe, insan varlığının bütününü kuşatan derin bir sevgi ile düşünmeye dalmadır. Bu sevgi (aşk), insan aklını aydınlatan, ona gerçekleri gösteren bir ışık kaynağıdır. Felsefe sorunlarını ele alınca akılla sevginin bir birlik, bir bütünlük içinde kaynaşması, uyuşması gerekir.

İnsan, ruh ile maddeden (gövdeden) kurulu bir bütündür. Düşünmeye dalınca, bu bütünün sınırlı olan yanını (madde olan gövdeyi) aşması olanağı vardır; bunu da yalnız sevgi başarır. Sevgi, bilmek, öğrenmek, kavramak ereği ile Tanrı'ya yönelmedir. Varlık bütünü ancak insanı tanımakla, anlamakla kavranır. Çünkü insan, evrenin bir özetidir, örneğidir. İnsanla evren, belli sınırlar içinde özdeştir.

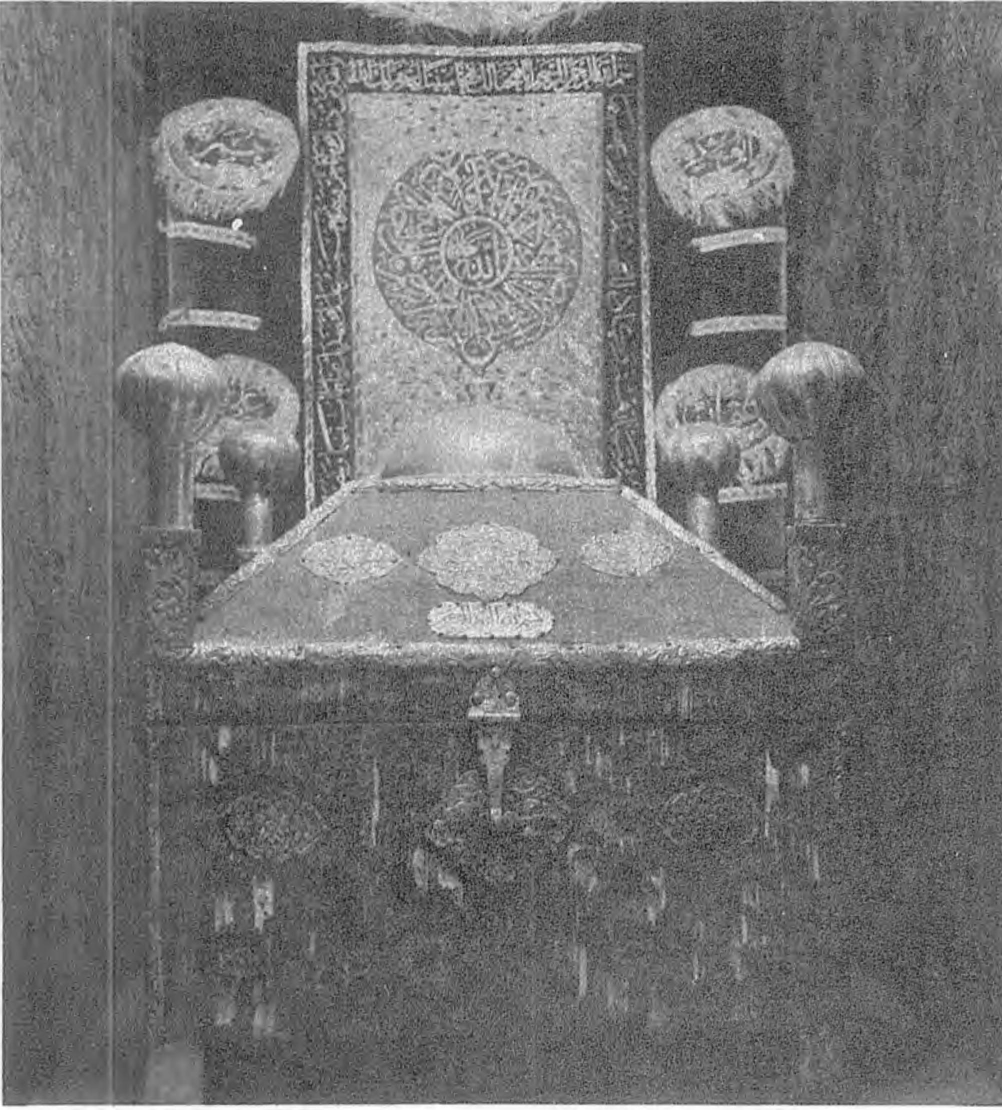
Bilgi, insandaki düşünme gücünün çalışması sonucu elde edilmez, yalnız «yukardan» gelir. Bilgi doğuştandır **(vehbi'dir)**. Bilimin duyu, akıl, nazar olmak üzere üç ana kaynağı vardır. Duyu, akıl, doğrudan doğruya bilgi edinme yoludur, nazarla edinilen bilgi dolaylı **(bilvasıta)** bilgidir. Açık seçik bilgiyi sağlayan sezgidir **(hads)**. Sezgi iki türlüdür, biri duyularla akla dayanır, ikincisi nazara. İlki ile dış evreni algılarız, ikincisi varlıkların ilkelerini, oluş özlerini kavramayı sağlar.

Kâbe hac mevsiminde milyonlarca müslümanın ziyaret ettiği islâmlığın en kutsal yeridir.

Mantık, üç ana kesime ayrılır: İlkeler **(el Mebadi)**, Kanıtlama **(el burhan)**, Sonuçlama **(el-istintac)**. Mantığın temeli kanıtlamadır; o da Onaylamalar **(el Tasdikat)**, Kavramlar **(el Tasavvurat)** olmak üzere ikiye ayrılır. Kavramların (el-Tasavvurat'ın) kaynağı, tek tek varlık türlerinin algılarıdır. Bu algılarla sağlanan ilkel izlenimler **(basit sûretler)** akıl ile ruhtan gelenlerle kaynaşınca, mantığın ana kavramları oluşur. **Kavramlar,** insanın aklı ile ruhunun özünde, belirli nitelikler kazanan birer varlıktır. Kesin yargıya ancak kanıtlama (el burhan) yoluyla varılır. Kanıtlama yalnız gerçeğe ulaştırmakla kalmaz, gerçeğin özünü de gösterir. Gerçek, ancak akıl ölçülerine, mantık kurallarına uyandır. Bunun dışında bir gerçeklik (hakikat) yoktur. Kanıtlamanın yollarından biri olan Akılyürütmenin **(el istidlal)**, zorunlu **(zarurî)**, olabilir **(mümkün)**, iki olabilirin birleşmesi **(iknai)** gibi üç kuralı vardır. İknai'nin temel ilkelerine **tekâlif-i edille** (yeterli kanıtlar) denir. Zorunlu **(ez Zarurî)** fiziğin de, metafiziğin de temel kuralı niteliğindedir. Bu üç ilke birbirini bütünler, birinin eksikliği, akılyürütmeyi geçersiz kılar.

Fizik, Farâbî'nin fiziği, Aristoteles fiziğinin tıpkısıdır; bu konuda yeni bir düşünce ortaya atmaz. Nesnelerin oluşunda iki ana-ilke vardır, bunlardan biri **«heyûlâ»**, öteki **«sûret»**tir. İlk madde, onuncu aşamada bulunan etken akıldan **(faal akıl**'dan) doğmuştur. İlk madde (heyûlâ) tektir, değişik biçimlere girme yeteneği vardır. İnsan bilgisinde yer eden bütün varlıklarla sûretleri, öteki akılların aracılığı ile bu etken akıldan (faal akıl) oluşmuştur. Evrenin özünü toprak, ateş, yel, su gibi dört ilke kurar, bu dört ilke de bu ilk maddeden doğmuştur. Varlık türlerinin anası

Hırkayi Şerif'in içinde saklandığı süslü bir sandık (Topkapı Sarayı).

olan bu dört ilkenin birbiriyle kaynaşma, birleşme, ayrışma, çözülme yeteneği vardır. Dört kurucu ilkede bulunan nitelikler, evrenin, bütün varlık türlerinin yapısında da bulunur. Evrenin oluşunu sağlayan, bu dört ilkenin birleşmesidir.

Farâbî, evren anlayışında İslâm dininin ileri sürdüğü görüşlere pek bağlanmaz, daha çok yenieflatunculukla kaynaşan Aristoteles'ci görüşün izinden yürür.

Akıl, Farâbî'nin düşünce örgüsünde, akılla ruh sıksık özdeş anlamda söylenir. Bu iki öz kimi yerde birbirinin bütünleyicisi olarak geçer. Gövdeye yetkinlik, olgunluk veren ruhun gelişimini akıl sağlar. Ruhun, eylemde bulunma **(fiil)** ile anlayıp algılama **(idrak)** gibi görevleri vardır. Eylemle ilgili görevler, **bitkisel, hayvansı**, **insansı** olmak üzere üç türlüdür. Beslenme, gelişme, soyun sürdürülmesi bitkisel ruhun, iyiyi seçip kötüden kaçınma, hayvansı ruhun, iyiyi, güzeli, yararlı olanı bulmak için aklın ışığı altında yürüme de insansı ruhun işidir. Görevlerini ortaklaşa sürdüren, birbirini bütünleyen akıl ile ruhun özüne, yapısına gelince, ortaya kesin bir ayrılık çıkar. Artık akıl bir yetenek olarak ruhun özünde saklıdır. Çocuk ruhunda akıl, yetenek **(isti'dat)**, eyleme geçmemiş güç **(bilkuvve imkân)** olarak bulunur. Deney alanına **(tecrübe âlemi)** geçince varlıkların **sûret'lerini** (görünüş örneklerini) algılayıp gerçek akıl niteliğini kazanır. Farâbî'nin, bu düşünceleriyle, aklın zamanla, deneylerle olgunlaşmaya elverişli bir güç olduğunu, özünde böyle bir yeteneği sakladığını söylediği besbelli. Ancak, aklın gelişmesi, olgunlaşması, istenen biçimi kazanması insanın elinde değildir. Aklın oluşması şöyledir: **Vacibu'l-Vücud** (kendiliğinden gerekli varlık) olan birinci varlıktan önce «akl-ı evvel» denen ilk akıl doğar **(sudûr eder)**. Bu ilk akıl yaratılmış olduğu için, özünde çokluk **(kesret)** vardır. Bu niteliği kendi kendine var oluşundan değil, yaratıldığından dolayıdır. İlk akıl, özü yönünden, kendini **«mümkün»** olarak, Tanrı'yı da **«zaruri»** olarak bilir. Bu bilme yüzünden, akılda biri kendi özüyle, öteki Tanrı ile ilgili iki türlü bilgi vardır. Bu bilgi onu yaratmaya iter. Kendi kendini zorunlu olarak bilmesi başka bir aklı, zorunsuz olarak bilmesi ilk gök katının **(feleku'l-evvel)** maddesini, gene kendi «özünü» (zat'ını) bilmesi bu ilk gök'ün biçimini, nefsini (ruhunu) yaratmayı sağlar. Bu, yaratılan ikinci akıl da, ondan sonraki üçüncü gök'ü yaratır. Bu yaratış eylemi, gök katları bitinceye değin sürer. Akıllarla göklerin ortaklaşa eylemi sonucu «Varlık-Yokluk Evreni» (Alem-i Kevn-û Fesad) oluşur. Tanrıdan ilk yaratık olarak fışkıran (sudûr eden) tümel akıldır. Tanrı'dan başlayan bu sürekli birbirini yaratış (akıllar alanında) insanda son bulur. Böylece akıllar on tane olur.

Aklın, ayrıca, dört aşaması vardır.

A) Güç niteliğinde akıl **(bilkuvve akl)**: bu, yetenek olarak varolan akıldır. Burada «sûret» daha «madde»den ayrılmamıştır (görünüşle özü biçimlendiren varlık içiçedir.)

B) Eylem içinde akıl **(bilfiil akl)**: burada, «sûret»le «madde» ayrıldığından yetenek oluşmuştur.

C) Kazanılmış akıl **(müstefad akl)**: bu akıl, yalnız kavranılır olanları **(makuller'i)** anlayacak niteliğe gelen akıldır.

Ç) Etkin akıl **(fa'al akl)**: insanla Tanrı arasında bir köprü niteliği taşıyan bu akıl, yüce varlıkla aşağı varlıkları kavrayabilecek bir güçtedir (bu akla «ruhu'l-Kuds» da denir). Bütün varlıkların ilk nedeni olan ilk varlık Tanrı'dır; Tanrı, arınmış iyilik, arınmış akıldır.

Algı, iki yolla olur. Biri beş duyu **(zahirî melekeler)** ile, öteki beş duyuyu aşan yeteneklerle **(bâtınî melekeler)**. Bu duyu-üstü yeteneklere insanda düşünme gücü **(müfekkire)**, hayvanda kuruntu **(vehm)** denir. Bu iki yetiyle gelen veriler **(muta)**, beyni etkileyerek çalışmaya iter. Duyuların ötesinde bulunan bir **«tahayyül melekesi»** vardır. Bütün bu yetiler (melekeler) ruhun kavrayış güçleridir. Aşağıdan yukarı doğru basamak basamak yükselirler. Yetiler (melekeler) düzeninde en altta olana **«el Kuvve»**, en üstte bulunana da **«el Müfekkere»** denir. Edinilen veriler burada düzenlenir, iyi ile kötü gibi bir yargıya varılıp her veri gerekli yerine konunca, işe istem **(irade)** karışır. İstemin işe girişmesi sonucu bilimle sanat oluşur.

Metafizik, Tanrı'yı konu edinir. Bütün varlıklar Tanrı'dan gelir,

varlık düzeninde en yüksek aşamada bulunan Tanrı'dır. Tanrı yalnız kendi özü ile vardır; var olmak onun kendi özü gereğidir. Tanrı Tek'tir, Olgun'dur, Yetkin'dir, kendinden başka bir varlığı gerektirmez. Onun özü için **madde, sûret, illet** gereği yoktur. Farâbî'nin Tanrı anlayışı İslâm dünyasına özgü bir nitelik taşımaz. Eflatun - Aristoteles - Plotinos üçlüsünün, özellikle Eflatun'un geliştirdiği «idealar» öğretisinin bütün izleri onda görülür.

Varlık kavramı altında toplanan bütünün, altı oluş ilkesi vardır. Bunlara **«mebde»** denir. **İllet-i ula** (tanrısal oluş ilkesi); **Tali illetler** (gök kürelerinin özü oluşturan akılları); **Faal akıl** (yaratıcı akıl, eyleme geçen akıl), **Nefs** (varlık türünün özü); **Sûret** (varlık türünün görünüş örneği); **Mücerred madde** (varlık türünün özü biçimlendiren oluş yeteneği). Bu ilkelerin birincisi kesin birliği **(mutlak vahdet)** gösterir, ötekiler çoklukla **(kesret)** ilgilidir. Tanrı'nın bir'liğini kanıtlamanın üç yolu vardır: **Akıl, ilham** (esin), **istiğrak** (derin coşkunluk). **Vahdet** (birlik) ile hakikatın (gerçeklik'in) kanıtlanması, ancak esin (ilham) ile olur.

Bu konuda, Farâbî'nin Aristoteles'ten ayrıldığı görülür. Aristoteles, Tanrı'nın, evrenin merkezinde olduğu, bütün varlık türlerini engin bir Bütünlük içinde, görmeksizin, İyi **(hayr)** ile yönettiği görüşünü savunur. Evren yaratılmamıştır, kendi özünde vardır. Tanrı güçlü, iyi bir yöneticidir. Oysa Farâbî başka türlü düşünür. Ona göre, Tanrı evrenin yaratıcısıdır, evrenin genel yasalarını, kurallarını **(küllîler'i)** bilir, ancak görmez. Burada Farâbî, Kur'an'ın özü ile de anlaşmazlığa düşer. Kur'an'a göre Tanrı en büyüğünden en küçüğüne değin evrende olup biteni, bütün ayrıntılarıyla, bilir, görür, duyar; her yerde **«hazır ve nazır»**dır. Farâbî bu görüşü benimsemez.

Ahlâk, temel kuralı bilgiye dayanan bir varlıktır. Akıl «iyi» ile «kötü»yü ayıran bir ölçü niteliğindedir. İnsan için en yüce erdem bilgidir; bilgiye dayanan akıl, ahlâk kurallarını düzenleyecek yetenektedir. İnsanda, aklı yönünden, bir istem özgürlüğü **(irade hürriyeti)** vardır. Bu özgürlük, aklın tanrısal niteliğinden dolayıdır. Akıl, insanı Tanrı ile birleştiren bir güç olduğu için, ondan doğan özgürlük gereklidir, «belirlenmiş»tir. Mutluluk, «iyi»ye ulaşmakla gerçekleşir, bu «iyi»ye ulaşma da, insan ruhunun en yüce varlığa yönelmesi sonucu yapacağı çalışmalara bağlıdır.

İsfahan'daki Mavi Cami Medresesi ve bir molla. İslâm felsefesinin oluşum merkezi medreselerdir.

Ruh, maddeden sonra yaratılmıştır, gövdeden ayrıldıktan sonra (ölümden sonra) da kendini sürdürür. Ancak ruh, ölümden sonra bağımsız bir töz **(ferdî cevher)** olarak kalmaz. Uzamsız (mekânsız) bir ortamda, bütün ruhlar birleşir, bütünlüğe ulaşır. Bir düşünce ürünü gibi insanlık evreninin bütünlüğü içinde kendini sürdüren ruh, etkin bir varlık olmaktan uzaklaşır, yalnız düşüncede kalır. Madde ölümsüzdür, önsüzdür **(ezelîdir)**; bu neden yüzünden, ruhla eş varlık düzeyinde bulunamaz.

Farâbî'ye göre, peygamberlik de Tanrı vergisi değil, sonradan kazanılmış üstün bir yetenektir. İnsan aklının sürekli gelişme, olgunlaşma sonucu kutsal bir aşamaya varması, ona peygamberlik niteliğini kazandırır. Peygamberlik bir başarı olmaktan öteye geçemez. Farâbî'nin bu düşünceleri, islâm dinine açıkça aykırıdır, şeriat kurallarıyla bağdaşmaz.

Bilimler, iki bölüme ayrılır: **nazarî ilimler,amelî (pratik) ilimler.** Nazarî ilimler, mantık, metafizik, tabiat, Amelî ilimler ise ahlâk, siyaset, matematik ve müziktir.

Farâbî, toplumun kuruluşu, yönetim düzeni, biçimi üzerinde de durmuş, gerek toplum düzeninde, gerekse yönetim işinde bilgiye, bilgeliğe, özellikle erdem kurallarına uygun davranmaya önem vermiştir. Felsefe konularını daha çok **Fusus'l-Hikem** (Bilgeliklerin Özleri) **El Maaniu'l-Akl** (Aklın anlamlı) adlı yapıtlarında ele almıştır.

öteki filozoflar

Ebu Süleyman Sicistânî:X.yy.' da yaşayan Sicistânî, daha çok mantık üzerinde durmuş, İslâm düşüncesinin ana-konularına mantık açısından bakmıştır. Ona göre, felsefe ile dinin özü birdir, konuları birdir. Ayrılık yalnız görünüşte, yorumların değişik oluşundadır. Gerçekte felsefenin sağladığı akla dayanan bilgi, insan özünün temeli, ereğidir. Dinin geliştirdiği inanç düzeni de, o bilgiye ulaştıran yol niteliğindedir. Akılla **«vahy»** ara-

XVII.yy. Türk cami deseni (Correr Müzesi Venedik). Camiler özellikle IX.yy'dan başlayarak zengin kütüphanelerle donatılmıştır.

sında, öz bakımından, bir çelişme yoktur. Ancak akıl vahy'ın derinliğine inemez, ancak varlığını kavrar.

Gene bu çağda yaşamış olan **Ebu Hayyan Tevhidî**'ye göre de, kuramcı felsefe, konuların, sorunların açıklanışında, varlığın bilinmesinde yeterli değildir, amelî (pratik) felsefe de gereklidir. İnsan bilgisinde daha çok akla dayanma gereği vardır. İnsan ruhu ölümle gövdeden ayrılır; ama ölümsüzdür, kendi evreninde yaşamını sürdürür. Dinle felsefe arasında ayrılık değil bağlantı vardır. Felsefenin ereği, insanı birliğe (vahdete), bütünlüğe götürmek, kuşkudan kurtarmak olmalıdır. Bu nedenle, din felsefeyi, felsefe de dini gerektirir. Ebu Hayyan'ın düşüncelerinde felsefe, din, tasavvuf gibi değişik görüşleri savunan çığırların birbirine yaklaştığı, kimi yerlerde de birleştiği görülür. Aristotelesci olduğu, Farâbî'nin izinden yürüdüğü anlaşılır.

İbn Miskeveyh (941? - 1030). Meşşai akımının gelişmesinde önemli katkıları olan İbn Miskeveyh, felsefeye ahlâk konularıyla girer. Ayrıca tarih, edebiyat alanlarında da çalışması yüzünden, düşünceleri değişik biçimlerde görülür. Kimi konularda İhvanu's-Safâ görüşünü benimser, ahlâk sorunlarını Aristoteles anlayışına göre açıklar. Bu tutumu yüzünden, onu islâm felsefesinin meşşai - doğacı çığırlarını bağdaştırmaya çalışan bir bilge diye anlayanlar da, Farâbî'ye bağlayanlar da vardır.

Ahlâk, toplumsal bir varlık olan insanın yaşadığı gerçek dünyada oluşan bir davranışlar düzenidir. Bundan dolayı, ahlâk, insanın toplum içindeki yaşayışına bağlıdır, temeli toplumdur. Ahlâkın genel konuları olan bilgelik **(hikmet)**, yiğitlik **(şecaat)**, erdem **(fazilet)**, doğruluk **(adalet)** ancak toplum içinde, toplum varlığı olarak yaşayan bir insan için geçerlidir. Toplumdan sıyrılmış **(mücerred)** bir kimse için bunlar söz konusu değildir. Ahlâkın tek ereği mutluluktur **(saadet)**. Bu, üstün mutluluktur; zamanla, mekanla bağlantılı değildir. Üstün mutluluk, zaman-üstü geçerliği olan olgunluk (kemâl) anlamındadır. Bu nedenle, kesin iyilik **(mutlak hayr)** demektir. Mutluluk iki türlüdür; biri gövde (beden) ile, öteki akıl ile ilgilidir. Önce gövde ile ilgili mutluluğa ulaşılır, sonra aşama aşama yükselmekle akla dayanan mutluluğa varılır. Bu üstün mutluluğa (akla dayanan mutluluğa) varmanın yolu, gövdeye bağlı duyu sevinçlerinden (hazlardan), geçici isteklerden, tutkulardan sıyrılmak, akla, felsefeye bağlı gerçek bilgileri kazanmaktır. Ancak, bu da yetmez. İnsanın sağlıklı, güçlü, ölçülü, eylemlerinde tutarlı olması gerekir.

Bilgi, iki kaynaktan gelir: akıl ve duyu. Ne var ki, aklın sağladığı bilgi, duyularla kazanılan bilgiden daha kesin, daha geçerlidir. Duyularda açıklık seçiklik yoktur, akılda ise kesin ölçüleri, kuralları gereğince şaşmazlık, genel geçerlik, kesinlik vardır.

Metafizik, Tanrı, nefs, peygamberlik adları altında toplanan üç anakonuyu içerir.

A) **Tanrı**, bir nurdur. Bu niteliği yüzünden, anlaşılması bir yandan çok güç, bir yandan da çok kolaydır. Tanrı, insan aklının kavrayış gücünü, yetenek sınırlarını aşar. Bundan dolayı anlaşılması güçleşir. Tanrının özü, varlığı bilimle saptanamaz. Tanrı Tek'tir, önsüz - sonsuzdur **(ezelî - ebedî)**, eşi, benzeri yoktur. Tanrının bir gövdesi **(cismi)** de yoktur. Cisim çokluktur, birleşimdir **(kesret, terkib)**, Tanrı ise Bir'dir. Bütün nesnelerin **(eşya'nın)** yaratıcısıdır. Yaratış, Tanrı'nın özgür istemiyle olmuştur, başka bir etkinin sözü edilemez. Yaratış belli bir düzene, sıraya göredir, altı aşamalıdır, Tanrıdan insana doğrudur **(yukardan aşağı)**.

1 — **Tanrı.** Varlık, Tanrı'da özle bağlantılıdır **(zâtî'dir)**, nesnelerde (eşya'da) ilintilidir **(arazî)**. Bu nedenle Tanrı Bütün'dür, Olgun'dur **(Tam, Kâmil)**, nesneler ise eksiktir.

2 — **İlk akıl.** Tanrıdan doğrudan doğruya çıkan ilk akıl, yada etkin akıl (faal akıl). İlk akıl, taşıdığı tanrısal nitelik yüzünden sonsuzdur **(bâkî, ebedî)**, değişmez. Tanrıya oranla eksik, kendinden sonra gelen varlıklara göre de yetkindir.

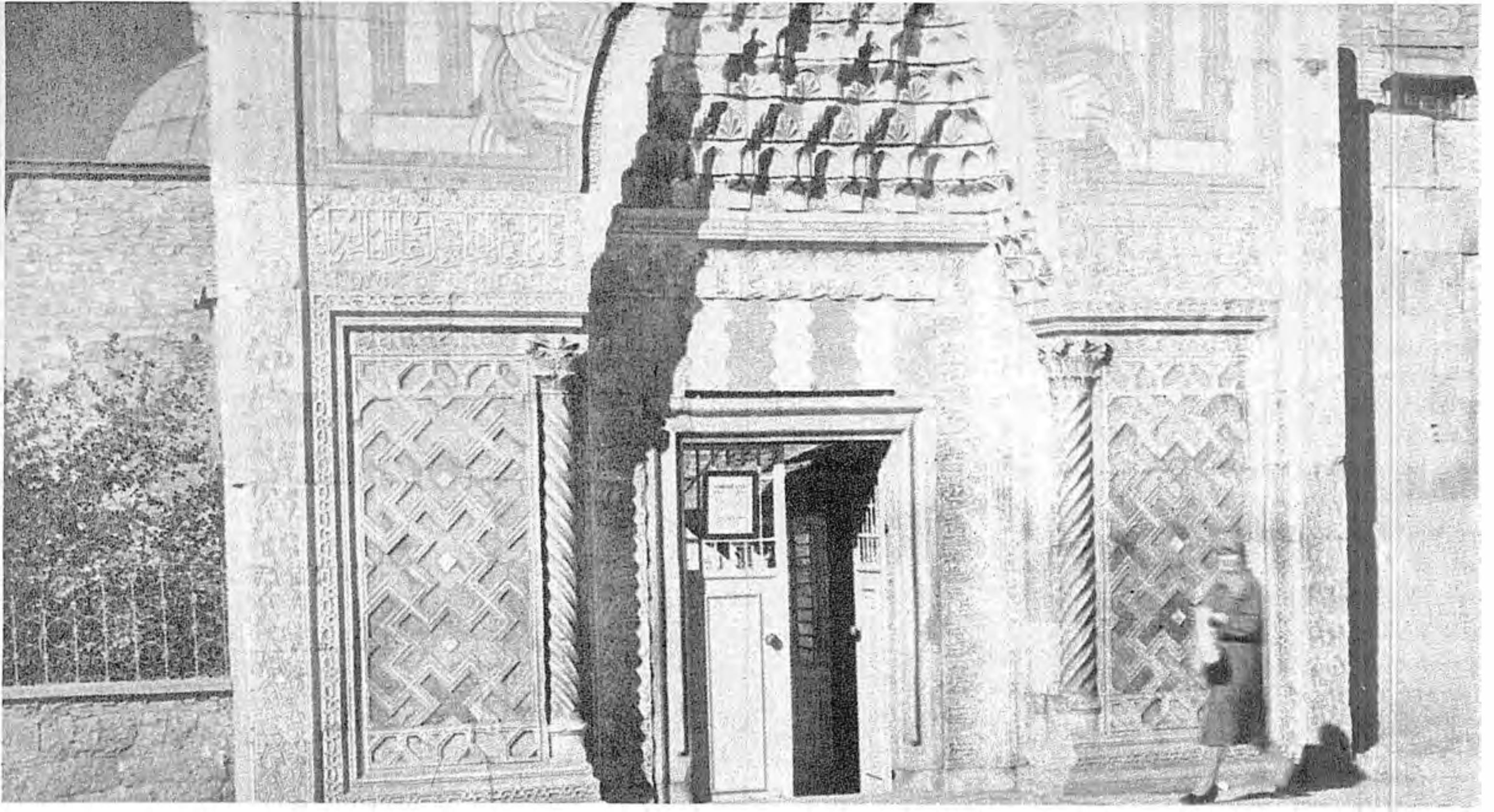
3 — **Nefs**, ilk akıl dolayısiyle Tanrı'dan doğan (oluşan) ikinci varlıktır. Akla oranla varlığı eksiktir, bundan dolayı başka bir gücün etkisiyle devinmesi gerekir.

4 — **Felek** (Gök). Nefs dolayısiyle varlık kazanan üçüncü nesnedir. O da nefse oranla eksiktir, devinmesi başka bir varlığın etkisiyledir. Devinimi bir dönme **(devr)** biçimindedir.

5 — **Doğal cisimler evreni.** Bu da varlığını felek (gök) ile yıldızlarına borçludur. Bu evren zaman içindedir, sürekli olarak değişir, kalıcı **(bâkî)** değildir.

6 — İnsan bir küçük evrendir (âlem-i suğra; mikrokosmos); büyük evrenin **(âlem-i kübra; makrokosmos)** bir özetidir **(zübde-i âlem)**. İnsanların en yücesi bütün bilgileri bilen bilgedir. Bütün varlıklar **(mevcudât)** varoluşlarını Tanrı'ya borçludur; evren bütününde belli bir düzenin olması bundan dolayıdır.

B) **Nefs**, yalın (basit) bir töz-

Dünyanın en unlü medreselerinden Karatay Medresesi (Konya), süslemeleri bakımından (resimde medresenin kapısı görülüyor) Anadolu Selçuklu sanatının en güzel örneklerinden biridir.

dür. (cevher); cisim, yada ilinek **(araz)** değildir. Canlıdır, diridir, kalıcıdır **(bâkî)**. Basitleri doğrudan doğruya kavrar, bileşikleri **(mürekkebleri)** de duyular yoluyla algılar. Nefs, duyular evrenini algılayacağı sırada kendi özünden dışa çıkar. Özde var olan kavrananları **(makuller'i)** anlamaya başladığında da duyular evreninden **(mahsus âlem'den)**, duyulardan ayrılır, kendi özüne döner. Özü gereği devinen **(zâtî hareket)** nefs, biri akla, biri heyûlâya (maddeye) yönelik iki türlü eylem içindedir. Akla yönelince onunla aydınlanır, ondan yararlanır, heyûlâya yönelince onu aydınlatır, ona yarar sağlar. Nefsin **hayvansı**, **akla dayalı, yırtıcı** olmak üzere üç ayrı nitelikte gücü vardır. Bunlar birleşebilir. Öte dünyada yeniden dirilme yoktur; dağılan gövde yeniden derlenip eski biçimini alarak yargılanmaz. Ama nefsin kendine özgü bir evreni vardır, o evrende mutluluğa erer.

C) **Peygamberlik,** sonradan kazanılmış bir yüce yetenektir. Bu da özde olgunlaşma, gelişme, erdemli yaşamakla olur. İnsan basamak basamak yükselir, yetkinliğe erer, akla yönelir, böylece gerçekleri kavrar. İnsan nefsinin belli bir olgunluk aşamasında akılla kaynaşması **(ittisal)** olayına **«vahy»** denir.

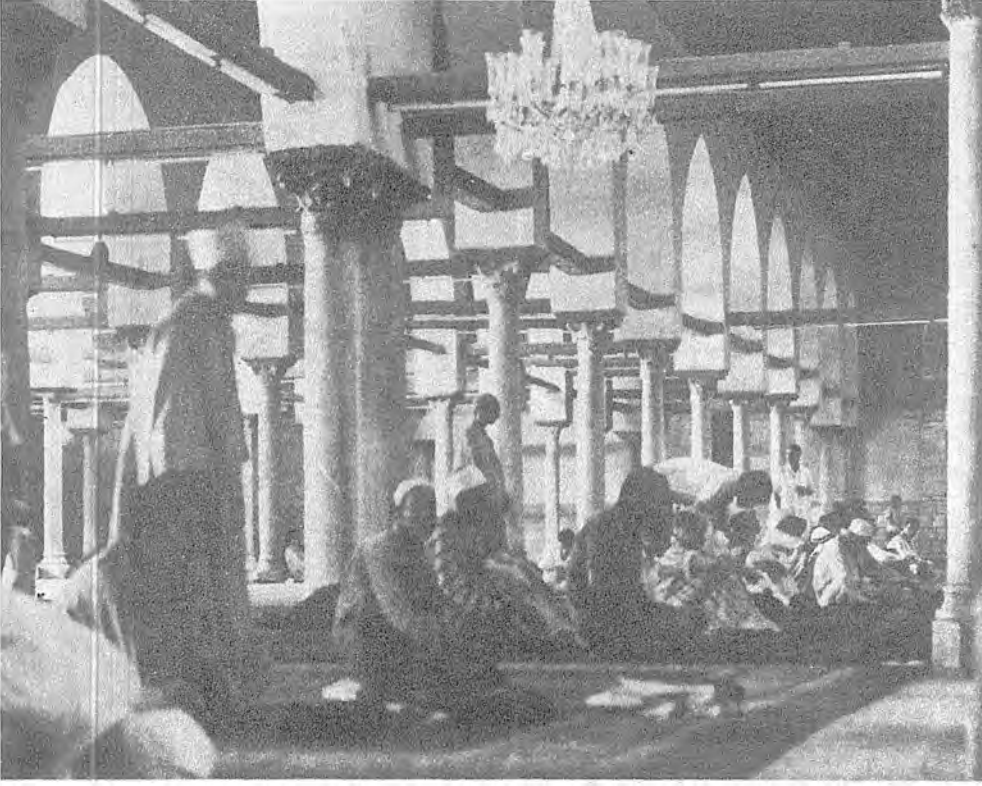
Din, İbn Miskeveyh öteki meşşai bilgeleri gibi dinle felsefenin özdeş düşünce ortamında olduğu görüşünü savunmaz. Ona göre, dinle felsefenin konuları, yöntemleri, erekleri ayrıdır. Felsefe akla dayandığı için, imana, buyruklara bağlanan dinle ilgisi yoktur. Felsefe bağımsızdır, düşünce özgürlüğünden görüş ayrılıklarından doğar. Felsefede tartışma, değişik konular üzerinde durma, kuşku vardır; dinde yoktur. Ayrıca, felsefe, akla dayandığı için bir düşünce ürünüdür, aklın gelişmesine, bilgi yeteneğinin olgunlaşmasına bağlıdır. Din ise, insanın çocukluğundan başlayan bir inanç düzenidir.

Bilgelik, bir erdemdir, ancak akıllı nefsin ölçüsü, ayırdedici güçle donanmış erdemidir. Varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelerin bu varoluşları nedeniyle bilinmelerini sağlayan bilgeliktir. Bir konunun akıl ilkelerine dayanıp dayanmadığını, tanrısal işlerle insan işlerinin sınırlarını bilmeyi sağlayan bilgeliktir.

Felsefe, amelî (pratik, uygulamalı), nazarî (teorik, kuramsal) olmak üzere iki bölüme ayrılır. Nazarî bölümde, bilim gücü, bilim yeteneği insanın yetkinliğini (mükemmelliği) yaratır. İnsan bu durumda gerçekler karşısında kuşkuya kapılmaz, yanılmalara sapmaz. Bilim aşamalarında tanrısal bilime değin yükselir. Amelî bölümde geçerli olan, insanın eylem gücüdür. Bu da bir yetkinliktir. Ancak, burada ahlâk yetkinliği söz konusudur. Yetkinlik ise, varlıkları özlerine bağlı tanımlarıyla bilmektir, ilinekleri **(arazları)**, küllileri **(tümelleri)** bilmek, kavramak değildir. Gerek bilimde, gerek felsefede böyle bir yetkinliğe ulaşan insan yücelmiş, eksikliklerden arınmış, evren bütünü karşısında bir «küçük evren» **(alem-i suğra; mikrokosmos)** olmuş demektir. Böyle bir kimse, artık, Tanrı'nın halifesi niteliğini kazanmıştır. Bilgin'dir, yanılmalardan, sapmalardan arınmıştır. İnsanı bilgelik yoluna koyan, ona bilgeliğin özelliklerini, niteliklerini, başarılarını sağlayan yalnız eylemci düşüncedir. Bu düşünce doğru yolu bulur, yanılmadan korur. İnsan yaşayışının ereği olan felsefe sürekli bir gelişme, olgunlaşma alanıdır. Ancak bunu sağlamak için de bilgi ile eylemi birleştirmek gereklidir. Felsefe yalnız düşünmek, yığın yığın bilgi toplamak değildir, bir düzene, bir görüşe vararak insanın yücelmesini, tanrısal varlığa yükselmesini sağlamaktır.

Yunan felsefesine, özellikle Aristoteles'e bağlı kalan İbn Miskeveyh, eski Hind, İran düşünce ürünlerinden de yararlanmış olan tasavvuf ahlâkına karşı çıkar.

Eğitim, insanın yetişmesinde, olgunlaşmasında önemli katkıları olan bir düzendir. İnsanda eğitil-

Dünyanın en eski ve en büyük İslâm üniversitesi El-Ezher'dir. Resimde El-Ezher camiinde namaz kılanlar görülüyor.

mesi, daha doğrusu, eğitimle geliştirilmesi gereken üç yetenek vardır. Alışkanlık, öykünme, uyanma **(itiyad, taklid, intibah)**. **Alışkanlık,** iyi eğitimle, bilime dayanan bir yönetimle denetim altına alınıp geliştirilirse, erdemlerin kazanılması, insanın yücelmesi sağlanır. **Öykünme,** akıl ilkelerine, bilgi verilerine dayanılarak yapılırsa, başkalarının başarılarından, buluşlarından, yaratmalarından yararlanma olanağı doğar, insanın yapıcı, yaratıcı gücü artar, yeteneği gelişir. **Uyanma,** insanın ruh bakımından aydın, açık-seçik olması, belli görüşlere çakılıp kalmaması yoludur. İbn Miskeveyh'-in felsefe konusundaki görüşlerinin toplandığı önemli yapıtı **Tehzibu'l-Ahlâk**'tır (Ahlâkın Süslemesi).

İbn Sina (980 - 1037). İslâm Aristoteles'cilerinin en güçlü, en verimli bilgelerinden biri olan İbn Sina, Buhara'da doğdu, önce sarf, nahiv, sonra hendese (geometri), astronomi, tıp, daha sonra felsefe konuları üzerinde çalıştı. Felsefeye bilim yoluyla giren İbn Sina, deneyle aklı, daha doğrusu deneycilikle akılcılığı uzlaştırma, bağdaştır,-ma eğilimindedir. Ancak onda deney kavramı ne kendinden önce gelen maddeci, doğacı bilgelerdeki gibi kesin, genel geçerliği olan bir nitelik anlamına gelir, ne de deney bilimlerinin kaynağı karşılığı kullanılır. İbn Sina, deneyi duyu verilerinin, algıların sağladığı izlenimler alanı olarak anlar.

ibn sina'nın felsefesi

İslâm felsefesinin içerdiği bütün konular üzerinde duran, ayrıca çağının bilimleriyle geniş ölçüde ilgilenen İbn Sina, felsefeyi, **Nazarî hikmet** (teorik felsefe), **Amelî hikmet** (pratik felsefe) olmak üzere iki ana bölüme ayırır. Din konularını felsefe alanı içinde ele alır. Metafizik, doğa felsefesi, matematikle bağlantılı felsefe nazarî hikmet alanına, Siyaset **(Medenî hikmet)**, İktisat **(Hikmetü'l-menziliye)**, Ahlâkî hikmet **(hikmetü'l-hulkıye)** ise amelî hikmet alanına girer.

Bilgi, sezgi ile kazanılır, anakaynağı budur. Sezgi bilgiyi oluşturan verileri sağlar. Bu veriler, başka bir işlem olan sonuçlamaya **(el-istintac)** vurulur; böylece kesin, genel geçerlik taşıyan bir nitelik kazanır. Bilginin kesinliği, gerçekliği aklın genel kurallarına olan uygunluğuna bağlıdır. Aklın kuralları bilginin biçimlenmesinde genel geçerlik taşıyan birer ölçüdür. Bu kurallar doğuştandır, sonradan kazanılmış değildir.

İbn Sina, bilgi konusunda daha çok eflatuncu, özellikle yenieflatuncu görüşü benimser, ancak duyulardan da büsbütün yüzçevirmez. Bilginin ortaya çıkışında, oluşmasında deneyin —belli bir oranda— etkisine inanır. Ona göre, duyularla kazanılan deney verileri, doğayı, çevremizi, deney evrenini tanımamızı sağlayan bilginin «ham maddeleri»dir. Bu, deneyle edinilen ilk veriler, sonradan, aklın, anlayış gücünün **(zihnin)** genel kurallarına göre işlenir, biçimlendirilir, belli bir düzene konur. Bu deney verilerinin, aklın kuralları dışında, kesinliği, genel geçerliliği yoktur. Bilgide önemli, geçerli olan aklın ilkeleridir. Atomcu akımın anladığı anlamda bir boşluk yoktur. Mekân ise, bir cismin kapladığı yerin iç yüzüdür. Varlık kavramı altında toplanan her cismin değişmeyen, sınırlarını, niteliklerini boyuna koruyan belli bir yeri **(mahal)** vardır. Devinme, mekanda, bir cismin eyleme geçişidir **(kuvveden fiile çıkma**'dır).

İbn Sina'da bilginin iki kaynağı olduğu (belli bir anlamda) anlaşılıyor. Bu anlayış, kaynağını İlkçağ'da bulan ideacı felsefe görüşünün değişik açıdan bir yorumu olmaktan öteye geçemez.

Mantık, düşünmenin genel kurallarını bulur, bunlar arasında gerekli birliği, bağlantıyı sağlar, doğru düşünmenin yollarını, ilkelerini araştırır, insanı yanlıştan korumanın olanaklarını ortaya çıkarır. Ana konusu düşünmeyi sağlamak, doğru yolu göstermektir. Bu kurallar genel geçerlik taşıyan, değişmeyen, kesin varlıklardır. Mantık bu genel kuralları ortaya çıkarmak, açıklamak için önce kavramları (**tasavvurat**'ı), onaylamaları (**tasdikat**'ı) inceler, kavramlar arasında gerekli bağlantıyı kurar. Kavramları, açık belirleme **(el-mantık bid-delâle)**, kapalı belirleme **(el-mefhum bid-delâle)** diye iki bölüme ayırır. Sonra bütün kavramlar arasında kesin bir bağlantı kurmanın yollarını arar. Bu alanda Aristoteles'in izinden giderek kavramları belli niteliklerine, niceliklerine göre on kesime (kategoriye; makulat) ayırır. Bunlardan ilki töz (cevher) ötekiler ise ilinek (araz) adını alır.

Mantığın en önemli bölümü tanım'ı **(tarif)** içerir. Tanımın iki ana ilkesi, **cins** ile **fark**'tır. Kesin, geçerli, eksiksiz tanım, cins ile fark arasında kurulan bağlantıya dayanır. Tanım, biri gerçek **(hakîkî)**, biri sözlü **(lafzî)** olmak üzere ikiye ayrılır. Mantıkta önemli bir yeri olan tümeller (külliler) bütün varlık türlerinin oluşundan önce Tanrı düşüncesinde vardır. Birer tanrısal kavram olan tümeller, bütün tek tek türlerin oluş nedenleridir. Bunlar, varlık türlerine biçim kazandıran, genel örneklerdir.

Akıl konusunda, İslâm felsefesi ortamında, İbn Sina ayrı bir görüşü savunduğundan Aristoteles çığırını izleyenlerden ayrılır. Ona göre «akıl» beş türlüdür: **heyûlânî, bilmeleke, bilfiil, mustefad, kudsî.**

Heyûlânî akıl, bütün insanlarda vardır; bilmeyi, anlamayı, kavramayı sağlayan bir yetenektir. **Bilmeleke akıl,** yalnız açık seçik olanı bilebilir. Bu, olabilenle (mümkün'le) bağlantılıdır. **Bilfiil akıl,** ikinci aşamada bulunan akıldan daha üstündür, kavrayacağı varlıklar yalnız «makuller», kazanılmış verilerdir. **Mustefad akıl,** ancak kendisine verilen «makullerin sûretleri»ni kavrayabilir. Burası aklın olgunluk (kemâl) aşamasıdır. Aklın kavrayabileceği konular bu aşamada kendi özünde de vardır. **Kudsî akıl** (yüce akıl, kutsal akıl), aklın en yüksek aşamasıdır. Varlıkların özünü, kaynağını, onları oluşturan gücü başka bir aracıya, ayrı bir varlığa gereksinme duymadan bir bütünlük içinde kavrar. Her insanda böyle bir aklın bulunmadığını söyleyen İbn Sina, burada, tasavvufa yönelir; artık felsefe söz konusu değildir. İnsan, ayrıntıları duyularla algılar, tümelleri (küllîler'i) akılla kavrar. Tümelleri kavrayan yetkin akıl, nesneleri anlama yeteneği olan, etkin akla olanak sağlar. İnsan aklının algıladığı **ayrıntılar** (cüz'ler), **nedenleri** (illetleri) yüzündendir, varlıkları dolayısiyle değil. Akıl, bu «makuller»i kazanabilmek için önce duyu verilerinden yararlanır, sonra duyu verilerini aklın genel kurallarına göre işlemden geçirip, yargılar verme konusunda onları aşar. «Makul'ler» tümellerdir. İbn Sina, bu konuda da Eflatun ile Aristoteles arasındadır, yer yer ikisini uzlaştırmaya çalıştığı görülür.

Akıl, algı alanında da etkindir. Nitekim iki türlü algıdan biri **«akli»**, öteki **«hassî»**dir (duyusal). Nefs ile ilgili durumların algılanması duyularla olur (hassî'dir).

Sudûr görüşü: İbn Sina, evrenin oluşunu —bir bakıma metafiziğini— bu görüşe bağlar; «oluş» sorununu, «sudûr» dediği Tanrı'dan fışkırma ile açıklar. Ona göre Tanrı «Tek»tir, yüce «Bir»dir, kendiliğinden vardır. Varlığı yalnız kendini gerektirir. Var olmak, Tanrı için özünden (**zât**'ından) gelen bir gerekimdir **(vacibu'l-vucud).** Bir olan Tanrı'dan, önce gene Bir olan «akl'e» fışkırmıştır (sudûr etmiş). Bu akıldan ikinci bir akıl «sudûr» etmiştir. Bu dizi üzerinde gök **(felek)**, «nefs» birbirinden olu-

İbn Sina'nın «Tıp Kanunu» adlı kitabından bir minyatür (Bologna Üniversite Kütüphanesi).

şur (sudûr eder). Çokluk (**kesret**) bu sürekli «sudûr» sonucu ortaya çıkmıştır. Bir olan Tanrı'dan aklın, ondan da sıra ile öteki varlıkların oluşması, Bir'den Çokluk'un doğuşudur. Tanrı, ilk akıl **(akl-ı evvel)**, etkin akıl **(faal akıl)** dizisinde gelişen «oluş», varlık türlerinin doğuşu ile sona erer. Etkin akıl, bütün varlık türlerini kuşatan evrenin (**âlem**'in) özüdür (nefs). Evren «mümkün»dür; bundan dolayı Tanrı'yı gerektirir. Başka bir varlığın etkisiyle var olan evren, sonsuz değildir.

Devinme (hareket), nesnenin **(cismin)** özünde saklı güçten doğar. Her nesnenin özünde, devindirici bir güç vardır. Nesne kendi kendinin **«fail'i»** değildir, kendince devinemez. Nesnenin özünde saklı güç, nesneyi devindirmekle kalmaz, ona biçim (form), «nefs» kazandırır. İçinde yaşadığımız doğada sayısız «güçler» vardır; bunlar doğa güçleri (tabiat kuvvetleri), göklerin özleri **(feleklerin nefisleri)**, nefsin güçleridir.

Doğa güçleri duyularımızla algıladığımız olayları doğuran etkenlerdir. Buna karşılık göklerin nefsleri, ruhsal nitelikte güçlerdir. Nefs güçleri **(kuvayi nefsiye)** insan, hayvan, bitki gibi varlıkların özleridir. İbn Sina «nefs» kavramını çok değişik anlamlarda kullanır. Onun dilinde, «nefs» sözünün akıl, göç, öz, yetenek gibi anlamları vardır.

Metafizik: İbn Sina metafiziği, bir birleşim, değişik anlayışların yoğruluşu sonucu oluşan, bir bütündür. Bu bütünün oluşmasında Ef-

İbn Sina'nın kitabından bir minyatür: bir arap şöleni ve çalgıcılar (Milano. Ambrosiana Kütüphanesi).

latun'dan İslâm kelâmcılarına değin gelen akılcı çığırların etkileri vardır. Metafiziğin ana konusu Tanrı'dır. O'nun varlığından doğan ilk varlıklardır. Kesin varlık **(vücud-u mutlak)** olan Tanrı, bütün oluşların, yaratışların, varlık kavramı altında toplanan bütünün kaynağıdır. İlk varlık (Tanrı) evreni kuşatan «Bütün»lüğü yüzünden bütün nesnelerde, olaylarda, eylemlerde «görünüş» alanına çıkar. Varlık bir «oluş»tur, bu da Tanrı'dan başlar, basamak basamak evrene, varlık türlerinin bulunduğu «bütün»e, iner. Var olan **(vücud)** iki türlüdür.

1 — **Mümkün varlık**: olayların, eylemlerin ortaya çıktığı, yok olduğu evren. Bu varlık ortamında görülen ne varsa belli bir süre içinde başlar, biter.

2 — **Mümkün - Zorunlu varlık**: Tümellerin, yasaların bulunduğu evren. Burada genel geçerlik taşıyan varlıklar bulunur. Bunlar kendiliğinden var olabilen, ancak, bir dış nedeni gerektiren varlıklardır. Genellikle akıllar, gök katları **(felekler)** bu türdendir. Bu varlıklar Tanrı'dan belli bir diziye göre çıkmışlardır. Kendi özleriyle vardır, ancak varlıklarının «ilk neden»i kendileri değildir. Bunlar için «doğmak», «ölmek» sözleri geçerli olmaz. Metafizik, Varlık'ı konu edindiğinden dolayı ayrı bir bilim dalıdır, gereklidir. İnsan düşüncesinin tek kaynağı bu Varlık'tır. Kavranması derin düşünmeye **(teemmül'e)** bağlıdır.

İbn Sina'nın bu Varlık sözünden anladığı, tanrısal özdür. Bu nedenle, düşünmenin de, eylemin de kaynağı durumundadır. Varlık'ın hangi türü olursa olsun, Tanrı'ya olan yakınlığı yüzünden, özü bakımından sonsuzdur. İslâm felsefesinde geniş bir yer tutan bu düşünce, bu bütün varlık türlerinin Tanrı'dan geldiği görüşü yeni değildir; yenieflatuncu anlayışın İslâm dini açısından yapılan bir yorumudur.

Evren: dine felsefe alanında yer veren İbn Sina, İslâm felsefesinin içerdiği birçok konuya gene din açısından bakar. Bu nedenle, evreni de içine alan dine dayalı düşünce düzeninde dört ana konunun bulunduğunu ileri sürer.

A) Yaratılış,
B) Ahiret,
C) Peygamberlik,
Ç) Tanrı bilgisi.

A) **Evren (âlem)**, yaratılmıştır (**mahluk**'tur), tek yaratıcısı vardır, o da Tanrı'dır. Bu nedenle Tanrı, yaratıcıdır **(hâlik)**. Tanrı'nın evren karşısında yaratıcı **(hâlik)**, var edici **(muhdi)**, ortaya koyucu **(muhdis)** gibi yüce nitelikleri vardır. Evrenin de Tanrı niteliklerine göre nitelikleri vardır: yaratılmış **(mahluk)**, var edilmiş **(muhde)**, ortaya konmuş **(muhdes)**. Tanrı ilk nedendir (illet-i ulâ), zorunlu, gerekli varlıktır. Evrenin yaratılması, Tanrı'nın daha önceden varoluşunu gerektirir. Tanrının yüce varlığı da, özü gereği yaratmayı gerekli kılar. Tanrı önceldir (**kâdîm**'dir).

Evren bütününde yeralan gök katları **(felekler)**, tanrısal evrenin varlıklarıdır, bunların özleri meleklerdir. Karmaşık, bulanık, açık-seçik olmayan tözler (cevherler) ise içinde yaşadığımız madde dünyasının yapısındadır; «tanrısal» birer nitelikleri yoktur. Bu yaratma olayı da bir fışkırma **(sudûr)** sonucudur. Bütün varlık türlerinin sonsuz, sınırsız, değişmez özü Tanrı'dır. Tanrı için en yüce erdem iyidir **(hayır)**. Yaratılış dizisinde, Tanrı'dan ilk çıkan **(sudûr eden)** akıldır. Tanrı, yüce akıl, genel geçerlik taşıyan ilkeleri, tümelleri (**küllîler**'i) bilir, ayrıntılara inmez. Ayrıntıları bilen, kavrayan ancak gök katlarının (**felekler**'in) özleridir.

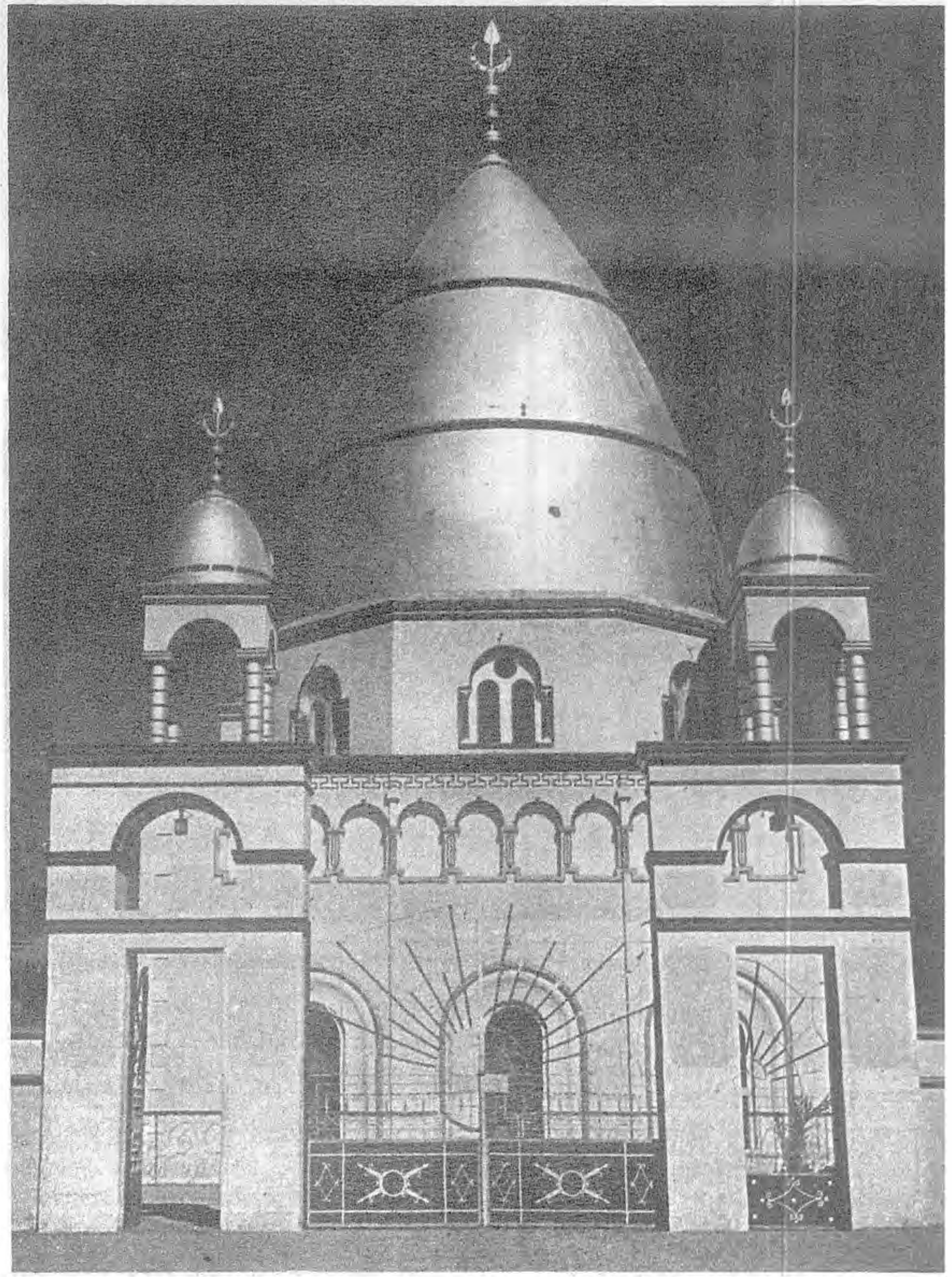
B) **Âhiret (maad)**, ruhların geldikleri ilk kaynağa dönüşü olayıdır. Bu dönüş **ölüm**, gelinen yere, çıkılan kaynağa varma da **âhiret** demektir. Ruh «manevî» bir töz olduğundan yok olmaz, ölümsüzdür. Gövdeden ayrılınca kaynağına dönüp varlığını sürdürür. Ruh, insan varlığının, gövdenin olgunluk (**kemâl**) aşamasıdır; insana bütün erdemleri, değerleri kazandıran ruhtur. Ruh, özellikleri, nitelikleri, özü bakımından maddeye benzemez. Gövde, ruhun bir aracı durumundadır. Gövdeye egemen olan ruh'tur. Ruh gövdeye **(beden'e)** girmeden önce eylemci akılda **(faal akıl'da)** vardı. Ruh, sonradan geldiği gövdeden ayrılınca, eylemci akılla yeniden birleşir. Düşünen ruh **(nefs-î nâtıka)** eylemci aklın içindedir. Evrenin bütün biçimlendirici özleri böyledir. Gövdenin ölümü, dağılışı, çözülüşü ruhu etkileyemez.

C) **Peygamberlik.** İnsanları yaratan Tanrı, onlara, özgür istem **(hür irade)** vererek iyi ile kötüyü seçme yeteneğini bağışladı. Özgür işlem bir tanrı yardımıdır **(inayet)**. İnsanın elinden çıkan bütün bağımsız eylemler bu tanrısal yardım ile varlık ortamına çıkarak gerçeklik kazanır. Bu özgür istem, tanrısal yardım, bütün insanlarda vardır. Peygamberler de bu bakımdan birer insandır. Ancak onlarda insan-

ların en yüceleri olan bilginlere, bilgelere özgü bir seziş gücü vardır. Bu üstün seziş gücü, bu kavrayış yeteneği, peygamberlerin «etkin akıl» **(faal akıl)** ile buluşmalarını, gerçekleri kavramalarını sağlar. Bu üstün güç, bu üstün kavrayış, seziş yeteneği **«vahy»** adını alır. Kimi insanlarda görülen bu seziş gücü, onların peygamberlik yeteneğiyle donatıldığını gösterir. Melekler birer üstün kavrayış gücü, coşkun birer anlayış gücü **(kuvve-i kudsiye)** niteliğindedir. Tanrısal gerçekleri bilen melekler, peygamberlere «vahy» denen bildirileri ulaştırırlar. Peygamberlikte açık seçik bilme, kavrayış gücünün üstünlüğü, doğruya egemen olma, birer tanrısal yetenektir. Veliler de, peygamberler de, gerektiğinde, yalnız gövdeye egemen olup, başkalarını bile etkileri altına alabilirler (ruhlara, tanrısal varlıklara egemen olamazlar). Bu güç kimi insanlarda da görülür.

Ç) **Tanrı bilgisi,** sınırsızdır, sonsuzdur. Tanrı kendi özünü bilir, bu bilme bir gerekliliktir. Tanrının kendi özünü **(zât**'ını) bilmesi varolmayı, yaratmayı gerekli kılar. Onun için yaratma olayı Tanrı'nın kendi özünü bilme gereğinden doğmuştur. Kendi özünü bilen Tanrı bütün öteki varlıkları da (özleri de) bilir.

İbn Sina, burada, İslâm dininin ana kitabı olan Kur'an'a dayanmakta, Tanrı'nın bilme gücünü onun gösterdiği yolda giderek açıklamaktadır. Kur'an'a göre yaratma olayı Tanrı'nın kendi özünü bilmesinden, kendi özüne karşı duyduğu sevgiden dolayıdır. Ancak Kur'an'ın bu görüşü ile Plotinos'un geliştirdiği yenieflatunculuğun Tanrı anlayışı arasında köklü bir bağlantı vardır. Yenieflatunculuk da yaratma olayını bir bilme, öze karşı sevgi duyma ile başlatır.

Mehdi'nin (Muhammed Abdullah) türbesi. Islâm inancına göre Mehdi, Kıyamet Günü'nde adaleti sağlayacaktır.

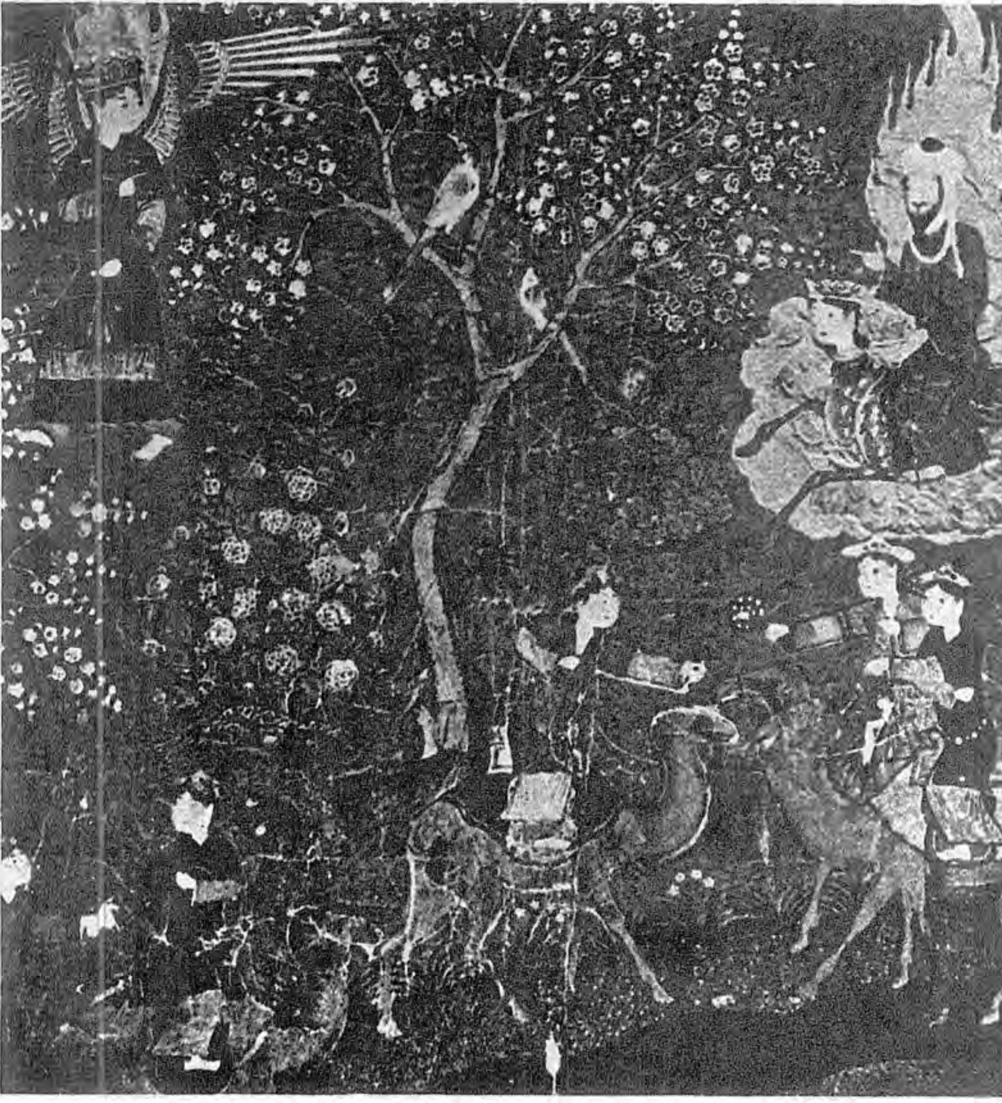
ibn heysem

İbn Heysem (965 - 1051) gerek Bağdat'ta, gerekse Kahire'de bulunduğu sürece felsefenin akla, akıl ilkelerine önem vermesi gereğini savundu. Felsefeye deney bilimlerinden giren İbn Heysem, matematik, tıp, astronomi **(hey'et)** konularında, çağına göre önemli çalışmalar, incelemeler, araştırmalar yaptı. Özellikle Eukleides geometrisi üzerinde durdu. Birtakım yeni buluşlar ortaya attı.

İbn Heysem İslam düşüncesinde kuşkuculuğun (şüphecilik) kurucusu sayılır. Ancak bu kuşku, kesin bilgiye, gerçeğe varmak için başvurulması gereken bir yöntem niteliğindedir.

Bilgi: Bütün bilgilerimizin kaynağı maddedir, onlara dayanan duyulardır. Duyuların dışında bir bilgi yolu, maddenin dışında bir bilgi kaynağı yoktur. Kesin bilgiye varabilmek için kuşku (şüphe) bir ilke olarak gereklidir. Duyu verilerinin aklın kurallarına göre düzenlenmesi, belli bir sıraya konması gereği vardır. Aklın genel kurallarına uymayan, deneyden gelmeyen bir bilgi geçerli değildir. Bilgiyi sağlayan algı **(idrak)** duyulara bağlı bir psikoloji, fizyoloji olayı olmaktan öteye geçemez.

Mantık, aklın genel kurallarına dayanma, onlara uyma gereğindedir. En güvenilir yol, deney verilerine dayandığı sürece tümevarımdır. Mantığın yalnız kavramlara dayanan, deney verilerini göz önünde bulundurmayan öteki bölümleri, tümevarım oranında geçerli, gerçeğe ulaştırıcı bir nitelik taşımaz. Aristoteles'in metafizikle mantık arasında deney verilerine dayanmadan kurmaya çalıştığı bağlantı, bilim-

Hz. Muhammed ve Huriler (Paris, Ulusal Kütüphane).

sel nitelikte olmadığı gibi felsefe bilgisi bakımından da tutarlı değildir. Tümevarımın geçerliliği deney kurallarına, deney verilerine bağlıdır; bunların dışında onların da gerçekle ilgisi yoktur. Mantık, kavramlar arasında sürüp giden bir düşünme alanı olduğu sürece, insana kesin bilgi veremez, insanı gerçeğe ulaştıramaz.

Din, Aklın kurallarına, deneyle sağlanan gerçeklere uymayan, aklın ilkeleriyle açıklanamayan bir konunun doğruluğu, kesinliği üzerinde durulamaz. Her düşünce ürününün kaynağını deneyde, ölçüsünü akıl kurallarında bulması, onlara uygun düşmesi gerekir.

Akıl, insana doğru yolu gösteren, gerçeğin kavranmasını sağlayan en güvenilir yoldur. Bütün düşünme olaylarının aklın ilkelerine uyması, onlarla açıklanması gereği vardır. İnsan için tek ölçü akıldır.

Deney bilimlerine, özellikle fizik sorunlarına geniş ölçüde ilgi duyan İbn Heysem'in en önemli yapıtı **Kitabu'l-Menazır**'dır. Avrupa dillerine çevrilmiştir.

ibn bacce

İbn Bacce, Ebubekr Muhammed bin Yahya bin Saig (öl. 1138). Meşşai felsefesinin Endülüs'te yayıcısı, bir bakıma kurucusudur. Farâbî, İbn Sina gibi Doğu-İslâm bilgelerinin düşünce çizgisi üzerinde yürüyen İbn Bacce de, Aristoteles'in görüşlerinden yola çıkar. Eski Anadolu-Yunan bilgelerini, Yunan matematikçilerinin yazılarını inceleyen, çağının bütün deney bilimleri konusunda araştırmalar, incelemeler yapan İbn Bacce, felsefeyi akıl kurallarına dayalı bir çığır olarak görür. İslâm dininin içerdiği bütün konulara akılcı bir açıdan bakar. Ona göre düşünmede, yorumda, dinde, inançta tek şaşmaz ölçü, tek kılavuz akıldır. Aklın ölçüleri dışında güvenilir bir kaynak, aklın ışığından öte aydınlatıcı bir ışıldak yoktur. İbn Bacce, Aristoteles mantığını yeniden yorumlayarak, çağının dine dayalı felsefe sorunlarına yönelmiştir.

Bilgi, iki kaynaktan oluşur. Bunlardan biri akıl, öteki duyulardır. Duyu algıları bize bilginin ilk maddesini sağlar. Evreni, çevremizi, doğal varlıkları duyularla algılarız. Duyu verileri aklın süzgecinden geçerek, akıl ölçülerine vurularak kesinlik kazanır. Bir de, duyu verilerinden soyutlama yoluyla, aklın ışığından geçirilerek bilgi edinilir. Bütün kavramların kaynağı akıldır. Aklın kendi ortamında türettiği bütün bilgi türlerinin kaynağı gene duyu verileridir. Bilgi alanında tek ölçü akıldır. İçinde bulunduğumuz evreni ancak aklın kurallarına dayanan duyu verileriyle kavrayabiliriz.

Akıl, insanı öteki doğa varlıklarından (canlılardan) ayıran en önemli ilkedir. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa, yalnız akılla kavranır. Bundan dolayı, insan aklı bir kavrayış gücüdür. Akılla imanın eş ortamda bulunması olanağı yoktur. İman akılla özdeş de değildir. Aklın ölçülerine uymayan, denk gelmeyen bir inanç varlığı gerçek değildir. İnsana başarı gücü kazandıran, bilme olayını gerçekleştiren, sağlayan etkin akıldır **(faal akıl)**. Etkin akıl, belli bir aşamada, insanı Tanrı'ya vardırır, Tanrı'nın kavranmasına, anlaşılmasına yardımcı olur. Aklın özü, bizim akıl-üstü dediğimiz tanrıyı, tanrısal varlıkları kavrayıcı niteliktedir. Mantık kuralları, mantık biliminde önemli bir yeri olan akılyürütme, aklın başlıca başarısıdır. Bundan dolayı, bilginin kesinliği, genel geçerliği akla dayanan akılyürütmeye bağlıdır. Akla uygun olmayan bir «akıl varlık'ı» yoktur.

İnsanı bütün eksikliklerden, olgun olması gereken insana yakışmayan yanılmalardan, davranışlardan, kötülüklerden kurtaran, iyiye ulaştıran akıldır. İnsan, etkin akıl dolayısiyle, belli bir aşamada Tanrı ile birleşir **(ittisal)**.

Mutluluk, akıl ilkelerine göre yaşamakla sağlanır. Erdemli olmak akla uymaktır. Ancak, insana ayrıcalık, üstünlük kazandıran, insanı bir «erdem varlık'ı» yapan bu etkin akıl bilgileri arttırmakla, eksikliklerden arınmakla, düşünme ortamında sürekli ilerlemeyle kazanılır. Erdeme götüren akıl, bilgi verileriyle gelişebilecek bir niteliktedir. İnsan ancak bu akıl evrenine ulaşmakla mutlu olabilir.

İnsan, bir akıl varlığı olduğundan bütün olayları, oluşmaları yalnız akılla bilebilir. İnsanla öteki varlık türleri arasında kuruluşu, yapıyı sağlayan özler bakımından bir bağlantı vardır. İnsan varlığında hayvan-bitki-maden gibi öteki

doğa varlıklarına bütünlük kazandıran öz bulunur. Bu öz bağlılığı da belli bir düzene, belli bir aşamalar dizisine göredir. O da **İnsan-hayvan, hayvan-bitki, bitki-maden** üçlüsünün sağladığı düzen doğrultusundadır. İnsanı kuran doğal özlerle, evrendeki öteki varlıkları oluşturan özler özdeştir, yalnız akıl bu özdeşliğin üstündedir. İnsanda ortaya çıkan eylemlerin, atılımların kaynağı ise düşünme yeteneğidir, istemdir **(irâde)**. İnsan varlığının ereği, bilgi edinmenin amacı Tanrı'ya yaklaşmaktır. İnsanda birtakım tanrısal özler vardır. Bundan dolayı insan kendini Tanrının yardımı **(inayet)** ile, bir bütün olarak, anlayabilir.

Tanrı, kendi özü gereği vardır, önsüz-sonsuz bir varlıktır, öz akıldır, öz istemdir.

Toplum, insanların oluşturduğu bir «Bütün»dür. Toplumun mutluluğu akıl kurallarına, erdeme göre yönetilmesidir. İnsan için, gerçek mutluluk, içinde yaşadığı evrende olduğundan, toplumun bu konuda büyük önemi, etkisi vardır. İnsanı mutluluğa, iyi yaşamaya, kötülükten uzak tutmaya yarayan bir toplum, bir devlet, ancak bilgelerin, erdemli kimselerin yönettikleri toplumdur. Bu yönetimin de akıl ilkelerine göre düzenlenmesi gerekir. İnsanın mutlu olabilmesi için toplumdan uzaklaşması, kendi içine kapanması **(halvet, inziva)** gereği yoktur.

İbn Bacce'nin görüşlerinde, imanı akıldan üstün tutan, insan varlığının tek ilkesi olarak anlayan Gazali'ye karşı bir tepkinin bulunduğu çok belirgindir. Özellikle **Risaletu'l-Veda** (Veda Risalesi) adlı yapıtı bu konuyu içerir. Kişiliğini ortaya koyan görüşlerini **Et-Tedbiru'l-Mütevahhid** (Birlik'e İnananın Tedbiri) adını verdiği yapıtında buluruz. Deney bilimlerine, matematiğe büyük önem vermesi, felsefeye böyle akılcı bir açıdan bakmasını sağlamıştır.

Görüşlerinin meşşai anlayışı ile bir bütünlük içinde bağdaşamamasına karşılık, eş konular üzerinde duran, akıl ilkelerine, mantık kurallarına dayanan Ebu'l-Berekât-ı Bağdadî (öl. 1166), felsefeye bilim açısından bakar. Bilimleri zihin bilimleri, duyu bilimleri, akıl bilimleri diye üçe ayırır. Akla dayanan bilgiler birleşik, bütün, duyulara dayanan bilgiler eksik, bulanıktır. Böylece, bilginin iki ayrı kaynağı vardır. Bilim, bu kaynaklardan sağlanan bilgilere dayanır. Duyularla kavranan bulanık, eksik bilgiler akıl ölçülerine vurulur, düzene konur, bütünlük, kesinlik kazanır. Zaman yalnız akılla kavranır, duyu verileriyle ilgisi yoktur.

Nuh'un gemisini Kâbe çevresinde dolaşırken gösteren minyatür (İstanbul, Türk-İslâm sanatları müzesi).

Zihin bilimleri nitelikleri yönünden arınmış olan (saf) ile arınmış olmayan (saf olmayan) diye ikiye ayrılır. Mantık, matematik birinci bölüme, astronomi ikinci bölüme girer. Doğa bilimleri duyu, metafizikle teoloji ise akıl bilimleridir. Varlık ya ruh, yada **«ayn»** olarak vardır. «Ayn» olarak var olan nesneldir, karışıktır, ruh olarak var olan ise arınmıştır. Algı varlığı gerektirir, ancak varlık algıyı gerektirmez. Ölümden sonra dirilme yoktur.

nasuriddin tûsî

İran'lı bir Şiî olan Nasuriddin Tûsî, felsefeye deney, gözlem bilimleri yoluyla girer. Astronom olması, Aristoteles'in görüşlerini benimsemesi, matematikle ilgilenmesi, böyle bir yol tutmasını sağlamıştır. Ona göre düşünmenin tek ilkesi akıldır, akıl şaşmaz, değişmez bir kurallar kaynağıdır.

Akıl, insanın güvenebileceği en sağlam ilkedir. İnsan bir akıl varlığı olduğundan bütün davranışlarında, düşüncelerinde ona uyma gereğindedir. Bütün ahlak kuralları, eğitim-öğretim düzenleri, kaynağını, ölçeğini akılda bulmalıdır.

Tûsî'nin felsefe alanında yeni bir görüşü yoktur. Bütün önemi **«Ahlâk-ı Nâsirî»** adlı yapıtında işlediği eğitim - öğretim konusundan gelir. İslam düşünce dünyasında eğitime, öğretime bir sorun niteliği kazandıran, insanın bilgi alanında yetişmesini, olgunlaşmasını eğitime dayandıran bu görüşün de kaynağı Aristoteles'in ahlâk anlayışıdır. Tûsî bu konuda yalnız Şiî inançlarını değil, Gazzâlî'nin geliştirdiği imana dayanan Kelâm anlayışını da akıl ilkeleriyle, Aristoteles mantığı, ahlâkı ile uzlaştırmaya çalışır.

Ahlâk, temelinde **«iyi» (hayır)** olan bir bilgi dalıdır. Ereği, çocuğu akıl kurallarına göre yetiştirip «iyi» ye yöneltmektir. İnsanda «iyi» ile «kötü»nün gelişmesini eğitim sağlar. Eğitim hangi doğrultuda giderse çocuk da oraya yönelir. Bun-

XVII.yy.'dan kalma cin figürlü sırlı toprak kap. Cinler, halk inancına göre, doğaüstü yaratıklardı.

dan dolayı, çocukta tohum niteliğinde bulunan bütün yetenekleri, «iyi» kavramına göre geliştirme gereği vardır. Eğitim alanında doğaya, doğa olaylarına uyma yararlı olur. Eğitilmek istenen çocuğun doğadan, çevreden koparılması doğru değildir. Doğadan koparılmış bir çocuğa yalnız soyutlanmış kavramlarla geliştirilen bilgiler verilebilir, bu da çıkar yol değildir. Eğitimde çocuğu «iyi»ye yöneltmek, ondaki «kötü»ye eğilimli alışkanlıkların yerleşmesini durdurmak, önlemek için, doğadan «güzel» örnekler seçmelidir. Doğaya uygun bir eğitim çocuğun, daha başlangıçta, yeteneklerinin ortaya çıkmasını, hangi konulara daha çok eğilim duyduğunun anlaşılmasını, gelecekte seçebileceği görevin, uğraşın en uygun çağda (yaşta) bilinmesini sağlar. Çocukta tohum niteliğinde bulunan eğilimlerin anlaşılmasında «utanma» duygusunun etkisi büyüktür. Çocuğun en uygun yaşta anlaşılması eğitimin yönünü, ereğini saptamada, belirlemede önemlidir.

Eğitim deneye, çevrenin, doğanın tanınmasına, algıya, izlenimlere dayandırılıp «somut» bir nitelikte olma gereğindedir. Doğada yaşayan bir insana verilecek eğitim bilgisi gene doğal olmalı, doğada bulunmalıdır.

Ölüm, ruhun gövdeden ayrılmasıdır, bir çözülmedir. Ölümden sonra dirilme vardır, ruh ölümsüzdür. Bir «Ahlâk varlık»ı olan insanın bütün bu konuları ahlâk ölçülerine (akıl ilkelerine dayanan) göre kavrayıp uygulaması gerekir. Ölüm çocuk için bir korku kaynağı olmamalıdır.

Tanrı, Bir'dir, ölümsüzdür, önü-sonu yoktur **(ezelî-ebedî)**. Yaratıcıdır. Özgür bir istemi **(hür irade)** vardır. Tûsî, Tanrı konusunda, islâm düşüncesinde pek yaygın olan «Tevhîd» görüşünü benimsediği için, varlık evreninde en yüce doruğa Tanrı'yı koyar. Ancak Tanrı'nın da bir «akıl Varlık»ı olduğunu görüşünü savunur.

Bilgi, akla dayanır, ancak duyu verilerinin de bu konuda etkili olduğu gerçektir. Evreni, doğa varlıklarını, duyularla, gözlemle, deneyle bilir, öğreniriz. Bilgi ile yaşam arasında bir bağlantı olmalıdır; bilgi yalnız anlayış gücünde, bellekte kalan, yaşayışla bağlantısını koparmış bir varlık değildir. Özellikle eğitim-öğretim, bilgiye, akla uygun bilgiye göre yapılmalıdır.

Tûsî'nin en önemli buluşları astronomi alanındadır. **«Zîc-i İlhânî»** adlı, gök varlıklarının yörüngeleri üzerinde devinimlerini örnekleyen yapıtı, Doğu - Batı ülkelerinde yakın çağlara değin kaynak yapıtlardan sayılmıştır.

İbn Rüşd (1126 - 1198) Meşşai akımının Endülüs İslâm ülkesindeki öncüsü olan İbn Rüşd, çağının geleneğine uyarak kelâm, tıp, fıkıh, edebiyat okudu; kendinden önce gelen bütün İslâm bilgelerinin yazılarını inceleyip görüşlerini öğrendi; yunan felsefesi, özellikle Eflatun ile Aristoteles'in o çağda bilinen yazıları ve yenieflatuncu akımın düşünce ürünleri üzerinde çalıştı. Sonra kendini felsefeye verdi.

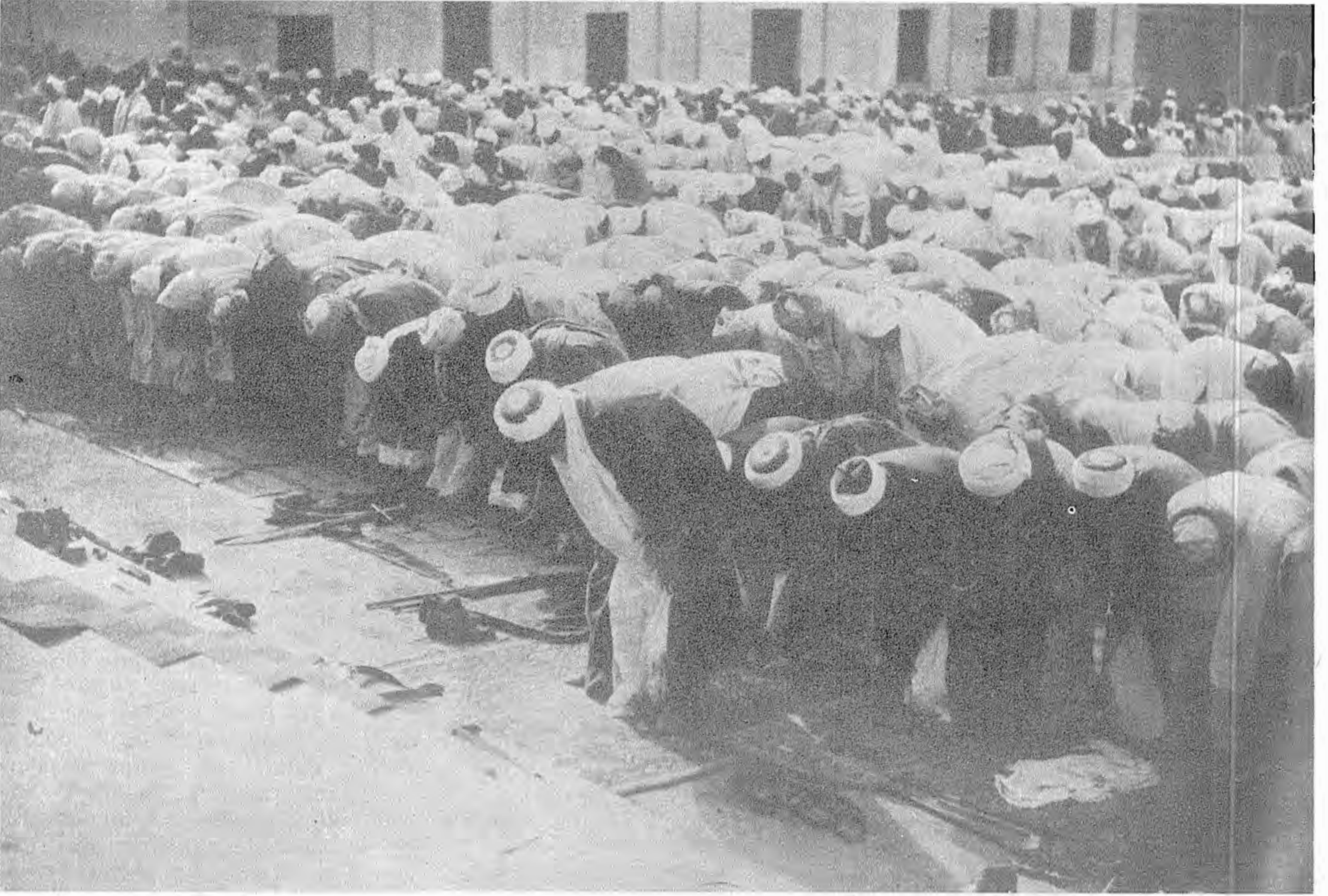
İbn Rüşd, felsefeye İskenderiyeli Plotinos'un geliştirdiği yenieflatuncu görüşle girip sonraları Aristoteles'in düşüncelerini benimsedi, onun yazılarını yorumladı, özellikle mantığı üzerinde durdu.

Mantık, doğru düşünme kurallarını, yanlıştan kurtulma yollarını, gerçek bilgiye ulaşma ilkelerini gösteren, daha çok kavramlar arasında bağlantı kuran bir bilimdir. Mantığın genel kuralları, genel geçerlik taşıyan yasaları, aklın değişmez, şaşmaz ilkeleridir. Bu nedenle, mantık deney verilerine değil akıl ilkelerine, akıl ilkelerine göre düzenlenen bağlantılara dayanır. Mantığın temeli, akılyürütme ile kanıtlamadır **(istidlâl** ve **burhan)**. İnsanın kesin bilgi elde etmesi, çelişkilerden, yanlışlardan kurtulması, akılyürütmenin yeterli oluşuna bağlıdır.

İbn Rüşd'ün mantığa verdiği önem, İslâm düşüncesinin, deneyden çok kavramlara yüklenmesi, bütün bilgi verilerini kavramlar ortamında ele alması yüzündendir. Aristoteles mantığına öteki İslâm bilgelerinden daha çok bağlı kalan, onu insan düşüncesinin en kesin kaynağı sayan İbn Rüşd'tür.

Felsefe, genel bütünlüğü içinde varlık'ı, insana «verilen»i konu edinir. Onun oluş nedenlerini, türlerini, sınırlarını, genel geçerliğini, kaynağını araştırır, yorumlar. Varlık dizisinin doruğunda Tanrı bulunur. Duyularla alınan varlık türlerinin akıl ilkelerine göre açıklanışı, varlık'a akılcı bir açıdan bakılarak oluş nedenlerinin araştırılışı, insanı Tanrı'ya götürür. Bütün varlık türlerini konu edinen felsefe genel bir bilimdir, bu nedenle temelinde tümeller **(küllîler)** bulunur. Felsefe deneye değil düşünme kurallarına dayanmalıdır. Varlık türlerini kuşatan evreni bu yolla kavrar.

Evren, maddeden **(heyûlâ'**dan) oluşmuştur. Madde yaratılmamıştır, önsüzdür (**ezelî**'dir). Ancak bu ilk maddedir, genel geçerliği olan, yaratılmayan ilk madde. O bir «güç» niteliğindedir, genel geçerliği de bu

İslâmlıkta, namazını camide kılmanın daha sevap olduğuna inanılır. Bayram ve cuma namazı gibi bazı namazlarıysa, camide kılmak zorunludur.

«güç» oluşu yüzündendir. Bu ilk madde, özünde «varlık»ı saklayan bir salt olanaktır **(mahz imkân)**. Özünde, yaratıcı, ortaya çıkarıcı, «oluş»u sağlayıcı güçler, yetenekler, eyleme geçecek durumda (**«kuvve»** olarak) bulunur. Bu ilk özden, yaratılmamış olan ilk maddeden, çıkan her töz **(cevher)** de, önsüzdür **(ezelî)**; ayrıca sonsuzdur **(ebedî)** yok olmaz. Varoluş, geçmişten, geleceğe, kaynaktan ileriye doğru sürüp giden, kopmayan, kesintisiz, sonsuz bir «akış»tır. Bu sonsuz akış içinde, özünde «varolma gücü» taşıyan bütün nesneler, «saklı güçten eyleme» **(kuvveden fiile)** geçer, gerçekleşir, görünüş alanına, algı ortamına çıkar. Bundan dolayı «oluş», bir saklı güçten eyleme geçiş **(kuvveden fiile dönüş)** demektir. «Oluş» yoktan varolma değildir. Çünkü yaratılmamış (ezelî) olan bir varlık'ın özünde olabilmek'le olmak **(mümkün ile vâkı)** kavramlarının anlamları birdir, özdeştir; ayrı ayrı birer varlıkmış gibi düşünülemezler. Bütün oluşlar, ortaya çıkışlar süreklidir, sınırsızdır. **Bir** devinmenin (hareketin) nedeni, ondan bir önce gelen, kendi türünden olan, başka bir devinmedir. Bütün devinmeler oluş sırası içinde birbirinin nedenidir **(illet'idir)**.

Zaman, kendi başına, bağımsız bir varlık değildir, eylemle (hareketle) bağlantılıdır. Zamanın nedeni eylemdir. Eylem dışında bir zaman olmadığı gibi tasarlanması da mantık kurallarına aykırıdır, oluş ilkeleriyle bağdaşmaz. Zaman kavramı, insanın anlama eylemi, ölçme deneyleri içinde oluşur. Anlayış gücü, zamanı eylemden sıyırarak (soyutlayarak) ona bağımsız bir varlıkmış gibi bakma olanağı sağlar. Oysa bu yalnızca bir düşünme işlemidir, bununla, gerçek bir varlık ortaya konamaz. Zamanın sınırlarını belirleyen de içinde oluştuğu eylemdir.

Uzam (mekân) da, oluşan maddeye bağlıdır, onunla vardır. Bu niteliği yüzünden, belli bir anlamda, o da eyleme bağlıdır. Eylemin oluşması, görünüş alanında insana verilmesi onunla birlikte uzam kavramanın da doğmasını sağlamıştır. Düşünme gücü sonradan bunu soyutlamıştır.

Devinme (hareket), olayını sağlayan bir ilk kımıldatıcı güç, bağımsız, kendi kendine olan bir «fail-i muhtar» **(özgür eylemci)** anlamına gelmez. Bu güç için ancak gerekli **(fail-i mucib)** denebilir. Çünkü o, eylemde bulunması gerereken bir güçtür, özünde bu «gerekim» vardır. Onun sınırları dışına taşamaz. Bundan dolayı eylem bir gerekimdir. **Varlık**, vardır; var olmak özde bulunan bir «gerekim» dir. Bu nedenle varolmama olayı düşünülemez. Varlık, somut olarak vardır. Çoğunluklu biçimde (form içinde) yoğunlaşan bir «birlik» durumundadır. Varlık'ın cinsleri türlerden **(nevilerden)**, türler ise tek tek varlıklardan **(fertlerden)** oluşmuş bir «bütün»dür. Varlık, Tanrı'nın «zorunlu« oluşundandır. «Varlık», «var olma» Tanrı'nın «zorunlu»luğundan doğar, ondan da cinsler, türler, tek tek olanlar ortaya çıkar.

Tanrı, özü gereği zorunlu olarak vardır, var olmak onun özünde **(zât'ında)**, karşıtı bulunmayan bir «gerekim»dir. Tanrıya, fizik alanın yasalarını, genel geçerlik taşıyan kurallarını, fizik alanın özünü kavramakla varılır. İlk kımıldatıcı **(muharrik-i evvel)** olan Tanrı, yal-

Islâm dini ölülere büyük önem verir ve mezarlıkları kutsal yer olarak kabul eder.

nız fizik ortamında bulunabilir. Ancak, İbn Rüşd'ün anladığı, «fizik» duyularla algılanan, doğal varlık türlerinin bulunduğu «bütün»dür.

Tanrı, evreni **(kâinatı)** yöneten engin, sınırsız bir güçler birikimidir, arınmış bir istemdir. Önü sonu, sınırı, bitimi yoktur. Bütün yönetici, düzenleyici, sıralayıcı güç, onun engin isteminden doğar. O bir **«akl-ı kül»** (tüm us) bütünüdür, başka bir deyişle, bütün evreni kuşatan «tümel ustur» **(küllî akl)**. Ancak, içinde bulunduğumuz evrene doğrudan doğruya karışmaz, evrenle bağlaşımlı değildir **(âlemle Allah ittisal içinde değildir)**. Tanrı ilk akla **(akl-ı evvel'e)**, o da varlıklara **(eşya'ya)** oluş gücü kazandırır. İlk akl yıldızlarda saklı güçlerin, gök katlarında **(feleklerde)** diriliğin oluştuğu ortamdır. Gök katlarının her biri, kendine özgü bir daire içinde bulunur, orda döner. Gene her dairenin, aklı, belli bir sınırı, yörüngesi vardır. Bu gök varlıklarının özünde bulunan akıllar, «yukardan aşağı» doğru sıralanır, birbirine bağlı bir varlık dizisini oluşturur. Bu düzen de tanrısal özden gelir. Gök katlarının devinimleri birbirini izler. Tanrı özünden yalnız «iyi» (hayr) doğar. Onun «kötülük»le **(şer)** bir bağlantısı yoktur. Evrende olup biten işlere karışmadığı **(müdahale etmediği)** bundan bellidir. Tanrı tek tek olanları değil «küllîler»i bilir.

Bütün kötülükler, insanların tanrısal yasalarla bağdaşmayan, onlara aykırı gelen eylemleri, davranışları yüzündendir. Tanrı bilgisi sürekli bir eylem içinde olduğundan, belli etkilerden doğmaz; ancak, gök katlarının kendi yörüngeleri üzerindeki dönüşleri Tanrı istemine dayanır.

Bilgi, temel kaynağını akılda bulur, onu sağlayan akıldır. Bilginin kesinliği, genel geçerliği akıl ilkelerine bağlıdır. Bilme eylemini yaratan insanın özündeki «nefs»tir; bu nefs bir töz (cevher) olup gövdeye bağlı değildir. Aklın bulunduğu yer bu nefs'tir. Nefs ile akıl bağlaşımlı, kaynaşık bir niteliktedir. Nefsin kendine verilenle kendinde olanı bilmesi niteliği, akılla olan bağlaşımı yüzündendir. Bilmenin üç ayrı ilkesi vardır.

A) Her varlık'ın bilinmesi, kendi özünü kuran, kendini oluşturan ilkelerle gerçekleşir.

B) Her varlık, yalnız, kendi benzeşiğiyle, kuruluş, yapı bakımından özdeş olduğu varlıkça bilinir. Bilme biraz da özdeş olmaya bağlıdır.

C) Nefsin her nesneyi bilmesi, özünde, bütün varlık özelliklerini taşımasından dolayıdır. «Bilen nefs» bağımsız bir özdür, bir tözdür (cevher), gövdenin bir ilineği (araz'ı) durumunda değildir.

İbn Rüşd'ün bilgi anlayışında Aristoteles'ten çok Empedokles'in etkin olduğu görülür. Empedokles'e göre insan, bir «küçük evren»dir, evreni kuran toprak, yel, su, ateş gibi ilkeler insan varlığında da vardır. Bundan dolayı insanla evren **(âlem)** yapı bakımından özdeştir. Bu değişik ilkelerin birleşmesini sevgi, ayrılmasını tiksinme (nefret) sağlar. İnsanın evreni, evrendeki varlık türlerini bilmesi onlarla özdeş olması yüzündendir. Çünkü «nefs», ister kendi dışında, ister içinde olsun, «kendinden» olan her şeyi bilir. Nefsler bütün insanlarda «özdeş» niteliktedir. İnsanların bilme, kavrama atılımı da bu nedenledir.

Toplum, tek tek insanlardan kurulu bir «bütün»dür. Bütün insanların bir toplum içinde birleşik, anlaşmış, dayanışmalı yaşama gereği vardır. İnsan tek başına evrende yaşayamaz, onun bir toplum varlığı olduğu bu yalnız yaşayamayışından bellidir. Toplumu kuran belli olanaklar vardır. Bunların en önemlileri yardımlaşma, dayanışma, karşılıklı anlaşma, iş bölümü, birlikte iş görme eğilimi vb.'dir. Toplum bir akıl varlığıdır. Varlığını sürdürmesini sağlayan şey, akıl ilkelerine uygun olarak kuruluşudur. İnsan, öteki düşünürlerin sandıkları gibi (İbn Tufeyl, Gazalî, İbn Bacce) tek başına, toplumdan ayrı, kendi içine kapalı olarak yaşayamayacağı gibi, «imam» da toplumu oluşturmak, varlık alanına çıkarmak için yeterli değildir. İbn Rüşd'e göre, toplumun yönetimi bilgelerin, yetkin, yetişkin kimselerin elinde olmalıdır. Yönetim bir yetenek, bir bilgi işidir. İbn Rüşd burada Eflatun'un «Devlet» adlı yapıtında düşündüğü devlet anlayışına uygun bir görüş ileri sürer.

Yönetim (Siyaset), toplumu yönetme bilgisidir, bu nedenle bilim yapan, bilge olan kişilerin işidir. Yönetimin başlıca görevi halkı okutmak, bilgi bakımından aydınlatmak, yetiştirmek, eğitmektir. Bu da felsefe ile gerçekleşebilir. Geleceğin yöneticileri, bilgeleri olacak olan gençlere akıl ölçülerine, mantık kurallarına göre bütün bilgiler verilmeli, şiir okutulmalı, güzel konuşma, ölçülü tartışma kuralları öğretilmelidir. Toplumu oluşturan insanlar arasında, gövde yapısı dışında bir kadın-erkek ayrılığı yoktur. Toplum düzeninde er-

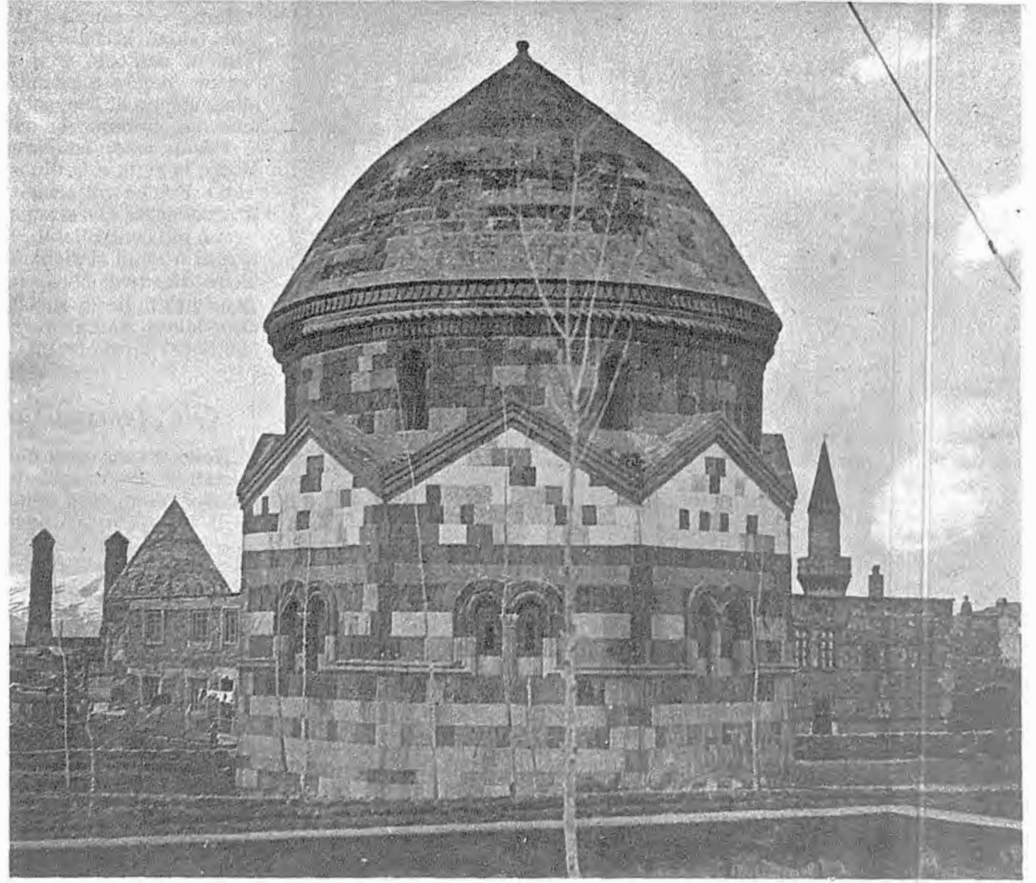
keklere tanınan bütün yönetim yetkileri, özellikle sanat, kültür, eğitim, öğretim alanında bulunan düşünce ürünleri kadınlara da tanınmalıdır. Çok özel durumlar, görevler dışında kadın-erkek ayrımı doğru, akla uygun bir davranış değildir. Akıl, nefs bütün insanlarda birdir, özdeştir. Kadınlar güzel sanatların birçok dalında erkeklerden daha yetenekli, daha başarılıdır. Hukuk alanında kadınlarla erkeklerin eşit olması insan varlığının özü gereğidir, doğaya, akla uygundur.

Akıl, insana doğruyu, gerçeği tanıtan tek yoldur. Aklın dışında insan için bir ölçü yoktur. İnsan yalnız akılla Tanrı'ya ulaşır. Bütün insanların akılları tek kaynaklı olduğundan dolayı özdeştir, eşittir. Ancak akıllar biri gök katlarının, öteki insanların olmak üzere ikiye ayrılır. Gök katlarının akılları **«felekî akıllar»**dır. En yüksek aşamada ilk akl **(akl-ı evvel)** bulunur. Bu Tanrıya yakın olan, Tanrının evreni yönetmesinde aracı durumda bulunan akıldır. Tanrı bu ilk akılla birleşme **(ittisal)** içindedir. İlk akıldan yıldızları yöneten akıllar fışkırmıştır. Akılların birbirinden fışkırması (**sudûr**'u) belli bir sıraya göredir. Sonraki öncekinden doğar. Her gökkatı **(felek)**, onu yöneten akıldan fışkırır. Bu yüzden gökkatları da dokuz tanedir, akılları da. Gökkatlarının «nefs»leri, onları yöneten akıldan doğar. Böylece ilk akılla birlikte on akıl olur. Ancak akıl bağımsız bir töz değildir. İlk maddeye (**heyûlâ**'ya) bağlı sûretten yoksun bir yeti, özün (**zât**'ın) bir niteliği durumundadır. Bir güç, bir eylemdir akıl. Buna karşılık nefs'in etkileme, etkilenme yeteneği vardır. Dış etkileri olan nefs, onlara akla uygun biçimler (suretler) verir, düzenler. Nefsin biri akla uygun biçimlendirme **(makul sûret)**, biri de akla uygun biçimlendirmeyi alma, gibi iki görevi vardır. Nefs bu **«makul sûretler»**i yaparken etkin **(fail)**, alırken edilgin **(münfail)** durumdadır. Nefsin eyleme geçişi, çalışması birleşmeyi (**ittisal**'i), iki aklın kaynaşması ise bilgiyi sağlar. İslâm düşüncesinde sonradan kazanılan akıl **(müstefad**, yada **mukteseb akıl)** denen de budur. Edilgin akıl **(münfail akıl)** boş bir levhadır, eyleme geçen aklın **(faal aklın)** etkileriyle çalışabilecek niteliktedir.

Bütün insanlığı kapsayan ölümsüz **(ebedî)** bir akıl vardır, bundan dolayı insanlık da ölümsüzdür. Akıl «mutlak» olduğuna göre felsefenin de varlığı (onu konu edindiğinden) gereklidir. Akıl, nefs bütün insanlarda birdir, nefsler arasında bir değişiklik, bir ayrılık bulunmaz. Kazanılan akıl **(müstefad, mukteseb)** insanı esinlenme **(ilham)** ile anlamaya yöneltir, onun gizli yanlarını kavramaya doğru iter. Bunun sonucu, insanda bilgi edinme yüzünden içten bir yükselme, yücelme bulur, yaşamın, evrenin özünü kavramaya başlar. Basamak basamak yükselen, derinleşen bu başarı insanı Tanrı'ya ulaştırır, onunla birleşir. Bu aşama nefsin olgunluk **(kemal)** aşamasıdır, ölümsüz olma buradadır.

Ölüm, bir çözülmedir, gövde ile ruhun ayrılışıdır. İnsan kendini bildikçe, bilgi alanında derinleşerek çevresini, evreni, özde saklı olanı kavradıkça ölümlü olandan sıyrılıp ölümsüz olana doğru yükselir. Bu, insanın bilgi yoluyla kendini aşmasıdır.

Ölümden sonra dirilme, eski duruma gelme yoktur **(kıyamet yoktur)**, bu boş bir kuruntudur. İyilik, kötülük yalnız bu yaşadığımız evrendedir. Ölümle birlikte gövdeyle ilgili ne varsa yok olur gider, yalnız bütün insanlarda özdeş olan, ortak olan etkin akıl **(faal akıl)**, kalır, o ölümsüzdür. Buna karşılık tek tek insanlarda bulunan edilgin akıl **(münfail akıl)** da ölür gider, yok olur.

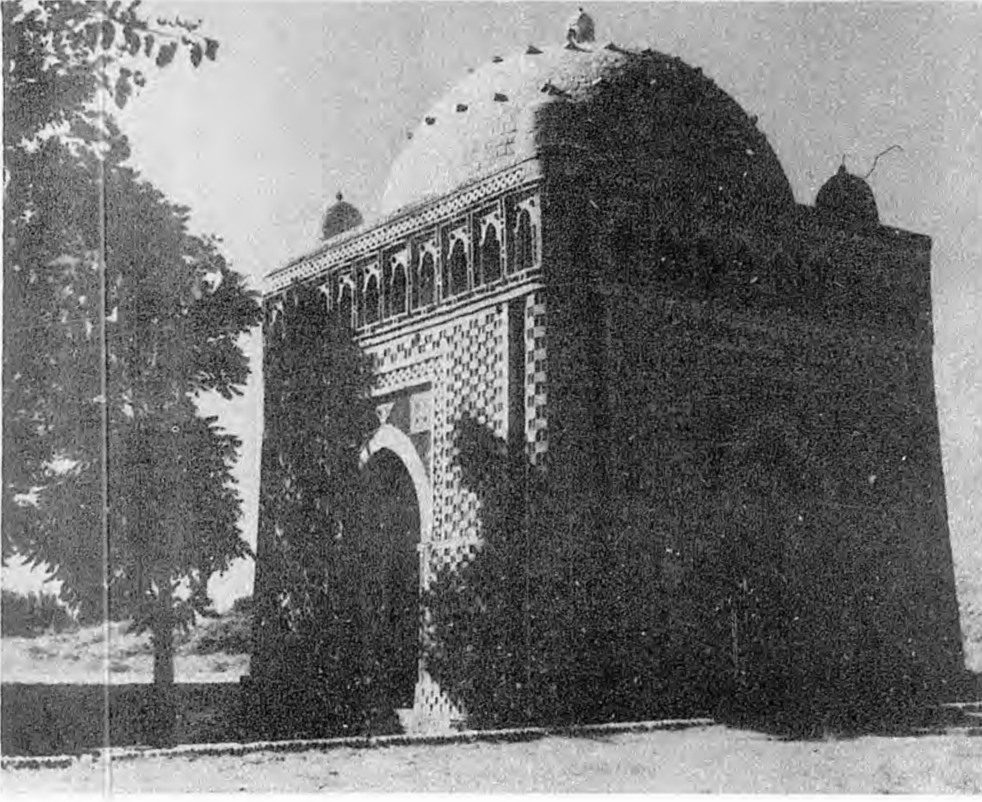

Selçuklu döneminin güzel örneklerinden biri olan Erzurum camii (XII.yy.).

İbn Rüşd, felsefeye karşı çıkan, aklı imanın buyruğu altına koyan Gazalî'yi kesin bir dille eleştirmiş, imana karşı aklı, dine karşı felsefeyi savunmuştur. Bu nedenle felsefe tarihinde onun düşünceleri kelâmcılara karşı bir tepki olarak nitelenir. Gazalî'nin **Tehafutu'l Felâsife** (Feylesofların Yıkılışı) adlı eleştirici, yerici yazısına **Tehafutu'l Tehafut** (Yıkılışın Yıkılışı) adlı yapıtıyla karşılık verdi. İbn Rüşd'ün düşüncelerini içeren, Aristoteles'in yazılarını yorumlayan **Külliyat** adlı kitabından başka **Mabadü't-Tabia** (Metafizik) ve mantıkla ilgili, kısa adı ile **Menahicu'l-Edille** (Kanıtların Yolları) gibi önemli yapıtları vardır.

kelâmcılar

Kelâm akımı, yenieflatuncu felsefe görüşünün, doğacı düşünce akımlarının, maddeciliğin İslâm ülkelerinde yayılmaya başlaması sonucunda, İslâm dinini savunma ereğiyle doğdu. İslâm dininin de bir felsefe denebilecek nitelikte görüşleri, sorunlara karşılık bulacak düşünceleri, ilkeleri olduğu savı ile ortaya çıktı. Bundan dolayı, kelâm akımı İslâm dininin savunmasıdır. «Kelâm» sözü, yunanca «lo-

Resimin İslâmlıkta yasak olması, süsleme ve mimarinin gelişmesine yol acmıştır (Resimde, Buhara'da Samanoğullarından kalma bir türbe).

gos», «nomos» sözlerinin karşılığı olarak anlaşılır. Aklın karşısına imanı, felsefenin karşısına dini, deneyin karşısına derin düşünmeyi (**teemmül'ü**), araştırma - inceleme karşısına içe-kapanışı (**inziva, takva**) koyan kelâm görüşü, işe Tanrı varlığından, evrenin yaratılışından, ruhun ölümsüzlüğünden, oluş-yokoluş (**kevn-ü fesat**) tan başlar. Bütün felsefe çığırlarına karşı çıkan kelâm, bir yandan da, Aristoteles mantığına dayanır.

İslâm dini çevresinde yoğunlaşan, İslâm dininin temel ilkelerini konu edinen bütün dinci çığırların kendilerine göre ayrı bir kelâm anlayışı vardır. Her İslâm mezhebi ayrı bir kelâm düşüncesini savunur. Düşünmede yalnız akla dayanan Mu'tezile çığırının bile, belli bir kelâm görüşü vardır. Ancak, kelâm kavramı daha çok Kur'an yargılarına, buyruklarına, Hadis'lere dayalı mezheblerin geliştirdiği bir düşünce ürünüdür. Kelâm görüşü, başlangıçta, akıl ilkelerine dayanıyor, sorunlara aklın kurallarına göre bir çözüm getirmeye çalışıyordu. Bir süre sonra, imanı akıldan üstün tutma, aklın ancak imanın ışığı altında iş görebileceği yoluna koyuldu. Kelâm akımı VII.yy. sonralarına doğru ortaya çıktı, zamanla gelişti, yayıldı.

Ana konusu Kur'an olan kelâm genellikle ikiye ayrılır. Biri Kur'an'ın önsüz (**ezelî-kadîm**) olduğu görüşünü savunur, öteki Kur'an'ın sonradan yaratılmış (**mahlûk**) olduğu düşüncesine inanır.

İmana dayanan, onun bilmede tek geçerli ölçü olduğunu savunan anlayışa göre, insan aklı zaman - mekan ile sınırlıdır; onları aşan olayları, varlıkları bilemez. Bu nedenle, akıl Tanrı'yı, yaratanla yaratılan (**hâlik ile mahlûk**) arasındaki içten bağlantıyı kavrayamaz, onda yalnız inanmakla yetinme gereği vardır. Aklın bilme yeteneği, zaman - uzam sınırları içinde olup bitenlerin bile bir bölümüdür. Ruh, Tanrı, ölümden sonra dirilme gibi aklın sınırlarını aşanlar, akılla bilinemez; Tanrı, aşkın (**muteal**) bir varlıktır, onu yalnız düşünebiliriz, bütüniyle varlığını akla dayanıp kavrayamayız. Bu konuda, aklın düşünme yeteneği vardır, kendini aşanı kavrama gücü yoktur. Kelâmın benimsediği bu görüş, varlık kavramı altında toplanan bütün nesnelerin akılla bilinebileceği düşüncesini savunan akılcı, deneyci felsefeye bir karşı çıkıştır.

Kur'an ayetlerine, yargılarına dayanan kelâm anlayışı, «oluş»u Tanrıya bağlar. Tanrı özü (**zât**'ı) için ön-son kavramı geçerli değildir. Ön-son ancak zamanla, mekânla sınırlandırılmış varlıklar içindir. Tanrı bir kesin varlık (**mutlak vücud**) olarak vardır. Geçmiş-şimdi-gelecek gibi zaman boyutlarının, burda-orda gibi uzun sınırlamalarının üstündedir. Kimi kelâmcılara göre, kelâmın tek kaynağı Kur'an'dır, onun gösterdiği yolda gitme, ona uygun düşen konular üzerinde düşünme gereği vardır. Kimi kelâmcılar ise, felsefenin sınırları içine giren bütün sorunlara çözüm getirmenin gereği üzerinde durarak, ona bir felsefe düzeni vermeğe çalıştılar. Bu nedenle, kelâmcılar ikiye ayrıldı. Bir bölümü iman, akıl yolunu, öteki bölümü aşk ile sezgi yolunu tuttular. İman ile akıl yolunu tutanlar **«uluhiyet»**, aşk ile sezgi yoluna girenler **«tasavvuf»** anlayışını benimsediler. Kelâm konusu üzerinde, bu ayrı görüş yüzünden, üç türlü sorun ortaya çıktı.

A) Tanrının özü ve nitelikleri (**zat** ile **sıfat**);

B) İslâm dininin getirdiği genel inançların geçerliğini, kesinliğini sağlamaya yarayan bütün düşünce ürünleri;

C) Varlık kavramı altında toplanan bütün nesneler (**mevcudat**).

Kelâm anlayışının bir bilgi dalı olarak gelişmesi, yayılması genellikle üç kesime ayrılır. Önce, İslâm inançlarını, Kur'anla, Hadis'lerle bildirilen bütün din ilkelerini savunmayı, bâtıl inançlara karşı çıkmayı erek edinen **«ehl-i sünnet»** kolu. Bu kolun kurucusu, düşüncelerini **«Fıkh-ı Ekber»** (Büyük Tüze) adlı yapıtında ortaya koyan Ebu Hanife'dir. Mu'tezile akımının ilk aydınları olan Vasıl bin Ata, Ebu'l Huzeyl, İbrahim Nazzam başlangıçta akılcı bir görüşle kelâm çığırının ilk savunucuları oldular. Ancak, bunların akıl ilkelerine, mantığa daha çok eğilim göstermeleri, imana akıldan çok üstün bir yer veren kelâmcılarca kınanmalarına yolaçtı. Bu dönemin aşağı yukarı X.yy.'a değin sürdüğü görülür. İkinci dönemde gene Ehl-i Sünnet geleneğine bağlı aydınlardan Abdullah bin Sad-al-Kullab (öl. 859?) ın **Mu'tezile, Cehmiye** inançlarına karşı çıkışı ile başlayıp Ebu'l-Hasan Eş'ari, Ebu Bekr Bakıllâni (öl. 1013), Ebu Mansur Matüridi (öl. 947), Cüveynî (öl. 1085) ile sürer. Gerektikçe mantıktan, felsefeden yararlanan bu İslâm düşünürleri kelâmda «Tevhid» diye nitelenen Tanrı'nın birliği inancını konu edindiler. Bunların felsefeden yararlanmalarına karşılık felsefeye karşı çıktıkları, kelâm anlayışının kaynağı sayılan Mu'tezile ile çatıştıkları, kiminin önce Mu'tezile akımını benimsemişken, sonradan ondan ayrıldıkları görülür. Üçüncü dönem Gazzali ile başlayıp Fahrüddin Râzî, Seyfeddin Amidî, Beyzavî gibi

Bir İran minyatürü. Minyatürün ortasındaki figür Gazzalî'dir (Bağdat Kütüphanesi).

bilginlerce sürdürüldü. Bu sonuncular, genellikle kelâm ile felsefeyi birleştirme yolunu tutup Gazzalî'den ayrı bir görüşü benimsediler.

gazzalî ve felsefesi

Gazzalî, Ebu Muhammed bin Muhammed (1058-1111), felsefeye yunan bilgelerinin, o çağda bilinen yazılarını incelemekle, yenieflâtuncu felsefe çığırına bağlı düşünürlerin yorumlarını, açıklamalarını okumakla başladı. Sonra akla dayanan düşünceye karşı çıkarak, görüşlerini «iman» üzerinde yoğunlaştırdı, «kelâm» görüşünü benimsedi. Ancak onun anladığı kelâm, Mu'tezile akımının geliştirdiği nitelikte bir kelâm değildir.

Felsefe, akla dayandığı sürece gerçeğe ulaşamaz, insanı yanılmalardan kurtaramaz. İnsanda bütün yanılmaların kaynağı akıldır. Bu nedenle, akıl kesin bir ölçü olamaz. Aklın ele aldığı konular, özellikle din alanında, onun gücünü, sınırlarını aşar. Akıl kendini aşan bir sorunu ne açıklayabilir, ne de kavrayabilir. Öte yandan aklın işlediği duyu verileri de bulanıktır, kesin, açık-seçik değildir, onlara da güvenilemez. Duyular da, insanın durumuna göre, sürekli bir yanılma içindedir, boyuna değişir.

İnsanın gerçeğe **(hakikata)** varabilmesi için akıldan da, onun işlediği duyu verilerinden de kuşkulanması **(şüphe etmesi)** gerekir. Bu tür bir kuşku insanı yanılmalardan kurtarır. Kesin düşünceye varabilmek için, önce bütün konular, sorunlar üzerinde kuşku ile durmak, sonra yavaş yavaş derinliğine inip gerçeği araştırmak gerekir. Kuşku, gerçeğe giden yoldur. Gazzalî bu konuda Yahya el-Nahvî'nin etkisi altındadır. Onun Eflatun ile Aristoteles'i yorumlayan yazılarını okuyunca bu görüşe varmıştır.

İnsan her şeyden kuşkulanabilir. Bütün kuşkuların ötesinde, insanı yanılmadan kurtaran, kendisinden kuşkulanılmayan tek varlık «iman»dır. Felsefenin ele aldığı ilk neden **(illet-i ulâ)** aklın sınırlarını aştığından akılla kavranamaz, onu anlamada iman gereklidir. Bilgelerin ileri sürdükleri akıl ilkeleri, akıl kuralları, mantık yöntemi de yeterli değildir. Derin düşünme **(tefekkür)** ile varlıkları inceleme **(nazar)** insanı kesin bilgiye ulaştırmaz. İnsanın «hakikat»ı bilmesi, onu kendi bütünlüğü içinde kavraması için **«vahy»** ile **«istiğrak»** gereklidir. «Vahy» insanın içine doğan, Tanrı yardımı **(inayet)** ile insanı aydınlatan bir ışıktır, tanrısal bildiridir. «İstiğrak» ise insanın kendi içine kapanması, bütün duyulur evrenden sıyrılıp, bir gönül taşkınlığı içinde, Tanrı'ya yönelmesidir. İşte gerçek olan böyle kavranır.

İçe kapanan insan her türlü kuşkudan uzak, genel geçerliği, kesinliği olan **«yakîn»**a varır. «Yakîn» gerçeği kavrama, anlama gücüdür. Felsefenin görevi bütün konularda dinin gösterdiği yolda gitmek, ona yardımcı olmaktır. Kendi başına, bağımsız bir bilgi alanı değildir. «Yakîn», bir çeşit gönül arınmışlığı, iç aydınlığı olduğundan, insandaki «sezgi» gücünü çoğaltır. Bu sezgi de aklın sınırları üstündedir.

Gazzalî'ye göre felsefe üçe ayrılır. **Dehriyun, Tabiiyun, İlâhiyun.** Dehriyun, Tanrıyı tanımadığı, ruhun varlığına inanmadığı için sapkındır, onun gerçekle, dinle bağlantısı yoktur. Tabiiyun ise, Tanrı'nın varlığına inanır, ancak ruhun ölümsüzlüğüne, öte dünyaya (ahrete), ölüp-dirilmeye, yargı gününe, dinin ana konularına inanmaz. Bundan dolayı o da doğru yolda değildir. İlahiyun, dine bağlı görünürse de imana uymaz, akla dayanır. Bu nedenle o da gerçek yolunda değildir. İşte bu nedenle, akla dayanan bütün düşünce akımları, felsefe gereksizdir. Bütün konuları akıl ilkelerine, mantık kurallarına dayanarak açıklamaya kalkan kelâmcılar da yanılgı içindedir.

Matematik, mantık gibi yalnız akla dayanan bilimler de felsefeden ayrı bir nitelik taşımaz, onlar da gerçeğe varamazlar. Bu bilimlerle uğraşan kimseler, akıldan kuşkulanmadıkları için, aklın yetersizli-

İslâm dininde kurban kesmenin önemli bir yeri vardır.

ğini, sınırlılığını kavrayamazlar. Gazzalî'nin ileri sürdüğü kuşku (şüphe), ne İlkçağ bilgelerinin «kuşku için kuşku» denen kuşkuculuğuna, ne de Rönesans döneminde bir akıl yöntemi olan bilimsel kuşkuya benzer. İmana dayalı olmayan bütün yöntemlerin geçersizliğini söyleyen bir kuşkudur.

Bilgi, kaynağını insan «gönlünde» bulur. Gönlün arınması, «yakîn» ile aydınlanması, bilgiye varmayı sağlar. Bu nedenle, bilgi sezgi ile olur. Gerçek bilgide kuşkulardan uzak, açık seçik olma gereği vardır. Duyularla sağlanan bilgi değildir. Sezgi insana Tanrının bağışladığı bir ışıktır **(nur)**, aklın sınırlarını, yeteneğini, kavrayış gücünü aşar. Bilme, Tanrı yardımı ile insanın gönlüne inen bir «nur» dur, duyulur evrenle, akılla en küçük bir bağlantısı yoktur. Bundan dolayı bilmeyi sağlayan «nur», bir **«içe doğuş»** tur.

Evren, yoktan yaratılmıştır; tek, yüce bir yaratıcısı vardır, o da Tanrı'dır. Bu yaratılma, Tanrı'nın özgür istemi ile olmuştur. Bu istem dışında yaratılış için bir gereksinme yoktur. Yaratılış olayı, Tanrının özü **(zât'ı)** gereği oluşa dönüşen bir eylemdir, bir «kuvveden fiile çıkış»tır. Bir nesnenin özünde, onu gerektiren nitelik ne ise (ateşte yakma, suda akma, ışıkta aydınlatma) Tanrı özünde yaratma da odur. Yaratma **«zât-ı ilâhide bir zaruret»** tir. Ancak bu da Tanrının varlığı, özü gereğidir, onun varlığı dışında etkin bir güç değildir. Evrenin oluş nedeni de budur.

Evreni bir «Bütün» olarak yaratan Tanrı tümelleri **(küllîler'i)**, ayrıntıları **(teferruat'ı)** bütün incelikleriyle tek tek bilir. Onun bilgisi zamanla, mekânla sınırlı olmadığından bütün boyutların üstündedir, onun için «bilinmez», «bilinemez» kavramları geçerli değildir.

Zaman, evrenle birlikte yaratılmıştır, bundan dolayı **«mahluk»**tur. Evren, onun içinde yer alan bütün varlık türleri **«kadîm»** değil **«mahluk»** tur.

Ölüm, ruhun gövdeden ayrılmasıyla başlar. Gövde dağılır, bozulur buna karşılık kaynağına döner. **Ruh ölümsüzdür.** Tanrının bildirdiği kalkım günü **(kıyamet)**, yeniden dirilip yargılanma **(haşr-ü-neşr)**, cezalandırma, **(mücazat)**, ödüllendirme **(mükâfat)** vardır. Bütün insanlar yaşarken yaptıklarının karşılığını göreceklerdir.

Gönül gözü, insanda gerçekleri kavramak için yeterli olan bir tözdür **(manevî cevher)**. Gönül **(kalb)** insan ruhunun en üstün «duyuş» aşamasıdır. Sezgi, **«keşf»** gibi insan aklının sınırlarını aşan bütün olayların gerçekleşme yeri orasıdır. «Kalb» bilginin de ortaya çıktığı bir yerdir. **«Levh-i mahfuz»** da (saklı levha) bulunan ne varsa, gönülde «görünüş alanı»na çıkar, yansır. Evrenin özünü akılla değil bu «gönül gözü» ile bilebiliriz. Gazzalî bu «gönül gözü» sözünü bir anlayış yeteneği karşılığı olarak kullanıyor.

Nefs, kendi kendini sürdüren ruhî bir tözdür. Yok olmaz, ölmez. İslâm dininin **«mahşer»** dediği olay, kimilerinin sandığı gibi **«maddi»** değil **«ruhanî»** dir.

İnsanla ilgili bilimleri kazanmanın biri tanrısal, biri insansı olmak üzere iki ayrı yolu vardır. Bunlar birer öğrenme yoludur. İnsansı öğrenme yolu eğitim, düşünme gibi iki türlüdür. Düşünme insanın kendini bir konuya vermesi, derin düşünceye **(teemmül'**e) dalmasıdır. Bu yol, ayrım, insanın kendi içine kapanış yoludur. Burada **«cüz'i nefs»** olan insanın, **«küllî nefs»** olan tanrısal varlıktan yararlanması biçimindedir. Tanrısal öğrenme de yalnız «vahy» ile, «ilham» ile olabilir. «Vahy» peygamberlerin, «ilham» ise çok üstün yetenekli insanların öğrenme olanağıdır.

İnsanda tümelleri **(küllîler)** algılama, kavrama yeteneği vardır. Bu yetenek insanların tikelleri **(cüz'iler)** kavramasını sağlar. Bu güce çoğunlukla «akıl gücü» denir ki, insanın kendi benliğini anlama bilinci anlamına gelir.

Gazzalî'de akılla iman arasına giren uçurumu kapama eğilimi açıkça görülür. Bunu da, tasavvuf anlayışı ile başarmaya çalışır. Ona göre tasarruf, akılla kavranamayan gerçeklerin (hakikatların) bilinmesini, kavranmasını sağlar. Çünkü tasavvufta geçerli olan içe kapanış, derin düşünmeye dalma, insanı tanrısal evrenle karşı karşıya getirir. Derin düşünmeye dalan insan, bulunduğu madde evrenini basamak basamak aşar, gerçek varlıkla yüzyüze gelir, onun «görünüşler»ini tanıma olgunluğuna varır. Buna insanın olgunluk aşaması **(kemâl derecesi)** denir. Bu aşamada insan Tanrı'nın yardımı ile **(inayet'**le) geniş bir kavrayış yeteneği kazanır.

Bilimler: Akıldan önce imana, deneyden önce inanca, felsefeye karşı dine önem veren Gazzâlî'ye göre bilimler de konularına, yön-

temlerine göre ikiye ayrılır. A) **Şer'i bilimler.** Bunlar Tevhid ile Amelî bilimlerdir. Amelî bilimler de kendi aralarında üçe ayrılır. **Allah hakkı, Kul hakkı, Nefs hakkı.** Allah hakkı ile Kul hakkı'nı konu edinen bilimler **Fıkıh,** Nefs hakkı'nı konu edinen bilimler **Ahlâk** adını alır. Bu bölüme giren bilimler, Kur'an ile Hadis'e dayanır. Onların kurallarına, görüşlerine uyma gereği vardır.

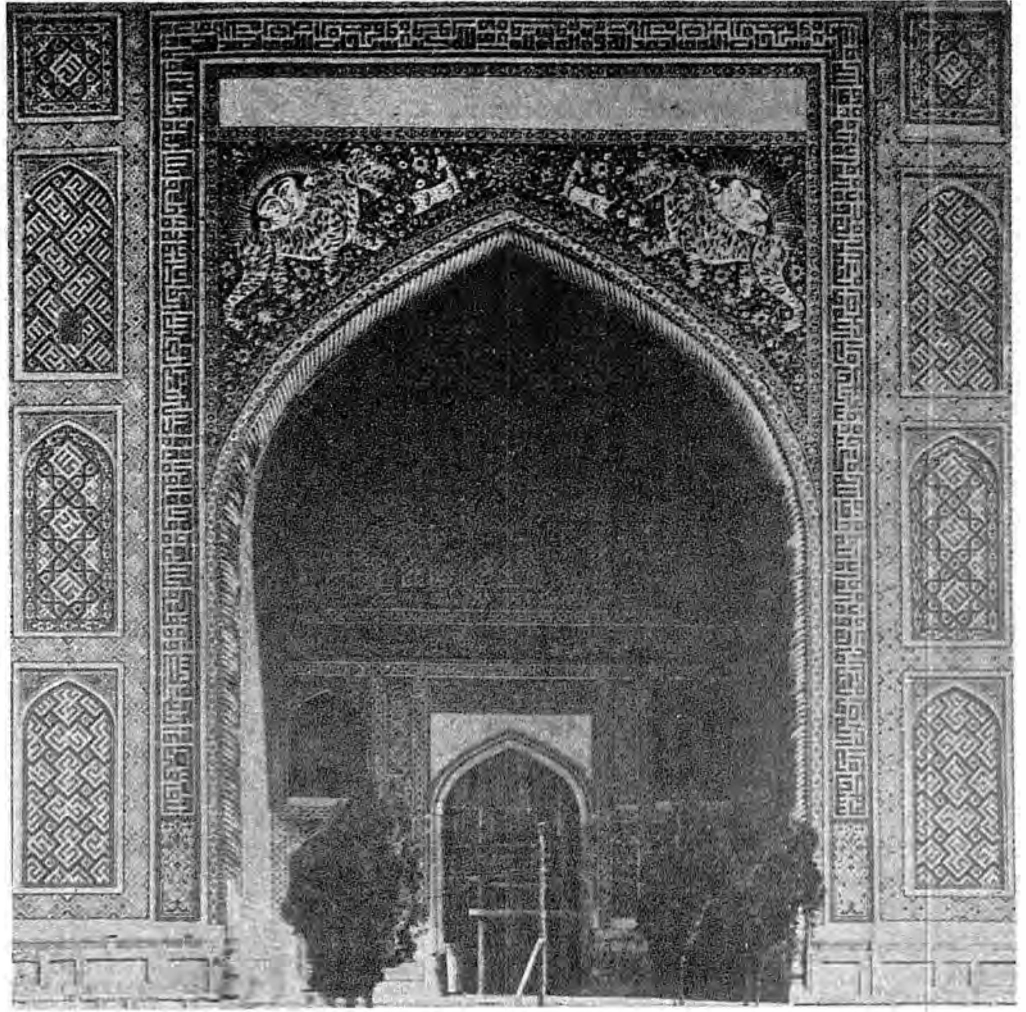
B) **Aklî bilimler:** Matematik - Mantık, Doğa (tabiat) bilimleri, Metafizik. Bu bilimlerin de gene İslâm dini kurallarına, genel görüşlerine uygun gelmesi gerekir.

İslâm ülkelerinde Gazzalî'nin etkisi hızla gelişti, geniş bir alana yayıldı. Özellikle Endülüs meşşai bilgeleri ona karşı çıkarak **«reddiye»** ler yazdılar. Felsefeye inanmayan, onu gereksiz, geçersiz sayan Gazzalî, **«El-Munkızu min ed-Dâlâl»**(Sapkınlıktan Kurtaran) adlı yapıtında, İslâm dininin genel görüşlerine, imana dayanarak felsefenin sapkın olduğunu, insanı doğruya, gerçeğe ulaştıramayacağını ileri sürdü. En büyük yapıtı sayılan **«İhya-yi Ulumu'd Din»** (Din Bilimlerinin Diriltilmesi) adlı yapıtında ise, gene Kur'an'a, Hadisler'e dayanarak, onlardan örnekler getirerek, dinin içerdiği değişik konuları inceledi.

İslâm düşüncesinin güçlü bir savunucusu olan Gazzalî'nin görüşleri, yenieflatunculuğa, daha çok da tasavvufa dayandığı için, Ehl-i Sünnet görüşünü savunan, bir bütün olarak Şeriat'a öncelik tanıyan düşünürlerce pek tutulmaz. Bu nedenle, İslâm müftüleri Gazzalî'nin düşüncelerini dine aykırı bulur. Bu konuda yaygın tartışmalar vardır.

İşrâkî Akımı, kaynağını Aristoteles ile Yenieflatuncu felsefe anlayışında bulan akılcı, kelâmcı düşünce akımlarına karşı «sezgi»yi savunan bir çığırdır. **XII.** yy.'da ortaya çıkıp kısa bir süre içinde bütün İslâm ülkelerinde hızla yayıldı. İşrâkî kavramının gerçek anlamı «doğuş», «aydınlanma»dır. Güneşin doğuşuyla evrenin aydınlanışı gibi gerçeklerin insan özünde sezgiyle ortaya çıkışı sonucu doğan açıklık, parlaklık, «nur» anlamında söylenir.

İşrâkî düşüncesinin dayanağı «iman»dır. İnsanın içini aydınlatan, gerçeğe ulaşmasını, bilgi edinmesini, tanrısal varlıkların «görünüş» ortamındaki yansımalarını kavrayan bu «iman»dır. «İman» insanın içinde doğan bir «nur», bir parlaklıktır. Meşşai felsefesi insanın bir «akıl varlık»ı olduğunu ileri

İslâm felsefesinin odak noktaları medreselerdir. Bu nedenle, İslâm ülkeleri sayısız medreseyle donatılmıştır.

sürmüştü. Buna karşılık Gazzalî'nin geliştirdiği, belli bir yerde gene akıldan yararlanan, kelâm anlayışı, insanı bir «iman varlık»ı olarak almıştı. İşrâkî görüşü insanın bir «sezgi varlık»ı olduğu kanısındadır. Akıl, ancak duyularla verilenleri ölçmeye, düzenlemeye, belli bir «yer»e koymaya yarar. Gerçekleri, evrenin özünde saklı gizlilikleri (**ilkeleri**) bilemez, kavrayamaz. Akıl sınırlıdır, sezgi evreninde, akıl-üstü oluşların geçtiği ortamda iş göremez.

Varlık ortamında geçen bütün olaylar, oluşlar akıl kurallarına, akla dayanan düşünme ilkelerine uygun değildir. Doğruyu, kuşkudan uzak olanı bilmenin, kavramanın tek yolu vardır, o da «seziş» tir. Seziş, insanın içine doğan, gerçekleri, gizlilikleri kavramasını sağlayan aydınlatıcı bir ışık kaynağıdır.

Aydınlık - karanlık (nur - zulmet) : Evreni dolduran varlıklar, kendi bütünlükleri içinde, ikiye ayrılır. Bu ikilik bir karşıtlık niteliğindedir. Özlerine, yapılarına, genel niteliklerine göre belli oluş aşamalarında bulunan varlıklardan birbirine **«aydınlık» (nur)** saçılır. Bu olay da en yüceden en aşağı ona doğru belli basamaklara uygun olarak yürür. Bu belli aşamalarda yayılan nurların (ışıkların) tek kaynağı Tanrı'dır. Bu nedenle Tanrı nurların nuru'dur **(Nuru'l-envâr).**

Bütün dış görünüşlerden, dış etkilerden sıyrılarak kendi içine kapanan **(mükâşefe'ye dalan)** insan, adım adım, derin derin düşünmeye dalarak bu yüce kaynağa yönelir, onun varlığını kavrar, onunla aydınlanır. Bütün varlık türleri bu yüce kaynağa yöneliktir, ona ulaşmak eğilimindedir.

Var oluş, Tanrıdan **(nurların nurundan)** aşağı doğru bir ortaya çıkış **(sudûr)** niteliğindedir. Tanrı kendinden başka bir varlığı gerekli kılmaz, o, bir nur olarak, yalnız kendi özü ile (**zât'ı** ile) vardır. Onun özü, oluşu, kendi bütünlüğü içinde varolmayı gerekli kılar. Bütün varlık türleri belli bir düzeyde (oluş ortamında) Tanrıyı gerektirir.

Bilgi'ye varmanın üç ayrı yolu vardır; **«keşf», «ilham», «seziş».** Bunların en üstünü seziştir. Sezişle sağlanan kavramlar açıktır, seçiktir, bütün kuşkulardan uzaktır.

Bütün varlık, bilgi, ahlâk so-

Hz. Muhammed'in Mısır valisine gönderdiği mektup. Mektubun altında peygamberin mühürü görülüyor.

runlarını «nur» kavramı ile açıklayan işrakiye felsefesinin kurucusu, Şahabeddin Sühreverdî'dir. Onun XII. yy.'da ortaya attığı bu görüşü, izinden yürüyenler geliştirdiler, daha yaygın bir duruma soktular. Bunlar arasında, Sühreverdî'nin öğrencisi Şehrizûrî, hocasının görüşlerini bir bütünlük içinde çevresine yaydı. Bu konuda yazdığı **«Nüzhetu'l-Ervâh»** (Ruhların Sevinci) adlı yapıtında işrâkîye düşüncesine bir düzen niteliği kazandırdı. İşrâkîye felsefesi, Nasirüddin Tûsî, İbn Arabî gibi bütün düşüncelerini imana dayandıran bilgeleri geniş ölçüde etkiledi. Daha sonraki dönemlerde İbn Kemmûne (öl. 1284), Kutbuddin Şirâzî, (XIII. yy.) bu görüş doğrultusunda aydınlatıcı yazılar yazdılar. Celâlüddin Devvânî (öl. 1501), Giyasüddin Mansur Şâzî (öl. 1542), Vedûd Tebrîzî (öl. 1542) gibi bilgeler, Sühreverdî'nin yazılarını oldukça geniş ölçüde yorumladılar, onlara yeni yeni ekler, açıklamalar yaptılar. Bütün oteki İslâm düşünce akımları içinde en uzun yaşayanı olan işrâkîye görüşü, XVII. yy.'a değin gelişti, İran, Arabistan, Anadolu ülkelerinde yayıldı. İbn Şerif Herevi (XVII. yy. başları), Molla Sadreddin Şirâzî (öl. 1640), İsfahan'lı Mîr Dâmâd (öl. 1631) bu görüşü sürdürdüler. Ekber Şah çağında, Hindistan'da da yayılma olanağı bulan işrâkî düşüncesi, zamanla tasavvufla karışıp kaynaştı; Anadolu'da yaşamış birçok tasavvuf düşünürü bunun etkisi altında kaldı.

sühreverdî

Şahabeddin Sühreverdî (1153-1191), İran'ın Sühreverd ilinde doğdu, çeşitli İslâm illerinde öğrenim gördü. Önce fıkıh, tasavvuf, din konuları üzerinde çalıştı, sonra çevresinden el ayak çekip kendi içine kapandı. Bir süre sonra bütün çalışma gücünü felsefe konuları üzerinde yoğunlaştırıp Yenieflatuncu düşünce çığrının ürünlerini inceledi. Bu çığırın etkisi altında (ilk dönemlerinde), kısa bir süre içinde geniş bir alana yayılan, işrak **(aydınlatma)** adı verilen görüşünü ortaya attı. Bu görüşün kaynağı, eski İran, Hind inançları ile Yenieflâtuncu varlık anlayışının bir karışımıdır. Sühreverdî'ye göre, varlık basamaklarının doruğunda Tanrı bulunur, yaratılış ondan «sudûr» (fışkırma) yoluyla başlayıp aşağı doğru bütün varlık aşamalarına değin iner. Sühreverdî bu görüşlerini en özlü yapıtları olan **Pertevname** (Işık Kitabı) ile **Heyakili'n-nur**'da (Nur Heykelleri) dile getirir.

Tanrı, bütün geçici niteliklerin üstünde bir «nur» dur. Onun önü-sonu yoktur. Var olmak Tanrıdan bir «nur» olarak fışkırmaktır. Tanrıdan başlayan oluş yukardan aşağı doğrudur. Ancak en aşağı katta bulunan varlık türlerinde karanlık (zulmet) vardır. Bu nedenle en alt basamaktan en yüce basamak olan Tanrı'ya, karanlıktan aydınlığa doğru (zulmetten nur) yükselme, Tanrı özünde «birleşme» vardır. Bu durum bütün varlıklar için böyledir. Tanrı bütün varlıkların kaynağıdır.

Bilgi, duyularla, akıl yoluyla elde edilmez. Gerek duyular, gerek akıl, insanı durmadan yanıltır. Bunun böyle olduğu akıl yolunu tuttuklarını söyleyen bilgelerin bile bir konu üzerinde anlaşmaya varamayışlarından bellidir. Bilginin kaynağı duyuş ile seziş'dir. **(Keşf** ile **hads)**. Bilgi insanın içine bir «nur» olarak doğar. Bunda tanrısal bir etki vardır. Bu tür bilgi, insanın kendi özünü eğitmesi, arıtması ile gerçekleşir. Bunda da Tanrı yardımı gereklidir. Özünü arıtan **(nefsini terbiye eden)** kişi doğa, ruh, mana evrenlerini aşarak nurların nuru **(nuru'l-envâr)** olan Tanrı'ya varır **(ittisal)**. Bu bilgi yolu içe kapanıp derin düşünceye dalma, duyuş **(mükâşefe)** yoludur. İnsan çevresini kuşatan varlıkların özünü de bu «nur» ile bilebiliriz. Bunda da seziş, duyuş gerekir. Akıl, akılyürütme **(istidlâl)** bu alanda geçerli değildirler.

Bizim «madde» dediğimiz, zaman, uzam ile sınırlı varlık, bir karanlıktır **(zulmet)**. Onun incelenmesi sonucu, belli bir diziye göre, cisim, gökkatları **(felekler)**, soyut varlıklar evreni (mücerredat), ruhların bulunduğu evren **«melekût evreni»** en sonra da Tanrı bilinir. Maddeden yukarı doğru yükseldikçe karanlıktan aydınlığa (zulmetten nura) varılır. Bilgi edinme de yalnız akıl değil, onun genel kurallarına dayanan mantık da, geçerli değildir. Bu nedenle Aristoteles'e dayanan Meşşai akımının bilgi anlayışı yeterli sayılamaz. Gerçek bilgi aklın sınırlarını aşar, duyuların ötesindedir.

Evren, genellikle önsüz-sonsuz ve yaratılmış **(kadîm ve hadis)** olmak üzere iki türlüdür. Daha doğrusu evrenler ikiye ayrılır. Bunlar da gene Tanrı'ya bağlanır. Tanrı gibi önsüz-sonsuz olan evrenler, gök katlarının (feleklerin) akılları, nefsleri (varlık özleri), soyut tümellerdir **(mücerred küllîler)**. Bunlar, Tanrı'nın yüce özlerindendir. Buna karşılık hayvansı ruh (hayvânî ruh), **nefs-i natıka** (canlılar dizisinde insanın yerini belirleyen öz (insan ruhu), öteki varlıklar (unsurlar) sonradandır (hadis). Ancak onlar da Tanrı'dandır. Tanrı ilk (kadîm) olduğundan dolayı onun yarattığı evren de ilkdir (kadîm). Bu da Tanrı'nın (nurların nurunun) ilk neden **(illet)** oluşu yüzündendir.

Varlık türleri : Bütün varlıklar «oluş»larını «nur»a borçludur.

«Madde» kavramı altında toplanan bütün varlık türlerinde karanlık (**zulmet**) vardır. Ancak bu karanlık da belli bir aşamada «nur» ile aydınlanarak «oluş» ortamına çıkar. Karanlıktan aydınlığa (**zulmet**'ten nur'a) geçiş anlamına gelen bu «oluş», gene «nur» ile sağlanır. Doğaüstü varlıklar ise yalnız «nur» dur. Varlıkların oluşunu sağlayan bu nur üç türlüdür: A) **Nur-i ârız**; nefslerin ruhu, B) **Nur-i malız**, yada **nur-i mücerred** (salt nur) ; C) **Nuru'l-envâr**, (nurların nuru).

Nuru'l-envâr (nurların nuru) Tanrı'dır. O bütün niteliklerin, oluşların üstündedir. Onun öteki nurlarla ilgisi, onların kaynağı, oluş nedeni olması yüzündendir. Nur-i ârız, «nefsler»in nurudur, onlarla bağlantılı, onların oluşunu sağlayan nurdur. Nur-i mahz (**salt nur**) ise kendi başına var olan nurdur. Akılcı bilgelerin **«faal akl»** dedikleri budur.

Oluş dizisine göre tözler (cevherler), nur-i ârızlar, varlıklarını «mücerred nur» a, o da varlığını nurların nuru olan Tanrı'ya borçludur. Nurların nuru (**Nuru'l-Envar**) varlığını yalnız kendi özüne borçludur, yalnız kendi özü gereği vardır. Bu nur tektir, çoklukla (**kesret**'le) ilgisi yoktur. Çokluk yalnız nesnelerde (eşyada) vardır. Bu da nurların nurunun nesnelerde yansıması (**tecelli**'si) yüzündendir. Varlıkların (eşyanın) çokluğu bir görünüştür (**tecelli**'dir). Bu da, ilk nura (Tanrı'ya) olan bağlantısından dolayıdır. Çünkü «tecelli» yalnız Nurların nuru için söz konusu olabilir.

Ruh, sonsuzdur (**ebedî**'dir), onda Yenieflatunculuğun, yada Eflatun'un anladığı anlamda bir onsüzlük (**ezelî'lik**) yoktur. Ruh soyut bir nurdur. Tanrının tıpkısı değildir, bir parçası da olamaz. Ruh, Tanrı'dan ışık alır. Gövdeden ayrı bir özdür. Yapı, oluş bakımından gövde ile bağlantılı değildir.

Ölüm, ruhun gövdeden ayrılması, gövde ile olan bağlantının çözülmesidir. Gövde dağılır, doğal özlere (kendini oluşturan ilk nesnelere) dönüşür.

Sühreverdî, felsefesinde, belli bir kaynağa değil, kendinden önce gelen düşünce akımları içinde değişik kaynaklara dayanan, görüşlerini ayrı ayrı özlerle besleyip geliştiren «birleştirici» bir tutum içindedir. Düşünceleri, bir bütün olarak, İslâm dininin ana ilkeleriyle, özellikle şeriat anlayışı ile bağdaşmaz. Nitekim Haleb'de Selahaddin Eyyubî'nin buyruğu ile öldürülmesi de bu yüzdendir. Ancak ölümü, etkisini güçlendirmiş, düşüncelerinin daha geniş bir alana, daha hızla yayılmasını sağlamıştır. Görüşlerinde Zerdüşt inançlarının izleri bulunduğu gibi, eski Anadolu inançlarının kalıntıları da vardır. Özellikle «nur» anlayışı bu niteliktedir.

Cebrail Hz. Muhammed'e "Allah" adını anmasını söylüyor.

bir sosyolog: ibn haldun

İbn Haldun, Muhammed bin Abdurrahman (1332-1406). Tunus'ta Zeytuniye medresesinde fıkıh, kelâm, tabiiye, mantık, felsefe öğrenimi gören Ibn Haldun, sonradan İspanya, Mısır başta olmak üzere birçok İslâm ülkesini gezdi, oraların toplum düzenini, insanların yaşayış biçimlerini, gelenek-göreneklerini inceledi. Toplumlar arasındaki ayrılıkları, yaşama yöntemlerindeki başkalıkları gördü. Felsefeye böyle gözlemci, deneyci bir açıdan baktı. Onda felsefe bir tarih sorunu olarak biçimlenir.

Tarih, insan varlığı ile bağlantılı kurumların, daha doğrusu insanın yaşadığı, toplum kurumlarının oluşturduğu bir «bütün»dür. Toplum kurumlarının kaynağı insan düşüncesinden fışkıran, insan yaşamını düzenleyen oluşlardır. Bunlar da inançlar, gelenekler, görenekler, dinler, alışkanlıklar, toplumsal kuruluş biçimleridir. Bütün bunların kaynağı insandır. İnsan, bir varlık bütünü olarak, ancak bunlarla, bunların oluşturduğu genel düzen içinde vardır. Bütün toplumların özünü biçimlendiren, onları oluşturan, insanların düşünceleri, davranışlarıdır. Toplum, niteliğini, içerdiği insanların tutumları ile kazanır. Bundan dolayı toplum, onu kuran insanların genel nitelikleriyle kimlik, kişilik kazanır. İnsan toplumdan, toplum insandan ayrı bir varlık olarak düşünülemez. Toplumun oluşu insanın oluşu, insanın oluşu toplumun oluşudur.

Tarih toplumu bütün oluş koşulları içinde, biçimlenişleri açısından inceleme, anlama gereğindedir. Ancak toplumu anlamak insanı tanımayı gerektirdiğinden, önce insanın kendi bütünlüğü içinde bilinmesi gereği vardır. Çünkü toplum insandan ayrı, bağımsız bir kuruluş değildir. Bu nedenle toplumu anlamak insanı, insanı anlamak toplumu tanımaktır. Karşılıklı olarak birbirini gerektiren «insan - toplum» bütünü, tarihin konusudur. Tarih olayların, belli süreler içinde ortaya çıkan sınırlı, kesintili oluşların değil, insan varlığını kuşatan oluşlar bütününün bilimidir. Açıkçası tarih bir felsefedir.

Felsefe, varlık kavramı altında toplanan bütün oluşmaları, neden (**illet**) ile oluş (**sudûr**) arasında gerçekleşen bütün biçimlenmeleri konu edinir. Oluş ilkesinden kalkarak varlık bütününe açılır. Felsefe eskilerin sandıkları gibi yalnız düşünce dünyasında yaşayan varlıkları, olayları konu edinmez. Bir bilim niteliği taşıdığından dolayı ger-

Miraç'ı konu alan bir minyatür (Londra, British Museum).

çeklerle, insanla bağlantılı oluşlarla ilgilenir. Felsefenin sorunları duyulur evrenin dışında, ötesinde değil, içindedir. «Tanrısal öz» **(ilâhî zât)** ile «yüce us evreni» **(ulvî aklî âlem)** gerçekle bağlantılı değildir, onlar yalnız düşüncede vardır. Duyulara verilmemiştir. Kaynağı, oluş nedeni, ilkeleri bilinmeyen bir nesneyi konu edinerek yalnız düşünme gücüyle türetilen soyut kavramlarla açıklamaya kalkmak, kavramlarla örülü, duyulur evrende karşılığı olmayan birtakım ilkelere dayanarak çözüm yolları aramak, tutarlı, olumlu bir davranış değildir. Varlığı anlamak ancak evrende var olanı incelemekle, tanımakla olur. Duyulur evrende karşılığı olmayan, insana yaşadığı somut ortamda verilmeyen bütün kavramlar, onlarla kurulu düşünce ürünleri boşluktadır. Ne insanı, ne de toplumu anlamaya yarar. Felsefenin içerdiği sorunlarla ilgili bütün kavramların kaynağı deneyler, gözlemler olma gereğindedir. Yalnız kavramlara dayanan mantık, insana yeni bir bilgi kazandırmaz, onun bir felsefe düzeni olarak tek yararı insanı çelişkiden kurtarması, doğru düşünmenin yollarını, kurallarını göstermesidir. Deneyle, gözlemle kazanılan bilgileri düzene koymak, belli bir sıraya göre düzenlemek, mantığın yararları arasındadır. Bu nedenle o felsefenin ayrı bir kolu niteliğindedir.

Felsefe konularının açıklanışında soyut kavramların, deneye, gözleme dayanmayan türetmelerin yararı yoktur. Bunlar düşünen insanı daha çok yanılmalara, verimli sonuca götüren yoldan sapmalara sürükler. Varlık, evren bütünü içinde duyulur nitelikler taşır, evrenin dışında, duyulur dünyanın ötesinde, soyutlamalar sonucu türetilen kavramların içerdiği nesneler gerçek değildir. Akıl bir düşünme yeteneğidir, deneyin, gözlemin dışında, insana doğruyu, gerçeği öğretecek bir güç yoktur.

Felsefenin sınırları içinde kalan, kalması gereken tarihi yapan bütün olaylar, bilincin süzgecinden geçirilerek düzene konmalı, deneylerle, gözlemlerle kökleri araştırılmalıdır. Bu nedenle, tarihle felsefe bir bütünlük içindedir. İkisinin de dayanağı insan bilincidir. İnsan bilinci kendi içine değil, dışa, insanlarla oluşan, insanlardan kurulu ortama yönelince, olaylarla, incelenmesi gereken sorunlarla karşılaşır. Bu sayısız sorunların bulunduğu, olayların ortaya çıktığı evrende, insanın yaşamasını sağlayan, insana bir gelişme olanağı veren, onu ilerleten, birçok kurumların kurulmasına doğru iten, gene insanlardan oluşan bir bütün vardır. Bu bütün «toplum» dur.

Toplum, üç ana nedenin birleşmesi, oluşması sonucu doğan bir «bütün»dür: A) Dayanışma; B) Ortak inançlar, gelenekler, görenekler, işbirliği, C) Dış etkiler.

Dayanışma, insanların yaşaması, beslenmesi, soyun sürdürülmesi gibi köklü oluşların sağlandığı bir olanaktır. Dayanışmanın karşıtı, **çözülme**'dir. Çözülme, bir bütünlük, birlik doğurmaz. Bundan dolayı, insanların karşılıklı dayanışmaları, birleşmeleri gerekir. İnsan, evrende varlığını, tek başına sürdürebilecek güçte değildir.

İnançların, geleneklerin, göreneklerin ortak oluşu, insanların daha kolay toplanmasını, birleşmesini sağlar. İnanç ortaklığı düşünce birliğine, gelenek ortaklığı da davranış ve eylem birliğine yol açar. Bu nedenle, insanlar ortak inançlar çevresinde kolayca toplanabilir.

Dış etkilerin başında, korunma güdüsü gelir. Doğa düzeninde, insan tek başına kendini koruyamaz. Özellikle düşmandan, yırtıcı varlıklardan korunma, ortak savunmayı, belli bir yerde birleşmeyi gerekli kılar. Burada, ortak çıkarların önemli etkisi vardır.

Bu üç ana nedenin biraraya gelmesiyle kurulan toplum, insanların oluşturduğu, küçük bir «birlik»tir. Toplumun, zamanla büyümesi, gelişmesi, kurumların çoğalması, dış ilişkilerin daha geniş alanlara yayılması sonucu, daha büyük bir «birlik»e doğru gittiği görülür. Bu büyük, toplumu aşan kuruluş da «Devlet» tir. Bir organizmayı andıran devletin, doğuş gençlik, olgunluk, yaşlılık, dağılma dönemleri vardır.

ibn haldun'un devlet anlayışı

Devlet, özünü toplumun oluşturduğu, toplumu bütün kurumları ile kuşatan, bir insan başarısı, insan ürünü olan bir «kuruluş»tur. Onda tanrısal bir özellik, insan düşüncesinin «ötesinde» kalan bir ni-

telik yoktur. Bundan dolayı devlet bir «doğa varlığı»dır. Bazı düşünürlerin sandıkları gibi devlet insandan önce değil, sonradır. Devletin özü, en küçük yapıcı, kurucu gücü, düşünen üyesi insandır. Bu nedenle, devlete **«büyük insan»**, insana da **«küçük devlet»** denebilir.

İbn Haldun'un bu devlet anlayışında, toplumbilim'in ilk çekirdeği saklıdır. Devleti insana, insanı devlete bağlaması, bu iki varlık bütünü arasındaki gerekimi gösterir. Düşünce tarihinde, devlete insan açısından bakan, onu insanın bir düşünce ürünü diye anlayan ilk düşünür İbn Haldun'dur. Daha önceleri, devlet tanrısal nitelik taşıyan, insanı aşan bir varlık olarak anlaşılıyordu. İbn Haldun bu görüşü sarstı.

Devletsiz bir toplum bilinçlenmemiş, kendi varlığının özünü, yapısını kavramamış bir «kalabalık» demektir. Devleti oluşturan nedenlerden biri de insanın bir toplum içinde yaşama eğiliminde olmasıdır. Toplum içinde yaşayan insanın sürdürdüğü yaşam toplum yaşamıdır, bunun da türleri vardır.

Toplum Yaşamı; taşıdığı nitelikler bakımından biri **«yerleşik»**, öteki **«göçebe»** olmak üzere iki türlüdür. Bu yaşayış türlerinin her ikisinde de, biri içten, biri dıştan gelen iki ayrı baskı, etki vardır. Toplumların biçimlenmesinde bu iki türlü yaşayışın önemli katkıları görülür. Hangi tür toplum olursa olsun, işbölümü, birtakım uzmanlık alanlarının doğuşu gibi olayları doğurma yeteneğindedir. Bu, toplumun kaçınılmaz bir gerekimidir.

İnsanın yaşadığı toplum içinde edindiği alışkanlıklar, genel niteliklerinin kaynağıdır. İnsanın özünü biçimlendiren, ona kişilik kazandıran, bu edinilmiş alışkanlıklar, benimsediği oluşlardır. İnsanın «yaratılış» **(mizac, karakter)** denen kimliğini ortaya koyan özellik, toplum etkisiyle ortaya çıkar, «kazanılır». Doğuştan gelen bir nitelik, özde saklı bir özellik değildir. İçinde yaşanan toplumun yapısı gereği, kimi alışkanlıklar zamanla değişir, insanın yeni bir nitelik **(tabiat)** edinmesini sağlar. Bu nedenle **«huy»** denen nitelik, doğuştan değil, sonradan kazanılmadır.

İnsan tekleri (bireyler) gibi, toplumların da genel nitelikleri, özellikleri vardır. Bunlar da yaşayış süresi içinde kazanılır. Bizim **«huy»**, **«mizaç»**, **«tabiat»**, dediğimiz nitelikler birer alışkanlıktır. Gelenekler, görenekler **(örfler, âdetler)** kesinleşen, yoğunlaşan alışkanlıklardır. Bir toplum bütünlüğü içinde yaşayan topluluklar **(kavimler)** da, **«vahşiler, yarı vahşiler, kabileler»** olmak üzere üç türlüdür.

Hz. Muhammed kendine ilk inananlarla sohbet ediyor (G. Silvester'in gravürü).

İnsan toplumunun en gelişmiş, en çok biçimlenmiş, düzenlenmiş olanı kabiledir. Kabile kesin kimliğini kazanmış, kuralları, düzenleri, belli yaşama ilkeleri olan bir topluluktur.

Toplum biçimleri gibi yaşama tutumları da **«avcılık, çobanlık, tarım»** olmak üzere üçe ayrılır. Vahşiler avcılıkla, yarı-vahşiler çobanlıkla, kabile tarımla geçinirler. Tarım, yerleşik düzende yaşamayı gerektirdiğinden, ancak kabilede ortaya çıkar, gelişir. Yasalar, toplum içinde genel geçerlik kazanan kurallar, karşılıklı dayanışma, bağlaşma anlaşmaları önce, yerleşik düzende yaşayan kabilede doğar, biçimlenmeye başlar.

Toplumu oluşturan çekirdek ilke dayanışmadır **(el-asabiyet)**. Göçebelerde, devlette genel geçerlik kazanan temel ilke, ana kural, başlangıçta **kan bağı** biçimindeydi. Bu kan bağı, kentlerde **toplumsal bağlılık** biçimine dönüştü. Dayanışmanın soy birliği, yakınlık gibi bağlantılarla ilgisi yoktur. Toplumsal ilişkilerin gerektirdiği bir ilkedir; daha açığı, kurucu bir koşul olarak toplumun yapısında vardır. Toplumsal oluşmaların biri de soybirliğidir (akrabalık). O da toplumsal bir varlıktır ve yakınlık **(karabet)**, koruma **(valâ)**, kuşak **(halefnesil)**, evlat edinme **(dakkâle)** gibi dört türlüdür.

Bir toplumun özünü kuran dayanışmayı doğuran etkenleri de, **korunma, savunma, ortaklaşa istek** oluşturur. Toplumun oluşturduğu en büyük, en olgun birlik **devlet**'tir.

Tutum (tavır), devleti oluşturan ilkelerdendir. Devlet bir canlı varlık, bir insan bütünlüğü içinde oluşur. Onun oluşmasını sağlayan dört etken vardır. Bunlar da, tarih, coğrafya, iktisat, ruhbilim temellerine dayanır. Devlet bu dört temele göre **doğuş** ile **batış** arasında sınırlanır. Devletin yapısı, bu etkenler yüzünden belli bir gerekim (determinizm) altındadır. Bu durum bütün toplumlar için geçerlidir. Devlet, **büyüme, yayılma, çökme** gibi üç iç aşamadan geçme gereğindedir.

Hz. Muhammed'i vaaz verirken gösteren bir arap minyatürü (XIV.yy.).

İbn Haldun, «tavır» diye adlandırdığı bu üç aşamayı beş bölümde inceler, daha doğrusu beş tutuma (tavr'a) ayırır. A) **Başarı tutumu (zafer tavr'ı).** Bu tutum (tavr) toplumsal dayanışmadan (**el-asabiyet**) doğar. Başarının kaynağı bu dayanışmadır. B) **Baskı yönetimi (istibdat tavr'ı)**, toplumun, devletin tek elden yönetilmesi kuralına dayanır. Toplumda birliği sağlamak için gereklidir, C) **Barış, mutluluk tutumu (ferağ tavr'ı)**, bir devletin mutluluk, barış içinde yaşama dönemidir, bütün bilimsel oluşmaların, güzel sanatların biçimlendiği süredir. Devlet kurumları ile siyasal güç arasında bir uyum, bir yakınlık bulunur. Ç) **Çöküş tutumu (müsalemet tavr'ı)**, yönetici kurumlarda, toplumun çekirdeğini oluşturan ailede, öteki toplum kurumlarında (bilim, sanat gibi) çöküntüye yönelmenin başladığı dönemdir. Bu dönemde adı geçen bütün kurumlarda başıboşluk, sığlık, düzensizlik, verimsizlik başlar, ayaklanmalar, çatışmalar, anlaşmazlıklar alır yürür. D) **Aşırı tüketim tutumu (israf tavr'ı)**, gelir-gider dengesizliği, devletin kazanç sağlayan kuruluşları ele geçirme yarışı, borçlanmalar, vurgunculuklar, birbirini kayırmalar, **«devlet malı deniz, yemeyen domuz»** sözünün geçerli olduğu dönem.

Bu dönemler içinde, ulusun başarıları, buluşları, yaratmaları bakımından en önde geleni, uygarlık bakımından da en ileri durumdur.

Uygarlık, bir ulusun yarattığı bütün düşünce ürünlerinin başta bilim olmak üzere, bütün toplum kurumlarının sağladığı «bütün» dür. Uygarlık da, öteki kurumlar gibi kaynağını doğada bulur. Uygarlık ürünlerinin oluşmasında en etken ilke, gözlem ile deneydir. Uygarlık alanında ileri duruma gelmiş bir toplumda, bütün kurumlar, bilimsel gelişmeler eş düzeydedir. Devlet gelişirse bütün kurumlar da gelişir, gerilerse bütün kurumlarda da bunun etkisi görülür. Uygarlık düzeyinde, bir kurumda ilerleme, ötekilerde gerileme olmaz. Bilimlerin gelişmesi, üretici, yapıcı kuruluşların gelişmesine bağlıdır. Bundan dolayı üretim kuruluşları gelişmenin birer ölçeği niteliğindedir. Bütün uygarlık ürünleri, insan aklının birer yaratmasıdır. Aklın dışında başka bir ölçü yoktur. Uygarlık düzeyinde bütün yaratmalar, düşünce kurumları birer toplum ürünüdür. Bunların içinde en soyut nitelik taşıyan din de öyledir.

Din: Bir inançlar örgüsü olan din, İbn Haldun'un düşünce düzeninde, ayrı bir yer tutmaz. Onun deneye, gözleme önem vermesi, bütün toplum kuruluşlarını akıl ilkelerine dayandırması, din karşısında sağlam bir tutumu olmadığını gösterir. İslâm uygarlığı konusunda, çağına göre, biraz olumsuz bir davranışı benimseyen İbn Haldun, Arapların, yönetici bir uygarlık aşamasında olmadıklarını, **«kötü fatihler»** olduklarını ileri sürer. Onun için önemli olan bilimdir.

Bilim, gözleme, deneye, akıl ilkelerine dayanan, kesin, genel geçerlik taşıyan kuralları, yasaları olan bir yaratma, araştırma, inceleme alanıdır. Konusu, kaynağı gene doğadır. Ancak, görevleri, nitelikleri bakımından bilimler **«aklî»**, **«naklî»** diye ikiye ayrılır.

Akla dayanan (**aklî**) bilimler, **tabiiyat** (insan, hayvan, bitkiler), **mantık**, **ilâhiyat**, **tealim** (aritmetik, geometri, müzik, hey'et) olmak üzere dört ana bölüme ayrılır.

Anlatıma dayanan (**nakli**) bilimler de, **tefsir**, **kıraat** (Kur'an'ın belli kurallara göre okunması), **hadis**, **fıkıh**, **usul-i fıkıh**, **kelâm**, **tasavvuf**, **lisaniyat** (**sözlük**, **nahiv**, **beyan**, **edeb**), **rüya yorumu** adı altında dokuz bölümden oluşur.

Hukuk, kaynağını güçte bulan bir kurumdur. Toplum içinde sürekli anlaşmazlıklar, çekişmeler, toplumlar arası çatışmalar vardır. Bunların sonucu **«hak»** kavramı doğar. Ancak bu kavram «güçlü» ye göredir. İlkel toplumlarda «hak» güçlünündür, bu doğal bir kuraldır. Bunun zamanla gelişmesi, toplumda «haklı» ile «haksız»ı ayıran bir düzenin, bir genel yasanın doğuşunu sağlar. Bu nedenle «hukuk» kurumunun kaynağı da gene doğadır, doğada geçen olaylardır. Doğada «haklı» olan «güçlü» olandır.

İbn Haldun'un bütün görüşleri, düşünceleri **Mukaddeme** adlı yapıtında toplanmıştır. Felsefe tarihinde bütün görüşlerini toplumsal yaşama, gözleme, deneye dayandıran, olaylara o açıdan bakan ilk İslâm düşünürüdür. Uzun süre etkisini gösteren **Mukaddeme,** birçok araştırmanın kaynağı olmuş, an-

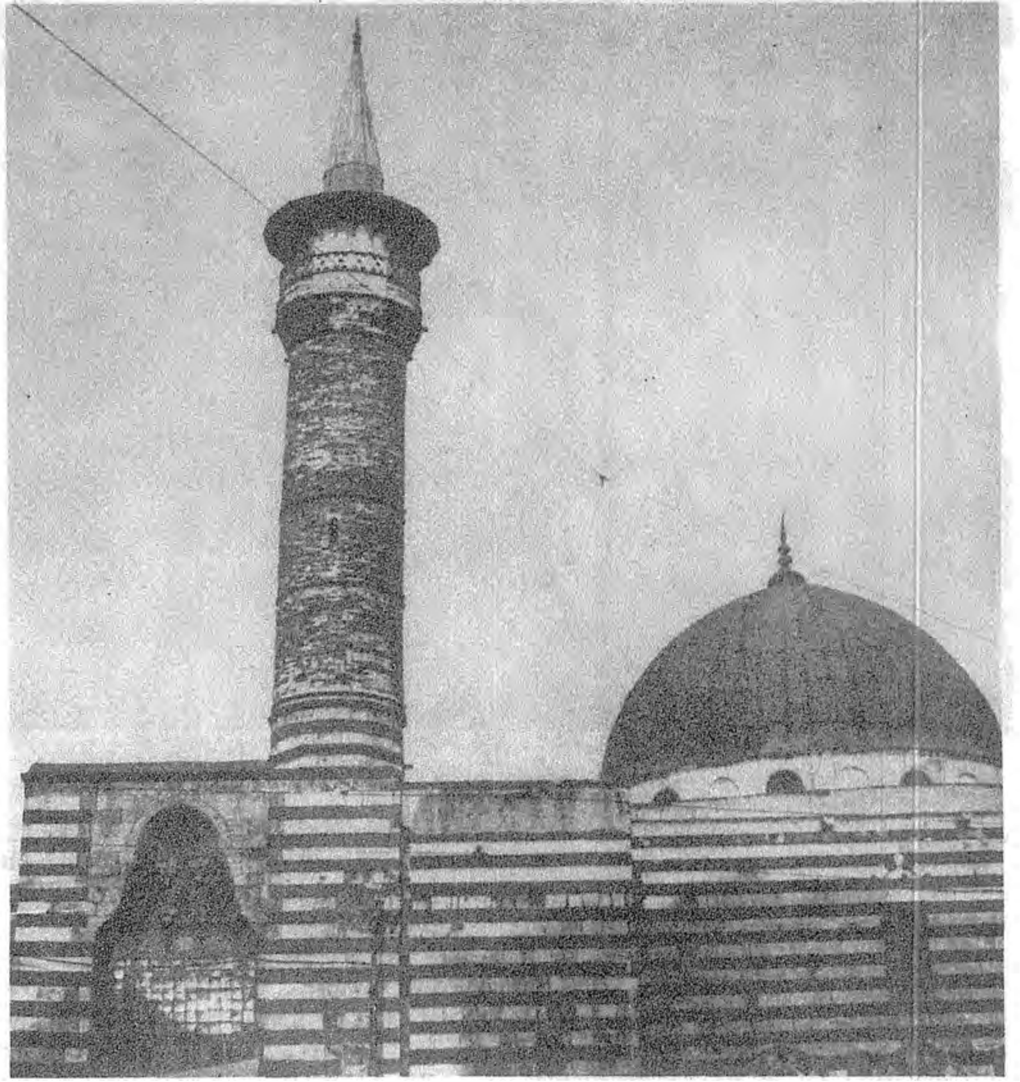
cak İbn Haldun, İslâm dinine geniş yer vermediğinden, İslâm ülkelerinde dine bağlı öteki bilgeler gibi önemsenmemiştir. İbn Haldun'un değeri daha çok Batı'da bilinmiştir.

tasavvuf felsefesi

Tasavvuf akımı. İslâm düşüncesinin oluşturduğu çığırlardan biri de, kaynağını Yenieflatuncu felsefe anlayışında bulan tasavvuf akımıdır. Tasavvuf evren - Tanrı - insan **(âlem - Allah - insan)** üçlüsünün bir bütünlük içinde bulunduğu görüşünü savunur. Eski çoktanrıcı dinlerde, ilkel biçimde görülen bu üçüzlü birlik düşüncesi, sonradan soyut bir nitelik kazanarak, tektanrıcı dinlere, İslâm dinine geçmiştir. İslâm tasavvufunun gelişmesinde üç büyük kaynak vardır: Eski Hind inançları Yenieflâtuncu felsefe, Mısır - Mezopotamya inançları. Hind inançlarına göre, varlığın, evren bütününün kaynağı, bütün Tanrıların üstünde yüce bir güç olarak egemenliğini sürdüren Brahmadır **(ışık)**. Brahma, oluşun, varlığın özü, kaynağıdır. Sonsuz mutluluk **(ebedî saadet)** Brahma'nın varlığında yok olmakla sağlanır. Buddha inancına göre de, insan ruhunun son aşaması **nirvana**'nın özünde erimek, ölümsüzlüğe ulaşmaktır.

İnsanın ölümsüzlüğü, yüce kaynakta **(Brahma, nirvana)** yok olmaya, erimeye bağlı kalınca, duyular evreni, insan için bir geçiş yeri, bir yokluk ortamı niteliğindedir. Bu görüş, İslâm tasavvufunda **«fena fillah»** (Tanrı yolunda yok olup ölümsüzlüğe kavuşma) anlayışına dönüşmüştür.

Gerek Hind, gerekse Mısır dinlerinde, evrende egemen olan iki tanrısal güç vardı: **İyi** ile **Kötü.** Eski İran dininde bu ikileme, **Aydınlık** ile **Karanlık** olarak dile getirilirdi. Ancak, çoktanrıcı dinlerde evren bir «bütün» olarak değil, sayısız varlıkların, tanrısal güçlerin egemen olduğu engin bir alan olarak düşünülürdü. Yalnız İ. Ö. VI. yy. da Ksenophanes tektanrıcı bir görüş ortaya atmış, evreni yöneten Tanrı'nın «Bir» olduğu, varlıklardan kimseye benzemediği, salt us, salt istem, salt düşünce niteliği taşıdığı görüşünü savunmuştu. Sonraları gelişen, yayılan bu tektanrıcı anlayış, daha önce, Mezopotamya'da İbranilerce geliştirilen tektanrıcı görüşle birleşti. İslâm dininin doğuşundan önce bu

Halifeler döneminde yapılan Şam Camii. Halifelerin yetkisi, İslâm hukukuyla sınırlandırılmıştı.

bölgede doğan, Plotinos'un elinde gelişerek, bir felsefe akımı niteliği kazanan Yenieflatunculuk, bu tektanrıcı inancın en belirgin yorumlarını yapmaya koyuldu. İşte İslâm dininin doğuşundan bir süre sonra hızla gelişen **tasavvuf** akımının kaynağı çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçerken oluşan bu düşünce ürünleridir.

Yenieflatuncu anlayışa göre, Tanrı, akıl yoluyla bilinemez, yüce varlığı, aklın sınırlarını aşar. Tanrı ancak derin bir sezgiyle, gönül gücüyle bilinir. Tanrıyı kavramanın tek yolu sevgi **(aşk)** ile coşkudur **(vecd)**.

Bu görüşe dayanan İslâm tasavvufu, VII. yy sonları ile VIII. yy. başlarında gelişme, olanağı buldu. Hasan el-Basri, Ebu İsmail el Mulaî, Rebah bin Emreü'l Kaysî, Cabir bin Hayyam, Malik bin Dinar, Kuleyd el Seydavî, Mansur bin Ammar, Fazl el Rakasî, islâm tasavvufunun öncüleri sayılır. Kökeni üzerinde değişik görüşler ileri sürülen **tasavvuf** sözünün kaynağı, Yunanca **bilgelik** anlamına gelen sophos'dur. Tasavvuf sözünün arapça **suvf**'dan (yün), yada **ehl-i suffa**'dan (salonda, sofada oturan) türediğini söyleyenler varsa da, arap dili kurallarına uymaz. Ayrıca, **mutasavvıf** sözünün yalnız Yenieflâtuncu felsefeyi benimseyen, İslâm dinini onun anlayış açısından yorumlayan, akla değil, aşk'a, coşkunluğa **(vecd)** önem verenler için söylendiği göz önünde tutulursa, kavramın kökeni daha kolay açıklanır.

Tasavvuf, İslâm dininin getirdiği Tanrı, evren, insan anlayışına, özellikle şeriat kurallarına karşı bir tepkidir. İslâm inancına göre evren, insan yaratılmıştır, yok olacaktır; insan bir kul'dur, eksiktir, sınırlıdır, onda yalnız ruh kalıcıdır. Tasavvuf anlayışına göre ise, Tanrı ile birdir, varlık yaratılmış - yaratan biçiminde değildir. Yaratanla yaratılan birliktedir. Evren Tanrı'dan, Tanrı evrenden ayrı değildir. İnsanda tanrısal özler vardır; insan konuşan, dile gelen Tanrı'dır. Yalnız Tanrı vardır derken, insan, evren de bunun kapsamı içine girer, Tanrıdan başka varlık yoktur **(lâ mevcudu illallah)**, ancak evrenle Tanrı birliği vardır **(vahdet-i vü-**

Müslümanların kutsal saydıkları Eyüp Sultan Mezarlığından bir köşe.

cud). Evren, Tanrı'nın görünür olmasıdır **(tecelli)**. İnsan, Tanrı'dan gelmiş gene ona dönecek, onun özünde (**zât**ında) ölümsüzlüğe ulaşacaktır. Ölüm sonsuz yaşama geçiştir, yokolmak değil. İnsanın Tanrı'ya tapması kendine tapmasıdır. Tek tapılacak varlık Tanrı'dır **(lâ mabudu illallah)**; ancak insan da bunun kapsamı içindedir, bu nedenle insan da «mabud»dur.

Yaratılış olayı, Tanrı'nın kendi özüne (**zât**'ına) karşı duyduğu sevginin (**aşk**'ın) görünüş alanına çıkışıdır **(tezahür)**. Evren kendi kendine varolan **(vacib)** değildir, ancak Tanrı'nın varlığı yüzünden vardır **(mümkün)**. Bu varoluş da bir «görünüş»tür. Bu «görünüş» Tanrı özünden çıkan **«kûn»** (ol) buyruğu ile gerçekleşti. Öyleyse varoluşun başlangıcı, nedeni sözdür **(kelâm)**. Söz de Tanrının özündedir. Önsüz-sonsuz **(ezelî-ebedi)** sözleri bu sürekli oluşun **(ân-ı daim**'in) içindedir. Ondan dolayı da süreksizdir. Görünüş evreninde bulunan bütün varlıklar Tanrı'nın özünde vardı, Tanrının sınırsız bilgisi bunları kuşatmıştır. Varlıkların özü olan bu bilgilere **«ayan-ı sabite»** Tanrı bilgisinde var olan, değişmeyen özler anlamında denir.

İnsan varlığını oluşturan ruh **(can)** ile gövdedir **(beden)**. Ruh, gövdeden ayrılıp kaynağına, Tanrıya dönünce, gövde dağılır, ölüm olayı gerçekleşir. Gövde ölümlü, ruh **(can)** ölümsüzdür.

Başlangıçta, Yenieflatuncu bir düşünce akımı niteliğine bürünen, tasavvuf, kısa süre içinde İran'da, yada İran aydınlarınca geliştirilen bir görüş olarak yayıldı. Görünüşte İslâm dinine dayanan ayrı bir yorum niteliği taşıyan tasavvufta, biraz derinlere inince, eski İran inançlarının biçim değiştirip İslâm düşüncesine karşı bir tepki olarak geliştiği görülür.

Yenieflatuncu düşünce ürünlerinden fışkıran, sonra Yahudi - Arap düşünürlerinin elinde biçimlenen tasavvuf, İran'ın Arap egemenliği altına girişi sonucu daha geniş bir yayılma alanı bulunca, yeni yeni inanç varlıkları ile karşılaştı. Çok eski bir uygarlığın kalıntısı olan bu inançlar, İran insanının bilinçaltına değin girmiş, bütün İran aydınlarının düşüncelerini biçimlendiren bir yapı kazanmıştır. Özellikle mezheblerin doğuşu, İran'ın Ali'yi, onun soyundan gelen On iki İmam'ı tutuşu, Arap inançlarının İran insanının yaşama anlayışına uymayışı, katı oluşu, tasavvufa siyasal bir yön verdi. Kur'an'la gelen kurallara, belli bir ölçüye göre akla, imana, kesin yasalara (**şeriat**'a) dayanan İslâm dini, araplardan çok daha eski bir uygarlığın taşıyıcısı olan İranlıların yaratılışına, yaşama biçimine aykırı düştü. O zaman, bu katı, değişmez sayılan din ilkelerinin karşısına, kökünü eski Hind inançlarında, «sevgi» de bulan, evreni bir «görünüş» alanı olarak yorumlayan İran düşüncesi çıktı. Daha IX. yy.'da başlayan bu İran etkisi, şiirle kolayca yayılma olanağı buldu. İbn Mukaffa'nın (öl. 757) yaptığı çeviriler, Hind, İran inançlarının İslâm ülkelerinde yayılmasını kolaylaştıran ilk düşünce ürünleridir. İranlılara karşı derin bir öfke duyan Halife Mansur, yaptığı çevirilerle gelen düşüncelerin İslâma aykırılığını ileri sürerek, İbn Mukaffa'nın önce kollarını, sonra bacaklarını kestirdi, daha sonra fırına attırarak öldürttü.

VIII. yy.'da başlayan bu kanlı tepkiler (İran'a karşı), İslâm ülkelerinde eski İran - Hind inançlarının yeni bir yorumla yayılmasını kolaylaştırdı. Nitekim ölümü ölümsüzlüğe giden bir yol, sevgiyi kötülüklerden, eksiklerden, geçici **(fânî)** varlıklardan arınma sayan İran - Hind inancı, tasavvufta Tanrı'ya kavuşma, onun varlığında ölümsüzlüğe ulaşma, onunla birleşme ilkeleri diye yorumlandı. Böylece, İslâm dininin getirdiği gövde-ruh, evren-tanrı ayrımını, ikileşmesini işleyen düşünce, İnsan - Tanrı - Evren bütünlüğüne dönüştü, varlıkta «ikilik» değil «birlik» bulunduğu görüşünü savundu, geliştirdi. IX. yy.'a böyle bir anlayışla girildi.

Tasavvufun en verimli çağı IX. yy.'dır. Bu dönemde, Tanrı ile insanın birliğini, arada bir ayrılığın olmadığını, insanın görünüşlere aldanarak Tanrı ile evreni, insanı ayrı sandığını ileri süren mutasavvıflar arasında Ahmed Belhî (öl. 854), Zunnûn-i Mısrî (öl. 859), Bayezid-i Bistamî (öl. 874), Cüneyd-i Bağdadî (öl. 910), Hallac-ı Mansur (öl. 922) gibiler, **«tevhid»** görüşünü geniş ölçüde yorumlayarak Tanrı'dan başka bir varlığın bulunamayacağını, bu nedenle, insanın Tanrı olduğunu ileri sürdüler. Bayezid-i Bistâmî, Cüneyd-i Bağdadî, **«Tanrı cübbemin altındadır»**, **«Tanrı benim içimdedir»** dediler. Zunnun-i Mısrî «benden başka Tanrı yoktur», Mansur, **«Ene'l Hak»** (Allah benim) diyerek düşüncelerini açıkça dile getirdiler. Bu yüzden kimi canından olan bu düşünürlerin anlayışına göre, insan konuşan Tanrı'dır.

vahdet-i vücud

Tasavvufta İnsan ile Tanrı bağlantısı daha çok ruh **(can)** konusunda yoğunlaşır. Ruh insanda tanrısal bir varlık, tanrısal bir öz olarak görülür. Buna karşılık gövde **(beden)** tanrısal bir «görünüş» niteliğinde anlaşılır. Ruhun içerdiği söylenen **istem** (cüz'i irade), **akıl** gibi varlıklar da tanrısal birer öz diye anlaşılır. Böylece insanın görünen, elle tutulur yanı (gövdesi), bir Tanrı görünüşü **(tezahür)**, gö-

rünmeyen yanı (manevî varlığı) ise doğrudan doğruya Tanrının «parçası» anlamında alınır. Cüneyd, Mansur, Bayezid bu düşünceye bağlı kalırlar. Böylece tasavvuf, insan-Tanrı-evren birliğini (**tevhid'i**) savunur. Artık insan evrende, evren insanda yoğunlaşmış bir Tanrıdır. IX. yy.'da oluşan bu düşünce X. yy. boyunca gelişir. Özellikle görüşlerinin temeli IX. yy.'da atılan Hallac-ı Mansur, X. yy. başlarında çok yaygın bir düşüncenin tek önderi olarak görülür.

XI. yy.'da tasavvuf İmam Gazzâlî ile yeni bir içerik kazandı. Yenieflâtuncu felsefe ürünlerini ana - basamak olan aklı bir yana iterek onun yerine imanı koyan Gazzalî'ye göre, tasavvuf «insanın Tanrı'ya yaklaşması»dır. Tanrı bütün evreni kuşatan akıl-üstü bir varlıktır, Tek'tir. İnsanın Tanrı'ya yaklaşması»dır. Tanrı bütün evreni kuşatan akıl-üstü bir varlıktır, Tek'tir. İnsanın Tanrı'ya varması içekapanışla, özünün arınması ile olur. Ancak, Gazzalî, tasavvufu öteki sûfîler gibi anlamaz; ona göre, tasavvuf da imana dayanan, bütün varlığı Tanrı özünde bulan bir felsefedir. Bu görüş Yenieflâtuncu anlayışın ayrı bir yorumudur: İşe ahlâktan başlayan, arınmayı bir yöntem olarak anlayan bir yorum. İnsanın Tanrı'ya giden yola girmesi için bütün duyu etkilerinden, geçici isteklerden, dünya eğilimlerinden sıyrılması, içini Tanrı ışığı ile aydınlatması gerekir. Çünkü Tanrı bütün aydınlıkların kaynağıdır. Bu kaynağa varan yolu yalnız «sevgi» (**muhabbet**), aydınlatır. Bu nedenle, tasavvuf **«aşk yolu»** dur.

XI. yy. sonu ile XII. yy. başlarında yaşayan **Senaî** (öl. 1131), tasavvuf akımına yeni bir anlam kazandırdı. Ona göre Tanrı - İnsan - Evren üçlüsü öz bakımından birdir. Ayrılık yalnız görünüştedir. İnsan, özünde, Tanrı'yı yansıtan bir varlıktır. Duyularla (gözle) içinde yaşadığımız evreni, gönül gözüyle de Tanrı'yı bir bütün olarak görürüz. Tanrı evrendedir. Varlık olan Tek'tir (**vahdet-i mevcud**). Varlık Birlik'i (**vahdet-i vücud**) anlayışına göre evren, insan, Tanrı'dadır. «Varlık Tektir» anlayışına göre de Tanrı evrendedir; evren Tanrı'dır. Tanrı evrendir ile Evren Tanrıdır görüşü ilk bakışta eşanlamlı gibi gelirse de, öyle değildir. Varlık Tek'tir düşüncesi evrenden Tanrıya, (**vahdet-i mevcud**), Tanrı tektir diye açıklanan Varlık Birlik'i ise Tanrıdan evrene yönelir (**vahdet-i vücud**).

Mevlevilikte sema, dinsel törenin bir parçasıdır. Sema sırasında dervişler kendilerinden geçerek, birbirlerine hiç değmeden dönerler.

Senaî, **Tanrı insanda dile gelir, insan konuşan Tanrıdır»** derken, evrenden Tanrıya doğru yükselmeyi savunur. Onun ilk varlık basamağı insandır. İnsanda hem «cüz'î irade» (**insan iradesi**), hem de «küllî irade» (**Tanrı iradesi**) vardır, karışıp kaynaşmıştır. Evren, **«küllî irade ile doludur.»**

Senaî'nin yolundan yürüyen **Feridüddin Attar** (öl. 1193) da, Tanrı - Evren - İnsan birliğini savunur. Ona göre de varlıkta çokluk (**kesret**) değil, teklik (**vahdet**) vardır. İnsanda tanrısal özler bulunur. İnsan Tanrı'dır, konuşan, düşünen, eylemde bulunan Tanrı. Bütün tasavvuf akımını benimseyenlerin birleştikleri tek konu, insanın taşıdığı tanrısal öz dolayısiyle ölümsüz oluşudur. Feridüddin Attar, bu görüşü şiir dokusu içinde işlerken, insanı bir **«seven varlık»** olarak niteler. Kendinden önce gelenlerin, özellikle Mansur'un işlediği bu **İnsan - Tanrı, Seven - Varlık** anlayışı, şeriat ilkeleriyle bağdaşmaz, bundan dolayı tasavvuf, İslâm dininde şeriatı tutanlarca yasaklanmıştır. Gerek Senaî, gerekse Attar, tasavvufa eski İran inançlarını da kattılar. Böylece yeni bir yorum ortaya çıktı: Ne insansız Tanrı, ne Tanrısız insan olabilir. Bu ikisi birbirini gerekli kılar. Tanrı - İnsan - Evren üçüzlüsünün kökeninde, eski çoktanrıcı dinlerin Gök - Yer - Su üçüzlü tanrılarının izleri vardır.

XIII. yy. başlarında daha önce alınan konuların yeniden, ayrı bir açıdan yorumlandığı tasavvufa, sevgiye dayanan bir felsefe akımı niteliği verilmek istendiği görülür. Ancak bu dönemde de akıl değil, iman ağır basar. İman sevgiyle birleşir, onu güçlendirir. Gerçeğe ulaşmanın yolu, içekapanış ile arınmadır. Tek gerçek, evreni kuşatan Tanrı'dır. Tanrı ancak, gönülde bir aydınlık niteliğine bürünen «görünüş»le kavranır.

Tasavvufa bu açıdan bakanların başlıcaları: İbnu'l Ferid, Baba Efdal, Muhyiddin-i Arabî, Celâleddin-i Rumî, Sadiz-i Şirazî gibi aydınlardır.

Muhyiddin-i Arabî (1162-1240), önce felsefe konularını işleyen, çağının bütün felsefe akımlarını inceleyen, sonra kendini büsbütün tasavvufa veren Muhyiddin-i Arabi'ye göre tek varlık Tanrıdır (insan). Bütün oluşun, evrenin özü, kaynağı odur. Tek olan Tanrı bilinemez, önsüz-sonsuzdur (ezelî-ebedî). Varlığı, aklın sınırlarını aşar. Bütün evren düzeni Tanrının bir yansımasıdır. Bağımsız bir varlık olmayan evren, Tanrı'nın «görünüş»üdür. «Tanrı Birlik»inin görünüş alanına çıkması, evrenin «oluş» udur. Bizim evren dediğimiz varlık bütünü, oluşunu (varlığını) Tanrı'nın Birlik'ine borçludur, ondan dolayı vardır. Bir bütün olarak Tanrı'ya bağlanan evren düzeninde, ne zaman vardır, ne değişme, ne de başkalaşma. O bir «bütün»dür. Zaman, değişme insanda ortaya çıkan bir kuruntudur. İnsan görünen evrenle (duyulur evrenle) görünemeyen evreni (düşünülen evreni, Tanrısal evreni) birbirine bağlayan bir varlıktır. Oluş bir ard-

Hz. Muhammed'in efsanevi yolculuklarından birini gösteren minyatür.

arda ortaya çıkıştır **(zuhur)**. Bütün varlık katları, belli bir düzene göre Tanrı Birlik'inden görünüş alanına çıkar. Varlıklarda zaman bakımından bir öncelik, sonralık yoktur. Bütün varlık türleri zamandaştır. Değişmeyen, süresiz bir an vardır ki, buna **ân-ı dâim** denir. Oluş bir **gizliden** ortaya çıkıştır, o da beş aşamalıdır. Buna da **hazeratü'l-hams** denir. Kesin gizlilik **(gaybu'l mutlak)**, ilk belirlenme **(taayyunu'l evvel)**, ikinci belirlenme **(taayyunu's sâni)**, ruhlar evreni **(âlemu'l ervah)**, görünüş **(zuhur)**. Oluş(ortaya çıkış) bu beş aşamaya göre, birinciden beşinciye (yüceden aşağıya) doğru gerçekleşir.

Muhyiddin-i Arabî'nin görüşüne göre, «yaratılış» yoktur, yalnız Tanrı'dan fışkırma **(sudûr)** sonucu görünüş alanına çıkma **(zuhur)** vardır. İnsan bunu akılla değil duyuşla, sevgiye dayanan bir kavrayışla anlar. Sevgi, insanla Tanrı'yı birleştirir, kaynaştırır. Bütün coşkunluklar, sevinçler, sevinmeler, aşırı tadalışlar **(şehvet)** tanrısal birer eylemdir. İnsan sevdiği bir kimseyle birleşirken bile, kendini tanrısal bir eylem içinde bulur. İnsan bir coşku varlığıdır. Coşku ise Tanrı'ya yöneliştir.

Muhyiddin-i Arabî'nin ileri sürdüğü bu oluş, gizlilikten açığa, karanlıktan aydınlığa **(zulmet'ten nur'a)** çıkış anlayışının kökeni, eski İran, Hind inançlarıdır. İslâm dininde böyle bir düşünce yoktur. Bu nedenle aşırı ölçüde şeriata bağlı kalan İslâm düşünürleri ondan sözederken **«şeyh-i ekfer»** (en kâfir şeyh) deyimini kullanmışlardır. Muhyiddin-i Arabî'nin en ilginç yapıtları **Fususu'l - Hikem** (Bilgeliklerin Özleri) ile **Futuhatu Mekkîye**'dir.

XIII. yy. ortalarında tasavvuf akımı, büsbütün, bir edebiyat - tarikat çığırı niteliği kazandı. Bunda en büyük etki **Mevlânâ Celâleddin-i Rumî**'den (1207-1273) geldi. Bütün düşüncelerini **Mesnevî** adlı yapıtında şiirle dile getiren Mevlânâ, kendinden önce gelen iki İran ozanı Senaî ile Attar'ın izinden yürür. Derin bir coşkunlukla yoğurduğu tasavvuf görüşünün doruğunda gene Tanrı vardır. Tanrı bir **Varlık Bütünü**'dür. Varlık kavramı altında toplanan ne varsa Tanrı'dadır. Tanrı - İnsan - Evren bir «bütün» dür. Oluş bir tanrısal yansımadır, görünüş alanına çıkıştır. Bütün varlık türleri Tanrıdan geldiği için, ondan ayrıldığı için ona dönmenin, onun varlığında bir olmanın özlemi içindedir. İnsan konuşan Tanrı, Tanrı konuşan insandır.

Tasavvufun bir tarikat anlayışı biçimine dönüşmesi sonucu ortaya dörtlü bir yükseliş düzeni çıktı. **Şeriat, tarikat, marifet, hakikat** aşamalarına dayanan bu düzene göre, kendini Tanrıya veren insan işe şeriatla başlar, olgunlaştıkça yükselir, arınır, son basamak olan **hakikat** aşamasına çıkar. Bu aşamada insanla Tanrı birleşir. Ancak bu yükseliş de gene evrende, duyulur varlık ortamında olur. Bu dörtlü aşamalar düzeni ile dört ilke **(anasır-ı erbaa)** denen toprak, ateş, su, yel arasında bir bağlantı, gizli bir düğümlenme vardır. O da dört sayısının kutsallığı ile ilgilidir.

Dörtlü aşama, cansızlar **(cemadat)**, bitkiler **(nebatat)**, canlılar **(hayvanat)** gibi üç doğurucu öz **(mevalid-i selâse)** ile bağlantı içindedir. Gerek dört ilke, gerekse üç öz, insan bütününde, evrende, Tanrı'da vardır. Kökeni tasavvuf olan tarikatın kaynağı da budur.

İnsanda tek töz **(cevher)** ruh'tur. Ruh gövdede geçici bir süre için bulunur, gerçek kaynağı olan Tanrıya kavuşmak ister. Tanrı, ruhların toplandığı bir «bütün» dür. Ruhun Tanrı'ya karşı duyduğu özleme, kavuşma isteğine «aşk» denir. Ancak, «aşk»ın doğması, gelişmesi birtakım koşullara bağlıdır. Bunların başında «nefs»in bütün geçici eğilimlerden, isteklerden arınması, kalıcı olana **(bâkî olana)** yönelmesi gerekir. Gerçeğin kavranması bu «aşk» ile sağlanan «sezgi» yüzündendir. Sezgi insan gönlünde yansıyan bir «doğuş»tur. Bu köklü doğuş, Tanrı ile insanı birleştirir. Şeriatın öngördüğü bütün tapınma **(ibadet)** biçimleri özle ilgili değildir, birer «gösteriş» niteliğindedir.

Mevlânâ üzerinde etkili olduğu söylenen, ona tasavvuf sevgisini aşılayanlardan biri, **Sadreddin-i Konevî**'dir (1210-1274). Konevî'ye göre tek varlık vardır o da Tanrı'dır. Tanrı Birlik'tir **(vahdet)**, görünüş alanına çıkışı çokluktur **(kesret)**. Ancak çokluk özde değil görünüştedir. Tanrı varlık ışığıdır **(nuru'l vücud)**. Bütün oluşlar, türler ondan fışkırır **(sudûr** eder). Oluş Tanrıdan fışkırmadır. Tanrı akılla, duyu verileriyle anlaşılmaz. Özü, aklın kavrayış gücünü aşar. Tanrı'ya varmanın, onu bilmenin tek yolu «aşk» tır. Ancak bu bilme de kesin değildir. Çünkü Tanrı, özü **(zât'ı)** gereği vardır. Bu varlık da insanın bütün yeteneklerini aşar, sınırsızdır, insan ise sınırlıdır. Bu nedenle, sınırlı olan sınırsız olanı kendi bütünlüğü içinde bilemez, yalnız düşünür. İşte bu «düşünme»yi sağlayan «aşk» tır, Tanrı'ya duyulan eğilimdir.

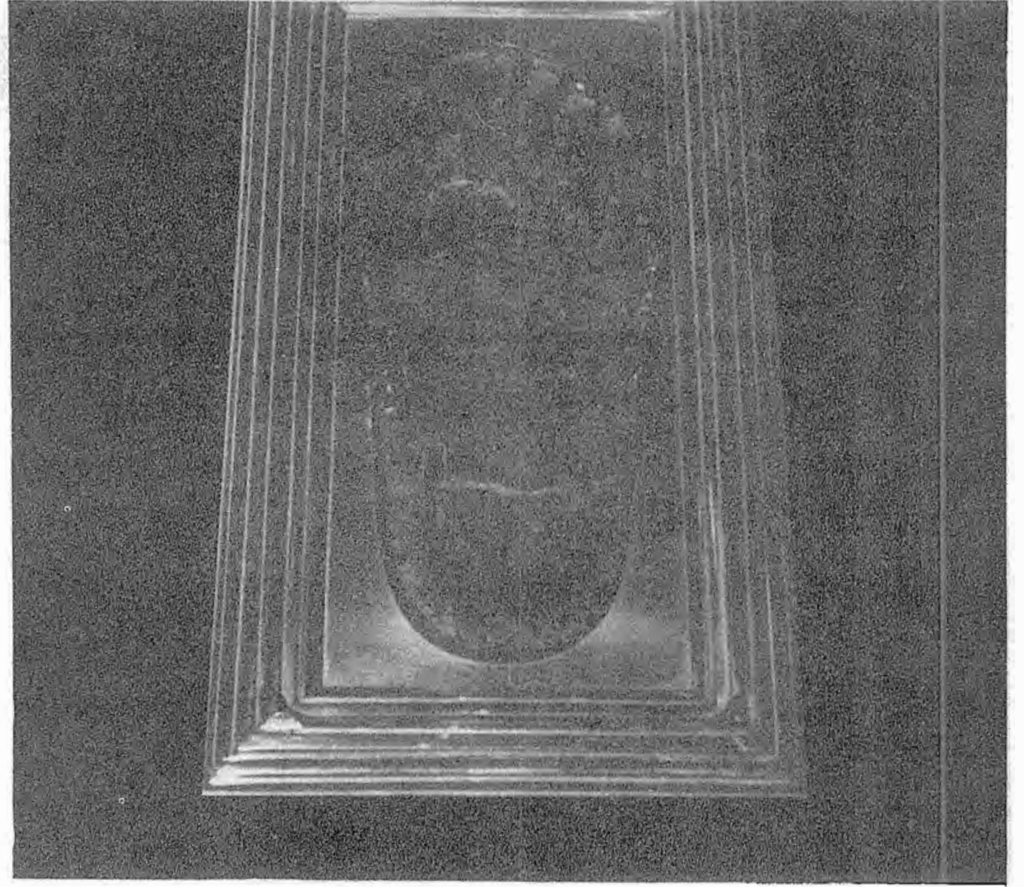
Sadreddin-i Konevî'nin bu gö-

rüşü, kaynağını Muhyiddin-i Arabî'de bulur, yeni değildir. XIII. yy. sonlarına doğru, tasavvuf görüşü birer tarikat anlayışı niteliğine büründüğünden, yapılan bütün çalışmalar eskilerin düşüncelerini yorumlamaktan, onların yazılarına açıklamalar, ekler yazmaktan öteye geçemedi. Yalnız **Yunus Emre** (öl. 1320?), Yenieflâtuncu düşünceye dayanan bu anlayışları çok açık seçik bir türkçe ile dile getirerek, Anadolu'da tasavvuf görüşünün daha geniş bir alana yayılmasını sağladı.

XI. yy.'dan sonra tasavvuf alanında ortaya çıkan değişik görüşler, davranışlar sonucu, «tarikat» adı verilen kuruluşlar doğdu. Bunlar bir «şeyh»in yönetimi altında bulunan, belli bir görüşü benimseyen topluluklardır. Düşünce bakımından yeniliği olmayan bu kuruluşların, küçük birer tasavvuf çığırı olduğu açıktır. Ancak, tarikatta tek geçerli görüş «şeyh»in düşünceleridir. Onun dışında, ondan ayrı bir yorum getiren ayrı bir tarikatın, yada kolun (tarikat kolunun) kurucusu sayılır.

Tarikatların «sunnî», «şiî», yada «alevî» gibi kollara ayrılması yüzünden tasavvuf anlayışında da birtakım ayrılmalar görüldü. Bunlardan «sunnî» inançlarına bağlı kalanlar, az da olsa, şeriat kurallarını benimser bir tutum takındılar. Şeriatın yasaklarına uydular. Sözgelimi içki, çalgı, raks gibi şeriatla bağdaşmayan tutumlardan kaçındılar. Tasavvufla İslâm dininin genel kurallarını, şeriat ilkelerini bağdaştırmaya çalışan tarikatların başında, **«Nakşibendî tarikatı»** gelir. Bu doğrultuda giden tarikatlar şeriatın bütün ilkelerini yerine getirir.

Bunun dışında, «alevî» kavramı altında toplanan tarikatlar şeriatın bütün ilkelerine karşı çıkarlar. **Bektaşilik, Mevlevîlik** (alevi kolu), **Melâmilik, Hurûfilik** bu türdendir. Bunlara göre, Tanrı ile insan birdir, birliktedir. Kur'an'ın, şeriatın getirdiği ilkelerin görünüşteki anlamına bakılmaz. İnsan'ın «ibadet»i bile, kendi özüne karşı duyduğu saygıdan dolayıdır. Tanrı insan özündedir.

Hz. Muhammed'in ayak izi (İstanbul, Topkapı Sarayı).

hurûfîlik

XIV. yy.'da **Fazlullah-ı Hurûfî** (ö. 1394), tasavvufa eski Anadolu, Trakya inançlarını soktu. Özellikle Pythagoras'ın geliştirdiği sayılara, harflere dayanan düşünceyi, varlık türlerini onlarla açıklama anlayışını, Orpheus adına bağlanan yaşama tutumunu tasavvufa soktu. Başta Tanrı, insan olmak üzere, bütün canlı, cansız varlık türlerini harflerle, sayılarla açıklama yolunu tuttu. Ona göre varlığın özü, ilkesi harflerdir, sayılardır. İnsan denen tanrısal varlık **(insan-ı kâmil)** otuz iki harften oluşan bir olgunluk örneğidir. Evren yapısı, sayılara, harflere dayanır, onların belli bir düzene göre birleşmesinden, kaynaşmasından oluşur. Tasavvuf bir harfler, sayılar öğretisidir. Fazlullah bu düşüncelerini **«Cavidan»** adlı yapıtında, belli bir düzene göre açıklamıştır.

Fazlullah-ı Hurûfî'nin yolundan giden **Seyyid Nesimî** (öl. 1413?) ise, bu düşünceleri daha da ileri götürerek, insanın bütün varlığı ile canlı bir Tanrı olduğu görüşünü savundu. Tanrı evrendedir, insandır. İnsan Tanrı'nın konuşan sözüdür. **«Kelamullah-ı natık»** (Konuşan Tanrıözü) diye adlandırılan insan, gerçekten Tanrı'dır, evrenle özdeştir.

Bu dönemde, Anadolu'da yaşayan Şeyh Bedreddin Simavî (öl. 1420) maddeci İslâm bilgelerini andıran bir görüşle tasavvuf alanına çıktı. Düşüncelerini Tanrı - İnsan - Evren üçlüsü konusunda yoğunlaştıran Bedreddin'e göre evren de Tanrı gibi **«kadîm»**dir, yaratılmamıştır. Onun da yokolacağı düşünülemez. Tanrı özü (**zât**'ı) ile varlık türleri arasında ayrılık değil, birlik vardır. İslâm dininin, özellikle Kur'an'ın getirdiği ilkeler birer örnektir, onlara verilen anlamlar yanlış, görünüşe aldanıştan doğan birer yorumdur. Bu evrenin dışında başka bir evren, öldükten sonra dirilme, yargı günü yoktur. Madde önsüz - sonsuzdur (**ezelî - ebedî**). Tanrı istemi (**Tanrı iradesi**) de, varlık türlerinin özünde bulunan itici bir güç olmaktan öteye geçemez. Düşünen varlık yalnız insandır. Bu nedenle onunla Tanrı arasında bir öz birliği vardır. Tanrı bir varlığın yapısında, özünde olmayanı ne dileyebilir, ne de olmasını buyurabilir. Tanrı istemi evreni dolduran varlıklarla sınırlandırılmıştır. Ne varsa insanda vardır.

Belli bir anlamda insanı tanrılaştıran bu görüş, Anadolu'da, tasavvufun insan anlayışını yansıtan, varlık alanında ikiliği, önü-sonu ortadan kaldıran maddeci anlayışın başka bir açıdan yorumudur. Şeyh Bedreddin'in **«Varidat»** adlı küçük yapıtında yoğunlaşan bu düşünceler, daha sonra geniş bir alana yayıldı, özellikle **«Al-i Allahî»** denen, insanı Tanrı olarak gören, Allahın halife Ali'nin kişiliğinde biçimlendiğini savunan tasavvuf anlayışına kaynak oldu.

Gerek Feyzullah'ın, gerek Nesimî'nin, gerekse onlardan çok ön-

ce gelen Hallac-ı Mansur'un görüşlerinin birleştiği en önemli nokta, Anadolu - Yunan felsefesinin geliştirdiği «dört ilke» öğretisidir. İslâm düşüncesinde **«anâsır-ı erbaa»** diye bilinen bu dört ilke de, su, yel, ateş, topraktır. İşte tasavvuf, bu dört ilkeyi insanın, evrenin, Tanrı'nın özü saymıştır, bütün varlık türlerini, çağın durumuna göre, onlarla açıklamıştır. Anadolu'da hızla gelişen bu insan, Tanrı, evren birliği görüşü bir aralık İran'a sıçramıştır. XV. yy.'da **Molla Câmî** (öl. 1492), Mevlânâ'nın yolundan yürüyerek bütün görüşlerini yeniden biçimlendirme, yorumlama yoluna koyuldu. İnsanı bir «sevgi varlığı» olarak niteledi. Ona göre tek varlık, «nur» olan Tanrıdır, evren onun «görünüşüdür». Ancak evreni kuran, insanı yapan bütün özler Tanrı'da vardır. Evren - Tanrı - insan birdir, bütündür **(tevhid)**.

XVI. yy.'da, özellikle Anadolu'da, tasavvufun insan anlayışı daha belirgin, daha açık bir nitelik kazandı. Bunu İran'da, öteki İslâm ülkelerinde bulamıyoruz. Halife Ali'ye duyulan aşırı sevgi yüzünden insanın bütün somutluğu içinde bir Tanrı olduğu görüşü işlendi. Ali'nin Tanrı olduğu, ondan başka Tanrı'nın bulunmadığı ileri sürüldü. Anadolu'da yaşayan **Virânî** adlı Türk ozanı **«Tanrının özünün ışığı Ali'dir, Ali'den başka Tanrı yoktur»** anlamına gelen

Lâ ilâh illâ Ali'dir nûr-i zât-ı Zülcelâl

demekten çekinmedi. Gene bu çağda yaşayan Türk ozanı **Arşî** de, insanın önsüz **(kadîm)** olduğu görüşünü savunarak, **«ben yaratılış buyruğu olan ol sözü söylenmeden önce vardım, Tanrı'nın konuşan diliydim»** anlamında

Kelâm-ı Zât idim kûn emri irad olmadan evvel

diyerek insanın Tanrı ile özdeş olduğunu açıklamaya koyuldu. Tasavvufun başlangıç döneminde böylesine açık, kesin görüşler pek ortaya atılmamıştı. İnsanla Tanrı'nın, evrenin bir olduğu, bütün varlık türlerinin dört ilkeden (**anasır-ı erbaa**'dan) kurulduğu söyleniyordu, ama, gene de öncelik, üstü kapalı bir dille de olsa, Tanrı'ya tanınıyordu. Tanrı ile bir olmanın eş ortamda bulunduğu anlayışını, kuşkuya yer vermeyecek bir nitelikte gözler önüne serdi. Tanrının insan olduğunu açıklayan, bu kesin açık görüş yalnız Anadolu'da vardır.

Eski bir elyazması Mesnevi'nin cilt kapağı.

XVII. yy. başlarında, Türkistan'da, Hindistan sınırına yakın bir bölgede yaşayan **İmam Rabbanî** (öl. 1624) ile tarikat havasını sürdüren tasavvufun eskiye yöneldiği görülür. **Yeseviye** tarikatının (XII. yy.) etkisi altında kalan, Nakşibendîliğin görüşlerini benimseyen İmam Rabbanî, tasavvuf ile şeriatı, belli sınırlar içinde bağdaştırma yoluna gider. Tanrı - Evren - İnsan üçlüsünün sağladığı «birlik» görüşüne karşı çıkarak, Tanrı'nın «tek» olduğunu, evrenin onun bir yaratması sonucu varlık kazandığını ileri sürer. Ona göre, Tanrı önsüz-sonsuzdur, (**ezelî-ebedî**) bilinmezdir. Varlığı insan aklının sınırlarını aşar. Tanrı iyiliğin, güzelliğin, olgunluğun, yetkinliğin tek kaynağıdır. Evren onunla, onun aydınlığı ile doludur. Evren, Tanrı'nın bir gölgesi, görünüş alanı değildir. İnsana verilen niteliklerin Tanrı'ya da verilmesi, ona «bilgin», «yetkin» denilmesi doğru değildir. Tanrı arınmış bilgi olabilir, ona böyle denebilir ancak. Tanrı vardır, ondan sonra varlık türlerinin bulunduğu evren vardır. İmam Rabbanî'nin bu görüşü ile İslâm dininin varlık anlayışı arasında bir ayrılık yoktur. Bu nedenle, biri yaratan öteki yaratılmış olan iki ayrı varlık ortaya çıkar. Rabbânî bu düşünceyi savunmakla, bir yandan tarikata öte yandan dine dayalı bir tasavvufa bağlı olduğunu gösterir. Bu ise, kimi yazarların sandığı gibi, yeni bir görüş değildir.

Gene bu dönemde yaşayan **Sadreddin Şirazî** (öl. 1640), tasavvuf görüşlerini bir yandan tarikat anlayışına, özellikle Muhyiddin-i Arabî'ye, öte yandan **meşşaî, işrakî** bilgelerine dayadı. Tanrı'yı önsüz-sonsuz bir varlık olarak anlayıp, evreni yaratılmış, bütünü ile Tanrı'ya bağlı saydı. Kendinden önce gelenlerin düşüncelerini yorumlamakla yetindi. Bununla birlikte, dinle felsefeyi, felsefe ile tasavvufu kaynaştırmaya yönelik tutumundan dolayı oldukça büyük etkisi oldu.

Başlangıçta Yenieflatunculuğun, Anadolu - Yunan felsefesinin, eski Mısır, İran, Hind, Mezopotamya inançlarının karışımı olarak doğan islâm düşüncesi, zamanla değişik çığırlara ayrılıp gelişmiş, bu gelişim çizgisi üzerinde salt maddecilikten salt tinselciliğe (**spiritüalizm**) değin zikzaklar çizdikten sonra, Anadolu'da, İran'da, tasavvuf - tarikat birleşimi içinde insanın Tanrı olduğu görüşüne varmıştı.

YAZININ DÜZENLENMESİNDE YARARLANILAN KAYNAKLAR

1 — İslâm Felsefesi ve Kaynakları, H.Z. Ülken, 1967
2 — İslâm Düşüncesi, H.Z. Ülken, 1957
3 — Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, E.B. Şapolyo, 1964
4 — İslam Felsefesi Dersleri, Dr. Cavit Sunar, 1967
5 — Geschichte der Islamischen Philosophie, J.A. Boer 1911
6 — Geschichte der Philosophie, E.V. Aster, 1951
7 — Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti, Dr. Mubahet Türker, 1956,
8 — Iranische Literaturgeschichte, Jan Rypka, 1959
9 — Meydan Larousse, (İ.Z. Eyuboğlu'nun yazdığı İslâm felsefesi ile ilgili maddeler)
10 — Arap ve İslâm Edebiyatı, Clément Huart'dan çeviren Cemal Sezgin, 1971,
11 — İslâm Felsefesi Tarihi, İ.H. İzmirli, 1932
12 — İran'da Metafiziğin Gelişmesi, Muhammed İkbal, 1971
13 — Darülfünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, İ. H. İzmirli, sayı: 10-11.
14 — Mukaddeme, İbn Haldun, Z. K. Ugan çevirisi, 1954.
15 — Fusus - el - Hikem, M. Arabi, Nuri Gençosman çevirisi, 1952.
16 — Felsefe Antolojisi (İslâm Ortaçağı), İ.Z. Eyuboğlu (basılmamış).

ÖNEMLİ CAMİLER

ümeyye camii

Emeviler döneminde 705 - 715 yılları arasında Halife Velid tarafından yaptırılan Ümeyye cami Şam'dadır. Ümeyye camii, Vaftizci Yahya'nın adını taşıyan bir kilisenin temelleri üstüne kuruldu. Cami dikdörtgen biçimindedir.

Caminin önünde üç yanı **revak**'larla (büyük cami ve medreselerin iç avlularının çevresinde görülen üstü örtülü, önü açık yer) çevrili bir avlu vardır. Caminin güneydoğu köşesindeki minareye (XI. yy.) **İsa minaresi,** güneybatı köşesindekine (1488) **Kayıtbay minaresi** ve kuzey duvarı ortasındakine (XI. yy.) de **Arus minaresi** adı verilir. Arus minaresi kübik geçimiyle Doğu ve Batı İslâm ülkelerinde birçok minareye örnek olmuştur.

Caminin içi, taş ve tuğladan yapılmış iki sütun sırası aracılığıyla üç sahına ayrılır.

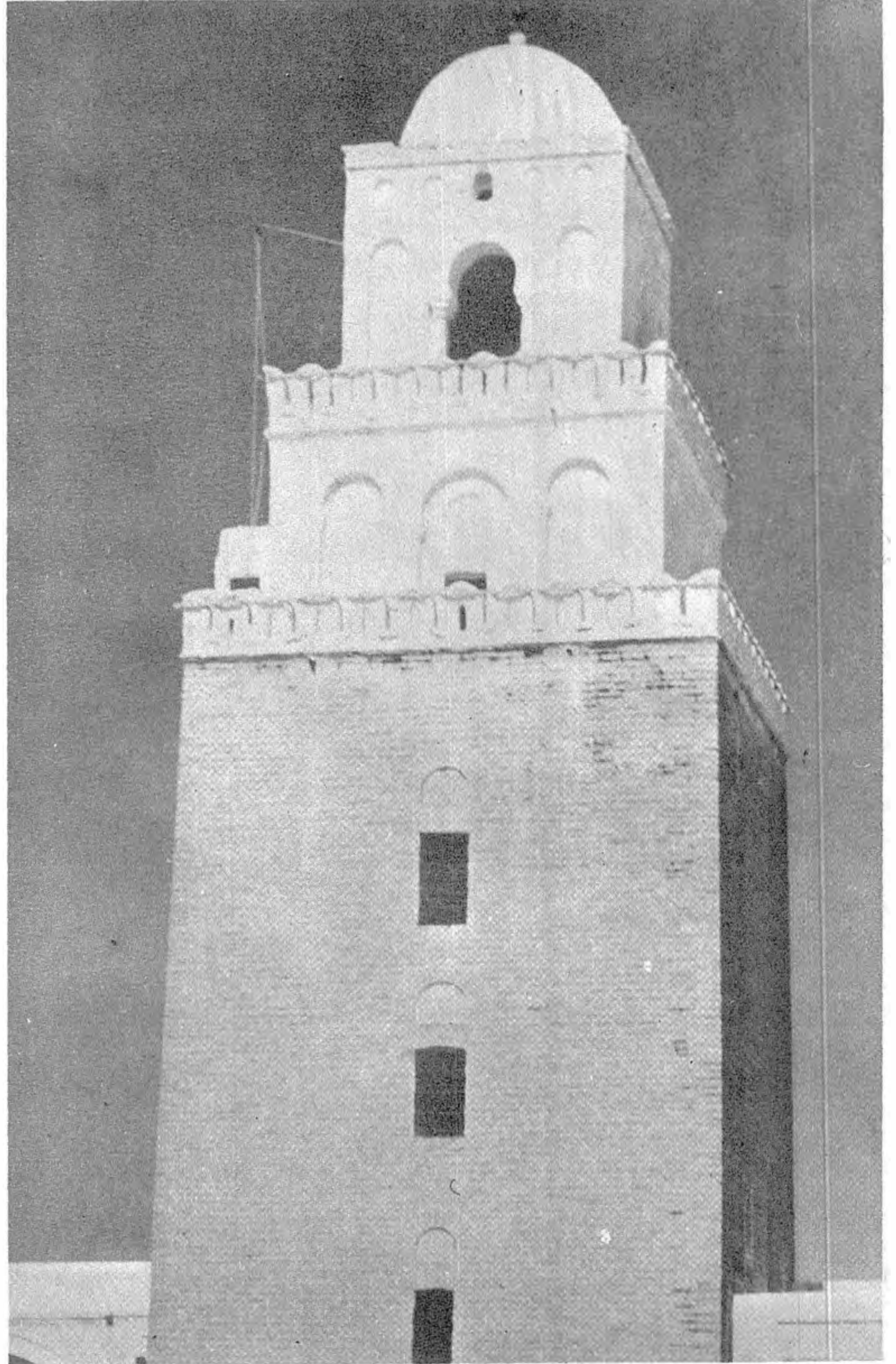
Halife Velid döneminde caminin iç duvarları ve kubbesi yaldızlı zemin üstüne yeşil ve kahverengi mozayiklerle süslenmişti. Ama bu mozayiklerin büyük bir bölümü deprem ve yangınlar nedeniyle harap olmuş, sağlam kalanlar da yüzyıllar boyu badanayla örtülmüştür. Ama, 1927 yılında yapılan çalışmalarla bu mozayikler meydana çıkarılmıştır.

kayrevan camii

Emevi halifesi Ukbe bin Nafi'nin yapımını başlattığı (670) Kayrevan camiini halife Hişam bin Abdulmelik tamamlattı (726).

Ama bu camiden günümüze pek birşey kalmamıştır. Bugün Kayrevan camii adıyla bilinen cami IX. yy'da aglebiler döneminde yapılmıştır.

Cami, çifte revakla sınırlanan

Kayrevan camii

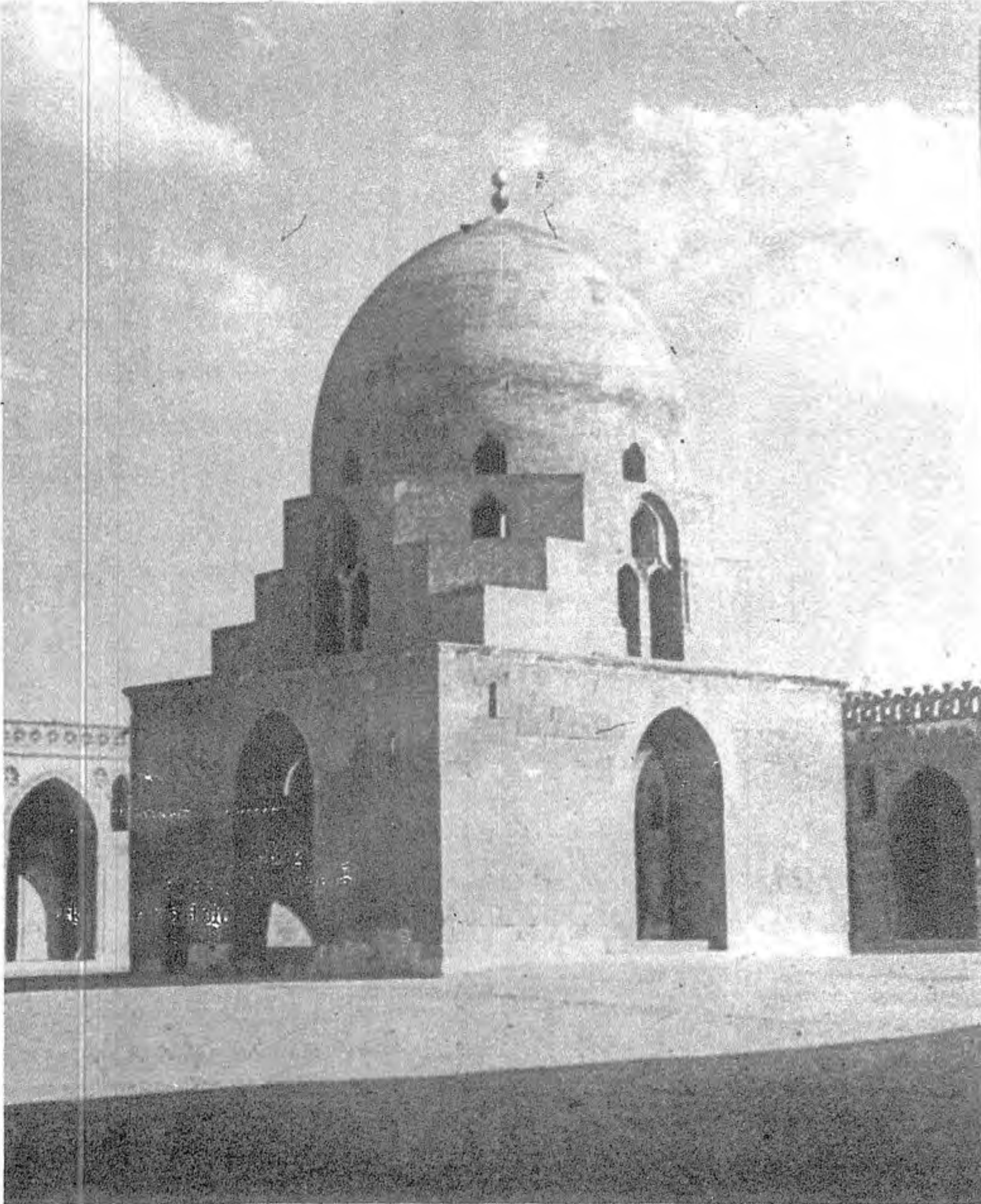
bir avluyla çevrilmiştir. Üst üste yerleştirilmiş kare biçimli üç kuleden oluşan, 35 m yüksekliğindeki minare kuzeybatı revakının ortasında yer alır. Taban kenarı 10 m'yi bulan bu kalın minare, Magrip ve Endülüs camilerinin minarelerine örnek olmuştur.

Yedi kapılı olan Kayrevan camiinin en ilginç yanı kubbeleridir. Asıl kubbe yarım küre biçimindedir ve yirmi dört yivle bölünür.

Cami içindeki süslemeler kumaş işlemelerine benzeyen kabartmalardır. İnsan ve hayvan figürleri pek azdır. Cami içindeki yazılar «köşeli küfi» üslubuyle yazılmıştır. Tavanlar ve duvarlar hemen hemen bütünüyle penceresiz olduğundan caminin namaz kılınan yeri sadece avludan ışık alabilmektedir.

Mütevekkiliye camii

Tolunoğlu camii

kurtuba camii

Kurtuba caminin temeli Abdurrahman I tarafından atıldı (26 Temmuz 786), ama caminin son biçimini alması iki yüzyıl kadar sürdü.

Caminin ilk biçimi, 9 sahınlı (caminin içine açılan kapı ile mihrap duvarı arasında kalan bölüme **Sahın** adı verilir) ve 12 kemer yüzlü bir salon ve namaz kılma yerinden meydana geliyordu. Kurtuba camiinin en büyük özelliği iki katlı kemerleridir. Kemerlerin oluşturduğu ikinci kat, hem ayakları birbirine bağlar hem de tavanı tutar. Alt kat kemerlerinin at nalı biçiminde olmasına karşılık üst kat kemerleri yarım daire biçimindedir.

Cami nüfusa yetmemeye başlayınca, 848'de Abdurrahman II doğuya ve batıya birer sahın ekleterek, kıble duvarını 21 m. geriye aldırarak ve kemer gözlerinin sayısını on ikiden yirmiye çıkartarak camiyi genişletti.

Hakem II, cami duvarını geriye doğru uzatarak yeni bir genişletme daha yaptırdı. Hakem II'nin yaptırdığı at nalı biçimindeki mihrabın ayaklarında oyularak işlenmiş mermer panolar vardır.

Mihrap, yukarısında üç dilimli bir kemer dizisi bulunan bir dikdörtgenle çevrilidir. Hakem II'nin yaptırdığı **mimber** (caminin içinde vaaz verilen ve hutbe okunan kürsüye mimber denir) ise Emevi sanatının en güzel örneklerinden biridir. Bu mimberin küçük fildişi panolar ve fildişi kaplamalardan oluşan süslemeleri dünyaca ünlüdür. Hakem II döneminde yapılan kemerler çok dilimlidir ve eski ke-

merlerin devam ettirilmesi biçiminde yapıldıklarından, yapının bütünlüğünü bozmazlar. Kemerlerin üstü, kabartma motifler ve ince çiçek oymalarıyla süslüdür.

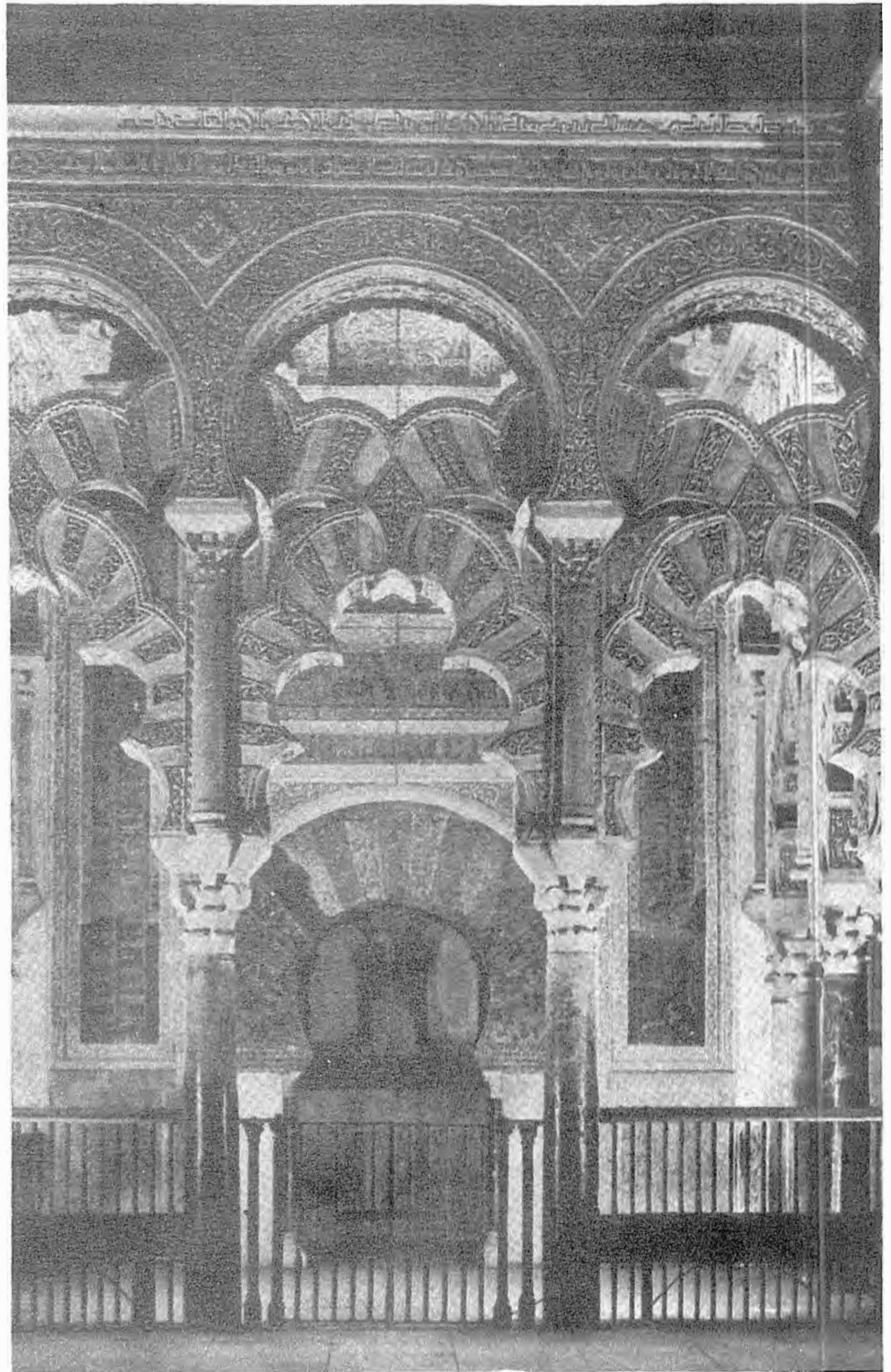
Cami gene dar gelmeye başlayınca, 987'de İbn Ebi Amir tarafından yeniden genişletildi: doğuya sekiz yeni sahın yapıldı.

Kurtuba camiinin ilk minaresini Hişam I yaptırmıştı. Bu minare, 20 m. yüksekliğinde sade bir minareydi. Ama bir deprem sonucunda bu minare yıkılınca, 951'de Abdurrahman III, 67,5 m. yüksekliğinde yeni bir minare yaptırdı. Kare biçimli ikinci minarenin üstü yazı ve çizgi süslemelerle bezendi. 1543'te bu minare de yıkıldı ve yerine şimdiki katedralin çan kulesi yerleştirildi (1593).

Kurtuba cami, 1238'de kiliseye çevrildi. 1523'te yapının orta bölümündeki sütun ve kemerlerin birçoğu yıktırıldı yada kalın ayaklar içine alındı.

1713'te, çok parlak renkli figürlerin ve oymaların yer aldığı tavanın yerine tonozlar yapıldı. Avludaki revakların bazıları yıktırıldı, bazılarıysa örülerek oda haline getirildi.

Kurtuba camiinin süslemeleri, yazılar, bitki resimleri ve geometrik biçimlerden oluşur. Altın yaldız, mavi, yeşil, kırmızı, beyaz, siyah ve sarı kullanılan başlıca renklerdir. Kurtuba caminin cepheleri, minaresi, sahınları ve özellikle de hakem II'nin yaptırdığı mihrap, İslâm sanatına öncülük yapan nitelikler taşımaktadır.

Kurtuba camii'nin içi

mütevekkiliye camii

Mütevekkiliye camii, Samarra (Irak) kentinde, Abbasi halifesi Mütevekkil tarafından yaptırıldı (848-852).

Ulu camii adıyla da bilinen bu camiin sadece çevre duvarları ve minaresi günümüze dek ayakta kalabilmiştir. Mütevekkiliye camii, dünyanın en büyük camidir. Çevresiyle birlikte 38 000 m² yer kaplar ve namaz kılma yeri 150.000 kişiyi rahatlıkla alır. Harem bölümünde kıble duvarına dikey olarak uzanan 25 sahın vardır.

Caminin en ilginç yanlarından biri de **Melviye** adı verilen burmalı minaresidir. Melviye, camiin kuzey yanında ve 27 m. uzaklıktadır. Babil'deki zigguratlar gibi kat kat olan bu koni biçimli minarenin tabanı, her kenarı 33 m uzunluğunda ve 3 m. yüksekliğinde bir karedir. Minarenin toplam yüksekliği 53 m'dir ve tepesi yoktur. Minareye 2,5 m. genişliğindeki rampadan çıkılır.

tolunoğlu camii

Tolunoğlu Camii, 876-879 yılları arasında, Kahire'de Ahmed bin Tolun tarafından yaptırıldı. Ahmed bin Tolun, Mısır'daki ilk Türk devletinin Bağdat halifeleri buyruğuna girmeyen ilk sultanıdır.

Caminin planı basittir: her kenarı yaklaşık 92 m'dir ve beş sahınlı bir harem bölümü kapsar. Avlusunun üç yanı çifte revakla çevrilidir. Revak ve sahınlardaki kemerlerin dayandığı ayakların köşelerinde tuğladan ince bir gömme sütun bulunur; bu sütunların süs olmaktan öteye görevleri yoktu, çünkü ağırlığı bütünüyle ayaklar taşır.

Kahire'de taşın çok bol olmasına karşın yapının tümü, tuğladandır, tuğlalar bir alçı tabakasıyla örtülmüştü. Caminin birkaç met-

Tolunoğlu camii'nin avlusu

re ilerisinde yer alan minaresi Samarra Mütevekkiliye camiinin Melviye adı verilen minaresine benzer.

Caminin süslemeleri de Mütevekkiliye'ye benzer. Tolunoğlu caminin şişkin karınlı bir vazoyu andıran sütun başlıkları bitki figürleriyle süslenmiştir.

el ezher camii

Ebül Hasan Cevher'in 970-972' de Kahire'de yaptırdığı cami. Caminin adının Hz. Muhammed'in kızı Fatma'ya verilen **Zehra** takma adından geldiği sanılır.

El-Ezher camii, medreselerin de eklenmesiyle çeşitli değişikliklere uğrayarak gelişti. Eyyubiler döneminde ihmal edilen camiye, Memluklar döneminde El Malik-üz-Zahir Baybars eklemler yaptı. Daha sonra depremde yıkılan camiyi Emin Salar yeniden yaptırdı. 1310' da Baybars, 1340'ta Akboğa, 1495'te Kayıtbaş, cami çevresine medreseler ve vakıflar yaptırdılar.

Caminin kıble duvarına paralel olarak dizilen beş sahını ve bu sahınları kıbleye dikey daha geniş bir sahın keser. Sağında ve solunda çifte sütun dizisi bulunan bu orta sahın hem geniş hem de yüksektir; orta sahın iki kubbeyle örtülüdür. Kıble duvarı yanındaki sahının iki ucunda da iki kubbe bulunur.

Avlu revaklarla çevrilidir. Minareler Memluklar döneminden (XIV-XV.yy.) kalmadır.

Osmanlılar Mısır'ı alınca Camülezher dinbilim merkezi, hem arap dili ve edebiyatı hem de islâm dini öğreten çağın en önemli kurumu haline geldi. Müslüman ülkelerden akın akın gelen öğrencilerle dolup taşan El-Ezher medresesi islâm düşüncesi alanında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda hakem rolü oynadı.

1936'da gerçekleştirilen bu iç reformla eski öğretim yöntemleri bir kenara bırakılarak çağdaş öğretim yöntemleri benimsendi. Birçok orta öğretim okulları El-Ezher'e bağlandı.

Bugün El-Ezher'deki öğrenim süresi dört döneme ayrılır: a) birinci dönem dört yıllıktır: bu dönemde fıkıh, tecvit, siyer, coğrafya, tarih, resim ve matematik öğrenimi yapılır; b) orta dereceli dönem beş yıllıktır ve fıkıh, hadis, tevhit, tefsin, sarf ve nahiv belâyat, edebiyat tarihi, aruz ve kafiye, okuma ve ezber, kompozisyon, tartışma, mantık, tarih, coğrafya, fizik ve kimya okutulur; c) üniversite karşılığı olan yüksek dönem (dokuz fakültesi vardır); ç) üniversiteyi bitirenlerin devam etmeye hak kazandıkları yıllık lisans kurslarından diploma alanların kabul edildiği dördüncü dönem; bu dönem 5-7 yıl süren bir doktora dönemidir.

El-Ezher Üniversitesi'nin yabancı ülke müslümanları için özel bir bölümü vardır.

el akmer camii

Halife El-Amir döneminde yapıldı (1125).

Fatimilerin önemli camilerinden biridir ve taştandır. Kıble duvarına paralel olarak dizilen üç sahın vardır. Kuzey eyvanındaki kapı camiye girişi sağlar. Orta avlunun doğu ve batısında da birer eyvan bulunur. 1399'da, Memluk Sultanı Seyfeddin Berkuk'un veziri Yulboğa bin Abdillah bin Selimi, camiyi onarttı ve bir minare ekletti.

El-Akmer'in en ilginç yanı cephe süslemeleridir. Sivri kemerli nişler cepheyi bölümlere ayırır ve bu nişlerin yukarı kesimleri istiridye kabuğu biçiminde yivlerle son bulur. Cephede görülen bükey çizgili üçgenler Mısır'da ilk kez bu camide kullanılmıştır. Cephenin yukarı kesimleri kufi yazıyla yazılmış uzun kitabelerle süslüdür.

talayi camii

Fatimi veziri Talayi bin Ruzziki'nin yaptırdığı cami (1160). Fatimilerin son mimarlık eseri olan bu cami 1522 metrekarelik bir alanı kaplar.

Talayi camiinin öbür Fatımî camilerinde pek görülmeyen özellikleri vardır: caminin yapıldığı yer yol düzeyinden yüksekte olduğu için yapının dört yanı taşla örülmüş ve altına dükkânlar yapılmıştır. Minare, cümle kapısı üzerine yapılmıştır.

el hakim camii

Fatımiler döneminde Kahire'de yapılmış cami. Temeli 990'da El-Aziz tarafından attırılan camiyi El-Hakim tamamlattı.

El-Hakimi camiinin Tolunoğlu camiine benzeyen birçok özelliği vardır. Kıble duvarına paralel olarak sıralanan beş sahın, hafifçe taşkın sivri kemerli sütunların içine gömüldüğü tuğladan ayaklar, v.b. kıbleye paralel beş sahını kesen orta sahın, El-Ezher camiindeki özelliklerin devamıdır. Kıble duvarının iki ucunda birer kubbe bulunur. Kıble duvarı ve çifte sütunların taşıdığı üç büyük kemer, mihrap önündeki kubbeyi tutar.

Camiye giriş-çıkış kuzey cephesindeki cümle kapısıyla sağlanır. Kahire'deki Fatimi yapılarıyla taştan kuşatma duvarı ilk kez bu camide kullanılmıştır.

Caminin değişik biçimli iki minaresi vardır: kuzeydoğu köşesindeki silindir güneybatı köşesindeki sekizgen. Bu iki minare daha geç dönemlerde birer dikdörtgen kaide içine alınmıştır.

el cüyuşi camii

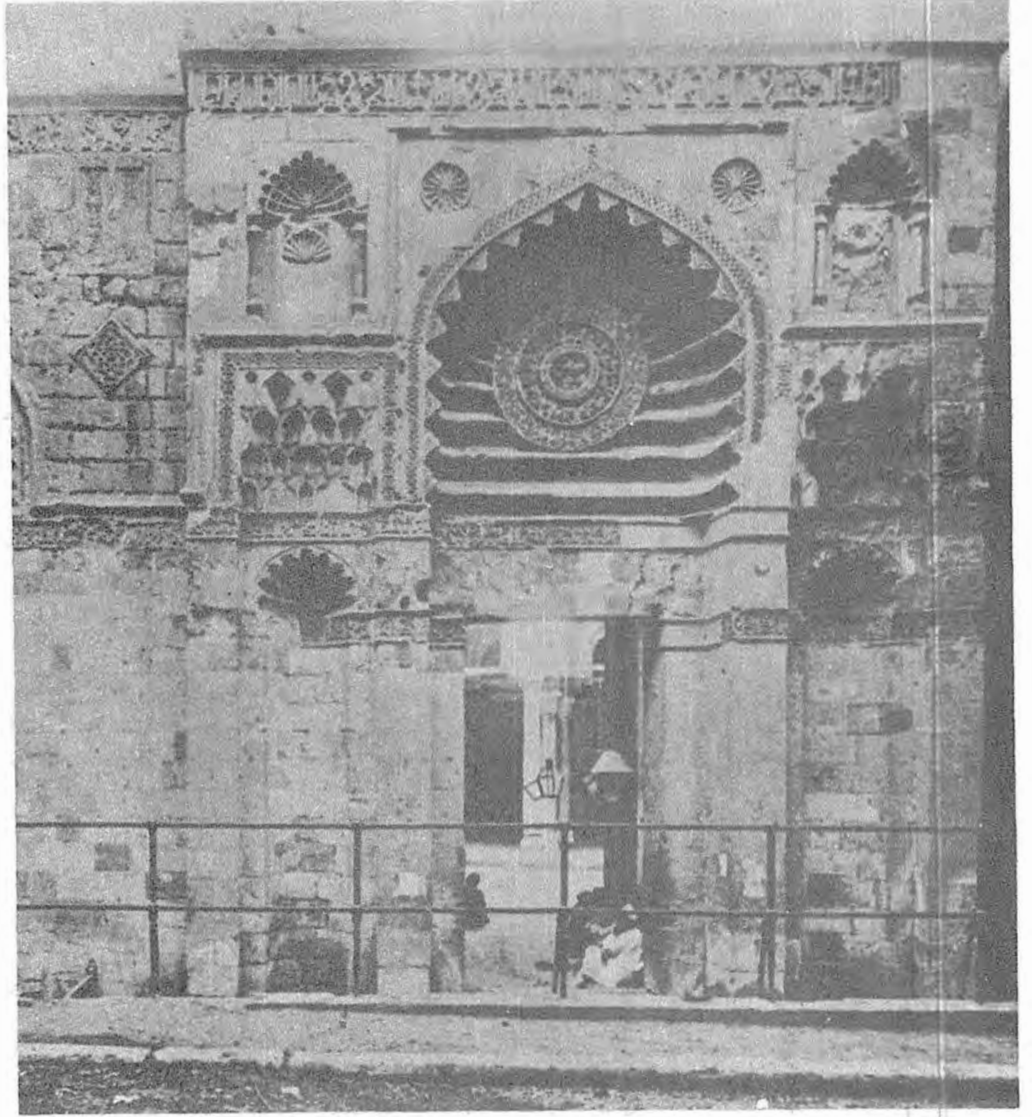
1085'te Kahire'de Emir el-Cüyuş Bedr el-Cemali tarafından Kahire yakınlarında yaptırıldı.

Yapı, birbirini izleyen üç bölüme ayrılır:

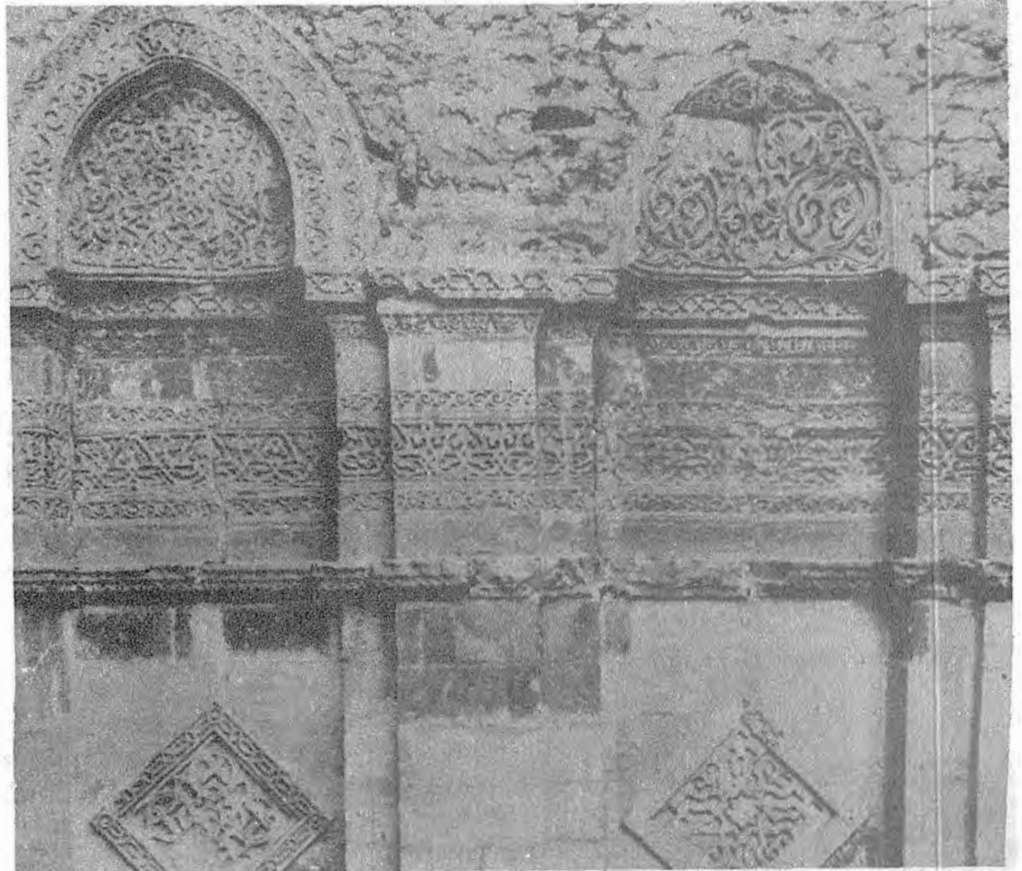
A) Ön bölüm: üzerinde minare bulunan bir kapı dehlizidir; dehlizin sağında minarenin merdiveni, solunda abdest alma yeri bulunur;

B) Orta bölüm: bir avlu ile avlunun sağında ve solundaki birer odadan meydana gelir; odalar, konukların ve hizmetçilerin yatıp kalkması için yapılmıştır.

C) Arka bölüm: Namaz kılı-

El Akmer camii

El Hakim camii

Divriği Ulu camii

nan yerdir; binaya, çifte sütunlar üzerine dayanan üç kemer aracılığıyla girilir.

Fatımi döneminin en güzel örneği olan mihrabın önünde yumurta biçimli bir kubbe vardır. Mihrap kemeri gemi teknesine benzer ve köşeleri ince ince işlenmiş dallarla süslüdür.

Arka bölümün yanındaki kubbeli oda Bedr El-Cemali'nin türbesidir.

Bu küçük yapının minaresi çok ilginçtir; minare, dörtgen iki kule ile küçük bir kubbeyle örtülmüş sekizgen bir kulenin üst üste oturtulmasından oluşur. Bu tür minareler, daha sonraları, Kahire camilerinde sık sık tekrarlanmıştır.

divriği ulu camii

Sivas'ın Divriği ilçesindeki bu camiyi Mengüçekoğlu Ahmet Şah yaptırdı: 1228-1229. Caminin mimarı Ahlatlı Hurrem Şah'tır.

Divriği Ulu camiinin başlıca özelliği süslemeleridir. Bu süslemelere caminin çağdaşı olan öbür yapıların hiçbirinde raslanmaz.

Kesme taştan yapılmış olan cami, mihrap duvarına dikey biçimde sıralanan beş sahına ayrılır. Ortadaki sahın, öbürkülere oranla hem daha geniş hem de daha yüksektir. Sahınların üstü yirmibeş küçük kubbe ve tonoz ile örtülüdür. Cami içindeki onaltı sütun XIII.yy.'da sekizgen bir kılıfla kalınlaştırılmıştır. Kubbelerin en güzeli mihrap önündeki kubbedir.

Gemi teknesine benzeyen bir kemerle son bulan mihrap bir dikdörtgen içindedir. Bu dikdörtgen de geniş kenarlı bir çerçeve içinde yer alır. Bitki motiflerinden oluşan bir kuşak, mihrabın yarısından başlayarak kemerin uçlarına dek uzanır.

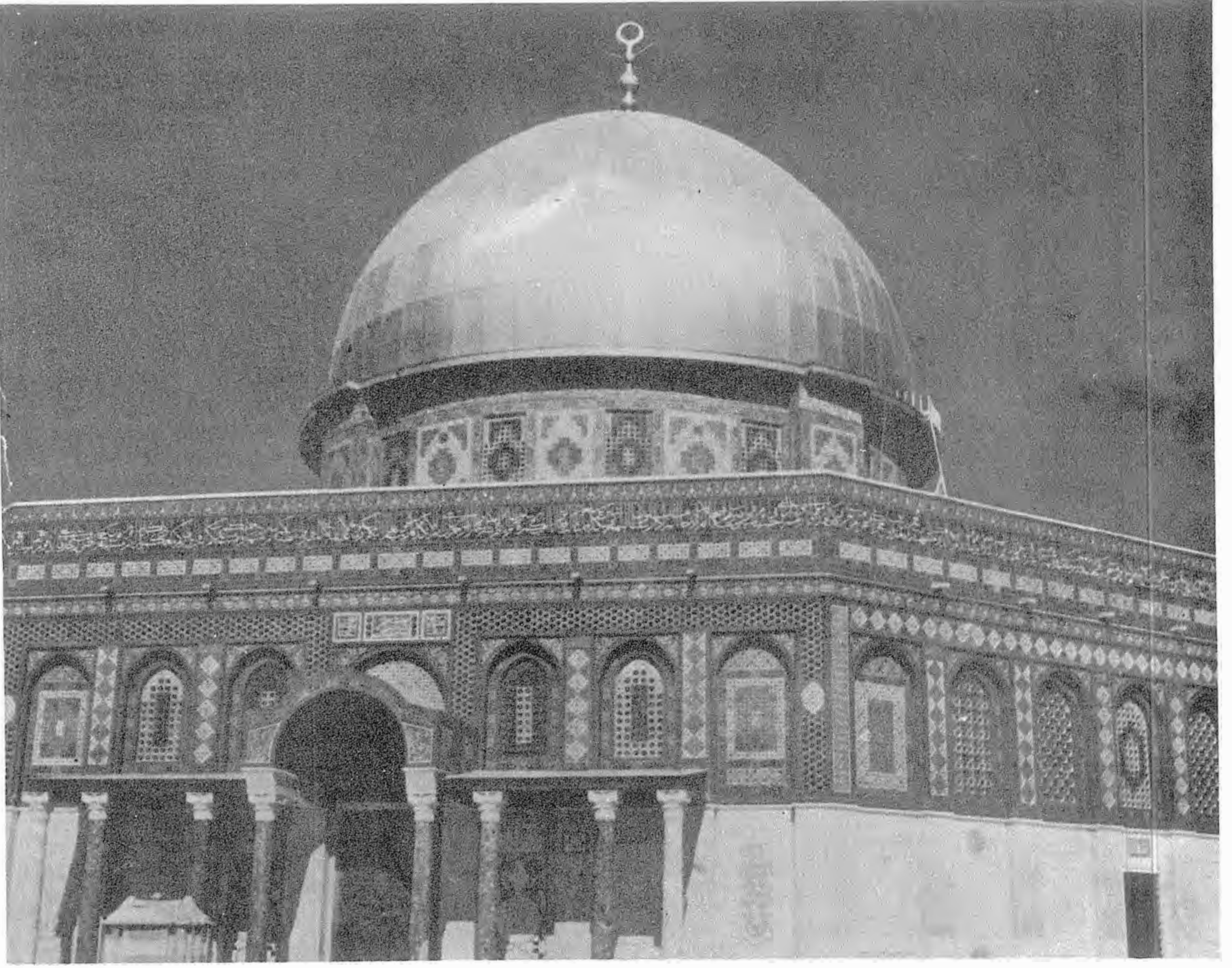
Tiflisli İbrahim oğlu Ahmed'in yaptığı ahşap mimber bir oymacılık şaheseridir.

Caminin en güzel kapısı kuzeydeki taç kapıdır. Padişah mahfiline girişi sağlayan doğu kapısı daha sonra pencereye dönüştürülmüştür. Ayrıca kuzeybatıda da bir kapı vardır. Güneybatı yönündeki taç kapı, darüşşifanın kapısıdır.

Kuzeydeki taç kapıyı çevreleyen alanda, yuvarlak levhalar, şerit halinde yazılar ve iri yaprak motifleri vardır. Batıdaki kapının sağ ve sol köşelerinde, taş üzerine işlenmiş kabartmalar, üsluplaştırılmış kuş kabartmaları yer alır.

mescidi aksa

Emeviler döneminde, halife Abdülmelik yada Velid tarafından **Harem-i Şerif** adı verilen yerde yaptırıldı. Cami, Bizans İmparatoru İustinianos döneminde yapılan bir kilisenin yerinde kuruldu; Abbasi halifesi Mansur'un 757'de yeniden

Kubbetüssahra camii

yaptırdığı camiyi haçlılar değişikliklere uğrattılar. Salahaddin Eyyubi'nin 1187'de büyük ölçüde onarttığı caminin, sağında ve solunda sütunlar vardır.

Mescidi Aksa'nın planı, derinliğine yönelen üç yolu ile hıristiyan bazilikalarının planına benzer.

kubbetüssahra

Bazı kutsal eşyaların saklandığı bir mescittir. Gerçekte bu yapı bir ziyaret yeridir ve planı da bu göreve göre düzenlenmiştir.

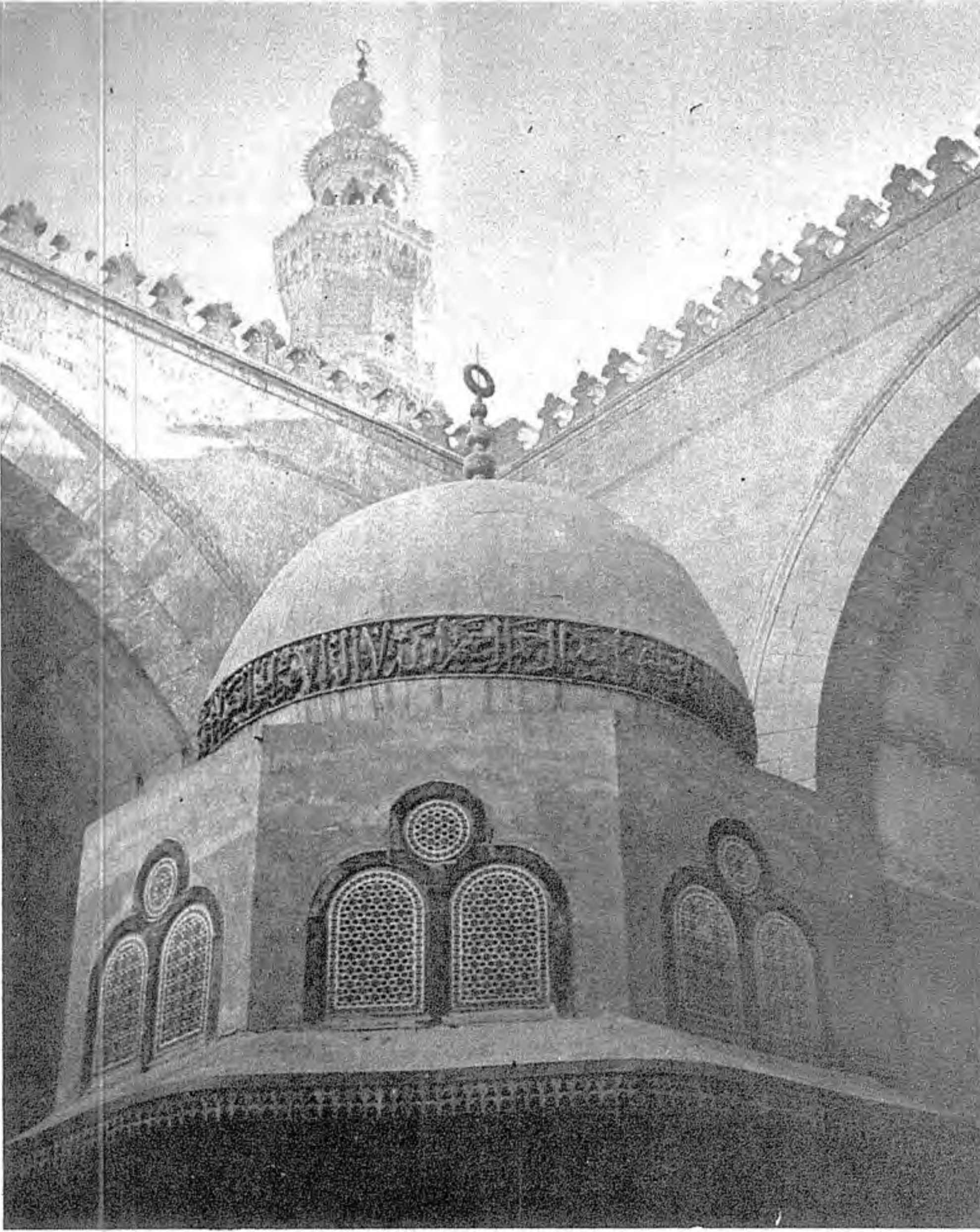
Mescit, **Sahra (Kutsal Kaya)** adı verilen bir kayanın çevresinde kuruldu. Emevi halifesi Ebdülmelik bin Mervan tarafından 691'de yaptırıldığı sanılır.

Kubbetüssahra, gerek düzeni gerekse dekoru bakımından hıristiyan yapı üslubuna bağlıdır. Sekizgen bir alana oturan yapı, Kutsal Kaya'nın üstüne gelen bir kubbe ile örtülüdür. Kubbenin kasnağı dört ayak ve oniki sütuna dayanır. Mescidin dört kapısı vardır; doğuda **Rabünnebbi Davud** (Davud peygamber kapısı); batıda **Babülgarb** (Batı kapısı); kuzeyde **Babülcenne** (cennet kapısı); güneyde **Babülkıble** (Kıble kapısı). Bronzla kaplı bu ahşap kapılar üzerinde kûfi yazılar vardır. Mescidin kuzeybatısında, **Kıbletülenbiya** (Peygamberler kıblesi) adı verilen bir mihrap yer alır.

Kübbetüssahra birçok onarım görmüştür. Kubbe 846 ve 1016'da iki kez çökmüş ve yeniden yapılmıştır. 1099'da haçlılar Kübbetüssahra'yı ele geçirerek duvarlarına aziz resimleri astılar, Kutsal Taş'ın üzerine mermerden bir mihrap yaptılar. Ama, Salahaddin Eyyubi 1137'de ülkeyi ele geçirince Hıristiyanlıkla ilgili tüm eşyayı ve aziz resimlerini ortadan kaldırdı.

Kübbetüssahra, müslümanların ve musevilerin kutsal saydıkları bir yerdir: İbrahim peygamber burada kurban kesmiştir; Süleyman'ın mihrabının, Yakub'un Beytüllahm'nin, Yebûsi Aravna'nın harmanının burada olduğu söylenir. Kubbetüssahra'da cennete giden bir yol bulunduğuna, Nuh peygamberin gemisinin Tufan'dan sonra Kutsal Kaya üstüne indiğine, Adem yaratılmadan önce meleklerin bu kayayı ziyaret ettiklerine, kayanın altında büyük bir mağara bulunduğuna ve ölü ruhların bu mağarada toplandığına inanılır. Ayrıca, Hz. Muhammed'in Mirac'a çıkarken Burak'a binmek için bastığı taş (Hz. Muhammed'in ayak izi bu taş üzerinde kalmıştır.), Hz. Muhammed'in ve Ömer'in bayrakları, Hz. İbrahim'in kurban ettiği koçun boynuzu, Hamza'nın kalkanı, İran hükümdarı Husrev'in tacı ve çok değerli bir inci de Kubbetüssahra'da saklanmaktadır. Kubbetüssahra'daki kutsal eşyalar sandıklar içinde

saklanır. Bu sandıkların tozları şifalı sayıldığından yılda bir kez alınır ve ziyaretçilere satılır. Emeviler döneminde Kubbetüssahra'da saklanan kutsal eşyaların birçoğu Abbasiler tarafından Kâbe'ye taşınmıştır.

Hasan Medresesi

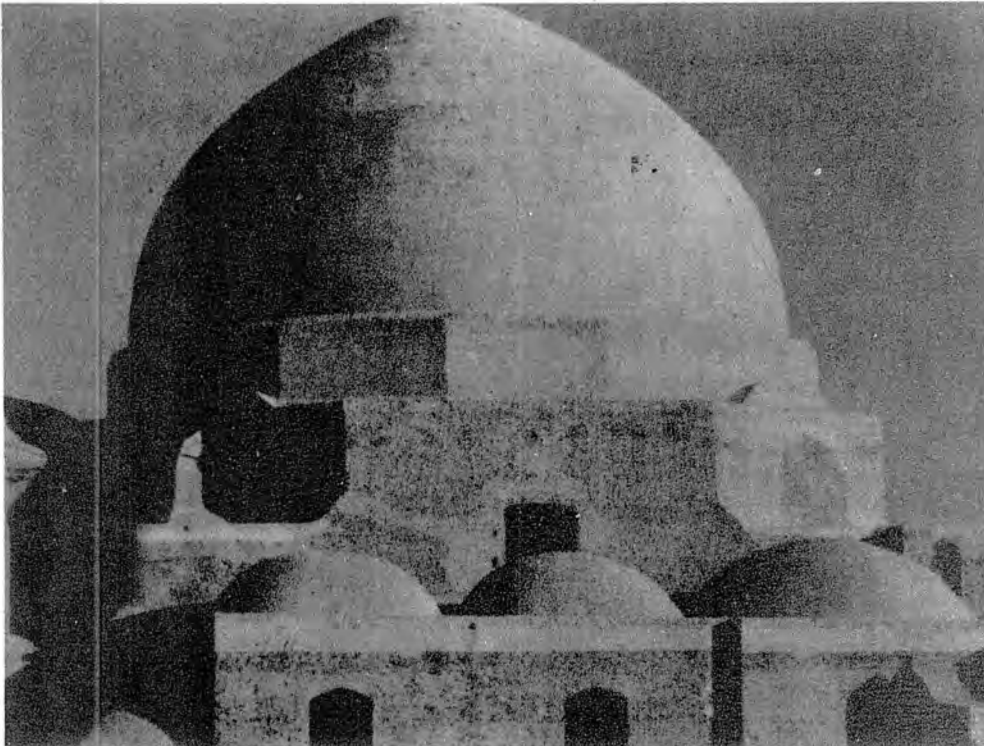
sultan hasan medresesi ve mescidi

Mısır'da, Memluklar döneminde Sultan Hasan tarafından yaptırıldı (1356).

Medresenin avlusu kare biçimindedir. Avlunun her kenarının ortasında birer eyvan görülür. Eyvanların en büyüğü doğudaki mescittir.

İki yanında ince başlıklı sütunlar bulunan mescit mihrabı mermerdendir. Mescidin duvarları mozayikle kaplıdır ve ayetlerden oluşan bir frizle çevrilidir. Mihrabın sağındaki ve solundaki birer kapıyla Sultan Hasan'ın mezarının bulunduğu kubbeli salona girilir.

Boyutları hemen hemen eşit olan öbür eyvanlar birer küçük avluya açılırlar. Öğrencilerin ders görmeleri için bu eyvanlar hücrelere bölünmüştür.

Mescidi Cuma

mescidi cuma

Mescidi Cuma 1072'de İsfahan'da, Selçuklu Sultanı Melikşah adına yaptırıldı. Mescidi Cuma, Abbasi halifesi el Mansur'un 755'te yaptırdığı çok sütunlu camiin yerinde kuruldu. 1121'de Batıniler tarafından yakılan bu cami sonradan yeniden yapıldı. Camiye Selçuklular, İlhanlılar (1310), Muzafferiler, Akkoyunlular ve Safeviler döneminde çeşitli ekler yapıldı. Ama, 1121-1152 yıllarında avluyu kuşatan revakların ortalarına yerleştirilen birer eyvan Mescide Selçuklu eseri görünüşünü kazandırmıştır.

Mescidi Cuma'nın iki tuğla minaresini Akkoyunlu Beyi Uzun Hasan yaptırmıştır.

kutub minar

Kutub Minar Bir Hindu tapınağının parçası olduğu sanılan ve Delhi'deki Türk Memlukları devle-

tinin kurucusu Kutbüddin Aybey'in yaptırdığı çeşitli değişikliklerle oluşturulan bir minaredir. Minarenin camii hemen hemen tümüyle yıkılmıştır. Kırmızı kum taşı ve beyaz mermerden yapılmış bu yivli minarenin üst bölümü yıkılmıştır, ama gene de yüksekliği 74 m'yi bulur. Kutub Minar beş katlıdır. Üst kata 376 basamakla çıkılır; şerefeleri çok süslüdür.

1368'de Kutub Minar'a düşen bir yıldırım minareyi hemen bütünüyle yıkınca Firuz Şah yeniden yaptırdı. Minare, 1782 ve 1803 depremlerinden de zarar görmüş, ama 1829'da onarılmıştır.

bibi hanım camii

Timurleng'in karısı Bibi Hanım'ın Semerkant'ta yaptırdığı cami (1399-1404). Cami, Timurleng dönemi mimarisinin şaheseridir.

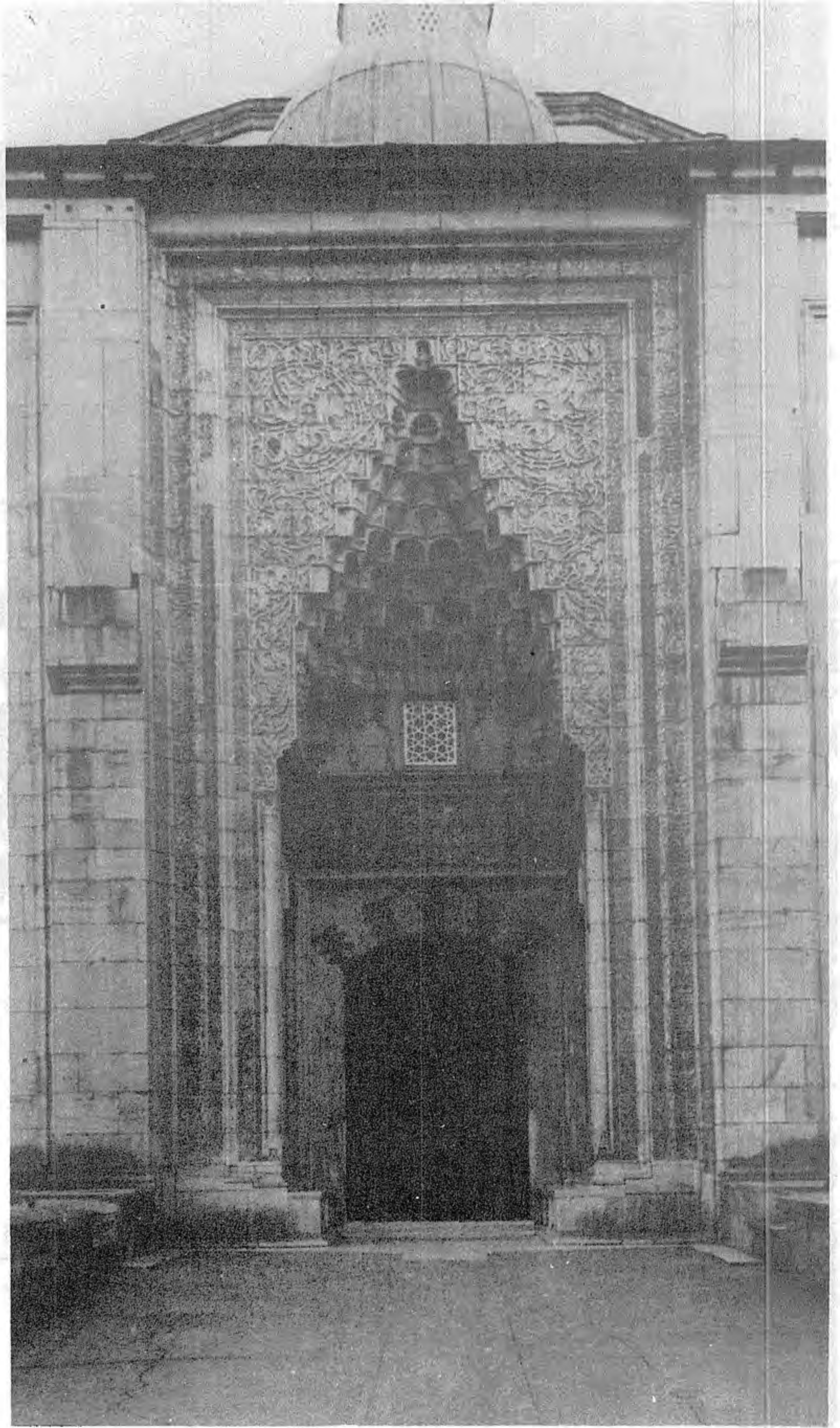
Çok büyük bir avlu çevresinde yer alan caminin, batıda harem bölümü, kuzey ve güney kenarlarında birer mescidi, doğu duvarında bugün sadece biri ayakta olan iki minareli taç kapısı bulunur. Küçük kubbeli revaklar bütün bu yapıları birbirine bağlar. Caminin duvarları, firuze sırlı tuğladan geometrik süslerle ve mavi-beyaz sırlı tuğladan kûfi yazılarla süslüdür.

Kesme taş ve çinilerle süslü taç kapı, 41 metre yüksekliğe ulaşır ve kubbenin bir bölümünün görülmesini engeller.

bursa yeşil camii

Yapımına Çelebi Mehmed'in emriyle mimar Hacı İvaz başladı (1413); ama cami ancak Murad II döneminde bitirebildi (1424). Bununla birlikte bazı süslemeleri hâlâ yarımdır.

Sadece ön cephesine bakmak, caminin XV.yy. mimarisinden çok farklı bir mimari anlayışla yapıldığını göstermeye yeter. Önce, cephenin ortasında, hataî ve rumî şeritlerle çevrelenmiş, mukarnas ve filiz kıvrımlarıyla zenginleştirilmiş bir taç kapı vardır. Taç kapının iki yanında, herbiri dikdörtgen çerçeveler içine alınmış dört pencere yer alır.

Bursa Yeşil camii

Bugünkü biçimiyle caminin son cemaat yeri yoktur. Bununla birlikte, son cemaat yerinin kemerlerini taşıyacak konsollar ve üzengiler yapılmıştır; bu durum, son cemaat yerinin yapımından son anda vazgeçildiğini gösterir.

Ters T planlı caminin içi sekiz mekâna ayrılır. Esas mekânın ortasında güzel bir şadırvan yer alır. Yapı, kesme taş ve mermerdendir.

İkinci katta, ortada, padişah mahfili, onun iki yanında saray daireleri ve alt katta da saray adamları için yapılmış mahfiller vardır.

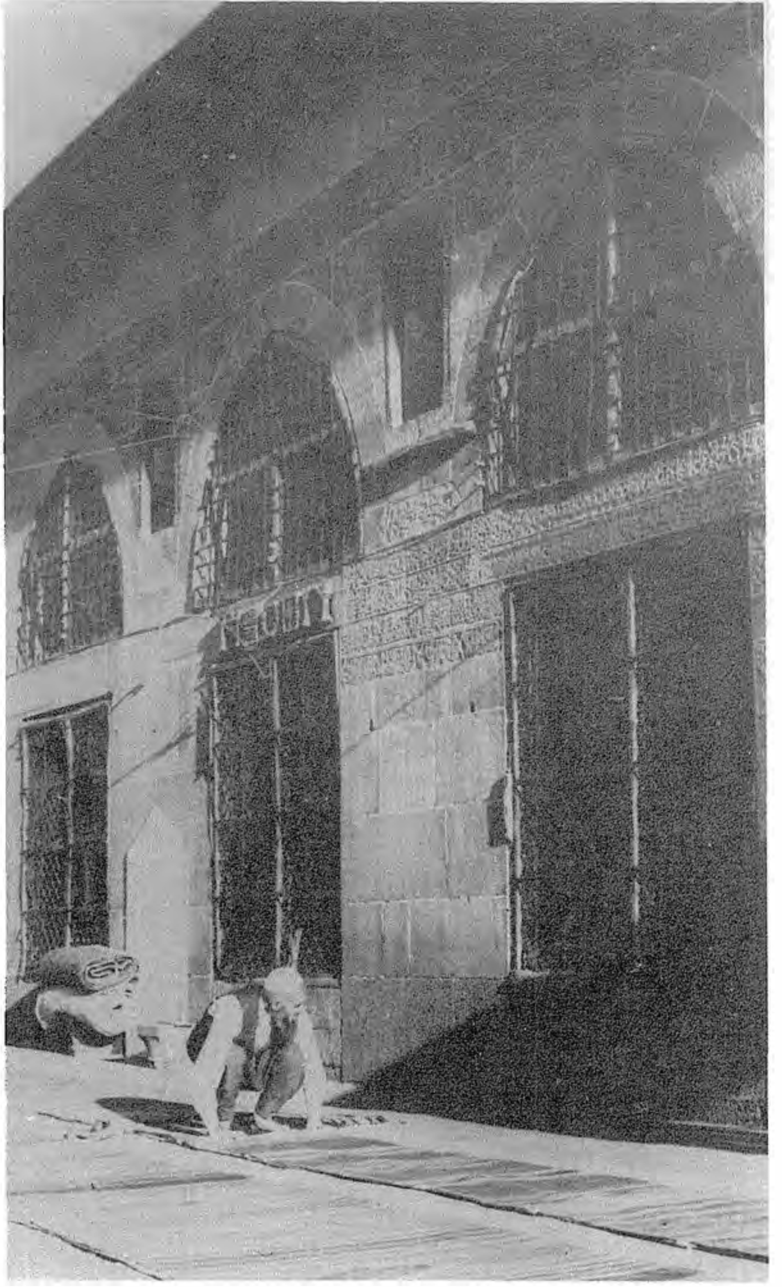
Cami mihrap duvarına paralel olarak sıralanan yedi sütun dizisi, yedi sahnı birbirinden ayırır.

Caminin gerçek ünü çinilerinden gelir.

Cami içindeki bütün duvarlar

Eski Malatya camii

Diyarbakır Ulu camii

koyu yeşil, açık ve koyu mavi çinilerle kaplıdır. 10 metre yüksekliğindeki eski mihrap (1889'da bir de mermer mihrap yerleştirildi), açık ve koyu mavi, beyaz, siyah ve altın renkli çinilerle kaplıdır. Eski mihrap ve mimber büyük bir sanat şaheseridir. Bordürlerin alt yanındaki çini mozayikler döküldüğünden, yerlerine kalem işleri yapılmıştır.

Hünkâr mahfili zengin bir bordürle, kitabelerle ve altıgen yeşil çinilerle kaplıdır. Mahfilin tavanı zengin motiflerle bezenmiştir.

Caminin çinilerini Mehmed Mecnun, nakışlarını İlyas Ali oğlu Ali, tahta işlerini Tebrizli Ahmet yapmıştır.

Caminin iki minaresi vardır ve bunlar camiden yüzyıllarca sonra yapılmıştır. Yeşil caminin mermer levhalarla örtülü dışı — özellikle ön cephesi bakımından — en az içi kadar güzeldir.

malatya ulu camii

Yapım tarihi kesin değildir. 1274'teki onarımdan sonra bugünkü biçimini aldı. Malatya Ulucami-i'nde, Artuklu camilerinin başlıca özelliği olan yatık dikdörtgen cami tipi bir yana bırakılarak derinlemesine bir mekân gerçekleştirilmiştir.

Caminin ortasında bir avlu, çinilerle süslenmiş tuğladan yapılmış bir eyvan, mihrabın önünde tuğladan bir kuvve vardır. Tuğla süslemeler ve kubbe İran'daki bazı XIII.yy. Selçuklu camilerini anımsatır.

Ulucami'nin güneyinde **Ulucami medresesi** yer alır. Medresenin XIII.yy.'da yapıldığı sanılır. Esas eyvanı ve kapısının batı yanındaki bir oda medresenin ayakta kalan tek bölümüdür.

yıldırım beyazıt camii

Bursa'da, yapımına Yıldırım Bayezid devrinde başlanan ve Çelebi Mehmed devrinde tamamlanan külliyenin en önemli yapısıdır.

Cephedeki beş gözlü revakın ortasındaki bir kapıdan önce bir dehlize, sonra da orta sahına girilir. Orta sahından kubbe yönüne doğru ilerlenirse büyük bir kemerle ayrılan ikinci bir sahına geçilir.

Girişteki dehlizin iki yanında, hastalara bekleme odası olarak yapılmış ikişer hücre vardır. Ortadaki eyvanın uzun kenarlarında revaklar yer alır. Revakların gerisindeyse bir hücre dizisi görülür.

Külliyenin mermer kapılı türbesi, sekizgen kasnak üzerine oturtulan bir kubbeyle örtülüdür. Tür-

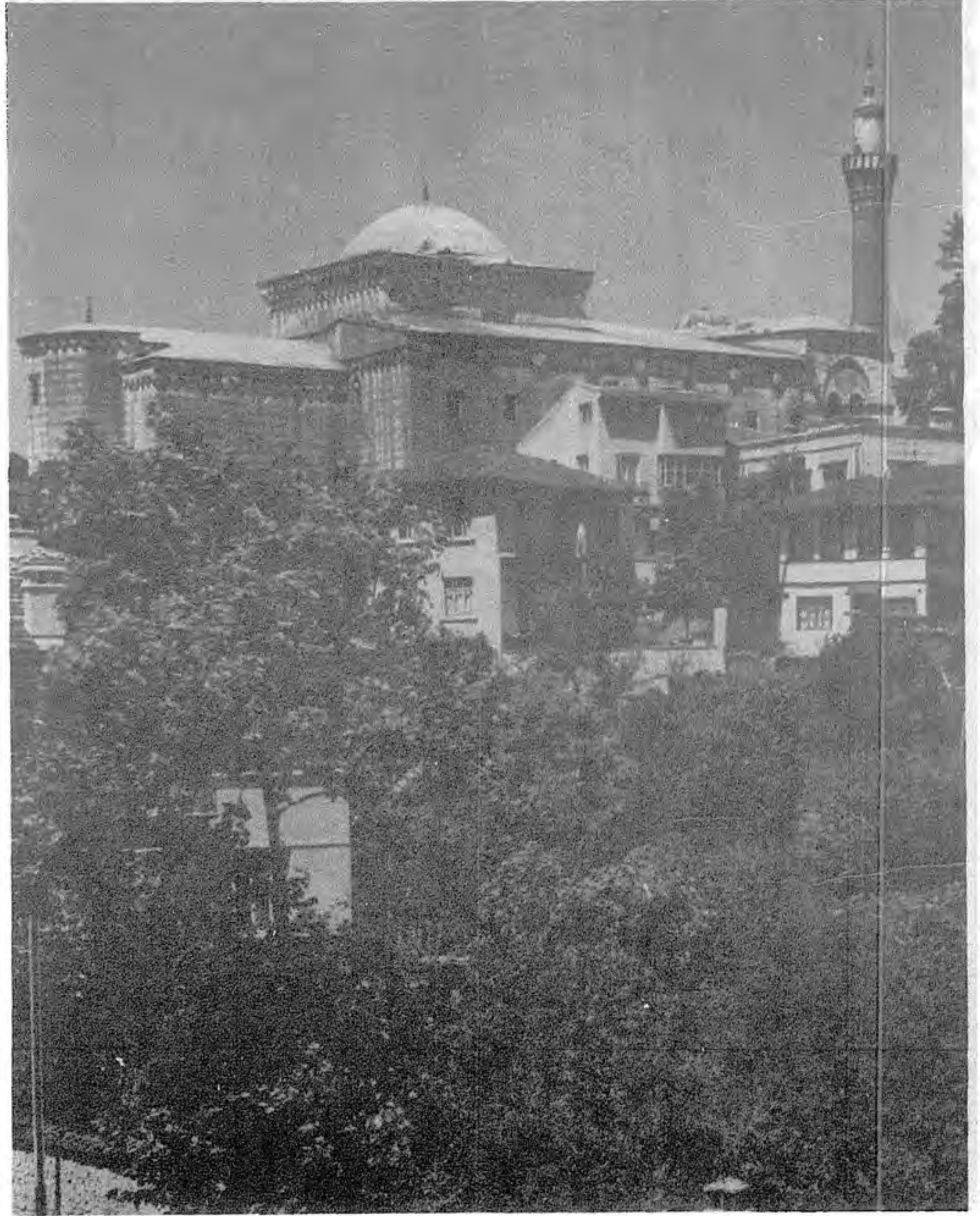
bedeki 5 sandukadan, pirinç parmaklıkla çevrili olanı Yıldırım Bayezid'indir.

muradiye camii

İkinci Murad camii adı da verilen bu cami 1424-1426 arasında Murad II tarafından yaptırıldı.

Caminin planı, sahınlar nedeniyle ters T biçimindedir. Büyük bir kemer, ortadaki sahınla mihrap yönündeki mekânı birbirinden ayırır. Ana ve yan sahınlar kubbeyle örtülüdür. Kubbenin iki yanında birer minare vardır. Daha yakın dönemde yapılmış olan minare ahşap külahlıdır ve firuze renginde sırlı çini tuğlalarla örtülüdür.

Cami önündeki büyük cemaat yerini örten kubbelerin yüksekliği sahınları örten kubbelerle aynıdır. Bu durum iki mekân arasında bir kesiklik meydana gelmemesini sağlar.

Muradiye camii

murad camii ve medresesi

Murad I'in Bursa'da, Çekirge'de yaptırdığı cami ve medrese (1363). Yapının birinci katı cami, ikinci katı medresedir.

Yapı, planı bakımından Selçuklu medreselerine benzer; aradaki en önemli fark, Selçuklu medreselerindeki avluya karşılık orta holün iç yanında üç eyvan bulunmasıdır.

Medresenin üstü onaltıgen kasnak üzerine oturtulmuş bir kubbeyle örtülüdür. Koridorun sağında ve solunda altışar hücre vardır. Üst kat koridorlarındaki caminin içine bakan pencereleri daha sonra örülmüş ve son cemaat yerinin üstüne ikinci bir revak eklenmiştir.

Yapının ana malzemesi kesme taş, tuğla ve taştır. Minare, caminin kuzeydoğu köşesidir.

Murad camii ve medresesi, yapım biçimi, revakları ve ölçülü süslemeleri bakımından Osmanlı sanatının en güzel örneklerinden biridir.

alaeddin camii

Alâeddin Camii, Konya'da Alâeddin Keykubat I döneminde Alâeddin tepesinde yapıldı.

Yapı üç bölüme ayrılır: ortadaki bölüme Sultan Rükneddin Mesud zamanında başlandı (1155). Yanlardaki bölümlerin yapımınaysa Keykavus I döneminde başlandı ve Alâeddin Keykubad I döneminde tamamlandı. Caminin mimarı Muhammed bin Havlan-el-Dımışkî'dir.

Caminin büyük avlusunu yüksek duvarlar çevirir. Taç kapı, kubbeli orta bölümün karşısındadır. Yapının sağ ve sol kanatları düz çatıyla örtülüdür. Düz çatılı bölümlerin içindeki sütunlar eski yunan, roma ve hıristiyan yapılarından getirilmiştir.

Caminin sanat yönünden en değerli bölümleri, kakma çinilerle kaplı kubbesi, mihrabı, ahşap mimberi ve taç kapısıdır.

Mihrabın alt bölümü harap olduğundan yerine bir başkası yerleştirilmiştir; ama yeni yerleştirilen mermer mihrap camiinin üslubuna uygun düşmez.

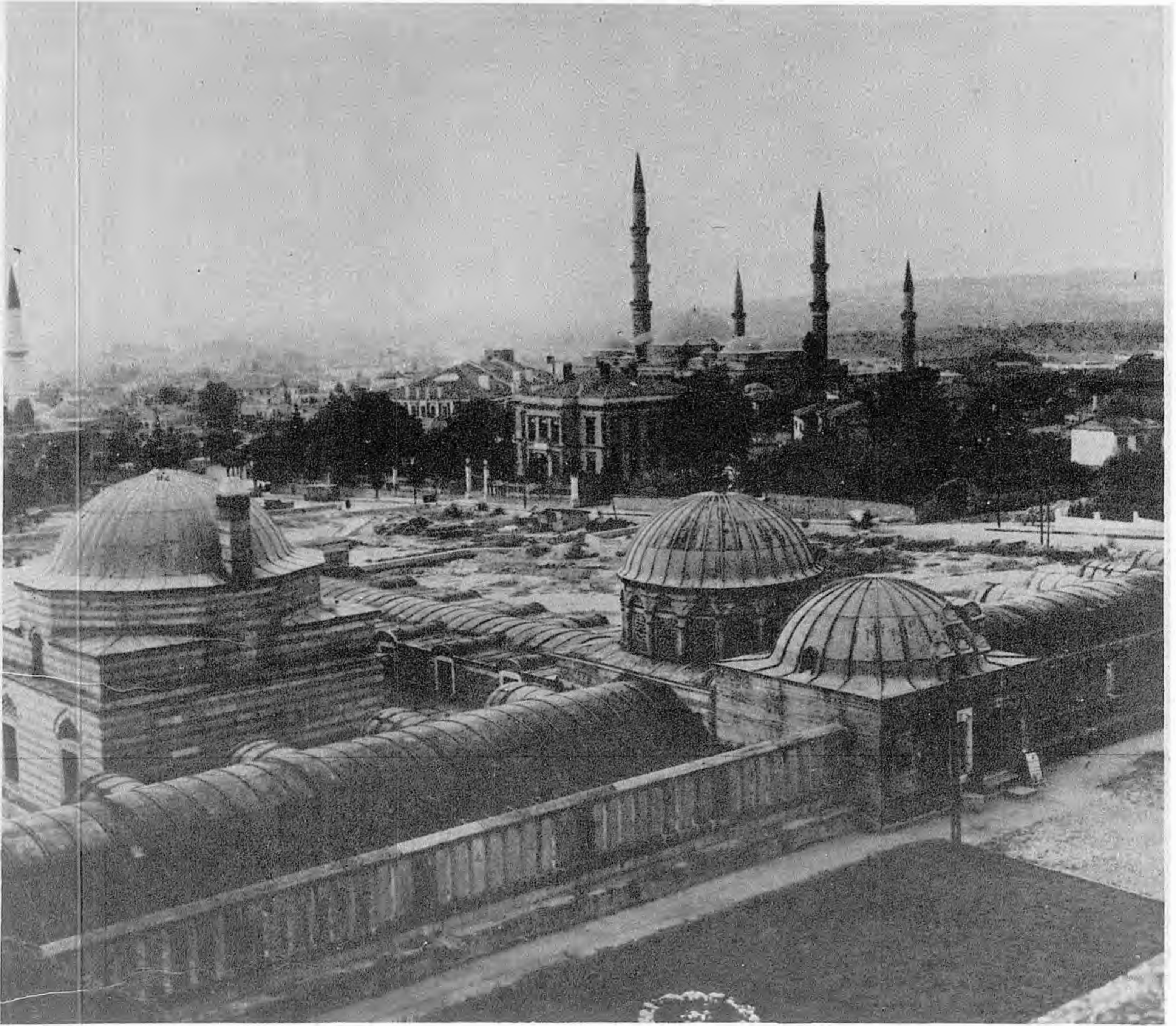
Taç yapının üst kesimi iki renk taşla örtülmüş ve gösterişli biçimde süslenmiştir.

Mimber 1155 yılında Ahlat'lı Mekki adında bir usta tarafından yapılmıştır; siyah ağaçtandır ve ince bir işçilikle süslenmiştir. Bu mimber Selçuklu sanatının güzel örneklerinden biridir.

Caminin çinileri Haraç'lı Ömer Yusuf'un eseridir. Caminin avlusunda içlerinde Selçuklu Sultanlarının sandukaları bulunan iki türbe yer alır.

diyarbakır ulu camii

Kentin İslâmların eline geçmesinden sonra, Aziz Thomas kilisesi camiye çevrilmiş ve bugünkü Diyarbakır

Üçşerefeli cami

Ulucamii oluşturulmuştur. Selçuklu Sultanı Melikşah (1091) ve Ebu Şuca Muhammed tarafından iki kez onartılan cami, İnaloğulları döneminde bazı eklerle değişikliğe uğradı. Caminin batı yanındaki Şafi camii Osmanlılar döneminde yapılmıştır (1528).

isabey camii

İsabey Camii, Selçuk'tadır. Aydınoğullarından İsa Bey 1374 yılında yaptırmıştır. Mimarı Dımışklıoğlu Ali'dir.

Caminin revaklarla çevrili avlusuna biri doğu, öbürü batı yönündeki iki taç kapıdan girilir. Bu kapılardan en süslüsü ve güzeli batıdakidir.

Caminin kuzeydoğu ve güney cephelerine özen gösterilmemiştir. Buna karşılık, mermer levhalarla kaplanmış batı cephesi tüm dikkati üzerinde toplar. Batı duvarındaki pencerelerin çerçeveleri de biçim ve boyut yönünden farklıdır. Pencerelerin her biri ayrı ayrı süslenmiştir. Caminin minaresinin yapısı yıkılmıştır.

İsabey camii klasik Osmanlı üslubunun öncülerinden biridir.

üçşerefeli cami

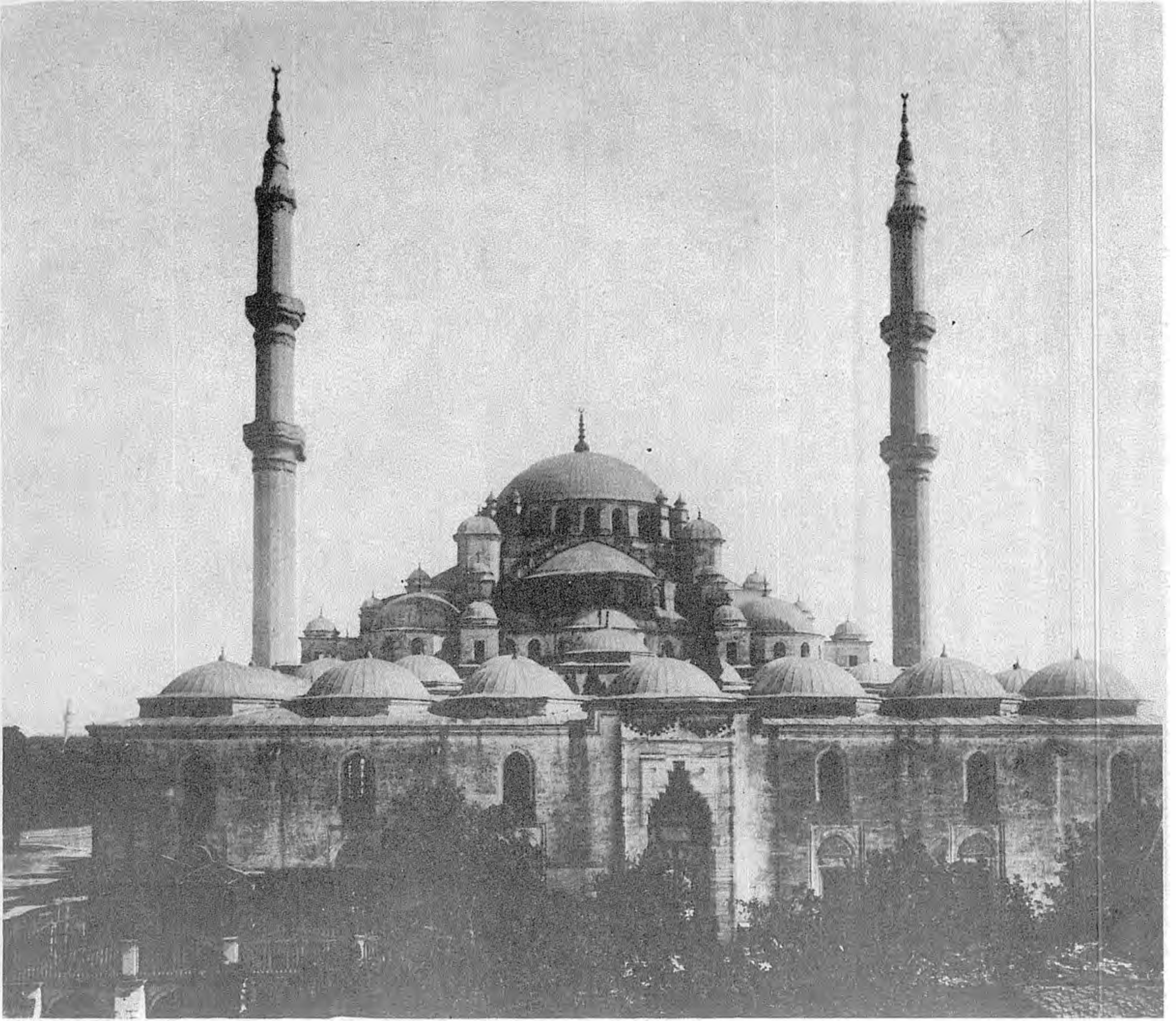
Üçşerefeli Cami Murad II tarafından Edirne'de, 1428-1447 yılları arasında yaptırıldı. Caminin mimarı bilinmemektedir.

Üçşerefeli caminin belirgin özelliklerinden biri, ana mekânın büyük kubbesinin altı ayak üzerine oturmasıdır. Açılma kuvvetine dayanabilmesi için kubbe, sekiz payanda üstüne oturtulmuştur; bu düzen ilk defa bir camide kullanılmıştır. Çapı 24 m'yi bulan ortadaki büyük kubbenin yanlarla ilişkisi zayıftır.

Yan kubbeler ile orta kubbe arasındaki boşluk, süs niteliğindeki küçük bir kubbeyle doldurulmuştur.

Üçşerefeli camiin avlu biçimi de dikkat çekicidir; revaklı iç avlu Osmanlılarda ilk kez bu camide kullanılmıştır.

İlk dört minareli cami, Üçşerefeli camidir. Minareler avlunun dört köşesinde yer alır. Camiye adını veren üç şerefeli minare, caminin güneybatı köşesindedir ve mi-

Fatih camii

narelerin en büyüğüdür.

Üçşerefeli cami, Osmanlı mimarisinin dönüm noktalarından biridir.

fatih camii

Fatih Camii, İstanbul'da, Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırıldı (1467-1470). Caminin mimarı Sinaüddin Yusuf bin Abdullah'tır.

Geniş bir külliyenin ortasında yer alan Fatih caminin planı anıtsal cami tipindedir. Bir bölümü yıkılmış, bir bölümüyse günümüze dek gelebilmiş olan Fatih külliyesi, Fatih camii, okul, kütüphane, imaret, kervansaray, 16 medrese, tabhane, darüşşifa ve hamamdan meydana geliyordu.

Külliye, Osmanlı devletinin Fatih dönemindeki düzenini, ulaştığı düzeyi açıkça ortaya koyar. Fatih camii ise Osmanlı mimarisine getirdiği yeniliklerle ve mimari gelişmenin izlediği yolu göstermesiyle büyük önem taşır.

Fatih camii, deprem nedeniyle harap olunca 1766'da Mustafa III döneminde onarıldı. Onarımı mimar Mehmed Tahir Ağa yaptı (1767-1771). İlk camiden bugüne sadece, şadırvan (sekiz köşelidir), şadırvan avlusunun üç duvarı, taç kapı, minarelerin birinci şerefeye dek olan bölümü, mihrap ve çevre duvarlarının bir bölümü kalmıştır. Camideki kemerler genellikle kırmızı taş ve beyaz mermerle işlenmiştir; ama mihverdekilerde yeşil taş kullanılmıştır.

Revak sütunlarının 8'i yeşil, 2'si pembe, 2'si esmer granittir. Son cemaat yerindeki sütunların bazıları mısır granitidir. Başlıkların ve kaidelerin tümü mermerdendir. Cami avlusunun üç kapısı vardır.

Oniki dilimli olan minare, cami ile uyumlu bir biçimde birleşmiştir. Minarelerin taş külahları XIX. yy. sonunda yapılmıştır.

Camide görülen adi pencereler, alçı pencerelerin harap olmasından sonra yerleştirilmiştir.

Mimar Tahir Ağa, onarımı sırasında, eski caminin klasik parçalarını kendi çağının barok parçalarıyla iyi bir biçimde birleştirmeyi başarmıştır. Süsleme olarak bugün eski camiden sadece mermer oymalar ve iki çini pano kalmıştır.

Cami avlusundaki yangın havuzu Mahmud II döneminde yapılmıştır (1825).

Şehzade camii

şehzade camii

Şehzade Camiini, Kanunî Sultan Süleyman, oğlu Şehzade Mehmed'-in ölümü (1543) üstüne, Mimar Sinan'a yaptırmıştır (1543-1548)

Mimar Sinan'ın ilk önemli eseri olan bu cami, imaret. tabhane, okul, medrese ve türbeden oluşan bir külliyenin içinde yer alır.

Cami üç bölümden meydana gelir; dış avlu, iç avlu ve asıl cami. Dış avlunun 5, iç avlunun ise 3 kapısı vardır. 16 kubbeyle örtülmüş bir revak iç avluyu çepeçevre sarar. İç avlunun ortasında 8 köşeli bir şadırvan bulunur.

Cami, her kenarı 38 m olan bir karedir. 18,42'm çapındaki merkez kubbe ve bu kubbenin dört yanındaki dört yarım kubbe camiyi örter. Bu yarım kubbeler dört büyük kemere, kemerler de sekiz köşeli dört filayağa dayanır; ayrıca, yarım kubbeler de ikişer yarım kubbeyle genişletilmistir.

Şehzade camiinin çevresinde birçok türbe yer alır; Şehzademehmet türbesi, Rüstempaşa türbesi, Şehzademahmut türbesi, Haticesultan türbesi, Fatmasultan türbesi, İbrahimağa türbesi, Destarî Mustafapaşa türbesi.

Şehzademehmet türbesi, Rüstempaşa türbesi ve Şehzademahmut türbesi Mimar Sinan'ın eseridir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mehmet için yaptırdığı türbe, cami ile aynı döneme raslar. Türbenin planı sekizgendir. Türbenin içi çeşitli renkte ve desende çinilerle örtülüdür.

manisa ulu camii

Manisa Ulucamii, Saruhanoğullarından Muzafferüddin İshak bin Fahrüddin İlyas Bey tarafından yaptırıldı (1376). Caminin, boyutları (avlusuyla birlikte) 36,55 m. X 32,92'yi bulur. 15,30 m X 30 m boyutlarındaki harem bölümü bir kubbeyle örtülüdür; bu kubbenin çapı ise 10,30 m'dir. Ortadaki kubbenin sağında ve solunda, bizans başlıklı sütunlara dayanan sivri kemerleri küçük kubbeler örter.

Minare, caminin batı yönünde yer alır. Kısa, kalın gövdeli ve mor, mavi, sarı ve yeşil sırlı tuğla ile süslü minare, camiye bitişik olan medresenin kuzeydoğu köşesinde yükselir.

XIV. yy. Beylikler dönemi sanatının en iyi örneği olan Manisa Ulucamii, Osmanlı camilerinin temel örneği olan Edirne'deki üçşerefeli camiyi hazırlamıştır.

bursa ulu camii

Yıldırım Bayezid'in Bursa'da yaptırdığı cami (1395-1399).

Bursa'nın en büyük boyutlu mimarlık eseridir (65 metreX56 metre). Mimar Rüstem tarafından ya-

pıldığı sanılır.

Cami, 12 paye aracılığıyla 5 sahına ayrılır. Kapsadığı yirmi kare mekânın herbiri 10,60 metre çapında bir kubbeyle örtülüdür. Sahınlar, yapının dış yüzünde, sivri kemerli nişlerle ortaya konmuştur. Orta sahının taç kapıdan sonraki ikinci kubbesi camekânla örtülüdür ve altında onaltı köşeli bir şadırvan vardır. Kur'an okumaya ayrılan sofalar şadırvanı çevreler.

Mihrabın her iki yanında birer küçük sütun görülür. Mimber, sekiz köşeli küçük çerçevelerden oluşur. Ceviz ağacından yapılan bu çerçeveler kabartma dallarla süslenmiştir.

Cephedeki pencereler sivri kemerler içindedir. Kubbe kasnaklarına pencereler açılmıştır.

Caminin iki minaresi vardır ve bunlar ön cephenin iki köşesindedir.

eyüpsultan camii

İstanbul'da, Haliç'te cami 668 - 669 yıllarında İstanbul'u kuşatan İslâm ordusunun savaşçılarından Eyyub El-Ensari'nin (ölümü 672) gömülü olduğu sanılan yerde yaptırıldı. Sultan Mehmed II, İstanbul'u kuşattığı sırada, üzerinde «Kabr-i Eba Eyyub» yazılı bir taş bulununca bir cami ile bir türbe yaptırdı. 1458'de yapılan cami yıkılınca, Selim III döneminde, Uzun Hüseyin Efendi camiyi yeniden yaptırdı (1798-1800). Daha sonraları birçok kez onarılan caminin iki avlusu vardır. Dış avluya kuzey ve güneydeki iki kapıyla girilir. Kuzeydeki kapıdan girilince, bir rampa aracılığıyla bir asma kata çıkılır ve buradan da padişah mahfiline girilir. Dış avluda açık türbe ve mezarlara ve sekiz mermer sütuna dayanan, alçak saçaklı kubbeyle örtülü bir şadırvana raslanır.

İç avlunun üç kapısından biri anıtsal görünümdedir. İç avludaki 13 kubbe, 12 sütun üzerine oturtulmuştur. Caminin planı dikdörtgendir. Ana kubbe kemerler üzerine, kemerler de iki filayağı ile altı sütun üzerine oturtulmuştur. Ana kubbeyi sekiz yarım kubbe çevreler. Son cemaat yerinde iki mihrap görülür. Caminin süslemeleri pek önemli değildir; mermer mihrap çinisizdir; mermer mimber ve kürsü yaldızla süslenmiştir.

Caminin iki minaresi vardır.

Laleli camii

Eyüpsultan camii

eyüpsultan türbesi

Eyüpsultan camiinin cevre duvarları içinde yer alır. Türbe, 1458'de, kefeki taşından yapıldı. Sekiz köşeli ve tek kubbelidir. Türbedeki şamdanlar ve gümüş şebeke son dönemlerden kalmadır.

Eyüpsultan türbesi, yüzyıllar boyunca, müslümanların akın akın ziyarete geldiği kutsal yerlerden biridir ve bu özelliğini bugün de korumaktadır.

mahmutpaşa camii

Fatih Sultan Mehmed'in Sadrazamı Mahmud Paşa'nın İstanbul'da, Mahmud Paşa'da yaptırdığı bir külliyenin parçasıdır. Ama, söz konusu, külliyeden sadece cami ile türbe günümüze dek gelebilmiştir.

Caminin sahını dikdörtgen biçimindedir. Büyük bir kemerle ortadan ikiye ayrılan sahın, büyük kubbelerle örtülüdür. Sahının yanlarındaki kapılar koridorlara açılır. Bu koridorlarda medrese odaları yer alır.

İki büyük kubbe, dış yandan oniki kenarlı kasnak üzerine oturtulmuştur; oysa, öbür kubbelerin kasnakları sekizgendir.

Cami, çeşitli yangınlarda harap olmuş ve birçok onarım görmüştür. Ama onarımlar sırasında camide birçok değişiklik de yapılmıştır; beş kubbeyle örtülen revak XIX. yy.'daki bir onarım sırasında eklenmiştir; ahşap hünkâr mahfili ve minare de sonradan eklenen bölümlerdendir; mimber ve mihrap da XVIII.yy.'dan kalmadır. Cami içindeki nakışlar da yenidir; bu nakışlar eski kalem işleri harap olduğundan 1939'da yapılmıştır.

süleymaniye camii

Kanunî Sultan Süleyman'ın 1550-1557 yılları arasında yaptırdığı cami. İstanbul'da, Süleymaniye'de bulunan caminin mimarı Sinan'dır.

Sinan ikinci önemli eseri olan Süleymaniye'nin yapımına 60 yaşındayken başlamıştır.

Caminin planı kareye yakındır (63mX68m). Ortadaki ana kubbenin yerden yüksekliği 53 m, çapı 25,5 m'dir. Dört büyük payeye oturan ana kubbenin kasnağında otuz iki pencere vardır. Ana kubbenin iki yanına birer yarım kubbe yerleştirilmiştir. Dört büyük payeden güneydekiyle kuzeydeki arasına örülen bir duvar yarım kubbeleri taşır; duvarı ise çok büyük dört sütuna yaslanır. Bu sütunlardan biri Topkapı Sarayı yakınından, ikincisi Kıztaşı'ndan, üçüncüsü İskenderiye'den ve sonuncusu da Baalbek'ten getirilmiştir. Yan sahınlar beş kubbeyle örtülüdür ve bu kubbelerin çapları birbirine eşit değildir.

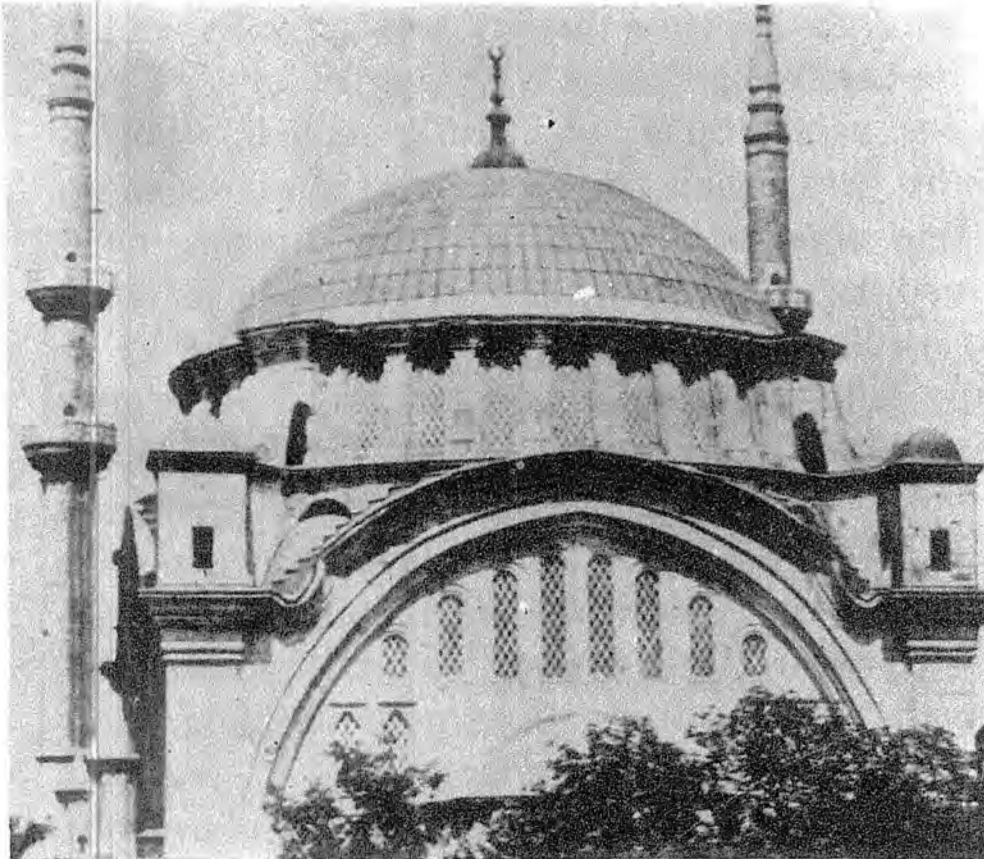
Çok kalabalık bir cemaatin topluca namaz kılmasına olanak veren camiin içi, ana mekânın büyüklüğü ve kubbenin yüksekliğiyle dikkati çeker. Ayrıca Sinan caminin akustik durumuna büyük önem vermiştir; büyük kubbenin bir yanında çıkan hafif bir ses öteki yandan rahatlıkla duyulur.

Hava değiştirme sistemi bakımından da Süleymaniye'nin önemli

Süleymaniye camii

Yeni cami

Nuruosmaniye camii

bir yeri vardır; cümle kapısının iç kesiminde, içeriye ve dışarıya doğru açılan dörder menfez bulunur. Bu menfezlerin tümü aynı anda açılınca, caminin havası hızla temizlenir.

Caminin mimarisinin yanı sıra süslemeleri de çok önemlidir. Mihraptaki çiniler, motifleri, renkleri ve teknikleri açısından XVI.yy.'ın en güzel çini örnekleridir. Ayrıca mihrap çevresi ve duvarlar sureler ve çok renkli süslemelerle bezenmiştir. Mimberin köşelerinde kabartma süsler yer alır. Padişah mahfilindeki mermer işçiliği ve, özellikle, mahfil çevresindeki kafes biçimli şebeke çok ilgi çekicidir. Öte yandan, cami içindeki yazılar, pencerelerdeki oymalar, sedef ve fildiş' kakmalar XVI.yy. sanatının en güzel örneklerini gözler önüne serer.

Caminin dört minaresi vardır. Avlunun dört köşesinde yer alan minarelerden avlunun ön cephesindeki iki minare ikişer şerefeli, öbür ikisiyse üçer şerefelidir. Sinan, camiye dört minare yaparak Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul'un

Beyazıt camii

fethinden sonra tahta geçen dördüncü padişah olduğunu, bu dört minarede yer alan on şerefe ile de onuncu Osmanlı padişahı olduğunu belirtmek istemiştir. Bu minarelerde ilginç bir özellik göze çarpar; minarelerin boyları eşit değildir. Sinan, camiye piramit biçimine benzer bir görünüm kazandırmak için, kubbe yakınındaki minareleri uzun, öbürküleri kısa yapmıştır. Minarelerin gövdesi yivlidir ve yivlerin arası oymalarla süslenmiştir.

Caminin iç avlusuna, biri ön cephede ve ortada, ötekiler yan cephelerde bulunan üç kapıyla girilir. Ortadaki kapı anıtsal bir taç kapı görünümündedir. Bu kapının iki yanında 12 pencere ve birkaç oda vardır. Zemini mermerle kaplı olan iç avluyu 28 kubbeli bir revak çevirir. Revaktaki kubbeler, mermer ve pembe granitten yapılma 28 sütuna dayanır. Revak kubbelerindeki kalem işleri daha sonraki dönemlerde yapılmıştır. Avludaki en önemli süsleme, son cemaat yerindeki 10 pencerenin çini dekorlarıdır.

Avlunun ortasındaki mermer şadırvan, oymaları ve bronz şebekeleriyle dikkati üzerinde toplar. Süleymaniye camii, çevresindeki yapılarla birlikte büyük bir külliye oluşturur. Süleymaniye Külliyesi, İstanbul'da Fatih Külliyesinden sonra kurulan ikinci büyük külliyedir. Külliyedeki başlıca yapılar şunlardır: Dârüttip (tıp öğrenimi yapan medrese), Sıbyan mektebi (ilkokul), Evvel medresesi ve Sani medresesi, Râbi medresesi ve Salis medresesi, Mülâzımlar medresesi, Darüşşifa, imaret, Dârülhadis, Süleymaniye hamamı, Süleymaniye kütüphanesi, Hesap çeşmesi, Kanunî Sultan Süleyman türbesi, Mimar Sinan türbesi, Hurrem Sultan türbesi ve Dârülkurra.

beyazıt camii

Sultan Bayezid II'nin emriyle 1501-1505 yılları arasında, İstanbul'da, Hürriyet Meydanı'nda yapıldı. Mimarı Yakub Şah bin Sultan Şah'tır.

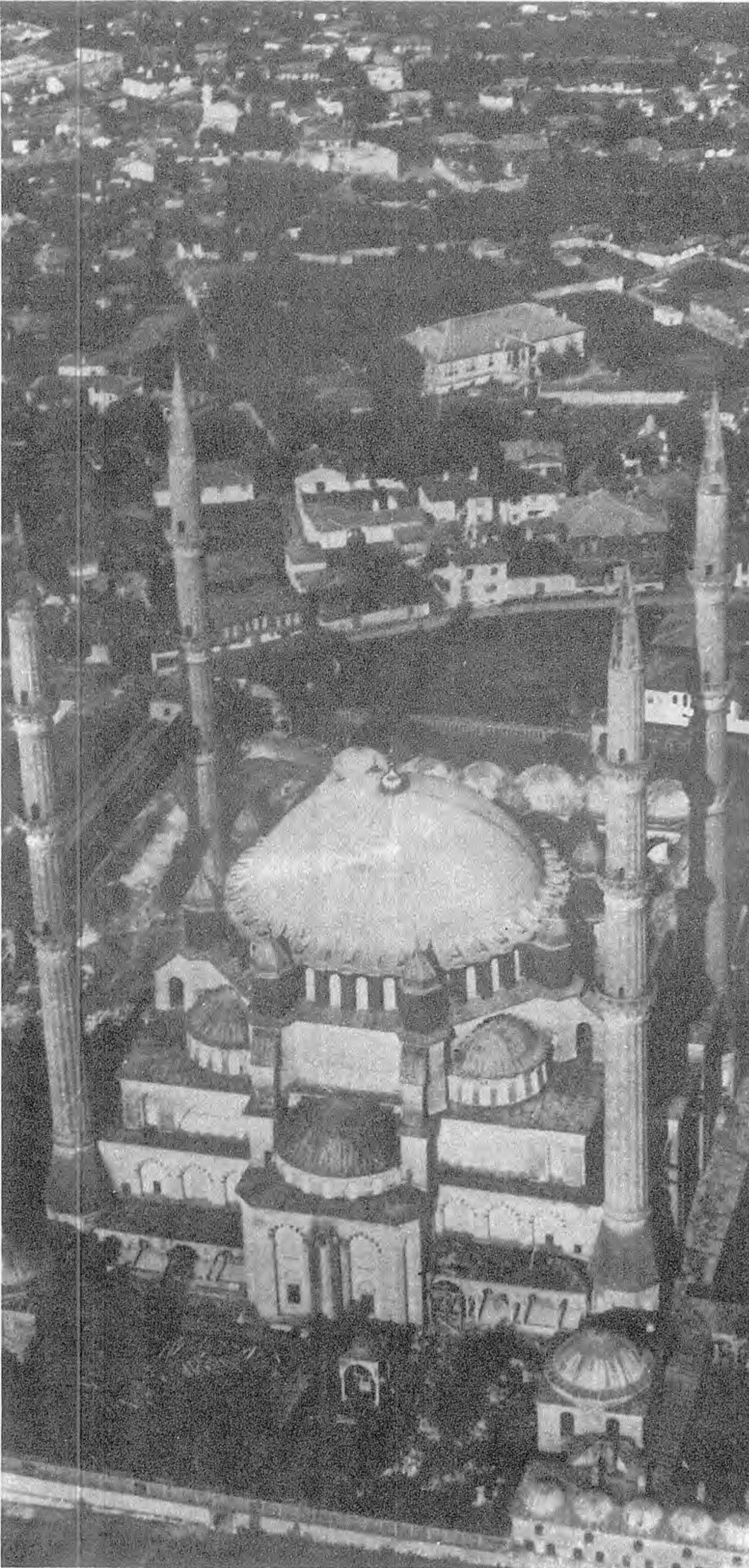
Cami, kare planlıdır. Kubbe, dört fil ayağı aracılığıyla iki kalın direk üstüne oturtulmuştur. Kubbenin doğusunda ve batısında dörder küçük kubbe vardır. Padişah mahfili mermerdendir ve XVIII.yy.' da çinilerle süslenmiştir.

Caminin önünde kare biçimli bir avlu yer alır. Avlu revaklarla çevrilidir ve üç kapıyla dışarı açılır. Üstü yirmidört kubbeyle örtülü olan revakların yirmi sütunu vardır. Sütunlardan altısı granit, onu yeşil somaki, dördü neceftir. Avlu ortasına bir de şadırvan yapılmıştır.

Caminin iki minaresinden güneydeki cami ile birlikte, kuzeydeki ise XIX.yy.'da yapılmıştır. Minarelerin ikisi de tek şerefelidir.

Caminin mihrap duvarı önüne Sultan Selim I, bir türbe yaptırmıştır. Sekizgen gövdeli yapının üstü kubbeyle örtülüdür ve önünde revaklı bir giriş bölümü yer almaktadır.

Beyazıt camii, Osmanlılarda anıtsal cami tipine geçişi gösteren en iyi örneklerden biridir.

Selimiye camii (Edirne)

selimiye camii

Selim II'nin Edirne'de yaptırdığı bu caminin mimarı Sinan'dır. Cami, 43,28 metre yüksekliğinde ve 31,28 metre çapında büyük bir ana kubbeyle örtülüdür. 8 ayağa dayanan bu ana kubbe 6 metre genişliğindeki kemerlerle birbirine bağlanır. Ayaklar, köşelerde, küçük kubbelerle devam eder.

Selimiye'nin süslemeleri de oldukça zengindir. Mimber mermerdendir ve ince bir işçilikle yapılmıştır. Alt kat pencerelerinin kalınlıkları, mihrap duvarı, mimberin külahı ve arkası çinilerle kaplıdır. Mihrap duvarındaki panolar, renkleri ve kompozisyonları bakımından Osmanlı çini sanatının en önde gelen örnekleri arasında yer alır. (Mahfilin bütün duvarları yarıya kadar çiniyle kaplıdır). Padişah mahfilindeki çiniler de çok güzeldir. Ama camideki çinilerin bazılarını Osmanlı-Rus savaşı sırasında (1877-1878) Rus generali Skobelef söktürerek Moskova'ya taşıttı. Bu çinilerin boş kalan yerleri daha sonra boya ile örtüldü.

Cümle kapısı, mermerlerle süslenmiştir. Avlu kapısı bile inci işçiliğiyle dikkati çekmektedir.

Caminin dört köşesinde, 70,89 metre yüksekliğinde minareler vardır. Üçer şerefeli olan minarelerden cümle kapısının iki yanına raslayanların şerefelerine ayrı ayrı merdivenlerden çıkılır. Öteki minarelerin şerefelerinin merdiveni ise ortaktır. Süleymaniye ve Fatih camileri gibi Selimiyede bir külliyenin içinde yer alır.

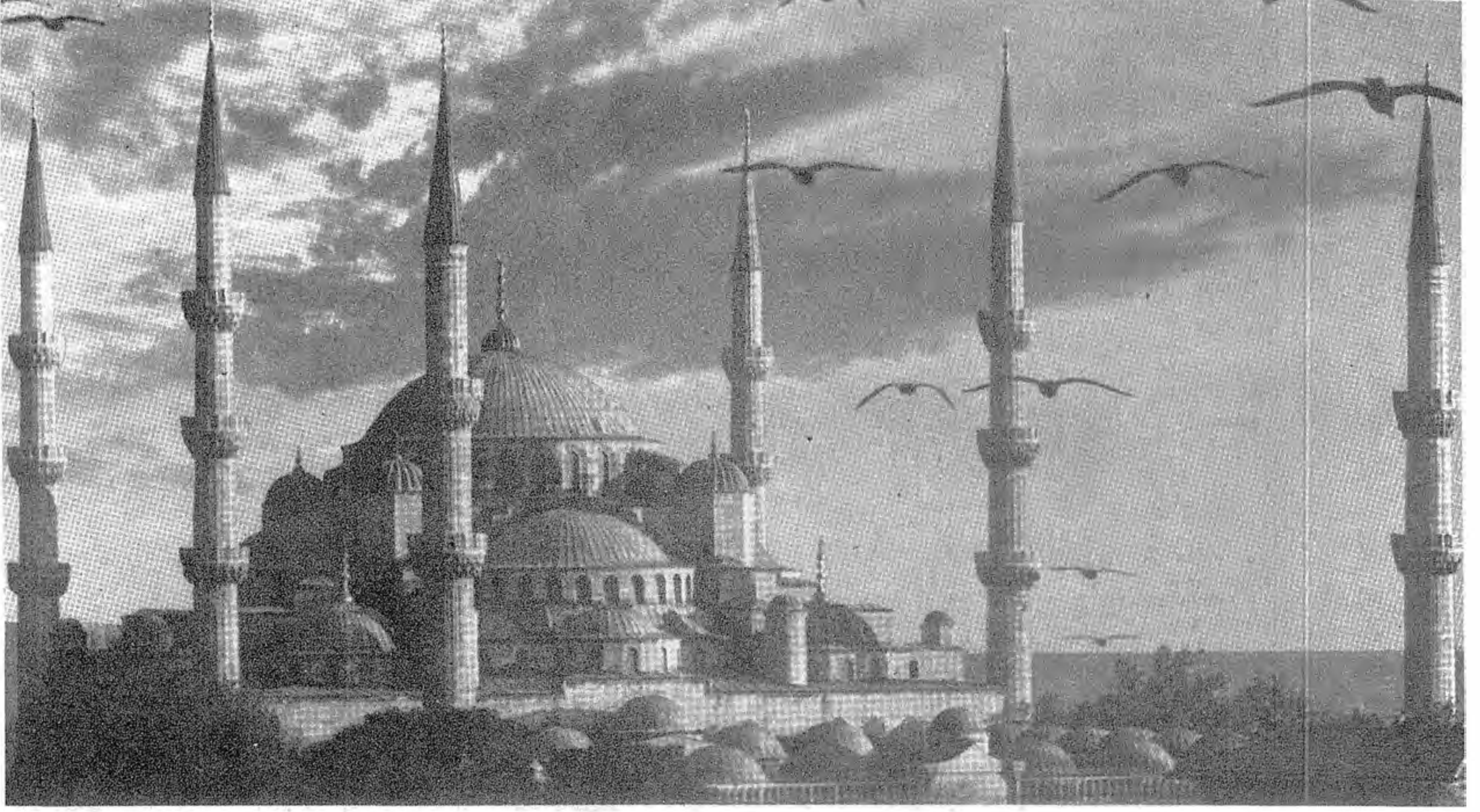
Taş duvarlarla çevrili geniş avlusunun içinde dârülhadis, dârülhaussa, dârülsıbyan, ve medrese gibi bölümler göze çarpar.

Selimiye camii, yükseklik, büyüklük ve ışık oranlarındaki uyumuyla dünyanın en ünlü mimarlık eserleri arasında yer alır.

nuruosmaniye camii

Yapımına Mahmud I döneminde başlanan (1748) ve Osman III zamanında bitirilen (1755) cami, İstanbul'da, Nuruosmaniye'dedir. Caminin mimarlığını Mustafa Ağa, mimar yardımcılığını Simon kalfa yaptı.

Cami, set üstüne yapılmış kavisli bir avlu ile tek büyük kubbeli

Sultanahmet camii

bir sahından oluşur. Temelinde su çıktığı için yapının tabanı kemerlerle desteklenen bir bodrum üzerine oturtulmuştur. Nuruosmaniye, yuvarlak biçimlere önem veren barok üslubunun Türkiye'deki ilk önemli örneğidir. Sahının yarım kubbe ile örtülü kıble tarafındaki mihrap bölümü, kilise absislerine benzeyen biçimde yapıdan dışarıya taşan büyük ve yuvarlak bir hücre görünümündedir. Sahında, üst üste 5 sıra halinde dizilmiş 174 pencere vardır; pencerelerin birbirlerine uzaklığı çok azdır. Kubbede yer alan 32 pencerenin 4'ü sağırdır. İki sıra kalın ve çıkıntılı korniş, sahının iç duvarlarını üç bölüme ayırır. Mihrabın sağında bir mahfil, solunda ise bir mahfil ve bir mermer mimber bulunur. Mihrabın sağından başlayan ve bir friz biçiminde bütün sahını dolaşan Fatiha suresi camiye ayrı bir hava verir.

Caminin avlusunda mimar Mustafa Ağa klasik planın kalıplarından bütünüyle ayrılarak, revakları oniki sütuna dayanan ve ondört kubbe ile örtülen yarım daire biçiminde bir avlu yapmıştır. Dış avludan sonra, onbir basamaklı bir merdivenle iç avluya geçilir. Dokuz kubbeyle örtülü olan iç avlunun üç kapısı vardır. Son cemaat yeri camiye bitişiktir ve 5 kemer ile 5 kubbe kapsar. Son cemaat yerinin sağında ve solunda yer alan ikişer şerefeli iki minarenin alt gövdeleri çubukludur. Minare külahları taştandır.

Nuruosmaniye camii, medrese, imaret, türbe, sebil, çeşme ve kütüphaneden oluşan külliyenin bir parçasıdır.

sultanahmet camii

Mavi cami adıyla da bilinen Sultanahmet camiini Ahmed I yaptırdı: 1609-1620. Caminin mimarı Sedefkâr Mehmed Ağa'dır.

Cami, 74 metre çapında, 43 metre yüksekliğinde bir ana kubbeyle örtülüdür. Ana kubbeyi, dört büyük kemer aracılığıyla dört büyük filayağı taşır. Aşağıdan yukarıya doğru yivli olan bu filayakların her biri 5 metre çapındadır.

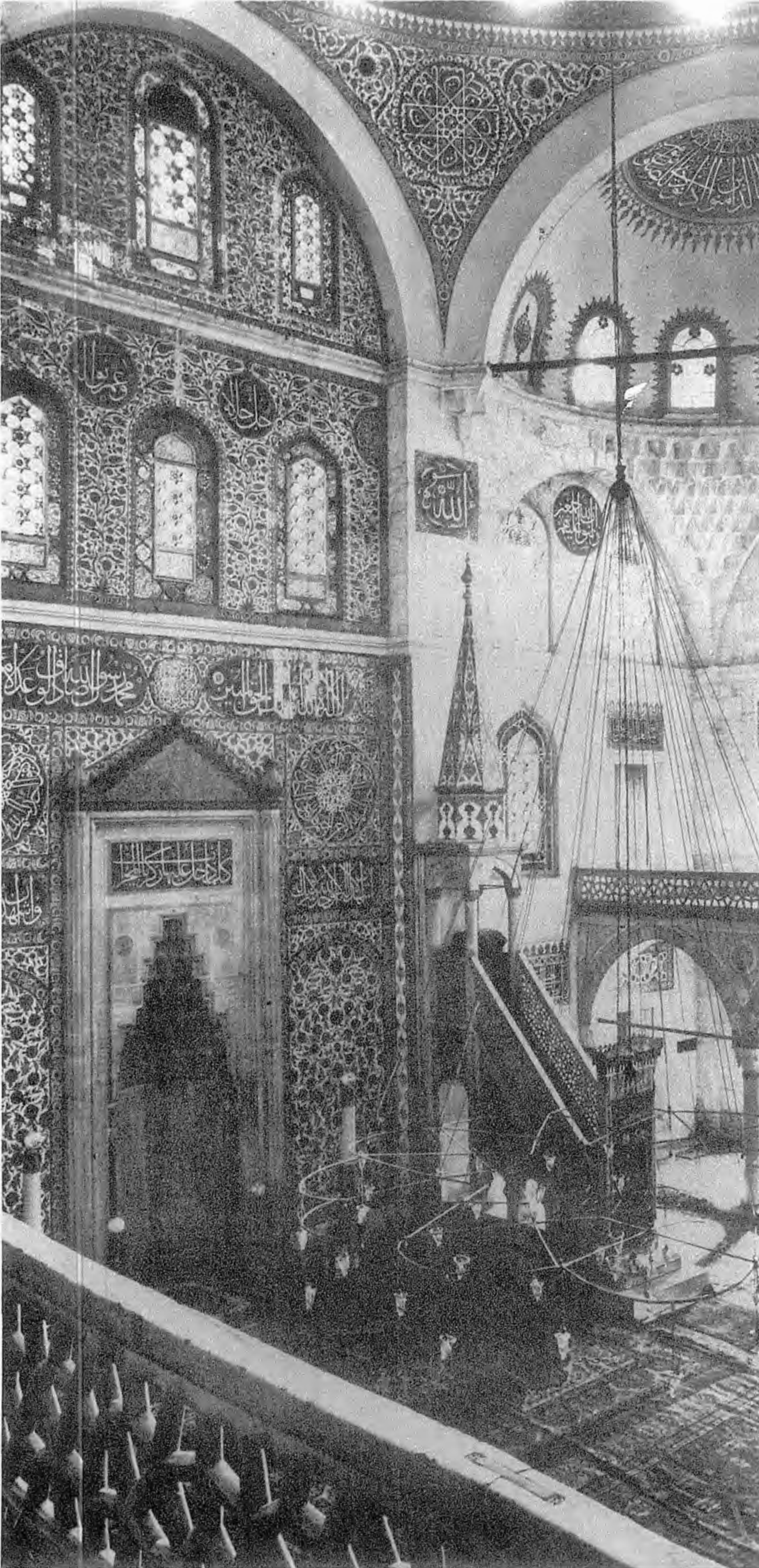
Sultanahmet camii, olağanüstü ışık alan bir camidir: 5 sıra halinde istiflenen 260 pencere camiye bol ışık sağlamaktadır.

Caminin sol köşesindeki padişah mahfeli, sedefli kapısı, türkuvaz üzerine altın yaldızla yazılmış çinileri, yeşim ve mozayik süslemeli mihrap ve mahfelin altındaki ahşap tavan gerçek bir süsleme şaheseridir. Öte yandan, mahfeldeki oyma ve kabartma işlemeleri ve mermer korkuluklar taş işçiliğinin en güzel örneğini meydana getirir.

Caminin duvarlarındaki çini panolar XVI.yy. sonu ile XVII.yy. başında yapılmıştır. Çinilerdeki motif çeşidi sayılamayacak kadar çoktur. Sedef işleri, mimar Mehmed Ağa'nın elinden çıkmıştır. Kalem işleri, zamanla bozulmuş olmakla birlikte, gene de güzelliklerini korur.

Sultanahmet camiinin öbür camilerde görülmeyen özelliklerinden biri de altı minare kapsamasıdır. Caminin köşelerindeki minarelerin üçer, ana kapının iki yanındaki minarelerin ise ikişer şerefesi vardır. Sultanahmet camii minarelerinin ve avlusunun çok önemli iki özelliği vardır: 1) Avlu genişliği camininkinden fazladır; 2) Avlu ucundaki iki minare — kaidelerinin bir kenarıyla avlu duvarına birleşmeleri nedeniyle — arasındaki uzaklık, cami kütlesine bitişik öbür minareler arasındakine oranla daha geniştir. Bu iki özellik sadece Sultanahmet camiine özgüdür. Sultanahmet camiinin iki yanı, önü bu dış avluyla çevrilir. Dış avlu pencereli bir duvarla kuşatılmıştır ve sekiz kapısı vardır. İç avluya giriş ise sadece üç kapıyla sağlanır.

Sultanahmet camii, Sultanahmed külliyesinin en önemli ve en büyük yapısıdır. Sultanahmet kül-

Sokollu Mehmet Paşa camiinin içi

liyesi, XVIII.yy.'ın en büyük mimarî girişimidir. Külliyenin temeli 7 kasım 1609'da kazılmaya başlanmıştır. 9 Haziran 1617'de külliye törenle halka açılmasına karşın bazı bölümleri (cami, medrese, darüşşifa, türbe, ve imaret) ancak 1620'de tamamlanabilmiştir.

sokollu külliyesi ve camii

Sokollu Mehmet Paşa'nın, karısı Esma Sultan adına İstanbul'da, Sultanahmet'te yaptırdığı külliye (1571). Mimar Sinan'ın yaptığı külliyenin en önemli bölümü Sokollu camiidir.

Külliyenin yerinde eskiden bir bizans kilisesi bulunmaktaydı.

Külliyenin iç avlusuna giriş, merdivenli bir kapıyla sağlanır. Avlunun ortasında kubbeli, mermer bir şadırvan görülür. Medrese odaları, külliyenin üç cephesi boyunca sıralanır. Caminin son cemaat yeri 7 kubbeli bir revakla örtülüdür. Revak kubbeleri 6 sütuna dayandırılmıştır. Camiye, son cemaat yerinin ortasındaki bir kapıdan girilir. Camiyi örten ana kubbenin köşelerinde yarım kubbeler vardır. Ana kubbe altı sütun üstüne oturtulmuştur.

Sokollu camii'nin içi, kubbe eteklerine dek çinilerle bezenmiştir.

rüstempaşa camii

Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa'nın, İstanbul'da, Tahtakale'de 1561'de yaptırdığı cami. Caminin mimarı, ünlü mimar Sinan'dır.

Cami, eski Halilefendi Mescidi'nin yerinde yapılmıştır. Ama bu mescit çukurda kaldığından, Mimar Sinan, Rüstempaşa camiinin altına dükkânlar yaparak camii yükseltti. Bu nedenle Rüstem Paşa Camiine, merdivenle çıkılmaktadır.

Dikdörtgen biçimindeki caminin orta kubbesi, dört filayağına ve sütunlara oturtulmuştur. Son cemaat yerini örten beş kubbe, altı sütuna dayanır.

Rüstempaşa camiinin süslemeleri çok güzeldir. Caminin her yanı çinilerle kaplıdır. Osmanlı çini sanatının en güzel örnekleri olan bu çiniler, özellikle, kapsadıkları lale motifleriyle ilgiyi çekerler.

Dolmabahçe camii

laleli camii

Mustafa III döneminde, 1759-1763 yıllarında İstanbul'da, Aksaray'da yapıldı. Mimarı Mehmed Tahir'dir. Ancak cami çeşitli dönemlerde birçok kez onarıldı; caminin dış avlusunun cümle kapısı, 1957'de — yolun genişletilmesi sırasında — geriye alındı, ekleme dükkânlar yapıldı, bodrum katı kullanılır hale getirildi.

Cami barok üslubundadır. Ana kubbe altı yarım kubbeyle çevrilidir ve kemerler aracılığıyla sekiz sütuna dayanır.

Tek şerefeli iki minareden soldaki, caminin yapımından altı yıl sonra eklenmiştir.

Caminin şadırvanı sekiz sütun kapsar. Cami önündeki türbelerde Mustafa III ve Selim III'ün mezarlarının yanısıra Fatma, Mihrimah Sultanların, Adilşah kadının, vb. mezarları yer alır.

Lâleli camii, sebil, imaret, türbe, hamam, dükkânlar ve handan oluşan bir külliyenin parçasıdır. Sebilin iyi durumda olmasına karşılık hamam bütünüyle yıkılmıştır.

kılıçalipaşa camii

Kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın 1580'de İstanbul'da, Tophane'de yaptırdığı cami. Mimar Sinan'ın yaptığı bu cami, kıyının doldurulması nedeniyle denizden uzaklaşmıştır.

Sinan I — Beyazıt ve Süleymaniye camilerinde de olduğu gibi — Kılıçalipaşa camiinde Ayasofya'nın etkisinde kalmıştır.

Sinan, Ayasofya'nın plan şemasını bazı değişikliklerle uygulamıştır: Ayasofya'daki yan sahınları ayıran duvarlara Kılıçalipaşa camiinde raslanmaz; öte yandan, Ayasofya'nın galerileri burada kadınlar mahfiline dönüşmüştür. Bununla birlikte, Kılıçalipaşa camii, mekânı ve Kubbe düzeni bakımından özgün bir eserdir.

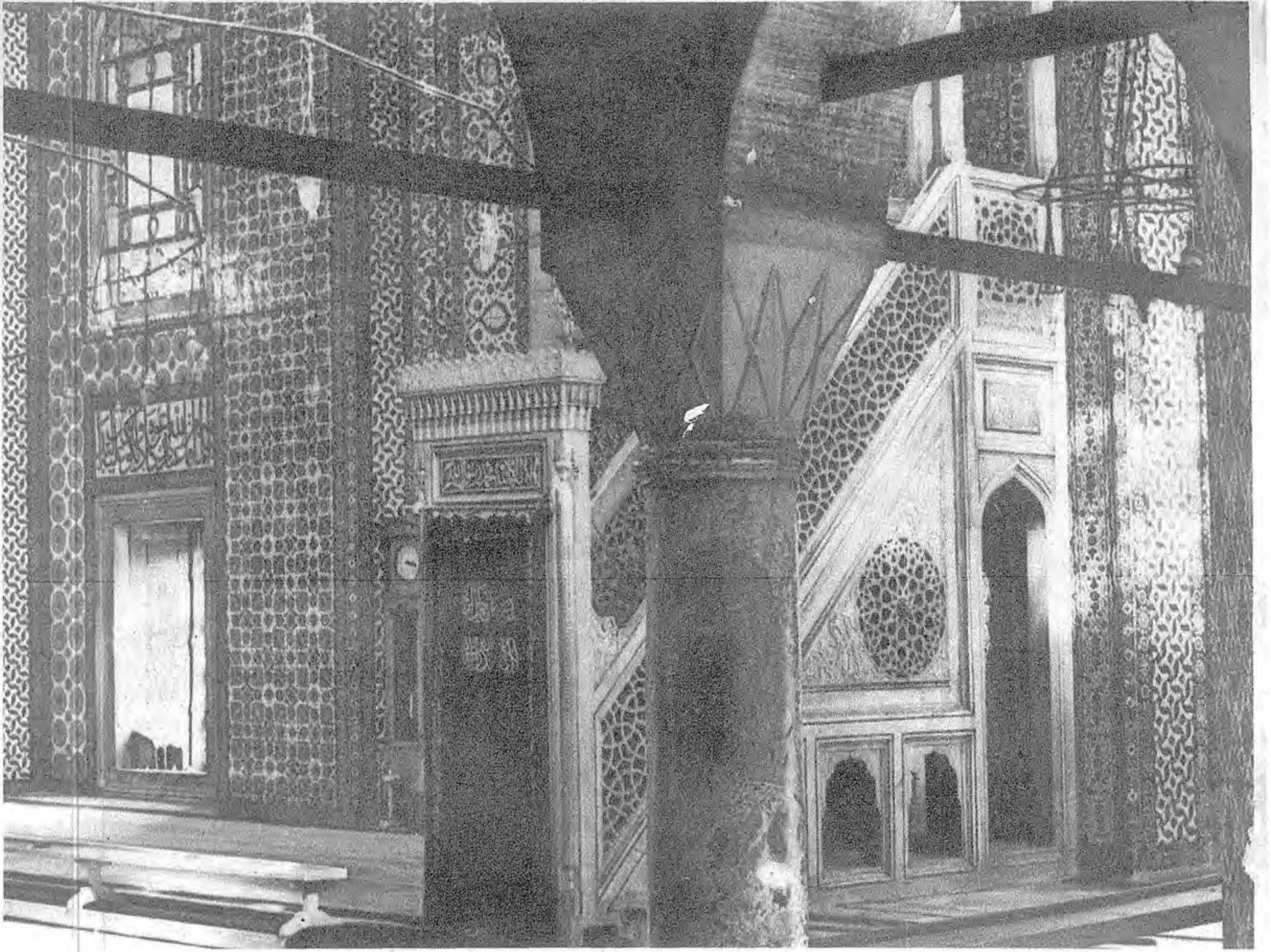
Caminin ortadaki kubbesi dört filayağa oturtulmuştur. Dört büyük payanda kemeri kubbenin yükünü dış duvarlara aktardığından, taşıyıcı duvarlarda birçok pencere açabilme olanağı doğmuştur; bu durum camiye bol ışık sağlamaktadır.

yeni cami yada valide camii

İstanbul'da Eminönü'ndedir.

Murad III'ün eşi ve Mehmed III'ün annesi Safiye Sultan'ın isteği üzerine, Mimar Sinan'ın öğrencisi Davut Ağa tarafından yapımına başlandı (1597). Dağut Ağa ölünce, mimar Dalkılıç (yada Dalgıç) Ahmet Çavus. 1603'e dek caminin yapımını sürdürdü. Ama, Mehmet III'ün ölümünden sonra Safiye Sultan eski saraya gönderilince cami yarım kaldı.

Yaklaşık yarım yüzyıl kadar sonra Mehmet IV'ün annesi Hatice Turhan Sultan camiyi tamamlatmaya karar vererek mimar Musta-

Rüstempaşa camii

fa Efendiyi görevlendirdi ve Yenicami külliyesi 1663'te tamamlandı.

Caminin Mimar Davut Ağa tarafından yapılan planında Şehzade, Süleymaniye ve Fatih camilerinin etkisi görülür. Mimar Mustafa Efendi camiyi Davut Ağa'nın planına göre tamamlamıştır.

Yenicami'nin en büyük özelliği iç ve dış kapılardaki uyumdur.

Caminin önündeki iç avluya, merdivenle çıkılan üç kapıyla girilir. Avludaki 24 revak kubbesi 24 sütuna dayandırılmıştır. Yarım sütunları, sütun başlıkları ve oymalı tunç parmaklıklarıyla göz alıcı bir yapı olan şadırvan, avlunun ortasındadır.

Camiyi örten ana kubbe, 4 yarım kubbe ve 4 filayağına dayanır. Yarım kubbelerin altında, daha küçük ikişer kubbe yer alır. Ana kubbenin 24 penceresi vardır.

Caminin üç yanında mahfiller görülür. Altı kalın ve iki ince kırmızı sütuna dayanan müezzin mahfilini örten altı kubbeyi altı ince sütun taşır. Sağdaki ve soldaki mahfillerin altındaysa onüçer sütun vardır. Padişah mahfili dört kemere, kemerler de iki sütun üzerine oturtulmuştur.

Mihrabın soluna raslayan iki pencere arasındaki mozayik tablo, 47 değerli ve renkli taşın mermer yüzeye yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Duvarlar mavi çiniler ve duvar nakışlarıyla süslüdür. Cami içindeki cam bir dolapta, Yenicami'nin fildişinden yapılmış bir maketi vardır. Vaız kürsüsü motiflerle kaplıdır. Mimberde karmaşık motifli süslemeler göze çarpar.

Yenicami'nin içi değerli halılarla kaplıdır. Özellikle, Mekke'den getirilerek kıble yönündeki sütunun altına serilen arabesk yazılı motiflerle süslü halı çok güzeldir.

Valide Sultanların dinlenmesi için, XVII.yy.'da camiye kemerle bağlanan bir köşk yapıldı. Caminin bir parçası olan bu köşk, XVII.yy. Türk mimarisinin en güzel örnekleri arasında yer alır.

Caminin üçer şerefeli iki minaresi, avlunun doğu yanındadır.

selimiye camii

İstanbul'un Üsküdar semtinde, Sultan Selim III'ün 1801-1805 tarihleri arasında yaptırdığı bu cami barok üslubundadır. Geniş bir avlu içindeki yapı kare planlıdır. Tuğlayla örülü ve üzeri kurşunla kaplı bir kubbe, ana mekânı örter. Caminin kuzey ve güney cephelerinde mahfiller bulunur. İki katlı padişah daireleri batı cephesindedir. Mermer sütunlara oturtulmuş bu dairelerden sağdaki padişahın namaz kılması için, soldakiyse dinlenmesi ve ziyaretçilerle görüşmesi için yapılmıştır.

Mihrap ve dört sütun üzerine oturtulan mimber mermerdendir. Selimiye cami, süsleme bakımından zengindir. Oymalı mermerler, kubbedeki kalem işi süslemeler, kubbe göbeğine yazılmış ayetler caminin başlıca süslemeleridir.

Selimiye'nin tek şerefeli iki minaresi vardır. Minarelerin gövdeleri yivli, külahları boğumludur.